

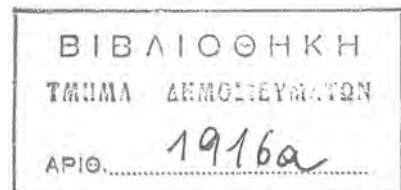
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 30 (1975)

ΜΕΡΟΣ Β'1 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1983

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΟΔΟΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, ΑΘΗΝΑΙ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΙΚ. ΝΙΝΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: ΕΥΑΓΓ. ΚΥΠΡΑΙΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΥΛΗΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΩΝ: Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ – ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗΣ: ΑΘΗΝΑ Α.Ε.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Π í ν. 1-2)	Σελ.	1-3
ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ (Π í ν. 3-5)	»	4-6
ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ (Π í ν. 6-8)	»	7-8
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ		
Προσκτήματα, Έργαστήριο Συντηρήσεως (Π í ν. 9-10)	»	9
ΚΕΝΤΡΟ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ		
Τοιχογραφίες, Εικόνες, Ψηφιδωτά, Πήλινα κτλ. (Π í ν. 11-16)	»	10-11
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ		
Μουσειακές Έργασίες (Μουσείο Κανελλοπούλου). Συντηρητικές Έργασίες (Ναός Ήφαιστου, Ρωμαϊκή Άγορά, Μνημείο Λυσικράτους). Στερεωτικές εργασίες άκινήτων Πλάκας (Όδος Μητρώου 10, Όδος Λυσίου 4 και Μάρκου Αύρηλιου) (Π í ν. 17-20)	»	12-14
ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΤΤΙΚΗΣ		
Αθήνα (Όδος Άγ. Θέκλας 9-11 (Έργα ΟΑΠ), Όδος Άδριανού 111-113, Όδος Αϊόλου 23-25 (Έργα ΟΑΠ), Όδος Αϊόλου και Σοφοκλέους (Έργα ΟΤΕ), Όδος Άλικαρνασσοῦ και Λένορμαν, Όδος Άριστονίκου (Έργα ΟΑΠ), Όδος Άχαιῶν 27, Όδος Βορέου 17 και Πλατεία Καραμάνου (Έργα ΟΑΠ), Όδος Ροβέρτου Γκάλλι 8 και Καρυατίδων, Όδος Δωριέων 16, Όδος Έρμου (Έργα οδοποιίας), Όδος Έρμου 93, Όδος Ήρακλειδῶν 11-13, Όδος Ήρακλειδῶν 66 (Έργα ΟΑΠ), Όδος Καλογήρου Σαμουήλ και Πειραιῶς (Έργα ΟΑΠ), Όδος Καραϊσκάκη 27-29-31 (Έργα ΟΑΠ), Όδος Κεραμεικοῦ (Έργα ΔΕΗ), Όδος Κεραμεικοῦ 54 και Μαραθῶνος 14 (Έργα ΔΕΗ), Όδος Κυκλάπων 23, Όδος Λεπενιώτου 5-7, Όδος Μενάνδρου 7, Όδος Μενάνδρου 22 (Έργα ΟΤΕ), Όδος Μικρᾶς Ἀσίας και Παπαναστασίου, Όδος Μυλλέρου 17, Όδος Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ 3-5-7 (Έργα ΟΑΠ), Όδος Παπαρρηγοπούλου 5-7, Όδος Πλαταιῶν και Γρανικοῦ, Όδος Πλαταιῶν 43 και Μεγ. Ἀλεξάνδρου 95, Όδος Πλάτωνος 13, Σιατίστης και Πυθοδώρου, Όδος Πλάτωνος 80, Όδος Σταδίου 29). Πειραιᾶς (Όδος Αἰγέως και Βαλανείου, Ἀκτὴ Ἀλκίμων, Εὐκλείας και Βύρωνος, Όδος Βασιλέως Γεωργίου Β΄ 45, Όδος Βασιλέως Γεωργίου Β΄ και Δεληγιώργη, Όδος Εὐκλείας 9 (Έργα ΟΑΠ), Όδος Εὐκλείας 13-15 (Έργα ΟΑΠ), Όδος Στρατηγοῦ Έυντοῦ 4, Όδος Ἰάσωνος 20-22-24, Όδος Κωλέττη και Ναυ. Ἀποστόλη, Όδος Βασ. Κωνσταντίνου, Κανθάρου και Καλλιγᾶ, Όδος Μεσσηνιας 8, Όδος Μυτιλήνης 13, Όδος Νεωρεῖων 131, Όδος Οὐίλσωνος και Σηραγγείου, Όδος Πλέσσα 15, Βολονάκη και Σανταρόζα, Όδος Ποδαλειρίου και Χατζηκωνσταντῆ, Όδος Πραξιτέλους 177, Όδος Π. Ράλλη 83, Όδος Σαλαμινομάχων και Μπότσαρη, Όδος Σαλαμινομάχων και Φλέσσα, Όδος Σηραγγείου 31 (Έργα ΟΑΠ), Όδος Βασ. Σοφίας 91, Όδος Τσαμαδοῦ 80, Όδος Φίλωνος 54, Όδος Φίλωνος 86, Όδος Φίλωνος 131). Αἰγάλεω (Άγιος Γεώργιος) Όδος Σμύρνης 88 (Έργα ΔΕΗ). Ἄνω Λιόσια (θέση Ζωφριά) Όδος 25 Μαρτίου 55). Ἡλιούπολη (Όδος Νάσιου Ἀλεξίου 38). Καπανδρίτι (θέση Γκούρι). Λαύριο. Κοιλάδα Μπότσαρη (Έργοτάξιο Μποδοσάκη). Λούτσα (Όδος Λούτσας-Ραφήνας). Μοσχάτο (Όδος Πλάτωνος και Θερμοπυλῶν). Παγαί (Όδος		

Μεγάρων-Παγών (έργα ὁδοποιίας). Πεντέλη (Σπήλαιο Νυμφών). Πλάκες Σουνίου (Περιοχή Ἁγίου Πέτρου). Πόρτο Ράφτη (θέση Ταρδέ). Σκάλα Ὠρωποῦ (Ὁδός Ἀθηνῶν 11). Ταῦρος (Ὁδός Ὀμήρου 3 (έργα ΔΕΗ). Τζιτζιφιές (Ὁδός Εὐριπίδου καὶ Ξενοφώντος). Ἐλευσίνα (Λεωφόρος Θηβῶν (Ο.Τ. 156), Ἱερά Ὁδός 32, Ὁδός Βασ. Λιάσκου). Μέγαρο (Ὁδός Ἀθηνᾶς 12, Ὁδός Δήμητρος 4, Ὁδός Λυσίου 12-14, Ὁδός Μινώας 62, Ὁδός Μινώας 72, Ὁδός Μινώας 74 καὶ Πλάτωνος, Ὁδός Γ. Μπερδεληῆ 2 καὶ Ἀγίας Παρασκευῆς, Ὁδός Μελετίου Ζαχαρία 16, Ὁδός Λουκιανοῦ 15 καὶ Θεοκρίτου)(Σ χ ε δ. 1-12· Π í ν. 21-33)	Σελ. 15-48
Καλύβια Κουβαρά, Καμάριζα. Λαμπτρές. Μαραθῶνας (Σ χ ε δ. 1-2· Π í ν. 34)	» 48-51
Thorikos (1973 Campaign, 1974 Campaign, 1975 Campaign) (P l. 35-36)	» 52-53

BYZANTINA KAI MESAIΩNIKA MNHMEIA NOMΩN ATTIKHS, PEIPAIΩS KAI NH- ΣΩN

Ἀνασκαφικές Ἔργασίες: Κερατέα (Ναῖσκος Ἀγίας Μαρίας). Ἀναστηλωτικές Ἔργασίες: Νομός Ἀττικῆς. Ἀθήνα (Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος Πλάκας, Μονή Ἀγίων Ἀναργύρων, Μονή Δαφνιοῦ, Ἀρχοντικό Πολυγνώτου 2), Μαρκόπουλο (Ἀγία Παρασκευή καὶ Ἀγία Θέκλα, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου νεκροταφείου), Βραυρώνα (Ἅγιος Γεώργιος), Κορωπί (Παναγία στή θέση Σκαπέρη, Ἅγιος Πέτρος). Νομός Πειραιῶς. Σπέτσες (Ἀρχοντικό Χατζηγιάννη Μέξη). Συντήρηση τοιχογραφιῶν καὶ εἰκόνων: Ἀθήνα (Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος Πλάκας, Τοιχογραφίες Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας), Καλύβια (Ἅγιος Πέτρος), Παιανία (Ἅγιος Ἀθανάσιος). Καθαρισμοὶ ἀρχαιολογικῶν χώρων (Π í ν. 37)	» 54-56
Κύθηρα: Ἀναστηλωτικές Ἔργασίες (Ἅγιος Ἀνδρέας στό Λιβάδι, Ἀγία Τριάδα στό Κεραμωτό, Ναός Ἀγίου Γεωργίου στό Μιτάτα, Τρεῖς ἐκκλησίες στό Περλεγκιάνικα, Ναός Παναγίας Ὀρφανῆς στό Κάστρο Χώρας, Ναός Χρυσοστόμου στό Μυλοπόταμο, Ἅγιος Νίκων στό Ζαγλανικιάνικα). Ἔργασίες Συντήρησης Τοιχογραφιῶν (Ναός Ἀγίου Ἀνδρέα στό Λιβάδι, Ναός Ἀγίου Γεωργίου στό Ἀκρωτήρι ἢ Ντουριάνικα) (Π í ν. 38)	» 56-58

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΝΑΥΠΛΙΟΥ

Ἀνασκαφικές Ἔργασίες: Ἀρχαία Κόρινθος (Οἰκόπεδο Δήμα, Οἰκόπεδο Εὐ. Χριστοδούλου, Οἰκόπεδο Φ. Μαρινοῦ), Ὀρεινή Κορινθία-Τιτάνη (Π í ν. 39)	» 59
Παλαιά Ἐπίδαυρος (Οἰκόπεδο Παπακώστα, Οἰκόπεδο Κωνστ. Σμυρλή, Οἰκόπεδο Β. Μελά, Οἰκόπεδο Παπούλια, Οἰκόπεδο Μάντζαρη, Οἰκόπεδο Φελιμέγκα, Οἰκόπεδο Κατσιμιλή), Ἀσίνη (Οἰκόπεδο Κουλαῦ, Τίρυνθα (Οἰκόπεδο Μαρίας Μπαβέλα) (Π í ν. 40)	» 59-60
Corinth. Temple Hill (P l. 41)	» 60-62
Nemea	» 63
Argos. Thermes A, Terrain Craniotis (zone de l'agora), Agora, Aspis (P l. 42)	» 63-64
Final Report: Halieis (City: The Northeast Quarters, Necropolis) (F i g. 1-2; P l. 43)	» 64-73

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΛΑΚΩΝΙΑΣ-ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Ἀνασκαφικές Ἔργασίες: Νομός Λακωνίας. Σπάρτη (Ὁδός Τριακοσίων καὶ Ξενοφώντος Ο.Τ. 126 (οἰκόπεδο Κ. Καλατζῆ), Ὁδός Τριακοσίων Ο.Τ. 126 (οἰκόπεδο Ἀλικάκου), Ὁδός Βρασιδίου (οἰκόπεδο Μουστακάκη). Νομός Ἀρκαδίας. Λυκόχια Μαντινείας (Ἱερό Ἀρτέμιδος). Διαμόρφωση χώρων (Ἀρχαῖο Θέατρο Σπάρτης) (Σ χ ε δ. 1-2· Π í ν. 44-46)	» 74-80
Sparta. Excavations at the Menelaion (F i g. 1-3; P l. 47)	» 80-85

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Ἀνασκαφικά Ἔργασια: Πύλος (Πύλα-Μπαλοδημέικα (Κοκκινιά), Κουκουνάρα-Γουβαλάρη, Καμίνια, Βοϊδοκοιλιά, Ἀνθεία) (Σ χ ε δ. 1-4· Π í ν. 48-49)	» 86-96
---	---------

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΗΛΕΙΑΣ

Μουσειακές Ἔργασίες (Ἐπανεκθεση Μουσείου Ὀλυμπίας) (Π í ν. 50-53)	» 97-98
---	---------

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΧΑΪΑΣ

Ἀνασκαφικές Ἔργασίες: Πάτρα (Ὁδός Βύρωνος 1 καὶ Χεῖλωνος Πατρώως, Ὁδός Καραϊσκάκη καὶ Μιαούλη, Ὁδός Γούναρη 48, Ὁδός Μιαούλη 49, Ὁδός Κορίνθου 387, Ὁδός	
--	--

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κανακάρη 136, 'Οδός Παντανάσσης 35-37, 'Οδός Καραϊσκάκη 215-217, 'Οδός Τσαμαδοῦ καὶ 'Υψηλάντου 245, 'Οδός 'Αλεξ. 'Υψηλάντου 163, 'Οδός Κορίνθου 337, 'Οδός 'Ηλία Μηνιάτη 15, 'Οδός 'Ηφαιστου καὶ 'Ηλία Μηνιάτη 9, 'Οδός 'Αγίου Δημητρίου 54, 'Οδός 'Αγίου Δημητρίου 55 καὶ Παντοκράτορος, 'Οδός Νικήτα 26-30 καὶ Καρατζᾶ 8, 'Οδός 'Ομοιοίας 5-9, 'Οδός Παπαδιαμαντοπούλου 30 καὶ Καρπενησίου, 'Οδός 'Ιωάννου Βλάχου 31, 'Οδός 'Αναξιμάνδρου 40, 'Οδός Εὐπαδάμου 7-9, 'Οδός Σουνίου καὶ Μαξίμου, 'Οδός 'Ελληνος Στρατιώτου 73, 'Οδός Κανακάρη 121-123 καὶ 'Ερμού 83, 'Οδός Καραϊσκάκη 116, 'Οδός Μεσολογγίου 32, 'Οδός Ζαλόγγου καὶ Γ. 'Ολυμπίου, 'Οδός 'Αγίου Δημητρίου 81, 'Οδός Πουκεβίλ 24, 'Οδός 12ου Συντάγματος 65), "Ανω Καστρίτσι, Δρέπανο, Μαμουσιά Αἰγιαλείας (Σ χ έ δ. 1-10· Π ί ν. 54-69)	Σελ. 99-120
ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ	
Νομός Κορινθίας. Νομός 'Αργολίδος (Μονή 'Αγνοῦντος). Νομός 'Ηλείας ('Ανδραβίδα ('Αγία Σοφία), Χλεμούτσι). Περιοδεῖς: Πλάτανος Κυνουρίας (Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς 'Αρώματος), Κωτίλι Μεγαλοπόλεως (Ναός 'Αγίου Δημητρίου), Λευκάσι Καλαβρύτων (Ναός 'Αγίου Δημητρίου), Σταυροπήγιο Μεσσηνίας (Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου) (Π ί ν. 70-71)	» 121-123
ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΜΙΣΤΡΑ	
Διάφορες 'Εργασίες. Στερέωση Μνημείων: Μιστράς. Συντήρηση τοιχογραφιών: Μιστράς (Μονή 'Οδηγήτριας), Γεράκι (Ναός 'Αγίου Νικολάου, Ναός 'Αγίου Σώζοντα). Καταγραφή Μνημείων: Σκουτάρι. Καταγραφές εικόνων: Μονεμβασία ("Αγιος Νικόλαος, Βορδόνια, Καστρί, Νέος Μιστράς, Φοινίκι) (Π ί ν. 72-74)	» 124-127
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΒΟΙΩΤΙΑΣ	
Ακραϊφία (Π ί ν. 75)	» 128
'Ανασκαφικές 'Εργασίες: Θήβα ('Οδός 'Επαμεινώνδα 58 (οικόπεδο Π. Μελετίου), 'Οδός Τσεβᾶ 24 (οικόπεδο Ν. Σπουρλή), 'Οδός Πελοπίδου 25 (οικόπεδο Δημ. Στέφα), 'Οδός Πελοπίδου καὶ 'Αντιγόνης (οικόπεδο Γ. Τσιγκρή-Σ. Μακρή), 'Οδός 'Αμφίωνος καὶ Δίρκης (οικόπεδο Κ. Μανίσαλη), 'Οδός Οἰδίποδος καὶ Πελοπίδου (οικόπεδο Στυλ. καὶ Ν. Μανίσαλη) (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 76-78)	» 128-133
ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΒΟΙΩΤΙΑΣ	
'Ανασκαφικές 'Εργασίες: Θήβα	» 134
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΕΥΒΟΙΑΣ	
'Ανασκαφικές 'Ερευνες: Χαλκίδα (Οικόπεδο 'Ιω. Κατσιαβέλου), 'Οδός 'Αρέθουσας (συν. "Αγιος Στέφανος) (οικόπεδο Γ. Σακελλαράκη), 'Οδός 'Αρέθουσας, (οικόπεδο Δ. 'Αναγνώστου), "Αγιος Στέφανος (οικόπεδο Σιγανού), 'Οδός 'Αρέθουσας (Ο.Τ. 392) (οικόπεδο 'Αρουσιδίου), 'Οδός Κυζίκου (οικόπεδο Τρ. Γιουσμαδάκη), 'Εργατικές Κατοικίες (οικόπεδο 'Αθανασίου), 'Εργατικές Κατοικίες (οικόπεδο 'Αθ. 'Αλεξίου), 'Εργατικές Κατοικίες (οικόπεδο Γιαμᾶ), 'Εργατικές Κατοικίες (οικόπεδο Δ. Μαραθωνίτη), 'Εργατικές Κατοικίες (οικόπεδο 'Ε. 'Αγουρίδα), 'Οδός Μ. 'Αλεξάνδρου, συνοικία Πλάτανος (Ο.Τ. 341) (οικόπεδο Τζοβλά), 'Οδός Δημητρίου (Ο.Τ. 259) (οικόπεδο Θ. Εὔσταθίου), 'Οδός Μονῆς 'Ερίων (Ο.Τ. 350) (οικόπεδο Παπαθεοδώρου), 'Οδός 7ου Συντάγματος (Ο.Τ. 350) (οικόπεδο Π. Σμπιλίρη), 'Οδός Ληλαντίων, συνοικία Γύφτικα (οικόπεδο 'Αντ. Ζαχαριά), Περιοχή Καμάρες (οικόπεδο Στ. Κορώνη), Περιοχή Καμάρες (οικόπεδο Μπουγιούκου), 'Εργατικές Κατοικίες (οικόπεδο 'Απ. Κουνουβέλη), 'Εργατικές Κατοικίες (οικόπεδο Δ. Βασιλειάδου), 'Εργατικές Κατοικίες (οικόπεδο Μπασούκου), 'Εργατικές Κατοικίες (οικόπεδο Β. Τζιφῆ), Πολιτικά (Μπορκάς), 'Ωρεοί, Κριεζᾶ, Βάρκα Ψαχνών, Γλύφα Ψαχνών. Τυχὰτα Εὐρήματα: Φύλλα (Βρυσάρα, 'Αργυρού), Καμάρι, Βασιλικό ("Αγιος 'Ανδρέας, Λινοβρόχι), Μαλακώντας (Παλιοχώρι, Σκληρό), Μιστρός (Δρακοσπηλιά), Στενή. Βουδόχη, Τριάδα (Φηγές), Χαλκίδα, Ψαχνά, Λάμαρη (Χιλιαδοῦ), Κύμη (Δραγκονάρα), Κρεμαστό, Κάρυστος ("Αγιος Δημήτριος), Λιχάδα (Κήναιο) (Σ χ έ δ. 1-10· Π ί ν. 79-83)	» 135-155
'Ερέτρια (Οικόπεδο Παν. καὶ Χρ. Θεοδώρου (Ο.Τ. 22), Οικόπεδο 'Ελ. Πετράκη (Ο.Τ. 110), Οικόπεδο Εῶ. Ρουμπῆ (Ο.Τ. 244), Οικόπεδο Βλασ. 'Αγγελοπούλου (Ο.Τ. 669), Οικόπεδο Τού-	

λας & λάδη (Ο.Τ. 690), Οικόπεδο Σοφίας Ποπόλη (Ο.Τ. 716), Οικόπεδο Χρήστου Στυλιάρη (Ο.Τ. 708), Οικόπεδο Χρήστου Βράκα (Ο.Τ. 812), Οικόπεδο Άνδρέα Φιλιππί (Ο.Τ. 701). Περισυλλογή (Σ χ έ δ. 1-3· Π í ν. 84-89)	Σελ. 155-164 » 164-170
Arbeiten in Eretria	
BYZANTINA KAI MEΣAΙΩNIKA MHHEMIA EYBOIΔΣ	
Άνασκαφικές Έργασίες: Χαλκίδα (Όδος Σκαλκώτα, Όδος Άνδρούτσου, Όδος Ίουστινι- ανοϋ, Όδος Ίσaiου, Όδος Μαυρομιχάλη καί Βασιλείου (οικόπεδο Δημητρίου). Άναστη- λωτικές Έργασίες: Χαλκίδα (Άγία Παρασκευή, Τζαμί), Βασιλικό (Φράγκικος πύργος), Ίστιαία (Ναός Άγίου Νικολάου), Στενή (Ναός Παναγίας (Παλαιοπαναγιά), Σκύρος (Μονή Άγίου Δημητρίου Φερεκάμπου). Συντήρηση-Καθαρισμός τοιχογραφιών: Χαλκίδα (Άγία Παρασκευή), Στενή (Ναός Παναγίας (Παλαιοπαναγιά), Αϋλωνάρι (Ναός Άγίου Δημητρί- ου), Καρυές, Όριο, Σκύρος (Άγιος Δημήτριος Φερεκάμπου) (Π í ν. 90-93)	171-174
APXAIOTHTES KAI MHHEMIA ΦΩKIDOC KAI AITΩΛOAKAPNANIAS	
Δελφοί, Καλυδάνα, Άγρίνιο, Αμφιλοχικό Άργος, Θύρρειο (Π í ν. 94-97)	» 175-177
BYZANTINA, MEΣAΙΩNIKA KAI NEOTEPA MHHEMIA AITΩΛOAKAPNANIAS	
Ναύπακτος (Έπιθαλάσσιο τείχος, Οικία Τζαβέλα). Περιοδείες: Σαρδίνια Βάλτου (Μονή Άγίας Παρασκευής) (Π í ν. 98)	» 178
EΦOPEIA KΛACIKΩN APXAIOTHTΩN BOΛOY	
Άνασκαφικές καί Άναστηλωτικές Έργασίες: Διμήνη	» 179-182
Goritsa. A new survey (cont. III) (F í g. 1-5; P I. 99)	» 182-190
APXAIOTHTES KAI MHHEMIA KENTPIKHΣ KAI AYTIKHΣ ΘEΣCΔAIIΔΣ	
Μουσείο. Άνασκαφές: Λάρισα (Όδος Θουκυδίδου 14 (οικόπεδο Μιχαήλ Λεβή), Όδος Κούμα 26 καί Βασ. Κωνσταντίνου (οικόπεδο Χρ. Παντοστοπούλου), Σουφλί Μαγούλα, Παλαιοκά- στρο Νεοχωρίου Άγιάς, Φάρσαλα, Γυφτόβρυση, Άγιος Γεώργιος Λαρίσης, Άγιόκαμπος. Περισυλλογές-Παράδοση άρχαίων: Κρήνη Φαρσάλων, Λάρισα, Κρανών Λαρίσης, Καρ- δίτσα, Άγιος Γεώργιος Λαρίσης, Άτραξ (Π í ν. 100-110)	» 191-200
EΦOPEIA BYZANTINΩN APXAIOTHTΩN ΛAPICΗC	
Στερεωτικές καί Άναστηλωτικές Έργασίες: Νομός Τρικάλων (Μονή Ρουσσάνου, Μονή Μεταμορφώσεως (Μεγάλο Μετέωρο), Μονή Βαρλαάμ, Μονή Άγίου Στεφάνου), Νομός Καρδίτσας (Άγία Τριάδα Σάικας), Νομός Λαρίσης (Μονή Άγίου Δημητρίου Στομίου, Μονή Όλυμπιώτισσας, Έλασσόνας, Παναγία Άετολόφου, Άγιος Νικόλαος Βαθυρέμα- τος, Άρχοντικό Δημ. Σβάρτς στά Άμπελάκια), Νομός Φθιώτιδος (Παναγία Άρχοντική στή Λαμία), Νομός Εύρυτανίας (Άγία Τριάδα Καρπενησίου), Νομός Μαγνησίας (Άγία Παρασκευή Άνάβρας). Έργασίες Συντήρησης τοιχογραφιών: Νομός Τρικάλων (Άγιος Νικόλαος Κρήνης), Νομός Λαρίσης (Παναγία Πολυδενδρίου, Μονή Άγίου Δημητρίου Στομίου, Παναγία Βαθυρέματος, Άγιος Νικόλαος Βαθυρέματος, Άγιος Νικόλαος Μετα- ξοχωρίου, Άρχοντικό Γεωργίου Σβάρτς στά Άμπελάκια), Νομός Εύρυτανίας (Κλαύσιο, Μονή Παναγίας Προυσιώτισσας), Νομός Μαγνησίας (Άγία Παρασκευή Άνάβρας, Ψηφι- δωτό δάπεδο στή θέση Παλιά του Βόλου). Καθαρισμοί Μνημείων (Π í ν. 111-113)	» 201-203
Νομός Μαγνησίας. Προμύριον Πηλίου (Ναός Κοιμήσεως-Εισοδίων Θεοτόκου, μετά παρεκ- κλησίου τοϋ Άγίου Χαραλάμπους, Γενέσιον Θεοτόκου εις θέσιν Μοϋσγεσ Πλατανιά, Ναός Άγίας Τριάδος, Ναός Άγίου Νικολάου μετά παρεκκλησίου τών Άγίων Άναργύρων, Ναϋ- δριον Άγίας Σωτήρας, Έξωκκλήσιον Άγίας Σοφίας εις θέσιν Ράντη, Έξωκκλήσιον Άγίας Παρασκευής εις θέσιν Ψανό, Ναός Άγίων Άποστόλων εις θέσιν Άγιοι Απόστο- λοι, Μονή Άγίου Σπυριδωνος, Ναός εις θέσιν Λύρη), Άνήλιον Πηλίου (Ναός Άγίας Τρι- άδος, Νεοχώριον Πηλίου (Ναός Άγίου Δημητρίου), Συκή Πηλίου (Μονή Τιμίου Προ- δρόμου), Άγιος Γεώργιος Νηλείας Πηλίου (Μονή Παμμεγίστων Ταξιαρχών, Βυζαντινός ναός εις θέσιν Νήες Σούρης). Καθαρισμός Μνημείων (Σ χ έ δ. 1-5· Π í ν. 114-117)	» 203-208

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Οι εργασίες που αναφέρονται πιο κάτω έγιναν με την εποπτεία της Διεύθυνσης του Μουσείου από τους προϊσταμένους των Τμημάτων και το επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό του μουσείου: Ν. Γιαλούρη, Διευθυντή του Μουσείου και προϊστάμενο του Τμήματος Γλυπτών, Β. Φιλιππάκη, προϊστάμενη του Τμήματος 'Αγγείων και Μικροτεχνίας (και του 'Εργαστηρίου Κεραμεικής), 'Ι. Σακελλαράκη, προϊστάμενο Προϊστορικής Συλλογής, Π. Καλλιγιά, προϊστάμενο του Τμήματος και του 'Εργαστηρίου Χαλκών.

'Επειδή συνεχίζονται, όπως και κατά τα προηγούμενα έτη, με έντατικό ρυθμό οι εργασίες στις διάφορες συλλογές και τα εργαστήρια του μουσείου, δόθηκε από φέτος νέα ώθησή στην οργάνωσή και αναμόρφωσή των έσωτερικών χώρων του κτιρίου. Προετοιμάζεται έτσι, με τη βοήθεια των τεχνικών υπηρεσιών του 'Υπουργείου, ο χώρος για το κυλικείο, που θα επιτρέψει την ανετότερη παραμονή των επισκεπτών.

'Αλλο σημαντικό έργο υπήρξε η γενική αναμόρφωση του φωτογραφικού εργαστηρίου του μουσείου, που τώρα κατέλαβε ένα συγκρότημα χώρων στο μεσαίο όροφο με φυσικό φωτισμό. 'Εγιναν οι απαραίτητες εγκαταστάσεις, υδραυλικές και ηλεκτρικές, ενώ με γενναία χρηματική ενίσχυση του 'Ιδρύματος Ψύχα εξοπλίστηκε το εργαστήριο με τα βασικά σύγχρονα όργανα και συσκευές. 'Αγοράστηκαν ή κατάλληλη φωτογραφική μηχανή και τα εξαρτήματα αντιγραφών, σύστημα προβολέων, στεγνωτική μηχανή, στεγνωτικός θάλαμος, μεγεθυντικές μηχανές, κ.ά.

Κατά το 1975 πραγματοποιήθηκε η μεταφορά και ταξινόμηση του παλιού πολύτιμου φωτογραφικού αρχείου (γυάλινες πλάκες κτλ.) καθώς και του πιο πρόσφατου.

Στο Φωτογραφικό Τμήμα απασχολήθηκαν οι Κ. Κωνσταντόπουλος, Ι. Μπέττας και Δ. Μπέλεσης (φωτογραφικό εργαστήριο) και οι Δ. Τσολάκη και Ε. Μωράτη ('Αρχειο-Γραμματεία).

Τό φωτογραφικό εργαστήριο μπορεί πλέον να ανταποκριθεί στη συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση φωτογραφίσεων και φωτογραφιών με αντίστοιχη αύξηση των εσόδων του ΤΑΠΑ.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΓΛΥΠΤΩΝ

'Εκθεση

'Εξακολούθησε η εργασία καθαρισμού των γλυπτών και η αντικατάσταση των γυψινών συμπληρώσεών τους με άλλες από μάρμαρο και βελτιώθηκε η παρουσίαση των γλυπτών (βάθρα κτλ.): έγινε νέα παρουσίαση της μετόπης από το ιερό της 'Αθηνάς των Μυκηνών (άρθρ. εφρ. 2869) και των Κούρων άρθρ. εφρ. 3858, 3852, 3859, της Κόρης άρθρ. εφρ. 73 κ.ά. (25 γλυπτά). 'Επίσης συμπληρώθηκε ή

υπ' αριθ. εφρ. 107 κεφαλή (αΐθουσα Ποσειδώνος) με νέα θραύσματα (Π i v. 1 β). Οι εργασίες αυτές, όπως και εκείνες στις αποθήκες και στο 'Εργαστήριο Γλυπτών έγιναν υπό την άμεση εποπτεία του πολύτιμου γλύπτη του μουσείου Στ. Τριάντη και της 'Επιμελήτριας 'Ισμήνης Τριάντη.

'Αποθήκες

Συνεχίστηκε η εργασία συντήρησης και αποκατάστασης των γλυπτών στις αποθήκες (101 γλυπτά). 'Επίσης έγινε καταγραφή, εύρετηρίαση και σύνταξη νέων δελτίων για τα εξής αρχαία: 1. αρχαϊκά γλυπτά (Μερέντας και Θεμιστοκλείου τείχους), 2. της δωρεάς Μ. Καλλιγιά (γλυπτά-ἀρχιτεκτονικά μέλη), 3. τυχαία ευρήματα σπηλιών Βάρης, 4. γλυπτά Ραμνούντα (παλιά ἀκατάγραφα), 5. νέα αποτμήματα γλυπτών από Βάσσης Φιγαλείας. Οι εργασίες στα γλυπτά των 'Αντικυθήρων (Π i v. 1 α, γ, 2 α) συνεχίστηκαν με συγκόλληση και φωτογράφησή τους.

Για την προσωρινή 'Ιατρική 'Εκθεση που θα οργανωθεί προσεχώς στο μουσείο έγινε προκαταρκτική εργασία και άρχισε να συγκεντρώνεται το σχετικό ἀρχαιολογικό υλικό.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ

Μιά από τις σημαντικότερες εργασίες που έγιναν το 1975 αφορά την οργάνωση 'Εκθεσης της 'Αρχαίας Κυπριακής Τέχνης. Σέ ειδικά διαρρυθμισμένες αίθουσες της Νομισματικής Συλλογής εκτέθηκε μεγάλο τμήμα των ἀρχαίων που έστειλε το 1974 το Κυπριακό Μουσείο Λευκωσίας, σέ συνδυασμό με κυπριακά ἀντικείμενα από τις συλλογές του μουσείου. Τήν έκθεση αυτή, που είναι η πρώτη περιοδική έκθεση που διοργανώθηκε στο μουσείο, συνόδευσαν παράλληλα φωτογραφίες, χάρτες και εκδόσεις βιβλίων, καθώς επίσης και οδηγός που τυπώθηκε ελληνικά και ἀγγλικά ('Αρχαία Κυπριακή Τέχνη, 'Οδηγός 'Εκθέσεως, 'Αθήναι 1975). Τήν άμεση εδθνη για τήν έκθεση είχε ο 'Εφορος Γιάννης Σακελλαράκης.

Στις αποθήκες των προϊστορικών συλλογών μεταφέρθηκαν και ταξινομήθηκαν κιβώτια με όστρακα από το Καπακλί και τόν 'Αγιο Κοσμά. Συγκεντρώθηκαν επίσης και ταξινομήθηκαν 208 λίθινα άγγεϊα κι ακόμη τοποθετήθηκαν σέ ξύλινους δίσκους και ταξινομήθηκαν σέ ράφια ντέξιον χιλιάδες όστρακα, κυρίως άκατάγραφα, από τις Μυκήνες, τή Χίο, τόν Κακόβατο και τή Φυλακωπή.

Καταγράφηκαν στο εύρετήριο 192 πήλινα, χάλκινα, έλεφάντινα και λίθινα αντικείμενα (άρθρ. εφρ. 10339-10459) από τόν Πετσοφά, τήν Τύλισο, τή Νάξο, τήν Κυνουρία, τις Μυκήνες, τήν Περαιτή, τήν Πύλο, τήν 'Ασίνη, τήν 'Αττική, τήν 'Επίδαυρο, τήν Κρήτη, τήν Περαιχώρα, τή Λυκόσουρα και τό 'Οτζάκι. Καθαρίστηκαν, συγκολλήθηκαν και συμπληρώθηκαν 118 λίθινα, πήλινα και χάλκινα αντικείμενα από τή Σαλαμίνα, τήν 'Ελασσόνα, τήν Καλαμπάκα, τήν 'Αττική, τή Θήρα και τόν 'Αγιο Κοσμά. Κατασκευάστηκαν 339 έκμαγεϊα κρητομυκηναϊκών σφραγιδολίων.

Τμήμα αἰγυπτιακῶν καὶ ἀνατολικῶν ἀρχαιοτήτων

Ταυτίστηκαν 2.268 ἀντικείμενα τῆς Συλλογῆς Δημητρίου. Συντηρήθηκαν στό ἐργαστήριο τοῦ τμήματος 19 διάφορα ἀντικείμενα τῆς Αἰγυπτιακῆς Συλλογῆς. Παράλληλα στό ἴδιο ἐργαστήριο συντηρήθηκαν τὰ ξύλινα κομμάτια ἀγγείων καὶ ἄλλων σκευῶν ἀπὸ τῆ Βραυρώνα, δύο πήλινα κεφάλια ἀπὸ τὴν πυρὰ τοῦ Νικοκρέοντα στὴ Σαλαμίνα τῆς Κύπρου, ἓνα ξύλινο χτένι καὶ μιὰ ξύλινη θήκη κατόπτρου τοῦ Μουσείου Μαραθώνα.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΧΑΛΚΩΝ

Τὸ Τμήμα Χαλκῶν, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα τμήματα, ἐργάστηκαν δραστήρια γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς Ἑκθεσῆς τῆς Ἀρχαίας Κυπριακῆς Τέχνης.

Στὴ Συλλογὴ τῶν Χαλκῶν συνεχίστηκε τὸ ἔργο καταγραφῆς καὶ ταύτισης μετὰ παρόμοια συντήρηση τῶν ἀντικειμένων. Συνολικὰ καταγράφηκαν καὶ ἔγιναν δελτία γιὰ 306 χάλκινα, τὰ σπουδαιότερα ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Ἀπὸ τὸ Ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Πύου στὴ Βοιωτία (γαλλικὲς ἀνασκαφές τοῦ 1885 καὶ 1903) 115 χάλκινα (ἀριθ. εὐρ. 18276-18390), μερικὰ ἀπὸ τὰ ὅποια θεωροῦνταν χαμένα (Ducat, Les Kougoi du Ptoion, 1971).

2. Ἀπὸ τὴν Ἀνθηδόνα Βοιωτίας 43 χάλκινα τῆς ἀνασκαφῆς Rolf, 1889, πού ἀποτελοῦν τὸ «θησαυρὸ τῆς Ἀνθηδόνας», καὶ πού ἐπίσης θεωροῦνταν χαμένα (ἀριθ. εὐρ. 18178-18220) (Συρόπουλος, Ὑστερομυκηναϊκοὶ Ἑλλαδικοὶ θησαυροί, σ. 57-62).

3. Ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο Κρήτης περίπου 11 ἀρχαῖα πού προέρχονται ἀπὸ τὴν παλιὰ Συλλογὴ Μητσotάκη (ἀριθ. εὐρ. 18221-18231). Ἀναγνωρίστηκαν νέα τεμάχια στὰ ἤδη δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν Kunze (Kunze, Kretische Bronzereliefs) καὶ ταυτίστηκε ὠραία φιάλη κυπριακοῦ τύπου (ἀριθ. εὐρ. 18228) (Π ἰ ν. 2 γ).

4. Ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν Ἀθηνῶν 63 ἀρχαῖα (ἀριθ. εὐρ. 18115-18177) ἀπὸ τὰ φυλαγόμενα στό Ἑθνικὸ Μουσεῖο καθὼς καὶ ἀπὸ ἐκεῖνα πού ἦρθαν πρόσφατα ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Ἀκροπόλεως.

5. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Εὐ. Μαστροκώστα στό Δαδί Παρνασσίδος 26 ἐνδιαφέροντα χάλκινα (ἀριθ. εὐρ. 18250-18275).

6. Ἀπὸ μικρὸ ταφικὸ σύνολο (ἀριθ. εὐρ. 18245-18247) στό Μαρούσι Ἀττικῆς ἀξιοσημείωτος εἶναι ἓνας ρωμαϊκὸς χάλκινος διαβήτη.

7. Ἀπὸ ταφὴ μέσα σὲ σαρκοφάγο, πού βρέθηκε τὸ 1949 στοὺς Τράχωνες τῆς Ἀττικῆς, μετὰξὺ ἄλλων: ὠραῖο χάλκινο κάτοπτρο μετὰ λαβὴ (ἀριθ. εὐρ. 18113), στήν ὁποία εἰκονίζεται φτερωτὴ γυναικεία μορφή στὸν «ἐν γούνασι δρόμον» (Π ἰ ν. 2 β). Πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ καλὸ ἀττικὸ ἐργαστήριον τῶν πρώιμων κλασικῶν χρόνων.

Στὰ ἐργαστήρια τῆς συλλογῆς συντηρήθηκαν πάνω ἀπὸ 300 ἀντικείμενα, ὅπως ἐπίσης ἀρχαῖα τῆς παλιᾶς Συλλογῆς Φιλήμονος καὶ τοῦ Μουσείου Χαιρωνείας. Τὸ μουσεῖο, συνεχίζοντας τὴν πάγια πολιτικὴ του, δέχτηκε γιὰ

συντήρηση στό Ἑργαστήριον Χαλκῶν ἀρχαῖα ἀπὸ τὰ μουσεῖα Ἰθάκης, Κανελλοπούλου, Πειραιῶς κτλ. Ἐπίσης ἀπὸ τίς ἀνασκαφές στό Ἀκράϊφνιο Βοιωτίας, στό Λιόπεσι Ἀττικῆς, στὴ Σελλάδα Σαντορίνης, στὴν Κολώνα Αἰγίνας καὶ στὴ Φυλακωπή.

8. Ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν προέρχονται τὰ ἀκόλουθα ἐνεπίγραφα θραύσματα πού συγκολλήθηκαν: ἀριθ. εὐρ. 7266-7280, 7275-7385, 7318, 7270, 7276.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΑΓΓΕΙΩΝ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑΣ

Ἑκθεσὴ

Ἐπειδὴ οἱ ἐπισκέπτες τῆς Κυπριακῆς Ἑκθεσῆς πού λειτουργεῖ στό χώρο τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς περνοῦν ἀπὸ τὴν τελευταία αἴθουσα τῶν ἀγγείων (αἶθ. 56), χρειάστηκε νὰ μετακινηθοῦν σ' αὐτὴ 3 προθήκες (πρ. 103, 102, 105) καὶ ἓνα βάθρο. Μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία ἔγιναν ὁρισμένες μεταβολές καὶ συμπληρώσεις πού ἀπαιτοῦσε ἡ ἐνότητα τοῦ περιεχομένου τῶν προθηκῶν αὐτῶν. Στὴν προθήκη 101 ἐκτέθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ χαρακτηριστικὰ δείγματα μελαμβafῶν ἀγγείων τοῦ μουσείου. Ἐνα ἄλλο ἀξιόλογο τμήμα τῆς Συλλογῆς Ἀγγείων, τὰ κατωταλιωτικὰ ἀγγεῖα (Ἀπουλίας, Καμπανίας, Λουκανίας, Συρακουσῶν καὶ Γναθίας), παρουσιάζονται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν προθάλαμο τοῦ ἀμφιθεάτρου τοῦ μουσείου (28 ἀγγεῖα) μετὰ τὴν εὐκαιρία τῆς σχετικῆς σειρᾶς διαλέξεων πού πρόθυμα δέχτηκε νὰ δώσει στό μουσεῖο ὁ καθηγητὴς Α. D. Trendall, ὁ ὁποῖος καὶ θὰ τὰ δημοσιεύσει.

Ἀποθήκες

Ἐξακολουθοῦν οἱ ἐργασίες τακτοποίησης τῶν ἀποθηκῶν Y42-Y50, ὅπου βρίσκονται τὰ καταγεγραμμένα ἀγγεῖα καὶ τὰ πήλινα εἰδώλια. Τὰ ἀρχαῖα, μετὰ ἀπὸ λεπτομερὴ ἔλεγχον τῶν ἀριθμῶν τους, τοποθετοῦνται στὰ ντέξιον κατὰ ἐργαστήρια, σχήματα καὶ, μέσα σ' αὐτές τίς ἐνότητες, κατὰ ἀριθμούς εὐρετηρίου.

Μεταφέρθηκαν, τελικὰ, τὰ γυάλινα ἀπὸ τὴν Y74 καὶ τακτοποιήθηκαν στό πρῶτο τμήμα τῆς ἀποθήκης Y42. Ἐπίσης μεταφέρθηκαν τὰ κυπριακὰ (ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια) καθὼς καὶ ἡ Συλλογὴ Ἑμπεδοκλέους ἀπὸ τὴν Y42 στὴν Y48.

Ἡ σημαντικὴ συλλογὴ τῶν εἰδωλίων πού δὲν ἔχει ἀκόμη βρεῖ τὴ θέση της, ἑλλείψει χώρου, στὴν ἐκθεση τοῦ μουσείου, συγκεντρώθηκε στὴν Y49 καὶ ἀρξισε ἡ τακτοποίησὴ της.

Τὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα συγκεντρώθηκαν στὴν Y50. Ἡ συλλογὴ πλουτίστηκε τελευταῖα καὶ μετὰ πολλὰ ἄλλα, πού βρέθηκαν σὲ κιβώτια στίς διάφορες ἀποθήκες τοῦ μουσείου. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν μερικὰ ἀξιόλογα κομμάτια. Δυστυχῶς ὅμως τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἔχουν καμιά ἐνδειξη καὶ ἡ προσπάθεια ταύτισής τους συνεχίζεται.

Τέλος, στὴν ἀποθήκη Y47 μεταφέρθηκαν τὰ εὐρήματα ἀπὸ τίς παλιές ἀνασκαφές τοῦ Κεραμόπουλλου στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ἀφοῦ πρῶτα ταυτίστηκαν ἀπὸ τίς φωτογραφίες καὶ τίς περιγραφές τῆς δημοσίευσῆς τοῦ ὕλικου στὴν ΑΕ τοῦ 1932 καὶ στὰ ΠΑΕ 1934-38.

Στίς υπόλοιπες αποθήκες (Y15, Y13, Y14 και Y16) συνεχίζεται ή συντήρηση και ή πρόχειρη ταξινόμηση στα ράφια των πολυπληθών και πολυειδών αντικειμένων που ήταν σε κιβώτια

Συνεχίστηκαν οι εργασίες και για την έκθεση των χρυσών του μουσείου:

1. Έγιναν εκμαγεΐα από γύψο και από πλαστικό υλικό για 200 περίπου σφραγιδόλιθους και δαχτυλίδια που είχαν εγγράφητη παράσταση και συνεχίστηκε ή συστηματική φωτογράφησή τους.

2. Κρίθηκε σκόπιμο νά γίνεται και έλεγχος των αντικειμένων, όταν υπάρχουν αμφιβολίες για ή γνησιότητά τους, γιατί πολλά από τά αντικείμενα προέρχονται από κατασχέσεις, δωρεές και ιδιωτικές συλλογές.

3. Παράλληλα, βέβαια, γίνεται και μελέτη του υλικού κατά εργαστήρια, θέματα, ύλη και φυσικά χρονολογία και ενημερώνεται βιβλιογραφικά τό εδρετήριο των αρχαίων. Οι εργασίες αυτές γίνονται από τους αρχιτεχνίτες Χρ. Χατζηλιού και Στ. Γιαπιτζόπουλο και από την επιστημονική βοηθό Έλιν. Κακαρούγκα υπό την έποπτεία πάντοτε της Έφόρου Β. Φιλιππάκη.

Τά χρυσελεφάντινα εύρηματα από τίς άνασκαφές της Γαλλικής Σχολής στους Δελφούς τό 1939 (Amandry, BCH 1939, σ. 86 κ.έ.), που είχαν παραμείνει επί χρόνια στό μουσείο για συντήρηση, συμπλήρωση κτλ., επιστράφηκαν στό Μουσείο των Δελφών, όπου και θά έκτεθούν.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες για την έκθεση του νέου Μουσείου Μαραθώνος μέχρι και τό καλοκαίρι του 1975 όποτε έγιναν τά έγκαίνια.

Όλες οι άναγκαίες τεχνικές εργασίες για την έκθεση αυτή έγιναν από τά εργαστήρια του μουσείου. Ίδιαίτερα άσχολήθηκαν οι αρχιτεχνίτες Στ. Γιαπιτζόπουλος και Μιχ. Καλλέρης. Επίσης στην έπεξεργασία των έπεξηγηματικών πινακίδων βοήθησε ή επιστημονική βοηθός Έλ. Γιαννοπούλου.

Έργαστήριό πηλίνων

Στίς ποικίλες εργασίες που άναφέρθηκαν πιο πάνω έλαβαν μέρος όλοι οι τεχνίτες των εργαστηρίων των άγγείων. Έρκει νά άναφερθεί ότι χρειάστηκε νά συντηρηθούν και συγκολληθούν 882 αντικείμενα:

1. Για ή Συλλογή Άγγείων και Μικροτεχνίας 549 άγγεΐα και είδώλια, όπως και άλλα άγγεΐα, είδώλια κτλ. που βρίσκονταν σε 40 κιβώτια.

2. Για την Προϊστορική Συλλογή 118 αντικείμενα.

3. Για τό Μουσείο Μαραθώνος, όπου και συνεχίστηκαν οι εργασίες της έκθεσης, 52 αντικείμενα.

4. Για την προσωρινή Κυπριακή Έκθεση 62 άγγεΐα και είδώλια του Μουσείου Λευκωσίας και 101 αντικείμενα της Συλλογής του Έθνικού Άρχαιολογικού Μουσείου.

ΣΧΕΔΙΑΣΤΗΡΙΟ

Οί καλλιτέχνες και σχεδιαστές του σχεδιαστήριου άσχολήθηκαν παράλληλα με τίς εργασίες επανέκθεσης του μουσείου και με την έκθεση του νέου Μουσείου Μαραθώνος και την Κυπριακή Έκθεση.

Παράλληλα, ό ζωγράφος του μουσείου Κ. Ήλιάκης εργάστηκε στην Κρήτη για ή σχεδίαση των εγγράφων επιτύμβιων στηλών από τον Πριλιά, στό Ραμνούνα για την άποτύπωση και άναπαράσταση των ταφικών περιβόλων και στη Σαντορίνη για την άνασκαφή του Άκρωτηρίου.

Στό μουσείο για ή Συλλογή Άγγείων έγιναν έγχρωμα άναπτύγματα 4 λευκών ληκύθων (Δριγκοπούλου) και 10 άγγείων από τον Άναγυρούνα (Ήλιάκης). Για ή Συλλογή Χαλκών σχεδιάστηκε ή παράσταση χάλκινης φιάλης του Ίδαίου Άντρου, ενός χάλκινου άγγείου με ένθετη διακόσμηση (Δριγκοπούλου) και ενός χάλκινου κατόπτρου με τίς 12 έποχές (Μπαλόγιαννη). Για την Προϊστορική Συλλογή ή σχεδιάστρια Δριμούρα συνέχισε ή σχεδίαση των σφραγιδολίθων και αντικειμένων από έλεφαντόδοντο. Για ή Συλλογή Γλυπτών σχεδιάστηκε ή εγγράφητη επιτύμβια στήλη ΒΕ 55/74 (Ήλιάκης). Για την Κυπριακή Έκθεση έγινε τό άνάπτυγμα του μυκηναϊκού άμφορέα (άριθ. έθρ. 30) (Ήλιάκης), ό άρχαιολογικός χάρτης της Κύπρου (Δριγκοπούλου), καθώς και έπεξηγηματικές πινακίδες.

Για τό νέο Μουσείο Μαραθώνος έγινε άξονομετρικό σχέδιο κατόπτρου, άναπαράσταση μελανόμορφου άγγείου, άνάπτυγμα λευκής ληκύθου (Δριγκοπούλου), άρχαιολογικός χάρτης της πεδιάδας του Μαραθώνα (Ήλιάκης), καθώς και έπεξηγηματικές πινακίδες.

Ν. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

Κατά τό 1975 συνεχίσθη, ὥς καί κατά τά παρελθόντα ἔτη, ἡ συντήρησις καί ὁ καθαρισμός ἑκατοντάδων νομισμάτων καί μολυβδοβούλλων τόσον τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς Ἀθηνῶν, ὅσον καί τῶν διαφόρων ἀρχαιολογικῶν Ἐφορειῶν παρά τῶν εἰδικευμένων συντηρητῶν, δ. Μαρίνας Πέτρου καί κ. Ἀνδρέου Γεωργιάδη εἰς τό ἐργαστήριον τῆς συλλογῆς.

Ἐταξινομήθησαν ἐπίσης τρεῖς χιλιάδες πεντακόσια δεκαεπτὰ νομίσματα καί μολυβδοβούλλα, νέα προσκτήματα τοῦ μουσείου, ὥς καί τῶν Ἐφορειῶν.

Κατά τόν μῆνα Ὀκτώβριον ἐτοποθετήθη εἰς τήν Νομισματικήν Συλλογήν Ἀθηνῶν, ὥς Ἐπιμελητής Ἀρχαιοτήτων, ὁ κ. Ἰωάννης Τουράτσογλου μέχρι τοῦδε ὑπηρετῶν εἰς τήν Ἐφορείαν Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἐδέσσης.

Καί κατά τό ἔτος τοῦτο ἐξηκολούθησαν ἐργαζόμεναι ὡς ἐπιστημονικά βοηθοί αἱ κ.κ. Ἡώς Κούλη καί Ἀσμημία Γαλάνη.

Ὡς ἀναφέρεται εἰς τήν ἔκθεσιν τῶν πεπραγμένων τοῦ 1974 (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 12), ὁ ἐξοπλισμός τῆς τετάρτης βορειοδυτικῆς αἰθούσης ἐκθέσεως τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς Ἀθηνῶν εἶχε περατωθῇ καί ἐπρόκειτο νά ἀρχίσῃ ἡ τοποθέτησις τῶν πρὸς ἔκθεσιν ἀντικειμένων. Ἡ ἐπανεκθετικὴ αὕτη ἐργασία θά εἶχε σκοπὸν κυρίως ἐπιμορφωτικόν. Ὁ ἐπισκέπτης δηλαδὴ θά εἶχε τήν δυνατότητα νά παρακολουθήσῃ τήν ἐξέλιξιν τοῦ νομίσματος ἀπὸ τὸν 7ον αἰ. π.Χ. ἕως τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὥς καί ἀπεικονίσεις ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, ἀγαλμάτων, θεῶν, ἡρώων, μυθολογικῶν παραστάσεων ἐπὶ νομισμάτων. Ἐπρόκειτο ἐπίσης νά ἐκτεθοῦν καί ὠρισμένοι θησαυροὶ μαζί μὲ τά ἀγγεῖα, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὐρέθησαν τά νομίσματα ταῦτα.

Τήν πραγματοποιήσιν αὐτῆς τῆς ἐπανεκθετικῆς ἐργασίας ἀνέκοψε δυστυχῶς ἡ πρόσφατος ἱστορικὴ περιπέτεια τῆς Κύπρου. Ἐκρίθη ἀναγκαῖον, ὅπως εἰς τοὺς διαθέσιμους χώρους τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου ἐκτεθοῦν αἱ κυπριακαὶ ἀρχαιότητες τοῦ Μουσείου τῆς Λευκωσίας. Τὸν Ἀπρίλιον δὲ τοῦ 1975 ἐγένοντο τὰ ἐγκαίνια τῆς Κυπριακῆς Ἐκθέσεως, ἡ ὁποία εἶχε διεθνή ἀπήχησιν.

Παραλλήλως πρὸς τὰς ὡς ἄνω ἐργασίας, ἐπραγματοποιήθη ἡ καταγραφή δύο χιλιάδων ἐξακοσίων δεκαῆξ νομισμάτων τῶν ἰδιωτικῶν συλλογῶν Δημ. Λαζαρίδη, Ἰωάν. Τσουκιά καί Gertr. Mosberg.

Τὰ εἰσαχθέντα κατά τό ὡς ἄνω ἔτος νομίσματα προέρχονται κυρίως ἐξ ἀνασκαφῶν, τυχαίων εὐρημάτων καί δωρεῶν· ἡ ταῦτισις δὲ αὐτῶν ἔχει ὡς ἀκολούθως¹:

1. (α) Ὅπου κρίνεται ἀναγκαῖον ἡ διατήρησις σημειοῦται: ΔΑ = διατήρησις ἀρίστη, ΔΚ = διατήρησις καλὴ, ΔΜ = διατήρησις μετρία, Δμ = διατήρησις μετριοτάτη καὶ ἐφθ. = ἐφθαρμένον. (β) Ἡ φωτογράφησις τῶν νομισμάτων

Α': Ἐξ ἀνασκαφῶν

(α) Κατά τήν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης εἰς Ἀμφίπολιν² τό ἔτος 1975, εἰς τόν χρόνον τῆς ἐλληνιστικῆς οἰκίας εὐρέθησαν ἑνδεκα χαλκᾶ νομίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ πέντε ἐφθαρμένα, εἰς χαλκοὺς δακτύλιος καί ἐν λίθινον νομισματομόρφον ἀντικείμενον. Οἱ τύποι τῶν ἐξ ταυτισθέντων νομισμάτων εἶναι οἱ ἑξῆς: 1. Λυσιμάχου, πρβλ. C. N. Lishine, Monnaies Grecques, σ. 157, ἀριθ. 1440-1441 (ἐφθ.). 2. Θεσσαλονίκης, αὐτοκρατορικῶν χρόνων, πρβλ. δι' ὀπισθίαν πλευράν SNG Corp., ἀριθ. 417-422. 3. Φιλίππου Β' πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 618-620. 4. Κασσάνδρου, πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 1142 κ.ἐ. 5. Ἐφέσου, ἐποχῆς Καρακάλλα. Ἐμ. ANTΩNEINOCCEB. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος δαφνοστεφῆς καί μετὰ θώρακος πρὸς δεξ. Ὀπ. ΕΦΕCΙΩΝ ΜΟΝΩΝ ΑΠΑCΩΝ. ἐν τῷ ἐξέργῳ ΤΕΤΡΑΚΙΝΕ ΩΚΟΡΩΝ. Ὁ αὐτοκράτωρ ἰστάμενος πρὸς ἄρ., θυσιάζων ἐπὶ τρίποδος, ἔμπροσθεν τετραστύλου ναοῦ ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἴσταιται τό ἀγαλμα τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος. Πρβλ. δι' ὀπισθίαν πλευράν Mionnet III, σ. 112, ἀριθ. 380 (Π ἰ ν. 3, ἀριθ. 1). 6. Ἀσσάριον Αὐγούστου, ἀποκεκομμένον κατὰ τό ἥμισυ, κοπὴν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 27-23 π.Χ. περίπου. Πρβλ. C.H.V. Sutherland and C.M. Kraay, Catalogue of coins of the Roman Empire in the Ashmolean Museum, I, Augustus, ἀριθ. 704 κ.ἐ.

(β) Ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς εἰς Παλιόχωραν Μέσα Μάνης (ναὸς Ἀγίου Πέτρου, νεκροταφεῖον). Ἐξ μεσαιωνικᾶ δηνᾶρια τορνήσια ἐκ κράματος ἀργύρου³: 1-2. Ἅγιος Μαρτῖνος τῆς Τοῦρ: SCS MARTINVS / TVRONVS CIVI, πρβλ. D.M. Metcalf, The Pylia Hoard εἰς ANS MN 17 (1971), σ. 225 (Π ἰ ν. 3, ἀριθ. 2). 3-4. Φίλιππος Β', ἔ.ἀ., σ. 225. 5. Λουδοβίκος IX (1266-1270), πρβλ. ἔ.ἀ., σ. 213, ἀριθ. 1 (Π ἰ ν. 3, ἀριθ. 3). 6. Πλανταγενέται, Ἐρρίκος Β' (:), πρβλ. J.J. North, English Hammered Coinage, I, Early Anglo-Saxon to Henry III (c. 650-1272), πίν. XV, ἀριθ. 32 κ.ἐ., σ. 164.

Β': Εὐρηματα

Νεωτερικά

Εἰς θέσιν Ἡμεροδένδρια τῆς περιφέρειας τῆς κοινότητος Σταμνᾶς, τῆς ἐπαρχίας Μεσολογγίου Αἰτωλοακαρνανίας, κατὰ τόν μῆνα Ἀπρίλιον τοῦ 1973 εὐρέθησαν ἐντὸς πηλίνου ἀγγείου ἑκατὸν ὀγδοήκοντα ἑννέα ἀργυρᾶ τάλητρα 18ου καί 19ου αἰῶνος⁴: 1. Ὁθωνος 1833, διακριτικὰ νομισματοσκοπεῖον, ἄγκυρα καί Α. 2-7. Καρόλου Δ' Ἰσπανίας (κοπαί: 1795-1808). 8-18. Φερδινάνδου Ζ' Ἰσπανίας (κοπαί: 1809-1825). 19-20. Λουδοβίκου ΙΗ' Γαλλίας, τῶν ἐτῶν 1816 καί 1824. 21-22. Καρόλου Ι' Γαλλίας, τῶν ἐτῶν 1828 καί 1830. 23-27. Λουδοβίκου Φιλίππου Γαλλίας

των ἐπραγματοποιήθη εἰς τό νεοσύστατον φωτογραφικὸν ἐργαστήριον τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς Ἀθηνῶν.

2. Παρέδωκεν ὁ κ. Εὐστάθιος Στίκας.

3. Παρεδόθησαν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Νικολ. Δρανδάκη.

4. Παρελήφθησαν παρὰ τῆς Εἰσαγγελίας Πρωτοδικῶν Μεσολογγίου.

(κοπαί: 1834-1839). 28-29. Λουδοβίκου Μανίν, δόγηδος Βενετίας, τοῦ ἔτους 1795. 30. Φραγκίσκου Α' Αὐστρίας, τοῦ ἔτους 1761. 31-42. Μαρίας Θηρεσίας Αὐστρίας τῶν ἔτων 1766 καὶ 1780. 43-45. Ἰωσήφ Β' Αὐστρίας (κοπαί Οὐγγαρίας τῶν ἔτων 1782 καὶ 1783). 46-49. Φραγκίσκου Α' Αὐστρίας τῶν ἔτων 1813, 1815, 1824 καὶ 1826. 50-68. Μαξιμιλιανού Ἰωσήφ Βαυαρίας (κοπαί: 1760-1777). 69-70. Καρόλου Θεοδώρου Βαυαρίας, τῶν ἔτων 1778 καὶ 1779. 71. Καρόλου Εὐγενίου τῆς Βυρτεμβέργης, τοῦ ἔτους 1781 (Πί ν. 3, ἀριθ. 4). 72. Φρειδερίκου Χριστιανοῦ, τοῦ 1766 (Πί ν. 3, ἀριθ. 5). 73-135. Φρειδερίκου Αὐγούστου Σαξωνίας 28 τεμάχια (73-100) φέροντα τὸν τίτλον *ELECTOR* καὶ χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ 1764 ἕως τὸ 1806· ἐν συν-εχείᾳ 18 τεμάχια (101-118) μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *REX SAXONIAE*, κοπέντα ἀπὸ τοῦ 1808 ἕως τὸ 1816 καὶ 17 τεμάχια (119-135) μὲ τὸν τίτλον *KOENIG VON SACHSEN*, χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ 1819-1827. 136-145. Ἀντωνίου Ε' Σαξωνίας (κοπαί: 1827-1835). 146. Καρόλου Φρειδερίκου Βόδης, τοῦ ἔτους 1765. 147-174. Μεξικανικῆς Δημοκρατίας (κοπαί: 1827-1850). 175-187. Περουβιανῆς Δημοκρατίας (κοπαί: 1834-1841). 188-189. Βολιβιανῆς Δημοκρατίας, τῶν ἔτων 1830 καὶ 1833.

Γ' Διαφόρων προελεύσεως

(α) Ἀπὸ Βέροϊαν τρία ἀργυρᾶ (τετράβολον Φιλίππου Β', πρβλ. SNG Corp., ἀριθ. 574 (ΔΚ), ἐφθαρμένον νεωτερικόν, ἐφθαρμένον τουρκικόν) καὶ ὀγδοήκοντα τρία χαλκᾶ ἀρχαῖα ἑλληνικά, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μακεδονικά, ρωμαϊκά καὶ βυζαντινά⁵.

(β) Ἐκ Καρυᾶς Λευκάδος⁶ ἐννέα χαλκᾶ ἀρχαῖα ἑλληνικά (Δημητρίου Πολιορκητοῦ, Νικοπόλεως Ἡπείρου, Οἰνιαδῶν καὶ Ἀκαρνάνων), ὡς καὶ ἓν μολύβδιον σταθμίων μὲ παράστασιν νεανικῆς ἀνδρικής κεφαλῆς πρὸς δεξ.

(γ) Ἐκ τῶν νομισμάτων, τὸ ἐν τῶν Οἰνιαδῶν, πρβλ. SNG Corp., ἀριθ. 402, καὶ τέσσαρα τῶν Ἀκαρνάνων, πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 421-422, πιθανῶς ἀποτελοῦν τμήμα μεγαλύτερου διασκορπισθέντος εὐρήματος.

(δ) Ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς Ἀκροπόλεως, πλησίον τῆς στοᾶς Ἀττάλου⁷, ἐν χαλκοῦν ἀθηναϊκόν τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4ου αἰ. πρβλ. F. Kleiner εἰς *Hesperia* XLIV (1975), σ. 305, ἀριθ. 42-53.

(ε) Παρὰ τῆς διευθύνσεως τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου⁸ (Κυπριακά, ἀριθ. καταλ. παραδόσεως 138) ἑκατὸν τεσσαράκοντα τέσσαρα χαλκᾶ ἀρχαῖα ἑλληνικά, ἑλληνικῶν πόλεων κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ρωμαϊκά, βυζαντινά (ΔΚ-Δμ). Ἐξ αὐτῶν τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν αἱ κυπριακαὶ κοπαὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, τῶν ὁποίων παραθέτομεν τοὺς εὐρεθέντας τύπους: 1-2. Ἐποχῆς Αὐγούστου, πρβλ. C.H.V. Sutherland - C.M. Kra-

ay, *Catalogue of Coins of the Roman Empire in the Ashmolean Museum* I, ἀριθ. 726, χρονολογία κοπῆς 26 π.Χ. 3-6. πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 730, χρονολογία κοπῆς μετὰ τὸ 22 π.Χ. (Πί ν. 4, ἀριθ. 6). 7-8. Ἐποχῆς Τραϊανοῦ, πρβλ. SNG Corp., ἀριθ. 82. 9-21. Ἐποχῆς Ἀντωνείνου Εὐσεβοῦς καὶ Μάρκου Αὐρηλίου, πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 84 (Πί ν. 4, ἀριθ. 7). 22. πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 86 (Πί ν. 4, ἀριθ. 8). 23. πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 87. 24-27. Ὁ ἴδιος τύπος, ἀλλὰ ἐφθαρμένη ἐπιγραφὴ.

Τὰ δεκαεννέα τεμάχια τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀντωνείνου Εὐσεβοῦς καὶ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου εἶναι πιθανόν νά ἀποτελοῦν ἓνα μικρόν θησαυρόν.

(ε) Ἐκ κατασχέσεως ὑπὸ τοῦ Ἀστυνομικοῦ τμήματος Ρεθύμνης ἐν ἀργυροῦν τριώβολον Βοιωτῶν, πρβλ. SNG Corp., ἀριθ. 176-178, καὶ ἐξήκοντα τρία χαλκᾶ καὶ ἐκ κράματος ἀρχαῖα ἑλληνικά, ρωμαϊκά, βυζαντινά, ἐνέτικα καὶ νεώτερα νομίσματα (ΔΚ-Δμ).

(στ') Παρὰ τῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων, ἐκ δημεύσεως δύο χρυσᾶ βυζαντινά, τέσσαρα ἀργυρᾶ ἀρχαῖα ἑλληνικά καὶ δεκαεπτὰ χαλκᾶ ἀρχαῖα ἑλληνικά καὶ βυζαντινά. Ἡ ταύτις τῶν ὡς ἄνω νομισμάτων ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Ἀρχαῖα ἑλληνικά

Αἰτωλῶν

1. Δίδραχμον, 10,49 γρ., ↙, (ΔΚ). πρβλ. SNG ANS, Burton Berry Collection, ἀριθ. 567 (ὁμοία σφραγὶς ἐμπροσθίας ὄψεως) καὶ Roger A. de Laix. *The Silver Coinage of the Aetolian League*, *California Studies in Chemical Antiquity* 6 (1974), σ. 72, ἀριθ. 9, 10 (διὰ τὰ μονογραφήματα) (Πί ν. 4, ἀριθ. 9).

2. Δίδραχμον, 10,11 γρ., ←, (ΔΚ). πρβλ. BMC, ἀριθ. 10 καὶ Roger A. de Laix, ἔ.ἀ., σ. 72, ἀριθ. 12 (Πί ν. 4, ἀριθ. 10)⁹.

3. Τριώβολον, 2,438 γρ., ↓, (ΔΚ). πρβλ. SNG Corp., ἀριθ. 12 καὶ Roger A. de Laix, ἔ.ἀ., σ. 73, ἀριθ. 14.

4. Τριώβολον, 2,52 γρ., →, (ΔΚ). πρβλ. Roger A. de Laix, ἔ.ἀ., σ. 73, ἀριθ. 21 (Πί ν. 4, ἀριθ. 11).

Ἀλεξάνδρεια (Τρωάδος)

5. Χαλκοῦν, 6,79 γρ., ↓, (ΔΚ). πρβλ. SNG Corp., ἀριθ. 72 κ.έ. (3ος-2ος αἰ. π.Χ.).

Ἰκόνιον (Λυκαονίας)

6. Χαλκοῦν, 2,06 γρ., ↑, (ΔΜ). Ἐποχῆς Ἀδριανοῦ. πρβλ. H. von Aulock, *Münzen und Städte Lykaoniens*, Tübingen 1976, σ. 80, ἀριθ. 292 (ὁμοία σφραγὶς ἐμπροσθίας ὄψεως).

Βυζαντινά

Συμβασιλεία Ἰουστίνου Α' καὶ Ἰουστινιανοῦ Α'

7. Χαλκοῦν σπανιώτατον (ΔΜ), νομισματοκοπεῖον

9. Διὰ τὴν ἰδιόμορφον τεχνικὴν βλ. P. Naster, *Frappe défectueuse de monnaies classiques de Sicile*, *RBN CIV-1958*, σ. 149-153.

5. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 7-8, Πίν. 1, ἀριθ. 10, 12-13, Πίν. 2, ἀριθ. 14-16.

6. Ἐκ κατασχέσεως τοῦ Πρωτοδικείου καὶ Πλημμελειοδικείου Λευκάδος.

7. Παρέδωκεν ὁ διευθυντὴς τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως κ. Γ. Δοντᾶς.

8. Παρέδωκεν ὁ διευθυντὴς τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Ν. Γιαλούρης.

Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογία κοπής 1η Ἀπριλίου ἕως 1η Αὐγούστου 527. Cécile Morrisson, *Catalogue des Monnaies Byzantines de la Bibliothèque Nationale*, I, σ. 54, ἀριθ. 3/Cp/AE/01.

Ἰουστινιανός Α΄

8. Τεσσαρακοντανούμμιον, νομισματοκοπείου Καρχηδόνας, σπάνιον (ΔΜ). Πρβλ. Morrisson, ἑ.ἀ., σ. 105, ἀριθ. 4/Ct/AE/05.

Μαυρίκιος Τιβέριος

9. Σόλιδος, 4.37 γρ. (ΔΚ), νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως. Πρβλ. ἑ.ἀ., σ. 181, ἀριθ. 7/Cp/AV/02 (Π ι ν. 4, ἀριθ. 12).

Κωνσταντῖνος Δ΄

10-11. Δεκανόμμια, (Δμ), νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογία κοπής 668-673. Πρβλ. ἑ.ἀ., σ. 384, ἀριθ. 14/Cp/AE/12-13.

Ἰουστινιανός Β΄ (2α περίοδος βασιλείας)

12. Τρεμίσιον, 1.29 γρ., (ΔΜ), νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογία κοπής 705-711. Πρβλ. ἑ.ἀ., σ. 431, ἀριθ. 18/Cp/AV/14-15 (Π ι ν. 4, ἀριθ. 13).

Φιλιππικός (Βαρδάνης)

13. Φόλλις, (ΔΜ), νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως. Πρβλ. DOC II₂, σ. 670, ἀριθ. 9b (Π ι ν. 5, ἀριθ. 14).

Λέων Γ΄ Ἰσαυρος

14. Φόλλις, (ΔΚ), νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογία κοπής 720-περί τό 721. Πρβλ. DOC III₁, σ. 255, ἀριθ. 29a.

Εἰρήνη (Ἀθηναία)

15. Φόλλις, (ΔΚ), νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογία κοπής 797-802. Πρβλ. ἑ.ἀ., σ. 350, ἀριθ. 2.1-2.4 (Π ι ν. 5, ἀριθ. 15).

16. Τό αὐτό, ἀλλά (ΔΜ).

Νικηφόρος Α΄

17. Φόλλις, (ΔΚ), ἀλλά διάτρητον. Νομισματοκοπεῖον

Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογία κοπής 802-803. Πρβλ. ἑ.ἀ., σ. 357, ἀριθ. 4.1-4.6.

18. Τό αὐτό, ἀλλά (ΔΜ).

19. Τό αὐτό, ἀλλά (ΔΚ) (Π ι ν. 5, ἀριθ. 16).

Βασίλειος Α΄

20. Φόλλις, (ΔΚ), νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογία κοπής 879-886. Πρβλ. ἑ.ἀ. III₂, σ. 500-501, ἀριθ. 12.1-12.8 (Π ι ν. 5, ἀριθ. 17).

Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος

21. Ἐκ κράματος τραχύ, (ΔΜ), νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως. Πρβλ. S. Bendall - P.J. Donald, *The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos*, 1974, σ. 5, ἀριθ. C.6.

Ἀνδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος

22. Χαλκοῦν τραχύ, (ΔΜ), νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως. Πρβλ. BMC II, σ. 630, ἀριθ. 2-3 (σπάνιον).

Ταγκρέδος, Πρίγκιψ Ἀντιοχείας

23. Χαλκοῦν, (ΔΚ). Πρβλ. H. Longuet, *Introduction à la Numismatique Byzantine*, σ. 79-81, πίν. XVII, ἀριθ. 292 (Π ι ν. 5, ἀριθ. 18).

Δ΄. Ἐκ δωρεῶν

(α) Παρά τοῦ κ. Γεωργίου Λαζαρίδη ἐν ἄσπρον τραχύ Μανουήλ Α΄ Τραπεζοῦντος, 2.65 γρ., σπάνιον. Πρβλ. BMC Vandals etc., σ. 236, ἀριθ. 2 καί Otto Retowski, *Die Münzen der Komnenen von Trapezunt*, σ. 24, ἀριθ. 3 (ἐπί τοῦ θρόνου τῆς Παναγίας δεξ. καί ἄρ. ἀστήρ, ὅπως καί εἰς τὴν ἐμπροσθίαν πλευράν κάτω ἄρ.) (Π ι ν. 5, ἀριθ. 19).

(β) Παρά τῆς κ. Ἀννης Βαφειάδου-Κοσμίδη ἐν ἀνώνυμον βυζαντινόν χρονολογούμενον μεταξύ τοῦ 976 (-) 1030/35 περίπου. Πρβλ. DOC III₂, ἀριθ. A2.40.1 κ.ἑ.

(γ) Παρά τοῦ κ. Horacio A. Sanchez Caballero πέντε νομίσματα Ἀργεντινῆς ἐκ κράματος: 1 CENTANO 1970, 5 CENTANOS 1970, 10 CENTANOS 1970, 20 CENTANOS 1970 καί 50 CENTANOS 1970.

(δ) Παρά τῆς κ. Francine Somers-Tytgat τρία σύγχρονα βελγικά μετάλλια φιλοτεχνηθέντα ὑπὸ τῆς δωρητρίας.

(ε) Παρά τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος εἴκοσι τέσσαρα σύγχρονα ἑλληνικά νομίσματα.

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Παράλληλα με τις εργασίες για την επανέκθεση συνεχίστηκε όπως και στο παρελθόν, εφαρμόζοντας συνδυασμένη ανάζητηση ταυτίσεων οιάφορων επιγραφών ή προσπάθεια να συναρμολογηθεί έναιο σύνολο από τα συγκολλημένα κομμάτια, όπου βέβαια τούτο είναι εφικτό.

Τό έτος 1975 ήταν ιδιαίτερα αποδοτικό. Όρισμένες συγκολλήσεις δέν έδωσαν νέα κείμενα, γιατί οι επιγραφές βρέθηκαν άρχικά σέ καλύτερη κατάσταση, ενώ άργότερα, πρίν από τή μεταφορά τους στό 'Επιγραφικό Μουσείο, έσπασαν σέ περισσότερα κομμάτια και πήραν διαφορετικό άριθμό καταγραφής.

Άρκετές εργασίες συγκόλλησης έγιναν, ενώ ήταν παρόντες οι ένδιαφερόμενοι γι' αυτές ξένοι επιστήμονες και θά δημοσιευτούν από τους ίδιους. Οι περισσότερες όμως ταυτίσεις και προσθήκες είναι άπαραίτητο νά μελετηθούν γιά νά δημοσιευτούν διεξοδικά.

Στήν επιστημονική βοηθό κ. Χαρά Καράπα-Molisani έχει άνατεθεί ή μελέτη του «Παιάνος του Σοφοκλέους» και βάσεων τής εποχής του 'Αδριανού, πού μετά τις συγκολλήσεις εμφανίζουν έντελώς νέα κείμενα και είναι σέ συνάφεια μεταξύ τους.

IG II², 204

Στό κάτω μέρος τής γνωστής στήλης EM 10052 (IG II², 204), πού τό Corpus άναφέρει ότι βρίσκεται στό 'Εθνικό Μουσείο, συγκολλήθηκε τό χαμένο από χρόνια τμήμα EM 5136 (Π ι ν. 6).

Τό Corpus στήν editio minor δέ σημειώνει τήν έλλειψη ούτε τό υπογραμμίζει, αλλά αυτό προκύπτει από τά βιβλία του 'Επιγραφικού και από τις νεότερες δημοσιεύσεις.

IG II², 411 (EM 7203)

Στήν editio minor άναφέρεται ότι έχουν χαθεί δεξιά από τό κολοβό ψήφισμα IG II², 411 όρισμένα γράμματα, και συγκεκριμένα από τους στίχους 10 μέχρι 22, πού έχουν δημοσιευτεί υπογραμμισμένα. Αύτά ξαναβρέθηκαν στό 'Επιγραφικό στό ύπ' άριθ. EM 5427 κομμάτι.

Τόσο επάνω στό EM 5427, όσο και στό σχέδιο IG II I, 203 παρατηρούνται μερικές αλλαγές, τις όποιες θά παρουσιάσει στή νέα άνάγνωση του κειμένου ό Μ.Η. Jameson στό βιβλίο του γιά τήν άγροτική οίκονομία.

IG II², 2142 (EM 3597β)

Στό γνωστό κατάλογο εφίβων IG II², 2142 (EM 3597β) έχει από πολλά χρόνια συγκολληθεί στό κάτω μέρος άριστερά τό ανεπίγραφο τεμάχιο EM 3596. Φυσικό είναι νά μη σημειωθεί άλλαγή στό κείμενο. Μόνο τό ύψος από 0,26 μ. (στό Corpus) είναι τώρα 0,385 μ. Όμοια φωτογραφία (Π ι ν. 7 α) έστάλη γιά δημοσίευση στον καθηγητή 'Η.

Καπετανόπουλο, πού άσχολεϊται ιδιαίτερα με τους εφβικούς καταλόγους.

IG II², 3197 + IG III I, 965a, add. σ. 509 + EM 13455 από τό 'Εθνικό

Στό μικρό τεμάχιο EM 9514 με τήν άναθηματική επιγραφή IG II², 3197 προς τον 'Ασκληπιό συγκολλήθηκε άριστερά τό EM 9635, πού δέν έχει περιληφθεί στήν editio minor των άττικών επιγραφών, αλλά μόνο στό IG III I, 965a, add. σ. 509 (Π ι ν. 7 β). Και τά δύο προέρχονται από τό 'Ασκληπιείο. 'Η ταύτιση και ή συγκόλληση με τέλεια έπαφή έγινε από τον άρχιτεχνίτη Παν. Διακουμή.

Μελετώντας τή συγκόλληση των δύο τεμαχίων παρατήρησα στις παλιές δημοσιεύσεις τήν περιγραφή του άναγλύφου, πού κάποτε υπήρχε στό επάνω μέρος τής επιγραφής. 'Ο Δ. Φίλιος γράφει «άνδρός άνάγλυφος παράστασις, ίσως αύτου του 'Ασκληπιού, ύπό κυκλικού πλαισίου περιβαλλομένη, κλπ.»¹. Τό άνάγλυφο, πού σωζόταν επάνω στό EM 9514, δέ βρισκόταν μέσα στό 'Επιγραφικό Μουσείο. Γνωρίζοντας καλά ότι κατά τήν ίδρυση του 'Επιγραφικού Μουσείου έγινε ή διαλογή πολλών γλυπτών από τις επιγραφές² – άκόμα και αν άνήκαν στό ίδιο μνημείο –, άναζητήθηκε τό άνάγλυφο στό 'Εθνικό 'Αρχαιολογικό Μουσείο. Με τήν πρώτη κιόλας επίσκεψη στό 'Εθνικό 'Αρχαιολογικό Μουσείο και άμέσως μετά τήν περιγραφή του άναγλύφου πού έκανα, ή δ. 'Ελεάννα Ραφτοπούλου τό προσδιόρισε και με δόγησε στα ύπόγεια, μπροστά στή μικρή ομάδα άναθημάτων από τό 'Ασκληπιείο. Προέκυψε πράγματι ότι κατά τή διαλογή τό κολοβό άνάγλυφο καταγράφτηκε στή Συλλογή Γλυπτών του 'Εθνικού 'Αρχαιολογικού Μουσείου με τον άριθμό 2450³.

Μέ τή συγκατάθεση του Διευθυντή του 'Εθνικού Μουσείου 'Εφόρου κ. Ν. Γιαλούρη και με τήν έγκριση του 'Υπουργείου τό άνάγλυφο βρίσκεται τώρα στό 'Επιγραφικό Μουσείο (EM 13455), ένωμένο με τήν επιγραφή.

Μετά τήν προσθήκη του άναγλύφου και του νέου κομματιού EM 9635 έχουμε σχεδόν άκέραιο τό άριστερό τμήμα ενός μικρού αετώματος, όπως φαίνεται από τή σωζόμενη άνω άριστερά άκμή. 'Η επιγραφή χρονολογείται στό β' μισό του 2ου αϊ. μ.Χ. Διαστάσεις: σως. ύψ. 0,49, πλ. 0,44, πάχ. 0,125 μ. 'Υψ. γραμμ. 0,017 μ.

'Υπολογίζουμε ότι έχουμε τό κέντρο τής επιγραφής, πού ήταν χαραγμένη επάνω στό χαμηλό επιστύλιο, σέ δύο στίχους, ενώ ή μορφή του 'Ασκληπιού δρθιου προς τά άριστερά και στηριγμένου ίσως στή ράβδο του γεμίζει μόνο τήν άριστερή γωνία του μικρού αετώματος.

Όπωςδήποτε μιá άλλη μορφή (ίσως ή 'Υγεία) έστεκε δεξιά μπροστά από τό θεό. Έκτός από τό κυκλικό άνά-

1. Δ. Φίλιος, 'Αθήναιον V (1876), σ. 159, άριθ. 18 (γιά τήν IG II², 3157) και του ίδιου, δ.π., σ. 204, άριθ. II (γιά τήν IG III I, 965a, add. σ. 509).

2. Π. Καβαδίας, Γλυπτά του 'Εθνικού Μουσείου. Κατάλογος. Προλεγόμενα, σ. 38. Ντ. Πέππα-Δελμούζου, 'Επιγραφικών Μουσείων, ΑΕ 1966, σ. 1, όποσημ. 5.

3. Π. Καστριώτου, Γλυπτά του 'Εθνικού Μουσείου, 1908, σ. 384, άριθ. 2416-2544 (ομάδα άναγλύφων).

γλυφο τό τύμπανο δεξιά καί ἀριστερά θά ἦταν χρωματιστό. Συμπληρώνουμε τήν ἐπιγραφή:

[Κατ' ἐ]περώτημα τῆ[ς] ἐξ 'Αρείου Πάγου Βουλῆς]
'Ασκληπιῶ|ι- -
(vac. 0,035 μ.)

Μᾶλλον ἡ ἀρχή τῆς ἐπιγραφῆς ἦταν [Κατ' ἐ]περώτημα καί ὄχι [κατὰ τὸ ἐ]περώτημα τῆ[ς] ἐξ 'Αρείου Πάγου βουλῆς], γιὰτί ὑπολογίζουμε ὅτι τό κέντρο τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι 'Αρείου. Ὅπωςδήποτε διαφέρει ἀπό τόν πρῶτο στίχο στήν editio minor καί δέν εἶναι ὁ ἀναθέτης ἡ βουλή τοῦ 'Αρείου Πάγου, ἀλλά κάποιος ἄλλος, πού ἔκανε τήν ἀνάθεση μετὰ ἀπό τή σχετική αἴτησή του πρὸς τόν 'Αρειο Πάγο.

Τό ὄνομα τοῦ ἀναθέτη θά εἶχε ἀναγραφῆ μετὰ τό ὄνομα τοῦ θεοῦ. Δέν ἀποκλείεται ὅμως ἡ κυρίως ἐπιγραφή νά ἦταν πιό κάτω. Ἴσως ὁ μικρότερος δευτερός στίχος νά συνεχιζόταν πράγματι ὅπως στήν editio minor, δηλαδή 'Ασκληπιῶ καί 'Υγεία.

IG II², 3742 (EM 9596) + EM 4016

Στό κάτω μέρος τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης EM 9596 τοῦ Σωτέλους Βακχύλου 'Εστιαίοθεν, τήν ὁποία εἶχαν ἀναθέσει οἱ ἔφηβοι ἐπὶ Ἀρδύος ἄρχοντος (IG II², 3742) ἔχει τώρα συγκολληθεῖ μέ τέλεια ἐπαφή τό EM 4016, ἀδημοσίευτο (Π ἰ ν. 8 α).

Ἡ στήλη ἔχει τώρα μεγαλύτερο ὕψος.

Διαστάσεις τῶν δύο τεμαχίων: ὕψ. 0,50, πλ. 0,308, πᾶχ. 0,09, ὕψ. γραμμ. 0,015 μ.

Στό νέο τεμάχιο σώζονται λίγα γράμματα στήν ἀρχή τοῦ 4ου στίχου καί στόν 5ο καί τελευταῖο στίχο, πού ἦταν χαραγμένοι στό κέντρο τῆς στήλης, σώζεται ἕνα φ ἄκραιο καί ἔχνη δύο γραμμάτων. Μέ τή συγκόλληση τοῦ νέου κομματιοῦ, ὅπου σώζεται καί τό χαρακτηριστικό γνῶρισμα τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης, ὁλοκληρώθηκε τό κείμενο:

Οἱ ἐπὶ Ἀρδου]ς ἄ]ρχο[ντος]
ἐφηβοι τὸν ἑαυτῶν κ[ο]-
[σμητ] ἦν Σωτέλην Βακ
χύλου 'Εστιαίοθεν τὸν κα[ί]
Φίλ[ιπ]πον.
(vac. 0,165 μ.)

Παρατηροῦμε ὅτι τά σωζόμενα ἐπάνω στό λίθο γράμματα εἶναι σέ καλή κατάσταση, ὅπως καί στίς παλιότερες περιγραφές, P. Graindor, Album d' inscriptions attiques, 1924, σ. 41, ἀριθ. 61, πίν. 49. Μαθαίνουμε τώρα γιὰ πρώτη φορά μέ βεβαιότητα τό δεύτερο ὄνομα Φίλιππος (5ος στίχος), πού εἶχε ὁ Σωτέλης Βακχύλου 'Εστιαίοθεν⁵, γνωστός καί ἀπό ἄλλες ἀττικές ἐπιγραφές IG II², 2065, στίχ. 7, κ.ἄ. Ἴσως ὑπῆρξε καί ἄρχων τῶν Ἀθηνῶν (P. Graindor, Chronologie des archontes athéniens sous l' Empire, 1921, ἀριθ. 108, σ. 149, ὑπόσημ. 2. S. Follet, Athènes au IIe et IIIe s. après J. Chr., 1976, σ. 219)⁶. Σχετικά μέ τή χρονολόγηση τοῦ Ἀρδύος, ἄρχοντος ἐπὶ τῶν Ἀθηνῶν τό 150/1 μ.Χ., πρβλ. P. Graindor, Chronologie, ἀριθ. 108, σ. 149, ὑπόσημ. 2. M. Woloch, Roman Citizenship and Athenian Elite, 1973, σ. 105 καί σ. 252. S. Follet, ὁ.π., σ. 197, 346, 472, 508 (χρονολογικός κατάλογος).

EM 11962 (IG II², 9233) + EM 1725

Στό γνωστό κιονίσκο ἀπό κυανόχρωμο μάρμαρο (ὕψ. 0,715, διαμ. 0,183 μ.) προσάρμοσε τέλεια τό ἐπάνω τμήμα (Π ἰ ν. 8 β) ὅπου βρίσκεται χαραγμένο τό ἀριστερό τῆς ἐπιγραφῆς:

Σεύθης/Λυσισμαχεὺς

Στό Corpus σημειώνεται ὅτι ὁ κιονίσκος βρισκόταν στήν ΑΝΩ ΑΥΛΗ, ubi non vidimus. Φαίνεται ὅμως ὅτι εἶχε εἰσαχθεῖ στό μουσεῖο, καθώς καί τό ἀδημοσίευτο κομμάτι τοῦ EM 1725. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι προτιμότερο νά χρονολογηθεῖ μέσα στόν 3ο αἰ. π.Χ.

Ἀξίζει ἀκόμα νά ἀνακοινωθεῖ ὅτι ἀπό τό 1975 ἄρχισε νά ἐφαρμόζεται ὅλο καί εὐρύτερα τό σύστημα ἐναπόθεσης τῶν τεμαχίων μιᾶς σπασμένης ἐπιγραφῆς ἐπάνω σέ μητρες ἀπό γύψο. Οἱ μητρες αὐτές στό καλούπι τῆς σπασμένης μεριᾶς ὑποδέχονται σάν θήκη τά τεμάχια καί σέ πολλές περιπτώσεις ἀντικαθιστοῦν τά μή σωζόμενα μέρη τοῦ μνημείου. Ἐτσι πετύχαμε νά συγκροτηθεῖ ἡ βάση τοῦ Ἀντιλόχου μέ τήν ὑπογραφή τοῦ Ἀριστίωνος EM 10647-8-9⁷ καί νά στερεωθεῖ τό μνημεῖο χωρίς νά θίξουμε καθόλου τό μάρμαρο. Ἡ βάση ἔχει ἐκτεθεῖ στήν 11η αἰθουσα μαζί μέ ἄλλες ἀρχαϊκῶν χρόνων καί εἶναι δυνατό τά τεμάχια τῆς, καθώς καί τά παρέμβλητα ἀπὸ γύψο, νά μετατοπίζονται ἀνεξάρτητα τό ἕνα ἀπὸ τό ἄλλο γιὰ παρατήρηση, φωτογράφιση καί μελέτη. Στήν αἶθουσα αὐτή μεταφέρθηκε ἡ βάση EM 10644 (IG I², 1021), ὁπότεν παρατήρησα μέσα στό ἐσωτερικό τοῦ τυχαῖα σπασμένου μαρμάρου ὅτι ἡ ἐπιφάνεια ἦταν ἄλλοῦ λεῖα καί ἄλλοῦ ἔδινε τήν ἐντύπωση σάν ἐπεξεργασμένης γιὰ ἀνάγλυφο. Παρόμοια λεῖα ἐξογκώματα παρουσιάζει ἡ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Κεραμοῦς (EM 10646 IG I², 997) στήν ἐνεπίγραφη ὄψη τῆς, πράγμα πού ὁδήγησε τόν Konze καί ἄλλους ἐπιστήμονες νά υποθέσουν ὅτι διασώθηκαν ἔχνη ἀπὸ ἀνάγλυφο⁸.

NT. ΠΕΠΠΑ-ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ

6. S. Follet, Athènes au IIe et IIIe siècle après. J. Chr., 1976, σ. 472, ὅπου ἡ συγγραφεὺς διερωτᾷ γιὰ τό ὄνομα τοῦ κοσμητοῦ [Philip?]ros, τό ὁποῖο συμπληρώνει (ὁ.π., σ. 113) βασισμένη στό στίχο 37 τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ἀγορᾶς, πού δημοσίευσεν ὁ J. H. Oliver στό Hesperia IV (1935), ἀριθ. 11, σ. 48-49. Πρβλ. ἀκόμη γιὰ τήν IG II², 3742, ὁ.π., σ. 86, σ. 219, σ. 346.

7. IG I², 972 καί L. Jeffery, BSA 57 (1962), σ. 120, ἀριθ. 8. SEG XXI (1965), σ. 144.

8. L. Jeffery, Local Scripts, 1961, 57, σ. 129, πίν. 36c. Ἀντίθετα ὁ Carlo Galvani δέν παρατηρεῖ ἀνάγλυφο (Acc. Nazion. dei Lincei, Ser. VIII 31 (1976), σ. 20).

4. Σχετικά βλ. D. Geagan, The Athenian Constitution after Sulla, Hesperia, Suppl. XII (1967), σ. 42 κ.ἑ.

5. Καί ὄχι Βακχύλου, μολονότι μετὰ τό Α φαίνεται ἀκόμη τό λοξό κατὰ τὰτο σκέλος ἑνός Χ (καί ὄχι Κ). Σχετικά πρβλ. P. Graindor, ὁ.π., σ. 41.

BYZANTINO ΜΟΥΣΕΙΟ

‘Από τόν ‘Ιούλιο του 1975 τή διεύθυνση του Βυζαντινού Μουσείου ανέλαβε ὁ ‘Εφορος Βυζαντινῶν ‘Αρχαιοτήτων κ. Παῦλος Λαζαρίδης, ὁ ὅποιος ὡς τό Δεκέμβριο του ἴδιου ἔτους ἐξακολούθησε νά προΐσταται καί τῆς ‘Εφορείας Βυζαντινῶν ‘Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. ‘Ο Γενικός ‘Εφορος κ. Μανόλης Χατζηδάκης, διευθυντής του μουσείου ἀπό τό 1961 ὡς τό 1967 καί ἀπό τόν Αὐγουστο 1974 ὡς τόν ‘Ιούνιο 1975, ἀποχώρησε, ἀφοῦ συμπλήρωσε 35ετή ὑπηρεσία, μέ τόν τίτλο του ‘Επίτιμου ‘Εφόρου ‘Αρχαιοτήτων. ‘Επιμελήτρια του μουσείου διορίστηκε μετά τήν ἐπαναπρόσληψή της στήν ‘Υπηρεσία ἡ κ. Στ. Παπαδάκη-Ökland. Στό ἐκτακτό ἐπιστημονικό προσωπικό του μουσείου προστέθηκε ἡ ἀρχιτέκτων κ. Βασιλική Ζορντοῦ.

Κατά τήν περίοδο αὐτή οἱ ἐκτακτοί ἀρχαιολόγοι του μουσείου ἀνέλαβαν τή φροντίδα γιά τήν ἐμφάνιση τῶν αἰθουσῶν καθώς καί τήν εὐθύνη γιά τήν ἐπιστημονική ἐπεξεργασία του ὑλικοῦ τῶν διάφορων συλλογῶν του μουσείου –εἰκόνες, γλυπτά, μικροτεχνία– καί ἄρχισε ὁ συστηματικός ἔλεγχος γιά τήν ταύτιση καί τή συμπλήρωση τῶν δελτίων γιά ὅλα τά ἐκτεθειμένα ἀντικείμενα.

‘Από τόν ‘Οκτώβριο ἄρχισαν οἱ ἐργασίες γιά τήν ἐπανεκθέση τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας. ‘Εγινε μελέτη τῶν ἐκτεθειμένων στήν πτέρυγα εἰκόνων καί ὕστερα ἀπό τή συστηματική φωτογράφηση τῶν αἰθουσῶν καί τήν ἀποτύπωση τῶν ἐκθεμάτων στούς τοίχους, φυλάχτηκαν σέ ἰδιαίτερο χῶρο οἱ εἰκόνες τῆς αἰθουσας Λαογραφίας καί Κατσαρά καί ἄρχισαν οἱ ἐργασίες ἀνακαίνισης καί διαμόρφωσης τῶν ἐσωτερικῶν χώρων.

Στήν αὐλή του μουσείου ἐγινε ἡ ἐπανατοποθέτηση τῶν

γλυπτῶν στούς πλευρικούς τοίχους καί ἀνασυγκολλήθηκαν ἀπό τόν εἰδικευμένο τεχνίτη Χ. Πεπονῆ τά ἐξῆς: δύο τράπεζες (Τ. 1616 καί Τ. 1618), δύο κορνίζες (Τ. 1248, Τ. 1286, Τ. 1268), ἓνας κιονίσκος (Τ. 1490), ἓνα ἐπίθημα (Τ. 773) καί ἓνα θωράκιο (Τ. 581).

ΠΡΟΣΚΤΗΜΑΤΑ

Κατά τό β’ ἐξάμηνο του 1975 τό μουσεῖο ἀπέκτησε ἀπό κατάσχεση 49 εἰκόνες 18ου-19ου αἰ., μέτριας λαϊκῆς τέχνης, πού καταγράφηκαν στά εὑρετήρια μέ ἀριθμούς Β.Μ. 7294-Β.Μ. 7344 καί Τ. 2397-Τ. 2446, καί πραγματοποιήθηκε ἡ ἀγορά «Παναγίας Βρεφοκρατούσας» (Β.Μ. 7291, Τ. 2394) καί Σταυροῦ εἰκονοστασίου (Β.Μ. 7292, Τ. 2395).

‘Απέκτησε ἐπίσης 215 κεραμικά ἀπό ἀνασκαφές στήν Κόρινθο, ἀπό ἓναν τάφο στήν ‘Αθήνα, ἀπό τή Μικρά ‘Ασία, τόν ‘Αγιο Χαράλαμπο Νεκροταφείου στήν Καλαμάτα, τήν ‘Εταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τή Χ.Α.Ε. κ.ἄ. Τά παραπάνω κεραμικά παρέδωσε τό Μουσεῖο Λαϊκῆς Τέχνης, ὕστερα ἀπό ἀνταλλαγή μέ 580 κοσμήματα ἀπό τή συλλογή Χατζημιχάλη. Τά κοσμήματα αὐτῆς τῆς συλλογῆς πού παρέμειναν στό Βυζαντινόν Μουσεῖο ἔχουν ἀριθμούς: Β.Μ. 3412-Β.Μ. 4048 καί Τ. 2359-Τ. 2434. Τά κεραμικά καταγράφηκαν μέ τούς ἀριθμούς: Β.Μ. 7382-Β.Μ. 7596 καί Τ. 2437-Τ. 2651 (Π ἰ ν. 9 α, 10 α).

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ

Μέ τήν προοπτική τῆς ἐπανεκθέσης τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας, στά ἐργαστήρια του μουσείου συνιερθηκαν εἴκοσι εἰκόνες. ‘Από αὐτές ἀναφέρουμε τίς πύο σημαντικές τῆς μικρῆς αἰθουσας Κατσαρά: Πάτερ ἡμῶν (Τ. 1700), ‘Αγιος Φανούριος (Τ. 1780), ‘Αγιος Θεόδωρος ἑφιππος (Τ. 1314) (Π ἰ ν. 9 β), Παναγία ἐνθρονη Βρεφοκρατούσα (Π ἰ ν. 10 β), *Χείρ Κωνσταντίνου Κον(τα)ρί(νη)* (Τ. 1752), Σκηνές ἀπό τή «Γένεση» (Τ. 1695).

Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

ΚΕΝΤΡΟ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Με αυξανόμενο ρυθμό συνεχίστηκε και τό 1975 ή δραστηριότητα του Κέντρου, με τή συνέχιση εργασιών του περασμένου χρόνου και με τήν έναρξη άλλων, τόσο μέσα στα κεντρικά εργαστήρια όσο και σε πολλά διαμερίσματα τής χώρας, με τήν αποστολή κλιμακίων συντηρητών.

Στήν ανάπτυξη των εργασιών συντέλεσε από τή μιὰ μεριά ο άριότερος εξοπλισμός με νέα όργανα, όλικά κτλ., από τήν άλλη ή πρόσληψη ειδικευμένων συντηρητών και μάλιστα πτυχιούχων ανώτατων σχολών, οί όποιοι εργάστηκαν κάτω από τίς οδηγίες των υπεύθυνων ζωγράφων-συντηρητών του Κέντρου Φ. Ζαχαρίου, Μ. Ρουσέα, Άν. Μαργαριτόφ και του άρχιτεχνίτη ψηφιδωτών Χρ. Σκόρδα.

Στόν καταρτισμό του άρχείου των μνημείων, των έργων τέχνης, των φωτογραφιών, καθώς και στή σύνταξη των εκθέσεων εργασιών συντήρησης, τόν εμπλουτισμό τής βιβλιοθήκης και τήν έν γένει όμαλή και άποδοτική διεξαγωγή τής ύπηρεσίας και του όλου έργου του Κέντρου, σημειώνεται ιδιαίτερα ή συμβολή των έπιστημονικών βοηθών Οδ. Κουζιώρη-Οικονόμου και από τόν Όκτώβριο τής Ν. Τσελέντη. Οί εργασίες πού έγιναν σε γενικές γραμμές είναι:

Τοιχογραφίες

Στά εργαστήρια συντηρήθηκαν οί ακόλουθες τοιχογραφίες:

1. Έγινε καθαρισμός και στερέωση τής ζωγραφικής επιφάνειας των άποτοιχισμένων τοιχογραφιών του Άγίου Παντελεήμονα Άνω Μπουλαριών τής Λακωνικής Μάνης¹.

2. Έλληνιστικός βωμός από τή Δήλο². Συνεχίστηκε ή συναρμολόγηση του τέταρτου στρώματος ζωγραφικής και άρχισε ο άποχωρισμός του δεύτερου από τό τρίτο στρώμα (Π ί ν. 11 α-β). Ό βωμός τής Δήλου έχει τέσσερα στρώματα ζωγραφικής.

3. Άρχισαν οί εργασίες συντήρησης (έπεξεργασία πίσω πλευράς) των τοιχογραφιών πού άποτοιχίστηκαν από νεκρικό ύπόγειο στήν Κόρινθο (Θέση Μύλος του Χελιώτη)³.

4. Συνεχίστηκε ή έρευνα, συναρμολόγηση, συγκόλληση, στερέωση, καθαρισμός και σχεδίαση τεμαχίων των τοιχογραφιών τής Θήρας (Γυναίκες και καλαμοειδή, δομ. 3, Ξεστής 3) (Π ί ν. 12 α-β). Έπίσης έγινε άνακατασκευή του κονιάματος στήν επιφάνεια τής συμπληρωμένης τοιχογραφίας των Πιθήκων πού είχε έκτεθεί στό Άρχαιολογικό Μουσείο.

1. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 300. ΕΕΒΣ ΑΖ' (1969-70), σ. 437-458, ΑΑΑ IV (1971), σ. 232.

2. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 12.

3. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 121-123. ΠΑΕ (1969), σ. 121.

Κλιμάκια συντηρητών έκαναν στήν έπαρχία έκτεταμένες εργασίες συντήρησης στους παρακάτω ναούς κτλ. (κατά περίπτωση έγινε άποκάλυψη των τοιχογραφιών, συγκράτηση έτοιμόρροπων τμημάτων, στερέωση και καθαρισμός από άλατα και άσβεστώματα, συμπλήρωση φθορών με κονίαμα σε ουδέτερο τόνο. Γιά τίς εργασίες αυτές θά δοθούν λεπτομέρειες από τίς Έφορείες):

1. Ναός Παναγίας Άρχοντικής Λαμίας. 2. Έρειπωμένος ναΐσκος επάνω στό δρόμο πρός τό κάστρο Λαμίας, στά βόρεια τής Παναγίας Άρχοντικής. 3. Καθολικό και παρεκκλήσι μονής Άγίου Βλασίου στή Στυλίδα. 4. Ναός Άγίου Ιωάννη του Προδρόμου κοντά στόν προηγούμενο. 5. Κρύπτη και παρεκκλήσι Άγίων Πάντων μονής Προυσού. 6. Παλαιά Μητρόπολη Βεροίας. 7. Ναός Άγίου Έλευθερίου και Άγίου Νικολάου Βεροίας (άποτοιχίστηκαν οί νεότερες τοιχογραφίες, του 1804, έπειδή ο ναός έπρόκειτο νά κατεδαφιστεί). 8. Τοιχογραφίες πού μιμούνται όρθομαρμάρωση σε ρωμαϊκό κτίσμα στό Δίο Πιερίας. 9. Ναός Άγίας Άννας Βεροίας. 10. Καθολικό Κομνηνείου Μονής στό Τσάγεζι περιοχής Λαρίσης. 11. Άρχοντικό Γεωργίου Σβάρτς στά Άμπελάκια. 12. Άποτοιχισμένες τοιχογραφίες του Άγίου Άνδρέα Βολιμών στό Μουσείο Ζακύνθου. 13. Καθολικό τής μονής Άγίας Παρασκευής Μονοδενδρίου. 14. Ναός Άγίας Παρασκευής Άνάβρας Φθιώτιδος. 15. Καθολικό τής μονής Όσίου Μελετίου Κιθαιρώνος. 16. Ναός Άγίου Νικολάου Γερακίου. 17. Ναός Άγίου Ιωάννη Θεολόγου Πλάκας Άθηνών. 18. Ναός Άγίου Άνδρέα στό Λειβάδι Κυθήρων. 19. Άποτοιχισή τοιχογραφίας από τό οικόπεδο Θεοφίλη στό Πυθαγόρειο Σάμου. 20. Ναός Άγίων Θεοδώρων στή θέση Χαλάσματα Γερακίου. 21. Ναός Άγίου Σάξοντος Γερακίου. 22. Ναός Άγίας Παρασκευής Χαλκίδος. 23. Καθολικό μονής Άγίου Γεωργίου Φενεού Κορινθίας. 24. Ναός Κοιμήσεως τής Θεοτόκου Χαλκίδος. 25. Ναός Άγίου Δημητρίου στά Χάνια Αδωναρίου Εδβοίας. 26. Ναός Άγίου Δημητρίου Σκύρου. 27. Ναός Άγίου Άνδρέα Παλαιοχώρας Μέσα Μάνης Λακωνίας. 28. Ναός Μεταμόρφωσης στό Χορτιάτη Θεσσαλονίκης.

Εικόνες

Συντηρήθηκαν οί παρακάτω εικόνες (ανάλογα με τήν περίπτωση έγινε στερέωση ζωγραφικής επιφάνειας και ξύλου, καθαρισμός ζωγραφικής επιφάνειας και ξύλου, ξυλουργικές εργασίες, αισθητική άποκατάσταση των φθορών):

(α) Εικόνες του Μουσείου Π. Κανελλοπούλου

1. Παναγία Γλυκοφιλούσα με ξυλόγλυπτο πλαίσιο (διαστ. 0,45×0,34 μ.). 2. Παναγία του Πάθους (διαστ. 0,47×0,415 μ.) (Π ί ν. 13 α). 3. Επιτάφιος Θρήνος (διαστ. 0,32×0,635 μ.) (Π ί ν. 13 β). 4. Εικόνα δίζωνη με ένθρονη Παναγία επάνω και τούς Άγίους Γεώργιο και Δημήτριο κάτω (διαστ. 0,59×0,48 μ.). Έπιγραφή: *χήρ Δημητρίου Αίβα*. 5. Μεταμόρφωση (διαστ. 0,58×0,45 μ.). 6. Παναγία Βρεφοκρατούσα και νέος, άγένειος άγιος, πλατισωμένοι από άγίους σε πέντε ζώνες (διαστ. 0,55×0,375 μ.). 7. Άνά-

σταση του Λαζάρου (διαστ. 0,59×0,385 μ.). 8. Παναγία ἔνθρονη Βρεφοκρατούσα με τούς Ἀγίους Ἐλευθέριο καί Κυριακή (διαστ. 0,81×0,67 μ.) (Πί ν. 14 α). 9. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος⁴ (διαστ. 0,92×0,63 μ.) (Πί ν. 14 β). 10. Ἅγιος Γεώργιος δρακοντοκτόνος (διαστ. 0,266×0,19 μ.). 11. Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (διαστ. 0,40×0,48 μ.). 12. Βάπτιση (διαστ. 0,66×0,48 μ.) (Πί ν. 15 α). 13. Ὁ Χριστός καί οἱ Μυροφόρες (διαστ. 0,45×0,38 μ.).

(β) Πενήντα ὁχτώ εἰκόνες τοῦ ναοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Ἀμπελακιώτισσας Ναυπακτίας (Πί ν. 15 β-16 β).

Ἐπίσης ἄρχισαν νά συντηροῦνται: 1. Πέντε εἰκόνες τοῦ Συναϊτικοῦ Μετοχίου Ἀθηνῶν: (α) Ἁγία Αἰκατερίνη, τοῦ ἔτους 1779 (διαστ. 0,78×0,28 μ.). (β) Εἰκόνα Ὑμνου τῆς Παναγίας (διαστ. 0,65×0,49 μ.). (γ) Ἅγιος Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος καί σκηνὴς τοῦ βίου του (διαστ. 0,70×0,52 μ.). Ἐπιγραφή: *αὐκὺ χεῖρ Μητροφάνους*. (δ) Δέηση (διαστ. 0,36×0,30 μ.). (ε) Ἅγιος Γεώργιος δρακοντοκτόνος (διαστ. 0,58×0,48 μ.). 2. Εἰκόνα τῆς Παναγίας Βρεφοκρατούσας, τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν (διαστ. 0,87×0,61 μ.)

Ἀπὸ συνεργεῖο συντηρητῶν τοῦ Κ.Σ.Α. συντηρήθηκαν στὸ Μουσεῖο Ζακύνθου εἰκοσιτέσσερις εἰκόνες τοῦ μουσείου καὶ ἄλλες ἀπὸ διάφορους ναοὺς τοῦ νησιοῦ.

Ψηφιδωτά

Ἀπὸ κλιμάκια συντηρητῶν τοῦ Κ.Σ.Α. καὶ μετὰ τὴν ἐπιβλεψὴ τοῦ υπεύθυνου συντηρητῆ ψηφιδωτῶν Χρ. Σκόρδα, ἐκτελέστηκαν ἐργασίες συντήρησης τῶν ἐξῆς ψηφιδωτῶν (κατὰ περίπτωσιν ἐγίνε ἀπόσπασιν, καθαρισμὸς, στερέωσιν, ἐπανατοποθέτησιν ἢ τοποθέτησιν σὲ τελάρια καὶ συμπλήρωσιν φθορῶν μετὰ κουρασάνι):

1. Ψηφιδωτὰ Μουσείου Ρόδου. Προέρχονται ἀπὸ ἰδιωτικὸ οἰκόπεδον τῆς Ρόδου. 2. Ψηφιδωτὸ ἀπὸ τὴν Κάρπα-

θο, τοποθετημένον στὸ Μουσεῖο Ρόδου. 3. Ψηφιδωτὰ Μουσείου Θηβῶν. Προέρχονται ἀπὸ οἰκόπεδα ἰδιωτῶν. 4. Ψηφιδωτὰ δάπεδα Ἀρκάσας Καρπάθου. 5. Ψηφιδωτὰ Ἀστυπάλαιας (συντήρησιν καὶ σχεδίασιν). 6. Ψηφιδωτὰ Κρήτης (περιοχῆς Μεσσαρᾶς, Καστελίου Κισσάμου καὶ Μουσείου Χανίων). 7. Ψηφιδωτὰ Δελφῶν. Προέρχονται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ ἀρχαίου Καλλίου. 8. Ψηφιδωτὸ Μυτιλήνης. 9. Ψηφιδωτὰ δάπεδα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Λεωνίδου στὸ Κλαυσεῖο Εὐρυτανίας. 10. Ψηφιδωτὰ Φθιώτιδων Θηβῶν.

Πήλινα κτλ.

1. Ὁλοκληρώθηκε ὁ καθαρισμὸς τῶν δεκαοχτῶ ἀρχαῖων πήλινων εἰδωλίων πεπλοφόρων ἀπὸ τὴν ἀρχαία Μαντινεῖα πού εἶχε ἀρχίσει τὸ 1974.

2. Συντηρήθηκε μικρὸ παλαιοχριστιανικὸ ὁστέينو ἀνάγλυφο ἀπὸ τίς Φθιώτιδες Θῆβες.

Γιὰ ὅλες τίς ἐργασίες συντήρησης συντάχτηκαν προμελέτες μετὰ ἀπὸ ἐπιτόπιο ἐλεγχὸ τῶν μνημείων. Ἐπίσης συντάχτηκαν εἰκοσι ἑφτά προμελέτες γιὰ τίς ἀνάγκες καὶ τὸν τρόπο συντήρησης διάφορων μνημείων.

Συνεχίστηκαν καὶ τὸ χρόνον αὐτὸ οἱ ἐργασίες ἐπισκευῆς καὶ στερέωσης τοῦ κτιρίου τῆς ὁδοῦ Διοσκουρῶν 4, στὸ ὁποῖο στεγάζονται τὰ ἐργαστήρια τοῦ Κ.Σ.Α. Ἐπίσης ἀρχισαν νά ἐκτελοῦνται ἐργασίες ἐπισκευῆς, στερέωσης καὶ ἐσωτερικῆς διαρρύθμισιν στὸ κτίριον τῆς ὁδοῦ Θόλου 10 στὴν Πλάκα, στὸ ὁποῖο πρόκειται νά ἐγκατασταθῶν τὰ συνεργεῖα τοῦ Κέντρου πού ἀσχολοῦνται μετὰ τὴ συντήρησιν τῶν τοιχογραφιῶν Θήρας, καθὼς καὶ ἡ διαμόρφωσιν τοῦ κτιρίου τῆς ὁδοῦ Διοσκουρῶν 6, τὸ ὁποῖο προορίζεται γιὰ ξενῶνες τῶν συντηρητῶν ἀπὸ τίς ἐπαρχίες.

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

4. Δρανδάκη Ν., Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς, Ἀθῆναι 1962, σ. 126.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΚΡΟ- ΠΟΛΕΩΣ

Τό έτος 1975 συστήθηκε ή «Όμάδα Έργασίας γιά τή συντήρηση τών Μνημείων τής 'Ακροπόλεως». Τήν άποτέλεσαν άρμόδιοι ύπηρεσιακοί παράγοντες καί έξωυπηρεσιακοί ειδικοί γιά τά θέματα τής συντήρησης τών μνημείων τής 'Ακροπόλεως, συνολικά έπτά άτομα μέ πρόεδρο στήν άρχή τό Γ. Μηλιάδη, τέως διευθυντή τής 'Ακροπόλεως, μετά τό θάνατο του όποιου, στά τέλη του χρόνου, ή προεδρία ανατέθηκε στόν κ. Ν. Πλάτωνα, καθηγητή τής άρχαιολογίας στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. 'Η Όμάδα καταπιάστηκε μέ ένα ευρύ φάσμα προβλημάτων καί άνέθεσε σέ ειδικούς έπιστήμονες τή συστηματική μελέτη τών επί μέρους προβλημάτων. Ένα μέρος άπό τά επί μέρους προβλήματα αυτά άνέλαβαν νά μελετήσουν συνεργεία άπό νέους άρχιτέκτονες, πολιτικούς μηχανικούς καί χημικούς, υπό τήν καθοδήγηση άρμοδίων τής Όμάδας Έργασίας. Τήν προσοχή τής Όμάδας συγκέντρωσε ιδιαίτερα ή κατάσταση του Έρεχθείου, πού παρουσιαζόταν σοβαρή. Έτσι ή Όμάδα άποφάσισε νά γίνουν οι εξής μελέτες: (α) Λεπτομερειακή άρχιτεκτονική άποτύπωση του (όμάδα άρχιτεκτόνων υπό τόν καθηγητή του ΕΜΠ καί μέλος τής Όμάδας κ. Χ. Μπούρα), (β) Στατικός ύπολογισμός (όμάδα πολιτικών μηχανικών υπό τόν καθηγητή του ΕΜΠ καί μέλος τής Όμάδας κ. Σ. 'Αγγελίδη), (γ) χημικές αλλοιώσεις του μαρμάρου (όμάδα χημικών υπό τόν καθηγητή του ΕΜΠ καί μέλος τής Όμάδας κ. Θ. Σκουλικίδη). Παράλληλα άρχισε άκτινογράφιση μέ άκτίνες κοβαλτίου τών άρχιτεκτονικών μελών του Έρεχθείου γιά τή διαπίστωση έσωτερικών ρωγμών καί τής παρουσίας μεταλλικών στοιχείων, άπό συνεργείο του Κέντρου Πυρηνικών Έρευνών «Δημόκριτος» υπό τους κ. κ. Χατζηανδρέου καί Λαδόπουλο. Έτσι, μέχρι πού ή Έπιτροπή νά μελετήσει τά προβλήματα τά συνδεδεμένα μέ τόν τρόπο καί τήν έκταση τής επέμβασης στά μνημεία τής 'Ακροπόλεως, σταμάτησε ή παλιά επέμβαση, δηλαδή ή συγκόλληση τών έτοιμόροπων κομματιών, τό κλείσιμο τών ρωγμών, ή άφαίρεση παλιών σιδερένιων γόμφων κτλ.

'Η Έφορεία όμως άσχολήθηκε μέ συντηρητικές έργασίες κατά τόν παλιό τρόπο σέ έκτός του βράχου μνημεία καί συγκεκριμένα:

(α) Στο ναό του 'Ηφαίστου (στή δυτική καί έν μέρει τή νότια πλευρά).

(β) Στη Ρωμαϊκή 'Αγορά (Πύλη 'Αρχηγέτιδος 'Αθηνάς, 'Ανατολική Πύλη, Νότια Στοά).

(γ) Στο μνημείο του Λυσικράτους.

Κι άκόμα έκανε στερεωτικές έργασίες σέ μερικά άπό τά παραδοσιακά σπίτια τής Πλάκας ιδιοκτησίας του Δημοσίου. Επίσης συνεχίστηκε στό Μουσείο Κανελλοπούλου ή έκθεση, ή όποία βρίσκεται πρós τό τέλος της. Οι τελευταίες αυτές έργασίες ανατέθηκαν καί πάλι στήν κ. Μ.

Μπούσκαρη, ή όποία συνέταξε τό σχετικό κείμενο πού άκολουθεί.

Γ. ΔΟΝΤΑΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Κανελλοπούλου

Οι έργασίες στό Μουσείο Κανελλοπούλου βρίσκονται πρós τό τέλος τους. 'Ο πρώτος όροφος τελείωσε σχεδόν μέ τήν τοποθέτηση τών άρχαϊκών βοιωτικών ειδωλίων (Πί ν. 17 α), καθώς καί τών δύο έντοιχισμένων προθηκών στό χώλ τών έλληνορωμαϊκών χρυσών καί τών περσικών χρυσών κτλ. Επίσης έγιναν διάφορες άλλαγές στόν ήμιόροφο του ύπογείου, ύστερα άπό τήν πρόσφατη δωρεά τών πατριαρχικών περγαμηνών καί παλιών βιβλίων (Πί ν. 17 β). Έτσι σκάφτηκε ό δεξιός τής εισόδου τής αίθουσας τοίχος, γιά νά δημιουργηθεί ό κατάλληλος χώρος γιά μία ρηχή προθήκη στήν όποία καί τοποθετήθηκαν οι περγαμηνές, μερικές άπό τίς όποιες διατηρούσαν καί μολυβδόβουλλα. 'Απέναντι άπό τήν παραπάνω προθήκη τοποθετήθηκε μία όριζόντια προθήκη στήν όποία τοποθετήθηκαν τά παλιά βιβλία. Επίσης τελείωσε καί ή έπομένη αίθουσα, στήν όποία έκτέθηκαν εικόνες του 17ου καί 18ου αιώνα, καθώς καί κοσμήματα. Πολύ λίγες έργασίες μένουν άκόμη γιά νά ολοκληρωθεί ή έκθεση τής συλλογής.

ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ναός 'Ηφαίστου

Οι έργασίες κράτησαν άπό τό Φεβρουάριο ως τό Μάιο, περιέλαβαν δέ τή δυτική πλευρά καί μέρος τής νότιας (συγκεκριμένα τό μεταξύ του 7ου καί 12ου κίονα - άπό τά άνατολικά - τμήμα).

Νότια πλευρά Κίονες: Μεγάλες ζημιές παρατηρήθηκαν στόν 9ο (άπό τά άνατολικά) κίονα, του όποιου έλειπε καί τό μισό ένός σπονδύλου. Στερώθηκαν πρώτα όλα του τά έτοιμόροπα κομμάτια καί στή συνέχεια συμπληρώθηκε τό κομμάτι πού έλειπε μέ καινούριο μάρμαρο πού σμιλεύτηκε επί τόπου (Πί ν. 18 α-β).

Σηκός: Μερεμέτιστηκαν οι τοίχοι του σηκού μέ τή συνηθισμένη μέθοδο. Κυρίως συγκολλήθηκαν πολλά έτοιμόροπα κομμάτια καί κλείστηκαν όλες οι ρωγμές.

Δυτική πλευρά: 'Η σκαλωσιά στήθηκε σ' όλόκληρο τό πλάτος καί τό ύψος τής δυτικής πλευράς. 'Η κατάσταση ήταν ιδιαίτερα άνησυχητική άπό τή φθορά καί άπό τήν αϊθάλη τών καυσαερίων πού είχε σέ πολλά σημεία φράξει γλυπτές επιφάνειες (πώς π.χ. τά μεταξύ τών σταγόνων διαστήματα).

Στά άετώματα: (α) συγκολλήθηκαν μέ άπλή λιθόκολλα έτοιμόροπα κομμάτια, (β) άφαιρέθηκαν καί αντικαταστάθηκαν μέ νέους, πού είχαν άκριβώς τίς ίδιες διαστάσεις, όλοι οι παλιοί γόμφοι πού συγκρατούσαν τίς πλάκες του γείσου καί είχαν «φουσκώσει» προκαλώντας ρωγμές στά γύρω, (γ) καθαρίστηκε μέ ιδιαίτερη προσοχή ή αϊθάλη.

Στό ἐπιστύλιο: (α) συγκολλήθηκαν τὰ ἐτοιμόρροπα κομμάτια, (β) συμπληρώθηκε κάτω ἀπὸ τὴν τρίτη (ἀπὸ τὰ νότια) τρίγυφο τμήμα ράβδου (Πί ν. 18 γ-δ), (γ) συγκρατήθηκε μὲ γόμφους μεγάλο ἐτοιμόρροπο κομμάτι τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας. Ἡ ἐργασία αὕτη ἦταν πολὺ ἐπικίνδυνη γιατί δλόκληρο τὸ γωνιαῖο κομμάτι «κρεμόταν» κυριολεκτικά, ρωγμές δὲ ὑπῆρχαν τόσο στὴ δυτικὴ ὅσο καὶ στὴ νότια πλευρὰ καὶ σὲ μήκος 1 μ. περίπου. Τοποθετήθηκε γόμφος στὴ νότια πλευρὰ καὶ ἓνας σχήματος διπλοῦ ταῦ στὴ δυτικὴ.

Ρωμαϊκὴ Ἀγορὰ

Πύλη Ἀρχηγέτιδος Ἀθηνᾶς

Ἀετώματα: Ἡ κατάσταση ἦταν ἰδιαίτερα ἀνησυχητική. Δυὸ πλάκες τοῦ βόρειου ἀετοῦ ἦταν ἐτοιμὲς νὰ πέσουν ἐπειδὴ σιδερένιοι γόμφοι εἶχαν ἐπιφέρει τεράστιες ζημιές. Συγχρόνως ὅμως ἦταν τελειῶς ἀδύνατη ἡ ἀφαίρεση τῶν γόμφων γιατί τότε θὰ ἔπεφταν καὶ τὰ δύο κομμάτια τοῦ ἀετοῦ. Γι' αὐτὸ ἀναγκαστήκαμε νὰ ἀνοίξουμε ὁπές, νὰ τοποθετήσουμε νέους γόμφους καὶ ὕστερα σιγά σιγά νὰ ἀφαιρέσουμε τοὺς παλιούς σκουριασμένους. Μετὰ τὴ μεγάλη τοῦτη ἐπέμβαση, οἱ ἐργασίες συνεχίστηκαν στὸ πίσω, τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πύλης. Συγκρατήθηκαν ἐτοιμόρροπα κομμάτια, κλείστηκαν οἱ ρωγμές καὶ ὅπου ἦταν μορπετὸ ἀφαιρέθηκε ἡ αἰθάλη μὲ ἰδιαίτερη προσοχή.

Ἐπιστύλιο: Παλιότερα εἶχε τοποθετηθεῖ μεγάλη σιδερένια ράβδος ἀνάμεσα στὸν 1ο καὶ 2ο (ἀπὸ τὰ βορινά) κίονα. Πάνω στὴ ράβδο αὕτη ἀκουμποῦσε καὶ στηριζόταν τὸ ἐπιστύλιο. Ὅμως μὲ τὸν καιρὸ εἶχε σκουριάσει καὶ ἐπιφέρει μεγάλες ζημιές στὸ κιονόκρανο τοῦ 2ου (ἀπὸ τὰ βορινά) κίονα. Κλήθηκε ὁ μηχανικός τοῦ ὑπουργείου κ. Καβουλάκος, μὲ τίς ὁδηγίες τοῦ ὁποίου ἀντικαταστάθηκε ἡ σιδερένια ράβδος. Χρειάστηκε ἰδιαίτερη προετοιμασία γιὰ τοῦτο. Ἐτσι ἐγινε ἰσχυρὴ ξύλινη σκαλωσιά ἡ ὁποία θὰ στηρίζε τὸ ἐπιστύλιο. Στὴ συνέχεια ἀφαιρέθηκε ἡ παλιὰ ράβδος καὶ στὴ θέση της μπήκε καινούρια ἀπὸ ἀνοξειδωτο χάλυβα.

Κίονες: Στὸν 1ο κίονα (ἀπὸ τὰ βορινά): (α) συγκολλήθηκε μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὸν ἄβακα τοῦ κιονοκράνου πού εἶχε ἀσπαστεῖ (Πί ν. 19 α-β), (β) ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὸν 1ο καὶ 2ο (ἀπὸ κάτω) σπόνδυλο τὸ παλιὸ τσιμέντο καὶ τὸ κάτω ἀπὸ τὸ τσιμέντο πλῆγμα κι ἀντικαταστάθηκε μὲ νέο ἀπὸ ὀρείχαλκο, τὸ ὁποῖο καὶ πάλι σκεπάστηκε μὲ τσιμέντο (Πί ν. 19 γ-δ), (γ) ἀφαιρέθηκε μεγάλη σιδερένια ράβδος, μήκ. 2,52 μ., κι ἀντικαταστάθηκε μὲ ἄλλη, (δ) ἀφαιρέθηκε ἡ σιδερένια στεφάνη τῶν προηγούμενων ἀναστηλώσεων καὶ τὰ κομμάτια πού αὕτη συγκρατοῦσε συγκρατήθηκαν τώρα μὲ γόμφους, μήκ. 0,20 μ. Τέλος, καὶ στοὺς ὑπόλοιπους κίονες ἐγιναν τὰ συνηθισμένα μερεμετίσματα.

Ἀνατολικὴ πύλη καὶ στοὰ

Ἐγιναν διάφορα μερεμετίσματα τῶν τοίχων καὶ τοῦ δαπέδου, καὶ συμπληρώθηκε μέρος τοῦ κατωφλιοῦ. Ἰδιαί-

τερη φροντίδα δόθηκε στοὺς κίονες ἀπὸ τὸ 10ο ὥς τὸ 16ο ἀπὸ τὰ βορινά. Συγχρόνως ἐπισκευάστηκε καὶ τμήμα τοῦ ἀγωγοῦ πού περνᾷ μπροστὰ ἀπὸ τοὺς παραπάνω κίονες.

Νότια στοὰ:

Συντηρητικὲς ἐργασίες ἐγιναν στοὺς κίονες (Πί ν. 20 α-δ) καθὼς καὶ στοὺς τοίχους τῶν πίσω εὐρισκόμενων καταστημάτων.

Μνημεῖο Λυσικράτους

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1975, μὲ τὴν εὐκαιρία φωτογράφησης τῆς ζωφόρου τοῦ μνημεῖου ἀπὸ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο, ἡ διεύθυνση τῆς Ἀκροπόλεως ἀποφάσισε νὰ προβεῖ σὲ ἐργασίες συντήρησης τοῦ μνημεῖου.

Στέγη: Ἀφαιρέθηκε τὸ παλιὸ τσιμέντο καὶ ἀντικαταστάθηκε μὲ νέο. Συγκολλήθηκαν ἡ στοκαρίστηκαν κομμάτια στὸ κεντρικὸ ἀκρωτήριο.

Ζωφόρος: Ἡ κατάσταση ἐδῶ εἶναι χειρότερη ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο μνημεῖο τῆς Ἐφορείας. Οἱ μορφές εἶναι κατὰμαυρες ἀπὸ τὴν αἰθάλη, τὰ κεφάλια λείπουν. Μὲ ἰδιαίτερη προσοχή ἀφαιρέθηκε τὸ παλιὸ τσιμέντο καὶ στὴ θέση μπήκε καινούριο. Κλείστηκαν πάλι ὅλες οἱ ρωγμές καὶ ὅπως συνήθως συγκρατήθηκαν ὅλα τὰ ἐτοιμόρροπα κομμάτια.

Κίονες: Οἱ ἴδιες ἀκριβῶς ἐργασίες ἐγιναν στοὺς κίονες. Ἐτσι στοκαρίστηκε ὁ βορειοδυτικὸς κίονας. Στὴ νότια ὄψη, τοῦ νοτιοδυτικοῦ κίονα δύο γόμφοι λοξὰ τοποθετημένοι συγκράτησαν τὸ κάτω τμήμα τοῦ κίονα πού μιά βαθιὰ ρωγμὴ εἶχε ἀποχωρίσει. Ἐπίσης ἡ βορινὴ ὄψη τοῦ παραπάνω κίονα ἀπασχόλησε γιὰ πολὺ τὸ συνεργεῖο. Ἡ βάση του εἶχε στὴν κυριολεξία «λιώσει». Μὲ ἀραιή λιθόκολλα συγκρατήθηκε ἡ ἐπιφάνεια τῆς βάσης.

Τοῖχοι: Οἱ τοῖχοι ἀνάμεσα στοὺς κίονες μερεμετίστηκαν, καθὼς μεγάλο μέρος τῆς ἐπιφανείας τους εἶχε ἀποσθαρρῶθαι.

Βάση: Οἱ βαθμίδες πάνω στὶς ὁποῖες πατοῦν οἱ κίονες εἶναι πολὺ φθαρμένες. Βαθιὲς ρωγμές χωρίζουν τὰ κομμάτια, ὅπως στὴ βορειοανατολικὴ μεριά. Στὸ ἴδιο σημεῖο ὁ στυλοβάτης ἦταν ἐτοιμὸς νὰ καταρρεῦσει. Τὸ συνεργεῖο μὲ μπρούντζινους γόμφους καὶ λιθόκολλα συγκράτησε τὰ ἐτοιμόρροπα κομμάτια.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΚΙΝΗΤΩΝ ΠΛΑΚΑΣ

Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες συντήρησης ἀκινήτων στήν περιοχή τῆς Πλάκας:

Ὁδὸς Μητρώου 10 (Πί ν. 20 ε-στ)

Τὸ σπῖτι ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τίς φωτογραφίες, ἦταν σχεδόν ἐτοιμόρροπο. Ἐκτός τοῦ ὅτι ὅλοι οἱ ἐξωτερικοὶ σοβάδες εἶχαν καταρρεῦσει καὶ αὐτοὶ καθ' ἑαυτοὶ οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἐδειχναν ἐτοιμόρροποι, ἀπὸ τὰ παράθυρα ἄλλα κρέμονταν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση καὶ ἄλλα ἔλειπαν ἐντελῶς. Τὰ πατώματα ἦταν σάπια, τὸ ὑπόγειο γεμάτο σκουπίδια. Ἡ κατάσταση ἦταν ἀπελπιστική. Μὲ προσοχή στερεώθηκε τὸ σπῖτι, «μποτιλιάροντας» τοὺς τοίχους, καὶ ἄρχισε σιγά σιγά ὁ καθαρισμὸς ἀπὸ τὰ σκουπίδια. Σὲ συνέ-

χεια άρχισε ή δουλειά στό υπόγειο. Έκεϊ έγινε ένας στύλος από όπλισμένο σκυρόδεμα, περίπου στό κέντρο, για νά στηριχτεί τό πάνω κτίριο. Παρόμοιοι στύλοι έγιναν στην ανατολική και δυτική γωνία του υπογείου τούς όποιους και ένώσαμε μέ σενάζ. Για νά στερεωθεί ό δυτικός τοίχος ανοίχτηκε σ' ένα τμήμα του μιά όπή άπ' όπου πέρασε ένα έσωτερικό σενάζ για τήν καλύτερη συγκράτηση πρós τά πάνω και πλάγια. Μετά τή στερέωση τών έξωτερικών χώρων, τό δάπεδο του πάνω όρόφου αντικαταστάθηκε μέ πλάκα από όπλισμένο σκυρόδεμα. Ρίχτηκαν οί μισοφθαρμένοι σοβάδες και άρχισε από τήν άρχή τό σοβάτισμα και σέ συνέχεια ό ύδροχρωματισμός. Τελικά τό σπίτι σοβατίστηκε και έξωτερικά και ύδροχρωματίστηκε.

Όδός Λυσίου 4 και Μάρκου Αύρηλίου

Τό σπίτι αυτό δέν ανήκει στην 'Αρχαιολογική 'Υπηρεσία αλλά στό νοσοκομείο Σωτηρία. 'Επειδή όμως αποτελεί ένα από τά καλύτερα παραδείγματα νεοκλασικού σπιτιού στην Πλάκα, ή διεύθυνση της 'Ακροπόλεως αποφάσισε νά εύτρεπίσει τήν όψη του. 'Ετσι άφαιρέθηκαν οί παλιοί σοβάδες και οί επιφάνειες ξανασοβατίστηκαν και ύδροχρωματίστηκαν. Συγχρόνως συμπληρώθηκαν πολλά τμήματα πού έλειπαν, όπως στίς κορνίζες, περίθυρα κτλ. και μέ νέα κολονάκια συμπληρώθηκαν τά κενά πού ύπήρχαν στό στηθαίο της βεράντας.

ΜΑΡΙΑ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΤΤΙΚΗΣ

Ο Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων Δ. Λαζαρίδης την 5-7-75 ανέλαβε τη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως και τη διεύθυνση της Έφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Αττικής ανέλαβε πάλι η Έφορος Αρχαιοτήτων Ο. Άλεξανδρή. Ός Επιμελητής υπηρέτησε ο Π. Θέμελης, στόν όποιο είχε ανατεθεί ή επίβλεψη όρισμένων ανασκαφικών συνεργείων και ή δημοσίευση όρισμένων ανασκαφών της Αττικής, όπως της περιοχής Μαραθώνος, Άνω Βούλας και Καμάριζας. Όλοκληρώθηκε τό έργο της επανέκθεσης του Μουσείου Μαραθώνος, πού είχε ανατεθεί στην Έφορο Αρχαιοτήτων Β. Φιλίππακη και τά έγκαίνια του νέου μουσείου έγιναν στίς 12 Ιουλίου.

Κύριο έργο της Έφορείας, τό χρόνο πού πέρασε, ήταν ή παρακολούθηση όλων των σκαφικών εργασιών της περιοχής. Οί έρευνες έγιναν μέ συνεργεία ειδικευμένων εργατών κάτω από τη συνεχή παρακολούθηση των επιστημονικών βοηθών Ν. Προκοπίου και Έ. Φωκά, Μ. Ζαφειροπούλου, Δ. Κυριακού και Β. Βασιλοπούλου, Παντ. Ζορίδη, Εύαγγ. Ιωαννιδάκη, Β. Ροζάκη, Έλ. Ξυλά, Μ. Πετριτάκη και Ξ. Άραπογιάννη. Η άποτύπωση και σχεδίαση των άρχιτεκτονικών λειψάνων έγινε από την άρχαιολόγο-σχεδιάστρια Έλση Σπαθάρη, την άρχιτέκτονα Λ. Κωνσταντινίδου και τίς σχεδιάστριες Β. Κασάρα και Άλεξοπούλου. Τά άποκαλυφθέντα άρχιτεκτονικά λείψανα σχεδιάστηκαν, φωτογραφήθηκαν και έγινε ή ένταξη τους στά γενικά τοπογραφικά διαγράμματα.

Τά εύρήματα των ανασκαφών μεταφέρθηκαν στά αντίστοιχα μουσεία και στίς άποθήκες της Έφορείας, συγκολλήθηκαν άπό συνεργείο τεχνιτών κάτω από την επίβλεψη του Δ. Κουτελιέρη και καταγράφηκαν άπό τίς άρχαιολόγους Αίκ. Κάντα, Έλ. Μεθοδίου και Δεσπ. Πέννα. Οί άρχαιολόγοι Εύαγγ. Χατζιώτη και Έλ. Κονσολάκη είχαν τή φροντίδα των οικοδομικών άδειών και άυτοψιών.

Στήν πόλη των Άθηνών, έγιναν 31 ανασκαφές. Λείψανα της άρχαίας όχύρωσης βρέθηκαν σέ χαντάκια, πού άνοιξε ό ΟΤΕ στήν όδό Αϊδίου, στά ύπόγεια της οίκιας Βούρου στήν όδό Παπαρηγοπούλου 5-7 και στό οικόπεδο της όδου Σταδίου 29. Τμήματα της όδου, πού συνέδεε τό Δίπυλο μέ την Άκαδημία του Πλάτωνος, βρέθηκαν στά οικόπεδα της όδου Πλαταιών και Γρανικού και της όδου Πλαταιών 43 και Μεγ. Άλεξάνδρου, ένδ συστάδες τάφων του νεκροταφείου της περιοχής ανασκάφτηκαν στήν όδό Πλάτωνος 80 και στήν όδό Πλάτωνος 13, Σιατίστης και Πυθοδώρου. Συστάδες τάφων του νεκροταφείου, πού άναπύχθηκε κατά μήκος της όδου πού συνέδεε τίς Ήριες πύλες μέ τόν Κολώνο, βρέθηκαν στό οικόπεδο της όδου Μυλλέρου 17, σέ χαντάκι του ΟΑΠ στήν όδό Καλογήρου Σαμουήλ και Πειραιώς και σέ χαντάκι της όδου Κεραμει-

κού, πού άνοιξε ή ΔΕΗ κοντά στήν όδό Γιατράκου. Τμήματα της όδου πός τίς Πειραικές πύλες βρέθηκε σέ οικόπεδο της όδου Έρακλειδών 11-13.

Στήν πόλη του Πειραιά διεξάχθηκαν 25 έρευνες. Τμήματα άρχαίων λατομείων βρέθηκαν σέ πέντε θέσεις, στήν όδό Μυτιλήνης 13, Ποδαλειρίου και Χατζηκωνσταντή, Π. Ράλλη 83, Εύκλειας 13-15 και Άκτή Άλκίμων, Εύκλειας και Βύρωνος.

Στά Μέγαρα ανασκάφτηκαν έπτά οικόπεδα. Τμήματα της άρχαίας όδου, ή όποια συνέδεε την πόλη των Μεγάρων μέ τό λιμάνι της Νίσαια, βρέθηκαν στά οικόπεδα της όδου Μινώας 62, Μινώας 72 και Μινώας 74. Λείψανα της όχύρωσης βρέθηκαν σέ οικόπεδο της όδου Λυσίου 10-12.

Στήν Έλευσίνα έρευνήθηκαν τρία οικόπεδα. Σημαντικότερη ήταν ή ανασκαφή οικόπεδου της Ίερās Όδου 32, όπου βρέθηκε τμήμα της Ίερās Όδου.

Α θ ή ν α

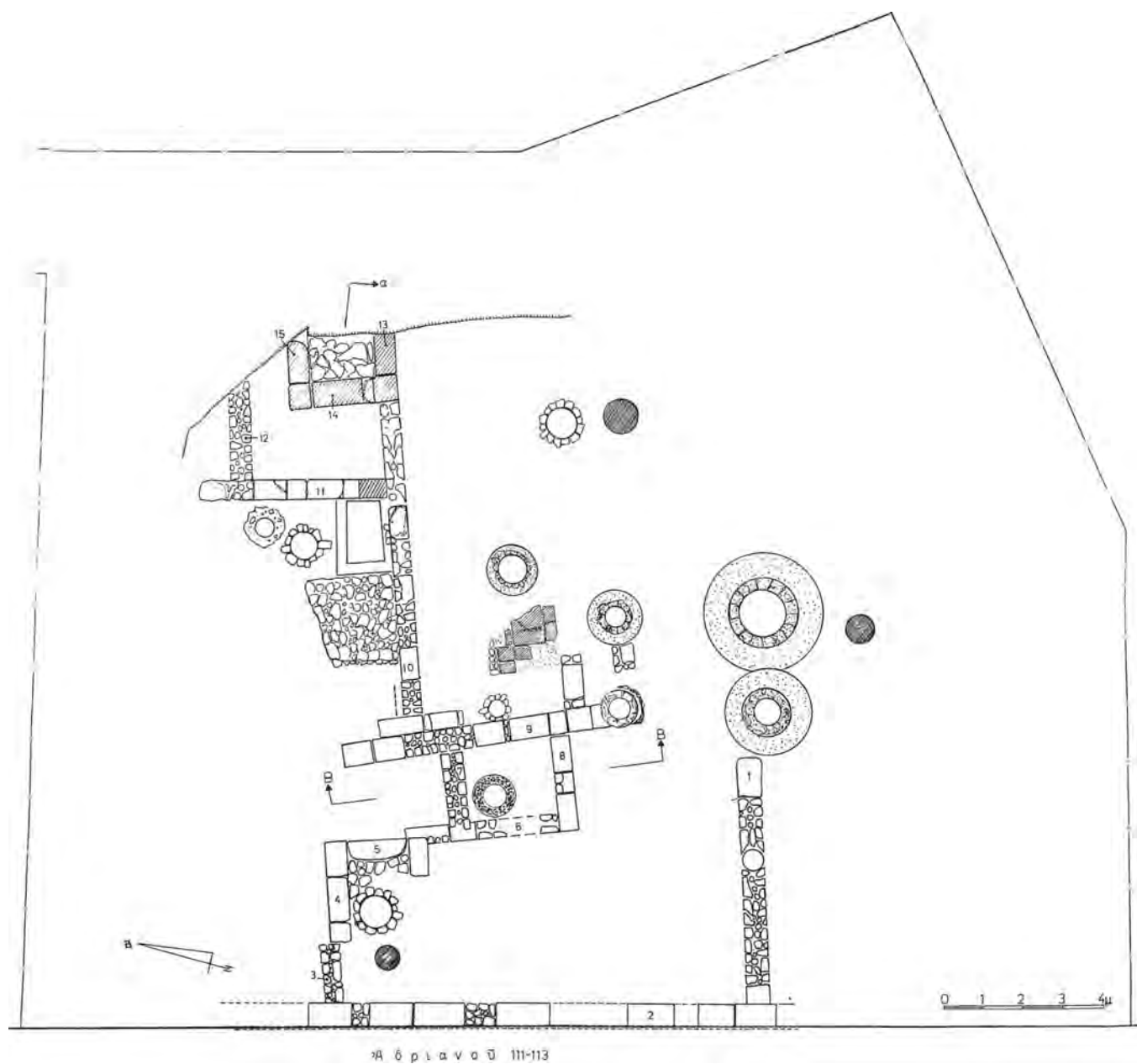
Όδός Άγ. Θέκλας 9-11 (έργα ΟΑΠ)

Σέ χαντάκι του ΟΑΠ, πού άνοίχτηκε κατά μήκος της όδου, βρέθηκε κοντά στήν ιδιοκτησία άριθ. 9-11 τοίχος ύστερορωμαϊκός, μέ κατεύθυνση Β.-Ν. Ήταν χτισμένος μέ πέτρες, κεραμίδια και άσβεστοκονίαμα, είχε πάχος 0,64 μ. και έδραζόταν σέ βάθος 2,77 μ. στό φυσικό έδαφος.

Όδός Άδριανού 111-113 (Σ χ έ δ. 1)

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Κ. Τρίχα και Μ. Κλημαντόπουλου, διαστ. 28×23 μ., βρέθηκαν άρχιτεκτονικά λείψανα της ρωμαϊκής και ύστερορωμαϊκής περιόδου. Ήπειδή ό χώρος έχει χρησιμοποιηθεί πολλές φορές, τά άρχιτεκτονικά λείψανα πού περισώθηκαν δέν είναι δυνατό νά καταχθούν σέ οικοδομικές φάσεις, ούτε συνθέτουν μία συγκεκριμένη μορφή.

Ό τοίχος 1, μέ κατεύθυνση Α.-Δ., σώζεται σέ μήκος 6,20 μ., έχει πάχος 0,55 μ., είναι χτισμένος μέ μικρές πέτρες και μεγάλες λαξευτές πλίνθους και άρχιτεκτονικά μέλη σέ δεύτερη χρήση. Δύο χτιστά πιθάρια κατέστρεψαν τή συνέχεια του πός Α. Δίπλα τους σώζονται υπολείμματα άπό άλλο πιθάρι, πήλινο (Π ί ν. 21 α). Ό τοίχος 2, μέ κατεύθυνση Β.-Ν. είναι ό μεταγενέστερος άπό όλους. Σώζεται σέ μήκος 12 μ., έχει πάχος 0,55 μ., είναι χτισμένος μέ οικοδομικό ύλικό σέ δεύτερη χρήση και έδράζεται σέ βάθος 1,90 μ. Στά ανατολικά του βρέθηκε ένα πηγάδι και ένα πήλινο πιθάρι. Ένας μικρός τοίχος (3), σωζ. μήκ. 1,40 μ., μέ κατεύθυνση κάθετη στόν προηγούμενο, έχει καταστραφεί άπ' αυτόν πός Ν. βρέθηκαν υπολείμματα πιθαριού. Μικρός χώρος λιθοστρωτός σώζεται στά ανατολικά. Περικλείεται άπό τούς τοίχους 4 και 5, σωζ. μήκ. 2,50 μ. Έχουν πάχος 0,50 μ. και είναι χτισμένοι μέ λαξευτούς λίθους. Πίθος πήλινος τοποθετήθηκε στό χώρο μετεγενέστερα. Δωμάτιο, πλ. 2,20, μήκ. 2 μ., πού άποτελείται άπό τούς τοίχους 6, 7, 8, είναι προγενέστερο των τοίχων 4-5, άφου ό τοίχος 5 πατά πάνω στόν τοίχο 6. Είναι χτισμένος μέ μικρές πέτρες και μεγάλες λαξευτές. Στό χώρο του τοποθετήθηκε ένα πήλινο πιθάρι. Ό τοίχος 9 κατέστρεψε τό

Σχέδ. 1. Ἀθήνα. Ὁδός Ἀδριανοῦ 111-113. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

υπόλοιπο δωμάτιο. Έχει κατεύθυνση Β.-Ν., σώζεται σε μήκος 6,50 μ., έχει πάχος 0,50 μ., εδράζεται σε ψηλότερο επίπεδο και είναι χτισμένος με οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση. Ένα χτιστό πιθάρι χάλασε τη συνέχεια του στα νότια· άλλα τέσσερα πιθάρια χτιστά και τρία πήλινα, μεταγενέστερα και αυτά, βρέθηκαν στα ανατολικά του τοίχου 9 καθώς και τμήμα πλακόστρωτου, υπόλοιπο από προγενέστερη κατασκευή. Ο τοίχος 10, με κατεύθυνση Α.-Δ., ήταν παλιότερος του τοίχου 9. Σώζεται σε μήκος 10 μ., είχε πάχος 0,45 μ. και ήταν χτισμένος με άργους λίθους και λαξευτούς λίθους και πλίνθους. Οι τοίχοι 11 και 12, σωζ. μήκ. 4,50 και 2,50 μ., ήταν σύγχρονοι του. Σύγχρονο ήταν και το λιθόστρωτο στα βορινά του τοίχου 10, ενώ ο τάφος που βρέθηκε στη γωνιά που σχηματίζουν οι τοίχοι 10 και 11 είναι προγενέστερός τους. Είναι κιβωτιόσχημος κεραμοσκεπής, διαστ. 1,50×0,80 μ., οι πλευρές του είναι χτιστές και έχουν επένδυση από άσβεστοκονίαμα. Δύο πιθάρια πήλινα και ένα χτιστό βρέθηκαν στο χώρο μεταξύ των τοίχων 10 και 11. Τμήμα του τοίχου 10 καταστράφηκε με την κατασκευή του τοίχου 13, ο οποίος μαζί με τους τοίχους 14 και 15 σχηματίζουν χώρο λιθόστρωτο, πλ. 1,60, σωζ. μήκ. 1,10 μ. Οι τοίχοι 13, 14, 15 είναι χτισμένοι κυρίως με λαξευτούς λίθους και έχουν πάχος 0,50 μ.

‘Οδός Αιόλου 23-25 (Έργα ΟΑΠ)

Σε χαντάκι, που ανοίχτηκε από τον ΟΑΠ, βρέθηκε άγωγος, με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., της ύστεροβυζαντινής περιόδου. Ήταν χτιστός με πέτρες, κεραμίδια και άσβεστοκονίαμα, η κάλυψη γινόταν με πλίνθους, εδραζόταν σε επιχώσεις και είχε διαστάσεις 0,40×0,64 μ.

‘Οδός Αιόλου και Σοφοκλέους (Έργα ΟΤΕ)

Σε σκάμμα, πλ. 0,50 μ., που άνοιξε ο ΟΤΕ στην δδό Αιόλου μεταξύ των δδων Σοφοκλέους και Κρατίνου, βρέθηκε η συνέχεια της οχύρωσης, που ερευνήθηκε τον περασμένο χρόνο στο γειτονικό οικόπεδο (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 115).

Στη συμβολή των δδων Σοφοκλέους και Αιόλου, στη θέση που περνούσε το αρχαίο τείχος, βρέθηκαν δύο παρόλθοι, σε βάθος 1 μ., επάνω στην κιμηλιά. Σε απόσταση 3,40 μ. από αυτούς βρέθηκε πήλινος άγωγος, με κατεύθυνση Α.-Δ., σε βάθος 1,22 μ. μέσα στην κιμηλιά· ή μία πλευρά του ήταν κατασκευασμένη από επάλληλες πλίνθους. Σε απόσταση 9 μ. από τη συμβολή των οικοδομικών γραμμών των δδων Αιόλου-Σοφοκλέους, δηλαδή από τη θέση του τείχους, σώζονταν στη θέση τους δύο κροκαλοπαγείς λαξευτοί λίθοι του προτειχίσματος. Προς Β. του προτειχίσματος εκτεινόταν ή τάφος, σε πλάτος 9,70 μ. και στο σημείο αυτό βρέθηκαν οι κροκαλοπαγείς λαξευτοί λίθοι του αναλήμματός της.

‘Οδός ‘Αλικαρνασσού και Λένορμαν

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Εδαγγέλου, διαστ. 13,50×14,60 μ., βρέθηκε άγωγος, ο οποίος διέσχιζε το οικόπεδο με κατεύθυνση Β.-Ν. Σωζόταν σε δύο τμήματα,

μήκ. 2,50 και 3,60 μ. Ήταν κατασκευασμένος από πήλινα σώματα σχήματος πί, διαστ. 0,35×0,30 μ., που εδραζόνταν επάνω στην κιμηλιά σε βάθος 0,60 μ. Πήλινες πλίνθοι σε τρεις σειρές είχαν τοποθετηθεί στην άκρη από κάθε πλευρά του για να στηρίζουν την κάλυψή του, που θά ήταν καμαρόσχημη.

‘Οδός ‘Αριστονίκου (Έργα ΟΑΠ)

Σε χαντάκι, που ανοίχτηκε από τον ΟΑΠ, βρέθηκαν ένας άγωγος και λιθόστρωτο δάπεδο στο κομμάτι που περιλαμβάνεται μεταξύ των δδων Εύγ. Βουλγάρεως και Χαρβούρη.

Ο άγωγος, με κατεύθυνση Β.-Ν., βρέθηκε σε απόσταση 18,50 μ. από τη συμβολή των δδων ‘Αριστονίκου και Χαρβούρη και αποτελεί τη συνέχεια του άγωγου που ερευνήθηκε τον περασμένο χρόνο σε οικόπεδο στη συμβολή των δδων που αναφέραμε παραπάνω (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 34). Είναι χτισμένος με λίθους, πλίνθους και άσβεστοκονίαμα και έχει καμαρωτή όροφή, εδράζεται σε βάθος 2,75 μ. και έχει διαστάσεις 1,05×1,50 μ.

Δυτικά του άγωγου, σε έκταση 10 μ., σώζονται κομμάτια λιθόστρωτου δαπέδου. Στην κατασκευή του είχε χρησιμοποιηθεί και άσβεστοκονίαμα. Ή σταθμη του βρέθηκε 0,90 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του δρόμου.

‘Οδός ‘Αχαιών 27

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ψυχογιού, διαστ. 9,30×17,80 μ., αποκαλύφθηκαν τα αρχιτεκτονικά λείψανα οίκιας της ύστεροκλασικής περιόδου (Π i v. 21 β).

Τρεις τοίχοι κάθετοι μεταξύ τους σχηματίζουν τέσσερις χώρους, που σώζονται μερικώς. Οι δύο τοίχοι, σωζ. μήκ. 4,50 και 3 μ., σώζονται στο ύψος της υποθεμελίωσης μόνο, είναι χτισμένοι με μικρές ακατέργαστες πέτρες και λάσπη, έχουν πάχος 0,55 μ., εδράζονται σε σκληρό στρώμα επίχωσης, σε βάθος 2,56 μ. και διατηρούνται σε ύψος 1 μ. Ο τρίτος τοίχος, σωζ. μήκ. 1,50 μ., χωρίς υποθεμελίωση, ήταν χτισμένος με μεγάλες λαξευτές πέτρες και μικρές ακατέργαστες στά κενά ανάμεσά τους, εδραζόταν ψηλότερα σε βάθος 1,60 μ. και διατηρείται σε ύψος ενός δόμου. Ο τοίχος αυτός θά μπορούσε να είναι και μεταγενέστερη προσθήκη.

Στις επιχώσεις βρέθηκαν δοστρακα της κλασικής και ύστεροκλασικής περιόδου, πήλινο ειδώλιο ένθρονης γυναικείας μορφής, σωζ. ύψ. 0,07 μ., του α΄ μισού του 5ου αϊ. π.Χ. (Π i v. 21 γ), μελαμβαφής άσκός, ύψ. 0,087 μ., συμπαγές ληκύθιο, ύψ. 0,08 μ., έλλιπές άβαφο ληκύθιο, σωζ. ύψ. 0,052 μ., και πυραμιδόσχημη αγνύθα.

‘Οδός Βορέου 17 και Πλατεία Καραμάνου (Έργα ΟΑΠ)

Σε χαντάκι του ΟΑΠ, που ανοίχτηκε στην πλατεία Καραμάνου, έξω από την ιδιοκτησία της δδου Βορέου 17, βρέθηκε άγωγος αποχετευτικός με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Ήταν χτισμένος με πέτρες, κεραμίδια, πλίνθους και άσβεστοκονίαμα και ή κάλυψή του σχημάτιζε καμάρα. Στην κατασκευή του είχε ενσωματωθεί και αρχιτεκτονικό

ύλικό σε δεύτερη χρήση. Είχε πλάτος 0,84 , ύψος 0,80 μ. και έδραζόταν σε βάθος 2,30 μ.

΄Οδός Ροβέρτου Γκάλλι 8 και Καρυατίδων (Σ χ έ δ. 2)

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Στεφανάκη, διαστ. 17,30×27 μ., άποκαλύφθηκαν άρχιτεκτονικά λείψανα, πού χρονολογούνται από την ύστεροκλασική περίοδο μέχρι και τή ρωμαϊκή.

Στό χώρο του οικοπέδου ή κιμηλιά έχει λαξευτεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε παρουσιάζει ύψομετρική διαφορά από Β. προς Ν. από 0,20 έως 3,20 μ. Τά προγενέστερα άρχιτεκτονικά λείψανα πού βρέθηκαν στό οικόπεδο, είναι τμήμα τοίχου (άριθ. 11 στό Σ χ έ δ. 2), μέ κατεύθυνση Α.-Δ., ό όποιος είναι χτισμένος μέ λαξευτούς όρθογώνιους πωρόλιθους, σώζεται σε μήκος 7 μ., έδράζεται στην κιμηλιά σε βάθος 1,80 μ. και διατηρείται σε ύψος 0,80 μ.

Τά περισσότερα άρχιτεκτονικά λείψανα χρονολογούνται στην έλληνιστική περίοδο και συνθέτουν ένα σπίτι, του όποιου οί διάφοροι χώροι έχουν άναπτυχτεί γύρω από μία κεντρική αυλή. Οί τοίχοι στην άρχική τους κατασκευή είναι χτισμένοι σύμφωνα μέ τό άκανόνιστο πολυγωνικό σύστημα, έχουν πάχος 0,50 μ. και έδράζονται συνήθως στην κιμηλιά, όμως σε πολλά σημεία τους έχουν έπισκευαστεί άκόμη και στά πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια. ΄Η στάθμη των δαπέδων του σπιτιού βρίσκεται 0,80-1 μ. βαθύτερα από τό κατάστρωμα τής όδου Ρ. Γκάλλι. Τό μόνο όλόκληρο δωμάτιο είναι τό Ε (Σ χ έ δ. 2). Οί πλευρές του έχουν μήκος 2,80 μ., ή είσοδος του βρίσκεται στην άριστερή άκρη τής νότιας πλευράς. Του δωματίου Δ ή μία διάσταση είναι ίδια μέ του δωματίου Ε, ή άλλη σώζεται μέχρι μήκος 2 μ. Του δωματίου Β ή νότια πλευρά έχει μήκος 3,50 μ. και ή άνατολική έχει άποκαλυφτεί σε μήκος 2,80 μ. Τό δωμάτιο Γ έχει και αυτό άποκαλυφτεί μερικώς, ή νότια πλευρά του έχει μήκος 3,50 μ. Του δωματίου Θ οί σωζ. διαστάσεις είναι 1,40×3,80 μ. ΄Η μία διάσταση του χώρου ΣΤ είναι 6 μ., ή άλλη άποκαλύφτηκε μέχρι μήκους 2 μ. Τό δάπεδό του ήταν στρωμένο μέ μαρμαρίνες ψηφίδες, πού συνδέονταν μέ κονίαμα. ΄Ανατολικά του χώρου ΣΤ σχηματίζεται επιμήκης χώρος Η, διαστ. 6×2,50 μ. ΄Η αυλή Ζ έχει διαστάσεις 4,20×6 μ. και ήταν στρωμένη μέ ψηφιδωτό, πού βρέθηκε μικρό τμήμα του. ΄Ανατολικά τής αυλής, σχηματίζεται άνοιχτός όρθογώνιος χώρος Α, ό όποιος θα έπικοινωνούσε μέ την αυλή, μέ άνοιγμα 0,90 μ. κοντά στό βόρειο τοίχο του ή μία διάσταση του χώρου Α είναι 6,50 μ., ή άλλη σώζεται σε μήκος 5 μ.

΄Ενας πήλινος άγωγός, μέ κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. περνούσε πίσω από τό βορινό τοίχο του δωματίου Α και διέσχισε την αυλή και τούς χώρους Η και ΣΤ. ΄Ηταν φτιαγμένος μέ πήλινα σώματα σχήματος πί και έδραζόταν επάνω σε επιχώσεις. Θά πρέπει νά είχε κατασκευαστεί μετά την καταστροφή του κτίσματος, γιατί ένα κομμάτι του διέσωζε την κάλυψή του από ήμικυλινδρικά πήλινα σώματα, ύψ. 0,45, πλ. 0,50 μ., πού ή κορυφή τους βρισκόταν 0,45 μ. ψηλότερα από τά δάπεδα τής αυλής και των δωματίων. Στά ύστερορωμαϊκά χρόνια ή τά πρώιμα βυζαντινά, ένα κομμάτι του άγωγού καταστρέφεται, γιατί στη

θέση του κατασκευάζεται ένας κυκλικός άποθηκευτικός χώρος, διαμ. 1,20 μ.

Στά νότια των χώρων ΣΤ και Η άνασκάφτηκε ό χώρος Ι. ΄Η μία πλευρά του έχει μήκος 3 μ., ενώ ή βόρεια σώζεται σε μήκος 4 μ. και ή νότια σε μήκος 0,40 μ. Οί τοίχοι είναι χτισμένοι μέ άργούς λίθους και λάσπη, έχουν πάχος 0,90-1 μ. Στο έσωτερικό του χώρου Ι διατηρούνται τμήματα δύο επάλληλων δαπέδων. Χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Κάπως μεταγενέστερη είναι ή δεξαμενή πού βρέθηκε σε έπαφή μέ τό δωμάτιο Ι. Οί τοίχοι της, πάχ. 0,50 μ., ήταν χτισμένοι μέ λίθους και ως συνδετικό ύλικό άσβεστοκονίαμα, ήταν θεμελιωμένοι επάνω στην κιμηλιά σε βάθος 2,90 μ. από τό κατάστρωμα τής όδου Ρ. Γκάλλι και διατηρούνταν σε ύψος 1,20 μ. Τά τοιχώματά της ήταν επιχρισμένα μέ ύδραυλικό κονίαμα. Στη βάση των πλευρών τής δεξαμενής σχηματιζόταν πατούρα. Οί διαστάσεις της ήταν 5,10×5,70 μ.

΄Από τούς χώρους πού περιγράψαμε, περισυνέλεγσαν χωριστά τμήματα πινακίων, σκύφων, κανθάρων, θηλάστων, λοπάδων, λύχνων, ένσφράγιστες λαβές και άγνύθες τής έλληνιστικής περιόδου. Στο χώρο Ζ βρέθηκε πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής, άκέφαλο, σπασμένο στο ύψος των γονάτων, ύψ. 0,06 μ., του 1ου αι. π.Χ. Κάτω από τούς ώμους υπάρχει από μία τρύπα για νά άρθρώνονται τά χέρια. ΄Επίσης βρέθηκαν και λίγα χάλκινα νομίσματα. Στο χώρο ΣΤ βρέθηκε νόμισμα χάλκινο έποχής ΄Αντιγόνου Γονατᾶ, μέ παράσταση ΄Αθηνᾶς μέ δόρυ και σύμβολο αίχμη δόρατος. Στο χώρο Α βρέθηκε χάλκινο νόμισμα του 3ου αι. μ.Χ. Στο χώρο Ι βρέθηκε νόμισμα μέ ΄Αθηνᾶ πού φορεῖ κράνος στη μία όψη και γλαύκα επάνω σε άμφορέα στην άλλη, του 1ου αι. π.Χ., και ένα δεύτερο νόμισμα φθαρμένο μέ κεφάλι ΄Αθηνᾶς, του 2ου αι. μ.Χ.

΄Οδός Δωριέων 16

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Παλασάντζη, διαστ. 24×7 μ., άποκαλύφθηκαν τά άρχιτεκτονικά λείψανα οίκιας τής ύστεροκλασικής περιόδου.

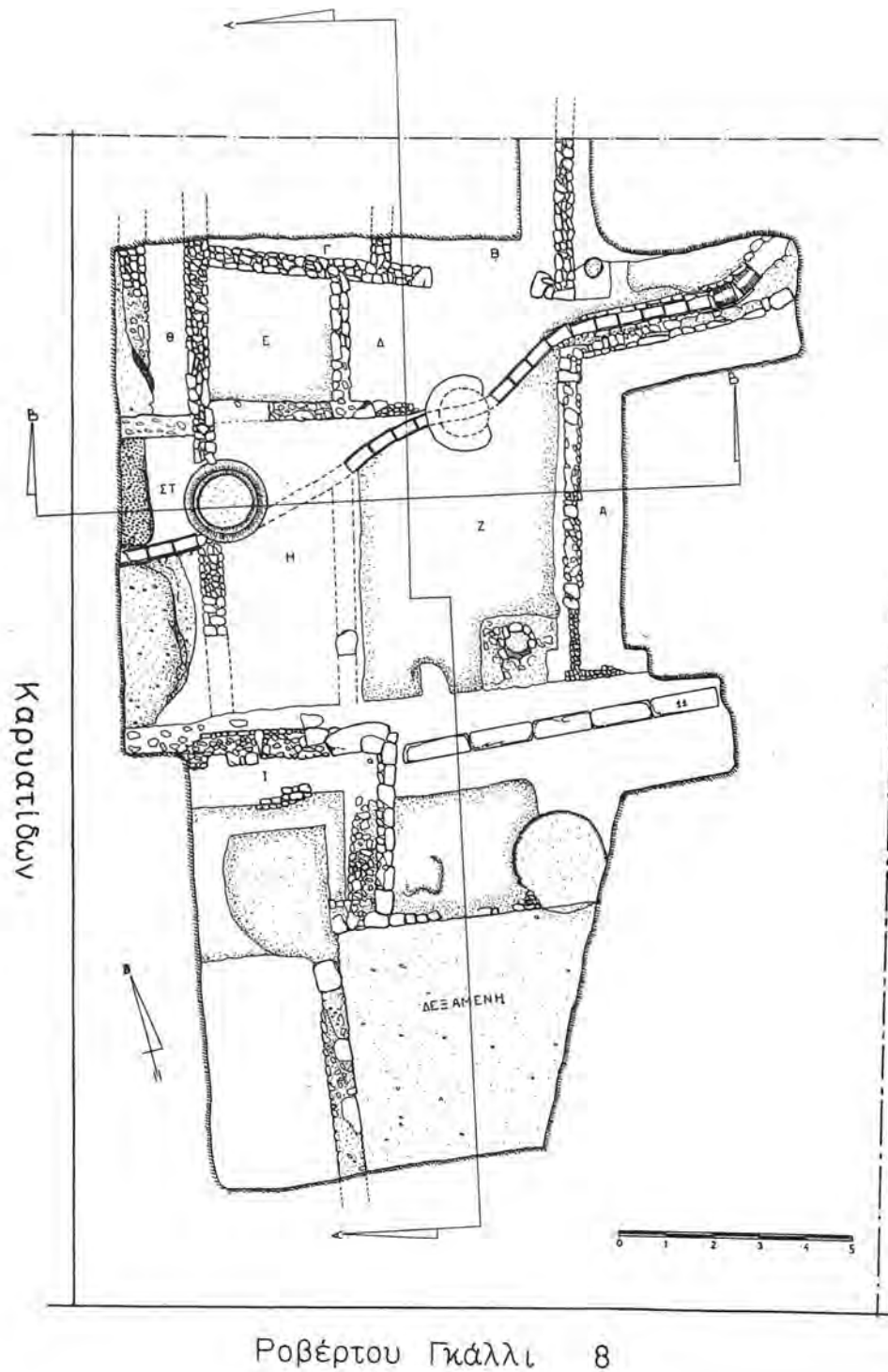
Σώζονται οί τρείς τοίχοι ενός δωματίου, πλευράς 4 μ. και τοίχος, σωζ. μήκ. 1 μ., ενός δεύτερου δωματίου στά δυτικά του. Οί τοίχοι από άργολιθοδομή, πάχ. 0,60 -0,45 μ., έδράζονται σε λεπτό στρώμα επιχώσεων σε βάθος 1,70 μ. λίγο ψηλότερα από την κιμηλιά και διατηρούνται σε ύψος 0,80 μ. ΄Η είσοδος του δωματίου, πλ. 0,85 μ., ήταν στη νότια πλευρά του.

Στίς επιχώσεις βρέθηκαν όστρακα του 4ου αι. π.Χ. κυρίως.

΄Οδός Έρμου (Έργα όδοποιίας)

Κατά τή διαπλάτυνση τής όδου Έρμου άποκαλύφτηκε συγκρότημα έργαστηριακών έγκαταστάσεων πού σωζόταν σε έκταση, διαστ. 36×6 μ., άπέναντι από τό χώρο του Κεραμεικού, εκεί όπου ό βράχος έχει ύψος 3,27-3,87 μ. επάνω από τό κατάστρωμα του δρόμου.

Στή δυτική άκρη τής άνασκαφής βρέθηκε τμήμα όρθο-

Σχέδ. 2. Ἀθήνα. Ὁδὸς Ροβέρτου Γκάλλι 8 καὶ Καρυατιδων. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

γώνιου χώρου λαξευμένου στην κιμηλιά (δεξαμενή);, του οποίου ή μία πλευρά είχε μήκος 5,80 μ. και ή άλλη σωζόταν σέ μήκος 3,70 μ. Είχε βάθος 0,50 μ. Ή στάθμη του βράχου έκει βρισκόταν 3,32 μ. ψηλότερα από τό κατάστρωμα τής οδού.

Ή ανατολικά τής δεξαμενής, σέ μία έκταση, μήκ. 11 μ., βρέθηκαν ένα πηγάδι, διαμ. 0,95 μ., και πέντε μικρά κυκλικά λαξεύματα, σάν ύποδοχές, διαμ. 0,03, βάθ. 0,20-0,40 μ., τών όποίων τήν ακριβή χρήση άγνοούμε· σ' ένα από αυτά είχε τοποθετηθεί ό πυθμένας άγγείου. Ή ανατολικότερα άκόμη βρέθηκε όρθογώνιος χώρος, λαξευμένος στην κιμηλιά, διαστ. 3,50×3,40 μ. Τό βάθος του ήταν 0,20 μ. Ή από τή νοτιοδυτική γωνία του ξεκινούσε άγωγός, πού είχε άνοιχτεί στην κιμηλιά, μέ κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 3,50 μ., του όποίου ή άπόληξη δέ βρέθηκε. Δεύτερος παρόμοιος άγωγός, σωζ. μήκ. 5 μ., διέσχιζε τό χώρο, μέ κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Στά ΝΔ. του άγωγού είχαν άνοιχτεί δύο πηγάδια, διαμ. 1,20 και 0,95 μ. και δύο κυκλικές ύποδοχές, διαμ. 0,03 μ. Τρίτο πηγάδι, διαμ. 0,90 μ., βρέθηκε ανατολικά του άγωγού. Τά πηγάδια είχαν βάθος 3,30 μ. Ή όρθογώνια δεξαμενή μέ τρείς βαθμίδες στή νότια πλευρά τής είχε άνοιχτεί στην κιμηλιά ανατολικότερα, ή μία πλευρά τής είχε μήκος 2,70 μ. και ή άλλη σωζόταν μέχρι μήκος 4,60 μ. Είχε βάθος 0,70 μ. Ή άλλη μία δεξαμενή βρέθηκε ανατολικά τής προηγούμενης, ή μία τής πλευρά είχε μήκος 4,50 μ. και ή άλλη σωζόταν σέ μήκος 2,50 μ. Είχε βάθος 0,60 μ. Στά τοιχώματά τής διατηρούνταν άκόμη έπίχρισμα. Ή ανατολικά τής δεύτερης δεξαμενής είχε διαμορφωθεί στό βράχο όρθογώνιος χώρος, διαστ. 2,20×0,90, βάθ. 0,30 μ. και δίπλα του είχε άνοιχτεί πεταλόσχημη ύποδοχή, μήκ. 0,50 μ., και άγωγός, μέ κατεύθυνση Α.-Δ., σωζ. μήκ. 1,70 μ. Πίσω από τίς δύο δεξαμενές είχε διαμορφωθεί στην κιμηλιά όρθογώνιος χώρος, διαστ. 3,50×2,10, βάθ. 0,20 μ., και στή βορειοανατολική του γωνία είχε άνοιχτεί άγωγός μέ κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., σωζ. μήκ. 4 μ., ό όποιος κατέληγε σέ κυκλικό λάξευμα, διαμ. 0,04 μ.

Ή Οδός Ήρμου 93

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Ή Α. Συνετοδ, διαστ. 16,10×13,80 μ., άποκαλύφθηκαν λίγα αρχιτεκτονικά λείψανα τής ρωμαϊκής περιόδου, έπτά πηγάδια από τά όποια τά έξι είχαν χρησιμοποιηθεί ως αποθέτες και μία δεξαμενή.

Κοντά στή νοτιοδυτική γωνία του οικόπεδου σώζονταν τά λείψανα τής βορειοανατολικής γωνίας κτίσματος, του όποιου ό ανατολικός τοίχος σωζόταν σέ μήκος 4 μ. και ό βόρειος άποκαλύφτηκε σέ μήκος 3 μ. Ήταν χτισμένοι μέ λαξευτούς παρόλιθους σέ δεύτερη χρήση, μέ άργούς λίθους και άσβεστοκονία, είχαν πάχος 0,65 μ., έδράζονταν σέ βάθος 3,65 μ. και διατηρούνταν σέ ύψος 0,60 μ. Τμήμα ενός τρίτου τοίχου, μήκ. 2, πάχ. 0,45 μ., σωζόταν στή μέση τής δυτικής μεσοτοιχίας, χτισμένος μέ άργούς λίθους και άσβέστη, έδραζόταν στην κιμηλιά σέ βάθος 4,20 μ.

Ή από τά έπτά πηγάδια τά έξι ήταν λαξευμένα στην κιμηλιά. Ή δεξαμενή άριθ. 3 ήταν και αυτή λαξευμένη στην

κιμηλιά, είχε διάμετρο 1,30 και βάθος 2,85 μ. και στή δυτική πλευρά τής έπικοινωνούσε μέ άγωγό, διαστ. 0,25×0,25 μ., ό όποιος είχε άνοιχτεί στην κιμηλιά μέχρι μήκος 2 μ. Ή κατασκευή έσωτερικά είχε έπιχρίστεί μέ υδραυλικό κονίαμα. Μετά τήν άχρήστευση τής δεξαμενής, κατασκευάζεται μέσα στό χώρο τής πηγάδι, μέ πήλινα δαχτυλίδια. Τό κάθε δαχτυλίδι έχει συναρμολογηθεί από τρία κυρτά πήλινα σώματα.

Μέσα από τό πηγάδι άριθ. 1 μαζεύτηκαν όστρακα, πού χρονολογούνται από τήν αρχαϊκή περίοδο μέχρι και τή ρωμαϊκή. Τό σημαντικότερο άντικείμενο είναι μία έρυθρόμορφη λήκυθος έλλιπής, μέ παράσταση Ή Αθηνάς, τών μέσων του 5ου αϊ. π.Χ. Ή έπίσης, βρέθηκε λαϊμός έρυθρόμορφης οίνοχόης μέ κεφάλι σατύρου, πινάκια, κομμάτι από λύχνο μελαμβαφή ύστεροκλασικό και άγνύθες πυραμιδόσχημες και άμφικωνικές.

Στό πηγάδι άριθ. 4 βρέθηκαν όστρακα τής κλασικής περιόδου κυρίως. Συγκολλήθηκε μία χοδς, σωζ. ύψ. 0,20 μ., μέ έρυθρόμορφη παράσταση σατύρου, πού μεταφέρει έπάνω στό κεφάλι του χύτρα μέ άρυτήρα, πίσω άκολουθεί γυναίκα μέ χιτώνα και ίμάτιο και κρατεί κλαδί κισσού· στό κενό άνάμεσά τους σώζονται λίγα γράμματα έπιγραφής· τών μέσων του 5ου αϊ. π.Χ. Συγκολλήθηκε έπίσης τό πάνω τμήμα ύστεροκλασικής πρόχου μέ διπλή ταινιωτή λαβή, πού κοσμεϊται μέ μαύρες ταινίες.

Ή από τό πηγάδι άριθ. 5 μαζεύτηκαν όστρακα από τούς γεωμετρικούς χρόνους μέχρι και τούς κλασικούς και άγνύθες πυραμιδόσχημες. Συγκολλήθηκαν: α) μία όλη έλλιπής μελανόμορφη, σωζ. ύψ. 0,18 μ., μέ παράσταση δύο άνδρων άντιμέτωπων, ενός γέρου και ενός νέου. Πίσω από τό νέο ένας δοϋλος φέρνει ένα δίφρο στόν όμο και κρατεί σφαιρικό άντικείμενο, άρύβαλλο πιθανώς· β) κομμάτι κρατήρα έρυθρόμορφου, όπου σώζεται μόνο μία γυναίκα μέ ένα εργαλείο στό χέρι έμπρός από ένα άμορφο άντικείμενο· γ) τό πάνω τμήμα μελανόμορφου άμφορέα, σωζ. ύψ. 0,21 μ., μέ κεφάλι άλόγου στή μετόπη του όμου (Π ι v. 22 α)· δ) τριφυλλόστομη πρόχους χωρίς βαφή, ύψ. 0,19 μ.· ε) κομμάτι λεκανίδας αρχαϊκής. Ή δώ άναφέρουμε και ένα όστρακο παναθηναϊκού άμφορέα μέ τό κεφάλι τής Ή Αθηνάς (Π ι v. 22 β).

Τό πηγάδι άριθ. 6 περιείχε και αυτό πολλά όστρακα και άντικείμενα τής αρχαϊκής και τής κλασικής περιόδου. Κωνική βάση αρχαϊκού κρατήρα, μέ παράσταση μυθολογική, σωζ. ύψ. 0,365 μ.· εικονίζεται ό Ήρμης, άριστερά του τρείς γυναίκες μορφές, γενειοφόρος και μία γυναίκα άκόμη και δεξιά δύο άνδρες· έπάνω από τήν παράσταση ζώνη μέ κύκνους και κάτω ζώνη μέ πουλιά. Ή έρυθρόμορφος καλυκόσχημος κρατήρας, ύψ. 0,31 μ., τής κλασικής περιόδου. Στή μία του όψη εικονίζεται σκηνή συμποσίου, όπου δύο νέοι στεφανωμένοι είναι μισοξαπλωμένοι σέ κλίνη και κρατούν μέ τό δεξί χέρι ό καθένας κύλικα, μπροστά τους τραπέζακι και άριστερά μία γυναίκα φέρνει λεκανίδα μέ φαγώσιμα και πίσω τής ένας δοϋλος. Στήν άλλη όψη υπάρχει παράσταση τριών άνδρων μέ ποδήρεις χιτώνες. Καλυκόσχημος κρατήρας έλλιπής, σωζ. ύψ. 0,205 μ., τής κλασικής περιόδου· στή μία όψη του εικονί-

ζεται γυναίκα μεταξύ δύο ανδρών. Κορμός ληκύθου με μαύρα κισσόφυλλα. Τμήματα φιαλιδίων, πινακίων και κανθάρων μελανόχρωμων και ένα κομμάτι παναθηναϊκού άμφορέα.

Στό πηγάδι άριθ. 7 βρέθηκαν κομμάτια άγγείων από τή γεωμετρική περίοδο μέχρι τήν κλασική. Σέ δσπρακο έρυθρόμορφου άνοιχτού άγγείου βλέπουμε δύο έρωτες φτερωτούς και δύο γυναίκες.

Τό πηγάδι άριθ. 8 περιείχε δσπρακα από τή γεωμετρική περίοδο μέχρι και τούς έλληνιστικούς χρόνους.

Στίς έπιχώσεις του οικόπεδου βρέθηκαν και μερικά άρχιτεκτονικά μέλη, όπως ένα δωρικό κιονόκρανο μαρμάρينو, ύψ. 0,22 μ., και κομμάτι από τή βάση ίωνικού κίονα, ύψ. 0,25, πλ. 0,40 μ. Επίσης ένα κομμάτι ένεπίγραφου κιονίσκου, ύψ. 0,225, πλ. 0,22 μ., και κομμάτια μαρμάρινων γλυπτών.

Όσπρακα, πού χρονολογούνται από τήν ύστερογεωμετρική περίοδο μέχρι και τήν ύστερορωμαϊκή, βρέθηκαν διάσπαρτα σέ όλη τήν έκταση του οικόπεδου. Άπ' αυτά συγκολλήθηκαν: Κορινθιακή οίνοχόη, ύψ. 0,20 μ., τής μεταβατικής περιόδου, μέ ζωφόρο ζώνων και στιγμορόδακες στήν κοιλιά, άκτινωτή διακόσμηση στή βάση και γλωσσωτή έγχάρακτη διακόσμηση στον ώμο. Οίνοχόη του 7ου αϊ. π.Χ., ύψ. 0,13 μ., μέ πάπιες στον ώμο και έλικοειδείς κάθετες γραμμές στο λαιμό. Άρχαϊκή πρόχους άβαφη, ύψ. 0,16 μ. Τρείς σκύφοι, ύψ. 0,05 μ. Τμήμα έρυθρόμορφου κρατήρα μέ σκηνή θυσίας έπάνω σέ βωμό. Συγκολλήθηκαν έπίσης άρκετά μελανόχρωμα άγγεία, κάνθαροι, κυάθια, σκύφοι, λεκανίδες, πινάκια.

Όδος Ήρακλειδών 11-13 (Σ χ έ δ. 3)

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Σιγάλα, διαστ. 19,50×18,80 μ., άποκαλύφθηκε τμήμα τής άρχαίας όδου προς τίς Πειραικές πύλες. Ή συνέχεια τής όδου στό δυτικά έχει βρεθεί σέ δύο οικόπεδα άκόμη, τής όδου Ήρακλειδών άριθ. 15-17 (ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 64) και Ήρακλειδών 21-23 (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 86-87). Δέυτερη όδος προς τίς Πειραικές πύλες έχει βρεθεί στό οικόπεδο τής όδου Πουλοπούλου 17-21 (ΑΔ, δ.π., σ. 142-144), Άμφικτύονος 14 (ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 72) και έκτος τής πόλεως στό οικόπεδο Πουλοπούλου 43 (δ.π., σ. 74) και Πουλοπούλου 45-47 (ΑΔ 24 (1969). Χρονικά, σ. 64).

Ή όδος διέσχιζε τό οικόπεδο μέ κατεύθυνση Α.-Δ. και άποκαλύφθηκε σέ μήκος 14 μ. Τό νότιο άνάλημμά της ήταν χτισμένο μέ μικρές άκατέργαστες πέτρες, είχε πάχος 0,50 μ., έδραζόταν έπάνω στήν κιμηλιά σέ βάθος 3 μ. και σωζόταν σέ ύψος 1 μ. Τό βόρειο άνάλημμα τής όδου είχε καταστραφεί από τίς μεταγενέστερες κατασκευές (βλ. παρακάτω), τό πλάτος τής όδου όμως τό γνωρίζουμε από τήν άνασκαφή του παρακείμενου οικόπεδου, όπου σώζονταν και τά δύο άναλήμματα της και ήταν 4,50 μ. Έδω διακρίνονταν έπτά στρώσεις τής όδου, συνολ. πάχ. 1,60 μ. Ή όδος ήταν σέ χρήση από τήν ύστεροκλασική περίοδο μέχρι και τούς ύστερορωμαϊκούς χρόνους (Π ί ν. 22 γ).

Πήλινος άγωγός, σωζ. μήκ. 8 μ., διέσχιζε τήν όδό κατά

μήκος μέ κατεύθυνση Α.-Δ. Ήταν κατασκευασμένος από πήλινα σώματα σχήματος πί, διαστ. 0,30×0,35 μ., και έδραζόταν στο δεύτερο δδόςτρωμα σέ βάθος 2,50 μ. Έκεί πού διακόπτεται ο άγωγός προς Δ., στό ύστερορωμαϊκά χρόνια είχε κατασκευαστεί φρεάτιο, διαστ. 0,70×1 μ., όπου διοχετεύονταν τά άκάθαρτα νερά των έργαστηρίων, πού είχαν χτιστεί προς Β., ενώ ή συνέχεια του άγωγού προς Δ. είχε άντικατασταθεί από άλλο μεγαλύτερο, ώστε νά άνταποκρίνεται στίς αύξημένες άνάγκες τής περιοχής. Ήταν κατασκευασμένος από δύο ένωμένα πήλινα καμαρόσχημα σώματα στή σειρά, πού σχημάτιζαν διατομή έλλειπτική, διαστ. 0,70×0,40 μ.

Όπως είπαμε ήδη τό βόρειο όριο τής όδου είχε καταστραφεί μέ τήν κατασκευή έργαστηρίων. Έτσι, σέ άπόσταση 3 μ. από τό νότιο άνάλημμα τής όδου και 3 μ. από τήν άνατολική μεσοτοιχία βρέθηκε δεξαμενή, διαστ. 2,30×3,40 μ., τής όποιας οί πλευρές, πάχ. 0,45-0,50 μ., ήταν χτισμένες μέ άργούς λίθους, πλίνθους και άσβεστοκονίαμα. Άνατολικά τής δεξαμενής ύπήρχε δεύτερος χώρος άνάλογος, πού δέ σωζόταν καλά. Στο δυτικό τοίχο τής δεξαμενής βρέθηκε κυκλικό αυλάκι, τό όποιο κατέληγε σέ χτιστό άποχευτικό σύστημα, σέ σχήμα δύο γάμια (Π ί ν. 23 α) πού συμπλέκονται μεταξύ τους, ώστε νά σχηματίζεται συνεχής τεθλασμένη γραμμή, και διοχέτευε τά άκάθαρτα νερά προς Ν. μέσα στο φρεάτιο του άγωγού τής όδου, πού περιγράψαμε πρίν, ενώ έπικοινωνούσε προς Β. μέ ένα παρόμοιο χτιστό φρεάτιο. Ό άγωγός αυτός είναι κατασκευασμένος από δύο ένωμένα πήλινα καμαρόσχημα σώματα στή σειρά, τομής έλλειπτικής, διαστ. 0,70×0,40 μ. έξωτερικά περιβάλλεται από τοίχους χτισμένους μέ πέτρες, κεραμίδια και άσβέστη, πάχ. 0,40 μ.

Σέ μικρή άπόσταση 0,20 μ. δυτικά βρέθηκε άλλος άγωγός, κατασκευασμένος από πήλινα σώματα, σχήματος πί, μέ κατεύθυνση Β.-Ν., σωζ. μήκ. 2,20 μ., ό όποιος θά είχε καμαροειδή κάλυψη και έδραζόταν σέ έπιχώσεις, σέ βάθος 2,50 μ. περίπου.

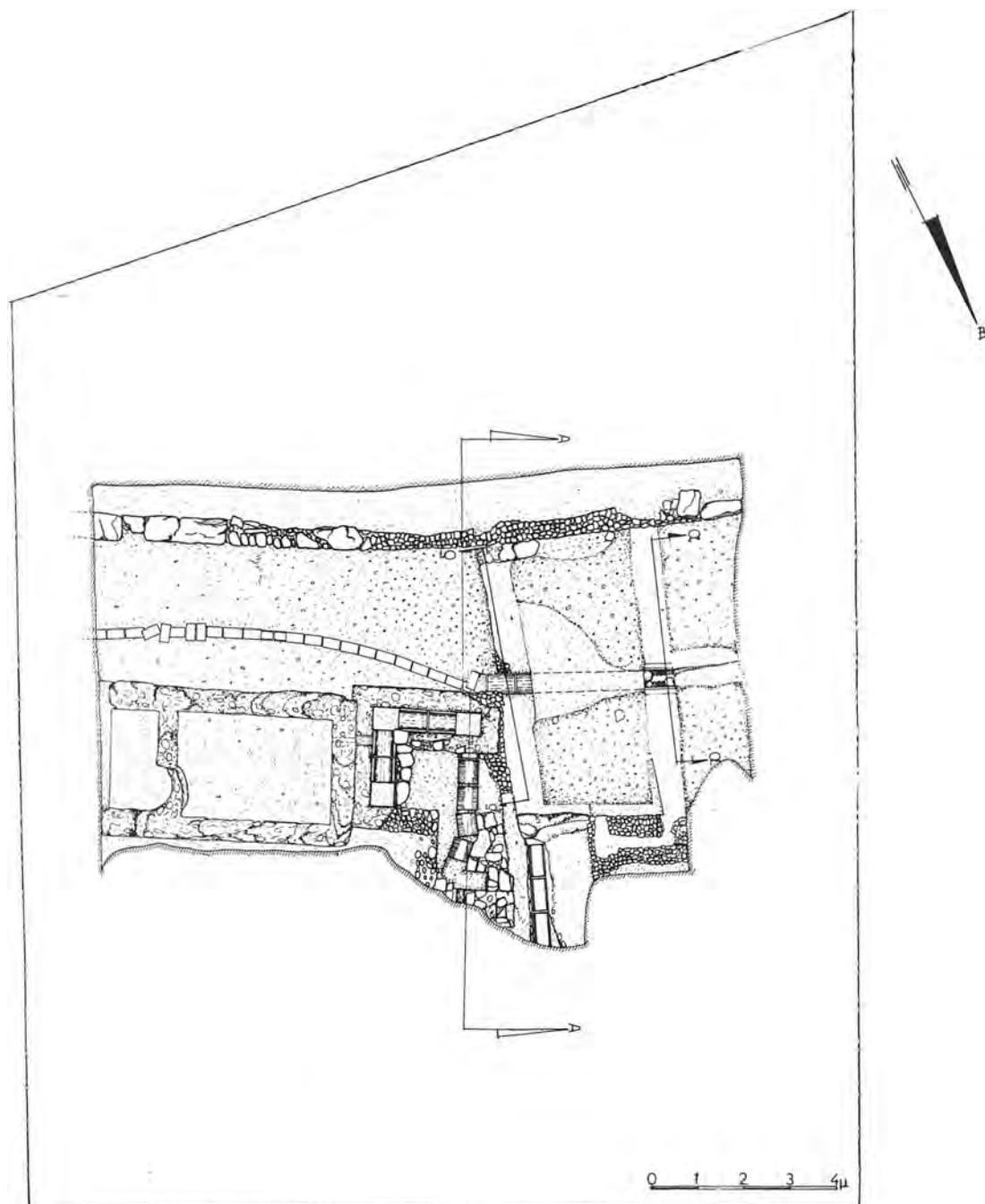
Λείψανα τριών τοίχων από άργολιθοδομή πού σώζονταν σέ μικρή άπόσταση δυτικά του άγωγού και σέ άπόσταση 6 μ. από τό νότιο άνάλημμα του δρόμου, θά ήταν ύπολείμματα κτισμάτων τής έλληνιστικής περιόδου στο βόρειο κράσπεδο του δρόμου.

Όδος Ήρακλειδών 66 (Έργα ΟΑΠ)

Σέ χαντάκι, πού άνοιξε ο ΟΑΠ βρέθηκε άγωγός έμπρός από τήν ιδιοκτησία άριθ. 66. Ήταν λαξευμένος μέσα στο βράχο σέ σχήμα καμάρας, ύψ. 1,75, πλ. 0,70 μ., και διέσχιζε τό χαντάκι μέ κατεύθυνση Β.-Ν. Ό πυθμένας του άγωγού βρέθηκε σέ βάθος 5,65 μ. από τήν έπιφάνεια του δρόμου: τό στρώμα του βράχου έπάνω από τήν όροφή είχε πάχος 2,40 μ.

Όδος Καλογήρου Σαμουήλ και Πειραιώς (Έργα ΟΑΠ)

Μέ άφορμή τή διάνοιξη χαντακιών από τον ΟΑΠ κατά μήκος τής όδου, βρέθηκαν πέντε τάφοι τής κλασικής περιόδου, οί όποιοι άνήκουν στο νεκροταφείο πού άνα-

Σχέδ. 3. Ἀθήνα. Ὁδός Ἡρακλειδῶν 11-13. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

πτύχτηκε από τις Ήριες πύλες μέχρι τον Κολωνό και του οποίου συστάδες έχουν ανασκαφτεί πολλές φορές μέχρι τώρα (ΑΕ 1973, σ. 93-105, ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 83, 112-15, 123-124).

Οι τρεις τάφοι (I, II και IV) ήταν ρηχοί λάκκοι, που είχαν ανοιχτεί στο χώμα, σε βάθος 1,80 -2,20 μ. Καλύπτονταν με καμπύλες κεραμίδες και οι διαστάσεις τους ποίκιλλαν από 1×0,45 έως 1,60×1 μ.

Ο τάφος III ήταν κιβωτιόσχημος, οι πλευρές του είχαν κατασκευαστεί από πήλινες πλάκες, διαστ. 0,45×0,45 μ. και έδραζονταν στην κιμηλιά. Περιείχε χάλκινη κάλπη, με μολύβδινο κάλυμμα, διαμ. 0,285 μ., σε κακή κατάσταση, στην οποία βρέθηκαν λίγα όστά.

Ο τάφος V ήταν μικρή πήλινη λάρνακα, διαστ. 0,85×0,30 μ., που περιείχε τα όστά παιδιού.

Δύο λαξευτοί παρόλθιοι, με κατεύθυνση Α.-Δ. προς Ν. των τάφων IV-V άνηκαν πιθανώς σε ταφικό περίβολο. Κομμάτια από σπασμένα αγγεία του 5ου αι. π.Χ. βρέθηκαν στο χώρο της ανασκαφής.

Όδος Καραϊσκάκη 27-29-31 (Έργα ΟΑΠ)

Η διάνοιξη του χαντακιού που άρχισε τον περασμένο χρόνο από τον ΟΑΠ συνεχίστηκε και φέτος.

Κοντά στην ιδιοκτησία αριθ. 27 βρέθηκε τμήμα ύστερορωμαϊκού τοίχου. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 0,80 μ., έχει κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., ήταν κατασκευασμένος με χυτή τοιχοποιία, είχε πάχος 0,80 μ., και έδραζόταν σε βάθος 2,20 μ. πάνω σε επιχώσεις.

Δεύτερος τοίχος της ρωμαϊκής περιόδου με κατεύθυνση Α.-Δ. βρέθηκε κοντά στην ιδιοκτησία αριθ. 29. Ήταν χτισμένος με ακατέργαστες πέτρες και ασβεστοκονία, είχε πάχος 0,65 μ. και έδραζόταν επάνω στην κιμηλιά σε βάθος 2,50 μ.

Κοντά στην ιδιοκτησία αριθ. 31 βρέθηκε πήλινος πίθος, ύψ. 1,05 μ., ο οποίος έδραζόταν σε βάθος 1,80 μ. Πάνω από αυτόν περνούσε πήλινος άγωγός με κατεύθυνση Β.-Ν., είχε σχήμα πί και διαστάσεις 0,15×0,16 μ.

Ακόμη βορειότερα βρέθηκε και τρίτος τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. της ύστερορωμαϊκής περιόδου. Ήταν χτισμένος με λίθους, πλίνθους και ασβεστοκονία, είχε πάχος 0,70 μ. και έδραζόταν σε βάθος 1,80 μ.

Όδος Κεραμεικού (Έργα ΔΕΗ)

Σε χαντάκι που άνοιξε η ΔΕΗ βρέθηκε συστάδα τάφων και επιτύμβιοι κινίσκοι, κοντά στη συμβολή της οδού Κεραμεικού με την οδό Γιατράκου. Άνηκουν στο νεκροταφείο των Ήρων πυλών, ανατολικά της αρχαίας οδού προς τον Κολωνό (ΑΕ 1973, σ. 93-105).

Σε βάθος 1,03 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου βρέθηκαν επάνω σε επιχώσεις δύο ενεπιγραφικοί επιτύμβιοι κινίσκοι. Στόν έναν, ύψ. 1,04, διαμ. 0,325 μ., είχε χαραχτεί επιγραφή: ΣΩΣΙΠΑΤΡΑ/ΗΡΑΙΟΥ (Πί ν. 23 β). Ο δεύτερος, ύψ. 0,87, διαμ. 0,275 μ. είχε επιγραφή: ΜΙΚΙΩΝ/ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ/ΚΟ-ΡΕΙΟΣ (Πί ν. 23 γ).

Δυτικότερα, σε βάθος 1,70 μ., βρέθηκε μαρμάρινη κυλινδρική κάλπη, διαμ. 0,55, ύψ. 0,47 μ., με τό κάλυμμά της. Περιείχε οστεοδόχο άβαφο άγγείο χωρίς λαβές, ύψ. 0,22 μ., με κάλυμμα, της ρωμαϊκής περιόδου, στο όποιο είχαν τοποθετηθεί όστά και τό κρανίο νεκρού με δύο χρυσά στεφάνια με φύλλα δάφνης (Πί ν. 24 α, δ). Κάτω από τη μαρμάρινη κάλπη βρέθηκε πήλινη λάρνακα, μήκ. 1,05, πλ. 0,47, ύψ. 0,40 μ., που περιείχε τά όστά νεκρού, μία στλεγγίδα, μήκ. 0,103 μ., δύο λευκές ληκύθους, ύψ. 0,15 μ., με εξίτηλη διακόσμηση και άρυβαλλοειδές ληκύθιο, ύψ. 0,105 μ., με έρυθρόμορφη παράσταση παιδιού και βλαστόσπειρας (Πί ν. 24 β). του β' μισού του 5ου αι. π.Χ.

Λίγο δυτικότερα βρέθηκε και τρίτος τάφος, μία πάρινη σαρκοφάγος, διαστ. 1,77×0,70, ύψ. 0,70 μ., που έδραζόταν στην κιμηλιά. Γύρω από τό νεκρό βρέθηκαν τρεις κύλικες μελανόμορφες, ύψ. 0,04 και 0,03 μ., λεκανίδα μελαμβαφής, ύψ. 0,08 μ., δύο λεκανίδες άβαφες, ύψ. 0,06 μ., τρία φιαλίδια μελαμβαφή, ύψ. 0,02 και 0,03 μ., πυξίδα έρυθρόμορφη, ύψ. 0,05, διαμ. 0,14 μ., με διακόσμηση ρόμβων στο κάλυμμα, τρία ληκύθια έρυθρόμορφα άρυβαλλοειδή, τό ένα, ύψ. 0,115 μ., με ζητοειδή διακόσμηση, τό δεύτερο, ύψ. 0,115 μ., με γυναικεία κεφαλή κατά κρόταφο (Πί ν. 24 γ). τό τρίτο, ύψ. 0,12 μ., με παράσταση κύκνου (Πί ν. 24 ε), χούδς, ύψ. 0,04 μ., με παράσταση παιδιού. τό πάνω μέρος άλαβάστρου, σωζ. ύψ. 0,12 μ., και χάλκινος δίσκος, κατόπτρου, διαμ. 0,155 μ., του β' μισού του 5ου αι. π.Χ.

Όδος Κεραμεικού 54 και Μαραθώνος 14 (Έργα ΔΕΗ)

Σε σκάμμα της ΔΕΗ στη συμβολή των δύο όδων βρέθηκε δεξαμενή άχλαδόσχημη. Είχε άνοιχτεί μέσα στην κιμηλιά, της οποίας ή στάθμη είναι 1,50 μ. βαθύτερα από τό κατάστρωμα του δρόμου. Προς Δ. επικοινωνούσε με άγωγό. Η διάμετρός της ήταν 1,92 μ., αλλά έρευνήθηκε μέχρι βάθους 1 μ. Τά τοιχώματά της ήταν επιχρισμένα με ύδραυλικό κονίαμα.

Όδος Κυκλώπων 23

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας άδελφών Σίμωση, διαστ. 8,80×22 μ., βρέθηκαν άρχιτεκτονικά λείψανα έλληνιστικής οίκιας.

Σε απόσταση 3 μ. από την οικοδομική γραμμή σώζονταν τρεις τοίχοι, κάθετοι μεταξύ τους, σωζ. μήκ. 2,30, 2,70 και 4 μ., οι όποιοι σχημάτιζαν δύο γωνίες δύο δωματίων. Είναι χτισμένοι με ακατέργαστους λίθους, λίγα κεραμίδια και λάσπη, έχουν πάχος 0,50 έως 0,75 μ. και έδραζόνται σε βάθος 1,35 μ., επάνω στο φυσικό έδαφος, που παρουσιάζει κλίση προς Ν. Στόν ένα χώρο, τό νοτιότερο, σωζόταν τμήμα δαπέδου από ασβεστοκονίαμα.

Στίς επιχώσεις βρέθηκαν δύο χάλκινες λαβίδες, μήκ. 0,11 και 0,143 μ., τρία χάλκινα νομίσματα, δύο άθηναϊκά του 3ου αι. π.Χ., και ένα ασσάριο, άγγεία μελαμβαφή, φιάλη με έντυπη διακόσμηση, ύψ. 0,027 μ., δεύτερη σπασμένη, ύψ. 0,02 μ., άλλες δύο, ύψ. 0,015 και 0,024 μ., πινάκιο, ύψ. 0,032 μ., και δύο πηνία, ύψ. 0,03 και 0,037 μ., της έλληνιστικής περιόδου.

Ὁδός Λεπενιώτου 5-7 (Σ χ ε δ. 4)

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Σεφεριάδη, διαστ. 12,70 × 25 × 15,50 × 11,20 μ., αποκαλύφθηκαν ἀρχιτεκτονικά λείψανα τῆς ὑστερορωμαϊκῆς περιόδου κυρίως (Π ι ν. 25 α).

Κοντά στήν οἰκοδομική γραμμή σωζόταν τμήμα χώρου μέ ὑπόκαυστο (Π ι ν. 25 α). Ἐξωτερικά ἔχει διαστάσεις 8,20 × 5 μ. Τό ἐσωτερικό του παρουσιάζει ἰδιόμορφη κάτοψη. Σχηματίζει ὀρθογώνιο, διαστ. 2,80 × 2,80 μ. Ἡ δυτική πλευρά του σχηματίζει μία ὀρθογώνια ἐσοχή, διαστ. 0,70 × 0,35 μ., καί μετά καταλήγει σέ ἀψίδα, βάθ. 1,20 μ. καί ἀνοίγματος 1,30 μ. Πέντε στίχοι ἀπό ἐπάλληλες πῆλινες πλάκες διέσχιζαν τό χῶρο, μέ κατεύθυνση Β.-Ν., ἀφήνοντας μεταξύ τους κενό διάστημα, πλ. 0,15 μ., ἐνῶ σέ κάθε στίχο κατά διαστήματα ὑπῆρχε μικρό κενό γιά νά κυκλοφορεῖ ὁ ζεστός ἀέρας. Τό πῆλινο δάπεδο τοῦ ὑπερκείμενου χώρου βρισκόταν μόλις 0,20 μ. ψηλότερα ἀπό τό δάπεδο μέ τό ὑπόκαυστο. Ἡ τοιχοποιία ἦταν χυτή ἀπό μικρές πέτρες, σπασμένα κεραμίδια, πλίνθους καί παχύ ἄσβεστο-κονίαμα. Ἡ στάθμη ἐδρασης βρισκόταν 2,80 μ. βαθύτερα ἀπό τό κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ Λεπενιώτου. Στή δυτική καί βορινή πλευρά τοῦ χώρου σώζονταν ἀπό δύο πέτρες, πού σχημάτιζαν γωνίες μεταξύ τους καί θά πρέπει νά ἀνῆκαν σέ μεταγενέστερες κατασκευές ἢ μετασκευές τοῦ κτίσματος, ἐνῶ ὁ τοίχος πού βρέθηκε νοτιότερα, μέ κατεύθυνση Α.-Δ., εἶναι μᾶλλον σύγχρονος μέ τό χῶρο τοῦ ὑποκαύστου, σώζεται σέ μήκος 3,80 μ. καί παρουσιάζει τήν ἴδια κατασκευή· ἐδράζεται καί αὐτός στήν κιμηλιά στό ἴδιο βάθος. Οἱ δύο πῆλινοι ἀγωγοί, πού βρέθηκαν ἀνάμεσα στή νότια μεσοτοιχία τοῦ οἰκοπέδου καί στόν τοῖχο πού περιγράψαμε εἶναι προγενέστεροι. Ὅπως προγενέστερος εἶναι καί τοῖχος ἀργολιθοδομῆς, πού τέμνει κάθετα αὐτό τόν τοῖχο καί τό χῶρο τοῦ ὑποκαύστου.

Δυτικά ἡ ἀνασκαφή ἀποκάλυψε ἀγωγό μνημειώδους κατασκευῆς, μέ κατεύθυνση Β.-Ν. Ἐξωτερικά σχηματίζει ὀρθογώνιο, διαστ. 2,80 × 2,45 μ., ἐνῶ ἐσωτερικά μέχρι ὕψους 0,90 μ. παρουσιάζει τομή ὀρθογώνιου, πλ. 0,50 μ. καί μετά διαπλατύνεται καί σχηματίζει καμάρα πεταλό-σχημη, ἀνοίγματος 1,30 καί ὕψ. 1,10 μ. Οἱ πλευρές καί ἡ ὀροφή του εἶναι κατασκευασμένες μέ χυτή τοιχοποιία, στήν ὁποία ἔχουν ἐνσωματωθεῖ ἀρχιτεκτονικά μέλη καί τμήματα γλυπτῶν. Ἐδράζεται στήν κιμηλιά σέ βάθος 3,15 μ. Δύο ρηχά αὐλάκια διακρίνονται ἐπάνω στήν ὀροφή του στήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια.

Ἀνάμεσα στόν ἀγωγό καί στόν τοῖχο τοῦ ὑποκαύστου περνοῦσε δρόμος, τοῦ ὁποίου σώζονται ἔξι στρώσεις, συνολ. πᾶχ. 0,80 μ. Τμήματα τριῶν ἀγωγῶν διαφορετικῆς κατασκευῆς καί κατεύθυνσης περνοῦσαν κάτω ἀπό τήν ἀρχαία ὁδό.

Μετά τή διάλυση τοῦ ἀγωγοῦ μαζεύτηκαν καί τά ἀρχιτεκτονικά μέλη καθώς καί τά θραύσματα τῶν γλυπτῶν πού εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ κατά τήν κατασκευή του:

Τμήμα ἀγάλματος ἱματιοφόρου ἀνδρα ἀπό τή μέση μέχρι τό δεξιό ὄμο, σωζ. ὕψ. 0,52, πλ. 0,30 μ.

Τμήμα ἀνδρικοῦ κορμοῦ γυμνοῦ, σωζ. ὕψ. 0,29 μ., ἀπό τή μέση μέχρι τό μέσο τῶν μηρῶν.

Τό ἀριστερό μισό ἀνδρικής κεφαλῆς μέ κοντά μαλλιά,

χωρισμένα σέ βοστρύχους, σωζ. ὕψ. 0,29 μ., τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου.

Ἀκέφαλο ἀγαλμα γυναικας σέ μισό ἀπό τό φυσικό μέγεθος, σωζ. ὕψ. 0,67 μ.· φοράει χειριδωτό χιτῶνα καί πέπλο μέ μακρὺ ἀπόπτυγμα, ζωσμένο στή μέση· λείπουν τά χέρια καί τό μισό στήθος. Μᾶλλον θά στόλιζε ἐπιτύμβιο μνημεῖο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Τμήμα ἀπ' τόν κορμό γυναικείου ἀγάλματος, ἀπό τοὺς μηρούς μέχρι τόν ἀριστερό ὄμο, σωζ. ὕψ. 0,40 μ.· φοράει πέπλο μέ μακρὺ ἀπόπτυγμα ζωσμένο πάνω ἀπό τή μέση καί ἔχει ταινίες στό στήθος χιαστί, πού θυμίζουν τά ἐπιτύμβια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Τμήμα ἀμφίγλυφης πλάκας, σωζ. ὕψ. 0,48 μ. Στή μία ὄψη εἰκονίζεται ἄνδρας μέ κοντό χιτῶνα ζωσμένο καί χλαμύδα. Σώζεται ἀπό τό λαιμό μέχρι τά γόνατα. Στή δεύτερη ὄψη σώζεται τμήμα ἀλόγου.

Μικρό τμήμα ἀναγλύφου μέ πολεμιστή, τοῦ ὁποίου σώζεται μέρος τῆς ἀσπίδας, τοῦ δόρατος καί τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ.

Κομμάτι ἀπό μαρμάρινη ἐνεπίγραφη πλάκα:

...ΙΜΑΘΕΟ.../ ΑΡΕΤΗΣΕ...

Τμήμα ἀνάγλυφου ἀνθεμίου, ὕψ. 0,265 μ. Ἐπίσης τρία τμήματα γείσου μέ πρόμοχθο καί σταγόνες, διαστ. 0,23 × 0,32, 0,31 × 0,26 καί 0,67 × 0,37 μ. Θραύσμα γείσου μέ γεισιπόδες, διαστ. 0,10 × 0,18 μ. Δύο θραύσματα ἀπό δωρικό κιονόκρανο, διαστ. 0,19 × 0,28 καί 0,16 × 0,20 μ. Δύο θραύσματα ἰωνικῆς βάσης, διαστ. 1,18 × 0,39 καί 0,16 × 0,36 μ. Δύο τμήματα μέ ραβδώσεις ἀπό δωρικό κίονα, διαστ. 0,27 × 0,34 καί 0,38 × 0,30 μ.

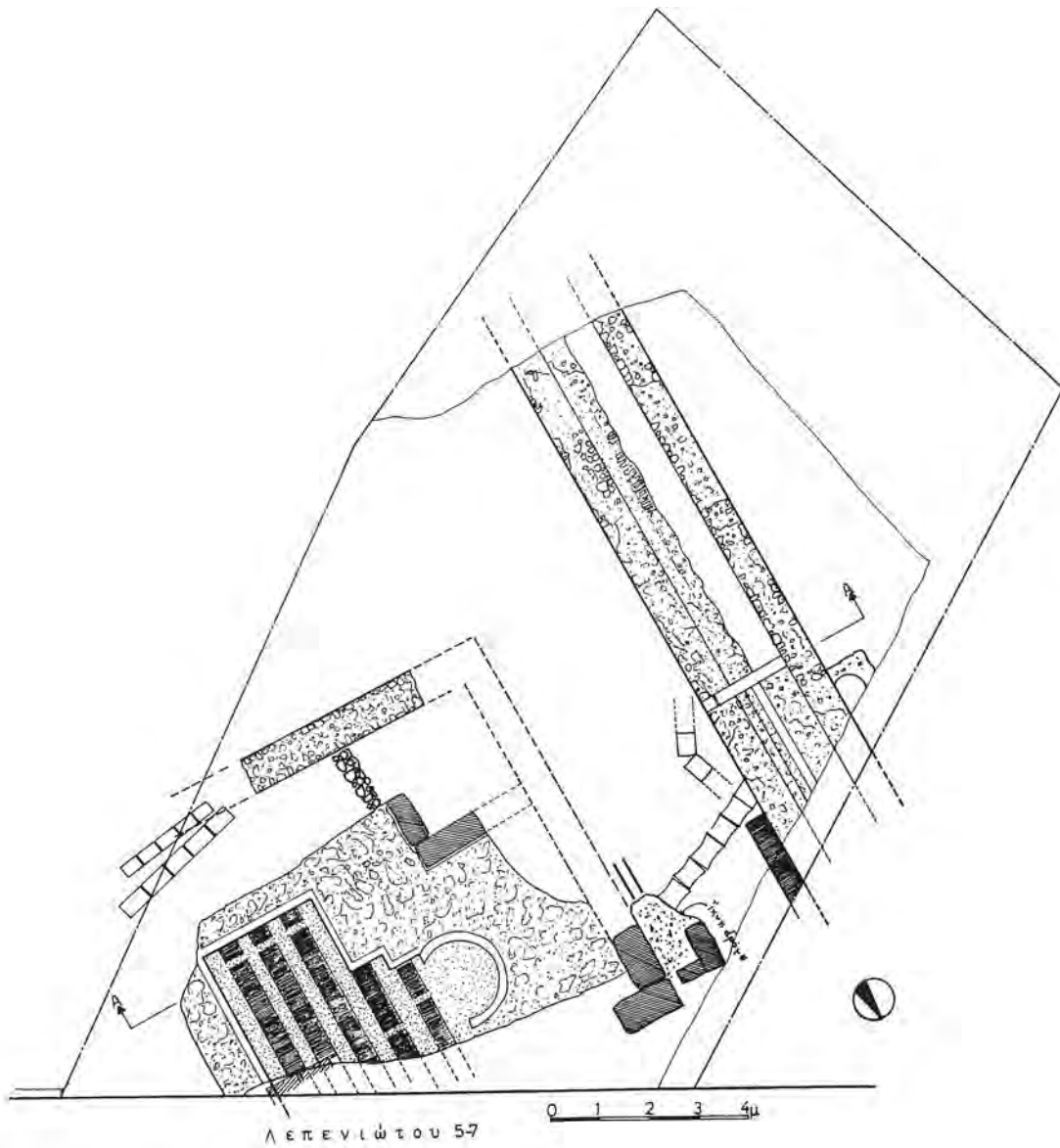
Στίς ἐπιχώσεις τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκαν καί ἄλλα θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καί γλυπτῶν καθὼς καί σπασμένα ἀγγεῖα. Μνημονεύεται μόνο τό κάτω μισό γυναικείου μαρμάρινου κορμοῦ μέ τήν πλίνθου του, σωζ. ὕψ. 0,68 μ., λίγο μικρότερο τοῦ φυσικοῦ. Φοράει δωρικό πέπλο, ζωσμένο ψηλά, πού κυματίζει πίσω.

Ὁδός Μενάνδρου 7 (Σ χ ε δ. 5)

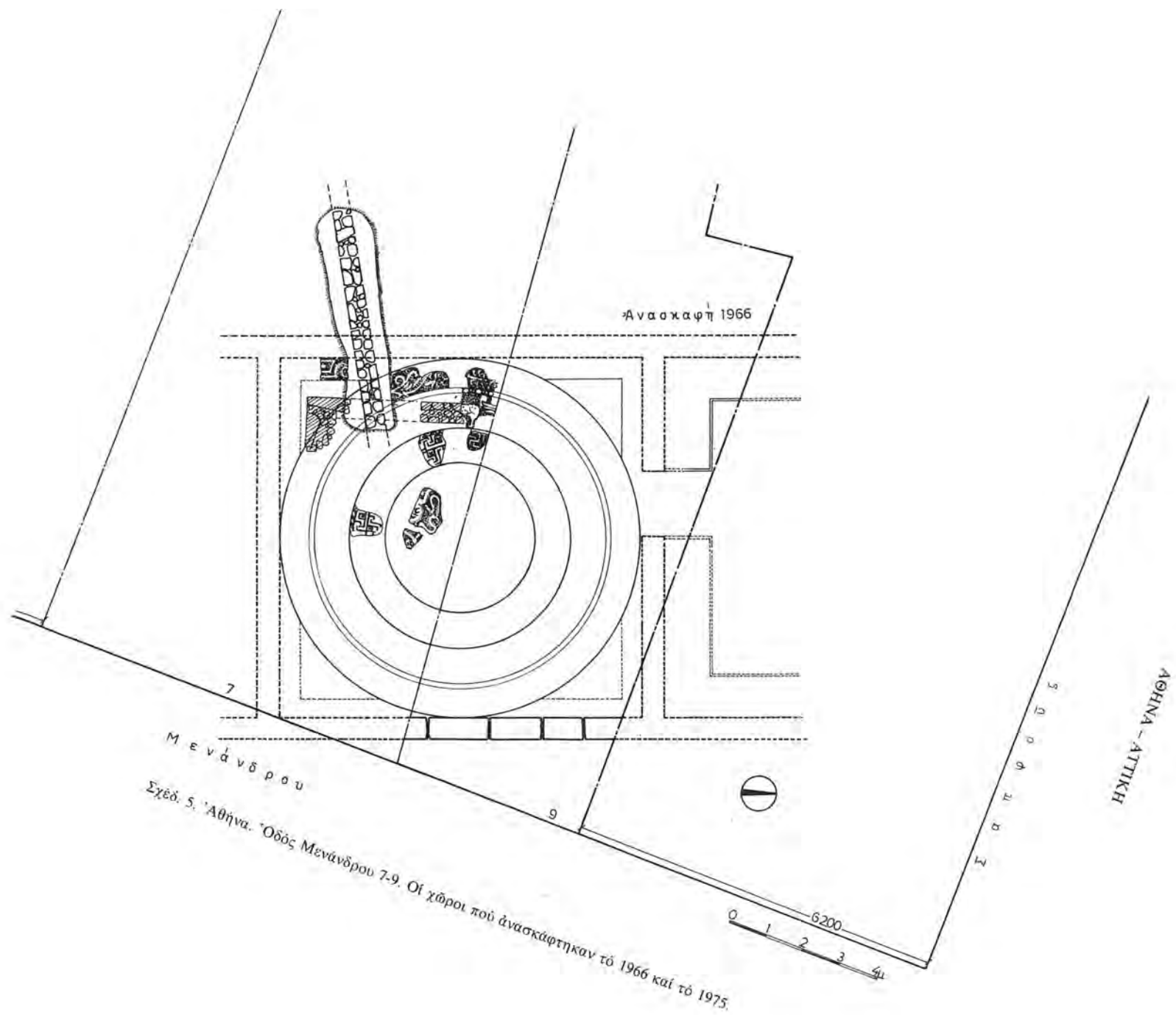
Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Ζήνας Ζαριφοπούλου, διαστ. 9,70 × 31 μ., ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς ὑστεροκλασικῆς οἰκίας (Π ι ν. 25 β), πού εἶχε ἀνασκαφεῖ στό παρακείμενο οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Μενάνδρου 9 τό 1966 (ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 98-100).

Τό βορειοδυτικό μισό τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στό οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Μενάνδρου 9, διέσχιζε μέρος τοῦ σχεδίου τῆς σύνθεσης τό ὁποῖο ἂν καί ἐδῶ διατηρεῖται σέ κακή κατάσταση, ἐν τούτοις ἡ διατήρηση μερικῶν κομματιῶν μᾶς βοηθᾷ στή συμπλήρωση τῆς σύνθεσης τοῦ σχεδίου.

Τό δάπεδο βρέθηκε σέ βάθος 3,80 μ. Οἱ διαστάσεις τοῦ χώρου στόν ὁποῖο ἀνήκει ὑπολογίζονται ἀπό τή διάταξη τοῦ σχεδίου τοῦ ψηφιδωτοῦ σέ ὁμόκεντρα κυκλικά πλαίσια, ἐγγεγραμμένα σέ ἓνα τετράγωνο, πλευρᾶς 9,20 μ. Τό ἐξωτερικό πλαίσιο, ὅπως γνωρίζουμε ἀπό τήν προηγούμενη ἀνασκαφή, κοσμεῖται μέ σύνθετο σχέδιο μαιάνδρου καί ζατρικίου. Τό δεύτερο, μέ συμπλεκόμενα ἀνθέμια, διατηρεῖται καί ἐδῶ. Στό τρίτο πλαίσιο, πού χωρίζεται ἀπό τά

Σχέδ. 4. 'Αθήνα. 'Οδός Λεπενιώτου 5-7. Κάτοψη της ανασκαφής.

προηγούμενα με αστράγαλο, εικονίζονται γρύπες. Ἀπό μικρά τμήματα ψηφιδωτοῦ μέ διακόσμηση ζατρικίου καὶ μαιάνδρου πού σώζονταν στό κεντρικό διάχωρο, συμπληρώνεται μέρος τοῦ σχεδίου, πού μᾶς ἦταν ἄγνωστο.

Στήν ἀνασκαφή τοῦ παρακείμενου οἰκοπέδου ἀριθ. 9 εἶχε βρεθεῖ ἀπό τήν ἀνατολική πλευρά τοῦ παραπάνω χώρου τμήμα τοίχου, σωζ. μήκ. 5,30 μ., τοῦ ὁποῖου τό μήκος ἀποκαθίσταται τώρα σέ 9,20 μ.

Σέ ἀπόσταση 7,50 μ., ἀπό τήν οἰκοδομική γραμμή βρέθηκε τμήμα τοίχου, σωζ. μήκ. 5,80, πᾶχ. 0,50 μ., μέ κατεύθυνση Α.-Δ. Ἦταν χτισμένος μέ μικροῦς ἀκατέργαστους λίθους καί ἐδραζόταν ἐπάνω στήν κιμηλιά σέ βάθος 4,50 μ. Ἐφόσον τό ψηφιδωτό δάπεδο περνοῦσε ἐπάνω ἀπό τόν τοῖχο αὐτό, ἦταν μεταγενέστερό του. Στήν ἀνασκαφή τῆς οἰκίας ἀριθ. 9 εἶχε βρεθεῖ μικρό τμήμα τοίχου παρόμοιας κατασκευῆς κοντά στήν οἰκοδομική γραμμή.

Ἐπάνω στά ἐρείπια τῆς ὑστεροκλασικῆς οἰκίας, στό χώρο τοῦ ψηφιδωτοῦ, κατασκευάζεται τήν ἐλληνιστική περίοδο ἄλλη οἰκία, τῆς ὁποίας σωζόταν ἐδῶ ἡ νοτιοδυτική γωνία. Οἱ τοῖχοι τῆς ἦταν χτισμένοι μέ λαξευτούς λίθους καί μικροῦς ἀκατέργαστους στά κενά. ὁ δυτικός σωζόταν σέ μήκος 4 μ. καί ὁ νότιος σέ μήκος 2 μ. Μικρό κομμάτι παρόμοιου τοίχου εἶχε βρεθεῖ καί στήν ἀνασκαφή τοῦ παρακείμενου οἰκοπέδου.

Ὁδός Μενάνδρου 22 (ἔργα ΟΤΕ)

Σέ χαντάκι τοῦ ΟΤΕ ἔξω ἀπό τό Ὑπουργεῖο Ἐργασίας βρέθηκε ἐπιτύμβιος κιονίσκος. Ἦταν ριγμένος σέ ἐπιχώσεις σέ βάθος 0,75 μ. Ἔχει σωζ. ὕψος 1,10 καί διάμετρο 0,325 μ. Φέρει ἐπιγραφή: *ΒΡΟΥΚΟΣ/ΔΡΙΑΟΥ/ΚΟΝΘΥ-ΛΗΘΕΝ*. Κοντά του βρέθηκαν τρεῖς δακρυδόχοι ἀτρακτόσχημες, ὕψ. 0,055-0,095 μ.

Ὁδός Μικρᾶς Ἀσίας καί Παπαναστασίου

Σέ οἰκόπεδο, πού βρίσκεται στή συμβολή τῶν δύο ὁδῶν, σωζόταν τμήμα τοῦ πεισιστράτειου ὕδραγωγείου. Τό οἰκόπεδο ἔχει διαστάσεις 18×24,50 μ. καί ἀνήκει στό Β. Σταυρίδη.

Ὁ ἀγωγός μέ κατεύθυνση Α.-Δ., διαγράφει καμπύλη τόξου καί διατρέχει τό οἰκόπεδο σ' ὅλο του τό πλάτος. Εἶναι λαξευμένος μέσα στήν κιμηλιά, σέ σχῆμα καμάρας, πλ. 0,80, ὕψ. 1,20 μ. (Π ἰ ν. 26 α). Ἦ στήθια τοῦ πυθμένα του βρίσκεται σέ βάθος 6,15 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῆς κιμηλιάς, πού βρίσκεται 1,50 μ. βαθύτερα ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῆς ὁδοῦ Μ. Ἀσίας. Στήν ὁροφή του ἔχει ἀνοιχτεῖ φρεάτιο ἄερισμοῦ, διαμ. 1 μ., σέ σημεῖο πού ἀπέχει 5 μ. ἀπό τήν οἰκοδομική γραμμή τῆς ὁδοῦ Μ. Ἀσίας καί 9,30 μ. ἀπό τήν οἰκοδομική γραμμή τῆς ὁδοῦ Παπαναστασίου.

Ὁδός Μυλῆρου 17

Στό οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Ε. Σκουλάκη, διαστ. 18×9 μ., βρέθηκε τμήμα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ πού κατευθύνεται στόν Κολωνό καί ἀρχαῖος τάφος. Ἦ ἀρχαία δόδος καί τμήματι

τοῦ νεκροταφείου τῆς ἔχουν βρεθεῖ πολλές φορές μέχρι τώρα (ΑΕ 1973, σ. 93-105).

Ἐδῶ διατηροῦνταν ἐπτά στρώσεις τῆς μόνο, πᾶχ. 1 μ., στή νοτιοανατολική μεσοτοιχία. Τό πλάτος τῆς φτάνει τά 6 μ. καί ἐδράζεται σέ βάθος 2,70 μ. ἐπάνω στήν κιμηλιά. Ἔχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ.

Κοντά στή δυτική γωνία τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκε τάφος κιβωτιόσχημος, πού θά κατασκευάστηκε μετά τήν ἀχρήστευση τῆς ὁδοῦ στό σημεῖο αὐτό. Εἶχε διαστάσεις 2×0,58 καί ὕψος 0,90 μ. Ἀπό τίς τρεῖς μαρμαρίνες πλάκες τοῦ καλύμματός του ἡ μία ἦταν ἐπιτύμβια στήλη, διαστ. 0,63×0,33 μ., σέ δεύτερη χρήση, μέ ἐπιγραφή: *(Φ)ΙΛΟ-ΚΡΑΤΕΙΑ/ΞΕΝΥΛΛΟΥ/ΒΟΙΩΤΙΑ* (Π ἰ ν. 26 β). Ὁ τάφος περιεῖχε ἡ ἀδιαλυμένα ὁστά ενός νεκροῦ καί μερικά καρφιά.

Ὁδός Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ 3-5-7 (ἔργα ΟΑΠ)

Στή συνέχιση τῆς ἐκσκαφῆς τοῦ χαντακιοῦ ἀπό τόν ΟΑΠ στό χώρο τῆς πλατείας Ἀγίων Θεοδώρων βρέθηκαν καί ἄλλα ἀρχιτεκτονικά λείψανα ἔξω ἀπό τίς ἰδιοκτησίες τῆς ὁδοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ 3-5-7.

Τοῖχος, μέ κατεύθυνση Β.-Ν., διέσχιζε τό χαντάκι λοξά. Ἦταν χτισμένος μέ λαξευτούς λίθους καί ἐδραζόταν ἐπάνω σέ ἐπιχώσεις, σέ βάθος 3,60 μ., εἶχε πᾶχος 0,50 μ. καί διατηροῦνταν σέ ὕψος 0,40 μ.

Σέ ἀπόσταση 3,16 μ. ἀνατολικότερα βρέθηκε ἀγωγός μέ κατεύθυνση Β.-Ν. Ἦταν χτισμένος μέ πέτρες, σπασμένα κεραμίδια, πλίνθους καί ἀσβεστοκονίαμα. Ἡ κάλυψή του γινόταν μέ πλάκες μαρμαρίνες καί πέτρινες.

Ἐνας δεύτερος τοῖχος, μέ κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. βρέθηκε ἀνατολικότερα ἀκόμη. Ἦταν χτισμένος μέ πολυγωνικούς λίθους, εἶχε πᾶχος 0,70-0,80 μ., ἐδραζόταν ἐπάνω σέ ἐπιχώσεις καί διατηρεῖται σέ ὕψος 0,90 μ.

Ὁδός Παπαρρηγοπούλου 5-7

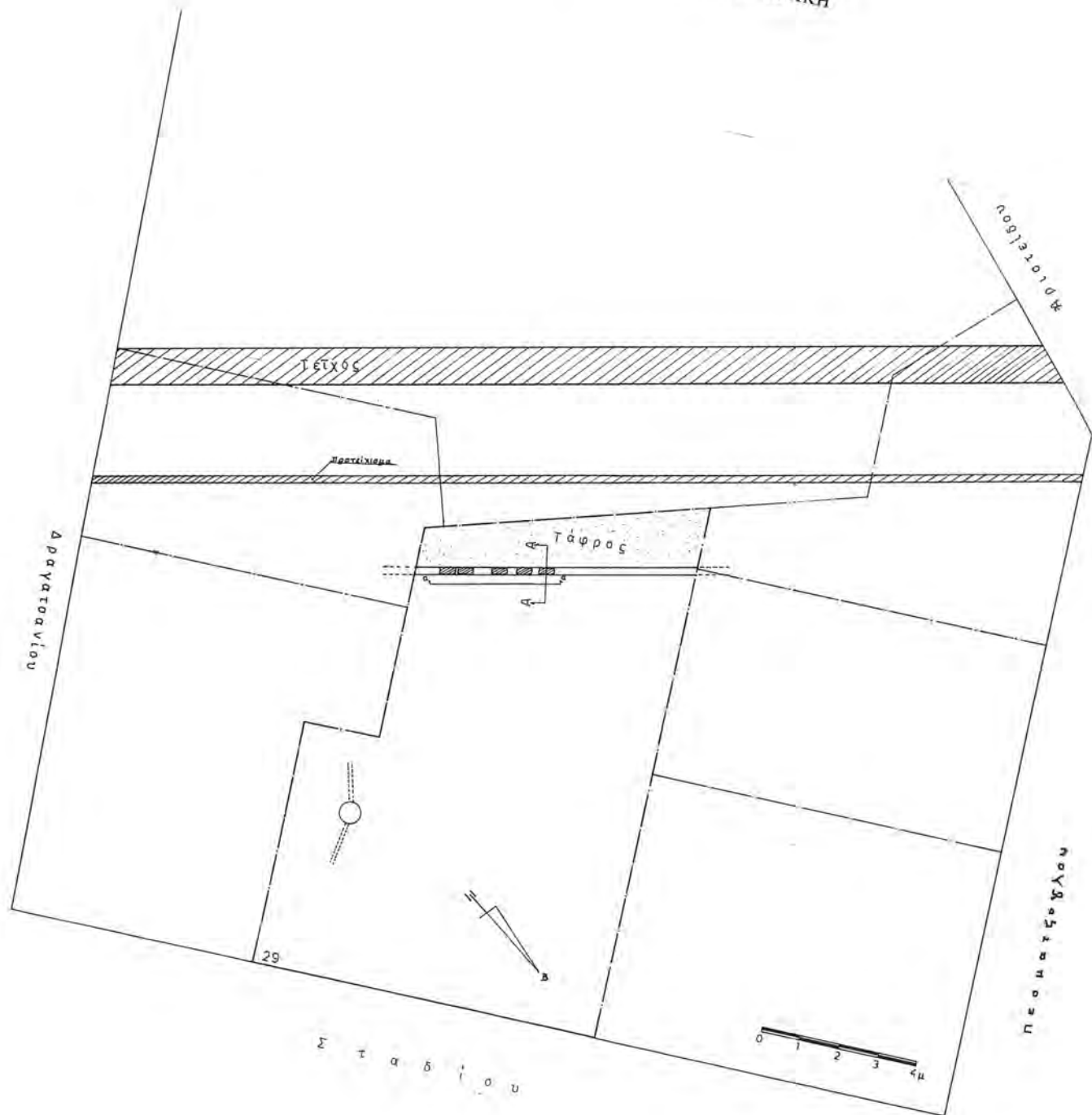
Κατά τή διαμόρφωση τοῦ ὑπόγειου χώρου τῆς οἰκίας Βούρου βρέθηκε τό προτεῖχισμα. Ἦ συνέχειά του πρὸς ΒΔ. εἶχε βρεθεῖ στήν ἀνασκαφή τῆς πλατείας Κλαυθμῶνος (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 138-141) καί πρὸς ΝΑ. στήν ὁδό Χρήστου Λαδᾶ 5-7 (ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 99).

Τό προτεῖχισμα, μέ κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. ἦταν χτισμένο μέ λαξευτούς κροκαλοπαγεῖς λίθους καί ἐδραζόταν ἐπάνω στό μαλακό βράχο σέ βάθος 1,80 μ. Σωζόταν σέ μήκος 2,80 μ. καί ὕψος ἑνός δόμου. Πρὸς ΝΔ. τοῦ προτεῖχισματος ἡ κιμηλιά ὑψωνόταν, ἐνῶ πρὸς ΒΑ. παρουσίαζε ἰσχυρή κλίση γιά τή διαμόρφωση τῆς τάφρου. Μέσα στό χώρο τῆς τάφρου βρέθηκε μιά παιδική ταφή σέ λάκκο, διαστ. 1,04×0,65 μ., σκεπασμένο μέ κεραμίδια τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου.

Ὁδός Πλαταιῶν καί Γρανικοῦ

Στό οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Γάββαρη, διαστ. 10,80×16,10 μ., ἀποκαλύφθηκε τμήμα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ πού συνέδεε τό Δίπυλο μέ τήν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος.

ΑΘΗΝΑ - ΑΤΤΙΚΗ

Σχέδ. 6. Ἀθήνα, Ὁδὸς Σταδίου 29. Τὸ τεῖχος καὶ τὸ προτείχισμα.

έτοιμους για εξόρυξη ή τά ιχνη των εξορυχθέντων, διαστ. $1,60 \times 0,60$ ή $1,20 \times 0,60$ μ.

Τμήμα ορθογώνιου κτίσματος, έξωτ. διαστ. $5,50 \times 3,40$ μ., σώζεται στη συμβολή των οδών Εὐκλείας και Ἀλκίμων, τοῦ ὁποῦ οἱ τοῖχοι ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο παρειές χτιστές. Οἱ ἐξωτερικὲς παρειές του εἶναι χτισμένες με λαξευτοὺς παρόλιθους κατὰ τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα, ἔχουν πᾶχος 0,60 μ. καὶ ἐδράζονται στὴν κιμηλιά. Στὸ ἐσωτερικὸ του σχηματίζεται ὀρθογώνιο λάξευμα, διαστ. $2,60 \times 1,30$, βάθ. 0,74 μ., τοῦ ὁποῦ οἱ πλευρές εἶναι χτιστές με μικροὺς λαξευτοὺς λίθους καὶ ἀποτελοῦν τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ ἴδιου κτίσματος, πᾶχ. 0,35 μ. Τὸ συνολικὸ πᾶχος τῶν πλευρῶν τοῦ κτίσματος κυμαίνεται ἀπὸ 1,20-1,60 μ.

Ἵδός Βασιλέως Γεωργίου Β' 45

Στὸ οἰκόπεδο, διαστ. $6 \times 10,20$ μ., βρέθηκε κωδωνόσχημη δεξαμενὴ. Ἦταν λαξευμένη στὴ βορειοδυτικὴ μεσοτοιχία μέσα στὸ μαλακὸ βράχο, ἀρχικὰ ἦταν ψηλότερα ἀπὸ τὸ κατάστρωμα τοῦ δρόμου. Ἐρευνηθῆκε μέχρι βάθος 1,10 μ., γιὰ λόγους ἀσφάλειας τῆς παρακείμενης οἰκοδομῆς καὶ στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ μικρῆς σήραγγας, μήκ. 0,70, ὕψ. 0,60 καὶ πλ. 0,67 μ. Ἡ διάμετρος τῆς δεξαμενῆς σ' αὐτὸ τὸ βάθος ἦταν 2,50 μ. Ἐσωτερικὰ τὰ τοιχώματά της ἔχουν ἐπιχρίσται με τὸ συνηθισμένο ὑδραυλικὸ κονίαμα.

Ἵδός Βασιλέως Γεωργίου Β' καὶ Δεληγιώργη

Στὸ οἰκόπεδο, ἰδιοκτησίας Κωνστ. Γράου, διαστ. $27,60 \times 10,50$ μ., σωζόταν τμήμα κτίσματος τῆς κλασικῆς ἢ ὑστεροκλασικῆς περιόδου.

Στὴ μέση τῆς βόρειας μεσοτοιχίας βρέθηκαν τρεῖς τοῖχοι κάθετοι μεταξύ τους. Ἦταν χτισμένοι με λαξευτοὺς παρόλιθους σύμφωνα με τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα καὶ ἐδράζονταν στὴν κιμηλιά, ἡ ὁποία παρουσίαζε κλίση πρὸς ΝΔ. Ὁ νοτιοδυτικὸς τοῖχος ἀποκαλύφθηκε σὲ μήκος 3,10 μ., ὁ δυτικὸς θά ἔχει μήκος 8,30 μ. καὶ ὁ βορειοανατολικὸς σωζόταν σὲ μήκος 3 μ. Ὁ δυτικὸς τοῖχος διατηροῦνταν σὲ ὕψος τριῶν δόμων. Στὴ στάθμη τοῦ τρίτου δόμου σωζόταν δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα.

Στὴ βορειοανατολικὴ μεσοτοιχία φάνηκε ἀγωγός, τοῦ ὁποῦ οἱ πλευρές ἦταν λίθινες καὶ ὁ πυθμὲνας του ἦταν στρωμένος με ὑδραυλικὸ κονίαμα. Ἔχει διαστάσεις $0,25 \times 0,25$ μ.

Ἵδός Εὐκλείας 9 (ἔργα ΟΑΠ)

Σὲ χαντάκι πού ἄνοιξε ὁ ΟΑΠ κοντὰ στὴν ἰδιοκτησία ἀριθ. 9 ἀποκαλύφθηκε κωδωνόσχημη δεξαμενὴ. Ἦταν λαξευμένη στὴν κιμηλιά, τῆς ὁποίας ἡ στάθμη βρισκόταν σὲ βάθος 0,55 μ. ἀπὸ τὸ κατάστρωμα τοῦ δρόμου. Σὲ βάθος 2,50 μ. ἀπὸ τὸ ἀνώτατο σημεῖο πού σωζόταν ἡ δεξαμενὴ ἔχουν ἀνοιχτεῖ στὴ βορειοδυτικὴ καὶ στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ της ἀπὸ ἑνας ἀγωγός. Τὰ τοιχώματά της ἔχουν ἐπενδυθεῖ με ὑδραυλικὸ κονίαμα.

Ἵδός Εὐκλείας 13-15 (ἔργα ΟΑΠ)

Σὲ χαντάκι πού ἄνοιξε ὁ ΟΑΠ ἐντοπίστηκε τμήμα ἀρ-

χαίου λατομείου ἀπέναντι ἀπὸ τὶς ἰδιοκτησίες ἀριθ. 13-15. Ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ λατομείου προχωροῦσε κατὰ βαθμίδες ἐδῶ σώζονταν τρεῖς βαθμίδες, ὕψ. 0,60 μ. περίπου. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἀνώτατης βαθμίδας βρισκόταν 0,45 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὸ κατάστρωμα τοῦ δρόμου. Τὰ αὐλάκια τῆς ἐξόρυξης καὶ τῶν εξορυχθέντων παρόλιθων, πλ. 0,015-0,03 μ., ξεχώριζαν καλὰ καὶ στίς ὀριζόντιες καὶ στίς κάθετες ἐπιφάνειες τοῦ βράχου.

Ἵδός Στρατηγού Ἑυνοῦ 4

Στὸ οἰκόπεδο σώζονταν δύο δεξαμενές καὶ ἓνα φρέαρ. Οἱ δεξαμενές βρέθηκαν κοντὰ στὴ νοτιοανατολικὴ μεσοτοιχία καὶ ἦταν λαξευμένες μέσα στὴν κιμηλιά, τῆς ὁποίας ἡ στάθμη ἦταν 1,10 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὸ κατάστρωμα τοῦ δρόμου. Τὰ τοιχώματά τους ἔχουν ἐπένδυση ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα. Ἡ μία εἶχε διάμετρο 1,10 μ. Ἡ δευτέρη εἶχε φρέαρ, διαμ. 0,65 μ., καὶ σὲ βάθος 0,80 μ. εἶχε ἀνοιχτεῖ στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ της ἀγωγός, πού ἐπικοινωνοῦσε με ἄλλη δεξαμενὴ, πού μόλις φαινόταν.

Τὸ φρέαρ βρέθηκε κοντὰ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ οἰκοπέδου. Ἔχει στόμιο χτιστὸ με λαξευτοὺς λίθους, διαμ. 1,55 μ. καὶ ἐρευνηθῆκε μέχρι βάθος 1,10 μ.

Ἵδός Ἰάσωνος 20-22-24

Στὸ οἰκόπεδο βρέθηκε μόνο ἓνα πηγάδι κοντὰ στὴ νοτιοανατολικὴ μεσοτοιχία του καὶ σὲ ἀπόσταση 5,90 μ. ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ γραμμὴ. Ἔχει διάμετρο 0,90 μ. καὶ ἦταν λαξευμένο στὴν κιμηλιά.

Ἵδός Κωλέττη καὶ Ναυ. Ἀποστόλη

Στὸ οἰκόπεδο μεταξύ τῶν δύο δρόμων βρέθηκε τετράπλευρο ὄρυγμα, λαξευμένο στὴν κιμηλιά κοντὰ στὴ νοτιοανατολικὴ μεσοτοιχία, διαστ. $0,90 \times 0,90 \times 0,70$ μ. Θά ἦταν τὸ φρεάτιο δεξαμενῆς, τὴν ὁποία δὲν ἐρευνησαμε γιὰτὶ σὲ βάθος 1,50 μ. ἀνέβλυζε νερό. Ἡ κιμηλιά βρισκόταν 1 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ δρόμου.

Ἵδός Βασ. Κωνσταντίνου, Κανθάρου καὶ Καλλιγᾶ

Στὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Δημητρακοπούλου καὶ Χρηστάκου, διαστ. $13,50 \times 11,70 \times 13,5 \times 7,50$ μ., βρέθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῆς κλασικῆς καὶ ὑστεροκλασικῆς περιόδου.

Στὸ χῶρο τοῦ οἰκοπέδου μεταξύ τῶν οδῶν Κανθάρου καὶ Βασ. Κωνσταντίνου σωζόταν ὁ κατώτατος δόμος δύο τοίχων κτίσματος, ἰσόδομης κατασκευῆς, πᾶχ. 1,30 μ. Ἐδράζονταν στὴν κιμηλιά, σὲ βάθος 3,25 μ. Ὁ ἓνας τοῖχος, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ἀποκαλύφθηκε σὲ μήκος 9,55 μ. κοντὰ στὴ νοτιοανατολικὴ μεσοτοιχία τὸ πᾶχος του διπλασιάζεται. Ὁ δευτερός τοῖχος κάθετος πρὸς τὸν πρῶτο, ἀποκαλύφθηκε σὲ μήκος 5,80 μ. καὶ συνεχίζει κάτω ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ γραμμὴ ὅπου σχηματίζει καμπύλη γιὰ νὰ περιβάλλει ἓνα πηγάδι λαξευμένο στὴν κιμηλιά, διαμ. 0,80 μ., τοῦ ὁποῦ τὰ τοιχώματά ἀπὸ τὴν στάθμη τῆς κιμηλιάς μέχρι ὕψος 2,20 μ. εἶναι χτισμένα με ἀργολιθοδομή. Στὴν οἰκοδομικὴ γραμμὴ τῆς ὁδοῦ Κανθάρου, σὲ ἀπόσταση

1,90 μ. από τη νοτιοανατολική μεσοτοιχία, σωζόταν υπόλοιπο τοίχου σέ ύψος πέντε δόμων με κατεύθυνση κάθετη προς τόν προηγούμενο και της ίδιας κατασκευής με αυτόν.

Στή μέση του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα άγωγού, σωζ. μήκ. 4,50 μ., με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Τόν πυθμένα του άποτελοϋσε πήλινος άγωγός, πλ. 0,15 μ., οι πλευρές του είχαν ενίσχυση από όπτόπλινθους και ή κάλυψή του γινόταν με ήλίνα καμπύλα σώματα, διαστ. 0,42×0,42 μ.

Μεταξύ της όδου Καλλιγιά και τών δύο μεσοτοιχιών σώζονταν δύο τοίχοι, κάθετοι μεταξύ τους, από άργολιθοδομή, πάχ. 0,45 και 0,55, και μήκ. 5 και 4,90 μ.

‘Οδός Μεσσηνίας 8

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Ν. Κυριαζή, διαστ. 11,70×13,70 μ., βρέθηκε ένδιαφέρον τμήμα άρχαίου λατομείου παρόλιθου (Π ί ν. 28 β).

‘Η επιφάνεια του βράχου σέ όρισμένα σημεία βρίσκεται στό ίδιο επίπεδο με τή στάθμη του δρόμου, ένδ στά σημεία πού ή λάξευση έχει προχωρήσει στό μεγαλύτερο βάθος ή επιφάνεια του βράχου βρίσκεται 2,80 μ. χαμηλότερα από τή στάθμη του δρόμου.

‘Η έκμετάλλευση του λατομείου προχωροϋσε κατά βαθμίδες, ύψ. 0,40-0,60 μ. Διατηρήθηκαν έξι βαθμίδες. Μεγάλα αϋλάκια και μικρά κάθετα μεταξύ τους, πλ. 0,015-0,06 μ., έχουν άνοιχτεί σέ όλη τήν όριζόντια επιφάνεια του βράχου σ’ όλα τά επίπεδα. Τό μήκος τους ποικίλλει από 3 μέχρι 1 μ. Τά αϋλάκια για τήν έξόρυξη διακρίνονται και στίς όριζόντιες παρείς τών βαθμίδων. ‘Αλλοϋ άποτελοϋν τά υπολείμματα τών εξορυχθέντων παρόλιθων, άλλοϋ είναι ή άρχή της εργασίας για τήν έξόρυξη. Δύο όγκολιθοι έχουν διαστάσεις 1,39×0,81 και 1,36×0,65 μ., δύο άλλοι έτοιμοι για έξόρυξη έχουν διαστάσεις 1,70×0,65 μ.

‘Οδός Μυτιλήνης 13

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Βαρδαξοπούλου, διαστ. 12×22 μ., σωζόταν άρχαίο λατομείο παρόλιθου.

‘Η επιφάνεια του βράχου σέ όρισμένα σημεία ξεπερνά κατά 0,50 μ. τή στάθμη του σύγχρονου δρόμου, ένδ στά σημεία πού ή λάξευση έχει προχωρήσει στό μεγαλύτερο βάθος ή επιφάνεια του βράχου βρίσκεται 1,50 μ. χαμηλότερα από τή στάθμη του δρόμου. ‘Η εργασία της έξόρυξης προχωροϋσε κατά βαθμίδες, ύψ. 0,40-0,60 μ. Διατηρήθηκαν τρείς βαθμίδες έξόρυξης. Μεγάλα αϋλάκια και μικρά, κάθετα μεταξύ τους, πλ. 0,015-0,06 μ., έχουν άνοιχτεί σέ όλη τήν όριζόντια επιφάνεια του βράχου· τό μήκος τους ποικίλλει από 7-5 μέχρι 1,50-0,50 μ. (Π ί ν. 28 γ). Τά αϋλάκια για τήν έξόρυξη ξεχωρίζουν καλά και στίς κάθετες επιφάνειες του βράχου. ‘Αλλοϋ άποτελοϋν τά υπολείμματα τών εξορυχθέντων παρόλιθων, άλλοϋ είναι ή άρχή της εργασίας για τήν έξόρυξη. ‘Ετοιμο για έξόρυξη ήταν ένα μεγάλο κομμάτι παρόλιθου, μήκ. 6, πλ. 0,80 και ύψ. 0,70 μ.

‘Οδός Νεωρείων 131

Στή νότια γωνία του οικοπέδου σωζόταν τμήμα τοίχου.

Είχε κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. και άποκαλύφτηκε σέ μήκος 4,50 μ. ‘Ηταν χτισμένος με μικρές άκανόνιστες πέτρες και μεγάλες λαξευτές, είχε πάχος 0,45-0,60 μ. και έδραζόταν επάνω στην κιμηλιά, πού διατηρείται στό πίσω μέρος του οικοπέδου σέ ύψος 3 μ. πάνω από τό κατάστρωμα του δρόμου.

‘Οδός Ουίλωνος και Σηραγγείου

Στή νότια γωνία του οικοπέδου ιδιοκτησίας Δελλή, διατηρούνταν μικρό τμήμα παρόβραχου με λαξευμένες αϋλακες έξόρυξης παρόλιθων. Οι αϋλακες είχαν μήκος 0,80, 0,65 και 0,40 μ. ‘Η επιφάνεια του βράχου βρισκόταν 1,20 μ. βαθύτερα από τό κατάστρωμα του δρόμου.

‘Οδός Πλέσσα 15, Βολονάκη και Σανταρόζα

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Ρ. ντέ Σιγούρας, σώζονταν τμήμα άρχαίου λατομείου, δεξαμενή και τμήμα ύδραγωγού.

Τό σωζόμενο τμήμα του λατομείου ήταν μικρό και βρέθηκε στή μέση περίπου της οικοδομικής γραμμής της όδου Πλέσσα. ‘Η επιφάνεια του παρόλιθου σέ όρισμένα σημεία βρισκόταν 3,40 μ. ψηλότερα από τή στάθμη του δρόμου. ‘Η έκμετάλλευση του λατομείου γινόταν και έδω κατά βαθμίδες. Σώζονταν συνολικά πέντε βαθμίδες, ύψ. 0,60, 0,70 και 0,90 μ. Τά αϋλάκια για τήν έξόρυξη, κάθετα και όριζόντια, είχαν μήκος 4 και 3 μ. και πλάτος 0,015-0,03 μ.

‘Η δεξαμενή βρέθηκε στή μέση περίπου της οικοδομικής γραμμής της όδου Βολονάκη. ‘Ηταν λαξευμένη στην κιμηλιά, της όποιος ή επιφάνεια στό σημείο αυτό βρισκόταν 5 μ. ψηλότερα από τή στάθμη του δρόμου. ‘Εσωτερικά είχε επένδυση από υδραυλικό κονίαμα. Κοντά της βρέθηκε πηγάδι, διαμ. 0,80 μ. Στά τοιχώματά του έχουν λαξευτεί μικρές κοιλότητες για τήν κάθοδο σ’ αυτό. Μεταξύ της δεξαμενής και του πηγαδιού βρέθηκαν δύο άγωγοί.

Πρός ΝΔ. της δεξαμενής βρέθηκε άγωγός με κατεύθυνση Α.-Δ. λαξευμένος στό βράχο, διαστ. 0,13×0,24 μ.

‘Οδός Ποδαλειρίου και Χατζηκωνσταντή

Τμήμα άρχαίου λατομείου βρέθηκε στό οικόπεδο Γ. Στάθη πού είχε διαστάσεις 10×5,20×21×22 μ.

Αϋλάκια έξόρυξης του παρόλιθου διαπιστώθηκαν σέ δύο χώρους, διαστ. 5,15×3,30 και 4,25×2,50 μ., στή νοτιοανατολική μεσοτοιχία. Τά αϋλάκια είχαν πλάτος 0,013 μ., ένδ τό βάθος τους ποίκιλλε κατά περίπτωση. Οι διαστάσεις δύο παρόλιθων προς έξόρυξη ήταν 4,50×0,80 μ.

‘Η στάθμη του παρόλιθου στό χώρο τών λαξευμάτων βρισκόταν στην ίδια στάθμη με τήν επιφάνεια του δρόμου.

‘Οδός Πραξιτέλους 177

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας ‘Ελ. Δανηλάτου, διαστ. 10×15 μ., βρέθηκε τμήμα τοίχου κοντά στή νοτιοανατολική γωνία του. Είχε κατεύθυνση Α.-Δ. και σωζόταν σέ μήκος 5,40 μ. ‘Ηταν χτισμένος με λαξευτούς παρόλιθους, είχε πάχος 0,40-0,60 μ. και έδραζόταν στην κιμηλιά, της

όποιος ή στάθμη βρισκόταν στο επίπεδο του δρόμου. Προς Β. του τοίχου, κοντά στη δυτική μεσοτοιχία, βρέθηκε πηγάδι λαξευμένο στην κιμηλιά, διαμ. 0,60, βάθ. 0,14 μ.

*Οδός Π. Πάλλη 83

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Σιφαλάκη, διαστ. 11×17 μ., βρέθηκε τμήμα αρχαίου λατομείου εξόρυξης παρόλιθου.

Σε απόσταση 3,30 μ. από την οικοδομική γραμμή και παράλληλα προς αυτή ο βράχος είναι λαξευμένος μέχρι βάθος 3 μ. και σχηματίζει κάθετο μέτωπο, στο οποίο διακρίνονται τά ιχνη από τά αulάκια εξόρυξης. Σε ένα σημείο προς Ν., σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του βράχου, έχει διαμορφωθεί τριγωνικός χώρος, μήκ. 3,40 και μέγ. πλ. 1,50 μ., του οποίου ή δυτική παρειά επενδύεται με άργολιθοδομή· μικρός κάθετος τοίχος από άργολιθοδομή χωρίζει τον τριγωνικό αυτό χώρο στα δύο.

Η εξόρυξη των παρόλιθων γινόταν κατά επάλληλες οριζόντιες στρώσεις. Λωρίδα, πλ. 1,68 μ., είναι χωρισμένη με αulάκια, πλ. 0,015-0,036 μ., σε ορθογώνιους όγκολιθους, πλ. 0,60-0,85 μ., έτοιμους για εξόρυξη, ενώ σε άλλα σημεία φαίνονται τά αulάκια των εξορυχθέντων παρόλιθων.

Κοντά στην ανατολική μεσοτοιχία βρέθηκαν τά υπολείμματα δύο δεξαμενών λαξευμένων μέσα στο βράχο, μιας κωδωνόσχημης, διαμ. 1,60 μ., και μιας ορθογώνιας.

*Οδός Σαλαμινομάχων και Μπότσαρη

Στο οικόπεδο βρέθηκε μόνο ένα πηγάδι κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του. Ήταν λαξευμένο στην κιμηλιά, είχε διάμετρο 0,80 μ. και τό στόμιό του ήταν κατασκευασμένο με πέτρες· στίς παρειές του είχαν ανοιχτεί κοιλότητες για την κάθοδο.

*Οδός Σαλαμινομάχων και Φλέσσα

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας αδελφών Χ. Τσορβά. διαστ. 7,60×15,90 μ., αποκαλύφθηκαν τά αρχιτεκτονικά λείψανα οικόδομηματος ορθογώνιου, της ύστεροκλασικής περιόδου, του οποίου ή χρήση συνεχίστηκε και στην ελληνιστική περίοδο.

Η κάτοψη του σχεδίου του κτίσματος αναλύεται σε μία κεντρική αulή, γύρω από την οποία αναπτύσσονται όλοι οί χώροι (Πί ν. 29 α). Οί παλιότεροι τοίχοι· πού είναι και οί περισσότεροι, είναι χτισμένοι με πολυγωνικές ή ορθογώνιες λαξευτές πέτρες και με μικρές ακατέργαστες στά ενδιάμεσα κενά. Μεταγενέστερες προσθήκες ή επισκευές έχουν κατασκευαστεί από άργολιθοδομή. Οί τοίχοι έχουν πάχος 0,45 μ. και έδράζονται στο μαλακό βράχο σε βάθος 1,60 μ.

Η κεντρική αulή έχει διαστάσεις 5,80×4,60 μ. Τό δάπεδό της βρίσκεται 0,20 μ. ψηλότερα από τη στάθμη έδρασης των τοίχων και αποτελείται από άμμο και χαλίκι. Δεύτερο δάπεδο μεταγενέστερο έχει στρωθεί επάνω στο πρώτο από μικρούς λίθους. Στη μέση σχεδόν της αulής σωζόταν μικρή ορθογώνια κατασκευή, πλευράς 0,75. σωζ.

ύψ. 0,40 μ., ή οποία περιβάλλεται από λεπτή στρώση ασβεστοκονίας.

Στά ανατολικά της αulής βρίσκονται δύο δωμάτια, τό ένα διαστ. 2,80×2,70 μ. και 2,70×2,70 μ. τό δεύτερο. Θά είχαν είσοδο από την πλευρά της αulής. Στά νότια της αulής θά υπήρχε και άλλος χώρος, του οποίου οί τοίχοι όμως θά βρίσκονταν πέρα από τίς δύο οικοδομικές γραμμές του οικόπεδου. Στά βόρεια της αulής υπάρχουν δύο χώροι ορθογώνιοι, διαστ. 4,50×4,50 μ. ο καθένας. Στο δυτικότερο χώρο βρέθηκαν δύο δάπεδα από λεπτό χαλίκι και ασβέστη, τό ένα σε βάθος 1,40 μ. και τό άλλο σε βάθος 1,10 μ. Κοντά στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου βρέθηκε πέτρινο ορθογώνιο περιχείλωμα πηγαδιού, πλευράς 0,85 μ., με διάμετρο στομίου 0,45 μ. Οί δύο αυτοί χώροι θά επικοινωνούσαν μεταξύ τους και ο δυτικός και με την αulή. Ο χώρος στά δυτικά της αulής δεν έχει ανασκαφτεί όλόκληρος και ή μορφή του παραμένει άσπφής· διαχωριστικοί τοίχοι δέ βρέθηκαν, σώζονταν όμως τμήματα από λιθόστρωτο δάπεδο και τμήματα πλακόστρωτου.

*Οδός Σηραγγείου 31 (έργα ΟΑΠ)

Με τη διάνοιξη ενός σκάμματος από τόν ΟΑΠ βρέθηκε σε απόσταση 8 μ. από την οδό Κλεμανσά δεξαμενή κωδωνόσχημη με φρέαρ. Ήταν λαξευμένη στο μαλακό βράχο. Τό φρέαρ είχε διάμετρο 0,75 και ύψος 0,95 μ. Η έρευνα προχώρησε μέχρι βάθος 4 μ. Τά τοιχώματα της δεξαμενής είχαν τη συνηθισμένη επένδυση από υδραυλικό κονίαμα.

*Οδός Βασ. Σοφίας 91

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας αδελφών Τσελέντη, διαστ. 12,93×14,70 μ., βρέθηκε τό κάτω μέρος κωδωνόσχημης δεξαμενής, λαξευμένης στην κιμηλιά. Η στάθμη της κιμηλιάς βρισκόταν στο ύψος της επιφάνειας του δρόμου. Η δεξαμενή είχε μέγιστη διάμετρο 3,25 μ., έσωτερικά είχε επιχριστεί με υδραυλικό κονίαμα, αλλά τό μεγαλύτερο μέρος της είχε καταστραφεί από τόν έκσκαφέα.

*Οδός Τσαμαδοῦ 80

Στο οικόπεδο, διαστ. 15×17 μ., βρέθηκε λαξευτός παρόλιθος στη νοτιοδυτική μεσοτοιχία. Έδραζόταν σε επιχώσεις 1,05 μ. ψηλότερα απ' τό κατάστρωμα του δρόμου.

*Οδός Φίλωνος 54

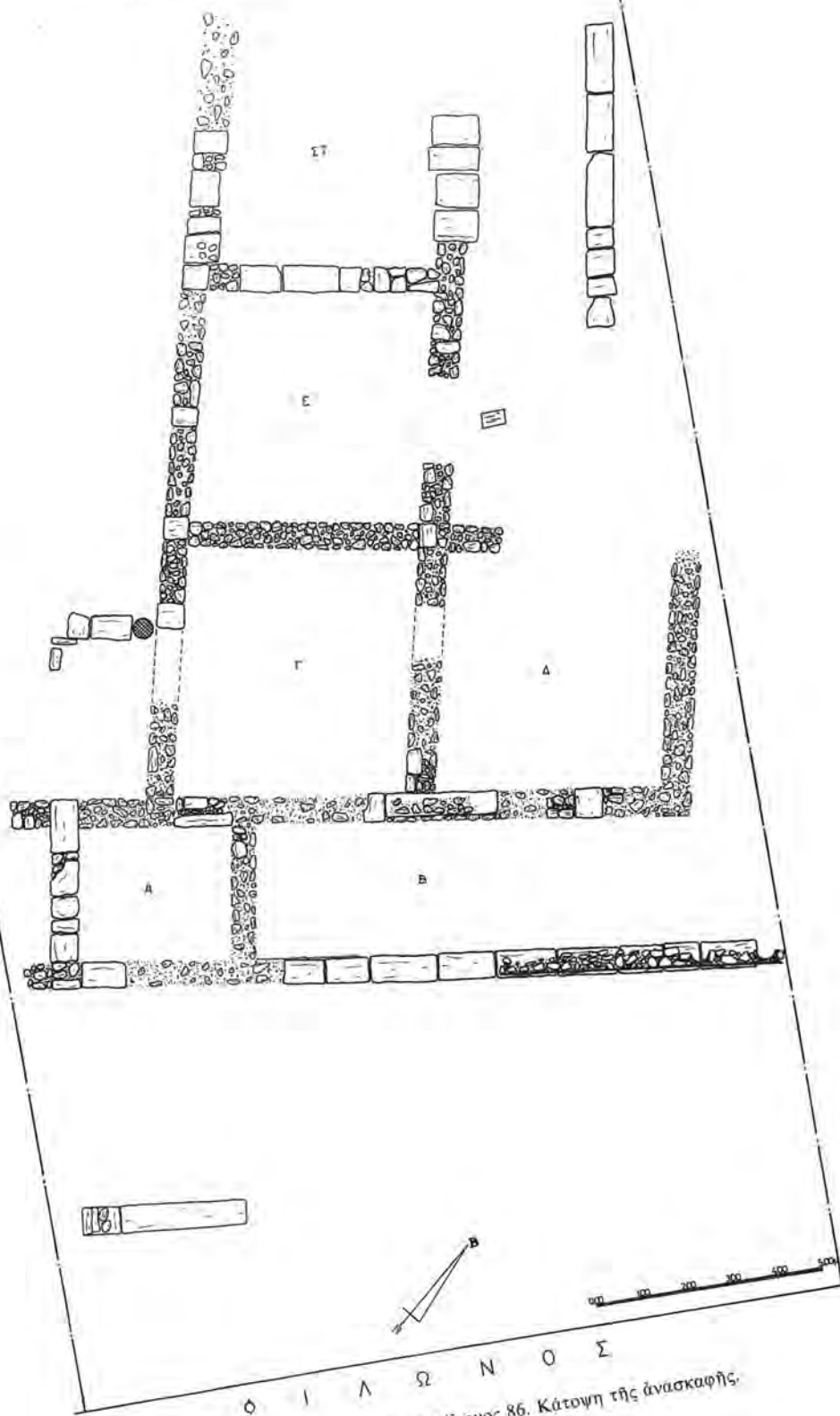
Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ν. Καλλιτση, διαστ. 12,45×14 μ., βρέθηκε τμήμα τοίχου χτισμένου με λαξευτούς παρόλιθους. Είχε κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ.. σωζ. μήκ. 2,15, πάχ. 0,40 μ. και έδραζόταν επάνω σε επιχώσεις.

*Οδός Φίλωνος 86 (Σχ έδ. 7)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ε. Βουράκη, διαστ. 17,80×39,70 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα ύστερορωμαϊκού κτίσματος.

Τά αρχιτεκτονικά λείψανα καταλαμβάνουν έκταση 16×21 μ.. και συνθέτουν κτίσμα αποτελούμενο από έξι

ΑΘΗΝΑ - ΑΤΤΙΚΗ

Σχ. 7. Πειραιάς, Οδός Φιλώνος 86. Κάτοψη της ανασκαφής.

χώρους τουλάχιστον. Οί τοίχοι έχουν κατασκευαστεί από οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση, κεραμίδια και άσβεστοκονίαμα· στο τμήμα της υποθεμελίωσης έχουν χρησιμοποιηθεί άργοι λίθοι κυρίως, κεραμίδια και κονίαμα. Τμήματα τοίχων προγενέστερης οικοδομικής φάσης έχουν ενσωματωθεί στη νεότερη κατασκευή. Οί τοίχοι έχουν πάχος 0,55-0,60 μ., εδράζονται στην κιμηλιά σε βάθος 3-2,40 μ. και διατηρούνται σε ύψος 0,80 μ. Μερικοί από τους τοίχους διατηρούσαν τά επιχρίσματα.

Σε απόσταση 8 μ. από την οικοδομική γραμμή της οδού Φίλωνος σχηματίζονται δύο χώροι Α-Β, διαστ. 3×3,30 και 3×11 μ. Ο νότιος τοίχος του χώρου Β είναι προγενέστερος και έχει ενσωματωθεί στη νεότερη κατασκευή. Βόρεια των χώρων αυτών βρίσκονται οί χώροι Γ-Δ, διαστ. 5×5,20 και 4,90×5,20 μ. Μεταξύ των χώρων Β-Γ, Γ-Δ και Β-Δ θά υπήρχαν θύρες επικοινωνίας, είσοδος θά υπήρχε και στη νότια πλευρά του χώρου Α. Βόρεια του χώρου Γ υπήρχε ο χώρος Ε, διαστ. 5×5 μ., του οποίου η είσοδος θά ήταν από ανατολικά. Ακόμη ένας χώρος, ο ΣΤ, βόρεια του χώρου Ε, άνηκε σ' αυτό τό συγκρότημα· ή μία του πλευρά είχε μήκος 4,70 μ. και ή άλλη σωζόταν σε μήκος 5,20 μ.

Στά ανατολικά των χώρων ΣΤ-Ε, σωζόταν τοίχος, μήκ. 6,60 μ., προγενέστερης οικοδομικής φάσης, παρόμοιος στην κατασκευή με τό δυτικό τοίχο του χώρου Β. Λείψανα τοίχου, σωζ. μήκ. 3,60 μ., της ίδιας οικοδομικής περιόδου σώζονταν κοντά στην οικοδομική γραμμή της οδού.

Τμήμα άρράβδωτου κίονα, σωζ. μήκ. 0,55 μ., βρέθηκε στα ανατολικά του δωματίου Ε. Μαρμάρينو κατώφλι, διαστ. 1,30×0,52, πλ. 0,50 μ., με τóρμους για τίς στρόφιγγες και ένα ιωνικό κιονόκρανο, διαμ. 0,38 μ., βρέθηκαν στά δυτικά του χώρου Γ.

Στίς επιχώσεις βρέθηκαν σπασμένα άγγεϊα που χρονολογούνται από την έλληνιστική περίοδο μέχρι και τούς βυζαντινούς χρόνους, ή μεγαλύτερη όμως ποσότητα χρονολογείται στην ύστερορωμαϊκή περίοδο. Από τά 32 χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν, τά περισσότερα ήταν φθαρμένα, τρία ήταν ύστερορωμαϊκά και τά έξι χρονολογούνται στους 5ο-6ο αϊ. μ.Χ.

Όδός Φίλωνος 131 (Σχ έ δ. 8)

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας άδελφών Χαλκιοπούλου και Σάρδη, διαστ. 17,85×16,10 μ., σώζονταν αρχιτεκτονικά λείψανα της ρωμαϊκής περιόδου (Πί ν. 29 β).

Στή μέση του οικόπεδου περίπου βρέθηκε κτίσμα, αποτελούμενο από δύο μεγάλους όρθογώνιους γώρους, διαστ. 4,10×6,10 μ., οί όποιοι επικοινωνούσαν μεταξύ τους με πόρτα ανοίγματος 0,60 μ. Οί τοίχοι, πάχ. 0,50 μ., ήταν χτισμένοι στό τμήμα της υποθεμελίωσης με μικρές άκατέργαστες πέτρες, κεραμίδια και κονίαμα, ενώ στην άνωδομή τους είχαν χρησιμοποιηθεί μεγαλύτερες πέτρες και πολλές λαξευτές και εδράζονταν στην κιμηλιά. Η στάθμη έδρασης των τοίχων ήταν 0,60 μ. βαθύτερα από τό κατάστρωμα του δρόμου.

Σε απόσταση 2,20 μ. ανατολικά του κτίσματος που περιγράψαμε σωζόταν τοίχος, μήκ. 7,50 μ., παράλληλος προς αυτό κατεύθυνσης, παρόμοιας κατασκευής, αλλά μεταγε-

νέστερος και εδραζόταν σε επιχώσεις. Τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου, που βρέθηκε στό νοτιοανατολικό άκρο του, ήταν προγενέστερό του, όπως προγενέστερος ήταν και ο τοίχος που βρέθηκε ακόμη ανατολικότερα, κοντά στη βορειοανατολική μεσοτοιχία. Ήταν χτισμένος με πέτρες άκατέργαστες και κονίαμα, άποκαλύφθηκε σε μήκος 8 μ., είχε πάχος 0,45 μ. και εδραζόταν στην κιμηλιά.

Στά νοτιοανατολικά των τοίχων που περιγράψαμε σωζόταν χώρος, διαστ. 1×2 μ., και υπολείμματα δύο τοίχων, των όποιων ή κατασκευή ήταν παρόμοια με την κατασκευή του όρθογώνιου κτίσματος. Η στάθμη έδρασης τους ήταν ή κιμηλιά.

Στην ανατολική γωνία του οικόπεδου σωζόταν τμήμα τοίχου, μήκ. 2,80 μ., κατασκευής όπως οί προηγούμενοι. Χτιστή δεξαμενή, διαμ. 1 μ., κατασκευάστηκε μεταγενέστερα δίπλα του, σε χώρο που θά ήταν χτιστός με μικρές πέτρες και κονίαμα και του όποιου τμήμα μόνο σώθηκε. Υπολείμματα προγενέστερου τοίχου σώζονταν κοντά στη βορειοανατολική μεσοτοιχία και στό όρθογώνιο κτίσμα.

Στή βορειοανατολική μεσοτοιχία βρέθηκε μεταγενέστερη κυκλική δεξαμενή, διαμ. 0,80 μ., λαξευμένη στην κιμηλιά. Άλλη μία δεξαμενή είχε κατασκευαστεί μεταγενέστερα στη νοτιοδυτική γωνία του όρθογώνιου κτίσματος, διαμ. 1,20 μ.

Στίς επιχώσεις του οικόπεδου βρέθηκαν τμήμα γυναικείου κορμού, σωζ. ύψ. 0,14 μ., από τή μέση μέχρι τίς κνήμες, τμήμα κίονα, σωζ. ύψ. 0,20, διαμ. 0,28 μ., και τμήμα δίσκου μαρμάρινου ήλιακού ώρολογίου, σωζ. μήκ. 0,17 μ. Τά όστρακα των άγγείων που βρέθηκαν, χρονολογούνται τά περισσότερα στη ρωμαϊκή και την ύστερορωμαϊκή περίοδο.

Αίγιάλεω (Άγ. Γεώργιος)

Όδός Σμύρνης 88 (Έργα ΔΕΗ)

Σε χαντάκι που άνοιξε ή ΔΕΗ βρέθηκε κοντά στην ιδιοκτησία άριθ. 88, πόρινη λάρνακα συλημένη, διαστ. 1,32×0,62, ύψ. 0,58 μ.

Άνω Λιόσια (θέση Ζωφριά)

Όδός 25 Μαρτίου 55

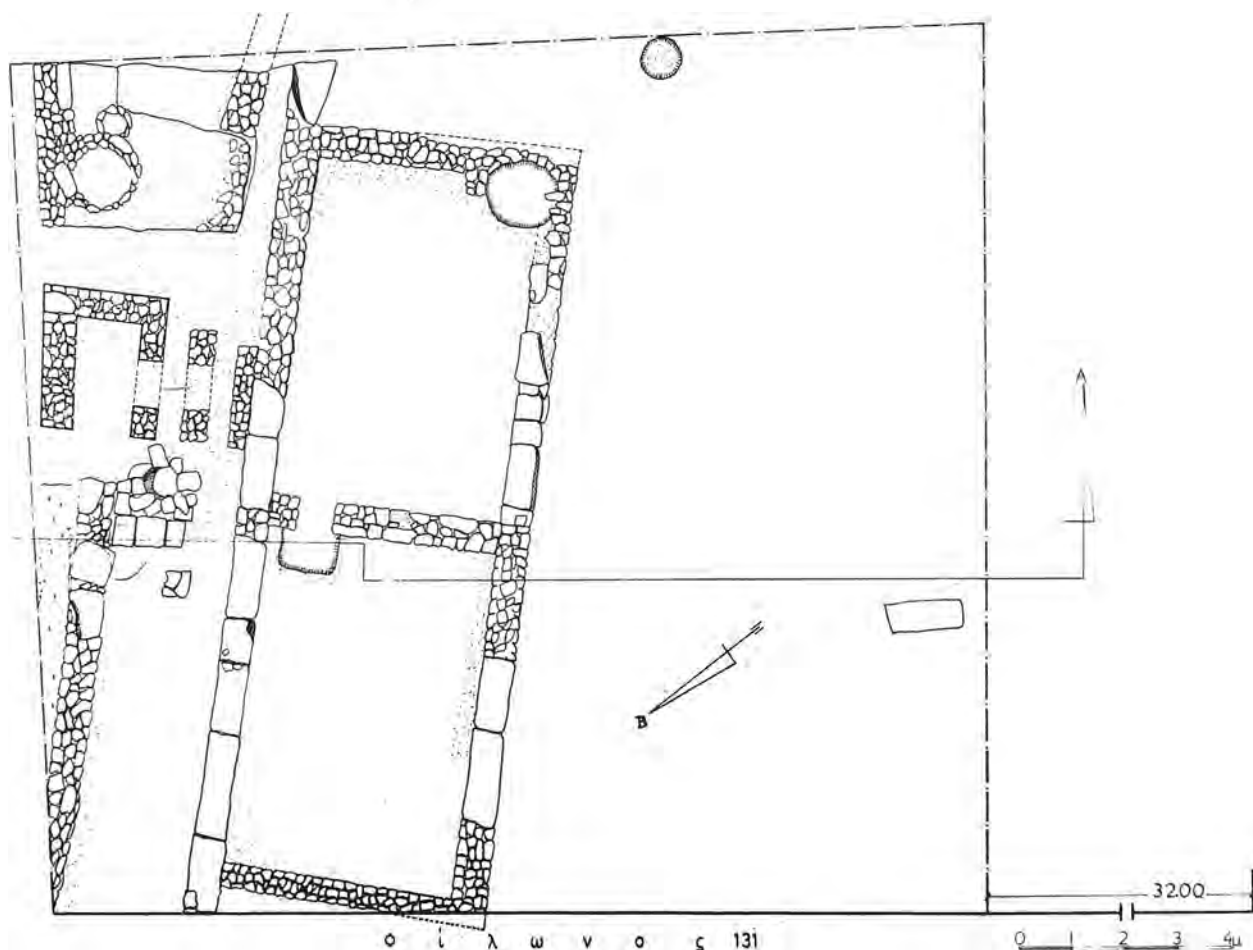
Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Έλευθ. Κούφαλη, άνασκάφθηκαν δύο τάφοι της ύστερορωμαϊκής περιόδου. Ο τάφος Ι, διαστ. 2,05×0,57 μ., καλυπτόταν με καμπύλες κεραμίδες σε τρεις στρώσεις, με συνδετικό υλικό άσβεστοκονίαμα· ο πυθμένας του ήταν ή κιμηλιά, της όποιας ή στάθμη βρισκόταν 1,10 μ. βαθύτερα από τό φυσικό έδαφος.

Ο τάφος ΙΙ ήταν λακκοειδής, όρθογώνιο όρυγμα στην κιμηλιά, διαστ. 2,07×0,80, ύψ. 0,62 μ. Τά τοιχώματά του είχαν επένδυση από άσβεστοκονίαμα. Μαζί με τά όστά του νεκρού βρέθηκε ένα σπασμένο σφαιρικό άγγεϊο.

Ηλιούπολη

Όδός Νάσιου Άλεξίου 38

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. Τσόρου, έκσκαφικό μηγά-

Σχέδ. 8. Πειραιάς. Ὁδὸς Φίλωνος 131. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

νημα κατέστρεψε μία σαρκοφάγο ἀπὸ πωρόλιθο. Ὁ καθαρισμός τῆς ἀπέδωσε δύο μελαμβαφεῖς ἀρυβαλλοειδεις λεηκύθους, ὕψ. 0,135 καὶ 0,133 μ., μελαμβαφή λεκανίδα μετὶ κάλυμμά της, ὕψ. 0,068 μ., καὶ κομμάτι ἀδιακόσμητο ἀπὸ πυξίδα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Καπανδρίτι

Θέση Γκούρι

Σὲ ἀγροτεμάχιο ἰδιοκτησίας Παν. Δέδε, 110 μ. ἀνατολικά τοῦ νεκροταφείου τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, βρέθηκε τάφος τῆς πρώιμης ρωμαϊκῆς περιόδου.

Ἦταν κιβωτίοσχημος, διαστ. 2,06×1,06, σωζ. ὕψ. 1,33 μ., μετὰ καμαρόσχημη κάλυψη. Οἱ πλευρές του ἦσαν χτισμένες μετὰ πέτρες, κεραμίδια σπασμένα καὶ ἀσβεστοκονίαμα.

Μέσα στὸν τάφο βρέθηκαν τρία κρανία καὶ δύο πῆλινα ἄβαφα ἀγγεῖα: πρόχους, ὕψ. 0,18 μ., καὶ καδίσκος, ὕψ. 0,10 μ.

Στὴν ἴδια θέση, σὲ ἀπόσταση 50 μ. ἀνατολικά τοῦ νε-

κροταφείου, βρέθηκε ἓνας τάφος λακκοειδῆς, διαστ. 1,02×0,29 μ., μετὰ κάλυψη ἀπὸ κεραμίδια, ἀκτέριστος.

Λαύριο

Κοιλάδα Μπότσαρη. Ἐργοτάξιο Μποδοσάκη

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ χωρὸ τοῦ ἐργοτάξιου Μποδοσάκη στὴν κοιλάδα Μπότσαρη, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ κατασκευαστοῦν κτίρια, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκάλυψη συγκροτήματος μεταλλευτικῶν ἐγκαταστάσεων τῆς ὕστερο-κλασσικῆς περιόδου (β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.).

Ἀνατολικά τοῦ κτιρίου 12,20 μ., βρέθηκε συγκρότημα πλυντηρίων, δεξαμενῶν καὶ ἀποθηκευτικοῦ χώρου. Δεξαμενὴ πλυντηρίου, ἀκανόνιστου σχήματος, διαστ. 6,90×5,50 μ., λαξευμένη στὸ βράχο σωζόταν σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάστασι. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ της εἶναι βαθμιδωτὴ, τὰ τοιχώματα καὶ ὁ πυθμὲνας της καλύπτονται ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα. Στὴ νότια πλευρὰ της εἶχε κατασκευαστεῖ ἀγωγός, πλ. 0,40, ὕψ. 0,33 μ. Οἱ τοῖχοι πού τὴν περι-

βάλλουν από τη στάθμη του βράχου και επάνω δε διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Όπωςδήποτε ο ανατολικός τοίχος διατηρείται καλύτερα και έχει πάχος 1,40-0,90 μ. Ένας άνωγός, διαστ. 0,47×0,20 μ., διασχίζει αυτό τον τοίχο, ο οποίος αποτελεί ένα είδος μεσότοιχου μεταξύ της δεξαμενής του πλυντηρίου και μιάς δεξαμενής νερού, που έχει κατασκευαστεί στα ανατολικά της. Η δεξαμενή του νερού έχει διαστάσεις 6,10×2,20 μ., οι τοίχοι της είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή, τό πάχος τους κυμαίνεται από 1,30 έως 0,60 μ. και εδράζονται πάνω στο βράχο. Έσωτερικά σε μερικά σημεία σωζόταν επένδυση υδραυλικού κονιάματος. Δεύτερος ορθογώνιος χώρος εκτεινόταν προς Ν. αλλά ήταν στο μεγαλύτερο του μέρος καταστραμμένος. Λείψανα ενός δεύτερου πλυντηρίου σώζονταν προς Β. του πρώτου. Οι διαστάσεις του υπολογίζονται σε 12×8,25 μ., οδυσιαστικά όμως ο ανατολικός του τοίχος διατηρείται μόνον. μήκ. 12, πλ. 2,25. ύψ. 0,95 μ., και τμήμα του βόρειου. μήκ. 4,75 μ. Είναι χτισμένοι με μεγάλες ακατέργαστες πέτρες που εδράζονται στο βράχο. Κομμάτια υδραυλικού κονιάματος διατηρούνται σποραδικά. Τό βάθος του πλυντηρίου, εκεί που διατηρείται ο πυθμένας του, είναι 1,35 μ. Τα δύο πλυντήρια επικοινωνούσαν μεταξύ τους με λαξευτό άνωγός.

Στά βόρεια του μεγάλου πλυντηρίου σωζόταν τοίχος από μαρμαρίνες λαξευτές πλίνθους, μήκ. 11,70, πλ. 0,55 μ., σε ύψος τριών δόμων. Η εξωτερική επιφάνεια των πλίνθων παρουσιάζει ελαφριά καμπύλη και είναι δουλεμένη με βελόνι. Διατηρούνται ακόμη τρεις πλάκες του ορθοστάτη του. Ο τοίχος που περιγράψαμε, πιστεύουμε ότι είναι ο ανατολικός τοίχος χώρου, ο οποίος θα χρησίμευε πιθανώς για αποθήκευση μεταλλεύματος, γιατί στο χώρο αυτό βρέθηκε κίτρινο μεταλλευτικό χώμα.

Στά νοτιοανατολικά του συγκροτήματος που περιγράψαμε, βρέθηκε ορθογώνιο κτίσμα, που ταυτίζεται με στεγνωτήριο μεταλλεύματος. Έχει διαστάσεις 5×6 μ. Οι τοίχοι του είναι χτισμένοι με μικρές ακατέργαστες πέτρες, έχουν πάχος 0,45-0,50 μ. και εδράζονται στο βραχώδες έδαφος. Τό δάπεδο και οι τοίχοι εσωτερικά έχουν επένδυση από υδραυλικό κονίαμα. Στή νοτιοδυτική γωνία της δεξαμενής εξαιρείται χώρος ορθογώνιος, διαστ. 1,50×3,30 μ., όπου ο βράχος δεν έχει ισοπεδωθεί. Γύρω του υδραυλικό κονίαμα σχηματίζει περιχέλιωμα (πατούρα), ύψ. 0,035, πλ. 0,02 μ., τό οποίο προς Δ. διακόπτεται σε απόσταση 0,50 μ. από τό δυτικό τοίχο της δεξαμενής, γιατί ακριβώς εκεί σχηματίζεται ήμικυκλική κοιλότητα, ανοίγματος 0,50 και βάθ. 0,45 μ., όπου θα συγκεντρώνονταν τά νερά.

Σε απόσταση 28 μ. στα δυτικά του πλυντηρίου και νότια του κτιρίου 12,20 μ. καθαρίστηκε πηγάδι, βάθ. 14 μ. Τό πάνω του τμήμα ήταν χτισμένο με τό εκφορικό σύστημα μέχρι βάθ. 0,45 μ. Ορθογώνια μαρμαρίνη πλάκα, διαστ. 0,98×1,25, ύψ. 0,295 μ. με κυκλικό άνοιγμα, διαμ. 0,43 μ., έχει τοποθετηθεί επάνω στο στόμιό του γύρω από τό κυκλικό άνοιγμα σχηματίζεται περιχέλιωμα (πατούρα), τό οποίο είναι λαξευμένο σε ευθεία γραμμή, αντίστοιχα με τη μία μακριά πλευρά, και καμπύλη στις τρεις υπόλοιπες.

Ανάγλυφη ταινία σχηματίζεται και στις τρεις εξωτερικές πλευρές της πλάκας. Λιθόστρωτο περιβάλλει τήν πλάκα του πηγαδιού και προς Ν. έχει κατασκευαστεί αναλημματικός τοίχος, μήκ. 2,35, ύψ. 0,59 μ., από αργολιθοδομή.

Λ ο ύ τ σ α

Όδος Λούτσας – Ραφήνας

Απέναντι από τό ναό της Ταυροπόλου Ἀρτέμιδος, σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Τούντα, ή ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τή θεμελίωση μικροῦ κτίσματος, σχήματος Η, μέ κατεύθυνση Α.-Δ., τό οποίο πιθανόν χρησίμευε ως πρότυλο.

Η θεμελίωση είναι χτισμένη μέ λαξευτούς ορθογώνιους παρόλινθους, πού διατηρούνται στό ύψος ενός δόμου και εδράζονται πάνω στό φυσικό κοκκινωπό έδαφος, σε βάθος 0,90 μ. από τήν επιφάνεια του δρόμου. Οι μακριές πλευρές του κτίσματος έχουν μήκος 4,50 μ. και απέχουν μεταξύ τους 3 μ. Ανατολική πλευρά φαίνεται ότι δεν κατασκευάστηκε ποτέ. Η δυτική πλευρά έχει μήκος 1,70 μ., ενώ άνοιγμα 1,30 μ. θα χρησίμευε ως είσοδος. Τό κτίριο διαιρείται σε δύο χώρους μέ έναν εγκάρσιο παρόλινθο, μήκ. 1,40 μ.

Θραύσματα πλίνθων βρέθηκαν στή νοτιοανατολική γωνία του κτίσματος, τά οποία θα προέρχονταν από τήν άνωδομή του πιθανώς. Τά όστρακα πού βρέθηκαν στις επιχώσεις του, χρονολογούνται από τήν κλασική περίοδο μέχρι και τή ρωμαϊκή.

Μ ο σ χ α τ ο

Όδος Πλάτωνος και Θερμοπυλών

Σε άγρόκτημα πού βρίσκεται στή συμβολή των δύο όδων, βρέθηκε μαρμαρίνη λήκυθος επιτύμβια του 4ου αι. π.Χ., ύψ. 0,63, διαμ. 0,36 μ., μέ ανάγλυφη σκηνή δεξίωσης δύο γυναικών. Δεξιά ή νεκρή κάθεται σε κλισμό και δίνει τό δεξί της χέρι στήν όρθια γυναίκα πού στέκεται απέναντί της.

Π α γ α ί

Όδος Μεγάρων-Παγών (έργα όδοποιίας)

Σε απόσταση 750 μ. ανατολικά της αρχαίας άκροπόλεως των Παγών βρέθηκε τάφος της έλληνιστικής περιόδου και τμήμα τοίχου, μέ άφορμή τή διαμόρφωση του δρόμου Μεγάρων-Παγών. Ο τάφος περιείχε τό σκελετό ενός νεκρού και ένα άρωματοδοχείο πήλινο. ύψ. 0,077 μ., καλυπτόταν από τρεις πλάκες.

Δυτικά του τάφου σε απόσταση 1,60 μ. σωζόταν τμήμα τοίχου, σωζ. μήκ. 1,37 μ., από λαξευτούς παρόλινθους, πού μπορεί νά άνήκε σε ταφικό περίβολο.

Π ε ν τ έ λ η

Σπήλαιο Νυμφών

Στό χώρο του σπηλαίου έγινε σύντομος καθαρισμός.

Ἡ εἰσοδὸς τοῦ βρίσκεται πρὸς Δ., ἔχει πλάτος 1,13 μ. καὶ διασφάζει τίς δύο μονολιθικές παραστάδες τῆς μέχρις ὕψους 1,40 μ. Τὸ μήκος τοῦ σπηλαίου ὑπολογίζεται σέ 6,10 μ., καὶ τὸ πλάτος τοῦ σέ 6,50 μ. Δύο κόγχες σχηματίζονται στὰ ΒΔ. καὶ στὰ ΒΑ. καθὼς καὶ ἄλλες μικρότερες. Ἡ ὀροφή τοῦ ἔχει καταπέσει.

Κοντὰ στὴν εἰσοδοῦ βρίσκεται σπασμένη μαρμάρινη λεκάνη, διαστ. 0,85×0,43×0,31 μ. καὶ δύο μαρμάρινες πλάκες, διαστ. 0,66×1,27 μ. (Πί ν. 30 α). Ἄλλες δύο μαρμάρινες πλάκες βρίσκονται ἔμπρὸς ἀπὸ τῆ βορειοανατολικῆς κόγχης.

Τὰ ἀντικείμενα, πού περιγράφουμε παρακάτω, μᾶς πείθουν ὅτι τὸ σπήλαιο ἦταν σέ χρῆση ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. μέχρι καὶ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. τουλάχιστον:

Πάνω τμήμα ἀπὸ εἰδῶλιο καθιστῆς γυναικείας θεότητας μέ πόλο, σωζ. ὕψ. 0,05 μ., τοῦ α' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Πάνω τμήμα πλαστικοῦ ἀγγείου μέ φτερωτὴ μορφή, σωζ. ὕψ. 0,16 μ. Γυάλινο μυροδοχεῖο, ὕψ. 0,06 μ. Λύχνος, σωζ. μήκ. 0,113 μ., μέ ἐγγράκτο γλωσσωτὸ σχέδιο καὶ ἓνα ἀνθέμιο, τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Λύχνος, μέ ἀνάγλυφη κοκκιωτὴ διακόσμηση στὸ δίσκο τοῦ, τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (Πί ν. 30 β). Λύχνος, μήκ. 0,12 μ., μέ ἀνάγλυφη βλαστόσπειρα καὶ τσαμπὶ σταφύλια, τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (Πί ν. 30 γ). Λύχνος, σωζ. μήκ. 0,095 μ., μέ ἀνάγλυφα φύλλα κισσοῦ.

Πλάκες Σουνίου

Περιοχὴ Ἀγίου Πέτρου

Στὰ βόρεια κτήματος ἰδιοκτησίας Μυτούση, ἔγινε μικρὴ ἔρευνα ἀπὸ τὸν ἰδιώτη κ. Καβαλλέρη γιὰ ἀνεύρεση θησαυροῦ, μέ ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκάλυψη συστάδας τάφων τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου. Οἱ τάφοι αὐτοὶ ἀνήκουν στὸ ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο τοῦ δήμου τῶν Σουνιέων.

Βρέθηκαν τέσσερις ταφές μέσα σέ πύλους καὶ τέσσερις λακκοειδεῖς τάφοι, μέσα στοὺς ὁποίους εἶχε συντελεστεῖ καύση νεκροῦ.

Ταφικός πίθος 1, ὕψ. 0,90, μεγ. διαμ. 0,58 μ., διαμ. στομ. 0,416 μ. Κλεινόταν μέ δύο σχιστολιθικές πλάκες. Περιεῖχε τὰ διαλυμένα ὀστά νεκροῦ (Πί ν. 30 δ) καὶ τέσσερα ἀγγεῖα: δύο σκύφους, ὕψ. 0,042 καὶ 0,045 μ., ἀμφορίσκο, ὕψ. 0,09 μ. καὶ κύλικα, διαμ. 0,095 μ. μέ διακόσμηση στιγμῶν μεταξύ τῶν λαβῶν.

Ταφικός πίθος 2, ὕψ. 0,42, μέγ. διαμ. 0,32 μ. Καλυπτόταν μέ δύο πλάκες. Περιεῖχε τὰ διαλυμένα ὀστά ἑνὸς παιδιοῦ καὶ δύο ἀγγεῖα: πυξίδα, ὕψ. 0,05 μ. καὶ κύπελλο, ὕψ. 0,045 μ.

Ταφικός πίθος 3, ὕψ. 0,56, διαμ. 0,40 μ. Καλυπτόταν μέ λίθινες πλάκες. Περιεῖχε λίγα ὀστά ἑνὸς παιδιοῦ καὶ ἔξι ἀγγεῖα κορινθιακά (Πί ν. 30 ε): τριφυλλόστομη οἶνοχόη, ὕψ. 0,185 μ., μέ κόσμημα γλωσσωτὸ, γωνίες καὶ γραμμὲς καὶ ἑπτά ἡμικύκλιες τοῦ λαιμοῦ ἀνθέμια, κοτύλη, διαμ. 0,052 μ., μέ διάκοσμο καθέτων γραμμῶν στίς ζώνες μεταξύ τῶν λαβῶν, πυξίδα, ὕψ. 0,082 μ., πού ὁ κορμὸς τῆς κοσμεῖται μέ κάθετες γραμμὲς, σφαιρικό ἀρύβαλλο, ὕψ. 0,07 μ., μέ παράσταση πουλιοῦ ἀνάμεσα σέ ρόδακες καὶ στὸ στόμιο φύλλα, κοτύλη, ὕψ. 0,04 μ., μέ διακόσμηση

διπλῶν πελέκων, στιγμῶν καὶ ταινιῶν καὶ κοντὰ στὴ βάση ἀκτινωτὲς γραμμὲς, τριφυλλόστομη οἶνοχόη, ὕψ. 0,065 μ., μέ διακόσμηση κατὰ ζώνες (ζῶα, κάθετες καὶ ὀδοντωτὲς γραμμὲς).

Ταφικός πίθος 4, ὕψ. 0,275, διαμ. 0,26 μ., μισοκαταστραμμένος. Περιεῖχε σκύφο μελανό, ὕψ. 0,043 μ., μέ ἄβαφες ταινίες μεταξύ τῶν λαβῶν.

Ἀπὸ τοὺς λακκοειδεῖς τάφους σώζονταν μόνο τὰ τέσσαρα ὀρύγματα στὸ φυσικὸ ἔδαφος, μέ ἐλάχιστα ὑπολείμματα τῆς καύσης τοῦ νεκροῦ. Μόνο ὁ τελευταῖος τάφος περιεῖχε λίγα ὀστρακα ἀπὸ μία λεκανίδα καὶ μία λήκυθο.

Πόρτο Ράφτη

Θέση Ταρδέ

Στὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Ἀντ. Ρουχωτᾶ, βρέθηκε ταφικός πίθος τῆς ὑστεροαρχαϊκῆς περιόδου. Ἡ περιοχὴ ταυτίζεται μέ τὸ Δῆμο Στειρίας τῆς Κεκροπίδος φυλῆς καὶ ἡ θέση βρίσκεται βόρεια τῆς Στειρίας ὁδοῦ.

Ὁ ταφικός πίθος εἶχε τοποθετηθεῖ πλάγια μέσα σέ ρηχὸ ὄρυγμα, διαστ. 0,95×0,60 μ., τοῦ ὁποιοῦ ὁ πυθμένας βρισκόταν 1 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐπιφάνεια τοῦ ἔδαφους. Τὸ στόμιο τοῦ πίθου ἔκλεινε μία πλάκα. Ὁ πίθος εἶχε ὕψος 0,79 καὶ μέγ. διάμετρο 0,60 μ. Περιεῖχε πέντε ἀγγεῖα: μελανόμορφη λήκυθο ἑλλιπῆ, ὕψ. 0,155 μ., μέ παράσταση πού ἐπαναλαμβάνεται δύο φορές, ἑνὸς ἀνδρα πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ μῆς γυναίκας καθιστῆς σέ δίφρο, δύο ληκύθους, ὕψ. 0,135 καὶ 0,123 μ., μέ μελανὴ διακόσμηση ἀνθεμίων, πυξίδα μέ τὸ κάλυμμά της, ὕψ. 0,05 μ., μέ διακόσμηση μαϊάνδρου γύρω ἀπ' τὸν κορμὸ τῆς καὶ ὁμόκεντρος κύκλους, τριγωνάκια καὶ φύλλα κισσοῦ στὸ κάλυμμά της, σκύφο μελαμβαφῆ, ὕψ. 0,05 μ., μέ διακόσμηση ἐρυθρῶν γραμμῶν.

Σκάλα Ὠρωποῦ

Ὁδὸς Ἀθηνῶν 11

Στὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Σταυρουλάκη, βρέθηκε τάφος κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,15×2,10 μ., τῆς πρώιμης βυζαντινῆς περιόδου. Οἱ πλευρὲς τοῦ ἦταν χτισμένες μέ ὀπτόπλινθους, πέτρες καὶ κονίαμα καὶ καλυπτόταν μέ σχιστολιθικές πλάκες, ἐπάνω στίς ὁποῖες εἶχε τοποθετηθεῖ μία στρώση ὀπτόπλινθων. Τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου ἐσωτερικὰ εἶχαν ἐπένδυση ἀσβεστοκονίας μέ ἐγγράκτα ρομβοειδῆ διακόσμηση. Στὸ δάπεδό του βρέθηκαν τὰ ὀστά ἑνὸς νεκροῦ καὶ λίγα κομμάτια ἀπὸ μεγάλο ἄβαφο ἀγγεῖο μέ ἐγχαράξεις.

Ταῦρος

Ὁδὸς Ὀμήρου 3 (ἔργα ΔΕΗ)

Σέ χαντάκι, πού ἀνοίχτηκε ἀπὸ τὴ ΔΕΗ βρέθηκαν τέσσερις τάφοι ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία ἀριθ. 3. Ἦταν ὅλοι μαρμάρινες σαρκοφάγοι, διαστ. 1,95×0,60 μ., καὶ καλυπτόταν μέ μαρμάρινες πλάκες.

Τάφος Ι. Περιεῖχε τὰ ὀστά ἑνὸς νεκροῦ καὶ λίγα κτερίσματα: τμήμα πήλινου εἰδωλίου Ἑρώτα, σωζ. ὕψ. 0,14

μ., τρία μικρά κομμάτια πήλινων ειδωλίων, κεφαλή ειδωλίου Έρωτα, πήλινο πλακίδιο, διαστ. 0,037×0,03 μ., χάλκινο πλακίδιο, διαστ. 0,07×0,075 μ., δύο χάλκινα ελάσματα, διαστ. 0,12×0,03 και 0,12×0,044 μ., και πέντε μικρογραφικά άγγεια, δηλαδή δύο φιάλες, διαμ. 0,019 και 0,012 μ., μόνωτο ήμισφαιρικό άγγειο, διαμ. 0,053 μ., και δύο έλλιπή.

Τάφος II. Μαζί με τά όστά του νεκρού βρέθηκαν δύο όσειδεΐς άβαφες δακρυδόχοι.

Τάφος III. Περιείχε τό σκελετό ενός νεκρού, όκτώ δακρυδόχους άτρακτόσχημες, ύψ. 0,083 μ., έντεκα σιδερένια καρφιά και σιδερένια στλεγγίδα.

Τάφος IV. Περιείχε τά όστά ενός νεκρού και έξήντα άτρακτόσχημες δακρυδόχους.

Τζιτζιφιές

Όδός Εύριπίδου και Ξενοφώντος

Στή διασταύρωση των δύο όδών, μέσα σε χαντάκι που άνοιξε ό ΟΑΠ, βρέθηκε ένα πηγάδι, σε βάθος 2,10 μ. από τό κατάστρωμα του δρόμου. Τό πηγάδι, διαμ. 1,65 μ., είχε άνοιχτεί στό βράχο, έκτός από τό άνώτατο τμήμα του, ύψ. 0,60 μ., που είχε άνοιχτεί στίς έπιχώσεις. Έσωτερικά είχε επένδυση από πήλινους δακτύλιους – ό κάθε δακτύλιος άποτελείται από τρία καμπύλα σώματα, που ένώνονταν μεταξύ τους με μολυβένιους συνδέσμους.

Έλευσίνα

Λεωφόρος Θηβών (Ο.Τ. 156) (Σ χ έ δ. 9)

Τμήμα της άρχαίας όδοϋ από Έλευσίνα πρός Θήβα και συστάδα τάφων βρέθηκαν στην άνασκαφή οίκοπέδου της ΔΕΗ.

Η άρχαία όδός, με κατεύθυνση Α.-Δ., άποκαλύφθηκε σε μήκος 16,50 μ. δέν άνασκάφτηκε σ' όλο της τό πλάτος, αλλά σε πλάτος 2,50 μ., γιατί τό υπόλοιπο τμήμα της με τό νότιο άνάλημα μαζί βρίσκεται πέρα από την οίκοδομική γραμμή. Τό βόρειο άνάλημα του δρόμου είχε πάχος 0,45-0,50 μ., ήταν χτισμένο με μικρούς και μεγάλους άκατέργαστους λίθους, έδραζόταν σε βάθος 1,85 μ., επάνω στην κιμηλιά και διατηρείται σε ύψος 0,85 μ. Διατηρούνταν έπτά όδοστρώματα, συνολ. πάχ. 0,85 μ.

Στά βόρεια του άνάλημματος βρέθηκαν όκτώ τάφοι. Οί πέντε ήταν λακκοειδείς (II, III, IV, V και VIII), διαστ. 1,80×1 μ. (V) έως 1,20×0,55 μ. (III), άνοιγμένοι άλλοτε μέσα στίς έπιχώσεις (II) άλλοτε μέσα στην κιμηλιά (III), καλύπτονταν με κεραμίδες και ήταν όλοι μισοκαταστραμμένοι και συλημένοι. Οί υπόλοιποι τρεις (I, VI και VII) ήταν κιβωτισόχημοι, άνοιγμένοι μέσα στην κιμηλιά, με επένδυση πλακών από κογχυλιάτη, άργων λίθων και τμημάτων γλυπτών.

Ό τάφος I, διαστ. 2×1,15 μ., χρησιμοποιήθηκε δύο φορές, στην ύστεροαρχαϊκή και στην έλληνιστική περίοδο. Τοιχώριο από άργολιθοδομή μεταγενέστερο, διαίρεσε τόν τάφο σε δύο χώρους. Στο δυτικό περιορίστηκε ή ταφή του α' μισού του 5ου αϊ. π.Χ., ένας νεκρός, 11 άγγεια

και χάλκινο κάτοπτρο. Τά άγγεια ήταν: μελανόμορφη λήκυθος, ύψ. 0,22 μ., με παράσταση τέθριππου άρματος και Νίκης, μελανόμορφη λήκυθος, σωζ. ύψ. 0,175 μ., με παράσταση τέθριππου άρματος, ήνιόχου και Άθηνās, λήκυθος, ύψ. 0,27 μ., με μελανόμορφη παράσταση άνδρα, σε άνάκλιντρο μεταξύ τριών γυναικών, λύκηθος, ύψ. 0,185 μ., με μελανόμορφη άπεικόνιση δύο περωτών ίπων, μελανόμορφη λήκυθος, ύψ. 0,17 μ., με παράσταση τέθριππου και τεσσάρων γυναικών, από τίς όποτες μία κάθεται και μία άλλη κρατεί λύρα, μελανόμορφο ληκόθιο, ύψ. 0,148 μ., με παράσταση ενός πολεμιστή και της Άθηνās που καταβάλλει γίγαντα, τρεις λήκυθοι, ύψ. 0,205, 0,205 και 0,19 μ., με μελανόχρωμο σχέδιο ζατρικίου σε ταινία, λήκυθος, ύψ. 0,19 μ., με διάκοσμο μελανών άνθεμίων σε δύο σειρές, κύλικα μελαμβαφής, ύψ. 0,06 μ. Στο άνατολικό μισό του τάφου, όπου ένταφιάστηκε ό δεύτερος νεκρός την έλληνιστική περίοδο, βρέθηκαν τό κρανίο του, φύλλα χρυσού, δύο ένώτια χρυσά και ψηφος.

Ό τάφος VII, διαστ. 1,90×0,72 μ., είχε μικρή όρθογώνια κόγχη στά νότια. Ό τάφος περιείχε τά όστά ενός νεκρού, ένα άβαφο άγγειο χονδροειδές, ύψ. 0,27 μ., δακρυδόχο άτρακτόσχημη, σωζ. ύψ. 0,09 μ., και ένα άγγειο σε θραύσματα, της έλληνιστικής περιόδου. Μεταξύ των πλακών κάλυψης του τάφου είχε χρησιμοποιηθεί επιτύμβια στήλη σπασμένη σε δύο κομμάτια: τό πάνω τμήμα, ύψ. 0,72, πλ. 0,41 μ., με έπίσπεψη σαμαρωτή και άνάγλυφο διάκοσμο άνθεμίου, είναι ένεπίγραφο με τά όνόματα των δύο νεκρών: ΣΑΤΥΡΟΣ/ΦΩΚΙΑΔΟΥ/ΠΥΘΟΔΩΡΑ/ΘΕΑΓΕΝΟΥΣ/ΕΛΕΥΣΙΝΙΟΥ.

Δεύτερη επιτύμβια στήλη με άετωματική έπίσπεψη, ύψ. 1,07, πλ. 0,50 μ., έχει χαραγμένο τό όνομα ενός νεκρού: ΔΡΟΜΩΝ ΧΡΗΣΤΟΣ.

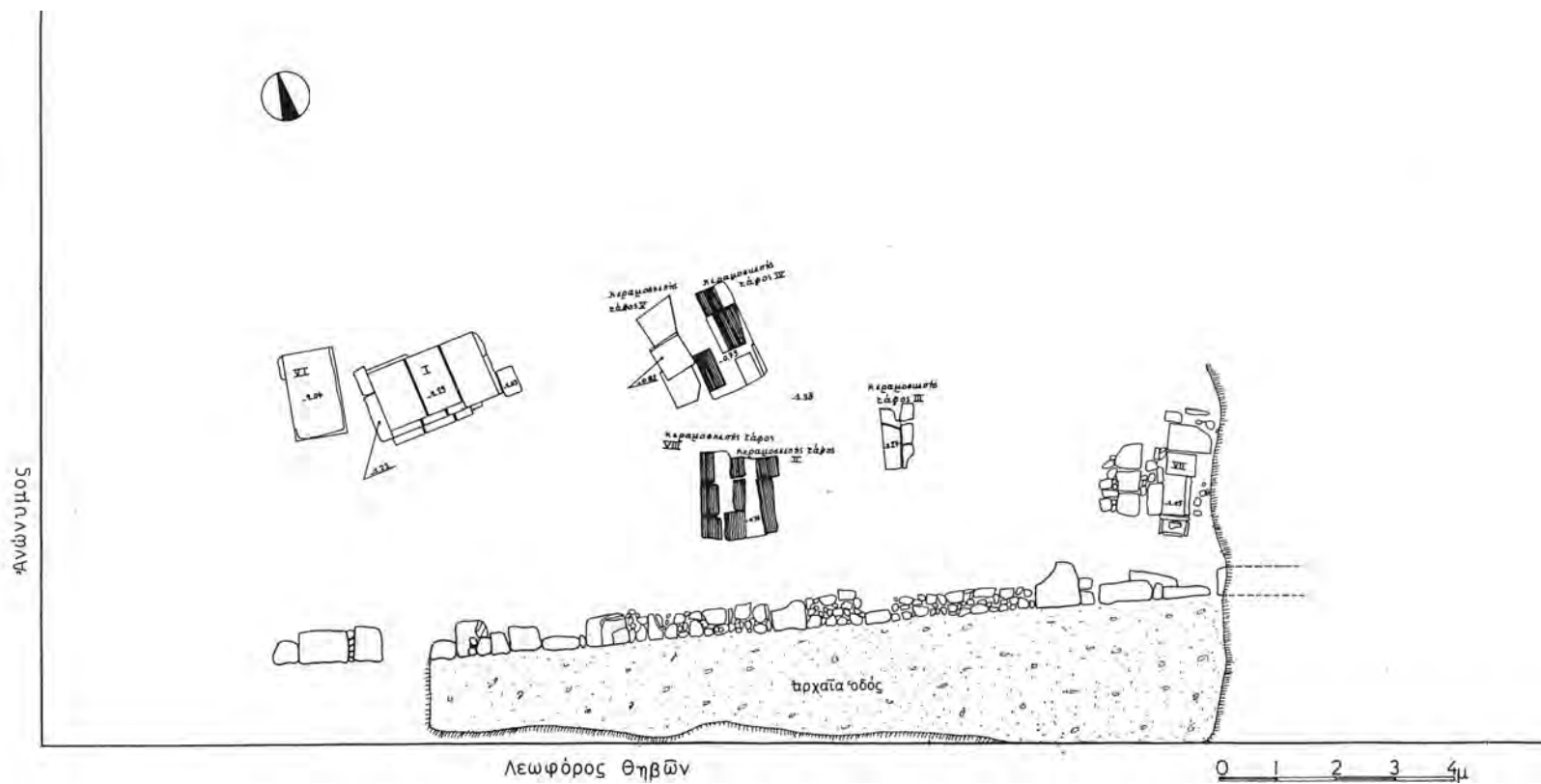
Ό τάφος VI, διαστ. 1,50×0,80 μ., βρέθηκε καταστραμμένος.

Στό χώρο του οίκοπέδου βρέθηκαν άκόμα τά παρακάτω άντικείμενα: Τμήμα επιτύμβιας στήλης, με άετωματική έπίσπεψη, σωζ. ύψ. 0,31, πλ. 1,06 μ., με την έπιγραφή: ΜΕΛΙΛΙΧΟΣ ΜΝΗΣΙΣΤΡΑΤΟΥ ΕΛΕΥΣΙΝΙΟΣ, τμήμα έπίσπεψης μαρμάρινης στήλης, σωζ. ύψ. 0,31, σωζ. πλ. 0,33 μ. με άνθεμωτή διακόσμηση, λαϊμός μαρμάρινης λουτροφόρου, σωζ. ύψ. 0,15 μ. Έπίσης βρέθηκαν θραύσματα πήλινων ειδωλίων και άγγείων της κλασικής και έλληνιστικής περιόδου.

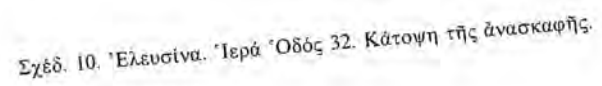
Έερά Όδός 32 (Σ χ έ δ. 10)

Στό οίκοπέδο ιδιοκτησίας άδελφών Παππά, διαστ. 64×33 μ., ή άρχαιολογική έρευνα άποκάλυψε τμήμα της Έεράς Όδοϋ και άρχιτεκτονικά λείψανα ποικίλων κατασκευών, που εκτείνονταν κατά μήκος της (Πί ν. 31 α).

Η άρχαία όδός άνασκάφτηκε σε όλο τό μήκος του οίκοπέδου, δηλαδή 64 μ., έχει κατεύθυνση από τό άνατολικό πρός τά δυτικά και τό πλάτος της είναι 5,70 μ. περίπου. Διατηρούνται όκτώ όδοστρώματα, συνολ. πάχ. 1,60 μ. Τά κατώτερα πέντε χρονολογούνται στην κλασική και έλληνιστική περίοδο, ένδ τά υπόλοιπα στη ρωμαϊκή. Τά άνάλημματα της όδοϋ έχουν πάχος 0,50 μ. και έδράζονται στο

Σχέδ. 9. Ἐλευσίνα. Λεωφόρος Θηβών (Ο.Τ. 156). Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

φυσικό έδαφος σέ βάθος 3,10 καί 2,70 μ.· έχουν έπισκευαστεί πολλές φορές καί στό μεγαλύτερο μέρος τους. Έτσι, έκτός από μικρά τμήματα τής ελληνιστικής περιόδου χτισμένα μέ άργολιθοδομή, τό μεγαλύτερο μέρος τους είναι χτισμένο μέ οίκοδομικό ύλικό σέ δεύτερη χρήση, κομμάτια γλυπτών, άργούς λίθους, σπασμένα κεραμίδια καί πλίνθους. Ό έγκιβωτισμός τών μεταγενέστερων οδοστρωμάτων έγινε μέ σειρά όρθιων λίθων, πού τοποθετήθηκαν στό τέταρτο οδόστρωμα, σέ απόσταση 0,40 μ. από τά ανάλημματα. Άνάμεσα στους λίθους πού στήριζαν τά οδοστρώματα χρησιμοποιήθηκε καί τμήμα μαρμάρινης στήλης, μέ γλυπτή παράσταση νέου γυμνού, σέ στάση άνάπαυσης, σωζ. ύψ. 0,46, σωζ. πλ. 0,28 μ.

Λείψανα κατασκευής, πού ανήκουν σέ περισσότερες οίκοδομικές περιόδους, σώζονται καί από τίς δύο πλευρές τού δρόμου.

Κοντά στήν άνατολική μεσοτοιχία, στά βόρεια τού άρχαιού δρόμου, βρέθηκε ή θεμελίωση ταφικού περιβόλου, διαστ. 6,50×2,50 μ., χτισμένου μέ λαξευτούς παρόλιθους, πλ. 1,40 μ., τής κλασικής περιόδου· ή στάθμη έδρασης βρίσκεται 3,30 μ. βαθύτερα από τό κατάστρωμα τού σύγχρονου δρόμου. Στό έσωτερικό τού περιβόλου βρέθηκε πώρινη σαρκοφάγος, διαστ. 2,05×0,65 μ., μέ τό κάλυμά της, σέ βάθος 3,50 μ., πού περιείχε τά όστά ενός νεκρού, έλλιπές άλάβαστρο καί σιδερένια σπλεγγίδα τής κλασικής περιόδου. Δύο άκόμη σαρκοφάγοι τής κλασικής περιόδου μέ τά καλύμματά τους βρέθηκαν στά άνατολικά τού ταφικού περιβόλου. Ή μία, διαστ. 1,95×0,60 μ., περιείχε τά όστά ενός νεκρού, πήλινο άλάβαστρο, ύψ. 0,19 μ. καί άρρυθμολόγητο ληκύθιο, ύψ. 0,09 μ., μέ έρυθρόμορφο άνθέμιο. Ή δεύτερη, διαστ. 1,90×0,52 μ., περιείχε τά όστά δύο νεκρών καί δύο ληκύθια μέ έρυθρόμορφο άνθέμιο, ύψ. 0,118 καί 0,082 μ., καί μελαμβάφες ληκύθιο, ύψ. 0,13 μ.

Στό νότιο τοίχο τού ταφικού περιβόλου εφάπτεται νεότερο κτίσμα, αποτελούμενο από δύο χώρους, διαστ. 2,60×2,90 μ. ό καθένας. Ή υποθεμελίωσή του είναι χτισμένη μέ λίθους ποταμίσιους καί ή άνωδομή του μέ οίκοδομικό ύλικό σέ δεύτερη χρήση. Στό δυτικό του τοίχο έχει ένσωματωθεί άγωγός· τό πάχος τών τοίχων είναι 0,50 μ.

Δυτικότερα βρέθηκαν τμήματα δύο πλευρών όρθογώνιου κτίσματος, μήκ. 4,50 καί 2,50 μ. από άργολιθοδομή.

Σέ μικρή απόσταση, στά δυτικά, σώζεται καμπύλος περίβολος, χτισμένος μέ τό άκανόνιστο πολυγωνικό σύστημα. τής ύστεροκλασικής περιόδου· στό δυτικό του άκρο ένώνεται μέ τό ελληνιστικό άνάλημμα τού δρόμου. Έπάνω τού έράσε καί τό μεταγενέστερο άνάλημμα (Πί ν. 31 β). Όταν κατασκευάστηκε ό πολυγωνικός περίβολος, άτίησε έπάνω σέ ένα πηγάδι μέ επένδυση πήλινων δακτυλίων καί κατέστρεψε ένα προγενέστερό του εϋθύ πολυγωνικό τοίχο, σωζ. μήκ. 2,50 μ. Στό έσωτερικό του βρέθηκε μία μαρμάρινη κυλινδρική όστεοδόχος κάλπη, διαμ. 0,25, ύψ. 0,30 μ. Στά ρωμαϊκά χρόνια ό χώρος είχε στρωθεί μέ πήλινες πλάκες.

Άκόμα δυτικότερα σώζεται τοίχος, μέ κατεύθυνση κάθετη στό άνάλημμα τού δρόμου, σωζ. μήκ. 2,50 μ., πρόχειρης κατασκευής, πάχ. 0,50 μ., μέ άργούς λίθους, θραύ-

σματα κεραμίδων καί πλίνθων καί οίκοδομικό ύλικό σέ δεύτερη χρήση. Δίπλα του βρέθηκε τάφος λακκοειδής, κεραμοσκεπάστος.

Σέ απόσταση 8 μ. βρέθηκε τοίχος, παράλληλος σχεδόν μέ αυτόν πού περιγράψαμε, καί παρόμοιας κατασκευής, μήκ. 4,50 μ.· κάθετα σέ αυτόν καί στά άνατολικά σώζεται δεύτερος, σωζ. μήκ. 4 μ. Πίσω τού βρέθηκε μαρμάρινη όρθογώνια πλάκα φρέατος, μέ πλευρά 1,30 καί διάμετρο άνοιγματος 0,50 μ.

Στά δυτικά τού τοίχου σώζεται άποχευτικός άγωγός, μέ κατεύθυνση κάθετη πρός τό άνάλημμα, τό όποιο διαπερνά καί συνεχίζει κάτω από τό δρόμο. Δίπλα στόν άγωγό έχει ένσωματωθεί στό άνάλημμα επιτύμβια μαρμάρινη τράπεζα. Πίσω τής βρέθηκε πώρινη σαρκοφάγος, διαστ. 1,50×0,53 μ., σέ βάθος 1,60 μ., καί περιείχε μόνο τό κρανίο ενός νεκρού.

Σέ απόσταση 4,80 μ. από τόν προηγούμενο τοίχο σώζεται άλλος, παρόμοιας κατασκευής, μήκ. 3 μ., καί δεύτερος, σωζ. μήκ. 0,90 μ., πού τόν τέμνει κάθετα στά δυτικά καί ό όποιος χτίστηκε έπάνω σέ προγενέστερο, μέ διαφορετική κατεύθυνση, σωζ. μήκ. 2,10 μ.

Στά νότια τού νότιου αναλήμματος βρέθηκαν άνάλογες κατασκευές. Σέ απόσταση 4 μ. από τήν οίκοδομική γραμμή τής όδου Χατζηγεωργίου σώζεται όρθογώνιος χώρος, διαστ. 9×9 μ., λιθόστρωτος, ό όποιος θά ήταν υπαίθριος. Μέσα σ' αυτόν, πρός τήν πλευρά τού αναλήμματος, σχηματίζεται όρθογώνιο, διαστ. 1,80×1,50 μ., πού μπορεί νά χρησίμευε ως πρόπυλο. Στή νότια πλευρά του ύπάρχει κατώφλι μαρμάρينو, διαστ. 1×0,40 μ., μέ τόρμους γιά τήν τοποθέτηση θύρας. Στή βορινή πλευρά του, πού ταυτίζεται μέ τό άνάλημμα, είχε ένσωματωθεί στήν κατασκευή του κίονας, ύψ. 1,48, διαμ. 0,35 μ., μέ επιγραφή:

ΤΕΜΕΝΟΣ ΠΑΙΑΝΙΣΤΩΝ ΤΩΝ/ΥΠΟ ΤΟΝ ΤΙ/ΤΑΙΟΝ.

Τό τέμενος τών Παιανιστών πού αναφέρεται, θά πρέπει νά ήταν πολύ κοντά, άν δέν ήταν αυτός ό ίδιος ό λιθόστρωτος χώρος πού περιγράψαμε πιό πάνω. Τό δάπεδο τού χώρου, πού χαρακτηρίζουμε ως πρόπυλο, ήταν στρωμένο μέ πήλινες πλάκες.

Στά άνατολικά αυτού τού όρθογώνιου χώρου βρέθηκαν στή σειρά κάθετοι τοίχοι, πού διατηρούνται σέ κακή κατάσταση καί σέ μικρό μήκος καί ένας πήλινος άγωγός άκόμα, πού διέσχιζε τήν όδό. Στά νότια τού αναλήμματος βρέθηκε τοίχος προγενέστερος, μέ κατεύθυνση Α.-Δ., ό όποιος σώζεται σέ μήκος 4,50 μ.

Ός οίκοδομικό ύλικό τού νότιου αναλήμματος είχαν χρησιμοποιηθεί καί τρία τμήματα γλυπτών: Τό κάτω τμήμα γυναικείου μαρμάρινου αγάλματος μέ πτυχώσεις, σωζ. ύψ. 0,54 μ. Έπιτύμβια λουτροφόρος, έλλιπής στό λαιμό καί στή βάση, σωζ. ύψ. 0,47 μ., μέ σκηνή δεξίωσης δύο μορφών, μιās γυναικας καθισμένης σέ κλισμό καί ενός όρθιου άνδρα· έπάνω από τά κεφάλια τους σώζονται τά όνόματά τους, τού άνδρα *ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ/ΤΥΣΙΝΙΟΣ* καί τμήμα τού όνόματος τής γυναικας *ΑΡΙΣΤΟΜ*---. Έπιτύμβιος λέων σέ στάση άνάπαυσης, τού όποίου λείπουν τά πόδια καί ή ούρά, σωζ. ύψ. 0,30, μήκ. 0,60 μ. Μία άκόμη

λουτροφόρος αδιακόσμητη, έλλιπής, σωζ. ύψ. 0,54 μ., βρέθηκε στις επιχώσεις.

Ώδός Βασ. Λιάσκου 16

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Μπουζοπούλου, διαστ. 8,40×28,80 μ., βρέθηκαν τά λείψανα ταφικού περιβόλου και ή υποθεμελίωση κτίσματος τής ελληνιστικής περιόδου.

Τά αρχιτεκτονικά λείψανα έντοπίστηκαν στό βορειοανατολικό τμήμα του οικόπεδου. Ώ ταφικός περίβολος είχε σωζ. μήκος 3,30 και σωζ. πλάτος 1,80 μ. Οί πλευρές του ήταν χτισμένες σύμφωνα μέ τό ακανόνιστο τραπεζιόσημο σύστημα, είχαν πάχος 0,75 μ., έδράζονταν σε βάθος 1,81 μ. στό φυσικό έδαφος και διατηρούνταν σε ύψος 0,75 μ. Στό έσωτερικό του περιβόλου βρέθηκε τάφος κιβωτιόσημος, κατασκευασμένος από όκτώ πήλινες κεραμίδες στρωτήρες κορινθιακές, που έδράζονται στό φυσικό έδαφος, σε βάθος 1,70 μ. Είχε διαστάσεις 2×0,46 μ. και περιείχε τά διαλυμένα όστά νεκρού, όστέινη βελόνα, μήκ. 0,125 μ., χάλκινο φθαρμένο νόμισμα, σιδερένιο καρφί, μήκ. 0,06 μ. και λίγα κομμάτια σίδηρο. Στά βόρεια του τάφου βρέθηκε τμήμα τοίχου, σωζ. μήκ. 1, πάχ. 0,40 μ., προγενέστερου, από άργολιθοδομή.

Στά νοτιοδυτικά του περιβόλου σωζόταν ή γωνία ενός κτίσματος, διαστ. 1×1 μ. Οί τοίχοι του, πάχ. 0,50 μ., ήταν χτισμένοι από άργολιθοδομή και έδράζονταν στό φυσικό έδαφος σε βάθος 1,81 μ.

Μέγαρα

Ώδός Άθηνάς 12

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. Γεωργάκη, διαστ. 13,80×7,45 μ., βρέθηκε τμήμα τοίχου τής ελληνιστικής περιόδου. Ώ τοίχος, μέ κατεύθυνση Α.-Δ. ήταν χτισμένος μέ λαξευτούς πορόλιθους και άργούς λίθους στά μεταξύ τους κενά, είχε πάχος 0,55 μ., έδραζόταν στό φυσικό έδαφος σε βάθος 1,50 μ. και σωζόταν σε μήκος 3,10 μ.

Ώδός Δήμητρος 4

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Ίω. Χατζή, διαστ. 13,30×10,50 μ., ή ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα, που χρονολογούνται από τήν ύστερη ελληνιστική περίοδο μέχρι τήν ύστερη ρωμαϊκή.

Τά λείψανα των τοίχων 1 και 2 είναι τά προγενέστερα. Ώ τοίχος 1, μέ κατεύθυνση από τά βορειοδυτικά προς τά νοτιοανατολικά, έχει πλάτος 0,50 μ., σώζεται σε μήκος 2 μ. και έδράζεται σε επιχώσεις, σε βάθος 1,30 μ. Ώ τοίχος 2, μέ κατεύθυνση Β.-Ν., έχει πάχος 0,55 μ., έχει αποκάλυφτεί σε μήκος 6,60 μ. και έδράζεται σε επιχώσεις σε βάθος 0,80 μ. Καί οί δύο αυτοί τοίχοι είναι χτισμένοι μέ κομμάτια πορόλιθων και άργούς λίθους. Κοντά στον τοίχο 1 και σχεδόν έπάνω του κατασκευάστηκε δεξαμενή, τής όποιας σώζεται τμήμα διαπέδου από υδραυλικό κονίαμα, διαστ. 1×1,50 μ. και τμήμα τοίχου χυτής τοιχοποιίας, σωζ. μήκ. 1,20 μ.

Στά βόρεια του τοίχου 1 βρέθηκε δάπεδο αύλης από άμμοκονία, σωζ. διαστ. 2,50×3 μ., τής ρωμαϊκής περιόδου. Στό χώρο αυτό είχε κατασκευαστεί πηγάδι, διαμ. 0,65 μ., μέ όρθογώνιο χτιστό περιχείλωμα, του όποιου τά τοιχώματα είχαν επένδυση από υδραυλικό κονίαμα και σε μικρές αποστάσεις είχαν άνοιχτεί έσοχές καθόδου. Στά δυτικά και βόρεια του πηγαδιού σώζονται τμήματα δύο τοίχων, μήκ. 1,80 και 2 μ. αντίστοιχα, οί όποιοι ήταν χτισμένοι μέ άργούς λίθους, πλίνθους και κονίαμα.

Δεύτερη δεξαμενή, κυκλική, βρέθηκε βορειότερα. Έχει διάμετρο 2 μ., τά τοιχώματά της έχουν επένδυση από υδραυλικό κονίαμα και οί σωζόμενες πλευρές της από λίθους, πλίνθους και κονίαμα δείχνουν ότι έξωτερικά θά σχημάτιζε όρθογώνιο. Τό ύλικό προς επεξεργασία θά εισαγόταν από Ν., από διάδρομο μήκ. 1,20, πλ. 0,55 μ. μέ κλίση προς τή δεξαμενή.

Μεταγενέστερος όλων των αρχιτεκτονικών λειψάνων που περιγράψαμε είναι ό τοίχος 3. Έχει κατεύθυνση από ΒΔ.-ΝΑ., άποκαλύφτηκε σε μήκος 7,50 μ., έχει πάχος 0,80 μ., έδράζεται σε επιχώσεις σε βάθος 0,80 μ. και διατηρείται σε ύψος 0,55 μ. Είναι χτισμένος μέ άργούς λίθους, πλίνθους και κονίαμα και στην κατασκευή του έχει ένσωματωθεί πήλινος άγωγός από κυλινδρικά σώματα.

Ώδός Λυσίου 12-14 (Σ χ έ δ. 11)

Ένδιαφέρουσα ήταν ή ανασκαφή του οικόπεδου ιδιοκτησίας Έμμ. Βόρδου, διαστ. 29,50×16,10 μ. Στό χώρο που έρευνήθηκε, βρέθηκε τμήμα ενός πύργου του τοίχους και τμήμα τής περιφερειακής όδου, που περνούσε έξω από τό τείχος (Π ι ν. 32 α). Ώ θέση τής όχύρωσης, στην περιοχή αυτή τής πόλης των Μεγάρων, μάς είναι γνωστή και από άλλες ανασκαφές (βλ. όδός Άβέρωφ (Ο.Τ.56), ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 118, όδός Άβέρωφ (Ο.Τ. 56), ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 99 και ΑΑΑ ΙΙΙ (1970), σ. 21-27, όδός Φαίδωνος (Έργα Δήμου), ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 181, και όδός Άβέρωφ 8 και Ήροδότου, ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 169).

Ώ πύργος βρέθηκε στη βορειοανατολική γωνία του οικόπεδου, γι' αυτό και ή αποκάλυψή του ήταν μερική. Ώ δυτική πλευρά του ανασκάφτηκε σε μήκος 4,40 μ. και ή νότια σε μήκος 3 μ. Ήταν χτισμένος μέ τελεκητούς όρθογώνιους πορόλιθους, σύμφωνα μέ τό ισόδομο σύστημα, έδραζόταν έπάνω στο μαλακό βράχο (κιμηλιά), σε βάθος 2,55 μ. από τή σημερινή επιφάνεια του εδάφους, και σωζόταν σε ύψος τεσσάρων δόμων, ύψ. 2,10 μ. Έσωτερικά είχε γέμισμα «λατύπης».

Ώ αρχαία όδός είχε κατεύθυνση Α.-Δ. και σωζόταν σε όλο τό μήκος του οικόπεδου, σε πάχος πέντε όδοστρωμάτων, συνολ. πάχ. 1,80 μ. Τά όριά της όμως ήταν άσαφή, γιατί είχε υποστεί διάφορες επισκευές, που άλλοίωσαν τήν αρχική κατασκευή της. Ώ νότιος αναλημματικός τοίχος, που μάς σώζεται, είναι τής ρωμαϊκής περιόδου και παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις. Ένα τμήμα του αναλήμματος, μήκ. 15,50 μ., είναι χτισμένο μέ τελεκητούς όρθογώνιους πορόλιθους, βαλμένους κατ' αποστάσεις σε όρθια θέση και μέ μικρές άκατέργαστες πέτρες ανάμεσά τους, και

έχει πάχος 0,40 μ. Έδράζεται επάνω στην κιμηλιά σε βάθος 3,20-3,35 μ. και σώζεται σε ύψος 1,70 μ., σε λίγα σημεία μάλιστα διατηρείται ασβεστοκονία στην εξωτερική του όψη. Τμήμα του αναλήμματος στα δυτικά, μήκ. 6 μ. είναι χτισμένο με μικρές ακατέργαστες πέτρες, έχει πάχος 0,55-0,60 μ. και εδράζεται στην κιμηλιά, σε βάθος 2,10 μ. Κολλήται στο ανάλημμα διαμορφώνεται το νότιο ρείθρο της όδοι με ορθογωνίες πέτρες, πλαγιαστά τοποθετημένες σε δύο παράλληλες σειρές, ώστε να σχηματίζεται αγωγός ανοιχτός για τα νερά της βροχής, σε σχήμα αμβλείας γωνίας. Ο αγωγός αυτός εδράζεται επάνω στα δύο κατώτερα οδοστρώματα, έχει κλίση προς τα δυτικά, σχηματίζει καμπύλη και χύνεται μέσα σε φρεάτιο, το οποίο αποχετεύει τα νερά σε χτιστό υπόγειο αγωγό, ενσωματωμένο στο δεύτερο τμήμα του αναλήμματος και κάθετο προς αυτό. Όπως είπαμε παραπάνω, η όδός σωζόταν σε πέντε στρώσεις. Οι δύο κατώτερες ήταν προγενέστερες του αναλήμματος και του αγωγού, η τρίτη ήταν σύγχρονη του αναλήμματος και του αγωγού και οι υπόλοιπες δύο ήταν μεταγενέστερες, αφού περνούν επάνω από τον αγωγό.

Πίσω από τον αναλημματικό τοίχο έχουν κατασκευαστεί στο πρώτο τμήμα του δύο κάθετοι τοίχοι, που απέχουν μεταξύ τους 11,20 μ. Ο ανατολικότερος είναι χτισμένος με μικρές ακατέργαστες πέτρες, έχει πάχος 0,70 μ., είναι θεμελιωμένος επάνω στην κιμηλιά, σε βάθος 3,20 μ., και διατηρείται σε ύψος 0,40 μ. Ο δεύτερος τοίχος έχει το ίδιο χτίσιμο με το ανάλημα. Δίπλα του βρέθηκε μικρός τάφος, χτισμένος με πλακόμορφες πέτρες, διαστ. 0,60×1,05 μ. Ήταν ὄδιος. Πήλινη κάλπη βρέθηκε κοντά του και είχε γιά κάλυμμα μιά λεκανίδα. Δεύτερη κάλπη ήταν τοποθετημένη σε απόσταση 4,85 μ. κοντά της βρέθηκε μιά οινόχνη. Όλα τα άγγεα, που αναφέραμε παραπάνω, χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο.

Ἄλλοι δύο τοῖχοι ἀπὸ ἀργολιθοδομῆς βρέθηκαν πίσω ἀπὸ τὸ δεύτερο τμήμα τοῦ ἀναλήμματος.

Ὁδός Μινώας 62

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Βασ. Μουστάκα, διαστ. 14×5,10 μ., η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τμήμα της αρχαίας οδού η οποία συνέδεε την πόλη των Μεγάρων με το λιμάνι της Νίσσια και τμήμα ταφικού περιβόλου με τρείς τάφους (Π Ι v. 32 β).

Ἡ ὁδός, μέ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ βόρεια πρὸς τὰ νότια, ἀποκαλύφθηκε σέ ὅλο τὸ μήκος τοῦ οἰκοπέδου, δηλαδή 5,10 μ. Τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ στὸ οἰκοπέδο αὐτὸ δὲ φάζεται, μᾶς εἶναι ὅμως γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ δύο ἀκόμη οἰκοπέδων, τῆς ὁδοῦ Μινώας 72 καὶ Μινώας 74. Ἔτσι γνωρίζουμε ὅτι γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο τουλάχιστον τὸ πλάτος αὐτῆς τῆς ὁδοῦ ἦταν 5,70 μ. Τὸ πάχος τῆς ἐδῶ ἦταν 1,30 μ. καὶ ἀντιστοιχοῦσαν σ' αὐτὸ ἕξι ὁδοστρώματα. Πέντε ἀκόμη ὁδοστρώματα. συνολ. πᾶχ. 0,60 μ.. ἦταν μεταγενέστερα τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου καὶ ἐκτείνονταν σέ ἀκαθόριστὴ ἔκτασι. Ἡ ὁδός ἐδραζόταν στὸ φυσικὸ ἔδαφος, σέ βάθος 2,10 μ. Τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς ὁδοῦ ἦταν καὶ ἐδῶ ὁ λίθινος ἀγώγιος, ποὺ βρέθηκε καὶ στίς ἄλλες δύο ἀνασκαφές. Ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ δύο

παράλληλες σειρές λαξευτάν λίθων, πού οί διαστάσεις τους μερικές φορές ἔφταναν τά $1,35 \times 0,50$, ὕψους $0,40$ μ. Ἦταν τοποθετημένοι μέ κλίση, ὥστε στό σημεῖο ἐπαφῆς τους οί δύο σειρές τῶν λίθων νά σχηματίζουν ἀμβλεία γωνία. Ὁ ἀγωγός εἶχε πλάτος $1-0,80$ μ., ἐδραζόταν σέ ἐπιχώσεις καί ἡ ἐπιφάνειά του ἀντιστοιχοῦσε μέ τό ἔκτο δόδο-στρωμα. Τό ἀνατολικό ὄριο τῆς δόδου δέ σωζόταν στό οἰκόπεδο αὐτό, ἀπό τίς ἄλλες δύο ἀνασκαφές, ὁμως, γνωρίζουμε ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό λεπτό τοίχο ἀπό ἀργολιθοδομή, πλ. $0,35$ μ.

Διτικά του άγωγού βρέθηκε τμήμα ταφικού περίβολου. Ήταν χτισμένος με λαξευτούς ορθογώνιους παρόλιθους, σύμφωνα με τό ισόδομο σύστημα. Ή κύρια πλευρά του, ή ανατολική, άποκαλύφθηκε σε μήκος 3,75 μ., και ή μία στενή πλευρά του, ή νότια, σε μήκος 1,35 μ. Τό πάχος ήταν 0,45 μ. Ο ταφικός περίβολος έδραζόταν από φυσικό έδαφος, σε βάθος 2,10 μ. από τό κατάστρωμα της σύγχρονης οδού Μινώας και διατηρούνταν σε ύψος 1,80 μ.

Μέσα στο χώρο του ταφικού περιβάλου βρέθηκαν τρεις τάφοι (I-II-III), με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, της ελληνιστικής περιόδου. Έμπρός από τους τάφους I και III είχε τοποθετηθεί από ένας πεσσός, ενώ έμπρός από τον τάφο II ένας κίονας ιωνικός. Μεταξύ των πεσσών και του κίονα βρέθηκαν κομμάτια παρόλθιων, θραύσματα δακρυδόχων και άλλων αγγείων της ελληνιστικής περιόδου και δύο μολύβδινες κάλπες. Ή μία κάλπη, ύψ. 0,22, μεγ. διαμ. 0,30, διαμ. στομ. 0,22 μ., περιείχε δύο γυάλινα μυροδοχεία, ύψ. 0,058 και 0,065 μ., μία έλεφαντίνη κτένα, μήκ. 0,115, πλ. 0,055 μ., θραύσματα κρίκων έλεφαντίνων και χάλκινη λαβή.

Οι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι από πλάκες κογχυλιάτη λίθου, καθώς και τὰ καλύμμά τους. Ἡ ἔρευνά τους παρουσίαζε μεγάλες δυσκολίες, γιατί ὁ τοίχος τῆς παρακειμένης οἰκοδομῆς ἦταν ἐτοιμόρροπος καὶ περνοῦσε πάνω ἀπὸ τὴν ἄκρη τῶν τάφων Ι καὶ ΙΙΙ. Ὁ τάφος Ι περιεῖχε τέσσερα γυάλινα μυροδοχεῖα, ὕψ. 0,115-0,16 μ., δύο ἑλλειψοειδῆ, σφῶ. ὕψ. 0,05 καὶ 0,045 μ., χάλκινη λεπτὴ ἄλυσίδα καὶ χάλκινη στεφάνη ἀγγείου, καθώς καὶ κομμάτια χαλκοῦ καὶ σίδηρου. Ὁ τάφος ΙΙ, διαστ. 1,90×0,62, ὕψ. 0,67 μ., περιεῖχε τὰ διαλυμένα ὁστά ἐνὸς νεκροῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε γύρω ἀπὸ τὸ κρανίον του χρυσὰ φύλλα ἀπὸ στεφάνι, στό στόμα του ἓνα νόμισμα καὶ δίπλα του κἀνθαρο, ὕψ. 0,09 μ., μυροδοχεῖο, ὕψ. 0,15 μ., λάγηνον, ὕψ. 0,20 μ., καὶ σιδερένια σπλεγγίδια σέ κομμάτια.

Ὁδός Μινώας 72

Στό οικόπεδο ιδιοκτησίας Μαρ. Μ. Χαλόφτη, διαστ. 13×17 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα της οδού, που συνέδεε την πόλη των Μεγάρων με τό ἐπίνειό της Νίσαια.

Ἡ ὁδὸς εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ τὰ βορειοδυτικὰ πρὸς τὰ νοτιοανατολικά. Τὸ ἀρχαῖο πλάτος τῆς ὑπολογίζεται σέ 5,65 μ. Πρὸς τὰ δυτικὰ καθορίζεται ἀπὸ λίθινο ἀγωγὸ καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά ἀπὸ λεπτὸ λίθινο ἀνάλημμα. Τὸ συνολικὸ πᾶχος τῆς ὁδοῦ εἶναι 1 μ. περίπου καὶ ξεχωρίζουν πέντε κύρια ὁδοστρώματα. Τὰ τρία κατώτερα περιορίζουν τὰ στὸ πλάτος τῶν 5,65 μ., μεταξύ τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τοῦ

ἀναλήμματος, ἐνῶ τὰ δύο ἀνώτερα ἐκτείνονται πέρα ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ὄρια σὲ ἀκαθόριστη ἑκταση. Ὁ ἀγωγὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ λίθους λαξευτοὺς, διαστ. 1,35×0,50, ὕψ. 0,40 μ., οἱ ὅποιοι εἶναι τοποθετημένοι σὲ δύο παράλληλες σειρές, μὲ κλίση στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τους, καὶ ἐδράζεται σὲ ἐπιχώσεις. Τὸ ἀνάλημμα εἶναι χτισμένο μὲ ἀργούς λίθους, ἔχει πᾶχος 0,35 μ., διατηρεῖται σὲ ὕψος 0,50 μ. καὶ ἐδράζεται ἐπάνω στὸ φυσικὸ ἔδαφος σὲ βάθος 2,10 μ., ὅπως καὶ ἡ ὁδός. Ἡ ὁδός ἦταν σὲ χρῆση ἀπὸ τὴν ὑστεροκλασικὴ περίοδο.

Ὁδὸς Μινώας 74 καὶ Πλάτωνος (Σ χ ἐ δ. 12)

Στὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Περρῆ, διαστ. 10,80×26 μ., ἀποκαλύφθηκε τμήμα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, πού συνέδεε τὴν πόλιν τῶν Μεγάρων μὲ τὸ λιμάνι τῆς Νίσαια καὶ τμήμα τοῦ νεκροταφείου, πού εἶχε ἀναπτυχθεῖ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ ἀρχαίου δρόμου (Π ι ν. 33 α).

Ἡ ὁδός, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ βόρεια πρὸς τὰ νότια, ἀποκαλύφθηκε σὲ ὅλο τὸ μήκος τοῦ οἰκοπέδου. Ἔχει πλάτος 5,35 μ. Τὸ δυτικὸ τῆς ὁδοῦ καθορίζεται ἀπὸ λίθινο ἀγωγὸ καὶ τὸ ἀνατολικὸ ἀπὸ λεπτὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο. Ἡ ὁδὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑξὶ ὁδοστρώματα, συνολ. πᾶχ. 2,90 μ., πού ἀνῆκαν στὴν ὑστεροκλασικὴ καὶ ἑλληνιστικὴ περίοδο κυρίως. Ὁ λίθινος ἀγωγὸς ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ δύο παράλληλες σειρές λαξευτῶν λίθων, πού οἱ διαστάσεις τους ποίκιλλαν, μερικές φορές ἔφταναν τὰ 1,35×0,50, ὕψ. 0,40 μ., καὶ ἦταν τοποθετημένοι μὲ κλίση, ὥστε στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τους νὰ σχηματίζουν ἀμβλεία γωνία. Τὸ πλάτος τοῦ ἀγωγοῦ ἦταν 1-0,80 μ. Ἐδραζόταν σὲ ἐπιχώσεις καὶ ἡ ἐπιφάνειά του ἀντιστοιχοῦσε μὲ τὸ ἔκτο ὁδοστρώμα. Ὁ τοῖχος, πού ἀποτελοῦσε τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ὁδοῦ, ἦταν χτισμένος μὲ ἀργούς λίθους. Εἶχε πλάτος 0,35 μ. καὶ ἐδραζόταν στὸ φυσικὸ ἔδαφος, ὅπως καὶ τὰ ὁδοστρώματα.

Δυτικὰ τοῦ ἀγωγοῦ ἀποκαλύφθηκαν ἑννέα τάφοι καὶ ἕνα ταφικὸ κτίσμα, ἀνατολικά τοῦ ἀναλήμματος ἀνασκάφθηκαν τέσσερις τάφοι.

Τὸ ταφικὸ κτίσμα Α, διαστ. 2,40×3,70 μ., ἦταν κατασκευασμένο μὲ λαξευτοὺς πωρόλιθους. Ἀπὸ τίς δεκαεῖς ταφές οἱ ἑννέα ἦταν ἐνταφιασμοί. οἱ ἑξὶ εἶχαν γίνει σὲ σαρκοφάγους καὶ οἱ τρεῖς σὲ κιβωτιόσχημους τάφους. Οἱ ὑπόλοιπες ταφές ἦταν καύσεις, οἱ δύο εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ ἀγγεῖα καὶ οἱ ἄλλες δύο σὲ κάλπες, μία μολυβένια καὶ μία ἀπὸ πωρόλιθο.

Σύντομη περιγραφή τῶν τάφων θά γίνει μὲ ἀριθμητικὴ σειρά.

Τα φή Ι. σαρκοφάγος, διαστ. 1,90×0,50. Περιεῖχε τὰ διαλυμένα ὀστά ἑνὸς νεκροῦ, ὀκτὼ δακρυδόχους ἀτρακτόσχημες, ὕψ. 0,125-0,10 μ., μία λάγνηνο, ὕψ. 0,13 μ., καὶ μία πρόχου, σῶζ. ὕψ. 0,12 μ., τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου. Ἐξω ἀπὸ τὸν τάφο βρέθηκε ἕνα πινάκιο κορινθιακό.

Τα φή ΙΙ. κιβωτιόσχημος, διαστ. 2,20×0,60 μ. Περιεῖχε τὰ διαλυμένα ὀστά ἑνὸς νεκροῦ, σαράντα δακρυδόχους ἀτρακτόσχημες, ὕψ. 0,12-0,19 μ., μία λάγνηνο, ὕψ. 0,175 μ., καὶ μία ἄβαφη πρόχου, ὕψ. 0,085 μ., τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου (Π ι ν. 33 β).

Τα φή ΙΙΙ. μολυβένια κάλπη, ὕψ. 0,21, διαμ. 0,26 μ. Περιεῖχε ὀστά καμένα, τυλιγμένα σὲ ὕφασμα, τοῦ ὁποῖου μόνον ἔχνη σώζονταν, ἕνα νόμισμα ἀσημένιο ἐποχῆς Τριανδρίας καὶ λίγα φύλλα χρυσοῦ.

Τα φή ΙV. κιβωτιόσχημος, διαστ. 2×0,58 μ. Περιεῖχε δώδεκα δακρυδόχους ἀτρακτόσχημες, σκύφο μεγαρικό, ὕψ. 0,08 μ., λάγνηνο, ὕψ. 0,10 μ., τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου.

Τα φή V. σαρκοφάγος, διαστ. 2×0,64 μ. Περιεῖχε μόνον τὰ ὀστά ἑνὸς νεκροῦ.

Τα φή VI. σαρκοφάγος, διαστ. 2×0,63 μ. Περιεῖχε τὰ ὀστά δύο νεκρῶν, θήλαστρο, ὕψ. 0,098 μ., τριφυλλόστομη οἰνοχόη, ὕψ. 0,05 μ., καὶ σιδερένια στλεγγίδα.

Τα φή VII. σαρκοφάγος.

Τα φή VIII. κυλινδρική κάλπη ἀπὸ πωρόλιθο, διαμ. 0,33, ὕψ. 0,50 μ. Περιεῖχε λίγα καμένα ὀστά.

Τα φή IX. σαρκοφάγος, διαστ. 2×0,38 μ. Περιεῖχε τὰ διαλυμένα ὀστά ἑνὸς νεκροῦ καὶ δύο μικρὰ βραχιόλια χάλκινα.

Τα φή X. κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,70×0,52 μ. Περιεῖχε φιαλίδιο, ὕψ. 0,08 μ., ἀμφορίσκο, ὕψ. 0,145 μ., καὶ ἐξ-άλειπτρο, ὕψ. 0,035 μ.

Τα φή XI. στάμνος μὲ τὸ κάλυμμά της, ἄβαφη, ὕψ. 0,35 μ., μὲ στριπτές λαβές. Περιεῖχε καμένα ὀστά καὶ ἀλυπτὸταν μὲ λεκάνη, ὕψ. 0,12 μ., ἄβαφη (Π ι ν. 33 γ).

Τα φή XII. κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,70×0,48 μ. Περιεῖχε μόνον λίγα ὀστά.

Τα φή XIII. πίθος ἄβαφος, ὕψ. 0,31 μ. Περιεῖχε ἐντεκα ἀγγεῖα.

Ὁδὸς Γεωργίου Μπερδελῆ 2 καὶ Ἀγίας Παρασκευῆς

Στὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Ἀθ. Μπερδελῆ, διαστ. 12,20×8 μ., στὴ συμβολὴ τῶν δύο ὁδῶν βρέθηκε ἡ νότια γωνία δωματίου. Ἐπειδὴ ἐπρόκειτο γιὰ ἐπέκταση οἰκοδομῆς ἐρευνήθηκε μόνον ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ οἰκοπέδου.

Οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου ἦταν χτισμένοι μὲ ἀργούς λίθους, εἶχαν πᾶχος 0,55-0,45 μ., ἐδράζονταν στὸ φυσικὸ ἔδαφος, σὲ βάθος 2,50 μ., καὶ διατηροῦνταν σὲ ὕψος 0,70 μ. Ὁ νότιος τοῖχος ἀποκαλύφθηκε σὲ μήκος 3 μ. καὶ ὁ δυτικὸς σὲ μήκος 1 μ. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου βρέθηκε σὲ βάθος 2,20 μ. καὶ ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ χαλίκια καὶ ἀμμοκονίαμα.

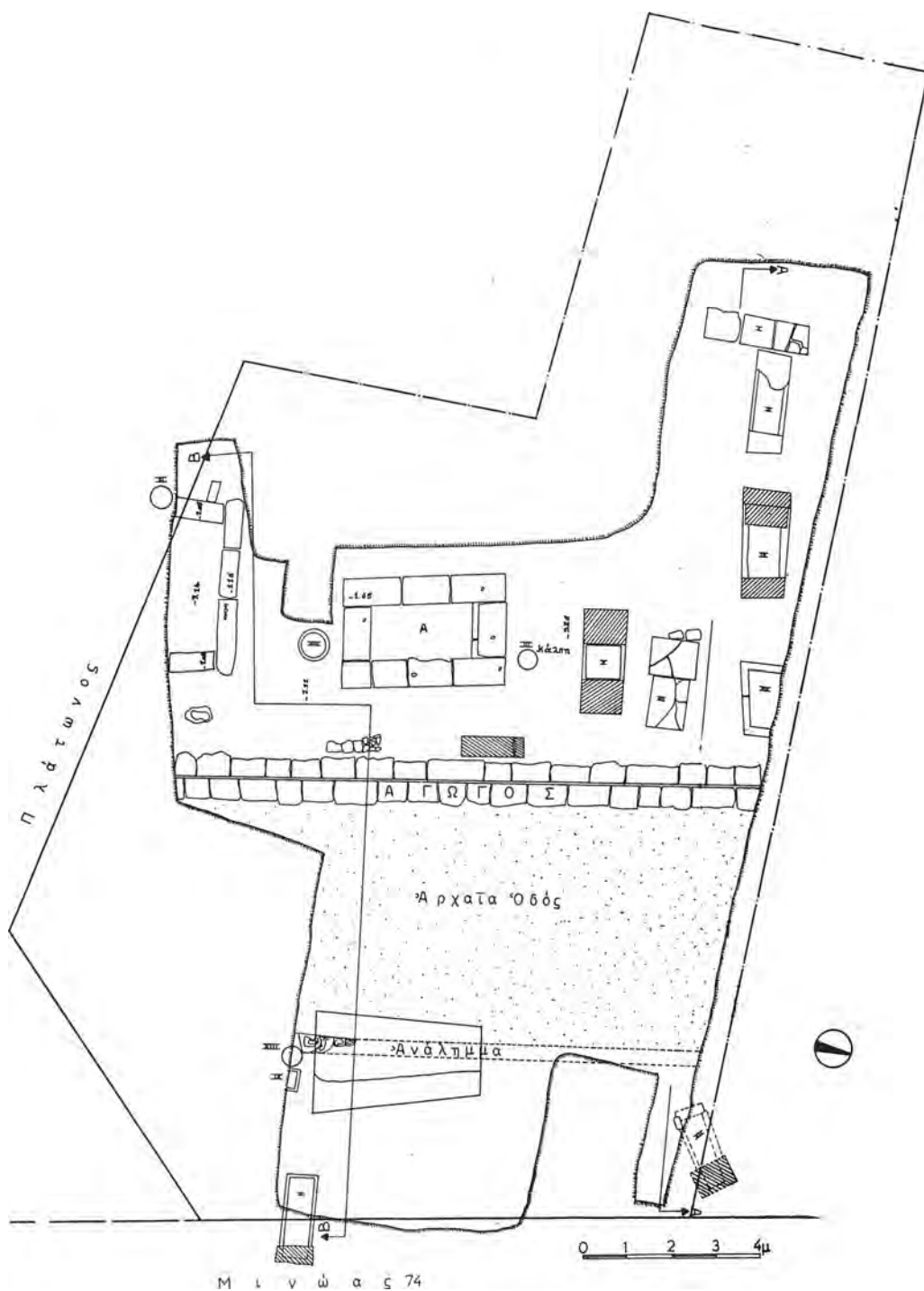
Ὁδὸς Μελετίου Ζαχαρία 16

Στὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Κωνστ. Μπράβου, διαστ. 22×10,80×19,50 μ., ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ἀποκάλυψε δύο ἀρχαίους τάφους καὶ λίγα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα.

Ὁ ἕνας τάφος ἦταν πώρινη σαρκοφάγος ὀρθογώνια, διαστ. 0,85×0,40 μ., καὶ περιεῖχε τὰ ὀστά ἑνὸς μικροῦ παιδιοῦ καὶ δύο ἀγγεῖα ὑστερογεωμετρικά, ἕνα μόνωτο κύπελλο καὶ μία οἰνοχόη κορινθιακῆς προέλευσης.

Ὁ δεύτερος τάφος ἦταν λακκοειδῆς, ὀρθογώνιο ὄρυγμα στὸ φυσικὸ ἔδαφος, διαστ. 1,10×0,60 μ., πού καλυπτόταν μὲ μία πλάκα καὶ περιεῖχε τὰ ὀστά ἑνὸς νεκροῦ.

Κατὰ μήκος τῆς βόρειας μεσοτοιχίας τοῦ οἰκοπέδου σωζόταν τοῖχος, μήκ. 5,20 μ., χτισμένος μὲ ἀργούς λίθους

Σχέδ. 12. Μέγαρο. Όδος Μινώας 74 καί Πλάτωνος. Κάτοψη της ανασκαφής.

καί κάθετους λαξευτούς παρόλιθους κατ' αποστάσεις· έδραζόταν στό φυσικό έδαφος, σέ βάθος 1,75 μ., καί σωζόταν σέ ύψος 1,50 μ. Ἀπό ένα δεύτερο τοίχο κάθετο στόν προηγούμενο διατηρείται μικρό τμήμα, σωζ. μήκ. 0,55 μ. Τρίτος τοίχος, μέ κατεύθυνση παράλληλη πρός τόν πρῶτο, είχε κατασκευαστεί σέ απόσταση 0,55 μ. ἀπό αὐτόν καί σωζόταν σέ μήκος 2 μ.

Κοντά τους βρέθηκε πήλινη κάλη, πού καλυπτόταν μέ λοπάδα, καί δίπλα της λάγνηος, τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου. Στά νότια τοῦ τάφου 1 καί σέ απόσταση 1 μ. σώζονταν μικρό τμήμα τοίχου ἀπό ἀργολιθοδομή, σωζ. μήκ. 1 μ., καί τμήμα δαπέδου ἀπό ἄμμοκονία, διαστ. 1,70×1,20 μ., τοῦ ὁποίου ἡ στάθμη βρισκόταν 0,90 μ. βαθύτερα ἀπό τό σύγχρονο έδαφος.

ἽΟδός Λουκιανοῦ 15 καί Θεοκρίτου

Στό οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Ἑλ. Πέτρου, διαστ. 13,50×14 μ., βρέθηκε τοίχος τῆς ὑστεροκλασικῆς περιόδου. Διέσχιζε τό οἰκόπεδο, μέ κατεύθυνση Α.-Δ. καί ἀποκαλύφθηκε σέ μήκος 12,80 μ. Ἦταν κατασκευασμένος μέ ἀργούς λίθους καί λαξευτούς κροκαλοπαγεῖς κατὰ ἀποστάσεις, είχε πλάτος 0,55 μ., έδραζόταν στό φυσικό έδαφος σέ βάθος 1,70 μ. καί διατηροῦνταν σέ ύψος 0,30-0,75 μ.

Στή βορειοανατολική γωνία τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκε ὁ πυθμένος κλειστοῦ χονδροειδοῦς ἀγγείου, διαμ. 0,40 μ.

Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Καλύβια Κουβαρά

Στίς 5 Μαρτίου 1975 ὁ Γ. Ροῦσσος ἔφερε στά γραφεῖα τῆς Ἐφορείας μαρμάρينو χέρι ἀγάλματος. Δήλωσε ὅτι τό βρήκε τυχαῖα λίγες μέρες πρίν σέ μπάζα ἀγροῦ, στήν περιοχή Καλυβίων Κουβαρά, χωρίς νά δώσει περισσότερα στοιχεῖα γιά τήν ἀκριβή θέση καί τίς συνθήκες εὑρεσις. Ζήτησε μάλιστα ἀπό τήν Ἐφορεία Ἀρχαιοπωλείων καί Ἰδιωτικῶν Συλλογῶν τήν ἄδεια νά τό κρατήσει. Ὅσο γυνώριζω ἡ ἄδεια δέν τοῦ δόθηκε.

Εἶναι τό ἀριστερό ἄκρο χέρι κούρου ἀπό λεπτόκοκκο πεντελικό μάρμαρο μέ σφιγμένα τά δάχτυλα στό τυπικό σχῆμα τῆς χαλαρῆς γροθιάς (Πί ν. 34 α-β). Ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου, ἐκτός ἀπό ἀσήμαντες κακώσεις, σώζεται σέ καλή κατάσταση καί διατηρεῖ τή λείανση. Τό σπᾶσιμο στόν καρπό φαίνεται σχετικά πρόσφατο, ἀντίθετα ἀπό τήν κάτω ἐπιφάνεια τῆς παλάμης, πού δείχνει νά ἀποσπᾶστηκε ἀπό τό μηρό τοῦ ἀρχαίου ἐπιτύμβιου ἀγάλματος ἥδη κατὰ τήν ἀρχαιότητα. Ἡ ἄκρη τοῦ ἀντίχειρα μέ τμήμα τοῦ νυχιοῦ λείπει. Ἡ πίσω, πλάγια ἐπιφάνεια τῆς παλάμης μέ τόν ἀναδιπλωμένο λιχανό εἶναι ἀδρότερα ἐργασμένη. Διαστάσεις: μέγ. μήκ. 0,116, μέγ. πλ. 0,076, μέγ. ὕψ. 0,056 μ. Θά μπορούσε νά χρονολογηθεῖ στήν εἰκοσαετία 540-520 π.Χ.

Μέ βάση γύψινο ἔκμαγεῖο ἔγινε προσπάθεια νά ἀποδοθεῖ σέ κάποιον ἀπό τοὺς γνωστούς ἀττικάς κούρους τῆς περιόδου αὐτῆς, χωρίς ὅμως ἀποτέλεσμα.

Καμάριζα

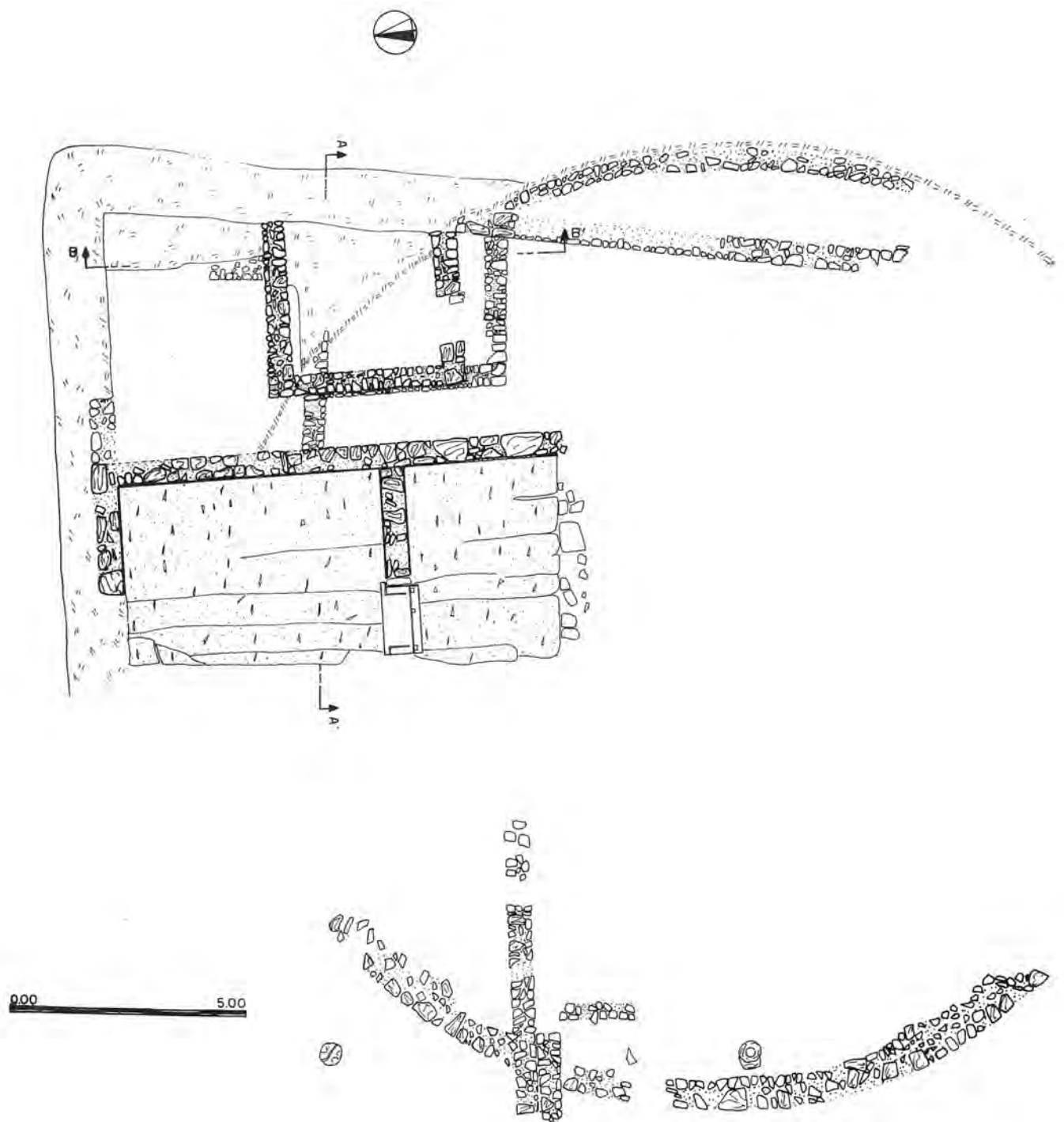
Θέση Πουσιπέλια

Τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1974 ὁ Γ. Χριστοδουλάρης πραγματοποίησε ἀποχωματώσεις καί ἰσοπεδώσεις σέ τμήμα τοῦ ἀγροκτήματός του στή θέση «Πουσιπέλια», νοτιοδυτικά τοῦ χωριοῦ Καμάριζα (ἡ Ἅγιος Κωνσταντῖνος), προκειμένου νά ἀνεγείρει οἰκοδομή, μέ ἀποτέλεσμα νά φέρει στό φῶς μαρμάρινη βάση, διαστ. 0,70×0,56×0,18 μ., καί ἔχνη ἀρχαίων κτισμάτων. Ἡ θέση δέν ἀπέχει πολύ ἀπό τή γνωστή περιοχή «Μεγάλα Πεύκα» στοὺς νότιους πρόποδες τοῦ ὄρους «Κόκκινος Βράχος», ὅπου σώζεται σημαντικό συγκρότημα ἀρχαίων πλυντηρίων ἀργυρούχων μεταλλευμάτων τῆς Λαυρεωτικῆς. Γι' αὐτό τό λόγο κρίθηκε ἀναγκαῖα ἡ διεξαγωγή δοκιμαστικῆς ἀνασκαφῆς στό κτῆμα Χριστοδουλάρη, ἡ ὁποία καί κράτησε ἀπό τίς 27 Ἰανουαρίου ὡς τίς 15 Μαΐου 1975 μέ μικρές διακοπές. Ἐπικεφαλῆς τοῦ ὀλιγαριθμοῦ συνεργείου ἐργατῶν ἦταν ἡ ἐκτακτὴ ἀρχαιολόγος Θ. Κυριακοῦ, πού ἐπέδειξε, ὅπως πάντα, μεθοδικότητα καί ἐπιμέλεια.

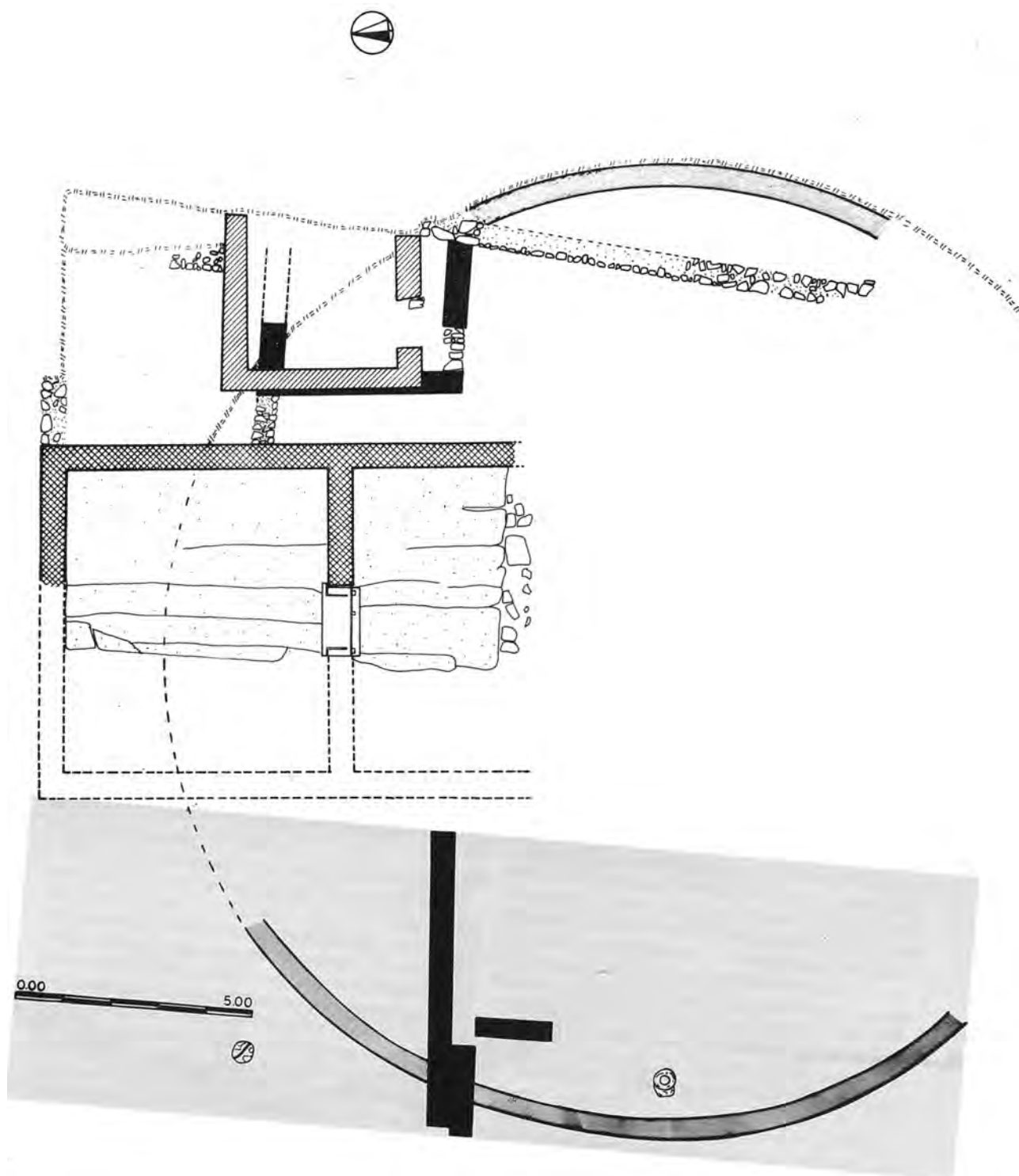
Ἀποκαλύφθηκε ὀρθογώνιος ναῖσκος, διαστ. 10,30×7,40 μ. (Σχέδ. 1-2), τοῦ ὁποίου ἡ δυτικὴ πλευρὰ βρέθηκε καταστραμμένη ἀπό τήν ἄρση, μπορεῖ ὅμως ν' ἀποκατασταθεῖ μέ σχετικὴ ἀκρίβεια. Ὁ ναῖσκος ἀποτελεῖται ἀπό προστῶο ἀνοιχτό πρός Ν. καί εὐρύ σηκό, μέ ἀνοιγμα θύρας μεταξύ τους, τῆς ὁποίας σώζεται τό καλοδολεμένο λίθινο κατώφλι, διαστ. 1,50×0,75 μ. Τό μεγάλο ἀνοιγμα τοῦ προστῶου δικαιολογεῖ τήν παρουσία δύο τουλάχιστον ξύλινων κιόνων. Οἱ τοῖχοι, πλ. 0,50 μ., κατασκευασμένοι μέ μικρές πέτρες, ἔφεραν ἐπίχρῖσμα ἀπὸ ἄσβεστοκονία στό ἐσωτερικό, μέ ἔχνη ἐρυθροῦ χρώματος καί ὄχρας στοὺς ὀρθοστάτες. Πάνω ἀπὸ τοὺς ὀρθοστάτες τό κονίαμα ἦταν λευκό καί ἀπομιμοῦνταν ἰσόδομη ἀναδομή μέ ἐγχάραιες. Τό δάπεδο ἦταν στρωμένο μέ θραύσματα κεραμίδων μνηγμένα σέ κονίαμα. Ἐφερε κεράμωση κορινθιακοῦ τύπου, ὅπως δείχνουν ἀρκετά θραύσματα, κυρίως ἀπὸ ἀνθεματοῦς ἡγεμόνες καλυπτήρες πού ἀποκαλύφθηκαν στήν ἐπίχωση (ἀριθ. εὐρ. 1325-1331).

Τμήμα μαρμάρινου ἀμφίγλυφου τραπεζοφόρου σέ τρία συνανήκοντα κομμάτια βρέθηκε στό δυτικό, καταστραμμένο ἀπὸ τήν ἄρση, τμήμα τοῦ ναῖσκου (ἀριθ. εὐρ. Μ. Βραυρώνος 1356). Βρέθηκαν ἀκόμη καρπὸς χειροῦ ἀπὸ μαρμάρينو ἔγαλμα (ἀριθ. εὐρ. Μ. Βραυρώνος 1384), θραύσμα μαρμάρου πού σώζει πτυχές ἐνδύματος (ἀριθ. εὐρ. Μ. Βραυρώνος 1388), καθὼς καί 7 ἀπροσδιόριστα κομμάτια μαρμάρου (ἀριθ. εὐρ. Μ. Βραυρώνος 1385 α-β, 1386, 1387α, 1389, 1390 α-β). Θραύσματα ἀγγείων, μεταξύ τῶν ὁποίων καί λύχνος (ἀριθ. εὐρ. Μ. Βραυρώνος 1318), πού ἤρθαν στό φῶς πάνω στό δάπεδο τοῦ σηκοῦ χρονολογοῦν τό ναῖσκο στόν 1ο αἰ. π.Χ.

Σέ απόσταση 1 μ. μόνο ἀνατολικά ἀπὸ τό ναῖσκο καί παράλληλα σ' αὐτόν, ἀποκαλύφθηκαν δύο ἐπ'ἀλλήλα μονόχωρα ὀρθογώνια κτίσματα μέ τήν εἴσοδο στά νότια, πού ἐκπροσωποῦν δύο φάσεις τῆς ἰδίας ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς· καί οἱ δύο χρονολογοῦνται στό 2ο αἰ. π.Χ. (Σχέδ. 1-2). Τό ὑπερκείμενο κτίσμα τῆς νεότερης φάσης (ἔσωτ. διαστ. 2,95×3,10 μ. περίπου) ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω στό

Σχέδ. 1. Καμάριζα. Θέση Πουσιπέλια. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 2. Καμάριζα. Θέση Πουσιπέλια. Οι δύο φάσεις της ανασκαφής.

στρώμα καταστροφής (κεραμίδια στέγης) του προγενέστερου. Είναι παράγων, έχει κοντύτερη τη νότια από τη βόρεια πλευρά και ελαφρώς εκκεντρη προς τα δυτικά της θύρας εισόδου (Πί ν. 34 δ). "Όλο μαζί είναι μετατοπισμένο κατά 0,50 μ. νοτιότερα από το προγενέστερο κτίσμα. Η δυτική πλευρά του ταυτίζεται σχεδόν με την αντίστοιχη του προγενέστερου, ενώ η ανατολική είναι λαξευμένη στο σχιστολιθικό βράχο, ο οποίος από το σημείο αυτό ανεβαίνει και σχηματίζει ελαφρά υπερυψωμένο ανδραιο.

Τό μονόχωρο κτίσμα της προγενέστερης φάσης (έσωτ. διαστ. 3,40×2,70 μ.) εδράζεται απευθείας στο φυσικό πέτρωμα, ενώ την ανατολική του πλευρά αποτελούσε και πάλι ο κομμένος κάθετα σχιστόλιθος. Η είσοδος του στη νότια πλευρά είναι τελείως εκκεντρη, σε έπαφή με το δυτικό τοίχο.

Αναλημματικός τοίχος σε κακή διατήρηση, που ξεκινά από τη νοτιοανατολική γωνία του μονόχωρου της νεότερης φάσης και συνεχίζεται νότια σε μήκος 6,50 μ. περίπου, συγκράτει τα χώματα του ελαφρά υπερυψωμένου ανδραιο. Ερευνητικές τομές που έγιναν εγκάρσια στο ανάλημμα μάς έδωσαν λίγα αλλά πολύτιμα χρονολογικά στοιχεία, μιά και προέρχονται από την τάφρο θεμελίωσής του: τμήμα λεκανίδας (άριθ. εθρ. Μ. Βραυρώνος 1320), θραύσμα λαιμού κανθάρου με διακόσμηση τύπου νεότερου West Slope, (άριθ. εθρ. Μ. Βραυρώνος 1321) και τρεις λαβές δξυπύθμενων άμφορέων. Οι δύο από τόν ίδιο άμφορέα Κνιδίων επί Αμύντου άρχοντος (μέσα 2ου αϊ. π.Χ., πρβλ. Délos 27, 326, E61) και από τό εργαστήριο του Μάητος, ή τρίτη Ροδίων με ίχνη του ονόματος Νικασα[γώρας], που άπαντά σε άμφορείς του 180 και του 120 π.Χ.

Στήν ίδια περίοδο του 2ου αϊ. π.Χ. φαίνεται πώς άνήκουν και οι τοίχοι με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά που σώζονται έλλιπείς στα δυτικά του ναΐσκου του 1ου αϊ. π.Χ. στη θεμελίωση του οποίου και όφείλεται ή μερική καταστροφή τους.

Καμπύλοι μισοκαταστραμμένοι τοίχοι, μήκ. 9 και 15 μ. αντίστοιχα, που σώζονται στα ανατολικά και τα δυτικά των κτισμάτων και των αναλημμάτων που περιγράψαμε, άνήκουν σε μεγάλο κυκλικό περίβολο, διαμ. 19,20 μ., που σύμφωνα με την κεραμική πρέπει να κατασκευάστηκε τόν 4ο αϊ. π.Χ. και να εξακολούθησε να υπάρχει ως την έποχή κατασκευής των μονόχωρων οίκων και του ναού πάνω στο βόρειο τμήμα της περιφέρειάς του (Σ χ έ δ. 1-2). Τό νότιο τμήμα του περιβόλου έχει καταστραφεί από την άρση κι έτσι δέν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι άν εκλίνει και προς αυτή την πλευρά ή άφηνε άνοιγμα εισόδου. Δύο έλλιπείς, άδρά δουλεμένες πέτρες (ύψ. 1 μ. περίπου), που βρέθηκαν μπηγμένες στο έδαφος στο δυτικό τμήμα του περιβόλου, ή μία μέσα, ή άλλη έξω άπ' αυτόν και λίγο βορειότερα, πρέπει ν' αποτελούσαν όρους. Δυστυχώς, δέ σώζονται επιγραφές, που θά μπορούσαν να μάς διαφωτίσουν για τό χαρακτηρισμό του οριζόμενου χώρου. Είναι πάντως φανερό ότι δέν έχουμε να κάνουμε με ταφικό περίβολο (άπουσιάζουν έντελώς ένδείξεις παρουσίας τάφων), αλλά μάλλον με περίβολο ιερού τεμένους, υπόθεση ή όποία ενισχύεται από

τήν παρουσία των όρων και τή συνέχιση της λατρευτικής παράδοσης με την άνέγερση των οίκων και του ναού. Δέν μπορεί έξάλλου να θεωρηθεί συμπτωματική ή έπιλογή της θέσης κατασκευής των λατρευτικών κτισμάτων και ιδιαίτερα του ναού, που συμπίπτει με τό Β.-Ν. άξονα του περιβόλου και είναι στραμμένος προς τό κέντρο, όπου βρισκόταν προφανώς ο βωμός.

Συνοψίζουμε την οίκοδομική ιστορία του λατρευτικού αυτού συγκροτήματος:

4ος αϊ. π.Χ.: Γύρω από ύπαίθριο βωμό κατασκευάζεται χαμηλός λιθόκτιστος περίβολος, που όρίζει τό ιερό τέμενος. Χρησιμοποιείται πιθανώς και κατά τή διάρκεια του 3ου αϊ. π.Χ.

2ος αϊ. π.Χ. (α' μισό): Στην περιφέρεια του περιβόλου (βορειοανατολικό τμήμα) κατασκευάζεται μονόχωρος οίκος για τίς άνάγκες στέγασσης των άναθημάτων που θά ήταν κυρίως πήλινα είδώλια, λύχνοι και μικρά άγγεία, προσφορές ταπεινών άγροτών, ίσως και μεταλλωρύχων δούλων, στη θεότητα.

2ος αϊ. π.Χ. (β' μισό): Πάνω στον καταστραμμένο από άγνωστη αίτία οίκο κατασκευάζεται άλλος παρόμοιος κατά 0,50 μ. μόνο βορειότερα μετατοπισμένος. Ο κυκλικός περίβολος του ιερού τεμένους αντικαθίσταται από εύθύγραμμα αναλήμματα, ένα κατά μήκος της ανατολικής κι ένα κατά μήκος της βορινής πλευράς του.

1ος αϊ. π.Χ.: Δίπλα στον οίκο σε κεντρική θέση κατασκευάζεται ναός έν παραστάσι με δικίδνιο πιθανώς προστώο και σηκό, όπου ήταν στημένο μαρμάρινο λατρευτικό άγαλμα γυναικείας (;) ντυμένης μορφής και μαρμάρννη τράπεζα.

Τά κινητά εδρήματα είναι λιγοστά και δέ μάς επιτρέπουν να άναγνωρίσουμε με ββαιότητα τή λατρεύόμενη θεότητα. Τά θραύσματα του μαρμάρννου άγάλματος (καρπός χερνού, πτυχές ένδύματος) άνήκουν μάλλον σε γυναικεία μορφή. "Αν πρέπει όμως να την ταυτίσουμε με την "Αρτεμη, κατεξοχήν θεά της Λαυρεωτικής, ή με άλλη θεότητα, παραμένει προς τό παρόν άπλό έρώτημα.

Λ α μ π ρ έ ς

Γιά τήν άνασκαφή ταφικών περιβόλων του 4ου αϊ. π.Χ. στο κτήμα Σωτ. Σουρλατζή, στη θέση «Μακρία Πεύκα» Λαμπρών (σημερινός συνοικισμός Κόντρα Ρετσίνα Κορωπιού) βλ. ΑΑΑ VIII (1975), σ. 275-290.

Μ α ρ α θ ώ ν α ς

Γιά σωστικές άνασκαφές σε διάφορα σημεία της κοιλάδας του Μαραθώνα (Σκόρπιο ποτάμι, Βαλαρία, Οινόη, έλος Μπρέξιζας, Βρανά) βλ. ΑΔ 29 (1974): Μελέται, σ. 226-244.

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

THORIKOS

1973 Campaign

The tenth campaign took place during the months of September, October and November and was directed by H.F. Mussche (Professor at the University of Ghent) and Paule Spitaels (Lecturer at the University of Ghent). The object was limited to a series of stratigraphical control excavations in the Industrial Quarter, aiming at the collection of more accurate chronological data.

The result was the discovery of older constructions under Washery no. 1. At the same time, a significant and extensive deposit of Corinthian sherds was found, which proved yet again the importance of Thorikos in the Archaic period.

1974 Campaign

In the spring of 1974, an exceptionally detailed photogrammetric study of the theatre was made and the present state in all its aspects was determined.

The excavation campaign due for the autumn of the same year was interrupted; the normal excavation period was devoted to the study of the material and the problems of the site.

1975 Campaign

The eleventh campaign was undertaken in 1975 in normal circumstances. The field-work took place in September, October and November under the direction of H.F. Mussche and Paule Spitaels. The various activities fell under the following main headings:

Study of the site, survey of the surface and rescue excavation

Large areas of the slopes of the Velatouri were once more examined in detail and mapped with the aim, as far as possible, to get a more general idea of mining and associated remains (entrances to the mines, air shafts, washeries, etc.), in preparation for exploration underground.

The investigation of the mining site was rewarded by the finding of a Geometric necropolis not previously located. Interesting Geometric sherds have been found from several graves, which became partially visible due to erosion. In the course of time the necropolis had been heavily plundered as the rescue excavation has revealed.

The Theatre

Following the photogrammetric study of 1974, a control excavation and complementary research was undertaken. Attention was paid in particular to the eastern *parodos* and the so-called eastern rooms. The earlier excavations gave no satisfactory explanation of the function of this particular structure, which had been partially hewed out of the rock on the eastern side and built up on the western side. The

remains were excavated with the following results: the low walls which were indicated on former plans, dividing the two rooms, are not antique. Originally this building was a large rectangular room (4.50×11.50 m.). In the eastern part, the floor was of carefully cut-out rock with a thin layer of loam on it; on the western side, the difference of the slope of the rock was levelled with filling under the loam floor. This room extended into the *parodos*, where much of the stratigraphy has been destroyed, due to the fact that this *parodos* was repeatedly levelled in the twentieth century, for theatrical performances.

In Antiquity, probably in the Hellenistic period, the building was severely damaged. The south-western corner was clumsily reconstructed (right down to the foundations), the building became smaller and the roof was made up of an assortment of reused tiles, as proved by the different types of tiles that were found in the last destructions layer. Under the latter, sherds of Megarian bowls were found on the floor.

Excavations on the west side of the theatre (P l. 35)

In order to understand the drainage system in the sector, a minimal area of about 10×4 m.² was excavated in 1966 against the Western *analemma* of the theatre. A few rooms and stairs of dwelling houses were found next to it. The data were, however, not sufficient to allow a definite conclusion. Thus, in 1975, excavation was systematically extended towards the west. It was carried out over an area of approximately 500 m.², limited by the Western *parodos* and the *analemma* on the one side and an antique mine gallery on the other. Three separate buildings, a dwelling house, a large rectangular room and a washery were revealed.

The dwelling house (P l. 36 a-b). A complete dwelling house was excavated skirted by the theatre on the eastern side and built against the face of the rock on the northern and north-western side. This means that the few rooms found in 1966 belonged to the largest house excavated in Thorikos up till now.

The southern wall which served as a terrace wall is situated at the exact level of the retaining-wall of the *koilon* and the western *parodos*. The house is built against the slope in four terraces. There is an open space with an area of 36 m.² on the left hand side of the entrance: a flagged courtyard. It is situated at the lowest level and is oriented towards the south. At the same level and on the right hand side there was probably an *andron* of 7.5 m.² intended for 5 *klinai*. On the higher terraces at least four rooms were uncovered and also various open or partially-roofed spaces.

In the present state of investigation, the house appears to date from the fifth century. Water descending the slope damaged the west side of the house (as shown by the disturbed stratigraphy and repairs). By means of minor reconstructions and repairs, it must have been occupied until at

least the third century B.C. (Megarian sherds were found on the most recent floor). The excavation of at least four rooms being still incomplete, no definite conclusions can be drawn.

The rectangular Room P (Pl. 36 c). A large rectangular room which was built against the straight southern wall of the house was excavated. It is situated precisely on the axis of the western *parodos*. The building has a surface of 11×5 m. and in some places the walls are preserved up to a height of about 2 m.; they were founded on the bedrock and carefully built. On the north side of the room, it seems that parts of the bedrock above floor level were left on purpose. The situation and size of this room justifies the hypothesis that it was the *skenotheke* of the theatre. These discoveries, both house and room, throw a new light on the conception of the west side of the fifth century theatre. The north-west corner near the theatre consists of a large area of bedrock bearing no traces of buildings. The above-mentioned constructions were protected by a rocky ledge. Their orientation is such that an architectural connection with the theatre can be presumed. Can their function be identified? The former might be interpreted as a dwelling place for either the priest of Dionysos or the actors, the latter as a *skenotheke*. Without any definite inscription, the question remains open. In any case, the western side of the theatre had a greater significance than previously considered.

The ore-washery. A complete ore-washery was unexpectedly found against the south wall of Room P. It is practically identical with Washery 1 but in a much more dilapidated state. It was only covered by a thin layer of humus and this resulted in its deterioration through constant ploughing; the furrows of the plough are still clearly visible. The excavation of the washery is in its early stages. Apart from a few test trenches, no excavation to the bedrock has been carried out. What is certain is that it was built at a later period against Room P. A pathway was discovered on the west side of the washery running towards the mine shafts. This was made up of a grey-white coloured layer of rubble originating mainly from the mine situated about 20 m. to the west.

The mine-gallery. On the surface between the washery and the entrance to the mine fragments of Roman lamps and prehistoric sherds were found above a layer containing fourth century B.C. lamps. Sherds of Roman lamps were also found in the mineshaft. It is therefore evident that in late Imperial times attempts were once more made to exploit the mines. Earth must have been removed to facilitate access to the mine. This brought to the surface the prehistoric sherds which were found in the dump outside the mine. A few of the sherds found in the mine can be joined to others found at the entrance. The first part of the mine shaft, which is liable to collapse at any moment, must have been a cave inhabited in prehistoric times. In a later period it was in this cave that the mine shaft was sunk.

H.F. MUSSCHE-P. SPITAEELS

BYZANTINA ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΟΜΩΝ ΑΤΤΙΚΗΣ, ΠΕΙΡΑΙΩΣ ΚΑΙ ΝΗΣΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κ ε ρ α τ ε α

Ναΐσκος Ἀγίας Μαρίας

Με ἀφορμὴ τὴν αἴτηση ἰδιώτη γιὰ τὴν ἀνέγερση ναοῦ στὴ θέση Λάκιζα-Τογάνι τῆς Κερατέας, κοντὰ στὰ ἑρείπια καλιοῦ ναύσκου, γνωστοῦ στοὺς κατοίκους τῆς Κερατέας ὡς Ἀγία Μαρίνα, ἐγινε ἀπὸ τὴν Ἐφορεία ἀνασκαφικῆς ἐρευνα τῶν ἐρειπίων μετὰ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου.

Μετὰ τὴν ἐρευνα διαπιστώθηκε ὅτι τὰ ἑρείπια ἀνήκουν σὲ μονόχωρο ναῖσκο μετὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα Ἱεροῦ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας.

Ἡ τοιχοποιία του (πάχ. 0,55-0,70 μ.) ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοῦς λίθους τοποθετημένους ἀκανόνιστα καὶ τμήματα πλίνθων. Ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ οἱ τοῖχοι ἦταν καλυμμένοι μετὰ ἐπιχρίσματα, πάχ. 0,03 μ., τῶν ὁποίων διακρίνονται ἐλάχιστα ἴχνη, ἐνῶ σώζονται ἀπὸ τὸ δάπεδο τμήματα σχιστολιθικῶν καὶ πηλινῶν πλακῶν. Στὰ νότια τοῦ ναύσκου βρέθηκαν ἐπίσης: α) ὑπολείμματα τοιχοποιίας προχειρῆς κατασκευῆς πού ἀνῆκε πιθανὸν στὸ βοηθητικὸ διαμέρισμα τοῦ ναύσκου, β) τέσσερα χτιστὰ πιθάρια διαφόρων διαμέτρων, πού φέρουν ἐσωτερικὰ ἐπίχρισμα ἀπὸ ἰσχυρὸ κουρασάνι, πάχ. 0,03 μ., γ) κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖας τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκε τάφος καλυβίτης (μήκ. 1,75, πλ. 0,65-0,35 μ.) μετὰ προσανατολισμὸ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. καὶ τὸ κεφάλι τοῦ νεκροῦ στὰ Δ.

Κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἐρευνας περισυλλέχθηκαν ὅστρακα ἀπὸ κοινὰ ἀγγεῖα, ἓνα νόμισμα ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ μαρμάρινα θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Ἀξιόλογο ἦταν τμήμα στήλης τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., τὸ ὁποῖο περισυλλέχθηκε στὴν τομὴ πού ἀνοίχτηκε στὰ βόρεια τοῦ ναοῦ. Ἡ στήλη σώζει σὲ ἀνάγλυφο τὸ πίσω τμήμα σώματος ζώου (σῶζ. διαστ. 0,54×0,95×0,13 μ.). Παροδόθηκε στὴν Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀθηνῶν.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Ἀ θ ῆ ν α

Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος Πλάκας

Ὁ ναός, πού βρίσκεται στὴν δόδ Ἐρεχθέως, εἶναι μικρὸν διαστάσεων σταυροειδῆς δικιόνιος μετὰ τροῦλο καὶ νάρθηκα καὶ χρονολογεῖται στὸν 11ο-ἀρχές 12ου αἰ. Ὁλόκληρος ὁ ναός ἔχει χτιστεῖ κατὰ τὸ πλινθοπερικλείστο σύστημα.

Ὁ τροῦλος εἶναι ὀκτάπλευρος στὸ συνηθιζόμενο γιὰ τοὺς ἀθηναίκοις τροῦλους τύπο. Ἀπὸ τίς τρεῖς ἡμιεξάγωνες κόγχες τοῦ Ἱεροῦ, ἡ νότια (διακονικὸ) ἔχει ἐπισκευαστεῖ σὲ νεότερους χρόνους.

Ὁ ναός ἦταν σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση, ἰδιαίτερα ἡ στέγη του ἦταν σκεπασμένη μετὰ χόρτα καὶ μικρὰ δενδρύλλια. Μετὰ τὴν ἐναρξὴ τῶν ἐργασιῶν ὅμως προέκυψε ἡ ἀνάγκη στερεωτικῶν ἐργασιῶν σὲ εὐρύτερη κλίμακα. Τμηματικὰ ἐγινε ὁ καθαρισμὸς ἀπὸ τὰ χόρτα, ἡ ἀνάσυρση τῶν κεραμιδιῶν, τὸ κλείσιμο τῶν ρωγμῶν, ἡ ἐπίστρωση τῆς στέγης μετὰ ἀσφαλτόπανο καὶ τελικὰ ἡ ἀνακεράμωσή της μετὰ παλιά κεραμίδια. Ἐπίσης στὸν τροῦλο ἐγιναν ἐργασίες ἀποκατάστασης στὴν ἀρχικὴ του μορφή σύμφωνα μετὰ τὰ στοιχεῖα πού βρέθηκαν. Ἀνοίχτηκαν τὰ παράθυρα στὴν ἀρχικὴ τους βάση, ἀφαιρέθηκαν τὰ ξύλινα κουφώματα καὶ ἀντικαταστάθηκαν μετὰ φεγγίτες ἀπὸ πωρόλιθο πού τοποθετήθηκαν στίς ἐξακριβωμένες παλιές θέσεις.

Οἱ ἐργασίες στερέωσης συμπληρώθηκαν μετὰ ἀρμολόγημα, ὅπου ὑπῆρχε ἀνάγκη, σὲ ὅλες τίς πλευρές τοῦ ναοῦ καὶ μετὰ τὴν ἀφαίρεση ἀνταισθητικῶν μεταγενέστερου σιδηρένιου κωδωνοστασίου (βλ. ΑΑΑ VIII (1975), σ. 140-150).

Μονὴ Ἀγίων Ἀναργύρων (μετόχι τοῦ Παναγίου Τάφου) (15ος-16ος αἰ.)

Στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς ἐγιναν μικρῆς ἐκτασης ἐργασίες στεγανοποίησης καὶ ἐξασφάλισής του ἀπὸ τὴν εἰσροὴ τῶν νερῶν τῆς βροχῆς. Στὰ βόρεια ἰσόγεια προσκτίσματα τῆς μονῆς μετὰ μελέτῃ τῆς Διευθύνσης Ἀναστήλωσης ἐγιναν οἱ ἐξῆς ἐργασίες: διασκευάστηκε παλιὰ ἀποθήκη σὲ ἀποχωρητήρια, ἐπισκευάστηκε ἰσόγεια πτέρυγα κελιῶν καὶ ἐπισκευάστηκε ἡ διάρρηξη πτέρυγα στὰ βορειοδυτικὰ τοῦ καθολικοῦ.

Μονὴ Δαφνιοῦ

Στὴ μονὴ ἐγιναν μικρές ἐργασίες: στερεώσεις καὶ συμπληρώσεις τοιχοδομίας στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ τείχους τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου καθὼς καὶ διευθέτηση χάνδακα καὶ διαμόρφωση τῆς πρὸς τὰ ἀνατολικά τῆς μονῆς πλατείας γιὰ τὴν προστασία τοῦ μνημείου ἀπὸ βροχοπτώσεις.

Ἀρχοντικὸ Πολυγώνωτο 2

Συνεχίστηκαν ἐργασίες ἐπισκευῆς στὴ στέγη, τὴν τοιχοδομία καὶ τὰ ἐπιχρίσματα τοῦ κτιρίου.

Μ α ρ κ ό π ο υ λ ο ι

Ἀγία Παρασκευὴ καὶ Ἀγία Θέκλα (ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 97-98).

Ἐγιναν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες: καθαρισμός, στερέωση καὶ ἀνακεράμωση τῆς στέγης τῶν δύο ναῶν. Ἐπισκευὴ ἐξωτερικῶν ἐπιχρισμάτων ἀφοῦ ἀφαιρέθηκαν τὰ σαθρά στὸ δυτικὸ τοῖχο τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς καὶ τῆς Ἀγίας

1. Οἱ ἐργασίες σὲ ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς Μεσογείων ἐγιναν μετὰ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἐκτακτῆς ἀρχαιολόγου κ. Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου.

Θέκλας. Ἀποκατάσταση τῶν μαρμαροκονιαμάτων στὰ ἐπισκευασμένα μέρη καὶ ἀσβεστοχρωματισμός. Ἐμφράξη τῶν ρωγμῶν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς Ἀγίας Θέκλας.

Κοίμηση τῆς Θεοτόκου νεκροταφείου

Μονόχωρη καμαροσκέπαστη βασιλική μὲ δίριχτη στέγη τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας. Ἐσωτερικά ἀνοίγονται ἀνά δύο τυφλά τόξα στοὺς μακροὺς τοίχους. Οἱ τοιχογραφίες χρονολογοῦνται στὸ 1767.

Ἐγινε καθάρισμός καὶ στερέωση στὰ κεραμίδια τῆς στέγης, ἀφαίρεση τῶν ἀκαλαίσθητων νεωτερικῶν κεραμιδιῶν, πού ἦταν τοποθετημένα στὸ ἀέτωμα τῆς πρόσοψης, καὶ ἀποκατάσταση τῆς παλιᾶς κεράμωσης, καθὼς καὶ ἐμφράξεις ρωγμῶν στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Στὸ ἐσωτερικὸ συμπληρώθηκαν τὰ σαθρά ἐπιχρίσματα, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν τοιχογραφίες. Στερεώθηκε ἐπίσης ἡ ἐπιγραφή μὲ τὴ χρονολογία ΑΨΞΖ στὸ μέτωπο τοῦ τόξου τῆς ὥραιας πύλης.

Β ρ α υ ρ ὠ ν α

Ἄγιος Γεώργιος (ΑΔ 16 (1961): Χρονικά, σ. 73)

Στερεώθηκε τὸ καταστραμμένον «πρέκι» τῆς θύρας εἰσόδου τοῦ ναοῦ, πού βρίσκεται στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Βραυρόνας, ἔγινε μερική ἀνακεράμωση καὶ καθαρισμός τοῦ χώρου ἀνατολικά τοῦ ναοῦ.

Κ ο ρ ω π ἰ

Παναγία στῇ θέσῃ Σκαπέρη (Χ. Μπούρα, Ἀ. Καλογεροπούλου, Ρ. Ἀνδρεάδη, Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς, Ἀθήνα 1969, σ. 15-16)

Στὴ μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική τῆς Παναγίας ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες: Ἀφαίρεση τῶν κεραμιδιῶν καὶ ἀντικατάσταση τῶν σαθρῶν δοκίδων ἀπὸ ἄγρια ξυλεία μὲ ὅμοιες στέρες, γιὰ νὰ μὴ ἀλλοιωθεῖ ἡ ἐμφάνιση τῆς ὁροφῆς στὸ ἐσωτερικόν. Ἐπανατοποθέτησι καὶ στερέωση τῶν κεραμιδιῶν τῆς στέγης. Καθαρισμός τοῦ ἐρειπωμένου ναύσκου πού βρίσκεται βόρεια τοῦ ναοῦ. Διαρρύθμιση τῶν κλίσεων τοῦ ἐδάφους γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν νερῶν τῆς βροχῆς.

Ἄγιος Πέτρος (δ.π., σ. 9-10)

Στὴ μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική τοῦ Ἀγίου Πέτρου ἔγιναν οἱ ἑξῆς ἐργασίες: Ἀφαίρεση τοῦ ἀκαλαίσθητου «χάρμυτ» τὸ ὁποῖο κάλυπτε τὴν ξύλινη ὁροφή ἐσωτερικά. Ἀφαίρεση τῶν κεραμιδιῶν, ἀντικατάσταση τῶν σαθρῶν, ἀπὸ ἄγρια ξυλεία δοκίδων μὲ στέρες τοῦ ἴδιου τύπου. Ἐπανατοποθέτησι καὶ στερέωση τῶν κεραμιδιῶν τῆς στέγης.

ΝΟΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Σ π έ τ σ ε ς

Ἀρχοντικὸ Χατζηγιάννη Μέξη (Μουσεῖο)

Στεγανοποιήθηκε τὸ ἐπίπεδο τμήμα τῆς στέγης τοῦ κτι-

ρίου γιὰ νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ τὴν ὑγρασία καὶ ἐπισκευάστηκαν ὑδραυλικές ἐγκαταστάσεις.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

Ἄ θ ἦ ν α

Ἄγιος Ἰωάννης Θεολόγος Πλάκας

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ ἦταν ἡ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν στερέωσης τοῦ ναοῦ ἀποκάλυψη στὸ ἐσωτερικόν του τμημάτων βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν κάτω ἀπὸ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα. Οἱ τοιχογραφίες πού χρονολογοῦνται στὸ 13ο αἰ. βρέθηκαν στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ (Πρωτομάρτυρας Στέφανος καὶ ἅγιος), στὸν τροῦλο (Πανοκράτορας - δύο προφῆτες πολὺ ἀπολεπισμένοι), στὴν πρόθεση σὲ καλύτερη διατήρησις ὁ Ἄγιος Γεώργιος ἐφιππος (Π ι ν.37), δύο Ἄγιοι μάρτυρες καὶ οἱ Ἄγιοι Κωνσταντίνος καὶ Ἑλένη. Στὴν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ ἡ Ἀνάληψη καὶ ἐφιππος Ἄγιος Γεώργιος.

Οἱ τοιχογραφίες συντηρήθηκαν καὶ καθαρίστηκαν ἀπὸ τὸ συνεργεῖο τοῦ συντηρητῆ Ἀρχαιοτήτων κ. Στ. Παπαγεωργίου μὲ τὴ δ. Μ. Τότση.

Τοιχογραφίες Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας

Στὸ ἐργαστήριο συντήρησης τῆς Ἐφορείας ἔγιναν ἐργασίες συντήρησης τῶν ἀποτοιχισμένων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας (ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 199. ΑΒΜΕΘ (1961), σ. 3-20. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 28 καὶ 274. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 280), πού εἶχαν μεταφερθεῖ στὸ ἱσόγειο τῆς Ἐφορείας.

Οἱ σημαντικότερες αὐτῆς τοιχογραφίες, τῶν ὁποίων ἔχουν διαχωριστεῖ τρία στρώματα, χρονολογοῦνται στοὺς χρόνους τῆς εἰκονομαχίας μὲ ἀνεικονικές διακοσμήσεις, στὸν 11ο αἰ. καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους στὸ 13ο αἰ. Ἐπίσης συντηρήθηκε καὶ τὸ σὲ δύο τεμάχια μεταβυζαντινὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ. Συντηρήθηκαν συνολικά 42 τεμάχια τοιχογραφιῶν καὶ ὑπολείπεται ἡ τοποθέτησί τους σὲ τελάρια.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν συγκολλήθηκαν δύο τμήματα πού ἀποτελέσαν τὴν κόγχη τῆς πρόθεσης καὶ ἀπεικονίζουν δύο ἀντωπὰ παγώνια.

Οἱ ἐργασίες ἔγιναν ἀπὸ τὸ συνεργεῖο τοῦ ζωγράφου-συντηρητῆ κ. Φ. Ζαχαρίου.

Κ α λ ύ β ι α

Ἄγιος Πέτρος

Ἐγινε καθάρισμός τῆς ἐπιγραφῆς στὸ νάρθηκα (N. Coumbaraki-Panselinou, Saint Pierre de Kalyvia-Kouvra et la Chapelle de la Vierge de Merenta, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 47) ἀπὸ τὸ συνεργεῖο τοῦ ζωγράφου-συντηρητῆ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Στ. Μπαλτογιάννη. Ἀφαιρέθηκαν τὰ ἀσβεστώματα καὶ στερεώθηκε τὸ χρῶμα καὶ τὸ ὑπόστρωμα.

Π α ι α ν ἰ α

Ἄγιος Ἀθανάσιος

Τὸ συνεργεῖο συντήρησης τοῦ Στ. Μπαλτογιάννη συν-

τήρησε αποτοιχισμένες τοιχογραφίες με παράσταση του Ἁγίου Νικολάου καὶ τοῦ Ἁγίου Λουκά.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ἐγινε καθαρισμός σέ 40 μνημεῖα καὶ ἀρχαιολογικούς χώρους ἀρμοδιότητος τῆς Ἐφορείας μας: Πόρος, Μπούρτζι, Μανσωλεῖο Δαμαλᾶ, Αἶγινα - Παλαιόχωρα (χῶροι, ναοί), βασιλική Ἰλισοῦ, βασιλική Βραυρώνας, Καισαριανή, Ὁμορφη Ἐκκλησιά στό Γαλάτσι, Δαφνί, βασιλική Γλυφάδας, Ὁσῖος Λουκάς κτλ. Στά ἐρείπια τοῦ ναοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στό Σταυρό (ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 11) ἔγινε λεπτομερειακός καθαρισμός τῶν ἐρειπίων τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ καὶ τοῦ περιβάλλοντος χώρου. Ἐπίσης περισυλλογή καὶ τακτοποίηση διάφορων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ τοῦ χρήσιμου οἰκοδομικοῦ ὕλικου, προκειμένου νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τήν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ.

Οἱ ἐργασίες θά συνεχιστοῦν τό 1976.

ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ-ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ

Κ Υ Θ Η Ρ Α

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Οἱ ἐργασίες τῆς Ἐφορείας στά Κύθηρα, ἀναστηλώσεις καὶ συντηρήσεις τοιχογραφιῶν, εἶχαν περιοριστεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια σέ μικροεπισκευές ἢ ἐπείγουσες στερεώσεις. Τό Σεπτέμβριο τοῦ 1974, ὕστερα ἀπό μία μεγάλη περιοδεία, καταρτίστηκε ἓνα πρόγραμμα ἐργασιῶν στά μνημεῖα ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τους, μνημεῖα ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον γνωστά στήν Ὑπηρεσία ἀπό τίς περιοδεῖες καὶ ἐργασίες τοῦ Ἐφόρου Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Π. Λαζαρίδη στά χρόνια 1964-67 (ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 183).

Στήν περιοδεία αὐτή ἔγιναν ἐπισκέψεις, φωτογράφιση καὶ ἐξέταση τῆς κατάστασης διατήρησης 60 περίπου ναῶν. Ζητήθηκε ἡ κήρυξη ὁρισμένων ἀπ' αὐτούς, πού δέν ἦταν διατηρητέα μνημεῖα, καὶ ἀποφασίστηκε νά ἀρχίσουν ἀμέσως οἱ πιό ἐπείγουσες ἐργασίες. Μέ τήν ἀρχή τοῦ χειμῶνα ὅμως ἡ ἐπικοινωνία μέ τό νησί καὶ οἱ μεταφορές ὕλικων ἔγιναν πολὺ δύσκολες κι ἔτσι ἡ ἔκταση τῶν ἐργασιῶν ἀναγκαστικά περιορίστηκε, γιά νά κλιμακωθεῖ βασιικά ἀπό τήν ἀνοιξη τοῦ 1975.

Ἁγιος Ἀνδρέας στό Λιβάδι

Ὁ ναός, σταυροειδῆς ἑγγεγραμμένος μέ τρούλο, τοῦ μεταβυτικῶν λεγόμενου τύπου, ἦταν ἀπό παλιά γνωστός (Γ. Σωτηρίου, Μεσαιωνικά μνημεῖα Κυθήρων, Κυθηραϊκή Ἐπιθεώρησης, 1923, καὶ ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 187). Ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά ἦταν ἀσβεστοχρισμένος, παρουσίαζε ὅμως κάτω ἀπό τὰ ἐπάλλῃλα στρώματα τῶν ἐπιχρισμάτων μεγάλες ρωγμές, ἰδιαίτερα στοὺς θόλους καὶ τὰ ἐνισχυτικά τόξα, καθὼς καὶ σημαντικὴ ὕγρασία στήν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων. Ἐκτός ἀπὸ τήν τοιχογράφηση τοῦ τέμπλου μέ χρονολογία 1867 καὶ μία νεότερη

λαϊκὴ τοιχογραφία στό βορειοδυτικὸ πεσσό, μόνο στήν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ ἦταν ἐμφανὴς μία παράσταση τοῦ παλιότερου ζωγραφικοῦ διάκοσμου τοῦ ναοῦ, μέ θέμα τὸν Ἅγιο Ἀνδρέα σέ στάση δέησης. Ἡ τοιχογραφία αὐτή, παρόλο ὅτι σέ μεγάλο μέρος ἦταν ἐπιζωγραφισμένη, μαρτυροῦσε μιὰ χρονολόγηση τοῦ διακόσμου σὲ 13ο αἰ. Ἐτσι ἀποφασίστηκε νά γίνη μιὰ γενικὴ ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὰ ἐπιχρίσματα γιά τήν ὑπαρξὴ τοιχογραφιῶν πρὶν προχωρήσει ἡ μελέτη καὶ ἀναστήλωση τοῦ κτιρίου.

Ἡ ἔρευνα ἀποκάλυψε τουλάχιστον τρία στρώματα ζωγραφικῆς ἐπάλλῃλα ἢ ἐμφανὴ σέ διάφορα σημεῖα τοῦ ναοῦ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ μᾶς ὁδήγησε στήν πιό προσεκτικὴ καὶ συστηματικὴ ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων στερέωσης τοῦ ναοῦ καὶ σέ πρώτη φάση ἔγινε ἡ ὑποστήλωση ὅλων τῶν τμημάτων τῆς θολοδομίας πού παρουσιάζαν ρωγμές. Ἡ μελέτη γιά τὴν στερέωση τοῦ οἰκοδομήματος ἔγινε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα τῆς Διεύθυνσης Ἀναστήλωσης κ. Δ. Ζαμενόπουλο καὶ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ μνημείου ἀπὸ τὸ σπουδαστὴ τότε στήν Ἀρχιτεκτονικὴ κ. Ν. Δελνικόλα. Οἱ καθαυτὲ ἐργασίες στερέωσης καὶ ἀναστήλωσης ἀρχισαν τήν ἀνοιξη τοῦ 1975.

1. Ἐγινε ἀφαίρεση τῶν κεράμων καὶ καθαρισμός τῆς στέγης ἀπὸ νεότερα μπαζώματα μέχρι τὴν λιθοδομὴ τῶν θόλων. Κατὰ τήν ἐργασία αὐτὴ ἀποκαλύφθηκαν σὲ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ τὰ ἐξῆς ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα: Οἱ καμάρες, πού στεγάζουν στὴ σημερινὴ μορφή τοῦ ναοῦ κατὰ μήκος τὰ παραβλήματα τοῦ Ἱεροῦ, σὲ ἀνατολικὸν μέρος εἶχαν στηριχθεῖ σέ παλιότερη κατασκευή, πού παρουσίαζε τὴν στέγασή τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακοσμοῦ μ' ἓνα εἶδος τυφλοῦ τρουλίσκου (φουρνικοῦ), ὁ ὁποῖος ὅμως εἶχε τὴ γένεσή του σὲ πάχος τοῦ κάθετου τοίχου. Στὰ μάζα πού καλύπτουν τὴν κατασκευὴ αὐτὴ μέχρι τὸ ὕψος τῆς μεταγενέστερης καμάρας, βρέθηκαν ἀποσπάσματα τοιχογραφιῶν παλιότερου στρώματος ἀπὸ ἐκεῖνα πού εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ σὲ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καὶ εἶχαν χρονολογηθεῖ σὲ 13ο αἰ. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μᾶς ὁδήγησε στήν κατεδάφιση ἐσωτερικά τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς καμάρας τῶν παραβλημάτων, ἐφόσον μάλιστα δὲ δέσσωζε τοιχογραφίες. Ἐτσι βρέθηκε ἡ ὄψη τῶν φουρνικῶν αὐτῶν, στήν ὁποία διατηροῦνται τοιχογραφίες μέ παράσταση ἁγίων τοῦ παλιότερου στρώματος τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου πού, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψή του στήν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὴν πρώτη μελέτη του, τοποθετήθηκε χρονολογικά σὲ 9ο αἰ. Ὁμοίως κατασκευὴς φουρνικοῦ φαίνεται νά ὑπῆρχε στὴ βορειοανατολικὴ γωνία, ἔχνη τοῦ ὁποίου βρέθηκαν τόσο στὴ στέγη κατὰ τὴν ἀποκεράμωση ὅσο καὶ ἐσωτερικά κατὰ τὴν καθάρση τῶν ἐπιχρισμάτων. Ἀπὸ τὰ φουρνικά αὐτὰ ἀνέκουν στήν α' οἰκοδομικὴ φάση τοῦ ναοῦ, ὁρίζεται ἓνας σχεδὸν τετράγωνος χώρος. Φαίνεται λοιπὸν πιθανόν ὅτι ὁ πρῶτος ναὸς στεγαζόταν μέ τρούλο, ἡ ὅλη κατασκευὴ τοῦ ὅμως (ΑΑΑ VIII (1975), σ. 179), πού σχετίζεται μέ τοὺς τετράγωνους τρουλαίους ναοὺς πού ἐντοπίστηκαν στά Κύθηρα καὶ θεωρήθηκαν ἰδιότυπος κυθηραϊκὸς τύπος, παρουσιάζει ἰδιαίτερα ἀρχαῖα στοιχεῖα, γεγονὸς πού συνηγορεῖ στὴ χρονολόγησή του σὲ 9ο αἰ. μᾶζι μέ τὸν πρῶτο τοιχογραφικὸ διάκοσμο.

Ἡ ἔρευνα τοῦ τρούλου μέ τήν ἀφαίρεση τῆς κεράμωσης δέν ἀπέδωσε τίποτα, γιατί φαίνεται ὅτι ὁλόκληρος ὁ τρούλος, πού παρουσιάζεται τυφλός μέ τετράπλευρη ἐξωτερικά κατασκευή καί στεγασμένος μέ τετράκλινη στέγη, ἔχει ἀνακατασκευαστεῖ. Στοιχεῖα γιά τήν ἀρχική του μορφή δέ βρέθηκαν.

Μετά τόν καθαρισμό τῆς στέγης, ἔγινε ἀρμολόγημα τῆς θολοδομίας καί τοῦ τρούλου, στεγανοποίηση, περιμετρικό σενάζ, στό πάνω μέρος τῶν μακρῶν τοίχων καί γύρω ἀπό τοὺς θόλους τοῦ ναοῦ, καί ἀνακεράμωση.

2. Ἐγινε κατεδάφιση τῶν νεότερων προσκτισμάτων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καί ἐκσκαφή γύρω ἀπό τήν ἀψίδα καί τοὺς μακρικοὺς τοίχους γιά τήν ἔρευνα τῆς θεμελίωσης. Ἀποκαλύφθηκε ὅτι τὸ θεμέλιο ἔχει ἐλάχιστο βάθος ἀπὸ 0,30-1,50 μ., γεγονός τὸ ὁποῖο συντέλεσε στή διάσπαση τῆς τοιχοδομίας καί τῇ δημιουργίᾳ πολλῶν κήθετων ρωγμῶν. Ἡ ἐκσκαφή προχώρησε κάτω ἀπὸ τὸ παλιὸ θεμέλιο, τὸ ὁποῖο ἐνισχύθηκε μέ ὀπλισμένο σκυρόδεμα. Συγχρόνως ἔγιναν ἐργασίες γιά τήν ἀποχέτευση τῶν νερῶν (ντρενάξ) κατὰ μήκος τῶν δύο μακρῶν τοίχων.

3. Ἀρμολογήθηκαν ὅλες οἱ ρωγμές τῆς τοιχοδομίας τοῦ κυρίου ναοῦ καί τοῦ τρούλου καί ἐν μέρει ἀνακατασκευάστηκαν οἱ πλάγιοι τοῖχοι τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ὅπου ἡ τοιχοποιία εἶχε ἀποσαθροποιηθεῖ.

4. Ἐσωτερικά ἐνισχύθηκαν οἱ θόλοι, εἴτε μέ ἀρμολόγημα εἴτε μέ τήν ἀφαίρεση καί ἐπανατοποθέτηση τῶν θολιτῶν πού εἶχαν μετακινηθεῖ.

Ὑπολείπονται μικρότερες κλίμακας ἐργασίες στό ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ γιά τήν ὁλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν στερέωσης καί ἀναστήλωσής του, καθὼς καί διαμόρφωση τοῦ ἐξωτερικοῦ του χώρου, ἰδιαίτερα τῆς νότιας πλευρᾶς ὅπου καί ἡ εἴσοδος, παραπλεύρως τῆς ὁποίας ὑπάρχει νεότερο πρόσκτισμα πού ἀνήκει στήν ἰδιοκτήτρια τοῦ ναοῦ καί ἡ ὁποία δέ δέχτηκε τήν κατεδάφισή του.

Ἁγία Τριάδα στό Κεραμωτὸ

Ναὸς μόνωχος καμαροσκέπαστος, μέ τρεῖς πλατιεῖς ἀψίδες στήν ἀνατολική πλευρά. Ἀξιοπρόσεκτες εἶναι οἱ ἀναλογίες τοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποίου τὸ πλάτος εἶναι σχεδὸν διπλάσιο τοῦ μήκους. Ἐξαιτίας αὐτὸν ἀκριβῶς τῶν ἀναλογιῶν ἡ καμάρα, πού εἶχε ἀναγκαστικά πολὺ μεγάλο ἄνοιγμα, εἶχε ὑποστῇ μεγάλα ρήγματα.

Γιὰ τὴ στερέωση τοῦ ναοῦ ἔγιναν οἱ παρακάτω ἐργασίες: Ἀφαίρεση τῆς κεράμωσης. Κατασκευὴ ἐνισχυτικῆς ζώνης ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα κατὰ μήκος τῶν μακρῶν τοίχων, πού περιέλαβε καί τὶς τέσσερις γωνίες τοῦ κτιρίου, ὥστε νὰ συγκρατηθοῦν οἱ τοῖχοι μεταξύ τους. Ἐμφραξὴ τῶν ρωγμῶν τῆς καμάρας. Ἀνακατασκευὴ τοῦ τμήματος τῆς μεσαίας ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ, ἡ τοιχοδομία τοῦ ὁποίου παρούσαζε μεγάλη φθορά καί διαμπερεῖς ρηγματώσεις. Στερέωση τῆς θεμελίωσης καί τῆς τοιχοδομίας καί ἔμφραξὴ τῶν ρωγμῶν τῆς νότιας κόγχης τοῦ Ἱεροῦ. Ἐλεγχος τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ νότιου τοίχου ὁ ὁποῖος παρούσαζε τὴ μεγαλύτερη φθορά καί κλίση ἀπὸ τήν κατακόρυφο, δέν παρουσιάστηκαν ὅμως προβλήματα,

ὥστε ν' ἀπαιτηθεῖ ἐνίσχυση τῶν θεμελιῶν. Οἱ ἐργασίες ἄρχισαν στὰ τέλη τοῦ 1974 καί ὁλοκληρώθηκαν τὸ 1975.

Ναὸς Ἁγίου Γεωργίου στὰ Μιτάτα

Ναὸς ἱδρυμένο μέσα σὲ φυσικὸ σπήλαιο, τοῦ ὁποίου τὰ τοιχώματα ἀποτελοῦν δύο πλευρές, ἐνῶ κατὰ τὸν ἕνα μακρὺ τοῖχο καί τμήμα τοῦ Ἱεροῦ εἶναι χτιστὸ. Ἐπειδὴ βρίσκεται χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ὁδοῦ, ἡ εἴσοδος στό ναὸ γίνεται μέ στενὴ ἀπότομη σκάλα. Τὰ χτιστὰ τμήματα τοῦ ναοῦ ἔχουν πατήσει κατευθεῖαν πάνω στό βράχο χωρὶς οὐσιαστικὴ θεμελίωση, μεγάλοι σχίνοι δέ μέ τίς ρίζες τους εἶχαν διαλύσει τὴ λιθοδομή.

Ἡ ἐργασία τῆς στερέωσης τῆς τοιχοδομίας ἦταν πολὺ ἐπικίνδυνη, γιατί τὸ ναὸδριο βρίσκεται στήν ἄκρη ἀρκετὰ ψηλοῦ γκρεμοῦ. Κατασκευάστηκαν κρεμαστά ἱκρίωματα, κόπηκαν οἱ σχίνοι καί στερεώθηκε ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ μέ ἀρμολόγημα. Ἡ εἴσοδος καί ἡ σκάλα ξαναχτίστηκαν στήν παλιὰ τους μορφή, ἀφοῦ κατασκευάστηκε νέα θεμελίωση ἀπὸ τσιμέντο καί στερεώθηκε ἡ ὅλη κατασκευὴ στό βράχο. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ ἀπὸ τοὺς θάμνους βρέθηκε ἡ θέση τῆς ἀρχικῆς θύρας καί ἔτσι ἡ εἴσοδος μετατέθηκε στήν παλιὰ της θέση καί τοποθετήθηκε ξύλινη πόρτα γιά τήν ἀσφάλιση τοῦ μνημείου. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ σπήλαιο, στό ἐπίπεδο τῆς πρόσβασης ἀπὸ τὸ δρόμο, ἔγινε ἀποχωμάτωση καί διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους σὲ κατάλληλες κλίσεις, ὥστε νὰ μὴ μαζεύονται νερά καί διαπερνώντας τὸ βράχο ὑγραίνουν τὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ σπηλαίου καί τὶς σωζόμενες τοιχογραφίες.

Τρεῖς ἐκκλησίες στὰ Περλεγκιάνικα

Τὸ κτιριακὸ συγκρότημα πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς μόνωχους μικρῶν διαστάσεων ναοὺς ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό, παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καί ἀρχιτεκτονικά, ἀλλὰ καί γιὰ τὸν τοιχογραφικὸ του διάκοσμο, πού τουλάχιστο στὴ μία ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴ βυζαντινὴ περίοδο. Οἱ δριχτεῖς στέγες τῶν ναῶν καλύπτονταν μέ σχιστόπλακες πού εἶχαν σπάσει ἢ εἶχαν μετακινηθεῖ, μέ ἀποτέλεσμα νὰ κατακλύζεται τὸ ἐσωτερικὸ ἀπὸ νερά. Οἱ ἐργασίες τοῦ 1975 σκοπὸ εἶχαν τὴν ἐξασφάλιση τῶν μνημείων ἀπὸ τὴν ὑγρασία μέ τὴν ἀποκατάσταση τῶν στεγῶν, τὴ μερικὴ ἀποχωμάτωση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς καί τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους γιά τὴν ἀπορροή τῶν νερῶν, τὴν κατασκευὴ κουφωμάτων.

Ναὸς Παναγίας Ὁρφανῆς στὸ Κάστρο Χώρας

Ἐγινε ἐλεγχος καί καθαρισμὸς τῆς στέγης, καθὼς καί ἀρμολογήματα μέ στεγανωτικὰ ὕλικά, γιατί στό ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καί ἰδιαίτερα στὸν τοῖχο-μεσοτοιχία πρὸς τὸ ναὸ τῆς Μυρτιδιώτισσας, ὅπου ὑπάρχουν καί τοιχογραφίες, παρουσιαζόταν ἐντονὴ ὑγρασία.

Ναὸς Χρυσοστόμου στὸ Μυλοπόταμο

Ἐγινε καθαρισμὸς τῆς στέγης καί ἀνακεράμωση τμημάτων της, ὅπου εἶχαν σπάσει, ἀφαιρεθεῖ ἢ μετακινηθεῖ τὰ κεραμίδια.

“Άγιος Νίκων στα Ζαγλανικιάνικα

‘Ο βυζαντινός μονόχωρος με τρούλο ναός του ‘Αγίου Νικωνος τό 1974 χτυπήθηκε από κεραυνό, ό όποιος πέ-
ρασε από τό ανατολικό τμήμα του τρούλου στο νοτιοδυ-
τικό ήμιχώνιο και στο δυτικό τοίχο πάνω από την είσοδο,
μέ αποτέλεσμα τή δημιουργία διαμπερούς ρωγμής.

Κατά τίς έργασίες του 1975 στερεώθηκαν οι ρωγμές και
έπιχειρήθηκε ή αποκατάσταση μέ συνδέσμους τής συ-
νεκτικότητας τής τοιχοδομίας του τρούλου, ό όποιος κατά
τίς έργασίες αναστήλωσης του μνημείου (ΑΔ 20 (1965):
Χρονικά, σ. 198-199) είχε καλυφθεί μέ μανδύα από σκυρό-
δεμα. Μεγάλο τμήμα του δυτικού τοίχου και ή θύρα εί-
σόδου ανακατασκευάστηκαν και αποκαταστάθηκε ή κερά-
μωση του ναού.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ**Ναός ‘Αγίου ‘Ανδρέα στο Λιβάδι (Π ι ν. 38 α-β)**

Μετά την αποπεράτωση των αναστηλωτικών εργασιών
συνεχίστηκαν οι έργασίες αποκάλυψης καθαρισμού και
στερέωσης των τοιχογραφιών που ως τότε είχαν περιορι-
στεί στον έντοπισμό των στρωμάτων και προσωρινές συγ-
κρατήσεις. Οι έργασίες που είχαν άρχισι με την καθοδή-
γηση του ζωγράφου-συντηρητή ‘Α. Μαργαριτόφ, μέ έπι-
κεφαλής του συνεργείου τό Δ. Σπαθούλα, τό καλοκαίρι
του 1975 συνεχίστηκαν μέ έπικεφαλής τό Σταύρο Παπα-
γεωργίου. Έγινε πλήρης αποκάλυψη, καθαρισμός και αι-
σθητική παρουσίαση των τοιχογραφιών στην ανατολική
καμάρα, όπου εικονίζεται ή ‘Ανάληψη, και στους κάθε-
τους τοίχους, όπου εικονίζονται όλόσωμοι άγιοι και διά-
κονοι στο τύμπανο τής άψίδας, όπου σώζεται τό α’ στρώμα

μέ προτομές προφητών σε στηθάρια. Καθαρίστηκαν
άκόμα τά τμήματα μορφών ιεραρχών στα φουρνικά από τό
α’ στρώμα και οι όλόσωμες μορφές άγίων του β’ στρώμα-
τος στο βόρειο τοίχο του ναού και στους δύο δυτικούς
πεσσούς. Για την όλοκλήρωση τής στερέωσης των τοιχο-
γραφιών πρέπει νά γίνει σειρά αποτοιχίσεων στην κόγχη
του ‘Ιεροϋ και τής πρόθεσης και στους δύο ανατολικούς
πεσσούς όπου ύπάρχει και γ’ στρώμα τοιχογραφίας (βλ.
ΑΑΑ VIII (1975), σ. 178-191).

Ναός ‘Αγίου Γεωργίου στο ‘Ακρωτήρι ή Ντουριάνικα

“Υστερα από πληροφορίες των συντηρητών Β. Καλλι-
γερου και Ν. Βάρδα, οι όποιοι είναι και κάτοικοι Κυθή-
ρων, έπισκεφθήκαμε μέ τό συνεργείο συντήρησης μικρό
ναό, μονόχωρο καμαροσκέπαστο, στην απομακρυσμένη
τοποθεσία ‘Ακρωτήρι μετά τον οικισμό Ντουριάνικα,
άγνωστο μέχρι τότε.

‘Ο ναός σώζει στην άψίδα του ‘Ιεροϋ όλο τον τοιχογρα-
φικό διάκοσμο ενώ στον ύπόλοιπο ναό ή διατήρηση των
τοιχογραφιών είναι κακή ή έχουν καταπέσει μέ τμήμα τής
καμάρας. Στο τεταρτοσφαίριο τής κόγχης εικονίζεται ή
Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, από κάτω ό Μελισμός και οι
άγιοι πατέρες τής εκκλησίας. Κατά μήκος των μακριών
πλευρών του κυρίως ναού διατηρούνται δύο υπερμεγέθεις
παραστάσεις σε προτομή των ‘Αγίων Νικολάου και Βλασί-
ου. Στην άψίδα σώζεται και ή κτητορική έπιγραφή που
αναφέρει χρονολογία ίδρυσης του ναού τό 1275.

‘Η κατάσταση του κτίσματος, που προτάθηκε ή κήρυξη
του ως διατηρητέου μνημείου, είναι επικίνδυνη, ή έλλειψη
όμως δρόμου και ή απομακρυσμένη τοποθεσία καθιστούν
δύσκολη την άμεση λήψη μέτρων προστασίας.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟ- ΤΗΤΩΝ ΝΑΥΠΛΙΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ἀρχαία Κόρινθος

Οικόπεδο Δήμα

Στό οικόπεδο αυτό πού βρίσκεται μέσα στόν οίκισμό τῆς ἀρχαίας Κορίνθου καί σέ χῶρο πού ἐπρόκειτο νά χτιστεῖ οἰκοδομή, ἀνασκάφτηκε συγκρότημα ἐργαστηρίου ρωμαϊκῶν χρόνων. Συγκεκριμένα βρέθηκαν χῶροι, πού ὁ ἕνας σῶζει τό δάπεδο σέ πολύ καλή κατάσταση, μέ δύο μικρές, σχεδόν τετράγωνες δεξαμενές καί δύο πηγάδια. Οἱ διαστάσεις τῶν δεξαμενῶν εἶναι: (α) $1,30 \times 1,25$ μ. πλάτος καί (β) $1,05 \times 0,93$ μ. πλάτος. Εὐρήματα εἶχαμε νομίσματα, ὀστίνες περόνες καί μία ἐπιγραφή.

Οικόπεδο Εὐ. Χριστοδοῦλου

Στό οικόπεδο αὐτό πού βρίσκεται μέσα στόν οίκισμό τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου, ἀνασκάφτηκε νεκροταφεῖο μᾶλλον ἐλληνιστικῶν χρόνων, ὅπως συμπεραίνεται ἀπό τά ἐλάχιστα εὐρήματα πού εἶχαμε. Στό σύνολό του τό νεκροταφεῖο ἦταν συλημένο.

Στό νότιο ἄκρο τῆς ἀνασκαφῆς ἀποκαλύφτηκε διάδρομος κτίσματος ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, πού συνεχιζόταν καί στά διπλανά οἰκόπεδα. Ἦταν χτισμένος ἀπό τοῦβλα καί ὅλες οἱ ὀψεις καλύπτονταν μέ ὀρθομαρμάρωση.

Οικόπεδο Φ. Μαρινού

Στή θέση Λευκός Ποταμός καί στόν ἀγρό τῆς Φ. Μαρινού, ἀνασκάφτηκε ἐνδιαφέρον ρωμαϊκό ταφικό μνημεῖο (Π ι ν. 39 α). Στά τοιχώματα τοῦ μνημείου ὑπῆρχαν ὀπές μέ κενό χῶρο ἐσωτερικά, πού χρησίμευαν ἴσως γιά τεφροδόχοι χῶροι.

Στό κέντρο τοῦ ἀγροῦ βρέθηκε ὑποθεμελίωση ἐλληνιστικοῦ πύσσημου ταφικοῦ μνημείου. Σέ κεντρικό σημεῖο τοῦ μνημείου βρέθηκε τάφος ἀπό τοῦβλα, πού καλυπτόταν μέ πώρινες πλάκες. Οἱ πλάγιες μακριές πλευρές του ὀρίζονταν ἀπό τεμάχια ἡμικίονων σέ δεύτερη χρήση (Π ι ν. 39 β). Ὁ τάφος δέν ἔδωσε κτερίσματα κι ἔτσι ἡ χρονολόγησή του εἶναι ἀδύνατη.

Στή νότια πλευρά τοῦ μνημείου καί κάτω ἀπό τήν ὑποθεμελίωση, σέ κοιλότητα τοῦ βράχου καί προστατευμένη ἀπό βέηλο μάτι ἀπό μικρό σωρό ἀπό πέτρες, βρέθηκε χάλκινη ὕδρια, τέλους 5ου-ἀρχῶν 4ου αἰ. π.Χ., πού γύρω στό λαμό της εἶχε χάλκινο, ἐπιχρυσωμένο στεφάνι ἀνθισμένης μυρτιάς. Ἡ ὕδρια καθαρίζεται στό Μουσεῖο Κορίνθου (Π ι ν. 39 γ).

Ὁρεινή Κορινθία - Τιτάνη

Στή δυτική πλευρά τῆς ἀκρόπολης τῆς Τιτάνης, στόν

ἀγρό Καρμόγιαννη, ἐπισημάνθηκαν ἀρχαῖα. Μέ μικρή ἀνασκαφική ἔρευνα πού ἐγίνε, φάνηκε ὅτι ἐπρόκειτο γιά ἐκτεταμένο συγκρότημα ρωμαϊκοῦ λουτροῦ. Καθαρίστηκαν τέσσερις χῶροι μέ ὑπόκαυστα, πού ἤδη στήν ἀρχαιότητα, προφανῶς ἀπό ἰσχυρή σεισμική δόνηση, εἶχαν ὑποστεῖ μεγάλη φθορά.

Κάτω ἀπό τό ρωμαϊκό κτίσμα ἐπισημάνθηκε μεσοελλαδικό στρῶμα. Ἡ ἀνασκαφή θά συνεχιστεῖ.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ - ΒΟΤΣΗ

Παλαιά Ἐπίδαυρος

Οικόπεδο Παπακώστα

Μέ τήν ἀφορμή τῆς διάνοιξης θεμελίων στό οικόπεδο ἐγίνε ἀνασκαφή, κατά τήν ὁποία βρέθηκε τμήμα ὑπονόμου σέ βάθος 0,45 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ οἰκοπέδου. Εἶχε μήκος 19,50 καί πλάτος 0,81 μ. Γιά τό χτίσιμό του χρησιμοποιήθηκε ὑλικό σέ δεύτερη χρήση καί στούς ἀρμούς κονίαμα. Ἦταν σκεπασμένος μέ πλάκες καί δύο ἀπό αὐτές εἶναι ἐπιτύμβιες ἐνεπίγραφες στήλες. Στά νότια τοῦ ὑπονόμου ἀνασκάφτηκε τό τμήμα ἑνός τοίχου, παλιότερου ἀπό τόν ὑπόνομο, πού ἦταν χτισμένος μέ πωρόπλινθους πλ. 0,53 μ. Ἐρευνήθηκε σέ μήκος 11,30 μ. Στήν ἐπίχωση βρέθηκαν ὄστρακα μελαμβαφῶν ἐλληνιστικῶν καί ρωμαϊκῶν χρόνων καθώς καί πλῆθος θρυμματισμένης πορφύρας.

Οικόπεδο Κωνστ. Σμυρλή

Τό οικόπεδο γειτονεῦει στά ἀνατολικά μέ τό οικόπεδο Παπακώστα.

Ἕνας ὀρθογώνιος χῶρος, διαστ. $2,90 \times 1,70$ μ., ἐρευνήθηκε στό βάθος τῶν 0,40 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ οἰκοπέδου. Οἱ τοῖχοι του ἦταν χτισμένοι μέ ὀρθογώνιες πωρόπλινθους καί πλάκες σέ δεύτερη χρήση. Βρέθηκε ἐπίσης τμήμα τοῦ ὑπονόμου, πού ἀποκαλύφτηκε στό οικόπεδο Παπακώστα, σέ μήκος 3 μ. Στήν ἐπίχωση βρέθηκαν ὄστρακα ἐλληνιστικά καί ρωμαϊκά καθώς καί στρῶμα πορφύρας.

Οικόπεδο Β. Μελά

Τό οικόπεδο βρίσκεται στούς πρόποδες τῆς δυτικῆς πλαγιάς τοῦ λόφου τῆς ἀκρόπολης τῆς ἀρχαίας πόλης Ἐπίδαυρου. Βρέθηκαν τμήματα ρωμαϊκῶν σπιτιῶν, πού οἱ τοῖχοι τους προχωροῦν στά γειτονικά οἰκόπεδα.

Στούς κύριους χώρους ἀνῆκε τό ἀνατολικότερο δωμάτιο, πού εἶναι στρωμένο μέ κοχλάκι. Ἀλλά καί αὐτό δέν ἐρευνήθηκε ὁλόκληρο, γιατί προχωρεῖ στό γειτονικό οἰκόπεδο.

Σέ ἕνα μικρό δευτερεύοντα τοῖχο τοῦ ἀνατολικοῦ τομέα τοῦ κτήματος βρέθηκε ἐντοιχισμένη μαρμάρινη προτομή Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ. Ὅταν συμπληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφή μέ τήν ἔρευνα στά γειτονικά οἰκόπεδα καί ἡ συντήρηση τῶν εὐρημάτων, θά ἀκολουθήσει πλήρης δημοσίευση.

Οικόπεδο Παπούλια

Στό οικόπεδο, πού βρίσκεται μέσα στόν οικισμό τῆς Π. Ἐπιδαύρου, βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, λαξευμένοι στό φυσικό βράχο. Ὁ τάφος 1 ἦταν ἐντελῶς ἄδειος. Στόν τάφο 2 βρέθηκε νεκρός χωρίς κτερίσματα. Οἱ διαστάσεις τοῦ τάφου 2 ἦταν: μήκος 2 καί πλάτος 0,60 μ. Στήν ἐπίχωση βρέθηκαν ὅστρακα μελαμβωφῶν ἁγγείων καθώς καί ἓνα σιδερένιο δαχτυλίδι.

Οικόπεδο Μάντζαρη

Ἡ ἀνασκαφή ἔγινε στόν ἐλεύθερο χῶρο τοῦ οικόπεδου, μέ τήν εὐκαιρία μιᾶς προσθήκης στό σπίτι τοῦ Μάντζαρη. Ἐρευνήθηκαν ἑννέα ταφές. Ἀπό αὐτές οἱ 1, 6, 7, 4 καί 9 ἦταν τάφοι κιβωτιόσχημοι, λαξευμένοι στό φυσικό βράχο. Οἱ ὑπόλοιπες τέσσερις ἦταν τοποθετημένες σέ ἐλληνιστικούς καί ρωμαϊκοὺς ἀμφορεῖς. Ὅλες οἱ ταφές ἦταν συλημένες.

Οικόπεδο Φελιμέγκα

Τό οικόπεδο βρίσκεται στόν οικισμό τῆς Π. Ἐπιδαύρου. Ἡ ἀνασκαφή ἔγινε μέ τήν ἀφορμή τῆς διάνοιξης ἐνός βόθρου δίπλα στό σπίτι τοῦ Β. Φελιμέγκα. Βρέθηκε τμήμα τοίχου, μήκ. 10,80 μ., χτισμένο ἀπό μικρές πέτρες καί οἰκοδομικό ὕλικό σέ δευτέρη χρήση.

Οικόπεδο Κατσιμιλή

Τό οικόπεδο βρίσκεται στή θέση Καταράχη Π. Ἐπιδαύρου. Κατά τή διαμόρφωση τοῦ ἀγροκτήματος μέ μηχανικό ἐκσκαφέα καταστράφηκε τμήμα τοῦ νότιου τοίχου ἐνός μεγάλου κτίσματος. Μέσα στά μάζα πού ἐναπόθεσε ὁ μηχανικός ἐκσκαφέας βρέθηκαν ὅστρακα ἁγγείων ἀρχαϊκῶν, κλασικῶν, ἐλληνιστικῶν καί ρωμαϊκῶν χρόνων καί ἓνα μικρό χάλκινο ἄγαλμα κόρης¹ πού χρονολογεῖται γύρω στά 600 π.Χ. (Πί ν. 40 α).

¹ Α σί ν η

Οικόπεδο Κουλμᾶ

Τό οικόπεδο βρίσκεται στό χῶρο ἀνασκαφῆς τῆς Σουηδικῆς Σχολῆς. Κατά τή δοκιμαστική ἀνασκαφή πού ἔγινε ἀπό τήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ναυπλίου μετά ἀπό αἴτηση τοῦ ἰδιοκτήτη, ἀποκαλύφθηκαν δύο ΜΕ τάφοι συλημένοι. Στήν ἐπίχωση βρέθηκαν ἐλάχιστα ὅστρακα ΠΕ, μυκηναϊκά καί ἀπολεπίσματα ὀσσηνῶν. Τά προϊστορικά στρώματα εἶχαν παραβιαστεῖ ἀπό ὑστερορωμαϊκό τάφο, χωρίς κτερίσματα. Τά τοιχώματα ἐσωτερικά ἦταν καλυμμένα μέ κονιάματα καί τό ὅαπεδό του εἶχε στρωθεῖ μέ κοχλάκι.

1. Βλ. Στήλη, σ. 358-360.

Τίρυνθα

Οικόπεδο Μαρίας Μπαβέλα

Τό οικόπεδο βρίσκεται στά νότια τῆς ἀκρόπολης τῆς Τίρυνθας καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτή. Ἐρευνήθηκε μία ταφή.

Ὁ τάφος 1 (ἔσωτ. διαστ. 0,72×0,33 καί βάθ. 0,40 μ.) ἀποκαλύφθηκε σέ βάθος 1,95 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ οικόπεδου. Ἦταν χτισμένος μέ ἀκανόνιστες μικρές καί μεγάλες πέτρες. Σκεπαζόταν ἀπό δύο πλάκες πού στόν ἄρμό τους σφραγίζονταν μέ κομμάτια πιθαριοῦ στερεωμένα μέ μολύβι.

Στή νότια παρειά τοῦ τάφου βρέθηκε πρωτογεωμετρικός ἀμφορέας (ΒΕΝ 26714) καί μόνωτο πρωτογεωμετρικό κύπελλο (ΒΕΝ 26715) (Πί ν. 40 β). Στόν ἀριστερό ὄμο τοῦ νεκροῦ βρέθηκε ἓνα σιδερένιο ἔλασμα. Ὁ νεκρός, παιδί καθώς συμπεραίνεται ἀπό τό μέγεθος τῶν ὀστέων, ἦταν τοποθετημένος πάνω στό κιτρινωπό φυσικό χῶμα καί εἶχε συνεσταλμένη στάση.

Τά χῶματα τῆς ἐπίχωσης ἔχουν διαταραχτεῖ ἀπό τήν καλλιέργεια, πού γινόταν στό κτῆμα κατά τό παρελθόν, ὅπως φαίνεται ἀπό τά ὅστρακα βυζαντινῶν καί μυκηναϊκῶν ἁγγείων πού βρέθηκαν ἀνάμεσα στά γεωμετρικά κοντά στόν τάφο.

Πάνω στόν τάφο βρέθηκαν τοποθετημένα δύο μόνωτα πρωτογεωμετρικά κύπελλα, ἀκέραια, καί κυάθιο (Πί ν. 40 γ). Στήν ἐπίχωση καί σέ βάθος 0,56 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ οικόπεδου βρέθηκαν δύο πρωτογεωμετρικές οἰνοχόες πού συγκολλήθηκαν ἀπό πολλά κομμάτια (Πί ν. 40 δ-ε). Ὁ πηλός, τό σχῆμα καί τά κοσμήματα ὅλων τῶν ἁγγείων δείχνουν πῶς πρόκειται γιά προϊόντα ἀργειακοῦ ἐργαστηρίου.

Μετά τή συμπλήρωση τοῦ καθαρισμοῦ καί τῆς συντήρησης τῶν εὐρημάτων, θά ἀκολουθήσει πλήρης δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν 1975.

Α. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

CORINTH

Temple Hill

Excavations on Temple Hill were resumed on July 4th and continued until August 22nd. The work was directed by Henry S. Robinson; trenches were under the supervision of Mrs. H.S. Robinson and of Prof. and Mrs. Duane Roller; Donald Sanders served as architect; Peter Burns as physical anthropologist.

Work was carried out in three areas: the Early Christian basilica, the Early Roman quarry, and the West Road

Trenches. In the basilica the eastern part of the funerary chapel which lies alongside the south aisle was fully cleared. A well-preserved ossuary of Early Christian date, reused in Byzantine times, lay adjacent to the south wall of the chapel; its rubble-concrete vault was broken, but enough survived to permit the architect to reconstruct the original curvature (Ht. of chamber, to soffit of vault, 1.16 m.). The entrance shaft to the ossuary was preserved almost to the original floor level of the chapel; the doorway from the bottom of the shaft into the ossuary survived with its lintel in place. Within the chamber, in the layer of bones directly above the floor, was found a Byzantine bronze cup (MF 75-88), lying beside the skull of a primary interment. In the south aisle of the basilica additional shallow graves were uncovered; very few offerings were found with the bones. We have now excavated all the burials within the church (it seems unlikely that any are to be found beneath the few surviving areas of *opus sectile* pavement, as these lie in positions where bed-rock rises almost to the level of the Early Christian floor). Re-examination of the remains of the basilica revealed new evidence which makes it possible to revise our plan of the Early Christian structure—the changes involve primarily the width of the aisles as compared with that of the nave, for it is now clear that the column bases found at the south side of the nave were moved in Byzantine times; they now lie about 0.60 m. south of their original positions.

While work was progressing in the basilica, excavation continued also in the Early Roman quarry. We are now clearing that part of the Roman cutting which extended southward along the east face of the hill. The fill in the quarry here is identical with that found in prior seasons further to the north and west: a mixture of the earth which the Romans had to clear away from the rock surface in order to expose the rock for quarrying, of debris from the sack by Mummius (much of which must have been lying on the hill-top when the Roman repairs of the archaic temple began), and of sherds of the early 1st century A.D.. In the filling we find that only the pot-sherds of the Roman period make possible the restoration of complete or nearly complete vessels; the sherds of late Hellenistic times, of the 6th century B.C., and of the Early Bronze Age are in many cases of great interest, but almost none can be joined to make even partially complete vases. The same is true of the architectural terracottas; many fragments of the raking sima and of the rigid palmettes of the 6th century temple have been found in the quarry, but none which are or can be made complete. The most interesting discoveries in the quarry filling were three: an inscription on lead, a cylinder seal of stone and a silver coin.

The inscription (MF 75-86; P l. 41 a) is incised *boustrophedon*, in letters which are ca. 0.012-0.014 m. high; the lead sheet is ca. 0.001 m. thick (much thicker than the lead of the common *tabellae defixionum*). The maximum dimensions of our fragment are: Ht. 0.051 m.; W. 0.053 m.; parts of three lines of text are preserved, but only in the

second and third are the letters identifiable. The letter forms are probably no later than 600 B.C. The text seems to constitute part of a list or calendar of sacrifices; the inscription is, therefore, a public one, designed to be exposed: two holes in the tablet may be original nail-holes which served for fastening the document to a wall. *Public* inscriptions on lead are rare, but five have been reported from the Corinthian colony of Kerkira since 1961 ("Εργον 1961, p. 129, fig. 131; AA 19 (1964): Χρονικά, p. 325, Pl. 355; ΠΑΕ 1964, pp. 57-58, pls. 51 α-β, 52 α).

The cylinder seal (MF 75-97; P l. 41 b) is damaged; it has been split vertically and one half is missing. The present gray color of the stone may be due to damage by fire (such as could also have occasioned the splitting of the cylinder). The height of the seal is 0.031 m.; its original diameter was ca. 0.015 m. The design carved into the stone is divided horizontally into two zones, separated by a guilloche-like pattern of two twining serpents. The upper zone is marked by a striding sheep with recurved horns and a lion (?); in the lower zone a human figure (herdsman?) follows another sheep. Professor Edith Porada of Columbia University has examined photographs of the seal and of a clay impression and has identified it as probably of Syrian origin and stylistically of the 26th century B.C. Such seals, Miss Porada reports were often worn in later times (and even until the present day) as amulets; ours may have reached Corinth as an amulet and there have been offered as a dedication in the Temple of Apollo. The time at which the seal might have come to Corinth is most likely to have been the 8th or 7th century B.C. Votive offerings of that period found their way into the filling dumped on the north flank and east end of the hill ca. 570 B.C., when, after the burning of the old temple, the hill-top was being widened to make room for the new and larger structure of the 6th century. Few votives of the period between 570 and the early 2nd century seem to have survived — one must imagine that they were discarded or put into favissae (none of which have yet been located on the hill). Some votives, however, of the period immediately antedating the sack by Mummius were left on the site and were later incorporated into various Early Roman fillings on the north flank and east end of the hill (as, for example, the Ptolemaic faience hydria of which fragments were published by Roebuck in *Hesperia* XXIV (1955), p. 153, pl. 60.15). The apparent traces of burning on our seal-stone suggest that the cylinder may have been damaged in the fire which destroyed the older temple ca. 580 B.C.; the stone must have been offered to the deity at some earlier date.

The quarry filling also produced, along with various bronze coins of Greek and early Roman date, a silver drachma of Corinth of about 450-430 B.C. (coin no. 75-667; wt. 2.42 gr.; cf. *SNG* Copenhagen, 26, and *BMC* 117-118). The striking feature of the coin is that it was in antiquity carefully pierced with a small hole near the top (both obverse and reverse dies have the same axis). The hole may have served to suspend the coin as an amulet or

votive. It will be of interest to collect data on pierced coins from excavation contexts in order to ascertain the frequency and function of such piercing in Greek times.

When that portion of the quarry which lay immediately south of the Early Christian basilica had been completely excavated, a plan and several cross-sections were prepared; the quarry was photographed and observations were made on the evidence for quarrying methods, block dimensions, etc. We removed from the south wall of the funerary chapel of the basilica (a wall whose foundations rested on the floor of the quarry) a Roman marble female torso which had been noted last year, built into the lowest courses of the wall (P l. 41 c). The neck and shoulders of the statue protruded on the south face of the wall; the head, made in a separate piece, was missing. When the wall above the statue had been demolished, the marble was removed to the Museum (inv. S 75-23) for cleaning; the draped figure is broken away at the knees. The damaged wall was then rebuilt; at the same time a completely modern retaining wall was built across the open eastern end of the quarry. It was our intention to refill the quarry with the piles of nondescript fragments of limestone blocks of the two Apollo temples which we had been accumulating since 1968 (all significant block fragments have been saved and catalogued). We were able, before the end of the season, to remove one of the three huge stone piles which have for several years interrupted the view from the north toward the columns of the archaic temple; some 40-50 m³ of stone were dumped into the quarry, behind the new retaining wall. We expect to remove the other two piles before the resumption of excavation in July, 1976.

The West Road Trenches (lying approximately due north of the west end of the archaic temple) produced our most interesting finds. This part of the hill had been Turkish farm property in the 18th century. The retaining wall which marked the north boundary of the farm was pierced by three stairways (*kalderimia*); these gave access to the farm buildings from a Turkish road which lay just outside the retaining wall, almost parallel to the older Roman temenos wall. In late Byzantine times private houses lined the west side of a broad north-south roadway which led up the flank of the hill; to the east of the road were graves and ossuaries, presumably to be associated with the Byzantine church at the north-east corner of the hill (over the remains of the Early Christian basilica). Beneath the Byzantine graves and road were traces of Late Roman interments and a Late Roman road. But the most important discovery of all was a corresponding north-south road of the 6th century B.C. and of a propylon which, from an opening in the 6th century temenos wall, gave access to the road and provided a splendid oblique view of the northwest corner of the archaic temple. The propylon is in large measure concealed by the westernmost Turkish stairway, which we shall probably demolish in 1976 in order to expose the entire gateway. None of the superstructure of the propylon has been

identified; the foundations show clear evidence of two building periods. The road which passed through the propylon, rising southward toward the temple, must have joined the east-west road which ran along the north flank of the hill, from northeast to southwest. The latter road, constructed ca. 625 B.C., was for the most part abandoned and covered at the time of the building of the 6th cent. temple and the enlargement of the temenos to the north; but the western portion of that road seems to have been kept open and in use. It became apparent this year that the east-west road, instead of continuing in the direction of the Fountain of Glauke (as we had supposed), curved toward the southwest at a point just beyond the west end of the archaic temple; the wheel-ruts in bedrock are clearly in evidence at the curve. There may, however, have been a secondary branch of the road leading toward Glauke. It is interesting to observe that the propylon lies diagonally opposite the archaic stairway which, at the southeast corner of the hill, gave access to the temenos of Apollo from the area of the Sacred Spring and the apsidal building. There is no evidence that at any time in the Greek period there was a formal, axial approach to either the east or the west end of the temple.

The excavation in the West Road Trenches brought to light also a well shaft lying just inside the line of the north temenos wall of the 6th century B.C. The well is of unusual size (diam. 1.50 m.); it was kept in use through Byzantine and Turkish times; the date of its construction is not yet known, for we were unable to reach the bottom of the shaft by the end of the season. It seems quite possible that this was a major source of water supply for the sanctuary in the classical period.

Ceramic finds were numerous in all trenches. The chronological range is from Late Neolithic to Turkish; but within those broad limits only a few major periods are represented, each being indicative of a significant occupation level or building project on the hill. Not all periods are represented, for while the entire hill-top served as a pagan religious shrine, the accumulation of debris was presumably discouraged. True strata of occupational debris have been found only this past season in the Byzantine settlement at the west of the West Road Trenches. Several prehistoric and archaic terracotta figurines were recovered and much Corinthian pottery of ca. 580-560 B.C. (the period of the building of the second temple). Some significant prehistoric potsherds appeared; of these, one is especially noteworthy (C 75-246): a relatively large rim-and-body fragment of a crusted ware bowl with white slip and decoration in red paint (horizontal chevron bands, broad rim band); the vessel had been broken and mended in antiquity (for other examples of this uncommon Late Neolithic fabric, see *Hesperia* XLII (1973), pp. 273-274, pl. 52. a).

H.S. ROBINSON

NEMEA

Excavations at Nemea in 1975 included work in the same three areas which had been explored in 1974: Tsoungiza, the Sanctuary of Zeus, and the Stadium.

The prehistoric ridge of Tsoungiza continued to produce large quantities of Late Helladic III material in a context badly disturbed by plowing activities. Below the disturbed levels refuse pits of the early Neolithic period were further explored. These produced so much pottery and so many artifacts as to indicate a substantial settlement of this period in the vicinity.

Within the sanctuary the north end of the altar east of the Temple of Zeus (Section M 11) was sought but discovered to have been robbed out in early Christian times. The original length of the altar cannot be determined, but the extant length is in excess of 40 m. The south end of the altar (Section M 13) was found to be near two adjacent statue bases of the fourth century B.C. Fragments of bronze from around these bases indicate the original material of the statues, but the identity of the figures which stood here is, as yet, unknown.

South of the temple the kiln complex (Section N 17) which was uncovered in 1974 was further investigated and details of its history during the late Classical and early Hellenistic periods were clarified. A well was excavated just north of the kiln complex and yielded important information for the checkered history of Nemea from the late fourth century into the first century B.C. Gaps in the use of the well seem to reflect periods during which the Nemean Games were being celebrated at Argos. Just north of the well (Section N 16) three buildings were discovered which continue out of the excavated area and which are, therefore, not completely known. The functions of these buildings have not been identified, but they basically align with a row of three other buildings discovered in the 1920's further west (Sections K, L-16). One of the newly discovered buildings is more than 20 m. in length and had an interior row of central roof supports. All three buildings appear to date from the early fifth century B.C. Evidence was discovered behind (south of) one of these buildings which indicates the presence of a sculptor's workshop and bronze casting pits. This evidence, together with that of the kilns, should place the sacred temenos of Zeus further to the north and closer to the Temple.

Some 400 m. south of the Temple of Zeus (Sections G 37 and H 36) salvage work in a recently plowed field was undertaken at the request of the Nauplion Ephoreia of Antiquities. Test trenches revealed a fairly extensive settlement of the sixth century after Christ. The violent destruction of this settlement can be dated, on the basis of ceramic and numismatic evidence, to the 570's or 580's after Christ and may have been another result of the Slavic invasions of Greece during that period.

Work in the stadium (Sections CC, DD-31, 32) resulted in the uncovering of all but the last few centimeters of the

starting line at the south end of the race course. Two major phases in the history of the starting line are discernible. In both phases there were thirteen lanes for the runners, but the width of those lanes was reduced in the later phase due to the addition at either end of the line of a projecting element like those at Epidauros, Isthmia, and elsewhere, which was almost certainly for a starting mechanism of some kind. Most of the stone water channel at this semi-circular end of the stadium was also uncovered together with two adjacent settling basins on the longitudinal axis of the stadium where water entered the channel. A stretch of terracotta water pipes was found several meters to the east of these basins and indicates that the original source of water is to be sought further to the east and higher on the slopes of the hill into which the stadium was cut. Several marble statue bases indicate that the stadium had been adorned with bronze statues of victorious athletes, and a fragmentary inscription places the wrestling, and presumably the other "field events" of the Nemean Games within the stadium. Although it is likely that the Nemean Stadium belongs to the fourth century B.C., no secure chronological evidence has so far been discovered.

STEPHEN G. MILLER

ARGOS

Thermes A

En 1975, on a achevé le dégagement des thermes en vidant les hypocaustes des pièces C2 et C3 (BCH 98 (1974), plan p. 764-765), dont les pilettes sont bien conservées (P l. 42 a). La destruction du pavement est contemporaine des invasions slaves ou de peu antérieure. On a exploré une partie du remblai sur lequel repose la stoa S (AK.AL 51) et on y a découvert une inscription bilingue —grec et latin—, qui semble mentionner un *Regulus*. Sous le remblai de la stoa N (AD.AE 54), c'est la suite du quartier hellénistique tardif, exploré déjà en AF 56.57, qui est apparu: une rue N.-S. bordée de maisons au N. Quelques sondages complémentaires ont été effectués dans les pièces A1, A2, B3 et D. Dans la pièce D, on a mis au jour les fondations du stylobate d'un quatrième côté de la stoa. On possède donc la preuve qu' avant d' être aménagé en thermes, le bâtiment était primitivement composé des pièces A et B, ouvrant sur une grande palestres complètement entourée d'une stoa. Le long du côté N. des thermes, on a dégagé partiellement une rue E.-O. qui se dirige vers le théâtre. Elle comporte six états successifs, entre le Ier et le VIe s. ap. J.-C. (P l. 42 b). On y a trouvé une tête d'Asclépios qui se raccorde avec une statue trouvée en 1954 à l'intérieur des thermes.

PIERRE AUPERT

Terrain Craniotis (zone de l'agora)

Sur le terrain Craniotis, acquis par l'École, on a pu poursuivre la fouille de l'édifice prostyle découvert en 1967 par J. P. Sodini et H. Sarian (*BCH* 92 (1968), Chron., p. 1003-1021). Ses fondations de pòros ont été partiellement dégagées à l'ouest: elles reposent sur la couverture de l'égoût monumental déjà mis au jour à l'angle nord-est. Un sondage pratiqué à l'intérieur des fondations confirme qu'elles appartiennent à l'époque hellénistique. On a seulement commencé à reconnaître la partie sud de l'édifice, compte tenu du sondage exécuté en 1956 par G. Roux (*BCH* 81 (1957), p. 659-661). Signalons seulement ici le remploi, dans un mur tardif, d'une base de statue portant, en caractères de l'époque impériale, une dédicace curieusement anonyme.

DENIS FEISSEL

Agora

Aucun nouveau bâtiment n'est apparu cette année. Les différents sondages n'ont fait que renforcer ou préciser les conclusions de 1974.

Aspis

En Mai 1975, on a fouillé plusieurs carrés dans la zone où l'habitat mésohelladique avait précédemment été repéré, au SE. de la colline. Les conclusions stratigraphiques esquissées en 1974 ont été confirmées: les maisons, assignables à la seconde moitié de la période, reposent sur un remblai en terrasse, qui ne semble guère plus ancien et qui est séparé du sol vierge par une mince couche de terre contenant de la céramique néolithique finale. Les murs d'un grand bâtiment, dont on n'entrevoit pas encore le plan, sont conservés sur plus d'1 m. de haut. Une seconde tentative pour recouper l'enceinte primitive supposée par Vollgraff s'est révélée sans résultat, et l'on n'a pas encore pu dater précisément le rempart polygonal.

GILLES TOUCHAIS

FINAL REPORT: HALIEIS

This year's campaign at Halieis. Porto Cheli was conducted under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens with a permit from the Greek Archaeological Service by a team from Indiana University in connection with the University of Pennsylvania. The undersigned directed the campaign; Mr. Thomas Boyd served as architect and assistant director. The staff consisting of students and professionals was also joined by Professor John Goodheart, Ceramicist, Indiana University. Professor and Mrs. Wil Myers very successfully represented the Whittlesey Foundation and produced the balloonphotographs.

We are grateful to the Greek Archaeological Service and its representative in the Argolid, Mrs. E. Protonotariou-Deilaki for supporting us again this year as well as to the director of the American School of Classical Studies, Professor James McCredie, and his staff for helping us also in many ways. For continuing support we are greatly indebted to the National Endowment for the Humanities, the Indiana University Foundation, Mr. Thomas T. Solley and numerous other donors.

The report surveys the findings of the two principal areas of excavation at Halieis in 1975: at the Northeast Quarters, within the city's boundaries, and at the cemetery to the East of Halieis. Both areas had been under excavation since earlier years. The purpose of this last campaign was to collect the additional information necessary for the preparation of the final publication.

NOTE TO THE READER: The layout of the city is now sufficiently clear for us to propose an identification system for the roads of the town. In principle, the same system as the one applied to the town of Olynthus has been used. The larger main arteries of traffic proceeding southeast-northwest are called avenues, beginning with Avenue A running inside the city wall along the northeast stretch and continuing southwesterly to Avenue C. The streets, narrower and directed northeast-southwest, are numbered 1 to *n*, beginning with number 1 along the inside of the southeast flank of the city wall and continuing until number 5 within the present excavation. Insulae, or streetblocks, are defined in their position between Avenues and Streets. Houses within each insula are numbered consecutively along each long side of a block, beginning with number 1 at the northeast side of each insula.

I) City: The Northeast Quarters (Fig. 1)

A) The Southeast gate area (field 27) (Pl. 43 a)

The gate and the immediately adjacent area were fully exposed, revealing more of the city wall as well as the drain to the southwest of the gate. The semicircular tower at the northeast side circumscribes a few degrees beyond a semicircle, measuring 8 m. across. Wedge shaped conglomerate headers in two layers form the tower-socle; a second interior row of limestone (poros) headers, supports the upper course of the exterior conglomerate. The semicircular tower circummantes an earlier, rectangular tower. It was built from rougher conglomerate and measured approximately 6.75 by 2.50 m.; its interior was filled with large, irregular stones, forming the support for the mudbrick wall. Neither tower was bound into the city wall but was built separately, possibly at a different time from the original city wall. The towers present two successive phases of the defensive works of the fourth century at Halieis, reflecting possible reaction against the changes of siege technology then occurring. The mudbrick city wall itself remained basically unchanged except for some repairs.

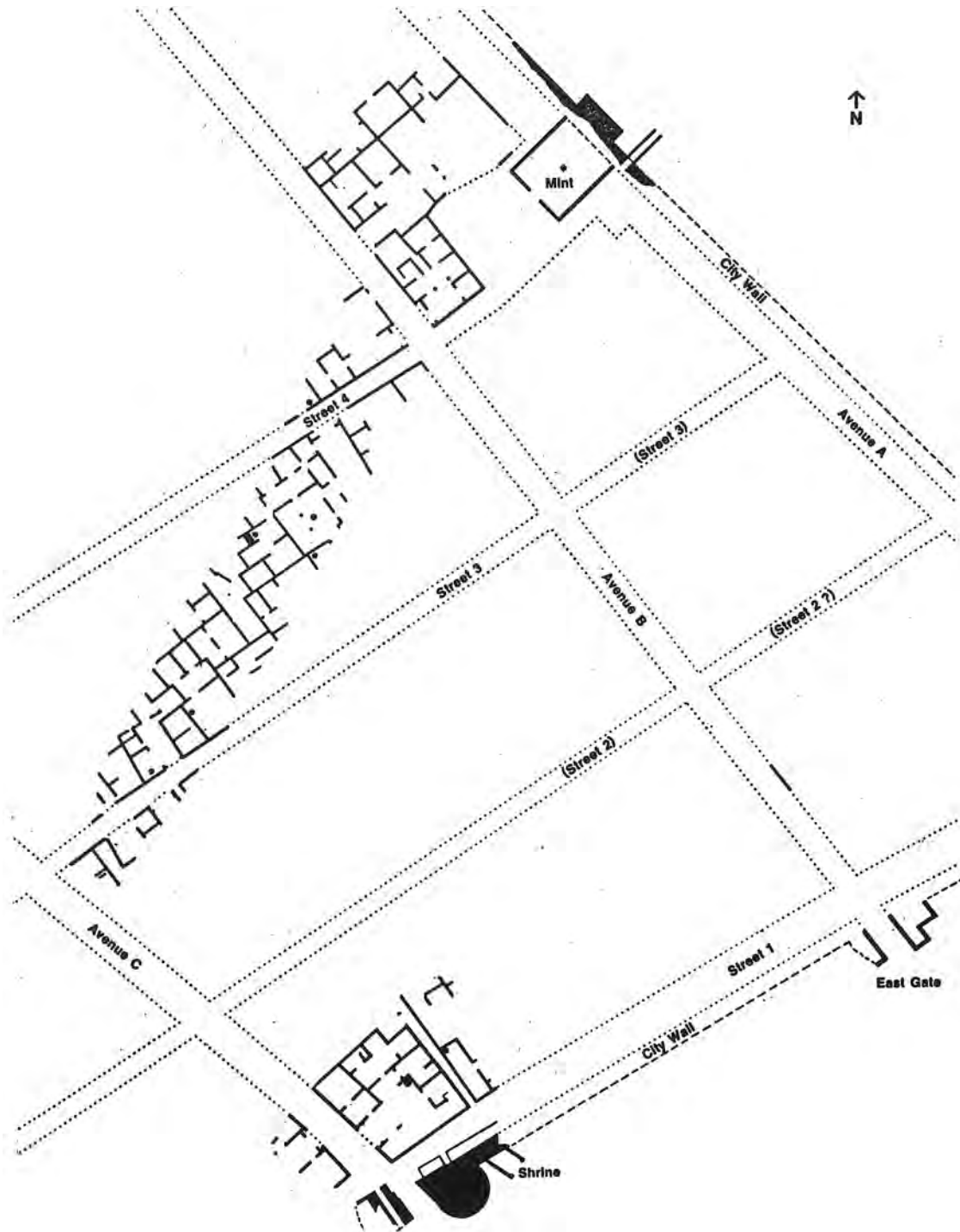

Fig. 1. Halieis. Plan of the NE Quarters.

The following two features are tokens of such changes in the city wall. The first one is a small step or platform (ca. 2.30 by ca. 1.20 m.) put together in coarse fashion from medium large, reused blocks, including half a wellhead. This step begins approximately 1 m. northeast of the large ashlar block which marks the interior southeast gate. It most likely served as a step into the tower interior from the lower level of Street 1. Approximately 1 m. to the northeast, the second feature consists of a smaller platform (ca. 0.80 by 1.60 m.) built at the end of a longer structure, formed from larger but less carefully worked stones than those of the city wall foundations. The full length of the construction is unknown, extending beyond the limit of the trench. A filling with larger rocks at the exposed northeast end, rising above the socle-filling of the city wall, suggests that the stones were part of the substructure of a ramp leading up onto the crown of the city wall.

Across from the ramp, on the exterior face of the wall, another small building came to light. It features an uneven, trapezoidal ground plan, using the exterior city wall face as back wall. The building's southwest corner lies but 1.20 m. away from the neighboring semicircular tower. Its longest southwest wall measures approximately 4.50 m.; the shorter northeast wall approximately 3 m., while the back wall (i.e., city wall) is approximately 3.75 m. long (exterior span) compared to the ca. 3.45 m. for the front wall which contains the door-opening of approximately 2.20 m.

The interior of this small structure which was most likely a shrine or sanctuary displayed a well worked cement floor and also showed remains of red plaster on the back wall, i.e., the exterior of the city wall. On the floor lay a shallow offering bench (ca. 0.50 NW-SE by 1.25 m. NE-SW), shifted off the center axis of the building to the southwest and not parallel to any of the walls or the doorway approximately 1 m. away. Immediately behind the cement bench, toward its southwest corner, a cement lined pit was sunken into the floor connected to the bench by a groove leading down from it. The dedication of the shrine, within which only a number of small Corinthian votive-kotylai have been found, remains uncertain. Possibly it belonged to a gate protecting deity as suggested by the immediate neighborhood of the Southeast gate, though such sanctuaries are usually found in niches inside the walls (cf. S. Charitonidis, *AthMitt* 75 (1960), 1-3). The earlier history of the shrine is uncertain since probing underneath the floor yielded no finds confirming sanctity preceding the fourth century shrine just described.

Opposite the gate area, the ground plan of the southeast corner house of Insula B-C/1-2 was laid free (this is the same as House 6 on Street 1) (Fig. 2). This house borders both Street 1 and Avenue C, its southwest wall aligns roughly with the northeast side of the Southeast gate while its northeast wall faces a narrow alley which likely leads into a courtyard and the side entrance to a house. A comparable alley-courtyard combination was found in Insula B-C/3-4. The overall dimensions of this southeast corner

house are ca. 16.30 (SW) by ca. 13.30 (SE) by ca. 15 (NE) by ca. 12.50 m. (NW). The shorter length of the northwest and southeast walls is due to the inverted northwest corner (ca. 2.50 SW by ca. 3.60 m. NW). The entrance lies recessed from Avenue C toward the southeast corner of the house where carefully carved blocks form the doorjamb supports for the courtyard door (ca. 3.50 m. wide). A substantial fall of mostly Lakonian tiles within the doorway area suggests a roof over the entrance, although the actual extent of such roofing is yet to be determined. This form of entrance, known as *prothyron* (cf. Robinson and Graham, *Olynthus* VIII 154) is common in Halieis, though the size of the individual outer porch in front of the actual doorway varies considerably.

To the left of the doorway (northwest) lie the two main rooms, the andron and its ante-chamber (andron: ca. 4.40 by ca. 4.90 m.; ante-chamber: ca. 4.50 by ca. 2.80 m.). Both rooms have well made plaster floors, the foreroom floor is a yellowish color; that of the andron, however, is a normal lime-white. The andron's recessed center floor measures ca. 2.70 by ca. 2.80 m.; the scoop-basin to the right (northeast) of the andron door (D:0.28) contained a bowl and a cup. The overall construction of the andron and the ante-chamber deviates slightly from the right angle, neither room forms an exact rectangle, this also is a common occurrence in Halieis constructions. The axial shifting of the doors of the ante-chamber and of the andron, however, occurred on purpose to impede direct view from the courtyard into the interior of the andron and to provide for greater privacy (cf. Robinson and Graham, *Olynthus* VIII, 177). Remains of the decoration of plain, red colored stucco still adhered to the andron's wall, ascertaining the existence of the type of room decoration common elsewhere at Halieis. Larger patches of red stucco found in the ante-chamber suggest that the front room was also painted, but no material was found in situ on the wall.

Adjacent to the northeast wall of the andron foreroom lay a porch, or porch-like room, whose upper storey was supported by several pillars whose foundations, a series of sizeable limestone ashlar blocks, aligned with the front wall of the ante-chamber and formed part of its wall foundation. At the end of this foundation lay a well in the courtyard's northwest corner, covered with a one piece, square, limestone wellhead with a central round opening. Behind the well the supporting wall foundations at the northwest side of the courtyard turned southeasterly. From the porch two doors led into different areas of the house, whose northwestern part consists of one large, oblong and irregular room, running the entire length of the house. A smaller room (ca. 3.30 by ca. 1.90 m.) has been sectioned off in the southwest corner next to the andron. Another partition was created by means of a short spurwall, aligned with the southwestern side of the inverted northwest corner of the house.

Another part of the house is reached through a door at the north east end of the porch-like room. The room

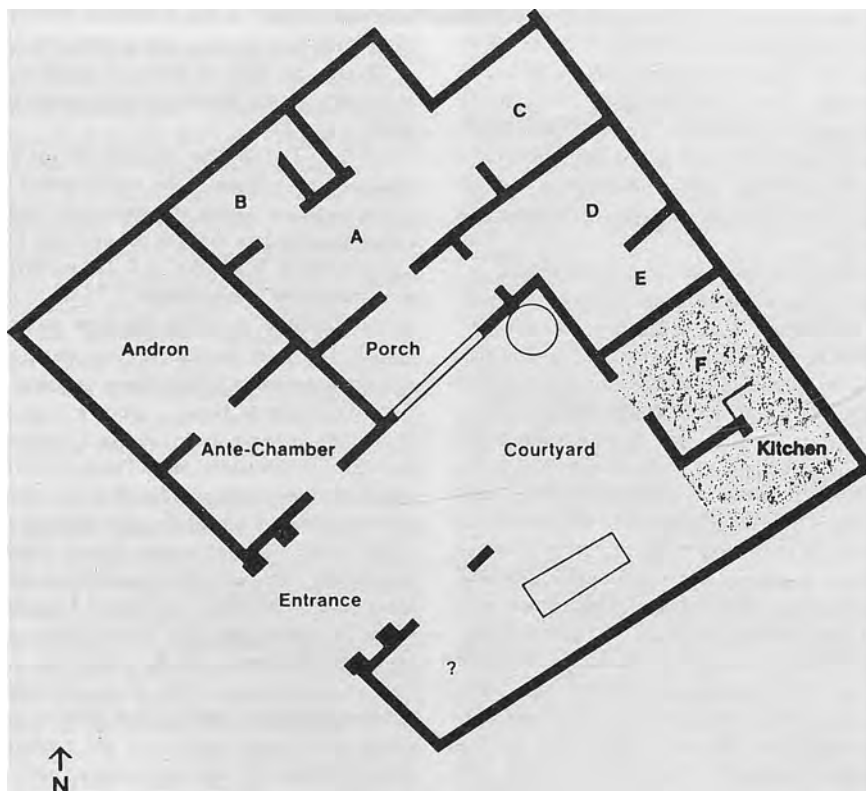

Fig. 2. Halieis. Ground plan of house in field 27.

widens behind a short, narrower entrance-passage. Within it another spurwall, aligned roughly with the courtyard well, and projecting southwesterly from the northeast housewall, partitions off an area without, however, being large enough to close the section off as a room in itself. The house's northeast corner, finally, was occupied by the kitchen. Its bipartite lay-out consists of the slightly larger northwest room accessible from the courtyard by a separate door and of a second room immediately in the northeast corner of the house. This latter room may have been totally open to the courtyard as no traces of a door were found. The two inter-connected rooms were divided by a spurwall projecting northeasterly from the courtyard wall. At the end of the wall lay the remains of a hearth built from finely carved limestone slabs. The hearth was filled with powdery ashes and the find of larger quantities of cooking ware in the immediate vicinity of the rectangular structure confirmed the function of the room as a kitchen. Parts of a plastered floor appeared in the outer corner of the northeast corner opposite the hearth but not reaching it. In view of the absence of any traces of a chimney nearby, it may be assumed that the positioning of the hearth at the end of the spurwall between the two rooms was conditioned by the

necessity of having the hearth fire burning in a position where the smoke could be carried out easily and where ample draft existed. Possibly, also, the northwesterly one of the two rooms served as a flue—provided that an outlet through the roof existed.

The courtyard seems to have been roughly paved, perhaps with a fine layer of lime material of which remnants were found in patches. The exact nature of the top surface of the courtyard was hard to determine since field 27 had been used as a vineyard and was ploughed systematically, disturbing some of the upper strata. The overall structural appearance of the southeast corner house, Insula B-C, 1-2, fits well with that of other houses of the same level (cf. *Hesperia* 38 (1969), 323). Stretches of walls constructed from nicely carved conglomerate ashlar alternate with stretches where the stonesole for the mudbrick wall is formed from small, uneven rubble stones which required a levelling course of roof tile fragments. As stone robbers have removed stretches of walls in the southeast corner house B-C/1-2, the exact nature of all walls cannot be determined anymore. But if the size of the rubble foundations in various parts of the building as well as the thickness of the surviving orthostates is any indication of the stress as-

signed then it may be assumed that a second storey existed at least over the northeastern part of the house, i.e., above the andron and the adjacent compartments. A gallery or balcony, most likely with a roof, ran along the southwest side of the courtyard. The kitchen area held most likely only one storey; possibly the roof sloped from the second storey above the northwest part uninterruptedly to the southeast wall of the house, incorporating the kitchen into the house structure.

The southeast corner house B-C/1-2, as described, occupied the uppermost stratum of Halieis, level A, superseding an earlier building of which only a few basic features, preserved in level B, are presently known. The ground plan of this earlier house seems to have been for the most part closely related to the one of level A. The andron, for example, was located in the same area where remains of the earlier andron floor indicated a room of very similar size just a few centimeters below the reoccupation level. Less certain, however, is the precise position of the entrance of the level B house. In the middle of the prothyron entrance of the latest house, a series of fine ashlar blocks appeared, running vertically to the later threshold. These blocks may have been the northwestern border of the courtyard, suggesting that the original entrance to the house may have been located closer to the southeastern corner. The courtyard, though presumably smaller, also occupied the southeastern part of the house. This was evidenced by the discovery of an open, rectangular cistern (*ca.* 1.85 by *ca.* 0.85 m.), built from large, more or less regular, worked blocks, two to three courses high. The depth of the pit measures approximately 1 m.; the bottom is formed by the pebbly top layer of the native rock underneath. An area where a block is missing at the northwest side may be part of a step arrangement as it is known from elsewhere in Halieis. A drain built from Lakonian covertiles leading from the street underneath the northeast corner of the house into the courtyard was partially covered by the later cement floor of the kitchen and served as a feed-line for the cistern. This illustrates the function of this pit as a water collecting tank, not a garbage pit or a cesspool. Animal bones found within come from the upper layer and were brought in with the building up of the latest courtyard level. The pottery from the cistern, part of the general fill, ranges through most periods represented at Halieis, from the late Geometric, Proto-Corinthian to the middle of the fourth century B.C.

A narrow alley separates the corner house from the next unit, House 5, in the Insula B-C/1-2. Leading away (toward the northwest) from Street 1, the alley gradually widens from its initial approximately 0.90 m. to approximately 1.30 m. The southwest wall of House 5 is preserved for a length of approximately 20.30 m. and consists of well fitted ashlar masonry throughout. Along the southwest wall lies an oblong room, *ca.* 8.60 by *ca.* 2.30 m., in whose southwest corner a wall of an earlier period appeared and nearby a stone pressbed for an olive crusher. Another trench, dug in 1974, had revealed part of a work area

somewhat further to the northwest, featuring a carefully laid pebble floor-pinning with a terracotta bin sunken into it. Though no more of House 5 could be uncovered, it seems now already that this unit was larger than the corner house.

Insula C-D/1-2: The entrance to yet another corner house, House 1, Street 1, lies southwesterly across Avenue C, its northeast corner approximately opposite the right (southeastern) door jamb of the entrance to the southeast corner house in Insula B-C/1-2. The prothyron-type doorway, measuring approximately 3.75 m. at the streetfront, approximately 2 m. within the door proper, thus differs considerably from the almost even opening of both outer and inner doorways of the house opposite (*ca.* 3.50 m.). Behind the gate to House 1 stood a large pithos in what might have been a narrow courtyard, limited by a porch at the right (northwestern) side. This porch, with supports of which one round base was found in situ, opens toward the southeast like the one in the opposite corner house.

The position of both corner houses, which do not align very clearly with each other, was determined by the diverging courses of Avenue C and Street 1 which meet in front of the Southeast gate. Due to the widening of Avenue C toward the Southeast gate, the houses are not parallel: the front of corner house C-D/1-2 actually bulges toward the entrance, making it the foremost point of the façade. The shape of the small road plaza was rendered even more irregular by the fact that the Southeast gate, aligned at one side with the southwest side of corner house B-C/1-2, does not correlate with the square's central axis. In addition, the stretch of city wall arriving at the Southeast gate from the southwest, i.e., from the terraces below the Dyeworks, did not continue straight into the stretch of city wall beyond (northeast of) the Southeast gate, but rather met at an obtuse angle. This caused a slight southwesterly shift of Street 1 as it began to climb up the hill. Street 1 itself, furthermore, is not of even width in the stretch laid bare now, but changes from approximately 2.50 m. to approximately 3.70 m. moving away from the Southeast gate to the northeast. Such irregularities of width within the streets, again, have also been observed elsewhere at Halieis. The evidence concerning the avenues is less clear. The small widening of Avenue C in front of the gate between the two corner houses was apparently meant to facilitate the incoming traffic, which there met the outgoing traffic. The diagonal width of approximately 8 m. across the small plaza toward the southwestern arm of the city wall was sufficient to allow two carts to either pass each other or for one of them to turn around. The wheel ruts in Avenue C lie approximately 1.50 to 1.60 m. apart, and each rut is approximately 0.40 of a meter wide and as much as 0.10 of a meter deep — attesting that the road was well travelled. Passing travel seems also to account for the southeastern corner-stone of House 6, Insula B-C/1-2, that projects a bit beyond the alignment with the southeastern house wall and is rounded on one side as though ground down by passing wheels.

B) The Mint Area (field 24)

The excavated area here reaches approximately 130 m. inland from the present shoreline. Within the city's layout scheme, the field contains parts of the following insulae: A-B/4-5; B-C/2-3; B-C/3-4; B-C/4-5. The largest part exposed of any one insula belongs to Insula B-C/3-4.

Insula A-B/4-5: Another southeast corner house comparable to the one in field 27, Insula B-C/1-2, came to light here. Its outer measurements are *ca.* 14.60 (SW) by *ca.* 13.60 (NE) by *ca.* 9.50 (SE) by *ca.* 9.60 m. (NW) —making it considerably smaller than the house described above. Its overall ground plan, furthermore, is simpler and seems less refined than that of the larger unit. As with the southeast corner house in B-C/1-2, the discrepancy in length between the southwestern and northeastern walls stems from a recessed northwestern corner (*ca.* 2.80 by 1.20 m. as preserved).

The prothyron-type entrance, located at the southeastern corner, measures approximately 3 m. across. The doorway itself is narrowed down to approximately 1.90 m., wide enough to let a cart (the average width of which appears to have been approximately 1.50 m. between the wheels), pass with ease. The open area of the courtyard measures approximately 4.50 by 3.50 m. but the actual courtyard level continues beyond the two porch support foundations into the porch area. These supports are two square, well cut bases, in situ aligned roughly with the left hand (northwestern) side of the prothyron. The porch runs across the whole width of the house, providing access to all other rooms except the kitchen.

In rooms A and B two floor levels, closely following upon each other, were found, representing the levels A and B respectively of the fourth century occupation. In room B, an earthdug well was excavated in the southwestern corner. The precise date of its construction is yet to be determined, but it may well belong to the habitation level predating the classical period when such simple wells seem to have been more common in Halieis. Room B, furthermore, provides access to room A.

The work room in the southwest corner contained also large patches of two successive, well made floors in its northwestern half. Through the upper floor a still fully preserved pithos was sunk into the ground beneath. Another circular, unplastered area within the floor, approximately in the center of the NW wall, known in various samples elsewhere in the city, yielded no finds. Since, however, the earlier floor level was cut away also, it is clear that the sparing out of the floor served a particular purpose during both habitation periods. This area, as well as the other reserved spots within floors found thus far, all lie close to walls, it may therefore be assumed that they were areas designated for future insertion of a pithos or were intended to be used in conjunction with another industrial operation unknown to us.

At the southeastern side of the work room lies another small room or closet, providing perhaps the only access into

the work room from the porch and the rest of the house. The function of this small front room is, as yet, not fully clear. The purpose of the small corridor-like feature to the northeast is also undetermined. While it may have originally provided access into the work room directly from the courtyard-porch area, the narrow opening of approximately 0.60 m. belonging to level A seems too narrow for a standard door. More likely, the two parallel walls would have served as supports for the stairwell leading onto the second storey, and the overall interior width of approximately 1 m. would have provided sufficient space for a staircase. The opening in the northeastern corner of the work room might have been the door to a cabinet or cupboard built underneath the stairs.

The kitchen (*ca.* 2.50 by *ca.* 2.50 m.) lies, again, separated from the rest of the house in the northeast corner. It opens onto the courtyard, facing the main entrance. This position, which is the same as in southeast corner house B-C/1-2, was presumably dictated by the proximity of the yard, which, in conjunction with whatever flue arrangement existed, provided for the best draft conditions to carry the smoke off with the least bother to the inhabitants of the house. The kitchen floor consisted, at least in part, of limecement estrich, spread over an underpinning of larger, round pebbles. Like the work room and rooms A and B, the kitchen also displayed two floor levels, attesting once more to the existence of the house during both the level A and level B occupation. As indicated by the likely existence of a staircase, this house was, at least partially, a two storey structure. The upper level would have extended across the northwestern half of the house, including the work room, rooms A and B, and the porch as well. The kitchen was rather constructed as a one storey complex, although its roofing structure could have been incorporated into the overall roofing system of the house, possibly by means of a long pitch all the way to the southeast side. The outside walls, as in most other instances at the site, consist of large, well-cut ashlar, often reused ones for the foundation course. The orthostate course was constructed of hard Peloponnesian conglomerate. The foundations of the northwest wall bordering against the house are built from smaller, reused blocks and rubble-stones.

The traces of the earlier house whose stones in part must have provided the material for the reconstruction are relatively few, except for the floors already mentioned, but enough exist to indicate a similar ground plan. The most conspicuous bit of evidence is an open cistern, similar to the one in the southeast corner house B-C/1-2. It lies inside the southwest corner of the courtyard, under the porch of the latest, level A, house. In the process of rebuilding the house, this cistern was filled with remains of numerous, badly smashed amphorae and other debris and subsequently incorporated into the courtyard level. Presently, it is not clear whether this cistern originally lay within the then open and larger yard, nor has a trace of a feed-in system been found.

The two corner houses described above constitute the

most complete examples of private architecture from Halieis at the present time. Certain of their features can be taken as representative of the overall private architecture at Halieis. Within the Mint area, another five house entrances were laid bare, all of the prothyron-type. One of these entrances lies immediately northwest of the southeast corner house in Insula A-B/4-5, leading into a house of larger proportions. The next one faces the southeast corner house A-B/4-5 doorway and leads into the narrow courtyard of the northeast corner house of Insula B-C/4-5. Within Insula B-C/3-4 the entrance of House 1, Street 4 is well built, while the doorway of House 6 (?), Street 3 proved to be a poorer version of the prothyron. In this case the doorway itself was only slightly recessed from the street, but no real porch was formed. The porch of House 7 (?) on the same street, although still cursorily executed, is more clearly defined by a shallow pillar set at either side of the doorway, framing it and providing depth to the door. As a rule, all entrances seem to have been located toward either the northern side of the houses within the northeast-southwest oriented insulae, or toward the eastern side in the northwest-southeast oriented ones.

Courtyards appear in different sizes, in actual terms as well as with regard to percentage of the overall size of the houses. With respect to this size ratio, House 2, Street 4, Insula B-C/3-4 provides a particular case since apparently two courtyards existed within it. The one opening onto the entrance would have served utilitarian purposes, while the interior one, a rudimentary form of the peristyle courtyard, may have served other functions as well. This latter courtyard was divided into two approximately even parts (northwest-southeast) by means of two Doric, stucco-fluted columns, aligned with a pillar beside (southwest) the door leading into the court from the northwestern part of the house. These two ample yards within one house which also contained numerous rooms contrasted with the courtyards in smaller units like Houses 4 (?) and 5 (?), Street 3, in the same insula not only in terms of actual size but even more with regard to the relative extent. In the latter two houses the courtyards occupy almost half the floorage of the houses, both containing two to three rooms. It appears that the minimum size, regardless of available space, of courtyards in Halieis was determined by the need to accommodate either a cart or at least some animals.

Though differences in size existed between the private houses in the Northeast Quarter of Halieis, the construction methods are fairly uniform. Normally the exterior foundations along the streets feature solid, broad limestone blocks, often bearing pry-marks and other signs of preparation for the fitting of the orthostate course, which was normally cut from hard Peloponnesian conglomerate. For the construction of the interior walls, however, mostly smaller, sometimes less well cut or even uncut blocks were used side by side with rubble stones of all sizes. Drywall construction of the quality found in House 4 (?), Street 4, Insula B-C/3-4, remained the exception. In most cases the execution of inner wall foundations stayed far below this level. In

general terms one has to consider this inconsistency and the mediocre (at best) quality of construction a mark of the latest level of habitation at Halieis, perhaps a token of the rather hurried rebuilding of the destroyed city after the mid-fourth century B.C.

Behind the southeast corner house of Insula A-B/4-5 a small trapezoidal square opens, adjoining Street 4 which forms its southeastern boundary. Excluding this street, the square measures approximately 13.50 (SW) by 12 (NW) by 11 (NE) by 14 m. (SE). These dimensions correspond roughly to those one would have expected from a house located at this spot, indicating that during the planning for the rebuilding of the latest level (level A) this lot was set aside for public use. While one accessway, Street 4, leads into the square from the city, two passages lead out of it on the northeastern side toward the city wall. The one at the northeastern corner is a continuation of Street 4, and the second is a narrow throughway in the northwestern corner past the left (northwest) side of the building occupying the northeastern side of the square. This building, formerly called 'House Pi' (cf. *Hesperia* 38 (1969), 316 fig. 2C and 329 below), is the only structure presently known to block the passageway along the inside of the city wall. The remarkably solid and carefully built limestone foundations form a Pi-shaped rectangle, open against the city wall, using its inner face as rear wall. The overall measurements of the building are ca. 10 (SW) by ca. 11 m. (NW and SE); the entrance, marked by a fine threshold block, lies on the southwest side facing onto the small square. An Ionic capital found outside this building in 1962 (cf. *Hesperia* 38 (1969), 329) does not definitely belong; the Doric capital found inside in 1972 seems to be more certainly part of the architectural design of this building, suggesting that it may have been more elaborate than other structures in the town. The exact plan of the building identified as the Mint needs to be determined yet. Parts which still preserve the orthostate course are in a neighboring field, impeding overall study. To date, within the excavated southwestern part, two stretches of rubble wall have come to light. Although the walls must belong to an earlier level of occupation since they reach below the ashlar foundations of the outer Mint walls, they could have served for a partition wall inside the building. The tops of these rubble walls as they have survived are high enough to have reached above the floor level of the Mint and to have supported mudbrick walls. The center of the Mint is occupied by a solid, large limestone basis, approximately 0.80 by 0.80 m. This basis lies about on the center axis of the building approximately 5 m. in from the doorway and approximately 4 m. from either side wall. The limestone basis is supported by two larger, oblong ashlar underneath, suggesting that possibly great stress was exerted upon it. The structure most likely was roofed, but it is still to be determined whether such a roof rested upon a central large pillar whose base would have been the limestone ashlar in the center or whether interior walls carried the weight of the roof. The basis as such could also have been part of an altar (*Hesperia* 38

(1969), pl. 83 b) which would have been appropriate within a public building.

The function of the so-called 'House Pi' as the Mint of Halieis was confirmed this summer by the unearthing of a fire-pit which showed traces of having been used at least twice, possibly three times. The pit contained layers of carbonized earth including bronze scraps and coinblanks. These coinblanks all appear to have been discarded because of improper weight. They all deviate considerably from the average weight of about two grams which seems to have been standard for Halieis bronze coins. (This information we owe to Dr. J. Dengate who will publish the coins from Halieis). The discovery, furthermore, of a number of mis-strikes bearing faint imprints of Halieis coins, readily confirms that the minting activity for the city of Halieis must have taken place here. Such minting most likely occurred only at certain intervals in accordance with the small size of the city and the amount of coins surviving. The building, therefore, was probably at public disposal for other uses as well, perhaps as an armory. Aside from its position which disregards the regular layout of the town, the mint distinguishes itself through the unusual size of its foundation blocks and by the apparently greater care bestowed upon its construction as well as by its ground plan.

The insulae in the northeast quarter are generally trapezoidal in shape. Due to the diverging directions of Avenues B and C, the southeasterly side length of the insulae in the B-C range increases from approximately 70 m. at Street 1 to approximately 80 m. at Street 5. Precise measurements are yet outstanding for the insulae in the A-B range, but here the length of the southeasterly side of the insulae decreases from Street 1 onward as the distance between the city wall and Avenue B grows smaller toward the northwest. The streets themselves, descending the natural terracing of the landscape, run straight northeast-southwest. The Avenues, wider than the streets, range from approximately 6 m. at Avenue A northwest of the Mint, over a consistent width of approximately 3.80 m. for Avenue B, to between 4.50 to 5 m. for Avenue C. The streets by comparison display an average width of approximately 2.50 m.

All streets uncovered thus far are constructed from a tight, dense packing consisting of a lime and sand mixture with intermediate pebbles throughout and containing also tile fragments and other residue. The packing of the surface, up to approximately 0.45 m. deep was concrete hard, to such an extent that a jackhammer was needed to break through for the purpose of testing underneath the roadbeds. The road top normally rises in the middle in a wide, flat arc with the wheel ruts at either side providing shallow gutters for runoff waters. Against the houses the metalling usually rises again to keep the water off the walls. In several instances, large cobblestones were also imbedded in the road surface, partially to provide a drip gutter along the eaves of the houses, partially to give added strength and to hold the road in areas of more rapid descent of the streets where erosion would have had a greater effect.

Within the roadmetalling, a certain amount of sherds from all periods was found as well as coins and other metal objects. A real surprise, however, was the large percentage of metal slags recovered, some in sizeable chunks. These slags occur in the roadmetalling throughout and are not confined to one particular area, i.e., they were part of the material available for roadbed filling by the time of the street construction. The generating source for these slags, therefore, should be sought in Halieis or its immediate vicinity since it is unlikely that road packing in such quantities would have been carted to the city from any significant distance. Metal analysis presently under-way will provide, we hope, for further clues concerning the operation and types of furnaces which could have produced the slags. Halieis, therefore, seems to have been not only a strategically important harbor town but may also have had some industry of mentionable size, contributing to its wealth at some time.

To provide for the mass of water running down the hillside through the streets and avenues, drains were installed, two of which have been discovered thus far. The northern one of these collects the waters coming off Street 4 along the southeastern side of the Mint and discharges them underneath the city wall out into the apron area. The drain ends now with the modern shoreline, but aerial photographs indicate it originally might have continued across the city wall forefield further toward the northeast. The second storm drain emptied the waters accumulating along the stretch of city wall between the Dyeworks and the Southeast gate at the latter's southwestern, uphill side. Like the aforementioned drain, it was carefully constructed from conglomerate blocks, its cover slabs serving also as parts of the floor of the guardhouse within the southwestern tower, reached by three steps from Avenue C. To protect against enemy surprises the town-side of the drain was blocked with large stones, making crawling in underneath the city wall impossible.

C) Chronology / Stratigraphy:

The end of the settlement at Halieis can now be put into the last years of the fourth century B.C. or into the very early third century B.C. The ceramic finds from the uppermost stratum, level A, are mostly quantities of black glazed pottery, cooking wares, and of large plain amphorae. These finds form a relatively uniform group, indicating uninterrupted habitation at Halieis during the latter half of the fourth century B.C. The leading shapes among the black glazed pottery are Attic, type A skyphoi, kantharoi with and without molded lip, and plates and bowls. Though some of the plates and bowls display profiles similar to those found at Koroni (cf. *Hesperia* 31 (1962), 40 fig. 8 nos. 13, 19, 20, 26, 43), the overall corpus of finds is clearly earlier than those from the Ptolemaic camp. This is corroborated by the coins found within the Northeast Quarter, none of which would indicate a date beyond 300 B.C.

The reason for the abandonment of Halieis is not yet clearly established. A few scattered traces of attempts to rebuild and reorganize the city point out that the debris of level A stems from a presumably violent, fast destruction at one time, possibly connected with fire, and not from the slow decay of houses given up. Such traces consist of hastily built rubble foundations in different places, for example at the Southeast gate in Street 1, or of the evidence found in the courtyard of House 2, Insula B-C/3-4. The courtyard had been swept clear of debris which was then dumped into a nearby well. The well was subsequently covered with slabs, but joining fragments from the courtyard and from within the well confirmed the clean-up (cf. *A Delt.* 29 (1973-1974): *Chronika*, 266).

The settlement below level A was destroyed around 350 B.C. The contents of the dry-cistern mentioned above as well as other deposits provided a significant series of find complexes. A bellkrater with Dionysos in the center, seated and surrounded by nymphs and satyrs (HP 2679), as well as other Attic red-figure vases, confirms this date. The rectangular towers along the city wall, such as the one which was subsequently enveloped by the semicircular tower of the Southeast gate, belong to level B of the settlement, i.e., they most likely were built in the first half of the fourth century. The rebuilding of the level B settlement seems to have been an immediate one without interruptions and delay since the series of pottery continue straight on.

However, an interruption of sequences between level B and level C is clearly apparent. Neither architectural nor ceramic remains or coins which could be assigned to the second half of the fifth century were found in the Northeast Quarters. A number of remains of house foundations, particularly a sequence of walls and floors within House 5(?), Street 3, Insula B-C prove clearly the existence of a habitation during the Archaic and the early Classical periods. A Near Eastern cylinder seal (P I. 43 b) found at a floor assignable to level C confirms the same time period. The accurate beginning date for level C presently escapes definition.

The walls belonging to this level (C) follow the same alignment as the later house walls of levels B and A. In a few cases, continued use of the same wall foundation is attested through all three levels. Taking this into consideration together with the fact that all road testings produced negative results, i.e., no architectural remains of level C were found underneath the roadbeds at various spots, it has to be hypothesized that Halieis had a regular road system prior to ca. 460-50 B.C. This road system must have been basically the same as that of levels B and A. The hypothesis is strengthened by the proven existence of an Archaic city wall in the same position as the later fourth century one. Apparently, then, the town's defense line was not altered later to accommodate the grid-layout, but rather streets and wall were considered together from the beginning.

The stratum underneath level C contained mostly sherds

of the seventh century, mixed with fragments of Argive and Lakonian late Geometric. In some areas the lowest level was contaminated with Neolithic fragments, remains of the earliest habitation, which had been disturbed during various building activities. The amount of fragments uncovered from this lowest level does not allow for a statistically sound judgment, but generally it seems that the habitation of the seventh century was rather substantial and developed steadily.

Necropolis

The excavations, interrupted in 1974, were continued at the western end of the ravine, once again with the kind permission of the owner, Mr. A. Kalogeropoulos, Kosta, Porto Cheli. Excavation was slowed by the high accumulation of top soil above the graves. A total of fourteen skeletons was unearthed, bringing the number of graves and skeletons found between 1973 and 1975 in this area to twenty.

The graves lie at the southwest side of the modern ravine along the southwest side of the modern asphalt road to Kosta. The native Peloponnesian conglomerate visible in parts of the ravine bottom dictates the geological ambiente of the graves. The gradual decay of this rock has left strata of soil alternating with strata of conglomerate pebbles in shelf-like layers above the actual rock. These pebble layers do not stem from the existence of an earlier riverbed in these parts as previously assumed. The general sloping of the ravine toward Porto Cheli bay (NW) coincides with a deeper accumulation of conglomerate strata at the western end of the excavated area, where up to four levels have been encountered. Toward the eastern end, where the rock gently rises, no more than two such layers have been encountered. A relatively even layer of dark-reddish soil extends above the whole area, covering all other layers beneath.

The graves were all simple shaft graves, cut through the soil and through the hard layers beneath, or at least the shafts were dug into the top of such a conglomerate stratum. The actual receptacle for the corpse is normally a fairly shallow pit, just large enough to fit the body. With the exception of the infant double burial in the pithos (grave 15), all skeletons were found extended supine on their backs, their hands normally by their sides. The bodies had been directly covered with earth; no traces of a shroud or any other kind of covering were found. The only covers found were the slab closing the pithos (grave 15) and the slabs above grave 12 which rested on earth filled in onto the corpse beneath. The graves were normally oriented East-West; only graves 8 and 11 extended North-South. The head of most skeletons lay toward the East; in graves 1 and 5 the skeletons pointed toward the West, and in graves 8 and 11 to the North.

The Necropolis is arranged according to different groups partially set off from each other. A simple row of four graves (nos. 3, 4, 6, 7), which may well continue beyond

the present scarp, lay in the southwest corner of the area dug. To the North of the four graves, grave 1 was once covered by a rectangular, built, tumulus-like structure, lined at least on the northern side with a row of small stones. Touching this tumulus at the northern side lies a «kenotaph», an empty grave-pit with no sign of its having been used. To the East of the first rectangular tumulus a second round one contained graves 2 and 5 as well as find-groups 5 and 8. The largest tumulus is located to the East of the round one. It apparently was roughly loaf-shaped and at its northwestern end overlaps, or blends into, the other. In fact, due to the poor preservation of parts of these structures, it cannot be excluded that these two tumuli were originally one. Within this third potential tumulus lie graves 9 through 12 and the unexcavated grave 17. Just North of the third tumulus, toward its western end, the pithos grave 15 was located, touching it on the outside. While any indication of an architecturally defined border for the northern side of this tumulus is missing, remains of a retaining wall came to light at the southeastern corner. Immediately to the South of this lies a fourth, again rectangular, tumulus containing grave 14.

The two rectangular tumuli are covered with rubble packing, the round ones with a layer of whitish lime-stone-mortar material across the top. The two rectangular tumuli would have been markers above the single grave each contained, while the larger one(s) could have been a family district. The date and the possible refill of cuttings through the whitish cover layer for successive burials, however, is undetermined since no evidence for such activity was found. The apparent unity of the white layer constitutes the primary problem within the Necropolis, as it could not yet be decided whether the white layer existed from the earliest burial or whether it was the final covering after the area had been abandoned.

The chronology of the graves suggests a general use-pattern of the cemetery progressing from the West to the East. Grave 1, containing a Lakonian kylix by the Boreas

Painter (P l. 43 c), dates into the first half of the sixth century, while grave 14 underneath the second rectangular tumulus belongs into the first half of the fifth century. The graves in between date into the second half of the sixth century and the first quarter of the fifth century. Graves 10 and 12 distinguish themselves as intrusions of the fourth century, since they are dug through the white layer over the eastern rounded tumulus.

The furnishings in the graves are quite simple. In most cases a number of vessels is placed in the grave on or beside the body. A particularly rich grave, 14, contained the skeleton of a woman. At her left shoulder lay a large, plain bronze mirror, at her right shoulder a bronze pyxis. On her feet she wore high sandals with wooden cores – now gone – which were clad with iron above and below connected with long nails. The body itself was covered with eighteen vessels, dating the burial to the first half of the fifth century B.C.

Unknown, as of yet, is the precise relationship between a number of findgroups, i.e., nests of pots outside the graves, and the individual graves themselves. Such clusters of pots were normally found within one or two types of small structures, either in a small tray-like setting with a mud-built edge around it or in a rounded hollow in the ground. Sometimes such groups of vessels were found simply piled together and covered with a slab.

The general chronology of the Necropolis as excavated since 1973 coincides with the findings from the city's Northeast Quarters, aside from the fact that the Archaic period is better represented in the cemetery, while the corresponding level C of the town is statistically rather spotty. Both, the part of the Necropolis studied and the Northeast Quarters, display discontinuity during the second half of the fifth century and both show, though with quite different statistical strength, reoccupation and reuse during the fourth century. The Archaic finds from the Necropolis corroborate once more the fact that a well established settlement flourished at Halieis during the sixth century B.C.

WOLF RUDOLPH

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΛΑΚΩΝΙΑΣ - ΑΡΚΑΔΙΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σ π ά ρ τ η

Ώδός Τριακοσίων καὶ Ξενοφώντος, Ο.Τ.126 (οἰκόπεδο Κ. Καλατζή)

Τὸ οἰκόπεδο βρίσκεται ἀπέναντι περίπου ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Ἀλικάκου (βλ. παρακάτω). Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς μικρῆς σὲ ἔκταση αὐτῆς ἀνασκαφῆς ὀφείλεται στὴν ἀποκάλυψη γιὰ πρώτη φορά ἑνὸς τμήματος ἀπὸ τὸ κεντρικόν, ὅπως φαίνεται, ὀδικὸ σύστημα τῆς ρωμαϊκῆς Σπάρτης.

Σὲ βάθος 0,73 μ. ἀπὸ τῆ σημερινῆ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀποκαλύφθηκε ὁ στυλοβάτης-ἀπὸ πώρινους δόμους-κινοστοιχίας πού πλαισίωνε τὴ δυτικὴ πλευρὰ ὁδοῦ, πλ. 5,60 μ., μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ΝΔ. πρὸς τὰ ΒΑ. Οἱ κίονες θὰ πρέπει νὰ ἦταν τοποθετημένοι κάθε 3,30 μ., σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὶς κατὰ διαστήματα φαρδύτερες πλάκες τοῦ στυλοβάτη. Ἡ βάση ἑνὸς κίονα βρέθηκε πραγματικὰ κατὰ χώρα πάνω σὲ μιά ἀπὸ αὐτὲς τὶς πλάκες (διάμετρος κίονα 0,50 μ.). Ἡ στοὰ κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου εἶχε πλάτος 3,60 μ. Ἀπὸ τὸ κτίριο πίσω ἀπὸ τὴ στοὰ ἀποκαλύφθηκε μικρὸ μόνο τμήμα στῆ βορειοδυτικῇ γωνίᾳ τοῦ οἴκου. Ὁ τοῖχος του εἶχε πλάτος 0,50 μ. καὶ ἦταν κατασκευασμένος μὲ ἀκατέργαστους λίθους, κεραμίδια καὶ τμήματα σπασμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (κορινθιακῶν κίωνων) μὲ ἀσβεστοκονία ὡς συνδετικὴ ὕλη. Ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου σώζεται μικρὸ μόνο τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου.

Μιά σειρά ἀπὸ πήλινους ἀγωγούς σὲ βάθος ἀπὸ 1,10-1,50 μ. διέσχισε λοξὰ τὴ στοὰ πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ δρόμου.

Ἀπὸ τὸ κατὰστρωμα τῆς ὁδοῦ δὲ βρέθηκε παρά μόνο μικρὸ ἴχνος κοντὰ στὴν ὁδὸ Τριακοσίων, στὸ νότιο ἄκρο τοῦ οἴκου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ στρώμα πατημένου χώματος μὲ πολλὰ χαλίκια. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ δρόμου δὲ φαίνεται νὰ ἦταν στρωμένο. Ἀνατολικά ὁ δρόμος πλαισιωνόταν ἀπὸ ἄλλο στυλοβάτη, ἐπίσης ἀπὸ παρόλινθους, ἡ πορεία ὅμως τοῦ ὁποίου φαίνεται νὰ ἀποκλίνει ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο δρόμο, ἔτσι ὥστε ὁ δρόμος νὰ στενεύει πρὸς τὰ βόρεια. Κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς αὐτῆς στοᾶς, στὴν ἄκρῃ τοῦ δρόμου, ἀποκαλύφθηκε μεγάλος χτιστός καμαροσκεπὴς ὀχετός, παρόμοιος μὲ αὐτοὺς πού εἶχαν βρεθεῖ στὴν ἀνάσκαφὴ τῶν Ἑργατικῶν Κατοικιῶν¹ καὶ στὸν ἀγρὸ Πολυχρονάκου². Τὸ συνολικὸ πλάτος τοῦ ὀχετοῦ ἦταν 1,70, τὸ ἀνοιγμα 0,70 καὶ τὸ ὕψος του 0,80 μ. περίπου.

Στὸν ὀχετὸ κατέληγε μιά σειρά ἀπὸ αὐλάκια-χτισμένα καὶ κατασκευασμένα μὲ κοῖλα κεραμίδια-πού ἔρχονταν ἀπὸ τὰ δυτικά. Ὁ ὀχετός ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 5 μ., ἡ συνέχεια του πρὸς τὰ βόρεια εἶχε διακοπῇ ἀπὸ τὰ θεμέλια νεότερης οἰκοδομῆς. Δίπλα του, στὴ μέση τοῦ δρόμου, σὲ βάθος 1,32-1,50 μ., βρέθηκε μιά σειρά ἀπὸ πήλινους ἀγωγούς.

Ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφὴ ἐγίνε ἀφοῦ ἤδη εἶχαν ἀνοιχτεῖ τὰ θεμέλια τῆς οἰκοδομῆς καὶ τὰ στρώματα εἶχαν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος καταστραφεῖ, δέν εἶναι εὐκόλῃ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῆς ὁδοῦ. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ χρησιμοποίηση σὲ δεύτερη χρῆσις ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἡ κατασκευὴ τῆς ὁδοῦ πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονῃ μὲ τὴν ἀνοικοδόμησις τῆς πόλης μετὰ ἀπὸ μιά καταστροφὴ. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ δρόμου δέν τελείωσε. Ἡ λοξὴ κατεύθυνσις τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἴσως ὀφείλεται στὸ ὅτι θὰ χρειάστηκε νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ἡ προγενέστερη κατάστασις τοῦ χώρου. Τὸ πιθανότερο λοιπὸν εἶναι ὅτι ἡ κατασκευὴ τῆς ὁδοῦ θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Γόθους καὶ τοὺς Ἑρουλους τὸ 267 μ.Χ., σὲ μιά περίοδο ἀνοικοδόμησις σὲ εὐρύτατη κλίμακα τῆς Σπάρτης καὶ κάποιος ἀκμῆς ἢ ὁποία ὅπως φαίνεται δέν κράτησε πολὺ.

Ώδός Τριακοσίων, Ο.Τ. 126 (οἰκόπεδο Ἀλικάκου)

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐγίνε κάτω ἀπὸ δυσμενεῖς καιρικὲς συνθήκες τὸ Νοέμβριον καὶ τὸ Δεκέμβριον. Περιορίστηκε ἀναγκαστικὰ στὸ χῶρο τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομήματος, διαστ. 12×9 μ., μὲ κατεύθυνση λοξὴ πρὸς τὴ σημερινὴ οἰκοδομικὴ γραμμὴ (Σ χ ἔ δ. 1).

Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, πᾶς 0,50 μ., τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ σύγχρονῃ ἐπίχωση, καθὼς καὶ τὸ συνηθισμένο στρώμα κεράμων-ἐδῶ ἰδιαίτερα παχὺ, 0,80-1 μ.-, ἀποκαλύφθηκαν τὸ κεντρικὸ διαμέρισμα, διαστ. 5,50×10 μ., καὶ τμήματα δύο βοηθητικῶν χώρων μεγάλης ὕστερο-ρωμαϊκῆς οἰκοδομῆς.

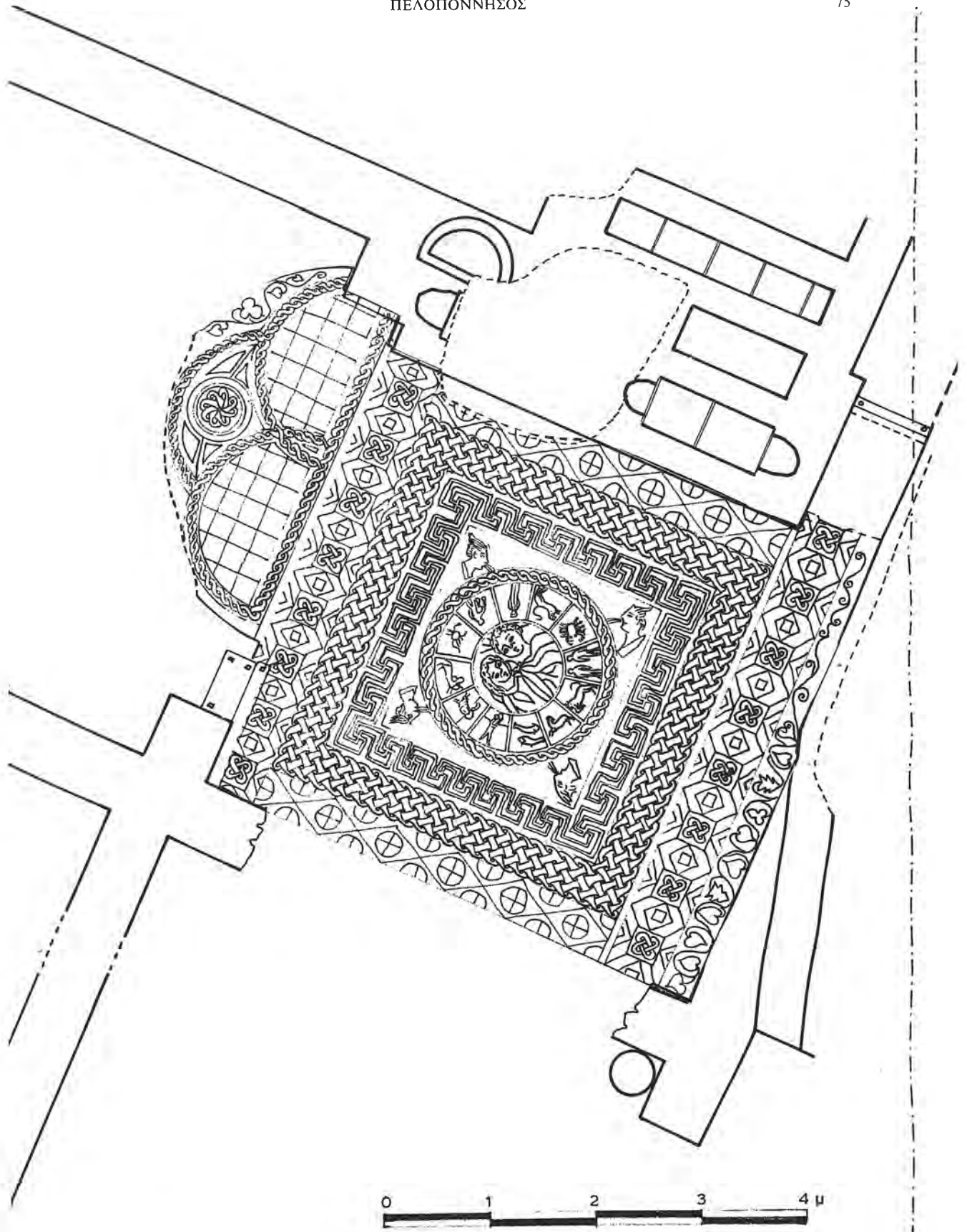
Τὸ δάπεδο βρέθηκε σὲ βάθος 1,75 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια. Ἀνάμεσα στὸ δάπεδο καὶ τὸ στέρεο ἔδαφος ὑπάρχει στρώμα ἄμμου, χωρὶς ὄστρακα. Ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ νότιος τοῖχος σώζονται καλὰ σὲ ὕψος 1-1,80 μ. Τὸ ὁρατό, πάνω ἀπὸ τὰ θεμέλια, τμήμα τους εἶναι 0,80 μ. Περισσότερο προσεγμένη φαίνεται ἡ κατασκευὴ τοῦ νότιου-ἐξωτερικοῦ τοίχου: εἶναι χτισμένος μὲ ἀκατέργαστες πέτρες καὶ ἀσβεστοκονία ὡς συνδετικὸν, διαρθρώνεται ὅμως σὲ κανονικὰ διαστήματα 0,60 μ. μὲ ὀριζόντιες ζώνες ἀποτελούμενες ἀπὸ τέσσαρις σειρὰς τοῦβλων.

Τὸ κεντρικὸ διαμέρισμα τῆς κατοικίας ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο συνεχόμενα, τετράγωνα σχεδόν, -διαστ. 5,50×5 μ.-, δωμάτια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ δυτικόν, καὶ σημαντικότερον ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν πλούσιο διάκοσμό του, καταλήγει σὲ ἀψίδα ἐγγεγραμμένη μέσα στὸ διπλάνο ἀνατολικὸν δωμάτιον.

Κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δυτικοῦ αὐτοῦ δωματίου ὑπῆρχε χτιστὴ κρήνη μὲ μαρμαρινὴ ἐπένδυσις. Τὸ νερὸ ἔρχόταν ἀπ' ἐξω μὲ πήλινον ἀγωγὸν καὶ χυνόταν σὲ δύο χτιστὲς πυέλους-ἢ μιά ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὴ διά-

1. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 164-165 (Σχέδ. 1).

2. Ὁ.π., σ. 172.

Σχέδ. 1. Σπάρτη. Ὁδὸς Τριακοσίων Ο.Τ. 126. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

νοιξη σ' αυτό τό σημείο βυζαντινοῦ ἀποθέτη. Ἡ κεντρικὴ εἴσοδος στὴν αἴθουσα θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στοῦ κέντρο τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βόρειας πλευρᾶς, οἱ τοῖχοι τῶν ὁποίων ἔχουν δυστυχῶς καταστραφεῖ. Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία, στὸν ἐξωτερικὸ νότιο τοῖχο δίπλα στὴν κρῆνη βρέθηκε τὸ κατώφλι στενῆς εἰσόδου. Στὴν ἀπέναντι, νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ ἴδιου δωματίου ὑπῆρχε στὸν τοῖχο μικρὴ κόγχη μέ ψηφιδωτὴ διακόσμηση. Τὸ πάνω τμήμα τῆς κόγχης ἔχει καταστραφεῖ.

*Αριστα διατηρημένο ψηφιδωτὸ διακοσμοῦσε ἐπίσης τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου: ζώνη μέ ρόμβους-στά βόρεια καὶ νότια-καὶ πιὸ περιπλοκο γεωμετρικὸ κόσμημα στά ἀνατολικά καὶ δυτικά περιβάλλει τὸ κεντρικὸ τετράγωνο διάχωρο. Στά δυτικά, ὅπου ὑποθέτουμε ὅτι ἦταν ἡ κεντρικὴ εἴσοδος τοῦ δωματίου, ὑπῆρχε καὶ δευτέρη ἐξωτερικὴ ζώνη μέ ἑλικες καὶ φύλλα κισσοῦ καὶ ἀμπέλου. Τὸ κεντρικὸ διάχωρο ἔχει χωριστὸ διπλὸ πλαίσιο ἀπὸ τριπλὸ πλοχμὸ καὶ μαϊανδρο. Τὰ τρίγωνα στίς ἐσωτερικὲς γωνίες τοῦ τετραγώνου κομοῦν οἱ κεφαλές τῶν τεσσάρων ἀνέμων. Μέσα στοῦ τετράγωνο ἐγγράφεται κύκλος, ὁ ὁποῖος ἔχει μιὰ ἐξωτερικὴ ζώνη μέ τὰ σύμβολα τῶν ἀστερισμῶν τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου καὶ ἓνα κεντρικὸ ἐμβλημα μέ τίς προτομές τοῦ Ἥλιου καὶ τῆς Σελήνης (Π' ἰ ν. 44). Τὸ τετράγωνο σχεδὸν ψηφιδωτὸ καταλήγει στά ἀνατολικά σὲ ἀψίδα πού, ὅπως προαναφέρθηκε, ἐγγράφεται μέσα στοῦ συνεχόμενο πρὸς τὰ ἀνατολικά δωμάτιο. Ἡ μετατόπιση τῆς ἀψίδας ἀπὸ τὸν ἀξονα τοῦ δωματίου ἐγίνε γιὰ νὰ ἐξοικονομηθεῖ χώρος γιὰ τὴν πόρτα μέ τὴν ὁποία ἐπικοινωνοῦσαν τὰ δύο δωμάτια. Ἰχνη τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας δὲ βρέθηκαν, ἀπὸ τὴ θέση τοῦ κατωφλίου τῆς θύρας συμπεραίνεται ὅτι τὸ πάχος του ἦταν περίπου 0,30 μ., τὸ μὲν δηλαδὴ ἀπὸ τὸ κανονικὸ πάχος τῶν ὑπόλοιπων τοίχων.

Τὸ ἐπόμενο, ἀνατολικὸ, δωμάτιο πρέπει νὰ χρησίμευε ὡς βοηθητικὸς χώρος. Μιὰ εἴσοδος στὴ μέση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δὴ γούσε σὲ μικρὸ πλακόστρωτο δωμάτιο, ἐνῶ ἄλλη, στὴ μέση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἔφερνε σὲ ὑπαίθριο μᾶλλον, περιφραγμένο χώρο. Κοντὰ στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου βρέθηκαν πάνω στοῦ δάπεδο πέντε ἀγγεῖα: ἓνας μικρὸς ὀξυῦθμος ἀμφορέας, μιὰ πρόχους καὶ τρία μόνωτα κύπελλα, μαζί μέ ἓνα νόμισμα τοῦ Κωνσταντίνου Β'. Τόσο τὰ ἀγγεῖα, ὅσο καὶ τὸ νόμισμα χρονολογοῦν τὸ κτίριο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἐνισχύουν τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀψιδωτοῦ δωματίου ὡς αἴθουσας φαγητοῦ. Εἶναι πραγματικὰ πολὺ πιθανὸ-παρόμοια δείγματα ἔχουμε σὲ ὑστερορωμαϊκὰ σπίτια τῆς Ostia καὶ παράσταση σὲ τοιχογραφίες-ὅτι ἡ ἀψίδα χρησίμευε ὡς χώρος ἐστίασεων μέ ἡμικυκλικὸ πάγκο καὶ τράπεζα σὲ σχῆμα S. Τὸ τετράγωνο βῦθισμα τοῦ ψηφιδωτοῦ στοῦ κέντρο τῆς χορδῆς τοῦ ἡμικύκλιου τῆς ἀψίδας πιθανῶς δηλώνει τὴ θέση τῆς βάσης τῆς τράπεζας. Ἡ μόνη δυσκολία γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ὑπόθεσης ὀφείλεται στὴ σύνθεση τοῦ ψηφιδωτοῦ διακόσμου τῆς ἀψίδας, ὁ ὁποῖος δὲν ἀνταποκρίνεται, ὅπως συνήθίζεται, στὴν ὑποτιθέμενη διάταξη τῶν ἐπίπων.

Δύσκολη φαίνεται καὶ ἡ χρονολόγηση τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ δυτικοῦ δωματίου στά μέσα τοῦ 4ου αἰ. Τὸ κυρίαρχο,

ἐντονο περίγραμμα καὶ ἡ παράλληλη ἔλλειψη πλαστικότητος στὴν ἀπόδοση τῶν μορφῶν καὶ ἀκόμα πιὸ πολὺ τῶν πτυχῶν, ἡ κάποια σκληρότητα τῶν γραμμῶν καὶ ἡ μόλις μετριασμένη μετωπικότητα δύσκολα ἐπιτρέπουν τὴν τόσο ψηλὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ ψηφιδωτοῦ.

Τὸ κτίριο παρουσιάζει μερικές, μικρῆς σημασίας, μετατροπές. Εἶναι πιθανὸ ὅτι τὸ ψηφιδωτὸ καὶ ἡ ἀψίδα ἀποτελοῦν μεταγενέστερη προσθήκη, ἡ ὁποία ὁμοῦς ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικά δεδομένα δὲν εἶναι δυνατό νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα καὶ τῆ γοτθικῆ ἐπιδρομῆ τοῦ 396.

*Ὁδὸς Βρασίδου (οἰκόπεδο Μουστακάκη)

Τὸ οἰκόπεδο βρίσκεται δίπλα ἀκριβῶς στοῦ οἰκόπεδο Φουστάνου ἀπὸ ὅπου προέρχεται τὸ γνωστὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Ἀχιλλέα στὴ Σκύρο.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου (Π' ἰ ν. 45). πού ἐγίνε μέ ἀφορμὴ τῆ χορήγηση ἀδειας οἰκοδόμησης, εἶχε ὡς σκοπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ὑπόλοιπου τμήματος τοῦ ψηφιδωτοῦ καὶ τὴν ἐξακρίβωση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ οἰκοδομήματος στοῦ ὁποῖο αὐτὸ ἀνήκει. Πραγματικὰ στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ οἰκοπέδου Μουστακάκη καὶ σὲ βάθος 1,83 μ. (ἡ ἐπίκωση στοῦ σημείου αὐτοῦ τῆς Σπάρτης ὀφείλεται στίς ἐργασίες διαμόρφωσης τοῦ χώρου πού ἐγίνε μέ τὴν οἰκοδόμηση τῆς νεότερης πόλης) ὑποκαλύφθηκε ἡ βορειοδυτικὴ γωνία (πλευρές 2,70 καὶ 4 μ.) τοῦ ψηφιδωτοῦ μέ τμήμα τοῦ γεωμετρικοῦ διακόσμου πού πλαισίωνε τὸν κεντρικὸ πίνακα τοῦ Ἀχιλλέα. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου παρουσιάζει κλίση πρὸς τὴ γωνία, ὅπου ὑπῆρχε ὁπὴ γιὰ ἀποχέτευση. Τὸ δωμάτιο ἦταν παλιότερο ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ. Οἱ τοῖχοι, πλ. 0,95 μ., εἶναι χτισμένοι μέ ἱσοπαχεῖς στρώσεις τοῦβλων καὶ ἀσβεστοκονίας καὶ κατὰ διαστήματα ἔχουν μικρὰ ἀνοίγματα μέ τὰ ὁποῖα ἐπικοινωνοῦσε μέ τὸ πρὸς τὰ δυτικά πλακόστρωτο δωμάτιο. Τὰ ἀνοίγματα φράχτηκαν μέ τὴν κατασκευὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ. Φαίνεται ὅτι στὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ τοῦ κτίριο εἶχε ὑπόκαυστο πού ἀργότερα ἐγκαταλείφθηκε καὶ κατὰ χῶθηκε ὅταν κατασκευάστηκε τὸ ψηφιδωτὸ.

Στὸ ἀρχικὸ οἰκοδόμημα ἀνήκει, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τρόπο κατασκευῆς καὶ τὸ πάχος του, ἓνας ἄλλος τοῖχος μέ δύο ἀντηρίδες (σὲ ἀπόσταση 4,40 μ. μεταξύ τους), πού ἀποκαλύφθηκε 12 μ. περίπου στά νότια τῆς σωζόμενης γωνίας καὶ σὲ ὀρθὴ γωνία μέ τὴν πρὸς νότο προέκταση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου. Μιὰ σειρά ἀπὸ πῆλινες πλάκες πλαισιωμένες στά νότια ἀπὸ ὀρθιες μαρμάρινες πλάκες μέ ὑδραυλικὸ κονίαμα στίς ἐνώσεις, σχημάτιζε πιθανῶς ἓνα αὐλάκι στὸν ἀξονα τοῦ τοίχου. Πέρα ἀπὸ αὐτόν, ἀκριβῶς στά νότιά του, βρέθηκε μιὰ μεγάλη, ἀριστα διατηρημένη ἀνοιχτὴ δεξαμενὴ, μιὰ πισίνα μέ δύο σκαλοπάτια, στρωμένη μέ κουρασάνι. Οἱ διαστάσεις τῆς πισίνας εἶναι ἀγνωστες γιὰτὶ συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὸ δρόμο.

Ἀνάμεσα στοῦ δυτικοῦ τοῖχο τοῦ δωματίου μέ τὸ ψηφιδωτὸ καὶ τῆ δεξαμενῆ ὑπάρχει ἓνας χώρος, διαστ. 10,50×14 μ. περίπου. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου αὐτοῦ ἀποκάλυψε δύο οἰκοδομικά ἐπίπεδα σὲ βάθος 1,83 καὶ 2,40 μ. ἀντίστοιχα. Τμήμα τοῦ νεότερου, σύγχρονου μέ τὸ ψηφι-

διωτό, δαπέδου, στρωμένο με μεγάλες λίθινες πλάκες, σώζεται κατά μήκος της δεξαμενής. Στην παλιότερη οικόδομική φάση, της οποίας την ύπαρξη είχε υποπτευθεί ο Έφορος Χρ. Χρήστου κατά τις εργασίες αποκόλλησης του ψηφιδωτού του Ἀχιλλέα (ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 136), ανήκει τό δωμάτιο πού βρίσκεται στά δυτικά τοῦ ψηφιδωτοῦ, διαστ. 5,70×5,90 μ. Τό δάπεδό του εἶναι στρωμένο μέ μικρές πήλινες καί λίθινες πλάκες. Στό στρώμα τῆς ἐπίχωσης τοῦ παλιότερου αὐτοῦ δωματίου, στή μέση περίπου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἀνασκαφῆς, βρέθηκε πλῆθος ἀπό τεμάχια κονιάματος μέ κόκκινο καί κίτρινο ἐπιχρίσμα διαρθρωμένο μέ ὀριζόντιες καί κάθετες γραμμές καί διακοσμημένο μέ ἄνθη. Πρόκειται γιά τά ἐπιχρίσματα τῆς παλιότερης φάσης τῆς οἰκοδομῆς, παρόμοια μέ αὐτά πού ἀναφέρει στήν ἐκθεσή του ὁ Χρ. Χρήστου. Στήν ἴδια παλιότερη φάση ἀνήκει πιθανῶς καί μικρό ὑπόκαυστο στή μέση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ οἰκοπέδου.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Λυκόχια Μαντινείας

Ἱερό Ἀρτέμιδος

Τό καλοκαίρι τοῦ 1975 συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφή στό λόφο τοῦ Προφήτη Ἡλία, ὅπου σέ δοκιμαστική ἐρευνα τό 1972 εἶχε διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξη ἀρχαίου ἱεροῦ (Σχ ε δ. 2)³. Ἡ ἀνασκαφή περιορίστηκε σέ δύο σημεῖα τοῦ χώρου: στήν κορυφή τοῦ λόφου, στό μακρόστενο κτίριο πίσω ἀπό τό Ἱερό τῆς ἐκκλησίας τοῦ Προφήτη Ἡλία, πού στήν προηγούμενη ἀνασκαφή ἐρμηνεύτηκε ὡς στοά, καί στό Λακκούλι, τό πλάτωμα στά ΝΑ. τῆς προηγούμενης θέσης ὅπου στίς τομές πού εἶχαν γίνει εἶχε βρεθεῖ τό ἀγαλματάκι μέ τήν ἀναθηματική ἐπιγραφή στόν Πάνα. Ὁ δεύτερος αὐτός χώρος ἀνασκάφτηκε ὡς τό βράχο.

Τό μικρό πάχος τῆς ἐπίχωσης, πού δέν ξεπερνοῦσε τά 0,50-0,70 μ., ἡ ἀδιάκοπη καλλιέργεια καί οἱ συχνές στό παρελθόν λαθρανασκαφές εἶχαν προκαλέσει μεγάλη καταστροφή στά ἀρχαία κτίρια. Ἐτσι, μέ κάποια ἀκρίβεια μπορεῖ νά ἀποκατασταθεῖ μόνο τό βόρειο τμήμα τῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ ἱεροῦ στό Λακκούλι. Ἀποκαλύφτηκε ἐκεῖ ἕνα κτίριο μέ διαστάσεις 12×7,50 μ. καί κατεύθυνση ἀπό τά ἀνατολικά πρὸς τά δυτικά. Χωρίζεται σέ δύο δωμάτια πού δέν ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους. Ἡ πρὸς τά ἀνατολικά πρόσοψη τοῦ μεγαλύτερου, σχεδόν τετράγωνου ἀνατολικοῦ δωματίου ἦταν ἀνοιχτή, μέ ἕναν κεντρικό πεσσό ἀνάμεσα στίς παραστάδες πού σχημάτιζαν οἱ πλαῖνοί τοῖχοι. Τό δάπεδο τοῦ δωματίου εἶναι λαξευμένο στό βράχο καί βρίσκεται περίπου 0,30 μ. βαθύτερα.

Στό ἐσωτερικό, μιά κεντρική - προφανῶς ξύλινη - κολόνα, τῆς ὁποίας βρέθηκε κατά χώρα πεσμένο τό μαρμαρίνο δορικό κιονόκρανο, στήριζε τή στέγη. Κατά μήκος τοῦ βόρειου τοίχου ὑπῆρχε χτιστό ἔδρανο.

Μπροστά στοὺς τοίχους, ἀπέναντι στήν εἴσοδο, βρέθηκαν στίς θέσεις τους (δύο μπροστά στό ἔδρανο καί ἀπό μία

στή μέση τοῦ δυτικοῦ καί τοῦ νότιου τοίχου) τέσσερις λεκάνες περιρραντηρίων (Πί ν. 46 α). Μόνο μιά, ἐκείνη πού ἦταν τοποθετημένη στή μέση τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπό τήν εἴσοδο, εἶχε καί ὑπόστατο. Στό χεῖλος ἔφερε χαραγμένη, μέ γράμματα πού μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στόν 4ο αἰ. π.Χ., τήν ἐπιγραφή: *IE [PA] APTEMI[ΔΟΣ]*, πού μᾶς ἐδῶσε καί τήν ὀνομασία τοῦ λατρευόμενου θεοῦ.

Γιά τήν προμήθεια τοῦ ἀπαραίτητου γιά τήν ἐγκατάσταση νεροῦ εἶχε προβλεφεῖ ἡ κατασκευή σέ ἐπαφή μέ τό βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου μῆς μικρῆς (διαστ. 2,50×3,50 καί βάθ. 0,80 μ.) στεγασμένης δεξαμενῆς. Ἡ δεξαμενή τροφοδοτεῖται μέ τή συγκέντρωση τῶν νερῶν τῆς βροχῆς ἀπό τή στέγη τοῦ κτιρίου καί ἀπό τήν κορυφή τοῦ λόφου μέ ἕναν ἀγωγό ἐν μέρει σκαλισμένο στό βράχο. Ἐνας μέγας πήλινος κρατήρας, πού βρέθηκε καί αὐτός στή θέση του κοντά στό βόρειο τοῖχο, δίπλα στόν περιρραντήριο, χρησίμευε γιά τήν ἀποθήκευση μέσα στό δωμάτιο τοῦ νεροῦ πού ἀντλοῦσαν ἀπό τή δεξαμενή.

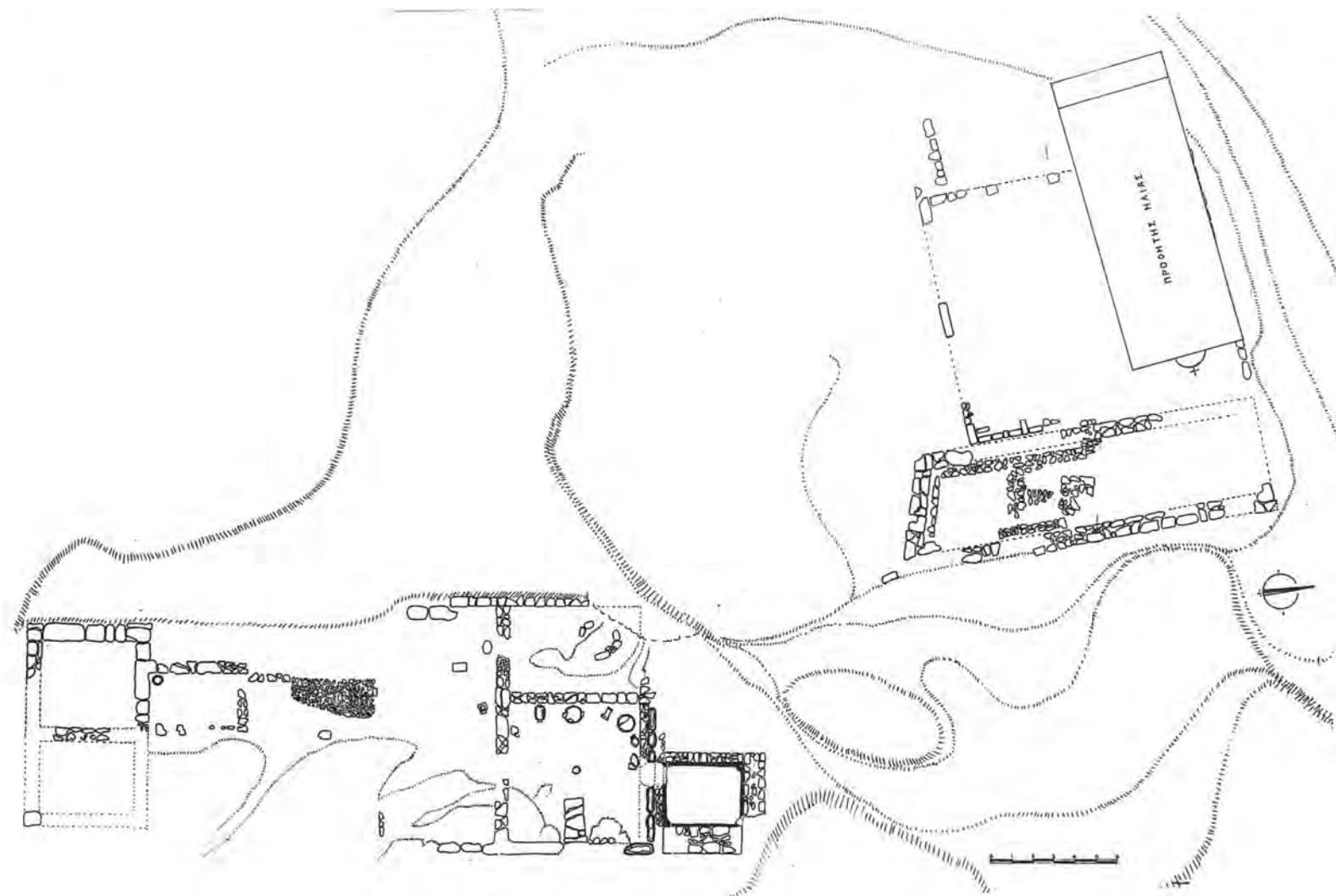
Ὁ χαρακτήρας τοῦ δωματίου ὡς χώρου προορισμένου γιά τοὺς ἀπαραίτητους καθαρμούς προκειμένου ὁ ἐπισκέπτης νά προχωρήσει στή θυσία στό ἐσωτερικό τοῦ ἱεροῦ εἶναι φανερός. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ τελετή αὐτή ἦταν νυχτερινή: πραγματικά, δίπλα στόν κρατήρα πάνω στό ἔδαφος βρέθηκε ἕνα λυχνάρι τοποθετημένο μέσα στό κοῖλο τοῦ πώματος μῆς πυξίδας.

Ἀπό μιά μικρή εἴσοδο στή μέση τοῦ νότιου τοίχου περνοῦσε κανεῖς μέσα ἀπό ἕναν πιθανότατα στεγασμένο διάδρομο (ἐλάχιστα εἶναι τά ἴχνη τοίχων ἀλλά βρέθηκαν πλῆθος ἀπό κεραμίδια καί καρφιά) στό δυτικό δωμάτιο (διαστ. 4×7 μ.), πού βρίσκεται πίσω ἀπό τήν αἴθουσα μέ τά περιρραντήρια.

Κοντά στό βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου αὐτοῦ, ἀπέναντι στήν εἴσοδο, ἀποκαλύφτηκε πάνω σέ μιά σχισμάδα τοῦ βράχου χαμηλός βωμός πού ὀριζόταν κυκλικά ἀπό μιά σειρά πέτρες. Μοναδικό εὑρημα καί ἐδῶ, μέσα στήν τέφρα τῆς ἐσχάρας, ἦταν ἕνα λυχνάρι. Ὑπόλοιπα θυσίων, ἀνάμεσα στά ὅποια καί τά ἀπανθρακωμένα κέρατα κατσικῶν, δστρακα καί χάλκινα ἐλάσματα σχημάτιζαν ἕνα μαῦρο στρώμα μπροστά στήν εἴσοδο τοῦ δωματίου. Ὁ ἐπισκέπτης, περνώντας στό χώρο τοῦ βωμοῦ, συναντοῦσε στά δεξιά του σέ μικρή ἀπόσταση ἀνατολικά ἀπό τήν εἴσοδο τή στήλη μέ τό ἀνάθημα στόν Πάνα πού βρήκαμε στήν ἀνασκαφή τοῦ 1972. Ἡ βάση τῆς, μιά ἀπλή ἀκατέργαστη πέτρα μέ τήν ὑποδοχή γιά τή στήλη, βρίσκεται κοντά στόν τοῖχο, λοξά ὅμως πρὸς αὐτόν τοποθετημένη.

Ἡ περιγραφή τοῦ ὑπόλοιπου χώρου τῆς ἀνασκαφῆς στό Λακκούλι εἶναι ἀναγκαστικά σύντομη καί ἡ ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς τοῦ χώρου ὑποθετική. Διακρίνεται ἕνα δωμάτιο, διαστ. 4×4,50 μ. (πιθανόν ὑπῆρχε καί δεύτερο), στή νότια ἄκρη τοῦ πλατώματος, ἐνῶ ὁ ἀναλημματικός τοῖχος πού ἐκλείνει ἀπό τά δυτικά τό χώρο σώζεται τμηματικά μόνο. Μιά σειρά ἀπό πέτρες μπροστά στόν ἀναλημματικό αὐτό τοῖχο πιθανόν νά ἀποτελεῖ ἐνδειξη γιά τήν ὑπαρξη μῆς ἐλαφριάς στωικῆς κατασκευῆς, τό βόρειο τμήμα τῆς ὁποίας, διαστ. 4×2 μ. περίπου, ἦταν λιθόστρω-

3. Ὁ.π., σ. 178-180.

Σχέδ. 2 Λυκόχια Μαντινείας. Κάτοψη της ανασκαφής ιεροῦ στό λόφο τοῦ Προφήτη Ἡλία.

το· στο σημείο αυτό θά πρέπει νά αναζητηθεῖ ἡ ὁδὸς προσπέλασης τοῦ ναοῦ πού βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Προφήτη Ἡλία στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου.

Ὁ ναὸς, μακρόστενος οἶκος, διαστ. 5,50×17,50 μ., ἀνήκει στὸ γνωστὸ ἀρκαδικὸ τύπο. Ἡ κατεύθυνσή του εἶναι ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ἀπὸ τὸν ἀρχιτεκτονικὸ του διάκοσμο σώθηκαν μόνο τρία πηλινὰ ἀνθεματὰ ἀκροκέραμα τοῦ 5ου αἰ. Ὁ ναὸς περικλείει ὅπως διαπιστώθηκε ἄλλο, μικρότερο, θεμελιωμένο λίγο βαθύτερα καὶ μὲ ἐλαφρά διαφορετικὸ προσανατολισμό. Αἰνιγμα ἀποτελεῖ ἓνα μεγάλο, τετράγωνο σχεδόν, κτίριο ἢ περίβολος, διαστ. 12×13 μ., χτισμένο δυτικά καὶ σὲ ἐπαφῇ μὲ τὸ ναό, τμήμα τοῦ ὁποῖου συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι.

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ εἶχε, ὅπως διαπιστώσαμε ἐπαυλῆμένα στὸ παρελθόν, ἀνασκαφεῖ ἀπὸ ἀρχαιοκάπηλους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ὅπως φαίνεται ἀρκεστεῖ στὰ πιά πολύτιμα ἀφιερῶματα τοῦ ναοῦ: ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι ὅλα τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς (Π ἰ ν. 46 γ-δ) προέρχονται ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν χωμάτων στὴν πλαγιά κάτω ἀπὸ τὸ ναό. Μοναδικὸ εὕρημα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἴδιου τοῦ ναοῦ εἶναι τὸ εἰκονιζόμενο χάλκινο εἰδῶλιο ἐνὸς σκύλου (Π ἰ ν. 46 β).

Οἱ ἰδιομορφίες τῆς λατρείας στὰ Λυκόχια, ἡ μεγάλη σημασία τῶν καθαρμῶν πού γίνονταν σ' ἓνα σπηλαιῶδες κτίριο πούμοιάζει μὲ νυμφαῖο⁴, ὁ χθόνιος χαρακτήρας τῶν νυχτερινῶν θυσιῶν στὴν ἐσχάρα, κάνει πιθανή τὴν ταύτιση τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος τῶν Λυκόχων μὲ τὸ μόνο ἱερό πού ἀναφέρει ὁ Πausanias στὴν περιοχὴ: τὸ ἱερό τῆς Καλλίστης Ἀρτέμιδος, στὸ λόφον πού ὀνομαζόταν τάφος τῆς Καλλιστοῦς καὶ βρισκόταν στὸ δρόμον ἀπὸ τοὺς Τρικολώνους στὸ Μεθύδιον⁵. Γιὰ τοὺς Τρικολώνους ἔχουν προταθεῖ τρεῖς θέσεις, μὲ βάση τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Μεγάλη Πόλη πού δίνει ὁ Πausanias καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα⁶. Τοποθετώντας τοὺς Τρικολώνους μὲ τὸ Loring στὴν περιοχὴ βόρεια τοῦ χωριοῦ Ζώνη (ἢ Ζουνάτι) καὶ ἐφόσον δεχτοῦμε μαζί του ὅτι ὁ κατευθεῖαν δρόμος γιὰ τὸ Μεθύδιον, πού ἀναφέρει ἀπλῶς ὁ Πausanias, εἶναι μονοπάτι πού διασχίζει τὸ Ρεπούνι, τότε ὁ δρόμος τῆς ρεματιᾶς τῆς Λαγκάδας εἶναι ἡ δεξιὰ ἀνάντης ὁδὸς ἐπὶ πηγὴν καλουμένην Κρουνοὺς καὶ οἱ Κρουνοὶ ταυτίζονται μὲ τὴ μοναδική πηγὴ τῆς περιοχῆς, αὐτὴ πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ βράχο, στὸ δρόμον ἀπὸ τῆς Ζώνης στὰ Λυκόχια καὶ τῆς ρεματιᾶς τῆς Λαγκάδας. Ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πηγὴ στὰ Λυκόχια εἶναι 3-4 χλμ., ἔτσι πού ὡς τὸν Προφήτη Ἡλία ἔχουμε τὴν ἀπαιτούμενη ἀπόσταση τῶν 30 σταδίων (δηλαδὴ 5,5 χλμ.).

Ἄλλη δυσκολία προκύπτει ἀπὸ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ λόφου ὡς *χωμα γῆς ὕψηλόν*. Τὸ πρόβλημα εἶναι ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο τῆς ταύτισης ἀπὸ τοὺς Leake, Loring καὶ Fougères τοῦ βραχέδους λόφου στὸ Γκορτσούλι τῆς Μαντίνειας μὲ

τὸν τάφον τῆς Πηνελόπης. Ἡ ἀναλογία μπορεῖ νά ἐπεκταθεῖ καὶ στὸ ἐξῆς: ἡ Νύμφη Πηνελόπη, ὅπως καὶ ἡ Καλλιστώ, θεωροῦνταν μητέρα τοῦ Πάνα. Πάνω στὸ λόφον Γκορτσούλι βρέθηκε πρὶν ἀπὸ χρόνια ἀπὸ τὴν κ. Θ. Καράγιωργα ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος⁷.

Ἡ μὴ ὁλοκληρωμένη ἀκόμα ἀνασκαφὴ ἐπιτρέπει περιορισμένα μόνο συμπεράσματα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ. Τόσο ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν εὐρημάτων φαίνεται ὅτι τὸ ἱερό γνώρισε δύο τουλάχιστον περιόδους ἀκμῆς. Πραγματικά, ἐνῶ ἐλάχιστα εἶναι τὰ εὐρήματα τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατό νά χρονολογηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ., τὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς μοιράζεται χρονολογικά σὲ δύο περιόδους, πρᾶγμα πού συμφωνεῖ καὶ μὲ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ δεδομένα. Στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ 5ου αἰ. χρονολογεῖται μιὰ σειρὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ εἰδῶλια κορῶν μὲ πόλον καὶ προσφορές στὰ χέρια, καθὼς καὶ τὰ χειροποίητα εἰδῶλια τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τοῦ Ἀργούς τύπου.

Ὁ νεότερος ναὸς πίσω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθεματοὺς ἡγεμόνες καλυπτῆρες μέσα στὸν 5ο αἰ. Στὸν 4ο αἰ., πιθανόν ὄχι ἄσχετα μὲ τὸ συνοικισμό τῆς Μεγάλης Πόλεως, ἡ ὁποία ἐνώνοντας τῆς δύο ἄκρες, βόρεια καὶ νότια τοῦ Μαινάλου, ἔδωσε νέα ζωὴ στὸ δρόμον, χρονολογεῖται καὶ ἡ ἐπέκταση τοῦ ἱεροῦ στὸ Λακκοῦλι. Σημαντικὴ ἄνθηση θά γνώρισε τὸ ἱερό καὶ στὰ χρόνια τοῦ τυράννου Ἀριστοδήμου, ὁ ὁποῖος ἱδρυσε καὶ τὸ ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος Σκιάτιδος κοντὰ στὴ Μεγαλόπολη. Τὸ κτίριο στὸ Λακκοῦλι κατέρρευσε ἐν τούτοις πολὺ σύντομα, πιθανόν ἀπὸ σεισμό. Ὁ πεσὸς τῆς εἰσόδου ἔπεσε μονοκόμματος μέσα στὸ δωμάτιο καὶ μαζί του ἡ στέγη καὶ τὸ ἀνάθημα στὸν Πάνα.

Προσκυνητὲς καὶ περιηγητὲς ἀνέβαιναν στὸ λόφον ἀκόμα τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ὅπως μαρτυροῦν ἐπιφανειακὰ εὐρήματα νομισμάτων.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΧΩΡΩΝ

Ἀρχαῖο θέατρο Σπάρτης

Ὁ χώρος τοῦ ἀρχαίου θεάτρου τῆς Σπάρτης διαμορφώθηκε μὲ τὴν ἀποχωμάτωση τοῦ τμήματος ἐκεῖνου τῆς ὀρχήστρας πού εἶχε καταχωθεῖ στὰ χρόνια πού ἀκολούθησαν τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς καὶ τὴν ἀνασκαφὴ τμήματος τῆς ὀρχήστρας ἀπὸ τὸν Ἐφορο Χρ. Χρήστου. Καθαρίστηκε ἐπίσης τὸ ὑστερορωμαϊκὸ νυμφαῖο στὸν χώρο τῆς σκηνοθήκης δυτικά τοῦ θεάτρου καὶ τακτοποιήθηκαν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς ρωμαϊκῆς σκηνῆς καὶ τὰ ἔδρανα τοῦ θεάτρου. Τὸ ἔργο ἦταν δύσκολο λόγω τοῦ ὄγκου καὶ τοῦ βάρους τῶν συσσωρευμένων μέσα στὴν ὀρχήστρα χωμάτων.

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς ρωμαϊκῆς σκηνῆς (κίονες, κιονόκρανα, ἐνέπιγραφα τμήματα τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τμήματα τοῦ γείσου), πού ἦταν σκορπισμένα σὲ ὅλη τὴν ἐκταση τοῦ χώρου, συγκεντρώθηκαν, ταυτίστηκαν καὶ ἐκτέ-

4. Ἀνάλογος χώρος καθαρμῶν καὶ στὸ ἱερό τῆς Δήμητρας στὸ Serra Orlando (AJA 63 (1959), σ. 171), πρβλ. καὶ τὸ ἱερό Δήμητρας καὶ Περσεφόνης στὸν Ἀκράγαντα (Marconi, RIA 1 (1929), σ. 31-52).

5. Πausanias VIII 35.5.

6. α) στὸ Καρατόυλα: Leake, Pelop. 238. Boblaye 167, Curtius 307, β) στὴ θέση Βράχος: Πετρονάτης, Ἡ Μεγάλη Πόλις, γ) βόρεια τῆς Ζώνης: Loring, JHS 15 (1895), σ. 75.

7. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 88-89.

θηκαν στο μπροστινό τμήμα της ὀρχήστρας, ἐνῶ τὰ ἔδρανα τοποθετήθηκαν σέ σειρές στὸν ὑπόλοιπο χῶρο της.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν βρέθηκε καὶ τὸ τμήμα πού ἔλειπε ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς πού χρονολογεῖ τὴν τελευταία ἐπισκευή τοῦ ἐπιστυλίου τῆς ρωμαϊκῆς σκηνῆς, τὸ ὁποῖο ὅπως φαίνεται εἶχε διαφύγει τὴν προσοχή τῶν ἀνασκαφῶν. Πρόκειται γιὰ τμήμα, μήκ. 0.97 μ., μὲ τὴν ἐπιγραφή: -]ΟΥ ΚΑΙ ΦΑ[ΑΒΙΟΥ] ΘΕΟΔΟΣ[ΙΟΥ], τὸ ὁποῖο συγκολλεῖται μὲ ἄλλο τμήμα πού ἔχει δημοσιευτεῖ στὸ BSA XXVII (1925-1926), σ. 206 (A.M. Woodward).

Στὸ πίσω μέρος τῆς ὀρχήστρας βρέθηκαν στίς ἐργασίες αὐτὲς τρεῖς ἀκόμα ἀδημοσίευτες ἐπιγραφές, δύο βάθρα ἀγαλμάτων (τὸ ἓνα τοῦ Ἀδριανοῦ, τὸ ἄλλο ἐνός ἀγνωστου ὡς τώρα ἐπανορθωτῇ (corrector) τοῦ 3ου αἰ.). Τέλος, βρέθηκε μιὰ στήλη μὲ τὸ γνωστὸ στή Σπάρτη τύπο ἀφιέρωσης στὸν Ἀδριανό.

Γ. ΣΤΑΙΝΧΑΟΥΕΡ

SPARTA. EXCAVATIONS AT THE MENELAION

A third season of excavation was completed in 1975 under the direction of H.W. Catling, from May 12th until June 14th. The Visiting Fellow, Professor R.A. Tomlinson, spent a week studying the structure of the classical shrine and the architectural embellishments recovered during the investigation of the deposits closely associated with it. Mr. D. Smyth continued his work as Surveyor-Architect. Site Supervisors were Mr. L.A. Sackett, Miss J. Carington-Smith, Miss C. Barton and Mr. W. Cavanagh. The Rev. Fr. E. Bader, Mr. A. Spawforth and Mr. Hugh Smith were Site Assistants. The Apotheke was under the charge of Mrs. E. Catling, assisted by Mrs. L. Cavanagh. Mrs. A. Thomas continued to work as draughtsman. Dr. R. Jones spent a week at the excavation completing its magnetometer survey of the plateau, and of the adjacent North Hill, as well as sampling a number of pottery fragments for analysis by emission-spectroscopy in the Fitch Laboratory. Mrs. Glynis Jones used the School's froth flotation equipment to examine soil samples collected since 1973.

The School's Vase-mender, Mr. Petros Petrakis, worked throughout the season. The School's Foreman, Mr. Antonis Zidianakis was in charge of a team of up to fourteen workmen.

The objectives of the 1975 season were twofold:

(a) to complete the excavation of the Mycenaean Mansions on the eastern plateau, (b) further to investigate the immediate vicinity of the Menelaion, in the hope of identifying Late Helladic structures.

(a) With the exception of the removal of a few small sections of baulk, the excavation of the Mycenaean Mansions (F i g. 1) is now substantially complete; the 1975

work cleared up a number of points left uncertain in 1974, as well as correcting some misapprehensions.

The main Bronze Age sequence remains unaltered by the new season's work, but there are certain important shifts of emphasis. As before, small quantities of Middle Helladic material were found, without any associated structures; the pottery is of local type, neither Grey Minyan nor Matt-Painted were represented. A poorly preserved adult contracted burial in a pit, without grave goods, sealed by Period I floors and later walls, should perhaps be of Middle Helladic date.

Earlier reports have referred to the reused ashlar blocks of poros built into the walls of the Period II Mansions; it had been suspected that their original use could have been earlier than Period I. This received confirmation when an ashlar poros block was found built in to a Period I wall in the North building, proving that for that instance, at least, the original use preceded Period I. No trace has yet been found of the structure(s) to which these blocks belonged.

Further excavation in Trench H.25 uncovered a number of post-holes of the same series as those found in 1974. No coherent plan was recognised. The structure for which these post-holes were cut must have been earlier than Period I; pottery immediately overlying the post-holes included Middle Helladic and there is probably nothing later than LH IIA in the fill.

All that remains of the Period I building—Mansion 1—has been completely excavated (F i g. 2); as mentioned last year, its easternmost part is damaged and incomplete, and this year's excavation showed the south side has suffered considerably from erosion. The Mansion consists of 3 units—'Houses' A, B and C—separated by the East and West Alleys, or Corridors, as it now seems more appropriate to call them. These three units are of elongated rectangular form, their long axes approximately north-south. 'House' A—the easternmost—has five rooms, of unequal size; 'House' B appears to be unit of 'megaron' type, with south-facing porch, anteroom and main room. Attached to it, to the North is a ? storeroom. 'House' C has four, possibly five rooms, arranged in a distinctive fashion: the northern room was 8.5×4, the middle room 4×4, the southern room was 1.85×7 m., and is not typical. The corridors are each approximately 2 m. wide. The floors, where well preserved, in both rooms and corridors are of water-worn pebbles rammed into the surface of the stereo. No arrangement exists for draining the corridors, which suggests very strongly that they were not always open to the sky, but, rather, were roofed together with the 'Houses'.

As reported earlier, Mansion 1 was replaced by a second complex on a quite different axis—what we may now call 'Mansion 2' (F i g. 3). This building (of which 'Dawkins' House' in its earlier phase is an integral part) was orientated east-west, and had been pulled back up to 10 m. both west and north of the Period I building line. A terrace was constructed on these two sides, retained by a buttressed wall just over 0.50 m. wide.

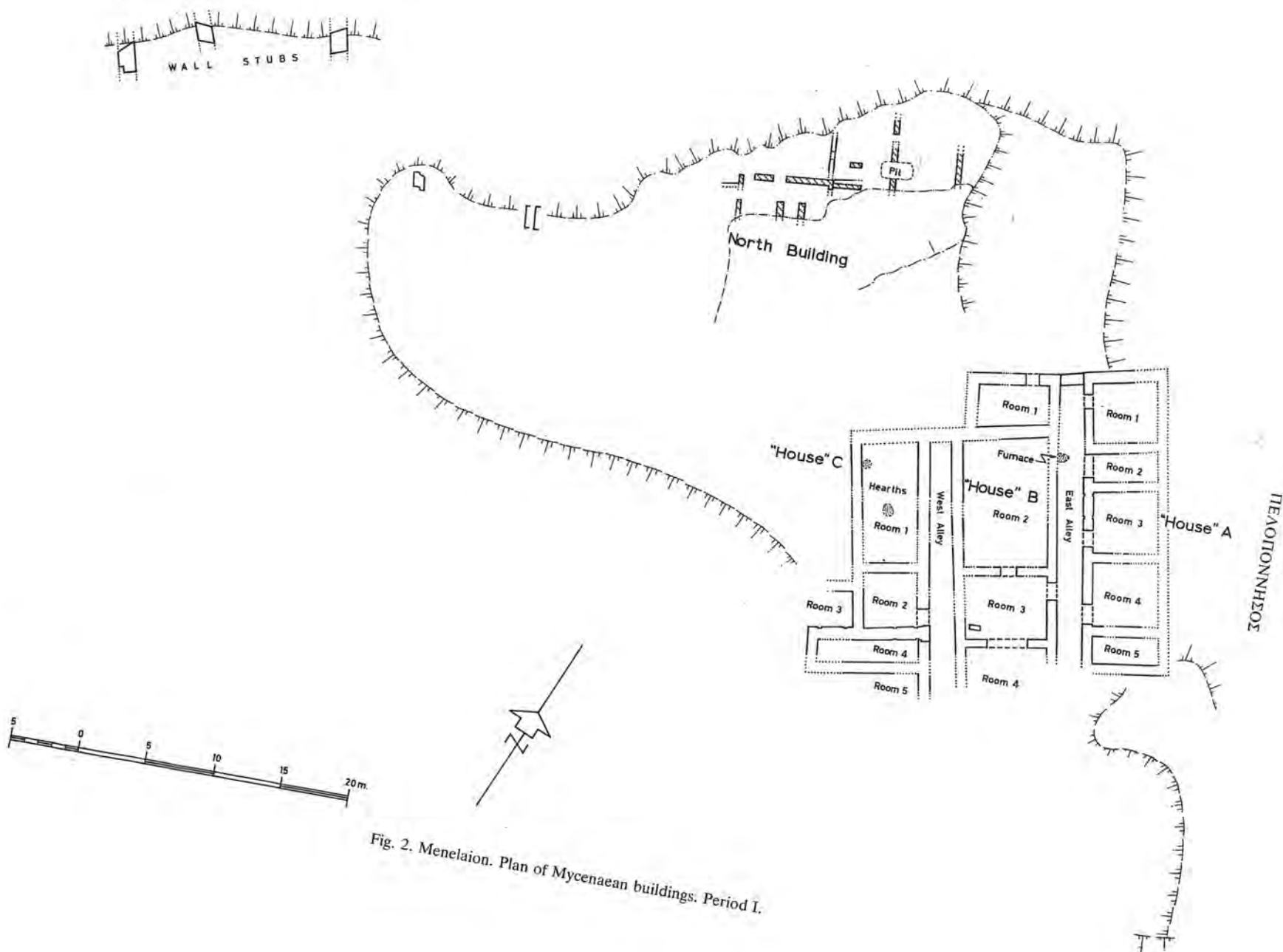

Fig. 2. Menelaion. Plan of Mycenaean buildings. Period I.

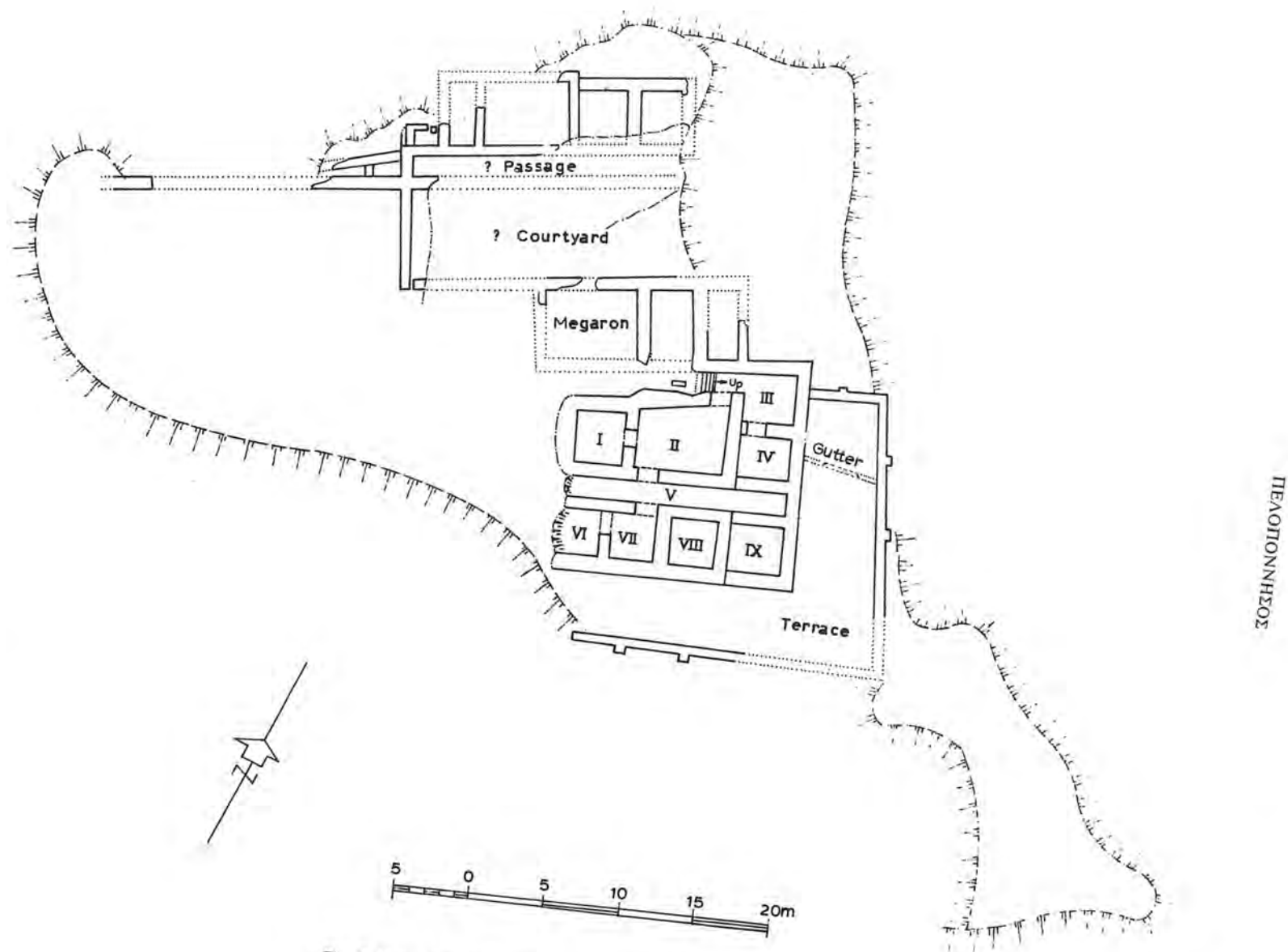

Fig. 3. Menelaion. Plan of Mycenaean buildings. Period II.

Work in 1975 established the existence – already implicit in the 1974 excavation – of a phase of occupation between Periods I and II, called, for convenience, Period Ia. To this phase belongs a group of poor walls over the anteroom of 'House' B, for example and a number of minor structural features at various points – hearths in 'House' C, for instance; and a bronzeworker's furnace in the East Corridor. In the North Building Period Ia is represented structurally by the so-called 'potato' walls, originally considered to be of Period I date.

Period Ia appears to represent the activity consequent upon the abandonment of the Period I Mansion culminating in the completion of Mansion 2. The most difficult problem that it creates concerns the pottery deposits on the Period I floors, until now considered as Period I deposits, indicative of the date of the abandonment of Mansion 1. However, reflection shows that some of these deposits, at least, were so located that, had they been of Period I origin, they could not possibly have survived almost intact. This is seen most clearly in groups found in 1974 (a) in the east-west corridor of Mansion 2 (=Dawkins' House Room 5) on what was in fact the floor of the north room of 'House' C and (b) in the East Corridor of Mansion 1, under the terrace fill, close to the east wall of Mansion 2. Both groups are so close to the Period II walls, whose footings rest on Period I floors, that they cannot have been in place when the Period II walls were constructed unless we assume that a certain amount of fill was dumped over the demolished remains of Mansion 1 before the building of Mansion 2 began; if this had happened, these foundation trenches would have had to be out into this fill to receive Mansion 2's footings – there is no sign of such a feature.

The pottery deposits in question, therefore, date the construction of Mansion 2 to LH IIIA1, perhaps to an early stage of that period in view of the number of LH IIB survivors. Pottery from the foundation trenches of Mansion 1 may suggest a date during LH IIB for its construction. Pottery from Period II occupation levels (virtually confined to the North Building) show that Mansion 2 had been abandoned before the beginning of LH IIIA2. Thus, the entire history of Mansions 1 and 2 belongs to the relatively brief period from LH IIB-LH IIIA1, perhaps little more than a generation.

The very large dump of Period III rubbish immediately north of the NE corner of Mansion 2 was further excavated in squares G.24, H.25, J.25. No skeletons were found this year, but valuable additions have been made to the Myc. IIB2 pottery series. The deposit contains earlier material and includes fragments of some very fine LH II and LH IIIA1 vessels (for example, P.T. 544, a IIIA1 kylix fragment decorated with double axe and horns of consecration). A fine lentoid sealstone of jasper was found amid this rubbish. It has a design of horned sheep, and may be closely compared with LM II-III A seals. Other finds from the rubbish tip include a bronze arrow plate and several fragmentary Mycenaean terracottas of standard types.

The discovery of a fragment of a *cire-perdue* mould had been reported in 1974. Further evidence of metal-working at the site includes the identification of a furnace built and used during Period Ia, of a bellows nozzle from a construction level in Mansion 2 and copper wire strapping used for securing a two-piece mould.

(b) Investigation of the area near the Menelaion. Already in 1974 two squares (K.9 and J.10), had been opened close to the Menelaion and partly excavated, locating a Mycenaean level (without structures) beneath deep fills containing Archaic and Classical material. It was decided to extend this exploration by cleaning the surface of the Menelaion and its immediate surroundings of the miscellaneous loose debris, scrub and weed by which it was covered (P l. 47 a). As part of this work, trenches have been opened against the Menelaion on all four sides to examine what remains of the stratigraphy associated with the construction and use of the monument. Despite inevitable involvement with areas previously dug by one or other of the earlier excavators, the results were very rewarding.

Square J.10, commenced in 1974, was completely excavated this year, and found to contain over 2 m. of deposit (all undisturbed by earlier work) without any structure. Since only a few metres further north bedrock is only 0.20 m. below the surface, this depth of deposit was unexpected and difficult to explain. One possibility is that there was surface quarrying for building material during the construction of the existing Menelaion, and that the quarried area was refilled with ballast when the vicinity of the shrine was landscaped upon its completion.

The upper part of the fill, however, seems to belong to a different and much later operation, perhaps a major repair of the sanctuary terrace. From the earlier fill came a large quantity of votives – small Lakonian vases (P l. 47 b, d), fragments of terracotta figures, iron objects (obeloi, ploughshares, rings and a large orientalizing pin), standard types of Lakonian lead, among which wreaths were the commonest, and a series of excellent bronzes, including a complete phiale mesomphalos, a variety of embossed sheets and a miniature oinochoe. Most important of all are two bronzes with dedicatory inscriptions – a pronged socketed instrument (ἄκραξ) inscribed 'For Helen' and a pointed aryballos of Protocorinthian type with an inscription in two concentric rings on the flat of the mouth, with a continuation on the handle. Part of the inscription is difficult to read, but the general sense is clear – 'So-and-so dedicated these objects to Helen wife of Menelaos...'. These inscriptions constitute the first proof that the shrine is correctly identified as the shrine of Helen (and Menelaos?) (P l. 47 c).

From the trenches opened against the Menelaion itself came a large number of terracotta and lead votives and a significant quantity of architectural fragments (including a fine triglyph and metope block) belonging to the shrine. From a preliminary study of this material Professor R.A.

Tomlinson would date the main structure of the present Menelaion to the period 500-470 B.C. The triglyph block referred to was discovered on the last day of the excavation of the uppermost fill of a large cistern found a short distance north of the Menelaion; the larger part of the cistern remains unexcavated.

The general stratigraphic situation explored in 1975 differs significantly from that reported by Wace and Droop in 1909. Their activity concentrated particularly at the NE. corner of the shrine, and on the east slope, from which quantities of late Geometric and early Lakonian pottery and votives were recovered, with, in places, traces of Mycenaean occupation immediately over bedrock.

The newly investigated area to the north evidently contains much information for the late Archaic, Classical and Hellenistic life of the sanctuary. It is rich in finds – not least in architectural elements from the present

Menelaion— of types either not found by the earlier excavators, or left unpublished by them. There is a particularly good series of small Lakonian black glaze vessels decorated with reserved bands quite unrepresented either in *Artemis Orthia* or *BSA XV*.

In nearly every square so far excavated in the vicinity of the Menelaion numbers of squared blocks of poros have been found, none *in situ*. They are quite distinct from the Mycenaean poros blocks referred to above. Some are built into the structure of the Menelaion, as reused material, particularly below *crepidoma* level. Though proof is as yet lacking, it seems quite likely that these blocks come from a major building that preceded the Menelaion, whether it was a building of similar type, or something smaller – an altar, for example. It would be of great interest to locate this hypothetical construction – which has rather optimistically been styled ‘The Old Menelaion’.

H.W. CATLING

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ

Πύλος

Τό 1975 επανεληφθησαν διά τρίτην φοράν αἱ ἀνασκαφαί Πύλου εἰς Πυλίαν καί δὴ καί εἰς τρία σημεῖα: εἰς τήν θέσιν Κοκκινιά μεταξύ τῶν χωρίων Μπαλοδημέικα καί Πύλα, εἰς τήν θέσιν Γουβαλάρη Κουκουνάρας καί εἰς τήν θέσιν Καμίνια παρά τὰ χωρία Κρεμμύδια καί Βελανιδιά (Φουρτζή).

Πύλα-Μπαλοδημέικα (Κοκκινιά)

Ἦδη ἕκ τινος περιγησίσεως ἐν ἔτει 1974 εἶχον ὑποπέσει εἰς τήν ἀντίληψίν μου τέσσαρα μικροῦ ὕψους ἐξάρματα καί ἕν ὑψηλότερον εἰς ἀπόστασιν 50 μ. νοτιοδυτικότερον εἰς τήν θέσιν Κοκκινιά, κατὰ τὸ ἥμισυ τῆς ἀποστάσεως μεταξύ τῶν χωρίων Μπαλοδημέικα καί Πύλα τῆς ἐπαρχίας Πυλίας. Τό σημεῖον τοῦτο ἐπέλεγχον πρὸς ἔρευναν καί δὴ καί διὰ τὴν διαπιστωθῆναι ἢ φύσιν τῶν τεσσάρων τούτων χθαρμάτων ἐξαρμάτων, ὧν τὸ ὕψος δὲν ὑπερβαίνει τὸ μέτρον. Ἡ σημασία τῆς θέσεως ταύτης καταδεικνύεται καί ἐξ ἐτέρου λόγου, εἰδικότερον ἐκ τῆς θαυμασίας πρὸς τὸ σύνολον τοῦ ὁρμου τοῦ Ναυαρίνου θέας ἐκ τοῦ ὑπερκειμένου τῶν ἐξαρμάτων ἀμπελώνος τοῦ κ. Βασ. Τσέτμα, ὅστις καί ἔδωκεν εὐθὺς ἀμέσως τὴν ἀπαιτουμένην διὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἄδειαν.

Τὰ ἐπιφανειακά ὄστρακα τῶν δύο νοτιωτέρων ἐξαρμάτων ἦσαν ρωμαϊκοὶ κέραμοι εἰς μέγαν ἀριθμόν. Ἐνδιαφέρον παρουσίασεν ἀρχικῶς μόνον τὸ πρῶτον ἐξάρμα, ἐνθα παρηκολούθηθη μικρὸν εὐρὺ τοίχιον, πρὸς Α. τοῦ ὁποίου, εἰς ἀπόστασιν 0,30 μ. ἀνευρέθη πλήρης τρίτον κυλινδρῶν περίπου ἀγγεῖον, ὕψ. 0,48 μ., μεταγενεστέρως περιόδου. Τὸ ἀγγεῖον φέρει ἀνὰ μίαν νεύρωσιν κατὰ μήκος τῶν κατακορύφων λαβῶν του καί ἀνὰ μίαν ἀπὸ τοῦ ὅμου μέχρι τοῦ μέσου τῆς κοιλίας εἰς τὸ μέσον μεταξύ τῶν λαβῶν. Πλησίον εὐρέθησαν καί βάσεις ὠρισμένων ἄλλων ἀγγείων. Ἐντός τοῦ ἀγγείου ἀνευρέθη κατὰ τὴν διάλυσίν του ἐν τῇ ἀποθήκῃ τοῦ Μουσείου τῆς Πύλου μέγα θαλάσσιον ὄστρεον, ὕψ. 0,10 μ.

Κουκουνάρα-Γουβαλάρη

Κατὰ τὰ τέλη Ἰουλίου 1975 ἐγένοντο καί ἐξ ὕψους φωτογραφίσεις τῶν τάφων τοῦ ἐξάρματος ἀ διὰ διόδου τῆς Minnesota Messenia Expedition ὑπὸ τοῦ δρ. Stanley Aschenbrenner (30-31 Ἰουλίου). Γενικῶς, συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ τῶν θολωτῶν τάφων τοῦ ἐξάρματος.

Ὁ περίβολος τοῦ οὕτως ἀποκλειθέντος, ταφικοῦ κύκλου (ἢ τύμβου) Α τοῦ ἐξάρματος ἀ ἀνεκαλύφθη κατὰ τὸ τέλος ἀκριβῶς τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ ἔτους 1975 καί διὰ

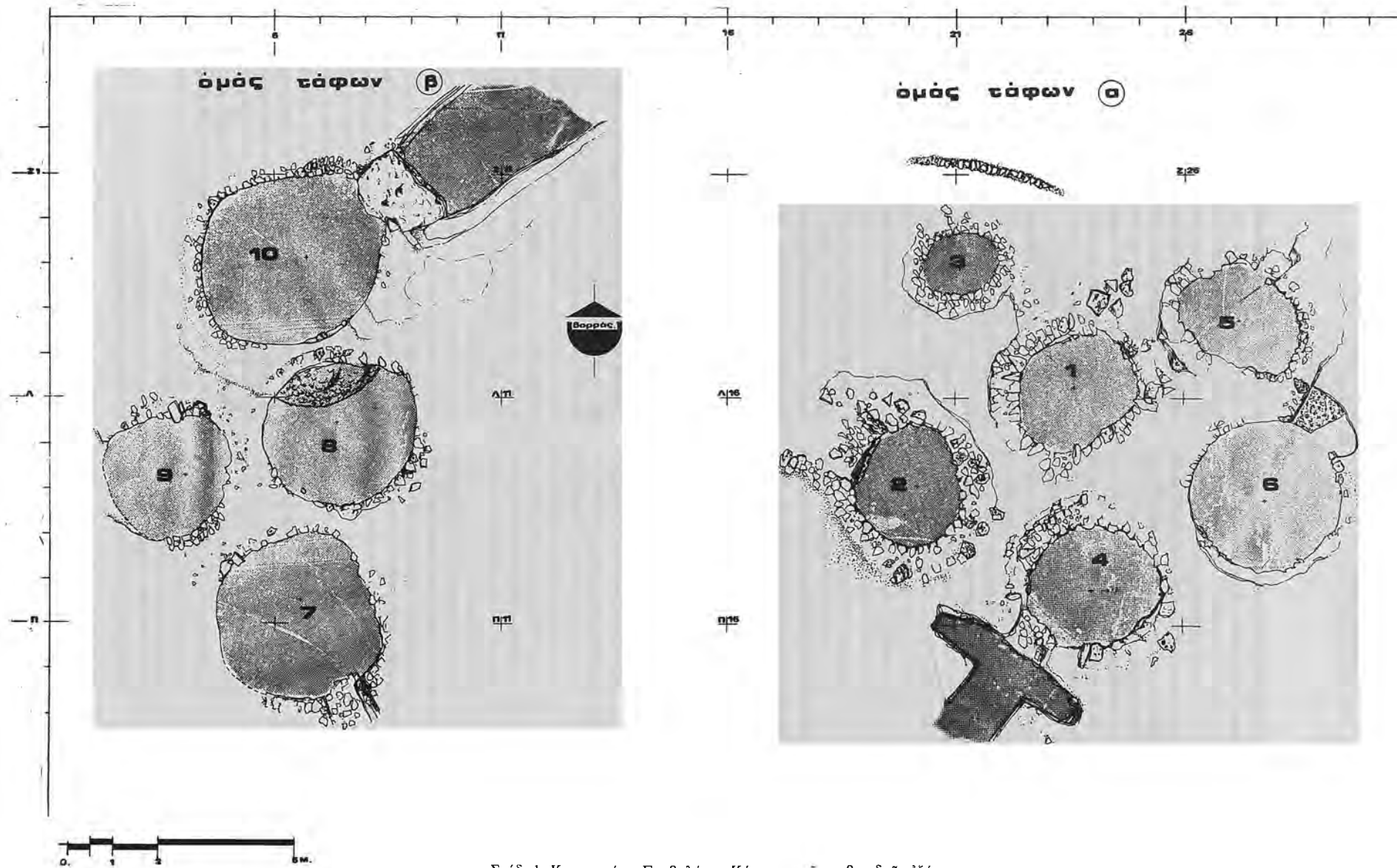
τὸν λόγον τοῦτον δὲν παρηκολούθηθη εἰς ὅλην αὐτοῦ τὴν ἑκτασιν, εἰμὴ μόνον ἀρχικῶς εἰς τόσον, μήκ. 6,10 μ. μετὰ τὸ βόρειον τμήμα τῶν τάφων τῆς πρώτης ομάδος. Ἡ περαιτέρω παρακολούθησις του ἀφῆθη διὰ προσεχῆ ἀνασκαφικὴν περίοδον. Τὸ πάχος τοῦ ταφικοῦ τούτου περιβόλου ἀνέρχεται εἰς 0,55 μ. (κατὰ τμήματα 0,20 μ.), ἀποτελεῖται δὲ ἐκ δύο σειρῶν λίθων. Τὸ ὕψος του ὑπερβαίνει εἰς τὸ οὐτικώτερον ἀνακαλυφθέν σημεῖον τὸ ἥμισυ μέτρον, ἀλλὰ κατὰ τὰ λοιπὰ σώζεται ὀλιγότερον εἰς ὅλα τὰ ἄλλα σημεῖα.

Βασικῶς, δέον ὅπως σημειωθῇ ὅτι ὁ οὕτω δυνάμενος νὰ ἀποκληθῇ ταφικὸς κύκλος Α τοῦ Γουβαλάρη Κουκουνάρας περιλαμβάνει τάφους, ὅτινες ἐχρησιμοποιήθησαν ἐν τῷ συνόλῳ τῶν ἐπὶ μακρότατον χρονικὸν διάστημα. Οὕτως ὁ ἐξ αὐτῶν ὕπ' ἀριθ. 1 φαίνεται νὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὰ τέλη ἀκριβῶς τῆς ΜΕ (ἢ τὰς ἀρχάς τῆς ΥΕ) ἐποχῆς, ἐνθ' ὁ ὕπ' ἀριθ. 4 (Σ χ ε δ. 1· Π ι ν. 48 β) ἐχρησιμοποιήθη μέχρι καί τῆς ΥΕ ΠΒ φάσεως, ὡς ὑποδηλοῦται διὰ τῆς πρόχου καί τῆς ὑψίποδος κύλικος μετὰ τοῦ σπανίου διὰ τὴν Μεσσηνίαν ἐξωγραφημένου σχεδίου «ἄνθους» (flower), παραλλαγὴ τῶν παρὰ Furumark ὑπαρχόντων (FM 18). Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εὐρέθησαν εἰς τὰ κάτω ἄκρα τῆς τελευταίας τοῦ τάφου ταφῆς κατὰ τὸ κέντρον περίπου τοῦ τάφου. Οὕτως, οἱ τάφοι τοῦ κύκλου τούτου ἐχρησιμοποιήθησαν συνολικῶς περὶ τὰ τριακόσια-τετρακόσια ἔτη, ἤτοι παραλλήλως πρὸς τοὺς λοιποὺς τάφους (ὕπ' ἀριθ. 7, 8, 9, 10) τοῦ αὐτοῦ ἐξάρματος.

Εἰς τὸν ταφικὸν τοῦτον κύκλον Α ἐμφανίζεται καί ἡ ἀρχέγονος μορφή τοῦ κυκλικοῦ τάφου, περαιτέρω παραδείγματα τοῦ ὁποίου εἶναι ἤδη γνωστά ἀνὰ τὴν Πυλίαν καί δὴ καί εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Καρποφόρας, εἰς τὸν Ὀσμάναγα (Κορυφάσιον), περαιτέρω δὲ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἐγκλιανοῦ (θολωτὸς τάφος Βαγενᾶ). Ὁ τάφος, εἰδικῶς, α 1 στερεῖται, πιθανῶς, δρόμου, προστάσεως καί διακεκριμένης εἰσόδου, διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον δημιουργεῖ προβλήματα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν προέλευσιν τοῦ τύπου τοῦ θολωτοῦ τάφου ἐκ Κρήτης. Πράγματι, οἱ κρητικοὶ θολωτοὶ τάφοι τῆς ΠΜ καί τῆς ΜΜ ἐμφανίζονται πλέον ἐξειλιγμένοι καί, κατὰ συνέπειαν, θά ἦτο παράδοξον νὰ κατασκευάζονται κατὰ μίμησιν ΜΜ προτύπων ταπεινὰ ταφικά μνημεῖα ἀνὶ τὴν εὐφορον – καί τότε – Μεσσηνίαν, ἀνὰ τὴν ὁποίαν κατεσκευάζοντο ἤδη μεγαλοπρεπεῖς – κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Παπουλίων – ΜΕ τύμβοι.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δέον ὅπως ἐπιμείνῃ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν ἔρευνα. Τοῦτο τονίζεται καί δι' ἐτέρας μελέτης, δι' ἧς ἀποσκοπεῖται ὅπως καταδειχθῇ ὁ ρόλος ὃν διεδραμάτισε κατὰ τὴν δευτέραν καί τὴν τρίτην περίοδον τοῦ Χαλκοῦ ἢ μείζων Μεσσηνία καί περαιτέρω ἡ Δυτικὴ Πελοπόννησος εἰς τὴν διαμόρφωσιν καί ἐξέλιξιν τῶν ταφικῶν μνημείων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος.

Ἡ σημασία τοῦ ὑφισταμένου περιβόλου καί γενικώτερον τοῦ οὕτω σχηματισθέντος ταφικοῦ κύκλου δέον ὅπως ἐξαρθῇ καί τοῦτο, διότι ἀποτελεῖ πάρισον καί σύγχρονον παράδειγμα τῶν ταφικῶν κύκλων τῶν Μυκηνῶν. Τὰ ἐνδιαιφέροντα μάλιστα ἡμᾶς σημεῖα εἶναι κατὰ βάσιν δύο: α) ὅτι, ἐνθ' ὁ κατεσκευάζοντο οἱ λακκοειδεῖς εἰς τὴν Ἀργολί-

Σχέδ. 1. Κουκουνάρα-Γουβαλάρη. Κάτοψις τοῦ τυμβοειδοῦς ἐξάρματος α.

δα, εἰς τὴν Μεσσηνίαν ἐπεκράτει ὁ θολωτός τάφος, ὁ νέος τύπος τῶν μυκηναϊκῶν ταφικῶν μνημείων καὶ β) αὐτός οὗτος ὁ περίβολος ἀποτελεῖ τὸ ὄριον τοῦ συνόλου τῶν ἐξ τάφων (ὑπ' ἀριθ. α 1-6) τῶν ὑποτελούντων τὸν ταφικὸν κύκλον Α Γουβαλάρη ἔναντι τῆς ομάδος τῶν τάφων ὑπ' ἀριθ. α 7-10, οἵτινες εὐρύνονται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐξάρματος. "Ὄντως, ὁ περίβολος τοῦ ταφικοῦ κύκλου Α Γουβαλάρη δὲν ἀποτελεῖ τὸν ἀναλημματικὸν τοῖχον τοῦ συνόλου τῶν ἐξ πρώτων θολωτῶν τάφων, διότι ἐν πολλοῖς οἱ τάφοι οὗτοι εὐρύνονται εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὸ μέγιστον τμήμα τοῦ ἐξάρματος, καὶ μάλιστα ἐάν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ ἀνακαλυφθεὶς περίβολος παρηκολουθήθη μέχρι τοῦδε Β.-Δ. τῶν τάφων τοῦ κύκλου, πέραν δὲ τοῦ οὗτω δημιουργουμένου τόξου τὸ ἔδαφος διατηρεῖται εἰς τὸ αὐτὸ πάντοτε ἐπίπεδον (ὕψος). Ὁ περίβολος, ὡς φαίνεται, ἀπουσιάζει καὶ ἐκ τοῦ ἐξάρματος Καμινίων, τὸ ὅποσον μάλιστα ἐξέχει περισσότερον τοῦ πέριξ ἐδάφους ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ ἔξαρμα α Γουβαλάρη. "Ὅτι, ἐξ ἄλλου, ὁ περίβολος ἀπετέλει οὐχὶ τὸ ἀνάλημμα ἀλλὰ τὸ ὄριον τοῦ ταφικοῦ κύκλου, γνωρίζομεν καὶ ἐκ τῶν δύο κλασσικῶν παραδειγμάτων τῶν Μυκηνῶν, ἔνθα ὁ ἀρχικὸς περίβολος καὶ ὁ μεταγενέστερος περίβολος τοῦ ταφικοῦ κύκλου Α ὡς καὶ ὁ μοναδικὸς περίβολος τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β εἶναι σαφές ὅτι ἀπετέλουν ὁμοίως τὸ ὄριον ἑκατέρου τῶν ταφικῶν ἐκείνων κύκλων. τμημάτων τοῦ ἐκτεταμένου ὑστάτου ΜΕ-πρωίμου ΥΕ νεκροταφείου τῶν πολυχρύσων προατρείδικῶν Μυκηνῶν. Βεβαίως, ἀγνοοῦμεν κατὰ πόσον ὕψοιο εἴτι πλέον ὁ περίβολος οὗτος πλὴν ὅμως θεωρῶ ὅτι, ὡς ἐκ τοῦ ὀριακοῦ του χαρακτήρος, τὸ ἀρχικὸν τοῦ ὕψος δὲν θά ἦτο ὑπέρτερον τοῦ σφζομένου. Ἐνδιαφέρον θά ἔσχῃ νὰ πληροφορηθῶμεν τὸ ὕψος τοῦ περιβόλου εἰς τὰ σημεῖα κατωφερείας τοῦ ἐξάρματος, εἰδικῶς δὲ νοτίως τοῦ τάφου α 4 καὶ ἀνατολικῶς τοῦ α 6.

Τέλος, σημειωτέον ὅτι, ἂν καὶ σύγχρονος ὁ ταφικὸς κύκλος Α Γουβαλάρη πρὸς τὸ ἔξαρμα Καμινίων, πρὸς τὸν λεγόμενον τύμβον Κισσοῦ (Χανδρινὸς Πυλίας) καὶ πρὸς ἄλλα ταφικά μνημεῖα τῆς αὐτῆς μεζζονος περιοχῆς τῆς Νοτιοδυτικῆς-Δυτικῆς Πελοποννήσου, ἐν τούτοις ἀπουσιάζει ἐξ αὐτοῦ ὁ διὰ πίθου ἐνταφιασμός, ὡς, ὡσαύτως, ἀπουσιάζει καὶ ἡ εἰς πίθον ἀνακομιδὴ.

Τὰ συμπεράσματα τὰ ὁποῖα προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν (ΠΑΕ 1975, σ. 431-77) εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Ὁ ταφικὸς κύκλος Α τοῦ ἐξάρματος α Γουβαλάρη ἐδημιουργήθη κατὰ τὴν πρώτην μυκηναϊκὴν περίοδον καὶ παλαιότερος τῶν ἐν αὐτῷ τάφων ἦτο ὁ α 1, ὅστις ἀνάγεται εἰς τοὺς πρωίμους ΥΕ I ἢ ὑστάτους ΜΕ χρόνους. Τὴν ἀναγωγὴν κατὰ τὴν ὑστάτην προμυκηναϊκὴν φάσιν ὑποδηλοῦν καὶ αἱ μικραὶ αἰχμαὶ βελῶν τοῦ τάφου τούτου, ἐνθ' ἣν περαιτέρω μακράν χρῆσιν τῶν τάφων τοῦ κύκλου ἀντιπροσωπεύουν ἄλλαι ποικιλόμορφοι αἰχμαί. "Ἄλλαι αἰχμαὶ εὐρέθησαν εἰς τοὺς τάφους α 6, 9 καὶ 10. Ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ΥΕ I περιόδου ἐχρησιμοποιεῖτο ἐκ παραλλήλου (μέχρι τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ καὶ Β φάσεως) πρὸς τὴν δυτικὴν ομάδα τῶν θολωτῶν τάφων τοῦ αὐτοῦ ἐξάρματος, οἵτινες κατεσκευάζοντο ἀλληλοδιαδόχως, ὡς ἀλληλοδιαδόχως κατεσκευάσθησαν καὶ οἱ ἐξ θολωτοῦ τάφοι τοῦ κύκλου Α. Τὸ ἀλληλοδιαδόχον, ἐν τούτοις, τῆς κατασκευῆς τῶν τάφων

τῆς δυτικῆς ομάδος τοῦ ἐξάρματος δὲν γίνεται ἀντιληπτόν ἐπὶ τῇ θεᾷ αὐτῶν τούτων τῶν μνημείων, ὡς συμβαίνει, ἀναμφισβητήτως μὲ τοὺς ἐξ θολωτοῦς τάφους τοῦ κύκλου Α. "Ὄντως, ἡ πανομοιότης τῶν τάφων α 7-10 ἔρχεται εἰς ριζικὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ποικιλίαν ἣν ἐμφανίζουν οἱ τάφοι α 1-6 τοῦ κύκλου, διὰ τοὺς ὁποίους καὶ καθίσταται σαφὴς ἡ διαφορὰ κατὰ τὸν τύπον καὶ τὴν μορφήν ἐκ τῆς μεταξὺ τῶν χρονικῆς ἀποστάσεως. Καὶ βεβαίως ὑφίσταται καὶ χρονικὴ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν τάφων α 7-10 ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν περίοδον κατασκευῆς τῶν, πλὴν ὅμως ὡς φαίνεται, οἱ ἐξ αὐτῶν α 7, 9, 10 κατεσκευάσθησαν κατὰ μικρὸν ἀπέχον μεταξὺ τῶν χρονικῶν διάστημα, ἐνθ' ὃ ὑπ' ἀριθ. α 8 πολὺ ἀργότερον. "Ὅλοι εἶναι δὲ τοῦ κανονικοῦ θολωτοῦ τύπου. Σημειωτέον ὅτι ὁ α 8 εἶναι ὑπέργειος ἄνευ περιβάλλοντος τύμβου καὶ ὑπέρκειται τοῦ α 10. κατασκευασθεὶς μετὰ τὴν καταστροφὴν, προφανῶς, αὐτοῦ.

Ἀντιθέτως, λοιπόν, εἰς τὸν κύκλον Α ὑφίσταται ἡ μονομεθεῖσα κατὰ τὸν τύπον πολυμορφία τῶν ἐξ τάφων. Οὕτως ὁ ὑπ' ἀριθ. α 1 ἐμφανίζεται ὡς κυκλικὸς θολωτός ἄνευ προστάσεως. (Τοῦτο ὑπολείπεται ἡ ἔρευνα τοῦ ἐξωτερικοῦ σημείου τῆς εἰσόδου του.). Ὁ ὑπ' ἀριθ. α 2 ἐξωτερικῶς ἐμφανίζεται πεταλωτός μετὰ προστάσεων, ἔφευρεν ὅμως κανονικὴν τὴν θόλον, ὡς ἐδείχθη διὰ τῶν ὁμοιομόρφως συμπεσόντων λίθων αὐτῆς. Ὁ ὑπ' ἀριθ. α 3 εἶναι ὁ μικρότατος πάντων τῶν γνωστῶν θολωτῶν τάφων, φέρει δὲ μικρὰν πρόστασιν. Διάμετρος 1,55 μ. Ὁ ὑπ' ἀριθ. α 4 εἶναι θολωτός, κυψελοειδῆς τὴν κατασκευὴν τοῦ ταφικοῦ θαλάμου, μετὰ κοίλης ὅμως προσόψεως, ὡς αὕτη διαμορφοῦται ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου, ἥτοι ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν ἐκείνην ἣτις δὲν ἔχει ἄλλο γνωστὸν πᾶρison παράδειγμα. Πέραν τῶν γνωρισμάτων τούτων εἶναι καὶ ὁ μόνος σαφῶς ὑπόγειος θολωτός τάφος τοῦ ἐξάρματος καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς σαφοῦς διαφορᾶς ἣτις ὑπάρχει μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ βάθος θεμελιώσεως. Ὁ ὑπ' ἀριθ. α 5 ἀποτελεῖ εἰσέτι πρόβλημα κατασκευῆς καὶ μορφῆς καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς ἐπισυμβάσης παραμορφώσεώς του καὶ τῆς μὴ εἰσέτι συμπληρωθείσης ἀνασκαφῆς του. Τέλος, ὁ ὑπ' ἀριθ. α 6 ἐμφανίζεται κανονικώτατος καὶ κανονικώτερος πάντων τῶν λοιπῶν, ἂν καὶ ἡ εἰσόδος του, ὡς φαίνεται, κατεστράφη. Οὗτος ὁμοιάζει πρὸς τοὺς λοιπούς τῆς δυτικῆς ομάδος τοῦ ἐξάρματος.

"Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς λοιπούς γνωστοὺς τῶν ἄλλων ἐξαρμάτων τάφους, ὁ ὑπ' ἀριθ. α 2 (πεταλόσχημος θολωτός) ὁμοιάζει πρὸς τὸν μοναδικόν (μὲ κατακόρυφα ἐξωτερικῶς τοιχώματα θόλου) τοῦ ἐξάρματος β (ἀνασκαφὴ 1973) καὶ ὁ ὑπ' ἀριθ. α 1, κατὰ τὸ γε νὺν ἔχον καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς ὑφισταμένης χρονικῆς διαφορᾶς, πρὸς τοὺς τρεῖς μικροὺς θολωτοὺς τάφους, ἴσως στερουμένους διακεκριμένης εἰσόδου, τοῦ τρίτου ἐξάρματος ὅπερ ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου (1959). Πρῶτον ἔξαρμα ἦτο τὸ τῶν δύο μεγάλων θολωτῶν τάφων Γουβαλάρη 1 καὶ 2 (=Κουκουνάρας 4 καὶ 5) καὶ δεύτερον ἐκείνο εἰς τὸ ὅποσον οὐδεὶς τάφος εὐρέθη. Εἰς τὸ τρίτον, κατὰ σειράν, ἔξαρμα εὐρέθησαν οἱ τρεῖς μικροὶ θολωτοὶ τάφοι.

Ἀπάντων τῶν τάφων τούτων ἡ εἰσόδος εἶναι ἐστραμμένη πρὸς τὸν περικλειόντα αὐτοὺς περίβολον, ἀνεξαρτή-

τως δέ και τῆς υπέρβας ἀμέσου προσβάσεως πρὸς αὐτὸν (περίπτωσις τοῦ ὑπ' ἀριθ. α 1) ἢ κατωφερείας. Οὐσιαστικῶς οἱ ὑπ' ἀριθ. α 2 καὶ α 3 δὲν εἶναι δυνατόν νά νοηθῇ ὅτι εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὴν πλευράν τῆς (οἰασδῆποτε) κατωφερείας τοῦ ἐξάρματος καὶ τοῦτο διότι τὸ σημεῖον τοῦ ἐξάρματος, εἰδικῶς πέραν τῶν εἰσόδων τούτων τῶν τάφων, εἶ δὲ αὐτοῦ τούτου τοῦ γειτονικοῦ πρὸς αὐτάς σημεῖον τοῦ περιβόλου, εἶναι ἐπίπεδον.

Ἐνίοτε ρόλον τινά εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χώρου, ὃν καταλαμβάνουν οἱ τάφοι οὗτοι, ἔπαιξαν καὶ αἱ προβλεπόμεναι διαστάσεις τῶν. Οὕτως ὁ ὑπ' ἀριθ. α 3, ὁ μικρότατος πάντων, εἶναι οὐσιαστικῶς ἀβαθής, ἥτοι τὸ ἐπίπεδόν του εὐρηται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐξάρματος, ὑψηλότερον δὲ πάντων τῶν λοιπῶν τάφων. Τῶν μεγαλύτερων τάφων τὸ δάπεδον εὐρηται εἰς κατώτερον σημεῖον, ἂν καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἀπόλυτον. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τοῦ ὑπ' ἀριθ. α 6 τὸ δάπεδον εὐρηται εἰς σχετικῶς χαμηλὸν ἐπίπεδον, χαμηλότερον ὅμως εἰρηται τὸ δάπεδον τοῦ ὑπ' ἀριθ. α 4, ὁ ὅποιος βαίνει εἰς βάθος πλέον ἢ πάντες οἱ λοιποί.

Ἀσύμμετροι, τρόπον τινά, ἐμφανίζονται ὠρισμένοι ἐκ τῶν τάφων τοῦ κύκλου, ὡς ὁ ὑπ' ἀριθ. α 2, περαιτέρω δὲ οἱ α 1 καὶ α 5, οἵτινες, ὅμως, ἔχουν ἓν τινι μέτρῳ παραμορφωθῇ λόγω τῶν ὥθήσεων ἃς ἐδέχθησαν εἴτε ἐκ τοῦ ὑπερκειμένου βάρους τῆς θόλου τῶν εἴτε ἐκ τῶν ὥθήσεων ἃς ἐδέχθησαν ἐκ τῶν παρακειμένων τάφων. Ὁ ὑπ' ἀριθ. α 1 παρουσίασε μεγάλην ἐνδόκλινιν εἰς τὸ ΝΑ. τὸξον τῆς θόλου κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀνασκαφῆς του.

Ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν ἐχρησιμοποιήθησαν πρωτίστως «ἀσπροπουλίες» διὰ τὰ κατώτερα μέρη, πλακοῖσι δὲ λίθοι (ὡς «ἀκονόπετρα») διὰ τὰ ὑπέρτερά των. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου δὲ ὑφίσταται συγκεκριμένος κανὼν, γενικῶς δὲ διαφέρει ἢ κατασκευὴ τῶν ἑναντι τῆς κατασκευῆς τῶν μικρῶν, ὁμοίων τὸ μέγεθος περίπου, θολωτῶν τάφων τοῦ ἐξάρματος Καμινίων. Οἱ χρησιμοποιηθέντες διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν τάφων λίθοι δὲν εἶχον ἐπιλεγθῇ ἅπαντες κανονικοὶ καὶ μεγάλων πῶς διαστάσεων, ὡς οἱ λίθοι οἱ χρησιμοποιηθέντες εἰς τοὺς θολωτοὺς τάφους τῶν Καμινίων, οἱ ὅποιοι, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἶχον μήκος ἱκανὸν διὰ τὴν κάλυψιν ἐγκαρσίως τοῦ πλάτους τῆς θόλου.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ διαπίστωσις ὅτι εἰς τὴν Κρήτην, κατὰ τὸ πλεῖστον, οἱ θολωτοὶ τάφοι συναντῶνται μεμονωμένοι κατὰ τὴν ὑστέραν ἐποχὴν τοῦ Χαλκοῦ (ΥΜ). Ἀκόμη καὶ εἰς αὐτὸ τὸ νεκροταφεῖον τοῦ λόφου Φουρνὶ Ἀρχανῶν ἀπέχουν σχετικῶς πολὺ μεταξύ των οἱ πέντε γνωστοὶ θολωτοὶ τάφοι. Οὕτως, εἰς τὴν Κρήτην, τὸ πρῶτον κατὰ τοὺς ὑπομινωικοὺς-πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους ὁργανοῦνται κατὰ περιπτώσεις πλείονες ὁμοῦ θολωτοὶ εἰς συστάδας. Ἐν ἀντιθέσει λοιπὸν πρὸς τὴν Κρήτην, ὅπου οἱ μικροὶ θολωτοὶ τάφοι ἐμφανίζονται συστηματικῶς καθ' ὁμάδας κατὰ τὴν μεταγενεστέραν, μνημονευθεῖσαν ἤδη, περίοδον, εἰς Γουβαλάρη καὶ εἰς Καμίνια ἐμφανίζονται ὡς συστάδες, καὶ ἤδη καὶ ἅπαντες οἱ τάφοι πλησίον ἀλλήλων, ἐφαπτόμενοι ἀλλήλων πολλὰκις, ὑπερκειμένος εἰς ἑτέρου ἅπαξ, ἤδη ἀπὸ τῆς πρωτομυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἐξῆς.

Κατατασσόμενοι οἱ τάφοι οὗτοι εἰς κατηγορίας ἀναλόγως πρὸς τὰς διαστάσεις των, φέρονται ἀνήκοντες ἅπαντες

εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μικρῶν διαστάσεων θολωτῶν τάφων καὶ τοῦτο διότι ὁ μεγαλύτερος τούτων, ὁ α 10, ἔχει διάμετρον 4,70 μ. Συνήθως οἱ μέσων διαστάσεων θολωτοὶ τάφοι ἔχουν διάμετρον ἀπὸ 5 μέχρι 10 μ. καὶ, ἂν καὶ ὁ τάφος οὗτος ἐλάχιστα ὑπολείπεται κατὰ τὴν διάμετρον τῶν 5 μ., ἐν τούτοις λόγω τῆς ἐν γένει ἐμφανισέως του, δυνατόν νά καταταγῇ εἰς τὴν μέσων διαστάσεων κατηγορίαν τῶν θολωτῶν τάφων. Ἐκ τοῦ τάφου α 10 προέρχεται καὶ τὸ εὐμέγεθες ΥΕ ΠΑ κύπελλον κεφτί μετὰ τὴν ζωφόρον τῶν ρακετῶν (ταινίστρων), τὸ ὁποῖον ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ μεταξὺ (Μ. Πύλου 1550) (Σ χ ε δ. 2· Π ι ν. 48 α).

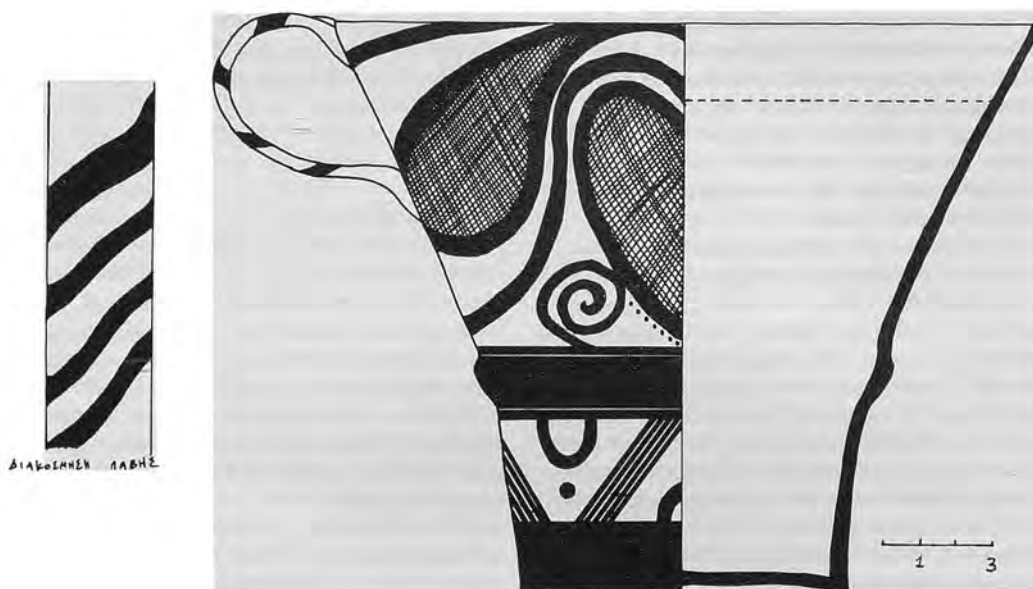
Τὸ εὐμέγεθες τοῦτο κύπελλον εἶχε περιγραφή ὑπ' ἐμοῦ πρὸ τῆς ἐκ δευτέρου ὑπὸ τοῦ ἐμπείρου συγκολλητοῦ κ. Ἀργ. Μαρίνη συγκολλήσεώς του καὶ τῆς ὑπὸ τῆς κ. Ἀσπ. Δριγοπούλου σχεδιάσεώς του. Οὕτω κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ πτυχίουχου Ἀρχαιολογίας κ. Μιχ. Παλικιστιάνου ἐκ δευτέρου σχεδίασιν του (Σ χ ε δ. 2) διεπιστώθησαν τὰ ἀκόλουθα νέα στοιχεῖα:

1) Αἱ ταινίαι χεῖλους, κέντρον καὶ βάσεως ἔχουν ζωγραφηθῇ ὑπεράνω τῶν καθολικῶν τοῦ ἀγγείου σχεδίων. 2) Τὸ χρῶμα των εἶναι σκούρο γκριζο καί, ἴσως, ἀποτελεῖ ἀπομίμησιν ἀργύρου. 2) Αἱ λοξαὶ διακοσμητικαὶ παχέαι γραμμαὶ (ταινίαι) τῆς λαβῆς εἶναι ἐλαφρῶς κυματοειδεῖς. 4) Ἡ σειρὰ τῶν στιγμῶν (κοκκίδων) ποῦ παρουσιάσθησαν, ἐπιτρέπουν, πλέον, τὴν εἰς πρῶτον ΥΕ ΠΑ φάσιν χρονολόγησιν του.

Ἐξ ἄλλου, εἶναι σαφές ὅτι τὸ παλαιὸν σχέδιον διαφέρει: α) εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῆς πλαστικῆς ἀποφύσεως (ὁμοιώματος ἡλου, τῆς λαβῆς, β) εἰς τὴν κλιμακωτὴν ὄψιν τῆς πλευρᾶς, γ) εἰς τὴν πλαστικὴν ταινίαν τοῦ κέντρον, εἶ δὲ δ) εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν κοκκίδων (στιγμῶν) πλησίον τῶν ταινίστρων.

Λεκτέον, προσέτι, ὅτι μόνον μία, πιθανῶς, περίπτωσις μεταγενεστέρως ταφικῆς λατρείας ἐπεσημάνθη εἰς τοὺς τάφους τοῦ τυμβοειδοῦς τούτου ἐξάρματος καὶ, γενικῶς, εἰς τοὺς τάφους τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ μείζονος νεκροταφείου Γουβαλάρη. Αὕτη ἐσημειώθη εἰς τὸ ἀνώτερον σφζόμενον σημεῖον, ἀλλὰ καὶ περαιτέρω εἰς κατώτερον στρώμα τοῦ κεντρικοῦ καὶ παλαιότερου τάφου τοῦ τυμβοειδοῦς ἐξάρματος, τοῦ ὑπ' ἀριθ. α 1 τάφου. Δύο τμήματα, ὑπομυκηναϊκοῦ, προφανῶς, ἂν μὴ ἐλληνιστικοῦ εὐμεγέθους διώτου ἀγγείου (ἀμφορέως) ὑποδηλοῦν τὴν ἐκδήλωσιν σεβασμοῦ τῶν μεταγενεστέρων ἑναντι τῶν γεναρχῶν τῆς περιοχῆς καὶ τοῦτο εἶναι ἐτι πλέον ἐνδεικτικόν, διότι

1. Γ.Σ. Κορρές, Τὸ εὐμέγεθες κύπελλον κεφτί τῆς Κουκούνας, Στήλη (Νικ. Μ. Κοντολέοντας), Ἀθήναι 1980, σ. 580-606, πίν. 262-67. Πέραν τοῦ αὐτοῦ παρεχομένου συγκριτικοῦ ὕλικου, προστίθενται καὶ αἱ ἀκόλουθοι περιπτώσεις: α) ταινίστρων Α.Ι.Β. Wace, BSA XLV (1950), σ. 219 ἀριθ. 5, πίν. 22 (b) 5, ἀριθ. 4, πίν. 22 (b) 1. Μ.Σ.Φ. Hood, BSA XLVIII (1953), σ. 77 ἀριθ. 10-11, πίν. 44. 3. Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά. Πίν. 186 γ. S. Benton-H, Waterhouse, BSA LXVIII (1973), σ. 12 ἀριθ. 131, εἰκ. 6 ἀριθ. 131 (hatched loop). Μουσείον Βοιωτικῆς Χαιρωνείας, ΥΕ ΠΙΒ κεραμικὴ. Ρ. Αἰν, OpAth VIII (1968), εἰκ. 3, 18 ἐν σ. 96. Elis. Wace, BSA XLIX (1954), σ. 276. β) ὁμοιωμάτων ἡλων Asine II, 2, σ. 82, λεβητοκύβητον ἐξ Ὀρχομενοῦ, ἀνασκαφῆς Θ. Σπυροπούλου (Μ. Θηβῶν 2717).

Σχέδ. 2. Κουκουνάρα-Γουβαλάρη. Γίγας κεφτί του τάφου α 10. Όψις και τομή.

ή γενομένη προσφορά ἐγένετο εἰς τοὺς νεκροὺς αὐτοῦ τοῦ παλαιότερου εἰς τὸ κέντρον τοῦ κύκλου (τύμβου) εὗρισκομένου τάφου. Ἀνεξαρτήτως τῆς μεμονωμένης ταύτης περιπτώσεως δέον ὅπως τονισθῇ ὅτι ἐντατική μεταγενεστέρα ταφικὴ λατρεία ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ὅτι ἐπετελεῖτο εἰς τὸν μεγαλύτερον θολωτὸν τάφον τῆς περιοχῆς, τὸν γνωστὸν ὡς Γουβαλάρη 1 (=Κουκουνάρας 4), ὅστις, ὡς καὶ ὁ Γουβαλάρη 2 (=Κουκουνάρας 5), ἀνήκεν εἰς τὸν μεγαλοκτηματιαν τῆς περιοχῆς, τὸν τότε τοπάρχην, ὑπὸ ἐξάρτησιν (δικαιοδοσίαν) τοῦ ὁποῖου ἢ τῆς ἐπὶ μακρόν εὐδοκίμησάσης εἰς τὴν περιοχὴν οἰκογενείας του ἦσαν οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς. Ὁ τάφος ἐκεῖνος, λοιπόν, συνεκέντρωνε (Μαρινάτος) κατ' ἐξοχὴν – καὶ κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς ἱστορικοὺς χρόνους – τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐπιγενομένων ἐξ ἐπόψεως τελέσεως τῆς δι' αὐτοὺς ἀπαραιτήτου ταφικῆς λατρείας, εἶναι δέ σαφὴς καὶ ἡ ἀπόστασις ὅλων τῶν τυμβοειδῶν ἐξαρμάτων τοῦ νεκροταφείου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς ἐκ τῶν δύο μεγάλων θολωτῶν τάφων Γουβαλάρη 1 καὶ 2 (=Κουκουνάρας 4 καὶ 5), οἵτινες ὁμοῦ ἀνήκον, ὡς ἐσημειώθη, εἰς τὴν ἀρχαύσαν οἰκογένειαν τῆς περιοχῆς.

Αἱ διαφοραὶ μεταξύ τῶν μεγάλων θολωτῶν τάφων τοῦ Γουβαλάρη καὶ τῶν μικρῶν θολωτῶν τάφων τῶν τυμβοειδῶν ἐξαρμάτων τῆς περιοχῆς εἶναι εὐνόητοι. Περιορίζονται εἰς τὴν ἀξίαν, τὴν ποιότητα καὶ τὸ μέγεθος τῶν κατατιθεμένων εἰς ἑκατέραν περιοχὴν κτερισμάτων. Εἰδικῶς δυνατόν νά λεχθῇ τοῦτο περὶ τῶν ἀγγείων, ἅτινα εἰς τοὺς μεγάλους τάφους ἦσαν εὐμεγέθη, ἀξιόλογα καὶ ποικιλόμορφα, ἐν μέρει δέ εἰσηγμένα. Ἐτι δέ περὶ τῶν ἐκ χρυσοῦ κοσμημάτων, ὧν οὐδὲν εὐρέθη εἰς τοὺς μικροὺς τάφους, καὶ περὶ τῶν ὀδοντοφράκτων κρανῶν, κατατεθέντων μόνον εἰς τοὺς δύο μεγαλύτερους θολωτοὺς τάφους.

Ἄλλη διαφορὰ ἐπισημαίνεται εἰς τὸ χρησιμοποιοῦν οἰκοδομικόν ὕλικόν καὶ ἀρκεῖ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο νά σημειωθῇ ὅτι μόνον εἰς τὸν μεγαλύτερον – καὶ μεταγενέστερον – θολωτὸν τάφον Γουβαλάρη 1 ἐχρησιμοποιήθησαν ἐξ ὀλοκλήρου «μελίστρα», ἐξασφαλίσασαι καλὴν τὴν διατήρησιν τοῦ τάφου. Ἀντιθέτως, αἱ ὁμοιότητες εἶναι πολλαὶ καὶ βασικαὶ καί, ὡς εἰκός, καθολικῆς ὡς ἐσημειώθησαν, ἐφαρμογῆς. Αὗται εἶναι ὁ οἰκογενειακὸς χαρακτήρ ἐνός ἐκάστου τῶν τάφων, ἡ ταυτότης τῶν ταφικῶν ἐθίμων κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν. ἀναλόγως, βεβαίως, καὶ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῶν νεκρῶν, ἡ παράλληλος χρῆσις τῶν τάφων τοῦ νεκροταφείου τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν μεγάλων θολωτῶν, οἵτινες ἐχρησιμοποιοῦντο, προφανῶς ἐναλλάξ, ἡ ἐφαρμογὴ συγγενῶν στοιχείων ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κ.ἄ.

Οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς ἦσαν, βεβαίως, «πένητες», ὅσον δυνάμεθα νά κρίνωμεν ἐκ τῶν ὀλίγων καὶ πτωχοτάτων κτερισμάτων τῶν τάφων τῶν, πλὴν ὅμως εἶχον τὴν δυνατότητα, ἂτε μὴ καταπιεζόμενοι, νά ἀνιδρῶν καὶ τοὺς ἰδικούς τῶν μικροῦς θολωτοὺς τάφους κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς ἐποχῆς. Καὶ τοῦτο ἔχει, ὄντως, σημασίαν: δέν δυνάμεθα νά ὁμιλήσωμεν περὶ ἀπολύτου φεουδαρχικοῦ συστήματος, ἀλλὰ περὶ φιλελευθεριότητος εἰς αὐτὰ τὰ πλαίσια τῆς ἐξαρτήσεως ἐκ μέρους τῆς ἀρχαύσεως οἰκογενείας τῆς περιοχῆς.

Τὸ νεκροταφεῖον Γουβαλάρη, ὅταν θά συμπληρωθῇ, μετὰ τινα ἔτη, ἡ ἀνασκαφὴ του, θά περιλαμβάνῃ δεκάδας θολωτῶν τάφων μυκηναϊκῆς κατὰ βάσιν ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ ὑστέρων ΜΕ χρόνων. Ἦδη ἔχουν ἀνασκαφῇ δέκα ἐπτά θολωτοὶ τάφοι ὅλων τῶν μορφῶν, πλοῦστοι καὶ πτωχικοί. Ἡ σημασία του διὰ τὴν ὁμαλὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ΜΕ ἐποχῆς εἰς τοὺς πρῶτους μυκηναϊκοὺς χρόνους, ἡ σημα-

σία του ἐξ ἐπόψεως ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἡ σημασία του διὰ τὰ εἰς τοὺς τάφους του σημειωθέντα ποικιλόμορφα ἔθιμα ταφῆς, ἀντίστοιχα πρὸς τὰ τῆς ὑπολοίπου μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος, ἡ σημασία του, τέλος, διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἐξελέξεως τῆς τοπικῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν σημειωθεῖσάν ἐπιδράσεων, ὡς ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς πολλῶν καὶ ποικίλων κεραμεικῶν προϊόντων ἀλλὰ καὶ ρυθμῶν. θὰ ἀποδειχθῇ, ἔτι πλέον, διὰ τῆς τελικῆς του δημοσιεύσεως.

Καμίνια

Ἐν νέον μυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον ἐπεσημάνθη κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφῶν Κουκουνάρας ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου εἰς τὴν θέσιν Καμίνια (ἢ Μπαμπαλόβρυση), εἰς ἀπόστασιν 2,5 χλμ. πρὸς Α. τοῦ Γουβαλάρη καὶ δὴ καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν ἀναγνωριστικῆς περιοδείας εἰς τὰς πέριξ τῆς Κουκουνάρας περιοχάς. Ἦδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1973 εἶχον ὑποπευθεῖ τὴν ὑπαρξίν μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ καὶ νεκροταφείου εἰς τὴν θέσιν Λυκόρρεμα, πρὸς Β. τοῦ χωρίου Ἄνω Κρεμμύδια, νῦν δὲ εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν καὶ δὴ καὶ πρὸς ΝΔ. τοῦ αὐτοῦ χωρίου εἰς (ἀπόστασιν κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν περίπου 650 μ.) ἀνεκαλύφθη τὸ νέον νεκροταφεῖον (ΠΑΕ 1975, σ. 484-512).

Νοτίως τοῦ χωρίου Ἄνω Κρεμμύδια εὐρηται ἡ πλουσία πηγὴ Φουρτζόβρυση (ἐκ τοῦ παρακειμένου χωρίου Φουρτζῆ, νῦν Βελανιδιά) εἰς ἀπόστασιν, ὡς ἐγγιστα, 400-500 μ., δυτικώτερον δὲ αὐτῆς ἀκριβῶς εἰς τὴν δεξιάν πλευράν τῆς ἀγροτικῆς ὁδοῦ Φουρτζόβρυσης-Γουβαλάρη, εἰς ἀπόστασιν 500 περίπου μ., διεκρίνεται ἔξαρχα κατάφυτον, ὅπερ λόγῳ τῆς πυκνῆς αὐτοῦ βλαστήσεως εἰλκυεν αὐτομάτως τὴν προσοχὴν τοῦ ὁδοιπόρου. Τὸ ἔξαρχα τοῦτο, ἦτο, ὡς μετὰ ταῦτα διεπίστωσα, τὸ ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου², ἔτι δὲ ὑπὸ τῶν καθηγητῶν W.A. McDonald καὶ R. Hope Simpson³ ὁμοίως ἐπισημανθέν καὶ μνημονευθέν.

Βεβαίως, τὸ ἔξαρχα τοῦτο εἶναι τεχνητόν. σχηματισθέν ἐκ τῆς ἀφθονοῦσης εἰς τὴν περιοχὴν ἀργιῶδους γῆς. ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία τῆς περιοχῆς Καμίνια, εἶχε δὲ, προφανῶς πρὸ τῆς καταστροφῆς, περίπου φειδῆδες σχῆμα. Αἱ διαστάσεις τοῦ ἐξάρματος προέκυψαν σαφεῖς μετὰ τὴν πολυήμερον, πολύμοχθον προσπάθειαν πρὸς ἀποκοπὴν τῶν μεγάλων δένδρων καὶ τῶν λοιπῶν θανοειδῶν πού εἶχον ἀναπτυχθῇ ἐπ' αὐτοῦ. Τὰ φυτὰ ταῦτα ἀπεκόπησαν τῇ βοήθειᾳ ἡλεκτρικοῦ πρίονος καὶ μετὰ τὴν πράγματι συγκινητικὴν, ἐθελοντικῶς προσφερθεῖσαν ὑπὸ τῶν κατοίκων τῶν γειτονικῶν χωρίων Ἄνω, Κάτω, Μέσα Κρεμμύδια καὶ Βελανιδιά, βοήθειαν. Οὕτω τὸ μετρηθέν (μετὰ τὴν ἀποψίλωσιν) μήκος τοῦ ἐξάρματος ἀνέρχεται εἰς 18,70 μ. (ἀπὸ Α.-Δ.), τὸ δὲ ὑπολειφθέν πλάτος εἰς 13,90 μ. Ἡ περιμέτρος του, ἐξ ἄλλου, ὑπελογίσθη εἰς 75 μ., ἐνῶ τὸ ὕψος του εἰς 50-4 μ., οἰετηρήθη οὖν ὡς δείκτης ὑψηλότερον σημεῖον τοῦ ἐξάρματος κατὰ τὸ κεντρικόν αὐτοῦ περίπου τμήμα.

Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσαν ἀνασκαφὴν ἤλθον εἰς φῶς δύο ταφικοὶ πίθοι (Π ι ν. 48 γ) κατὰ τὸ κέντρον τοῦ ἐξάρ-

ματος καὶ πέντε μικροὶ θολωτοὶ τάφοι (Σ χ ε δ. 3-4). ἐξ ὧν ὁ ὑπ' ἀριθ. 3 εἶχε καὶ δύο ἐνσφηνωμένους ἐξῶθεν ταφικοὺς πίθους.

Γενικά συμπεράσματα: Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῆς πρώτης ἀνασκαφικῆς περιόδου, τὸ (μόνον κατ' ὄνομα) τυμβοειδὲς ἔξαρχα τῆς θέσεως Καμίνια (παρὰ τὰ χωρία Κρεμμύδια καὶ Βελανιδιά Πυλίας) ἐμφανίζεται μέχρι τοῦδε ὡς τὸ δεύτερον χρονολογικῶς (μετὰ τὸν τύμβον τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Παπουλίων) παράδειγμα συνθέτου ταφικοῦ μνημείου (μέ ταφικοὺς πίθους καὶ θολωτοὺς τάφους) εἰς τὴν Νοτιοδυτικὴν Πελοπόννησον μέ ἰσχυράν τὴν ἐμμονὴν εἰς τὴν παράδοσιν, ἥδη ἀπὸ τῶν πρώτων μυκηναϊκῶν χρόνων (τὸ πρῶτον εἶναι ὁ τύμβος τῆς Βοϊδοκοιλίας).

Πρωτίστως, ἡ ὑπαρξὶς ταφικῶν πύθων (Π ι ν. 49), τοῦ ζεύγους τῶν μεμονωμένων (ἀνεξαρτήτων) ἀπὸ παντός ἄλλου ταφικοῦ κτίσματος τοῦ αὐτοῦ ἐξάρματος, ὑποδηλοῦ τὸ μὲν τὴν σχέσιν πρὸς τοὺς ΜΕ ταφικοὺς πίθους τοῦ Κοκοράκου καὶ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλίων τὸ δὲ τὴν συνέχισιν τῆς παραδόσεως, ὡς τὴν γνωρίζομεν καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας μυκηναϊκῆς φάσεως (θόλος Βαγενᾶ Ἐγκλιανοῦ καὶ νοτίῳ θόλος 1 Περιστεριάς).

Ἐν συνεχείᾳ ἡ ὑπαρξὶς τοῦ ζεύγους τῶν ἐνσφηνωμένων εἰς τὴν θόλον τοῦ τρίτου τάφου πίθων, ἐπιβεβαίωσι τὴν αὐτὴν ἐμμονὴν εἰς τὰ ταφικά ἔθιμα τῆς παραδόσεως τὰ ἀναγόμενα εἰς τὴν ΜΕ ἐποχὴν, ὅποτε καὶ συνηθίζετο ἡ εἰς πίθους ταφή.

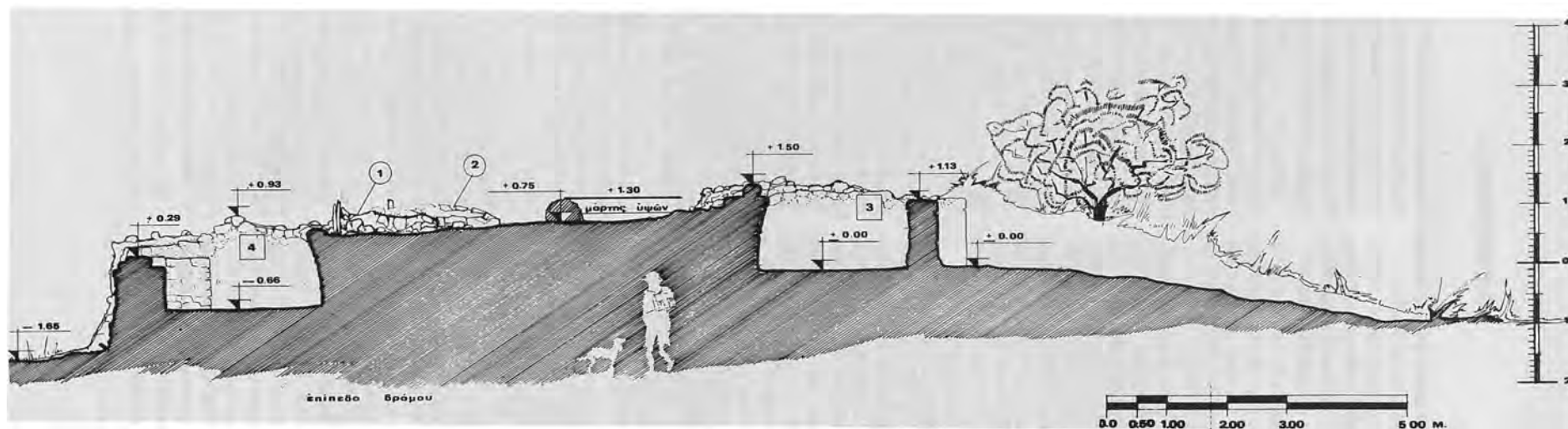
Αὐτὸ τοῦτο ὅμως τὸ σύνολον τῶν μέχρι τοῦδε γνωσθέντων πέντε, μικρῶν διαστάσεων, θολωτῶν τάφων τοῦ ἐξάρματος Καμινίων ἐμφανίζεται ὡς ὅλως σημαντικόν καὶ δὴ καὶ τὸσον ἐξ ἐπόψεως πρῶτου χρονολογήσεως ὅσον καὶ ἐξ ἐπόψεως συλλογικοῦ ἔργου ὡς δέον ὅπως χαρακτηρισθῇ.

Πρωτίστως ἡ ἐποχὴ δημιουργίας τοῦ ἐξάρματος. Ἀνεκδοιάστως, ὡς χρόνοι δημιουργίας καὶ σχηματισμοῦ του λαμβάνονται, ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε εὐρεθέντων κτερισμάτων, οἱ ὅσταιοι ΜΕ καὶ οἱ εὐθύς ἀμέσως ἐπακολουθήσαντες πρῶτοι χρόνοι τῆς ΥΕ ἐποχῆς. Ὁ ΜΕ καταγωγῆς πίθος τοῦ τάφου 5 μὲ τὴν ἀμαυρόχρωμον διακόσμησιν, οὕτινος μικρά μόνον μέρη ἐσώθησαν καὶ ὅστις ἐμφανίζεται ἀμέσως συγγενὴς πρὸς ἕτερον – κάλλιον σωζόμενον (κατὰ τὸ ἡμισυ) – τοῦ θολωτοῦ τάφου 2 Γουβαλάρη (= Κουκουνάρας 5), ἔτι δὲ μικρὸν ἄγγειον ἐκ τοῦ τάφου 4, ἀποτελοῦν κατὰ τὸ γε νῦν ἔχον τὸν *terminus post quem* τῆς ἐποχῆς δημιουργίας τοῦ ἐξάρματος.

Ἰσως, ἐξ ἄλλου, ἐκ τῆς συνεχίσεως τῆς ἀνασκαφῆς τῶν τάφων 1, 3, 4 εἰς κατώτερα στρώματα. προκύψουν καὶ ἄλλα παλαιομυκηναϊκά κτερίσματα, ἅτινα θὰ καθορίσουν κάλλιον τὴν περίοδον δημιουργίας τοῦ ἐξάρματος. Ὅσον ἀφορᾷ περαιτέρω εἰς τὴν περίοδον χρήσεως τοῦ ἐξάρματος ὡς νεκροταφείου ἐνὸς γένους ἢ μιᾶς οἰκογενείας τῆς περιοχῆς, οἱ πέντε τάφοι ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν μέχρι καὶ τῆς ΥΕ ΠΙΒ τοῦλάχιστον περιόδου, ὡς ὑποδηλοῦται διὰ τοῦ μερικῶς ὁμοίως σωζομένου ὁμοιώματος ψευδοστόμου ἀμφορέως ἐκ τοῦ τάφου 3, εἰς τὸν ὁποῖον συνεχίσθη καὶ κατὰ τὰ τέλη τῶν κλασσικῶν

2. ΠΑΕ 1959, σ. 179.

3. ΑΙΑ 68 (1964), σ. 233, ἀριθ. 65Β.

Σχέδ. 4. Τομή του τύμβου Καμινίων.

χρόνων και ίσως κατά την ελληνιστικήν εποχήν ή ταφική λατρεία χάριν των αγνώστων μυκηναίων προγόνων.

Οί τάφοι 1, 3, 4, 5 υπήρξαν, αναμφισβητήτως, οικογενειακοί κατά την μυκηναϊκήν εποχήν. Απομένει δέ όπως διαπιστωθή κατά πόσον πλείονες τούτων ἐχρησιμοποιούντο συγχρόνως καθ' ὅρισμένους μυκηναϊκὰς φάσεις.

Ἡ σπουδαιότης ὅμως τοῦ ἐξάρματος, ἐν τῷ συνόλῳ τοῦ ὧς ταφικοῦ μνημείου, ἀνήκει εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ διὰ καὶ λόγῳ τῶν διαπιστώσεων πού ἐγίναν κατά τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους 1975. Οἱ λόγοι οὗτοι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

Πρωτίστως ἡ ἄμεσος γειτονία τῶν τάφων μεταξὺ των, ἥτοι ἡ ἀνέγερσις πάντων πλησίον ἀλλήλων. Τρεῖς, τοῦλάχιστον, ἐξ αὐτῶν ἐφάπτονται ἀνὰ ζεύγη (ὁ ὑπ' ἀριθ. 3 μετὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2 ὡς καὶ ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 πρὸς τὸν ὑπ' ἀριθ. 1). Οὕτω κατεφάνη, ὡς καὶ εἰς τὸ ἐξάρμα α Γουβαλάρη, ὅτι δὲν ἦτο ἀναγκαία προϋπόθεσις τῆς ἀνεγέρσεως θολωτοῦ τάφου ἡ δημιουργία ἰδιαίτερου-μεγάλου τύμβου πέριξ τῆς θόλου. Τὴν περίπτωσιν ἐπιβεβαιοῦν καὶ ἄλλοι πρῶμοι θολωτοὶ τάφοι, ὡς ὁ τοῦ Βαγενᾶ τοῦ Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ καὶ ὁ νότιος θολωτός τῆς Περιστεριάς (1976).

Περαιτέρω, ἡ καλὴ τῶν κατασκευῶν. Παράδειγμα ἔστωσαν οἱ ὑπ' ἀριθ. 4 (ἰδιαίτερος) καὶ 3. Ἐξ αὐτῶν ὁ ὑπ' ἀριθ. 4 θολωτός τάφος τοῦ ἐξάρματος Καμινίων παρέσχεον ὅλας τὰς ἐνδείξεις ἐπιτυχούς ἀνεγέρσεως θολωτοῦ τάφου, ἀνεξαρτήτως τοῦ γεγονότος ὅτι κατέπεσε τὸ ἀνώτερον τμήμα τῆς θόλου. Ὁ ὑπ' ἀριθ. 3, περαιτέρω, ἴσως κατεστράφη ἔτι πλεον, μετὰ μίαν ἀρχικὴν μερικὴν καταστροφὴν, ἐκ τῶν ἀναπτυχθέντων κατὰ τὸ σημεῖον ἐκεῖνο δένδρων, ἐνθ' οἱ ὑπ' ἀριθ. 2 καὶ 1 κατεστράφησαν ἴσως μετὰ μίαν ἀρχικὴν μερικὴν καταστροφὴν, κατὰ τὴν διανόειν τῆς ἀγροτικῆς ὁδοῦ. Τέλος, ὁ ὑπ' ἀριθ. 5 κατεστράφη, ἀναμφισβητήτως, λόγῳ μᾶλλον ἐξωθεν ἐπεμβάσεως καὶ τοῦτο διότι θά ἦτο πλεον προσιτός καὶ ὁράτός ἢ οἱ λοιποὶ τέσσαρες, ἅτε εὐρισκόμενος εἰς ἐξώτατον καὶ χαμηλότερον σημεῖον τοῦ ἐξάρματος.

Τέλος, ἡ πιθανὴ ἀπουσία κρηπίδος, περιβόλου ἢ οἴου-δήποτε ἀναλημματικοῦ τοίχου, ὅστις ἐμφανίζεται οὕτως, ἅπαξ ἔτι, περιττός διὰ τὰ συλλογικὰ ταφικὰ μνημεῖα καὶ σύνολα, γεγονός ὅπερ σημειώνει καὶ δι' ἄλλα ἀντίστοιχα παραδείγματα. Ὄντως, τί τὸ πλεον εὐνόητον θά ἦτο νὰ ὑπῆρχεν ἀναλημματικὸς τοίχος εἰς τὰ περιφερειακὰ περιμετρικὰ σημεῖα τοῦ ἐξάρματος, γεγονός ὅπερ δὲν ὑπέπεσεν εἰσέτι εἰς τὴν ἀντίληψίν μου καί, ὅπερ, μᾶλλον δέον ὅπως ἀποκλεισθῇ ὅτι ὑπῆρξεν. Οὕτως, ἅπαξ ἔτι, ἐμφανίζεται ὁ ταφικὸς περίβολος καθόλου ὡς σχῶν, ἀναμφισβητήτως, προορισμὸν ὑποδηλώσεως ὁρίου εἰς τε τοὺς ταφικούς κύκλους καὶ εἰς τοὺς ὀρθογωνίους ταφικούς περιβόλους (ὡς εἰς Λευκάδα, Παραλίμνην Βοιωτίας, Μυκῆνας, Γουβαλάρη Κουκουνάρας, Ἀρχάνας Τέμενους κ.ἄ.) καὶ οὐχὶ ἀναλημματικοῦ τοίχου πρὸς συγκράτησιν τῶν ὑπερυψωμένων ἢ μὴ χωμάτων τῶν μνημείων τούτων.

Λογικῶς, πράγματι, θά ἀνέμενέ τις τὴν ἀνεύρεσιν ἀναλημματικοῦ τοίχου διὰ τὸ διωκόμενον πως τοῦτο ἐξάρμα, πλὴν ὅμως, τοιοῦτόν τι δὲν παρατηρήθη καὶ πιστεύω ὅτι δὲν θά παρατηρηθῇ. Ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς θά

καταδείξῃ, βεβαίως, τὴν ἀλήθειαν ἢ μὴ τῶν γραφομένων καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἴσως εἶναι δυνατόν νὰ παρατεθοῦν δύο ἀκόμη ὑποθέσεις: α) ὅτι ἴσως ἀνακαλυφθοῦν δύο εἰσέτι θολωτοὶ τάφοι κατὰ τὸ βορειοδυτικόν-βόρειον τμήμα τοῦ ἐξάρματος καὶ διὰ καὶ εἰς ἀρκούντως χαμηλά σημεῖα αὐτοῦ, εἰς τρόπον ὥστε νὰ συμπληρωθῇ ἡ «κύκλω» διάταξις τῶν τάφων, καὶ β) ὅτι ἴσως ἢ 15 μ. νοτιοδυτικώτερον τοῦ ἐξάρματος ὑπάρχουσα μικρὰ ἐξαρσις τοῦ ἐδάφους ὑποκρύπτει ἓνα μείζονα (ἢ ζεύγος) τῶν ἡδὴ ἀνασκαφέντων θολωτῶν τάφων. ὅστις θά ἀνήκεν εἰς τὸν μεγαλοκτηματιαν τῆς περιοχῆς. Παρατηρητέον προσέτι ὅτι εἰς τὴν βορείαν πλευράν τοῦ ἐξάρματος λίθοι διαφαίνονται εἰς δύο σημεῖα (καθ' ὁμάδας). Ἐξ αὐτῶν ἡ ὁμάς τοῦ κέντρου ἐμφανίζεται εἰς εὐθείαν γραμμὴν καὶ λόγῳ τοῦ κατακορύφου τοῦ ἐξάρματος κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον δὲν νοεῖται ὅτι ἀπετέλει ἀναλημματικὸν τοῖχον διὰ τὰ χῶματα τοῦ ἐξάρματος καὶ τοῦτο λόγῳ τοῦ κατακορύφου σχεδὸν τοῦ ἐξάρματος, διότι πᾶν ἄλλο ἢ ἀνάλημμα θά ἦτο.

Οἱ μικροὶ θολωτοὶ τάφοι τῶν Καμινίων ἀνήκουν πλεον εἰς τὴν διαρκῶς πληθυνομένην – σεβαστὴν ἤδη σχηματισθεῖσαν – ὁμάδα τῶν θολωτῶν τάφων τῆς Νοτιοδυτικῆς-Δυτικῆς Πελοποννήσου, διὰ τῶν ὁποίων καταδεικνύεται ὅτι ὁ τύπος οὗτος τάφου ἦτο ὁ προτιμώμενος κατὰ τὴν πρωιμωτάτην ἐκείνην μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἀνὰ τὴν Νοτιοδυτικὴν-Δυτικὴν Πελοπόννησον καὶ ὅτι κατεσκευάζετο τόσον ὑπὸ τοῦ συνόλου τοῦ πληθυσμοῦ (τῶν πενήτων, ἀκτημόνων καὶ μικροκτηματιῶν) ὅσον καὶ ὑπὸ τῶν μεγαλοκτηματιῶν καὶ χάριν τῶν πριγκιπικῶν γόνων τῶν ἐπιφανεστέρων οἰκογενειῶν ἀλλὰ καὶ χάριν τῶν αγνώστων εἰς ἡμᾶς ἡγεμόνων τῆς μυκηναϊκῆς ἐκείνης ἐπικρατείας.

Τὸ ταφικὸν σύνολον τῶν Καμινίων ἐμφανίζει ἀνάγλυφον, παρουσιάζει καὶ αὐτὸ, ὡς καὶ τὰ διάφορα ταφικὰ μνημεῖα ἐκάστης μυκηναϊκῆς περιοχῆς, τὴν ἰδιοτυπίαν του εἰς τὸν τομέα τῆς ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῶν ταφικῶν ἐθίμων, ἀποτελοῦν οὕτω δεῖγμα χαρακτηριστικόν τόσον τῆς κοινότητος ἐκφράσεως τῶν ταφικῶν ἀναγκῶν τῶν Μυκηναίων τῆς περιοχῆς μετὰ τῶν ἄλλων περιοχῶν κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐν γένει ἐποχὴν, ὅσον καὶ τῆς ποικιλίας περὶ τὴν ἔκφρασιν τῶν αὐτῶν ταφικῶν ἀναγκῶν τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς ἐν σχέσει πρὸς ἄλλας τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου καὶ τοῦτο διότι ἐγένοντο καὶ ταφαὶ εἰς τάφους ἀλλὰ καὶ ταφαὶ εἰς ταφικούς πῆθους ἀνεξαρτήτως τῶν παρακειμένων θολωτῶν τάφων, ὅπως καὶ ταφαὶ εἰς πῆθους, οἵτινες ἐνεσφηνώθησαν εἰς θόλον τάφου. Ἐχομεν, κατὰ ταῦτα, σύνθεσιν καὶ ἰδίᾳ ἔνταξιν τοῦ θολωτοῦ τάφου (εἰς πλείονα παραδείγματα) εἰς τὸν (ἀπλοῦν διὰ τὴν περίπτωσιν τῶν Καμινίων) τύμβον, ἐκ τοῦ ὁποίου (πλήρους τύμβου γενικῶς) ὅμως προῆλθεν ὁ ὕστατος ΜΕ θολωτός τάφος καὶ τοῦ ὁποίου κανονικοῦ τύμβου πολλὰ στοιχεῖα πιστῶς ἐπαναλαμβάνει, ὑιοθετῶν, ὁ θολωτός τάφος, τοῦθ' ὅπερ ἐμφαίνεται εἰς τὸ σύνολον τῶν στοιχείων τῶν δύο τούτων ταφικῶν μνημείων τῆς μέσης καὶ τῆς ὑστέρως ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Εἰδικότερον, εἰς τὸ τυμβοειδὲς ἐξάρμα τῶν Καμινίων ἐμφανίζεται ἐν ἀναγλύφῳ ἡ ἐξέλιξις ἀπὸ τοῦ ΜΕ τύμβου τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλιῶν. Συγκεκριμένως, ἐνθ' εἰς τὸν

τύμβον Παπουλίων οἱ ταφικοί πίθοι ἔχουν ἐστραμμένον ἅπαντες τὸ στόμιον πρὸς τὰ ἔξω (τὴν ἐξωτερικὴν περιφέρειαν τοῦ τύμβου), εἰς τὸν τύμβον Καμινίων καὶ χρησιμοποιοῦνται οἱ ταφικοί πίθοι εἰσέτι εἰς τὸ κέντρον καὶ χρησιμοποιοῦνται ἀντιστοιχῶς θολωτοὶ τάφοι μὲ τὸ στόμιον πρὸς τὰ ἔξω, πάλιν κατὰ τὴν γνωστὴν ἀκτινωτὴν τῶν ταφικῶν πύθων τῶν Παπουλίων διάταξιν.

Τὸ τυμβοειδὲς ἔξαρμα τῶν Καμινίων ἀποτελεῖ μίαν παραλλαγὴν τοῦ πνεύματος τῶν πρωτομυκηναίων (διότι μυκηναῖοι-πρωτομυκηναῖοι ὠνομάσθησαν εὐθὺς ὡς ἀπέκτιψαν χρυσὸν εἰς ποσότητα ἱκανήν), τὸ ὁποῖον βλέπομεν ἀντικατοπτριζόμενον εἰς τὸν τύπον τῶν ταφικῶν κύκλων (μὲ λακκοειδεῖς τάφους εἰς τὰς Μυκήνας καὶ μὲ θολωτοὺς εἰς τὴν Κουκουνάραν), ἐνθ' εἰς τὰ Καμινία οἱ πέντε ἢ ἑπτὰ θολωτοὶ τάφοι τοῦ ἐξάρματος δὲν περιβάλλονται ὑπὸ τοιχείῳ, ἔξ' ὅσων δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν.

Ὡς σύνθετον τὴν ἐμφάνισιν ταφικὸν μνημεῖον καὶ σύνολον χαρακτηρίζομενον τὸ ἔξαρμα τῶν Καμινίων, εἶναι δυνατόν νὰ συγκριθῇ καὶ πρὸς τὸν λεγόμενον τύμβον Κισσοῦ⁴ παρὰ τὸ χωρίον Χανδρινὸς Πυλίας, ὅπερ εἶναι ὁμοίως ἔξαρμα στερούμενον περιφερειακῆς κρηπίδος μετὰ τριῶν ταφικῶν πύθων (ἐξ ὧν δύο σφύζονται) καὶ τινων ἀπλῶν ἐσωτερικῶν περιβόλων-λιθολογημάτων διὰ τὰς γενομένας ταφάς. Ἐντὺς τῶν λιθολογημάτων τούτων καὶ τῶν τριῶν ταφικῶν πύθων εἶχον ἐνταφιασθῇ οἱ πένητες κάτοικοι τῆς περιοχῆς ἀπὸ τῆς ΥΕ ΙΙ μέχρι καὶ τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου. Σημειωτέον ὅτι οἱ ταφικοί πίθοι τοῦ «τύμβου» Κισσοῦ εἶναι, τρόπον τινά, ἀνεξάρτητοι τῶν λοιπῶν ταφικῶν λιθολογημάτων τοῦ «τύμβου», ὡς ἦσαν ἀνεξάρτητοι καὶ οἱ δύο μεμονωμένοι πίθοι ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἐξάρματος τῶν Καμινίων. Οὕτως ἔχομεν εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἐξάρματα ἀμφοτέρους τοὺς τρόπους ἐνταφιασμοῦ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς: διὰ πύθων καὶ εἰς τάφους ἢ εἰς ἀπλὰ ταφικά λιθολογήματα.

Τὸ παράδειγμα τοῦ Κισσοῦ (διαμ. 12 καὶ ὑψ. 3-4 μ.) εἶναι τὸ ὕστατον εἰς τὴν σειρὰν τῶν συναφῶν ταφικῶν συνόλων (μετὰ τὰ προγενέστερα τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλίων καὶ τῶν Καμινίων) καὶ ἀποτελεῖ (ἐκτὸς τῆς ἐν αὐτῷ ἐπισημανθείσης πενίας) πλήρη ἐκφυλισμὸν τοῦ τύπου. Ἐχει, κατὰ ταῦτα, ἰδιαίτερον διαφέρον τὸ ἔξαρμα Κισσοῦ καὶ δὴ καὶ λόγῳ τῆς ὑπάρξεως κατὰ τὰς ΥΕ ΙΙ καὶ ΙΙΙ περιόδους τῶν ἀπλουστερῶν κατὰ τὸ δυνατόν ταφικῶν κατασκευῶν, καθ' ἣν στιγμήν ὁ πληθυσμὸς τοῦ Γουβαλάρη Κουκουνάρας εἶχεν ἀπὸ αἰώνων τὴν δυνατότητα νὰ κατασκευάζῃ μικροὺς θολωτοὺς τάφους ὡς καὶ ὁ πληθυσμὸς τῶν Καμινίων.

Τέλος, σημειωθήτω ὅτι οἱ τάφοι τῶν Καμινίων εἶναι συγκριτικῶς μικροτέρων διαστάσεων ἔναντι τῶν τάφων τοῦ ἐξάρματος α Καμινίων.

Τὰ ἐκ χαλκοῦ εὐρήματα τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς μετεφέρθησαν (Σεπτέμβριος 1975) εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν, ὅπου συνετηρήθησαν καὶ κατὰ περιπτώσεις ἀποκατεστάθησαν, μερίμνη τοῦ ὑπευθύνου Ἐπιμελητοῦ κ. Π. Καλλιγᾶ, τοῦ προϊσταμένου τοῦ Χημείου χημικοῦ κ. Κ. Ἀσημενοῦ καὶ τοῦ κ. Τάσου Μαγνήσαλη.

Κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον ἐγένετο ἡ δαπάνη τῆς ἑταιρείας ὑποστύλωσης τῶν θολωτῶν τάφων τῶν δύο νεκροταφείων εἰς Γουβαλάρη καὶ Καμινία διὰ τοῦ ἐμπειροτάτου ἀρχιτεχνίτου τῆς ἑταιρείας κ. Χαρ. Σφακιανάκη, ἐργασθέντος μὲ τὸν γνωστὸν πάντοτε ζήλον, πρὸς διασφάλισιν τῶν ἀνασκαπτομένων μνημείων.

Βοῖδοκοιλία

Κατὰ τὴν διάρκειαν ἐπισκέψεως μετὰ φοιτητῶν τοῦ Ἱστορικοῦ - Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν εἰς τὸν λεγόμενον θολωτὸν τάφον τοῦ Θρασυμήδους εἰς τὸν μικρὸν ὄρμον τῆς Βουφράδος (Βοῖδοκοιλίας) τὴν 27 Ἰουλίου 1975 ὑπέπεσεν εἰς τὴν ἀντίληψίν μου εἰς σημεῖον δεξιᾶ τῆς εἰσόδου (τῆς παραστάδος) τοῦ τάφου εἰς μερικῶς τεθραυσμένος - προφανῶς ταφικός - πίθος. Ὁ πίθος εἶχεν ἐστραμμένον τὸ στόμιόν του πρὸς τὰ ἔξω, λόγῳ δὲ τῆς καθόλου διατηρήσεώς του, ὡς θὰ ἐκτεθῇ εὐθὺς ἐν συνεχείᾳ, δὲν εὐρέθη κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ καλυπτήριος αὐτοῦ πλάξ.

Κατὰ χώραν εἶχεν ἀπομείνει - ἐνσφηνωμένος εἰς τὸ χῶμα τοῦ περιβάλλοντος τὸν ὑπέργειον τοῦτον τάφον τύμβου - τὸ ἀνώτερον ἡμισυ (ἢ ἴσως τὰ δύο τρίτα) τοῦ εἰς ὀριζοντίαν θέσιν τοποθετηθέντος ἤδη ἀπὸ τῆς μυκηναϊκῆς ἰσως ἐποχῆς πίθου, ὅστις ἀπέειχεν 0,70 μ. περίπου ἀπὸ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ στομίου τοῦ τάφου καὶ εὐρίσκετο εἰς ὕψος 1 μ. ἀπὸ τοῦ ὑφισταμένου διαπέδου τῆς προσόψεως τοῦ τάφου. Πρὸ τῆς προσόψεως, εἰς τὸ δεξιὸν πάντοτε τμήμα, εὐρητο ἀπερριμμένον τεμάχιον τοῦ λαιμοῦ τοῦ πίθου τούτου, διαστ. 0,235×0,235 μ. (οὐχὶ τετράγωνον ἀλλὰ τριγωνικόν), ὅπερ ἔφερε τὴν χαρακτηριστικὴν, πλ. 0,02 μ., σχοινωτὴν διακόσμησιν. Ἀλλὰ τεμάχια τοῦ στομίου καὶ τοῦ λαιμοῦ τοῦ πίθου τούτου ἴσως εἶχον διαρπαγῇ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, λόγῳ τῆς παντελοῦς τοῦ τάφου ἐγκαταλείψεως. Οὕτως ὁ παρὰ τὴν δεξιάν παραστάδα τοῦ στομίου τοῦ τάφου πρὸς τὴν θόλον τοποθετημένος πίθος εἶχε διαφύγει τὴν προσοχὴν τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν λόγῳ τῆς παντελοῦς καλύψεώς του ὑπὸ τῶν χωμάτων τοῦ τύμβου καὶ ἰδίᾳ τῆς ἐπιχώσεως δεξιᾶ τῆς παραστάδος τῆς εἰσόδου, ἀλλὰ καὶ διότι οὐδὲν ἕτερον παράδειγμα ἔχει μέχρι τοῦδε γνωσθῇ ἐκ τοῦ συνόλου τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου εἰς τὸν τομέα τοῦτον τῶν ταφικῶν ἐθίμων ἐκτὸς τοῦ ἐφετινοῦ σημειωθέντος ζεύγους πύθων εἰς τὸ βόρειον τμήμα τοῦ θολωτοῦ τάφου 3 τοῦ ἐξάρματος Καμινίων, περὶ οὗ ἀνωτέρω ὁ λόγος.

Τὸ εὐρεθὲν πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ τάφου τεμάχιον τοῦ πίθου τούτου παρελήφθη ὡς καὶ ἕτερον τεμάχιον ἄγνωστον εἰς ποῖον σημεῖον πάλαι ποτὲ εὐρισκομένου πίθου καὶ μετεφέρθησαν ἀμφοτέρω εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Μουσείου Πύλου.

Κατὰ ταῦτα, παρουσιάζεται ἀντιστοιχία κατὰ τὸ ταφικὸν τοῦτο ἔθιμον τῆς εἰς πίθον ταφῆς πρὸς τὰς ἑννέα ἢ πλείονας ἐντὸς ἰσαριθμῶν (ἑννέα) πύθων ταφάς, αἵτινες ἔγιναν εἰς τὰ ἐξωτερικά, κατὰ τὸ πλεῖστον, σημεία (πλὴν ἑνός) τοῦ ΜΕ τύμβου τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλίων. Βεβαίως, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ πίθου τῆς Βοῖ-

δοκοιλιάς, δέον ὅπως τονισθῇ ὅτι δυνατόν νά ὑπῆρχεν ἀπλή συγγένεια τῶν ἐντός τοῦ τάφου ταφέντων πρὸς τὸν προφανῶς ἐντός τοῦ πίθου ἐνταφιασθέντα ὡς καὶ μεταξὺ τῶν ἐννέα καὶ πλέον νεκρῶν τοῦ τύμβου τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλίων, οἵτινες δυνατόν νά ἀνήκον εἰς τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν ἢ εἰς τὸ αὐτὸ γένος. Εἰς τὸν τύμβον τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου, ὡς γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἐν τῷ προσωπικῷ ἡμερολογίῳ τοῦ Σπ. Μαρινάτου ὑπαρχόντων σχεδίων⁵, οἱ πίθοι ἔφερον καλυπτήριον πλάκα, ὡς καὶ οἱ ταφικοί πίθοι τοῦ θολωτοῦ τάφου Βαγενᾶ καὶ οἱ μεμονωμένοι πίθοι τοῦ ἐξ-άρματος Καμινίων (ὕπ' ἀριθ. 1 καὶ 2), ἐνῶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ πίθου τῆς Βοῖδοκοιλιάς δέν ἔχει εἰσέτι ἀναφανῆ ἢ λιθίνη καλυπτήριος τοῦ πίθου πλάξ. Ἴσως ἀνευρεθῇ μέ τὴν συνέχισιν τῆς ἐπιτοπίου ἐρεῦνης, ἐάν δέν ἔχη ἀπομακρυνθῇ μεταγενεστέρως. Κατ' αὐτὴν τὴν προσεχῇ ἐρευνᾷ ἐλπίζεται νά εὑρεθοῦν καὶ κτερίσματα ἐντός τοῦ πίθου τούτου, οὕτως ὥστε νά καταστῇ δυνατὴ καὶ ἡ ἐπακριβὴς αὐτοῦ χρονολόγησις.

Ἀνθεία

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον ἐπεσκέφθη τὸν

παλαιόθεν γνωστὸν μεγαλοπρεπῆ θολωτὸν τάφον Ἀνθείας, ΒΔ. τῆς πόλεως τῶν Καλαμῶν. Τοῦ τάφου διακρίνεται ἡ στερουμένη ἐξωτέρου ἀνωφλίου μνημειώδης εἴσοδος, ἔχει δὲ ἀνασκαφῇ τὸ στόμιον ὑπὸ τῶν ἐντοπίων παλαιότερον πρὸς χρῆσιν ὡς καταφύγιον.

Πρὸ τῆς εἰσόδου καὶ κατὰ τὴν κλιτύν τοῦ λόφου μέ τὴν θαυμασίαν πρὸς τὸ σύνολον τῆς πεδιάδος τοῦ Ἄριος καὶ ὀλίγον τοῦ Μεσσηνιακοῦ κόλπου θέαν εὔρηται δρυγμα, εἰς τὴν ἀνωτέραν «στέγασιν» τοῦ ὁποίου διακρίνονται κατὰ σειρὰν ἐπιμελῶς κατεργασμένοι καὶ ἐπιμελῶς διευθετημένοι πλακωτοὶ λίθοι⁶. Τὸ σύνολον τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου προέρχεται ἐκ λατομεῶν κειμένων βορειότερον, διακρίνονται δὲ ἐκ μεγάλης ἀποστάσεως αἱ κανονικαὶ στρώσεις τοῦ πετρώματος (ἄσβεστόλιθος), ὅπερ ἐχρησιμοποιήθη οὕτω μετὰ σχετικῆς ἀνέσεως διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ τάφου. Τὸ ταφικόν τοῦτο μνημεῖον θά ἀποτελέσῃ προσεχῶς ἀντικείμενον ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης ἐν τῷ πλαίσιῳ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς ὁμηρικῆς Πύλου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

5. Πρβλ. ΠΑΕ 1954, σ. 315, εἰκ. 12.

6. Οἱ ἀνήκουν εἰς τὴν δεξιάν πλευράν τοῦ δρόμου.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΗΛΕΙΑΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ἐπανεκθεση Μουσείου Ὀλυμπίας

Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν ἐπανεκθεση τῶν ἀετωμάτων. Ἐγιναν μῆτρες ἐκμαγείων ἀπὸ τίς ἐξῆς μορφές:

Ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα: Ὁ γονατιστὸς νέος C (Λ. 57), ὁ Κλαδέος P (Λ. 58), ἡ θεραπαινίδα O (Λ. 63), ὁ μάντις L (Λ. 62), ὁ μάντις N (Λ. 55), ὁ ἐξωτερικὸς ἵππος ἀπὸ τὸ δεξιὸ τέθριππο (Λ. 54), τὸ ἀριστερὸ τέθριππο (Λ. 61).

Ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀέτωμα: ἡ γράια B (Λ. 74), ἡ Λαπιθίδα V (Λ. 77), τὸ σύμπλεγμα Κενταύρου G καὶ ἐφήβου F (Λ. 69/70).

Ἀπὸ τίς μῆτρες αὐτές κατασκευάστηκαν ἐκμαγεῖα καὶ τοποθετήθηκαν στὴν ἐκθεση τοῦ Παλαιοῦ Μουσείου. Τὰ ἀγάλματα μεταφέρθηκαν κατόπιν στὸ Νέο Μουσεῖο ὅπου διαλύθηκαν καὶ συντηρήθηκαν οἱ παρακάτω μορφές.

I. Ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα:

1. Ὁ νέος ὑπὴρέτης B (Λ. 56) (ὁ γονατιστὸς μπρὸς ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ τέθριππο), ἐκτός ἀπὸ τὸ δεξιὸ του σκέλος πού εἶχε διαλυθεῖ κατὰ τὸ προηγούμενο ἔτος πρὶν κατασκευαστεῖ ἡ μῆτρα, γιὰ νὰ προστεθεῖ ἓνα θραῦσμα. Σ' αὐτὴ τὴ μορφή ἀναγνωρίστηκαν τώρα καὶ συγκολλήθηκαν τρία νέα θραῦσματα: ἓνα στὸ ἐσωτερικὸ πάνω μέρος τοῦ δεξιοῦ μηροῦ, ἓνα στὸ δεξιὸ γόνατο κι ἓνα στὸ κάτω μέρος τῆς ἀριστερῆς κνήμης, ὅλα χωρίς ἐνδειξη.

2. Ὁ ἡνίοχος τοῦ ἀριστεροῦ τέθριππου, μορφὴ C (Λ. 57). Ὁ πάνω καὶ κάτω κορμὸς συγκολλήθηκαν μέ δύο ἀνοξειδωτοὺς κατακόρυφους συνδέσμους, τὸ λυγισμένον ἀριστερὸ σκέλος μ' ἓνα λοξό, τὰ δύο μικρά θραῦσματα στὸν πάνω ἀριστερὸ βραχίονα μέ κόλλα μεταξὺ τους καὶ μ' ἓνα σύνδεσμο πρὸς τὸν ὦμο.

3. Ὁ «Κλαδέος» P (Λ. 58). Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ κεφάλι μέ τὸ σῶμα συνδεόταν μέ μπροντζο καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀποκολλήθηκε. Τὸ μεγαλύτερο θραῦσμα τῶν μηρῶν συνδεόταν μέ τίς κνήμες μέ δύο συνδέσμους, ἔναν μπρούντζινο κι ἓνα σιδερένιο, φαινόμενο πού συναντήσαμε συχνά. Στὸ ἀριστερὸ γόνατο τὸ σίδερο εἶχε τινάξει ἓνα τριγωνικὸ θραῦσμα πού εἶχε ξαναστερεωθεῖ μέ ἄλλο λοξό σιδερένιο σύνδεσμο.

Τὸ ρῆγμα εἶναι ἐμφανὲς στὸν πίν. 5 τοῦ Ashmole - Yorlouris, Olympia. Στὸν Κλαδέο ἀναγνωρίστηκαν καὶ συγκολλήθηκαν δύο θραῦσματα, ἓνα στὸ δεξιὸ βραχίονα κι ἓνα στὸ ἱμάτιο κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο· καὶ τὰ δύο χωρίς καμιά ἐνδειξη.

4. Ἡ θεραπαινίδα O (Λ. 63). Τὸ μεγάλο θραῦσμα τῆς ράχης εἶχε δυσκολία στὴν ἀποκόλληση, γιατί ἡ κολλημένη ἐπιφάνεια εἶναι μεγάλη καὶ οἱ σύνδεσμοι μποροῦσαν τὸ ἴδιο λογικὰ νὰ βρίσκονται σέ ὀριζόντια ἢ σέ κατακόρυφη διάταξη.

Γιὰ νὰ ἐντοπιστοῦν οἱ σύνδεσμοι ἐγιναν ἀκτινογραφίες κοβαλτίου ἀπὸ συνεργεῖο τοῦ ΚΠΕ «Δημόκριτος», οἱ ὁποῖες δῆλωσαν τὴν ὑπαρξὴ δύο συνδέσμων καὶ βοήθησαν τὴν ἀνίχνευσή τους. Στὴ θεραπαινίδα ἀναγνωρίστηκαν καὶ συγκολλήθηκαν δύο θραῦσματα, ἓνα στὸν ἀγκῶνα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ χωρίς ἐνδειξη κι ἓνα στὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς κεφαλῆς μέ ἀριθμὸ γερμανικοῦ εὐρετηρίου 20· σύμφωνα μέ ἐνδειξὴ τοῦ εὐρετηρίου βρέθηκε στίς «27.XII.1875» στὴν ἀνατολικὴ τάφρο.

5. Ὁ Μάντις L πρὸς τὴν ἀριστερὴ γωνία τοῦ ἀετώματος (Λ. 62). Στὴ μορφή αὐτὴ ἀναγνωρίστηκαν καὶ συγκολλήθηκαν δύο θραῦσματα πού ἐνώνονται μεταξὺ τους καὶ σώζουν τὸ τύλιγμα τοῦ ἱματίου καὶ μέρος τῆς κοιλιᾶς. Ἐπίσης ἀναγνωρίστηκε ἓνα ἄλλο θραῦσμα τοῦ ἱματίου μεταξὺ τῶν ποδιῶν, πού σώζει καὶ τὴν ἐγκοπὴ γιὰ τὴ στερέωση τοῦ ἀγάλματος στὸ γέισο, κι ἓνα στὸν ἀριστερὸ μηρὸ πρὸς τὸ κάτω μέρος (Π ἰ ν. 50-51 β).

6. Τὸ ἐξωτερικὸ ἄλογο ἀπὸ τὸ δεξιὸ τέθριππο M (Λ. 54). Σ' αὐτὸ κόλλησαν δύο θραῦσματα, ἓνα μεγάλο, μέ ἐνδειξὴ «Trümmerhaufen Südl. Metroon 1971», πού κόλλησε στὸ μπροστινὸ πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ, κι ἓνα μικρὸ θραῦσμα στὴ συνέχειά του, πού μάζεψε ὁ Στ. Τριάντης ἀπὸ τὸ λιθοσωρὸ πού βρίσκεται στὰ νότια τοῦ Μητρώου.

7. Τὸ ἀριστερὸ τέθριππο (Λ. 61). Στὸ τέθριππο συγκολλήθηκαν πέντε νέα θραῦσματα. Ἐνα στὸ στήθος μέ ἐνδειξὴ «ἀνατολικὴ πρόσωση 3. I. 1877» κι ἓνα στὴν οὐρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀλόγου. Ἐνα ἄλλο θραῦσμα προσαρμύστηκε στὸ κάτω μέρος τῆς κοιλιᾶς κι ἓνα στὰ γεννητικὰ ὄργανα τῶν ἐσωτερικῶν ἀλόγων. Ἐπίσης ἀναγνωρίστηκε ἓνα θραῦσμα πού ἀνήκει στὸ πίσω μέρος τοῦ κορμοῦ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀλόγου καὶ σώζει ἐλάχιστη λειτουργικὴ ἐπιφάνεια καὶ ὑπόλοιπο ἀπὸ τετράγωνη ἐγκοπὴ. Αὐτὸ τὸ μάζεψε ὁ Στ. Τριάντης ἀπὸ τὸ λιθοσωρὸ στὰ νότια τοῦ Μητρώου.

II. Ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀέτωμα:

1. Ἡ Λαπιθίδα A (πρῶτη μορφή ἀπὸ ἀριστερά) (Λ. 75). Στὴ μορφή αὐτὴ ἀναγνωρίστηκαν καὶ συγκολλήθηκαν δύο μικρά νέα θραῦσματα. Ἐνα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, μεταξὺ τοῦ πήχης καὶ τοῦ καρποῦ, κι ἓνα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δεξιοῦ βραχίονα μέ ἐνδειξὴ «N.W. Ecke 3.I.1877».

2. Ἡ γράια U (δεύτερη μορφή ἀπὸ δεξιά) (Λ. 76). Στὴ μορφή συγκολλήθηκαν ἐξὶ συνολικά θραῦσματα. Ἐνα στὸν πήχη καὶ δύο στὸν καρπὸ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, δύο στὸ ἐνδυμα πού πέφτει κάτω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα κι ἓνα στίς πτυχές τοῦ ἐνδύματος τοῦ κορμοῦ.

3. Ἡ Λαπιθίδα V (πρῶτη μορφή ἀπὸ δεξιά) (Λ. 77). Κόλλησαν ἐξὶ θραῦσματα. Ἐνα μέ πτυχὴ πάνω στὸ ἀριστερὸ γόνατο, ἓνα πάνω ἀπὸ τὴ μέση καὶ τέσσερα πού ἀποτελέσαν τὸ κάτω μέρος τοῦ πήχης μέ τὴν παλάμη στὸ ἐνθετο ἀπὸ πεντελήσιο μάρμαρο δεξιὸ χέρι. Ἐτσι ἀποκλείστηκε τὸ ὥς τώρα ἀποδιδόμενο¹ στὴ Λαπιθίδα αὐτὴ

1. Treu, Olympia, εἰκ. 159.

ἄκρο χέρι καὶ ἀποσαφηνίστηκε ἡ ἀκριβὴς κίνηση τῆς παλάμης (Π ι ν. 52-53 β).

4. Ἡ γ ρ α ῖ α Β (δεύτερη ἀπὸ ἀριστερά) (Λ. 74). Στὴ μορφὴ κόλλησαν ἑξι θραύσματα. Ἐνα στό ἐσωτερικὸ τοῦ πήχη τοῦ δεξιοῦ τῆς χειροῦ με ἐνδειξὴ «W. 30.XII.1876», δύο στὸν ἀριστερὸ πήχη πού τὸν ἐνώνουν με τὸ ἄκρο χέρι (Π ι ν. 53 γ-δ), ἓνα με πτυχές κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη δεξιᾶ, καὶ δύο στό δεξιό πόδι πρὸς τὸ μέσο τῆς κνήμης.

5. Τὸ σύμπλεγμα Κενταύρου καὶ ἐφήβου Λαπίθη (Λ. 69/70). Στὸν Κένταυρο κόλλησαν

πέντε καινούρια θραύσματα. Δύο στό στῆθος του, τὸ ἓνα με ἐνδειξὴ «ΒΔ. ναοῦ Διὸς 2. IV.1878», θραῦσμα στὴν κοιλιὰ με ἐνδειξὴ «ΝΔ. ναοῦ Διὸς 11.I.1877», δύο θραύσματα στό πάνω μέρος τοῦ μπροστινοῦ ἀριστεροῦ σκέλους με ἀριθ. γερμ. εὔρετηρίου 336 δ, καὶ ἐνδειξὴ «N.W. Ecke des Tempels 27.I.1877» καὶ ἀριθ. 241 με ἐνδειξὴ «Westfront 11.XII.1876».

Στὸ Λαπίθη κόλλησαν τρία θραύσματα, ἓνα στό μέσο κι ἄλλο στό κάτω μέρος τοῦ δεξιοῦ μηροῦ. Ἐπίσης ἓνα στό πάνω μέρος τῆς ἀριστερῆς κνήμης².

Ν. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ - ΙΣΜ. ΤΡΙΑΝΤΗ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΧΑΪΑΣ

Συνεχίστηκαν τό 1975 από την 'Εφορεία Πατρών με έντατικό ρυθμό οί σωστικές ανασκαφικές έρευνες στην Πάτρα καί σέ άλλες περιοχές τής 'Αχαΐας. Οί ανασκαφές όμως στά οικόπεδα τής Πάτρας απορρόφησαν τό μεγαλύτερο μέρος του χρόνου καί τής δραστηριότητας τής 'Εφορείας εξαιτίας τής έντονης οίκοδομικής δραστηριότητας πού παρατηρείται στην πόλη τά τελευταία χρόνια. Μέ τίς ανασκαφές αυτές ήρθαν στό φώς νέα ταφικά συγκροτήματα στό βορειοανατολικό καί τό νοτιοδυτικό νεκροταφείο τής ρωμαϊκής πόλης, καθώς καί τμήματα ρωμαϊκών οικιών.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πά τ ρ α

Στίς ανασκαφές των οικόπεδων τής Πάτρας καί στην τακτοποίηση του φωτογραφικού αρχείου τής 'Εφορείας πήρε μέρος ή έπιστημονική βοήθος Μ. Μηλιτσοπούλου. 'Εξαιρετική ήταν ή βοήθεια πού πρόσφερε στην έπιτήρηση των ανασκαφών ό έπιβλέπων τό συνεργείο των έργων Ν. Χριστόπουλος.

Παράλληλα μέ τίς ανασκαφικές εργασίες έγινε καταγραφή των νέων εθρημάτων καί τακτοποίηση των αποθηκών του Μουσείου τής Πάτρας. 'Η αναγνώριση των νομισμάτων, πού προέρχονται από τίς ανασκαφές έγινε από τή Διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου 'Αθηνών κ. Μάντω Λ. Οίκονομίδου. 'Εγιναν έπίσης εργασίες αποκόλλησης καί συντήρησης ψηφιδωτών δαπέδων από τό συνεργείο τής 'Εφορείας μέ έπικεφαλής τό Ν. Καλλιοντζή, συγκόλληση άγγείων, καθαρισμός καί συντήρηση χαλκών από τούς τεχνίτες τής 'Εφορείας μέ έπικεφαλής τόν παλιό τεχνίτη τής 'Εφορείας Κ. Παυλάτο. 'Επίσης κατασκευάστηκε νέο εργαστήριο μέ συνεχόμενη μεγάλη αποθήκη στό οικόπεδο τής 'Υπηρεσίας στην όδό Σισίνης καί Ρούφου.

'Οδός Βύρωνος 1 καί Χείλωνος Πατρώας

Στή γωνία των όδων Βύρωνος καί Χείλωνος Πατρώας στην Πλατεία των Ψηλαλωνιών, βρέθηκαν τά λείψανα μεγάλου βαλανείου των ύστερορωμαϊκών χρόνων (Π í ν. 54 α).

'Η κάτοψη του βαλανείου είχε σχήμα Γ, δηλ. τά κύρια διαμερίσματα, οί αίθουσες γιά τά ψυχρά καί τά θερμά λουτρά, παρατάσσονταν κατά μήκος του ενός σκέλους του Γ, ένώ κατά μήκος του άλλου σκέλους ό προθάλαμος καί οί βοηθητικοί χώροι, δηλαδή αίθουσα άναμονής καί αποδυτήριο.

Στόν προθάλαμο υπήρχε πηγάδι παλιότερο από τό κτίριο του βαλανείου. 'Ο καθαρισμός, του πηγαδιού έδωσε σημαντικό αριθμό νομισμάτων ύστερορωμαϊκής έποχής,

των λεγόμενων βανδαλικών, του 5ου καί των άρχων του 6ου αί. μ.Χ. Μιά περίστυλη αὐλή άνοιγόταν στά νότια του προθαλάμου. 'Η νότια πλευρά του περιστυλίου πού διατηρούσε τή βάση μιās κολόνας, έβλεπε σ' ένα δωμάτιο μέ ψηφιδωτό δάπεδο, πού βρέθηκε πολύ καταστραμμένο, καί ή ανατολική σ' ένα δεύτερο δωμάτιο πού πιθανόν νά χρησίμευε ως αίθουσα άναμονής ή αποδυτήριο. 'Η είσοδος του βαλανείου βρισκόταν πιθανόν στά δυτικά του περιστυλίου.

Τό σημαντικότερο διαμέρισμα του βαλανείου αποτελούσε μία εδρύχωρη κεντρική αίθουσα σέ σχήμα όκταγώνου στην κορυφή του Γ, πού προοριζόταν γιά τό ψυχρό λουτρό. Είται τό *frigidarium* των ρωμαϊκών θερμών. Στην περιφέρεια του όκταγώνου άνοιγονταν μέσα στους συμπαγείς τοίχους του κτιρίου ήμικυκλικές κόγχες, πού διαμορφώνονταν είτε σέ λουτήρες μέ δύο σκαλοπάτια γιά τήν κάθοδο είτε σέ εξέδρες. Κάτω από τό κυκλικό δάπεδο, πού ήταν στρωμένο μέ μαυρόασπρα πλακίδια, διακλαδωνόταν ένα τέλειο σύστημα αποχέτευσης των λουτήρων. 'Ολη ή αίθουσα έσωτερικά είχε μαρμάρινη επένδυση, πού δέ διατηρήθηκε καλά αλλά πού τά ίχνη της διαπιστώνονται στά αποτυπώματα πού άφησαν οί μαρμάρινες πλάκες στό κοινάμα.

'Από τό όκτάγωνο ένας ευρύχωρος διάδρομος, πού στή βόρεια πλευρά του είχε χτιστεί μία όρθογώνια δεξαμενή γιά άτομική χρήση, οδηγούσε ανατολικά στά θερμά διαμερίσματα, όπου υπήρχαν τρεις αίθουσες ύποκαύστων. Οί δύο αίθουσες, ή νότια καί ή ανατολική, θερμαινόταν άπευθείας από τούς φούρνους. 'Η βορινή αίθουσα διατηρούσε μία μέτρια θερμοκρασία, γιαι τό θερμαινόταν από τό φούρνο, αλλά ό ζεστός άέρας διοχετευόταν από τή νότια αίθουσα από δύο άνοίγματα στό κάτω μέρος του διαχωριστικού τοίχου. 'Η νότια αίθουσα, πού προοριζόταν γιά λουτρά σέ άτμό ή σέ ζεστό άέρα, αποτελούσε τό *teridarium*, πού όπως αναφέρει ό Βιτρούβιος βρισκόταν δίπλα από τήν αίθουσα μέ τή μέτρια θερμοκρασία. 'Η ανατολική αίθουσα, πού τμήμα της μόνο άνασκάφτηκε, προοριζόταν γιά τό θερμό λουτρό καί άντιστοιχεί μέ τό *caldarium* των ρωμαϊκών θερμών. Στο νότιο άκρο της είχε μία όρθογώνια χτιστή δεξαμενή μέ μαρμάρινη επένδυση γιά τό άτομικό θερμό λουτρό. Μιά άλλη μικρή δεξαμενή επάνω από τό φούρνο, τροφοδοτούσε συνεχώς μέ ζεστό νερό τό λουτρό, χάρη σ' ένα πρωτότυπο ύδραυλικό σύστημα. 'Η όρθογώνια χτιστή δεξαμενή αποτελούσε τήν πύελο πού συνήθως υπάρχει στή στενή πλευρά του *caldarium*. Στο άλλο άκρο υπήρχε παρόμοια δεξαμενή όπως συμπεραίνουμε από τά λείψανα των τοίχων, καί μία τρίτη στην ανατολική πλευρά του *caldarium*, πού προχωρούσε κάτω από τή μεσοτοιχία τής γειτονικής οίκοδομής.

Οί τοίχοι του κτιρίου ήταν χτισμένοι είτε μέ έπάλληλες σειρές από τοῦβλα, πού συνδέονταν μέ παχύ στρώμα από κονίαμα, είτε μέ πέτρες καί τοῦβλα σέ έπάλληλες άκανόνιστες σειρές, πού συνδέονταν πάλι μέ κονίαμα.

Γιά τή χρονολόγηση του βαλανείου σημαντικά είναι τά νομίσματα πού συγκεντρώσαμε κάτω από τό δάπεδο του όκταγώνου καί του προθαλάμου, όπως καί αυτά πού προ-

έρχονται από την επίχωση του πηγαδιού. Όλα μᾶς δίνουν ὡς χρονολογικό ὄριο τὸν 5ο καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. Στὴν ἴδια ἐποχὴ χρονολογούνται καὶ δύο τράπεζες ἡμικυκλικές, μὲ ἀντιδιαμέτρους γύρω στὴ στεφάνη, ποὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ δευτέρη χρήσι, ἀνάστροφα στὴ μέση τοῦ δαπέδου τοῦ ὀκταγώνου καὶ στὸ δάπεδο μιᾶς κόγχης. Οἱ τράπεζες δὲ σώθηκαν, διατηρήθηκαν ὅμως τὰ ἀποτυπώματά τους στὰ κονιάματα τῶν δαπέδων (Π ἰ ν. 54 β).

Στὴν Ἑλλάδα ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. καὶ διατηρεῖται σὲ χρήσι ὡς τὸν 5ο καὶ 6ο αἰ. σὲ μερικές μάλιστα περιπτώσεις, ὅπως στὴν Ἀθήνα, ὡς τὸν 7ο αἰ. μ.Χ.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση προέρχεται τμήμα λύχνου τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. μὲ ἀνάγλυφη παράσταση φοῖνικα στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια καὶ στὸ περιχέλιωμα ἀνάγλυφα ἄνθη ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ τετράγωνα καὶ τρίγωνα¹ (Π ἰ ν. 54 γ) καὶ λύχνος τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ.²

Ὁδὸς Καραϊσκάκη καὶ Μισοῦλη

Κατὰ τὶς ἐκσκαφές γιὰ τὴ θεμελίωση πολυκατοικίας στὴν ἰδιοκτησία Εὐαγγελάτου ἀποκαλύφθηκαν τυχαῖα τὰ ἐρείπια δύο συνεχόμενων οἰκτῶν τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (Σ χ ἔ δ. 1). Ἀπὸ τὴν οἰκία Α, ποὺ βρισκόταν στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκοπέδου, ἦρθε στὸ φῶς τμήμα ἀπὸ τὸ αἶθριο μὲ τὴ δεξαμενὴ καὶ ὑπαίθριος(;) χώρος μὲ μιὰ δευτέρη μικρὴ δεξαμενὴ στὸ βορειοδυτικὸ τῆς ἄκρο, ἐνῶ ἀπὸ τὴ συνεχόμενη πρὸς τὰ ΝΑ. οἰκία Β μιὰ αἶθουσα μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο καὶ διαμερίσματα λουτροῦ. Στὸ αἶθριο (Χ5, Χ5α, Χ7, Χ7α) τῆς οἰκίας Α ὑπῆρχε τμήμα ὀρθογώνιας δεξαμενῆς (impluvium), ποὺ εἶχε μαρμάρινη ἐπένδυση. Στὶς γωνίες καὶ στὶς πλευρές τῆς δεξαμενῆς διακρίνονταν ἐντοιχιζόμενοι πώρινοι κίονες, ποὺ χρησίμευαν προφανῶς γιὰ τὴ στήριξη τῆς ἐκκλινοῦς στέγης τοῦ κατακλύστρου (compluvium). Στὸ μέσο τῆς δεξαμενῆς σχηματιζόταν μιὰ δευτέρη μικρότερη δεξαμενὴ σὲ ἐπίπεδο χαμηλότερο, μὲ μαρμάρينو δάπεδο καὶ μὲ τοιχώματα ποὺ προεξείχαν. Κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τῆς δεξαμενῆς τοῦ αἰθρίου ὑπῆρχε παλιότερη ὀρθογώνια κατασκευὴ καὶ ἓνα δεύτερο μικρὸ ὀρθογώνιο κτίσμα, ἴδιας κατασκευῆς, σὲ ἀπόσταση 0,30 μ. βορειότερα ἀπὸ τὸ πρῶτο. Ὁ πυρήνας τοῦ κτίσματος ἦταν ἀπὸ ἐπάλληλες σειρές ἀπὸ ὀπτόπλινθους, ἐνῶ τὸ δάπεδο ἦταν στρωμένο μὲ λιθόπλινθους. Ἡ ὅλη κατασκευὴ καλυπτόταν μὲ παχὺ κονίαμα (κουρασάνι), ποὺ σχημάτιζε κυμάτιο γύρω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ κτίσματος. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια ὑπῆρχαν κομμάτια ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες, κεραμίδες καὶ πέτρες, τὰ ὅποια πιθανόν κάλυπτε ἐπίσης κονίαμα. Στὸ ἐσωτερικὸ βρέθηκε μικρὸ ἀγγεῖο. Ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ κτίσματος συμπεραίνουμε ὅτι πρόκειται γιὰ βωμὸ καὶ ὅτι τὸ δεύτερο μικρότερο κτίσμα εἶναι πιθανόν βάση γιὰ ἀνάθημα.

Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ αἰθρίου διατηρήθηκε δά-

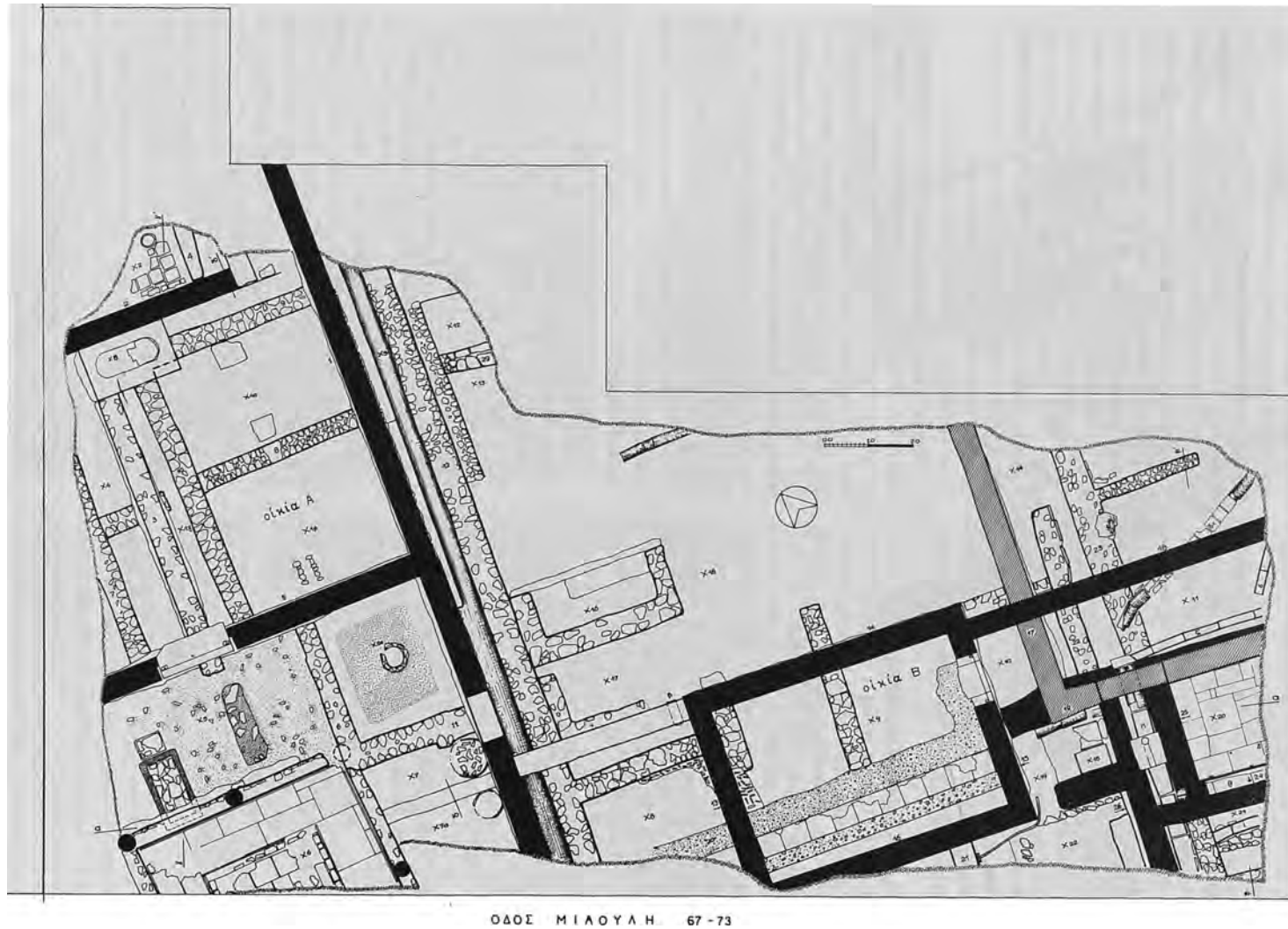
πεδο ἀπὸ κουρασάνι καμένο (Χ5). Τὸ δάπεδο ἀντιστοιχοῦσε στὸ ἐπίπεδο τοῦ κατωφλίου, ποὺ βρισκόταν στὸν τοῖχο 5 τοῦ αἰθρίου καὶ ὡδηγοῦσε στὴν αὐλή. Σὺγχρονη μὲ τὸ δάπεδο τοῦ αἰθρίου ἦταν ἡ κυκλικὴ ἐστία (Χ5α), ποὺ εἶχε κατασκευαστεῖ ἀπὸ κομμάτια ἀπὸ κεραμίδες καὶ κουρασάνι. Τὰ τοιχώματα τῆς ἐστίας εἶχαν πάχος 0,16 μ. καὶ διατηρήθηκαν σὲ ὕψος 0,25 μ. Νότια ἀπὸ τὴν ἐστία αὕτη διασώθηκαν τμήμα μιᾶς δευτέρας ἐστίας καθὼς καὶ ἓνας ἀποθηκευτικὸς πίθος (Χ7). Στὸ χώρο τοῦ αἰθρίου βρέθηκαν θεμέλια παλιότερων κατασκευῶν ἀπὸ ἀργούς λίθους καὶ ἐλάχιστα κομμάτια ἀπὸ κεραμίδες (τοιχοὶ 6 καὶ 11). Μιὰ εἴσοδος στὸ βορειοανατολικὸ τοῖχο τοῦ αἰθρίου ὡδηγοῦσε σὲ ἓνα ἄλλο χώρο (Χ1α. Χ1β. Χ1γ) ὑπαίθριος(;), στὸ βορεῖο ἄκρο τοῦ ὁποίου βρέθηκε ἐπιμήκης δεξαμενὴ (Χδ), ποὺ εἶχε ἐσωτερικὰ σχῆμα ἐλλειψοειδές. Ἡ δεξαμενὴ εἶχε ἐπένδυση ἀπὸ πλάκες λευκοῦ μαρμάρου ἀλλὰ τὸ δάπεδο ἦταν στρωμένο μὲ χρωματιστές μαρμάρινες πλάκες. Ὅπῃ ἐκροῆς βρέθηκε στὴ βάση τῶν τοιχωμάτων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς δεξαμενῆς καθὼς καὶ ὅπῃ ὑπερχείλισης. Σωλὴνωση γιὰ τὴν τροφοδοσίαν τῆς δεξαμενῆς δὲ βρέθηκε.

Οἱ τοῖχοι τοῦ κλειστοῦ αἰθρίου καὶ τοῦ ὑπαίθριου(;) χώρου μὲ τὴ μικρὴ ἐπιμήκη δεξαμενὴ ἦταν ἀπὸ κυττωμένη καὶ οἱ ὅψεις τους παρουσίαζαν κατασκευὴ σχεδὸν δικτυωτὴ (opus quasi reticulatum). Ὁ τοῖχος 1 τῆς οἰκίας, ποὺ ἄφηνε εἴσοδο πρὸς τὸ αἶθριο (Χ5, Χ5α, Χ7, Χ7α), μετασκευάστηκε σὲ νεότερη ἐποχὴ. Τὸ παλιότερο τμήμα τοῦ τοίχου ἦταν σύγχρονο μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς δεξαμενῆς τοῦ αἰθρίου, τὸ βορεῖο τοῖχο 5 τοῦ αἰθρίου, ποὺ τὸν χώριζε ἀπὸ τὸν χώρο (Χ1α, Χ1β. Χ1γ) καὶ τὸν τοῖχο 2 τῆς αὐλῆς, ποὺ βρισκόταν πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιμήκη δεξαμενὴ. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκει τὸ δάπεδο μὲ τὴν ἐστία (Χ5α). Σὲ νεότερη περίοδο μετασκευάστηκε τὸ νότιο τμήμα τοῦ τοίχου 1, τοῦ ὁποίου οἱ ὅψεις εἶχαν διαμορφωθεῖ μὲ ἐπάλληλες σειρές ἀπὸ ὀπτόπλινθους, καὶ ἡ εἴσοδος πρὸς τὸ αἶθριο τοποθετήθηκε σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο. Ὁ τοῖχος αὐτὸς μὲ τὴν εἴσοδο φαίνεται ὅτι ἦταν ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ σπιτιοῦ, γιατί κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς του ὀψης, στὸ ἐπίπεδο τῆς θεμελίωσης, διατηροῦσε χαμηλὸ τοιχίον μὲ ἐκκλινὴ τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια, ὥστε νὰ διευκολύνεται ἡ ροὴ τῶν νερῶν τῆς βροχῆς μέσα στὸν ἀγωγό. Σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ, ὅταν κατασκευάστηκε ἡ νέα εἴσοδος στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο 1 τοῦ αἰθρίου, ὁ παλιότερος τοῖχος 12 καταργήθηκε καὶ τὸ κενὸ ἀνάμεσα στὸν τοῖχο 1 καὶ τὸν τοῖχο 12 γέμισε μὲ πέτρες καὶ ἐπιστρώθηκε. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ γέμισμα αὐτὸ τοποθετήθηκε ἀγωγὸς ἀπὸ πήλινους σωλήνες, ποὺ καλύφθηκε μὲ λίθινες καὶ πήλινες πλάκες.

Πρὸς τὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ οἰκοπέδου, ὅπου ὑπῆρχε τὸ τμήμα τῆς οἰκίας Β, ὑπῆρχε αἶθουσα μὲ δάπεδο ψηφιδωτὸ (Χ9) καὶ διαμερίσματα ἀποχωρητηρίου (Χ15, Χ19, Χ20, Χ21) (Π ἰ ν. 55). Τὸ ψηφιδωτὸ εἶχε στὸ κέντρο παράσταση γενειοφόρου ἀνδρικοῦ μορφῆς, ποὺ ὕψωνε τὰ χέρια λοξὰ πρὸς τὰ ἐπάνω, ἐνῶ τὸ σῶμα κατέληγε σὲ διπλὴ οὐρὰ ψαριοῦ. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς μορφῆς ὑπῆρχε κογχύλι (Τρίτων;). Τὴν παράσταση περιέβαλλε ὀκτάγωνο, ποὺ σχημάτιζαν δύο διαγωνίως συμπλεκόμενα τετράγωνα. Οἱ πλευρές τοῦ ἐνός ἀπὸ τὰ δύο τετράγωνα εἶ-

1. Agora VII, πίν. 38, 2407.

2. Hesperia 44 (1975), σ. 206 πίν. 44, ἀριθ. 46, μίμηση βορειοαφρικανικοῦ τύπου, τέλη 5ου αἰ. μ.Χ.

ΟΔΟΣ ΜΙΑΟΥΛΗ 67-73

Σχέδ. 1 Πάτρα. Όδος Καραϊσκάκη και Μιαούλη. Κάτοψη της ανασκαφής.

χαν διακόσμηση από κυματοειδή αναδιπλούμενη λωρίδα, ενώ οι πλευρές του άλλου τετραγώνου από άλυσιδωτό πλοχμό. Στά τρίγωνα που σχηματίζονταν από την τομή των δύο τετραγώνων υπήρχαν φυτικά κοσμήματα. Τα δύο τετράγωνα εγγράφονταν σε κύκλο. Τα διάκενα που σχηματίζονταν ανάμεσα στις κορυφές των τριγώνων και τον κύκλο κοσμούσαν μορφές ζώων (ἱππόκαμποι με κεφάλια ἐλαφιοῦ, πάνθηρα, ταύρου, σκύλου). Ὁ κύκλος ἐγγράφονταν σε τετράγωνο πλαίσιο. Τα διάκενα που σχηματίζονταν στις τέσσερις γωνίες του τετραγώνου κοσμούνται με φύλλα ἄκανθας. Στό ἐπάνω καὶ στό κάτω μέρος τῆς παράστασης, ἀπό ἓνα ὀρθογώνιο πλαίσιο καὶ στό κέντρο κἀνθαρος ἀπ' ὅπου ἐκφύονταν βλαστοὶ με φύλλα κισσοῦ. Γύρω ἀπὸ τὴν παράσταση διακόσμηση με ρομβοειδὴ που ἐναλλάσσονταν με τετράφυλλα (;) σε δύο σειρές. Κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ βρέθηκε παλιότερος τοῖχος (20), σύγχρονος με τοὺς τοίχους 3, 12, 13 που ἀνήκαν σε παλιότερη κατασκευή.—

Τὸ δωμάτιο με τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο εἶχε εἴσοδο ἀπὸ Α. Στὴν εἴσοδο εἶχε διατηρηθεῖ κατ'ὀφλὶ ἀπὸ πλάκα ἀσβεστολιθική, ὅπου διακρίνονταν οἱ τὸρμοι γιὰ τίς στρόφιγγες τῆς θύρας. Ἀπὸ τὸ δωμάτιο ἐβγαίνουν πρὸς τὰ ΝΑ. στοὺς βοηθητικούς χώρους, στά διαμερίσματα τοῦ ἀποχωρητηρίου καὶ τοῦ λουτροῦ (Π ἰ ν. 56 α). Πρῶτα σ' ἓναν ἐπιμήκη χώρο (διάδρομο;) Χ10, Χ19, που εἶχε δάπεδο ἀπὸ πῆλινες πλάκες καὶ στή νοτιοανατολική του πλευρά ἓνα μικρὸ ὀρθογώνιο χώρο (Χ15) στρωμένο με κεραμίδες. Τμῆμα μολύβδινου ἀγωγοῦ παροχῆς νεροῦ βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὴ νότια γωνία τῆς δεξαμενῆς με κατεύθυνση πρὸς τοὺς βοηθητικούς χώρους. Πίσω ἀπὸ τὸ μικρὸ ὀρθογώνιο χώρο υπῆρχε ἀποχωρητήριον. Ἦταν ἓνας ἀγωγὸς με χτιστὰ τοιχώματα καὶ δάπεδο στρωμένο με μεγάλες ἐπιμήκεις κεραμίδες. Κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 19 σχηματίζονταν κανονικὸς ἀγωγὸς ἀπὸ κυρτές κεραμίδες. Μία πλάκα ἀσβεστολιθική με αὐλάκα που κατέληγε σε κυκλικὸ βύθισμα (φθυρά) καὶ στηριζόταν στοὺς πλευρικούς τοίχους τοῦ ἀγωγοῦ, ἀποτελοῦσε τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀποχωρητηρίου. Πρὸς τὰ Α. διαμορφωνόταν ἓνας ὀρθογώνιος χώρος πλακόστρωτος με ὑπερυψωμένες περιμετρικὰ πλάκες ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, που ἀποτελοῦσε τὸ δεῦτερον ἀποχωρητήριον. Ἀνάμεσα στοὺς νοτιοδυτικὸ τοῖχο 24 καὶ τὸ πλακόστρωτο τοῦ χώρου 20 υπῆρχε ἀγωγὸς (θ) με δάπεδο ἀπὸ κοίλες κεραμίδες, που διέσχιζε τὸν τοῖχο 25 καὶ κατέληγε στὸν ἀγωγὸ η. ΒΑ. ἀπὸ τοὺς βοηθητικούς χώρους βρέθηκαν θεμέλια (τοῖχοι 22, 23) παλιότερων κατασκευῶν.

Κάτω ἀπὸ τὸ μωσαϊκὸ δάπεδο καὶ τὸ δάπεδο τοῦ αἵθριου συγκεντρώθηκαν ὀστρακα, που χρονολογοῦνται στὸν 1ο αἰ. π.Χ. καὶ δίνουν ἓνα χρονολογικὸ ὄριο γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς οἰκίας.

Ἀπὸ τὴν ἐπίκωση τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς προέρχονται: λύχνος τοῦ τέλους τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.³, λύχνος τοῦ τέλους τοῦ 2ου καὶ τῶν ἀρ-

χῶν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.⁴, λύχνος τοῦ τέλους τοῦ 4ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁵ καὶ ἓνας τοῦ α' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.⁶, ὁστὲνα ἐργαλεῖα γιὰ ψιμύθιο (Π ἰ ν. 56 β-γ), τμῆμα κεραμίδας με σφράγισμα *ΟΜΙΛΟΥ* (Π ἰ ν. 56 δ), πῆλινο εἰδῶλιο ἐρμαφρόδιτου (Π ἰ ν. 56 ε), πῆλινη λεοντοκεφαλὴ (Π ἰ ν. 57 α), πῆλινο τμῆμα σίμης, που κοσμεῖται με καυλοὺς καὶ φύλλα ἄκανθας καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπει ἡ λεοντοκεφαλὴ, πῆλινη μήτρα λύχνου με ἐπιγραφὴ: *ΚΑΛΙΑΙΣΤΟΣ*, τμῆμα ὁστίνου μεντεσέ, κύπελλα με ἀνάγλυφες παραστάσεις (Π ἰ ν. 57 β), πῆλινη μήτρα λύχνου (Π ἰ ν. 59 γ) με τὸ ἐκμαγεῖο τῆς, λύχνος τοῦ 3ου καὶ 4ου αἰ. μ.Χ.⁷ με παράσταση πάλης κενταύρου (;) καὶ γρυπολέοντος (Π ἰ ν. 57 δ), λύχνος τοῦ α' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. με παράσταση φτερωτῆς Νίκης πρὸς ἀριστερά, που κρατᾷ ἀσπίδα (Π ἰ ν. 57 ε)⁸, καὶ τμῆμα ἐπιτύμβιας στήλης με ἀέτωμα, που διατηρεῖ τμῆμα ἐπιγραφῆς στὸ ἐπιστύλιο:

ΣΙΡΑΠΙΩΝΟΣ | Ν ΦΙΛΑΓΡΟΥ ΧΑΙΡΕΤΕ.

Ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἐπίκωση προέρχονται ἓνα νόμισμα Αἰγείρας τοῦ 330 π.Χ., ἓνα τῆς Νικόπολης πρὸς Ἰστρον (;) ἐποχῆς Σεπτημίου Σεβήρου, τέσσερα νομίσματα Πατρῶν περὶ τὰ 146-32 π.Χ., ἓνα Σικυῶνος περὶ τὰ 251-146 π.Χ., ἓνα Ἀθηνῶν 2ου αἰ. π.Χ., ἓνα Γόρτυνος περὶ τὰ 200-67 π.Χ., ἓνα Ἡλιδος περὶ τὰ 146-43 π.Χ., ἓνα Μαρώνειας 400-350 π.Χ., δύο Κασσάνδρου περὶ τὸ 306-297 π.Χ., δύο ἐποχῆς Καρακάλλα, ἓνα Ἀρκαδίου κοπῆς 346-350 μ.Χ., ἓνα Κορίνθου ἐποχῆς Αὐγουστοῦ C. Servilius C. F. Primus καὶ M. Ant. Hipparchus (17 π.Χ.) καὶ ἓνα ἀσάριου Αὐγουστοῦ, χρονολογία κοπῆς 27-23 π.Χ.

Ὁδὸς Γούναρη 48

Στὴν ἰδιοκτησίᾳ Ἀ. Γιαννοπούλου βρέθηκε τμῆμα μεγάλης πλακόστρωτης ὁδοῦ με κτίσματα στὴ βόρεια πλευρά (Σ χ ε δ. 2). Τὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς ὁδοῦ, με κατεύθυνση ἀπὸ Α.-ΝΑ. στά Δ.-ΒΔ. καὶ ἀπόκλιση 30° ἀπὸ Α. καὶ Δ. εἶχε διατηρηθεῖ σε πλάτος 3 μ. περίπου, ἀλλὰ τὸ ἀρχικὸ πλάτος ὑπολογίζουμε ὅτι θά ἔφτανε τὰ 9 μ. περίπου, ἐάν ὁ ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς περνοῦσε στὸν ἄξονα τοῦ δρόμου. Τὸ κατὰστρωμα εἶχε κατασκευαστεῖ ἀπὸ μεγάλες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες (λίθος Ἀστακοῦ), ὅπως καὶ τὸ πεζοδρόμιο, που διατηρήθηκε κατὰ μήκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ. Τὸ πεζοδρόμιο, που εἶχε τρεῖς τουλάχιστο σειρές ἀπὸ πλάκες, εἶχε συνολικὰ πλάτος 2 μ. καὶ ἦταν 0,11 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ κατὰστρωμα (Π ἰ ν. 58 α). Τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δρόμου ἦταν ἀπὸ χαλίκι, ἄμμο καὶ ἐλάχιστα κομμάτια κεράμων (statumen).

Ὁ μέγας χτιστὸς ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς, που διέσχιζε κατὰ μήκος τὸ δρόμο, εἶχε ὕψος 1,90, πλάτος 2 μ. καὶ θολωτὴ ὀροφή ἀπὸ ὀπτόπλινθους που συνδέονταν με κονί-

4. Agora IV, πίν. 44, 492 (τύπος 37 Α).

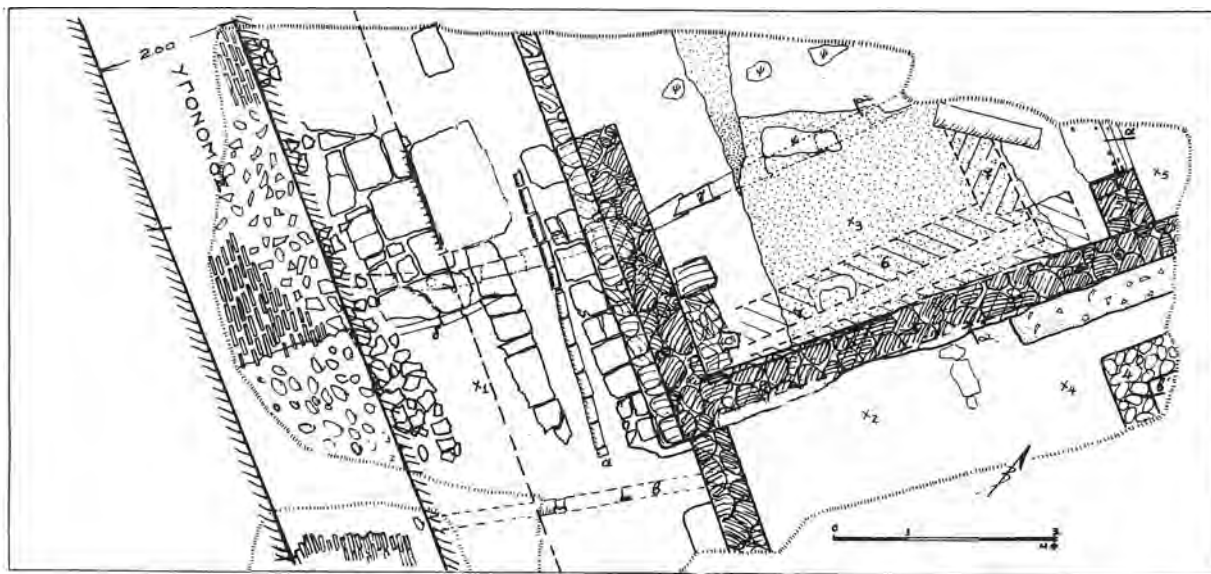
5. Βρίσκεται κοντὰ στὸ λύντο τῆς Agora IV, πίν. 41, 409 (τύπος 29 Α) καὶ Corinth IV, 2 πίν. 4, 142 (τύπος IX).

6. Agora IV, πίν. 44, 495 (τύπος 37 Α).

7. Agora VII, πίν. 15.

8. Ὁπ., πίν. 3, 49-50.

3. Agora IV, πίν. 43, 483 (τύπος 35 D), Corinth IV, 2, πίν. V 198 (τύπος XVI).

Σχέδ. 2. Πάτρα. 'Οδός Γούναρη 48. Κάτοψη της ανασκαφής.

αμα. Τά τοιχώματά του ήταν χτισμένα στη βόρεια πλευρά με ογκώδεις ορθογώνιους παρόπλινθους και ασβεστολιθικές πέτρες, ενώ στη νότια πλευρά με χυτή τοιχοποιία. Στόν πυθμένα υπήρχε στρώση από μεγάλες κεράμους.

Στό τμήμα του δρόμου, που κάλυπτε τόν αποχετευτικό αγωγό, υπήρχε κάτω από τό υπόστρωμα μιά στρώση από άργους λίθους, που είχαν τοποθετηθεί για τή δημιουργία επίπεδης επιφάνειας (Π ι v. 58 β). Ένας μικρός αγωγός (α), πιθανόν ύδρευσης, από πήλινους σωλήνες που εισχωρούσαν ό ένας στόν άλλο (ό καθένας είχε μήκος 0,40 και διάμετρο 0,16 μ.), βρέθηκε κάτω από τίς πλάκες του πεζοδρομίου και είχε κατεύθυνση παράλληλη μέ τόν αγωγό.

Η όψη του τοίχου πρός τήν δδό, που ανήκε στήν πρώτη οικοδομική περίοδο, εμφανίζει επιμελή κατασκευή από άργους λίθους που συνδέονταν μέ κονίαμα, ενώ ή εσωτερική του όψη, που μετασκευάστηκε στήν τελευταία οικοδομική περίοδο, είχε άμελή τοιχοποιία από μικρούς άργους λίθους, πρόχειρα πελεκημένους ογκόλιθους και όπτόπλινθους χωρίς κονίαμα. Τόν τοίχο τής πρόσοψης διέσχισε αγωγός, που κατέληγε στόν κεντρικό αγωγό του δρόμου. Ένας τοίχος κάθετος στόν τοίχο τής πρόσοψης όριζε δύο χώρους. Ό τοίχος αυτός είχε θεμελίωση από άργους λίθους και κεράμους που συνδέονταν μέ κονίαμα, ενώ τό τμήμα τής άνωδομής που διατηρήθηκε, είχε κατασκευαστεί από μιά σειρά παρόπλινθους και τρείς έπάλλιντες σειρές από όπτόπλινθους. Από τήν τοιχοποιία συμπεραίνουμε πώς ό τοίχος αυτός ανήκε στους ύστερορωμαϊκούς χρόνους. Έπάνω από τήν κατασκευή τής ύστερορωμαϊκής περιόδου διατηρήθηκε νεότερη κατασκευή από άργους λίθους και όπτόπλινθους, σύγχρονη τής μετασκευής του τοίχου τής πρόσοψης που, όπως δείχνει ή μορφή τής τοιχοποιίας, ανήκε στή χριστιανική εποχή.

Σύγχρονο μέ τούς νεότερους αυτούς τοίχους είναι τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου μέ γεωμετρικά σχέδια από άσπρόμαυρες ψηφίδες, που υπήρχε στό δυτικό από τούς δύο χώρους. Κάτω από τό ψηφιδωτό δάπεδο βρέθηκαν δύο άλλεπάλληλες κατασκευές χυτηρίων από πηλό. Στό μεταγενέστερο χυτήριο διατηρήθηκαν λείψανα σιδερένιας έσχάρας (πυροστιάς μέ τρία πόδια) (Π ι v. 58 γ). Και τά δύο χυτήρια ανήκουν στήν ύστερορωμαϊκή φάση του κτιρίου, στήν όποία φαίνεται ότι ανήκε ό αγωγός που διέσχισε τό χώρο Χ3 και κατέληγε στόν υπόνομο, καθώς και τό κατώφλι τής εισόδου στό δυτικό τοίχο του κτιρίου. Κάτω από τό δάπεδο των χυτηρίων βρέθηκαν λείψανα ενός παλιότερου άκόμα κτίσματος, που είχε κατασκευαστεί μέ σειρές από άργους λίθους που έναλλάσσονταν μέ κεράμους.

Η κατεύθυνση του δρόμου από Α.-ΝΑ., πρός Δ.-ΒΔ., που όδηγούσε πρός τή θάλασσα πιθανόν, αντίστοιχούσε μέ τήν κεντρική άρτηρία τής ρωμαϊκής πόλης, που ακολουθούσε τήν ίδια περίπου διαδρομή μέ τή σημερινή δδό Γούναρη⁹.

Από όστρακα, που συγκεντρώθηκαν κάτω από τό πλακόστρωτο τής δδού και που ανήκουν στους ύστερους έλληνιστικούς και πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους (μελαμβαφή και πρώιμα ρωμαϊκά ως τό τέλος του Ιου αϊ. μ.Χ.), φαίνεται πώς ή διαμόρφωση τής κεντρικής αυτής άρτηρίας πρέπει νά χρονολογείται στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια.

9. Βλ. σχετικά ΑΑΑ IV (1971), σ. 311 κ.έ. Τμήματα τής άρχαίας αυτής δδού βρέθηκαν σε οικόπεδα στήν Πλατεία Όμονοίας 3, Γούναρη και Ύψηλάντου 216: ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 222, Σχέδ. 12, και σ. 224, Σχέδ. 14, αντίστοιχα, καθώς και στα οικόπεδα στίς δδούς Κανάρη 62 και Κανακάρη, Κανάρη 60 και Κανακάρη: ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 351 και σ. 370 αντίστοιχα.

Ἀπό τόν καθαρισμό τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἀγωγοῦ προέρχεται μαρμάρινη κεφαλὴ σατύρου (:) (ἀριθ. εὐρ. 834) (Π ἰ ν. 58 δ), πού φέρεται ὅτι ἀντιγράφει κλασικό ἔργο.

Ὁδός Μιαούλη 49

Στὴν ἰδιοκτησία Φαρμάκη μέ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀποκαλύφθηκε τμήμα ὁδοῦ καὶ ἐρείπια τῶν παρόδιων κτισμάτων, πού ἀνῆκαν σέ τρεῖς διαφορετικές περιόδους (Σ χ ἔ δ. 3).

Ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο διατηρήθηκαν μόνο τὰ θεμέλια τῶν κτισμάτων, ὕψ. 0,28 μ., ἀπὸ ἐπάλλῃλες σειρές ἀπὸ μεγάλες ὀρθογώνιες ὀπτόπλινθους, πού συνδέονταν μέ κίτρινο κονίαμα. Λείψανα τῆς παλιότερης αὐτῆς κατασκευῆς (τοῖχοι 9) διατηρήθηκαν μέσα στοὺς χώρους Χ2, Χ3, Χ5 καὶ Χ7 κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν νεότερων κτιρίων.

Στὴν ἐπόμενη περίοδο ἀνῆκαν οἱ τοῖχοι 1β, 2, 3, 4, 5 τῶν κτισμάτων πού εἶχαν κατασκευαστεῖ ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία καὶ οἱ ὧφεις τους ἦταν κατὰ τὸ σύστημα τὸ σχεδὸν δικτυωτὸ (τοῖχος 1β) ἢ ἀπὸ ἐπάλλῃλες σειρές ἀπὸ ὀπτόπλινθους (opus testaceum) (τοῖχοι 2, 3, 4, 5). Σ' αὐτὴ τὴν οἰκοδομικὴ περίοδο ἀνῆκαν τὰ δάπεδα (δ1, δ2) στοὺς χώρους Χ3 καὶ Χ7, πού ἦταν ἀπὸ κονίαμα καὶ εἶχαν ἔντονα ἴχνη φωτιάς. Στὸ δάπεδο δ1 ὑπῆρχαν κυκλικές ὁπές καὶ στὸ δάπεδο δ2 τοῦ χώρου Χ7 βρέθηκαν στὴ θέση τους τὸ κάτω μέρος δύο πύλων καὶ μιὰ χτιστὴ κυκλικὴ κατασκευή, διαμ. 0,46 μ., στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ χώρου Χ5β, ἀπὸ κομμάτια κεράμων, πού συνδέονταν μέ κουρασάνι καὶ μέ ἐπίχρυσμα ἀπὸ κονίαμα στὸ ἐσωτερικὸ (Π ἰ ν. 59 α).

Στὴ νεότερη ἐποχὴ ἀνῆκαν οἱ τοῖχοι 1, 6, 8, πού ἦταν χτισμένοι μέ χυτὴ τοιχοποιία (ἀργούς λίθους καὶ κονίαμα) καὶ σχηματίζαν δύο μεγάλους ὀρθογώνιους χώρους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ βορειότερος εἶχε χτιστὴ δεξαμενὴ (Χ4) μέ λείψανα ὀρθομαρμάρωσης στὸ ἐσωτερικὸ. Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκαν ἀγωγοὶ χτιστοὶ καὶ πήλινοι, πού χρησίμευαν γιὰ τὴν ἀποχέτευση τῶν κτιρίων τῆς δευτέρας καὶ τελευταίας οἰκοδομικῆς περιόδου. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ οἰκοπέδου, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πρόσωση τῶν κτισμάτων, εἶχε διατηρηθεῖ τμήμα πλακόστρωτης ὁδοῦ, σέ μήκος 10 καὶ πλάτος 1,70 μ. περίπου. Ὁ δρόμος ἦταν στρωμένος μέ μεγάλες πλάκες ἀπὸ λίθο Ἀστακοῦ καὶ εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ ΝΑ. πρὸς τὰ ΒΔ.¹⁰ (Π ἰ ν. 59 α). Τὸ ὑπόστρωμα ἦταν ἀπὸ χαλίκι καὶ ἄμμο (statumen) καὶ σέ ὀρισμένα τμήματα εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ πέτρες καὶ κομμάτια κεράμων. Ἀργότερα, ὅταν μετασκευάστηκαν τὰ κτίσματα, ὁ νοτιοδυτικὸς τοῖχος, εὐτελοῦς κατασκευῆς, χτίστηκε ἐν μέρει ἐπάνω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ δρόμου.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου Χ1 προέρχεται λύχνος μέ τρεῖς μύζες, πού χρονολογεῖται μεταξὺ τοῦ τελευταίου τέταρτου τοῦ 3ου καὶ τοῦ α' τέταρτου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (Π ἰ ν. 59 β)¹¹, ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου Χ2 λύχνος τοῦ τέλους τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.¹² καὶ

ἀπὸ τὸν Χ3 γυάλινη ἀκρυδοχός. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ Χ3 βρέθηκε λύχνος (Π ἰ ν. 59 γ) τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.¹³ πού ἀποτελεῖ καὶ χρονολογικὸ ὄριο γιὰ τὰ κτίσματα στὰ ὁποῖα ἀνῆκουν οἱ τοῖχοι 1β, 2, 3, 5. Τὴν ἴδια χρονολόγηση δείχνουν καὶ τὰ ὀστρακα πού συγκεντρώθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἴδιου χώρου. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς προέρχονται ἕνα χάλκινο νόμισμα τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας, 279-168 π.Χ., χάλκινα νομίσματα ὑστερορωμαϊκά 5ου-6ου αἰ. μ.Χ. καὶ βυζαντινὰ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινίου τοῦ Β'.

Ὁδός Κορίνθου 387

Στὴν ἰδιοκτησία Τερζῆ στὴ βόρεια γωνία τοῦ οἰκοπέδου ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀποκάλυψε τμήμα κτιρίου σχήματος ἐλλειψοειδοῦς, πιθανόν νυμφαίου (Σ χ ἔ δ. 4 Π ἰ ν. 59 δ).

Τὰ τοιχώματα τοῦ κτίσματος, πού διατηρήθηκαν σέ ὕψος 0,60 μ., ἦταν ὀπτόπλινθους καὶ οἱ ὧφεις ἦταν διαμορφωμένες μέ ἐπάλλῃλες σειρές ἀπὸ ὀπτόπλινθους. Στὸ τμήμα πού ἀποκαλύφθηκε εἶχαν διατηρηθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος, ὅπου σχηματίζεται ἡ δεξαμενὴ, δύο παραστάδες. Οἱ παραστάδες, πού θὰ εἶχαν ἐπένδυση μαρμάρινη στηρίζονταν σέ βάση, πού τὴν κοσμοῦσε μαρμάρينو κυμάτιο. Οἱ τοῖχοι ἀνάμεσα στὶς παραστάδες εἶχαν καὶ αὐτοὶ ἐπένδυση μαρμάρινη καὶ στὴ βάση τους ὁμοιοκυμάτιο. Τὸ δάπεδο τοῦ νυμφαίου ἦταν στρωμένο μέ μαρμάρινες πλάκες. Κατὰ μήκος τῆς νότιας μεσοτοιχίας βρέθηκε τοῖχος ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία, πού εἶχε διατηρηθεῖ σέ ὕψος 1,40 μ. Ἡ βόρεια ὦψη τοῦ τοίχου ἦταν μέ ἐπάλλῃλες σειρές λίθων, πού ἐναλλάσσονταν μέ ὀπτόπλινθους. Κατὰ μήκος τῆς ὤψης τοῦ τοίχου ὑπῆρχε ἀγωγός, τοῦ ὁποῖου τὰ τοιχώματα εἶχαν κατασκευαστεῖ μέ ἐπάλλῃλες σειρές ἀπὸ ὀπτόπλινθους.

Ὁδός Κανακάρη 136

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκε τμήμα χτιστοῦ ἀγωγοῦ, πού εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ. Ὁ ἀγωγὸς καλυπτόταν ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες καὶ κεραμίδες.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ οἰκοπέδου ἐντοπίστηκαν λείψανα τοίχου ἀπὸ ἀργολιθοδομή καὶ ὑπολείμματα δαπέδου ἀπὸ πήλινες πλάκες. Ἐπάνω στὸ δάπεδο βρέθηκε κυκλικὴ κατασκευὴ ἀπὸ ὀπτόπλινθους, πού ἀνῆκε πιθανόν σέ ἱπνὸ. Κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο περνοῦσε ἀγωγὸς χτιστός, πού εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου εἶχε τοποθετηθεῖ μεγάλο πῖθος.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση προέρχεται τμήμα ἐνεπίγραφης πλάκας (ἀριθ. εὐρ. 838) μέ λατινικὴ ἐπιγραφὴ.

Ὁδός Παντανάσσης 35-37

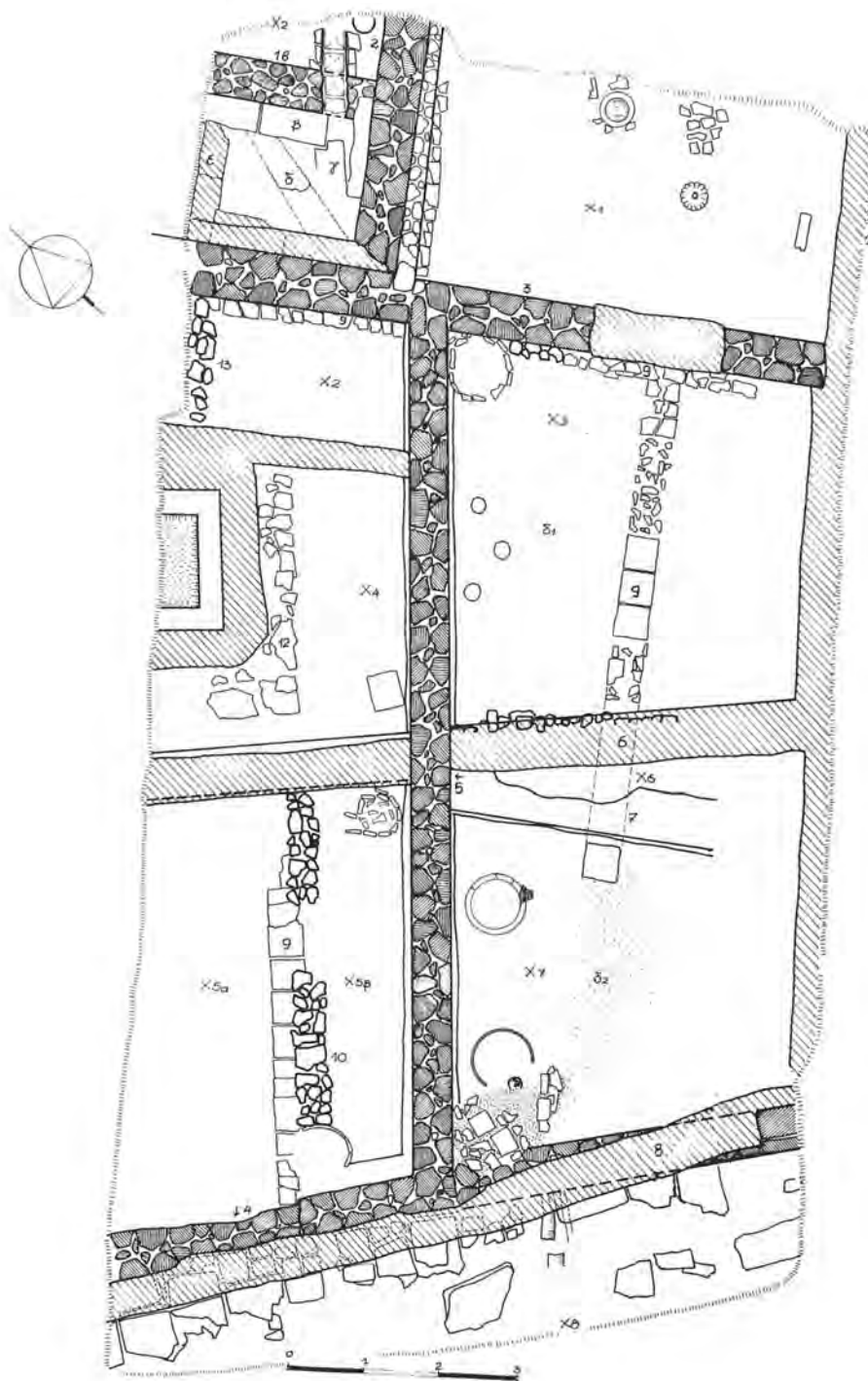
Πενιχρὰ λείψανα ἀπὸ θεμέλια τοίχων, πού ἀνῆκαν σέ δύο διαφορετικὲς ἐποχές, ἤρθαν στὸ φῶς στὸ οἰκὸπέδο Λεβεντέλλη.

10. Βλ. παραπάνω (οἰκὸπέδο Γούναρη 48).

11. Agora IV, πίν. 42, 457 καὶ 458 (τύπος 34).

12. Ὁ.π., πίν. 43, 483-4 (τύπος 35D).

13. Agora V, πίν. 45 (ὁμάδα Κ 132).

ΟΔΟΣ ΜΙΑΟΥΛΗ 49

Σχέδ. 3. Πάτρα. Όδος Μιαούλη 49. Κάτοψη της ανασκαφής.

Τά νεότερα θεμέλια τοίχων βρέθηκαν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και ήταν από χυτή τοιχοποιία με σκληρό ασβεστοκονίαμα. Στην ίδια εποχή ανήκαν και τα χτιστά στόμια δύο πηγαδιών.

Σε παλιότερη εποχή ανήκαν τά θεμέλια των άλλων τοίχων, που ήταν από άργους λίθους. Διατηρήθηκαν τμήματα από την άνωδομή των τοίχων αυτών, που είχαν κατασκευαστεί από επάλληλες σειρές λίθων, που εναλλάσσονταν με όπτόπλινθους. Τις θψεις των τοίχων της άνωδομής κάλυπτε παχύ στρώμα από κονίαμα με εγχάρακτες γραμμές χιαστί. Στη δυτική πλευρά του νοτιοδυτικού τοίχου 3 είχαν διατηρηθεί λείψανα δαπέδου από πήλινες πλάκες.

Στό νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου (Π ι ν. 60 α-β) από το οποίο τό μεγαλύτερο μέρος είχε αποκολληθεί, ύστερα από ανασκαφική έρευνα τό 1973 στό γειτονικό οικόπεδο ιδιοκτησίας Τζελέπη, στην οδό Παντανάσσης 37-41.

‘Οδός Καραϊσκάκη 215-217

Στήν ιδιοκτησία Καρυώρη βρέθηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι κτιρίων, ανάμεσα στους οποίους περνούσε χτιστός άγωγός. Τά τοιχώματα του άγωγού είχαν κατασκευαστεί από χυτή τοιχοποιία και έσωτερικά είχαν επένδυση από επάλληλες σειρές από όπτόπλινθους. ‘Η όροφή του άγωγού σχημάτιζε καμάρα και τό δάπεδο ήταν στρωμένο με πλάκες από ασβεστόλιθο και κομμάτια από κεράμους (ύψ. 0,90 και πλ. 0,44 μ.). Οί τοίχοι στίς δύο πλευρές του άγωγού ήταν από χυτή τοιχοποιία. ‘Ο βόρειος τοίχος, πλ. 0,45 μ., διατηρούσε στήν επάνω επιφάνεια κυκλικές όπές πιθανόν γιά τήν ύποδοχή ξύλινων πασσάλων. Στό νοτιοδυτικό άκρο του βόρειου αυτού τοίχου διατηρήθηκε κυκλική κατασκευή, έστία (ι), που είχε στό δάπεδο στρώση από κεράμους και πήλινο περιχίλιωμα. ‘Ενας νεότερος τοίχος από χυτή τοιχοποιία διατηρήθηκε στό ανατολικό άκρο του άγωγού.

‘Οδός Τσαμαδού και ‘Υψηλάντου 245

Στήν ιδιοκτησία ‘Α. Μουστάκη ή ανασκαφή αποκάλυψε λείψανα πλακόστρωτης αυλής και τοίχων (Π ι ν. 60 γ).

‘Η αυλή διατηρούσε στρώση από όρθογώνιες πήλινες πλάκες με ίχνη έπισκευής. Πρός τό μέσο της αυλής υπήρχε πηγάδι με στόμιο χτιστό και μιά όρθογώνια χαμηλή χτιστή κατασκευή, ύψ. 0,20 μ., που είχε επίχρισμα με κουρασάνι και πιθανόν επένδυση με λίθινες πλάκες. Στό νοτιοδυτικό άκρο της αυλής άλλη όρθογώνια κατασκευή με ίχνη επιχρίσματος έσωτερικά αποτελούσε πιθανόν δεξαμενή. ‘Ενας πήλινος άγωγός περνούσε κάτω από τό δάπεδο της αυλής με κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ. Βορειοανατολικά από τήν αυλή βρέθηκαν μικροί όρθογώνιοι χώροι, γιά τους οποίους δέν ήταν δυνατό νά διαπιστώσουμε τόν προορισμό. Οί τοίχοι ήταν από χυτή τοιχοποιία και οί θψεις τους διαμορφώνονταν σχεδόν δικτυωτές. Σε μεταγενέστερη εποχή ανήκουν οί τοίχοι προς τό νότιο και ανατολικό τμήμα του οικοπέδου που κατασκευ-

άστηκαν επάνω στό δάπεδο της αυλής. Οί τοίχοι αυτοί είχαν χτιστεί με επάλληλες σειρές από κεράμους, που εναλλάσσονταν με σειρές από λίθους και οί θψεις είχαν επίχρισμα από κονίαμα.

Στό βορειοδυτικό άκρο της ανασκαφής βρέθηκαν λείψανα χτιστού άγωγού, που είχε κατασκευαστεί επάνω από τους τοίχους του χώρου και κοντά σ’ αυτόν φρεάτιο όρθογώνιο χτισμένο με επιμελημένη τοιχοποιία.

‘Από τήν επίχωση του χώρου προέρχεται τμήμα μαρμάρινου άναθηματικού αναγλύφου. Παριστάνεται άνδρική γενειοφόρος μορφή προς δεξιά. Φοράει ιμάτιο που άφήνει άκάλυπτο τό δεξιό ώμο και τό στήθος. Τά μαλλιά συγκρατεί ταινία. ‘Αριστερά από τή μορφή διακρίνεται ή άκρη του ένδύματος άλλης μορφής, που στηρίζει τό άριστερό της χέρι στον ώμο της άνδρικής μορφής. Τό άνάγλυφο ανήκει στους ρωμαϊκούς χρόνους.

‘Οδός ‘Αλέξ. ‘Υψηλάντου 163

Στή βορειοανατολική γωνία της ιδιοκτησίας Γ. Βασιλοπούλου βρέθηκε τμήμα της άνωδομής μεγάλο τοίχου (είχε διατηρηθεί σέ ύψος 1,40 μ.) που είχε κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ. ‘Η τοιχοποιία ήταν από επάλληλες σειρές από μεγάλες τετράγωνες πήλινες πλάκες σέ συνδυασμό με δικτυωτό κατά τμήματα.

Στό μέσο του οικοπέδου βρέθηκαν λείψανα από τά θεμέλια ενός όρθογώνιου κτίσματος, από τό οποίο διατηρήθηκαν οί τοίχοι 4 και 5 και τμήμα του τοίχου 6. Τά θεμέλια ήταν από άργους λίθους και έλάχιστα κομμάτια κεράμων. Τά θεμέλια ενός άλλου τοίχου (3), πιθανόν παλιότερου αλλά ίδιας κατασκευής, βρέθηκαν παράλληλα και σέ έπαφή με τόν τοίχο 4 τόο κτιρίου και προς τά Α. λείψανα δαπέδου από κονίαμα (ΧΙ). Στή βορειοδυτική πλευρά του οικοπέδου προς τήν οδό ‘Υψηλάντου βρέθηκαν τά θεμέλια τμήματος άλλου τοίχου (7) ίδιας κατασκευής με τους προηγούμενους.

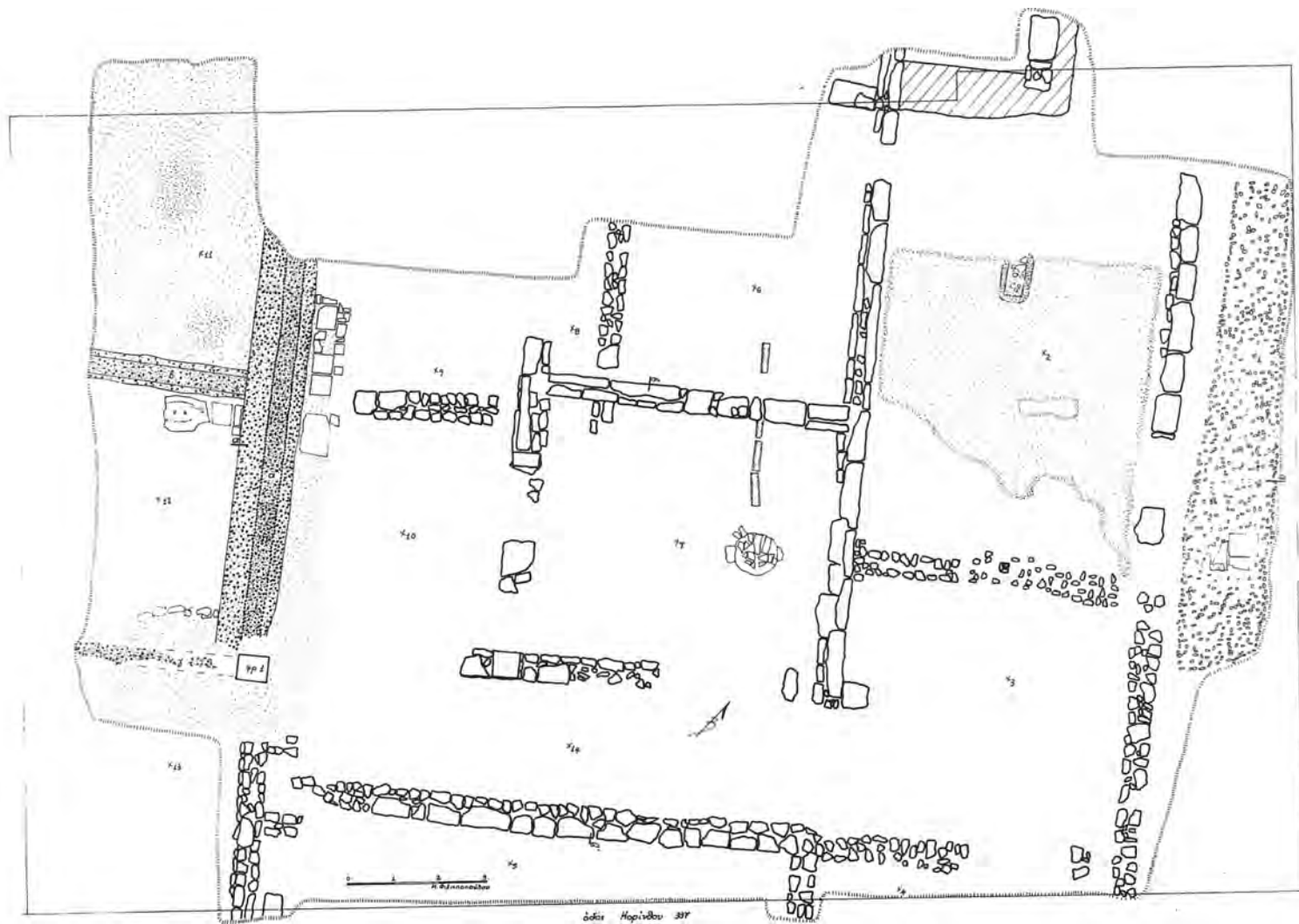
‘Οδός Κορίνθου 337

Στό οικόπεδο της ΑΕ Πειραικής-Πατραϊκής βρέθηκαν λείψανα μεγάλο κτίσματος με κεντρική καθώς φαίνεται αυλή και σύστημα άγωγών στή δυτική πλευρά του οικοπέδου (Σ χ έ δ. 4).

Οί τοίχοι του κτιρίου είχαν κατασκευαστεί από μεγάλους πελεκημένους πωρόλιθους και στά διάκενα με τοιχοποιία από άργους λίθους και κεράμους που συνδέονταν με κονίαμα.

Στό χώρο 2 του κτιρίου, όπου διατηρήθηκε δάπεδο από ασβεστοκονίαμα, υπήρχαν λείψανα όρθογώνιας χτιστής κατασκευής που είχε επίχρισμα με ασβεστοκονίαμα.

Στή δυτική πλευρά του οικοπέδου βρέθηκαν τρεις άγωγοί, που κατέληγαν σέ όρθογώνιο φρεάτιο. Τό φρεάτιο (διαστ. 0,65×0,55 μ.) ήταν χτισμένο με επάλληλες σειρές από κεράμους και έσωτερικά είχε επίχρισμα από κονίαμα: σ’ αυτό κατέληγαν δύο άγωγοί. ‘Ενας άγωγός (α) χτιστός, τομής κυκλικής, που είχε κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ., και ένας άλλος (γ) με κατεύθυνση από ΝΔ. προς τά ΒΑ.

Σχέδ. 4. Πάτρα. Ὁδός Κορίνθου 337. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

Ένας άλλος άγωγός (β) με κατεύθυνση από ΝΔ. προς ΒΑ. κατέληγε στον άγωγό α. Δυτικά από τον άγωγό αυτό βρέθηκαν λείψανα δαπέδου (υπόστρωμα;) από χαλίκι που συνδέονταν με κονίαμα. Λείψανα δαπέδων από τετράγωνες πήλινες πλάκες διαπιστώθηκαν ανατολικά από τον άγωγό α και στη βορειοανατολική πλευρά του οικόπεδου. Από την επίχωση του χώρου της ανασκαφής προέρχεται χάλκινο νόμισμα της εποχής του Κομμόδου.

Όδος Ήλιας Μηνιάτη 15

Στην ιδιοκτησία Κ. Αργυροπούλου, αποκαλύφθηκαν λείψανα κτισμάτων. Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου διατηρήθηκαν δύο χώροι (Χ1 και Χ3) ενός κτιρίου. Οι τοίχοι (3, 3α και 4) από χυτή τοιχοποιία είχαν τις όψεις διαμορφωμένες σύμφωνα με το δικτυωτό σύστημα. Από τους δύο χώρους ο Χ3 διατηρούσε δάπεδο από ακανόνιστες πέτρες, που συνδέονταν με κονίαμα, ενώ στο χώρο Χ1 δέ διατηρήθηκε το δάπεδο αλλά το κάτω τμήμα ενός πύθου. Κάτω από τους τοίχους αυτού του κτίσματος βρέθηκαν τά θεμέλια ενός αρχαιότερου τοίχου, που είχε κατεύθυνση από Β. προς Ν., είχε κατασκευαστεί από χυτή τοιχοποιία και είχε πλάτος 1,05 μ.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου ή ανασκαφή έφερε στο φώς τη γωνία ενός άλλου κτίσματος (τοίχοι 1 και 2). Οι τοίχοι είχαν κατασκευαστεί από χυτή τοιχοποιία και οι όψεις τους είχαν επένδυση με επάλληλες σειρές από όπτοπλινθους. Νότια και δυτικά από το κτίσμα διατηρήθηκε δάπεδο από άργους λίθους και κεράμους που συνδέονταν με άσβεστοκονίαμα. Κάτω από το δάπεδο αυτό συγκεντρώθηκαν ελάχιστα όστρακα μελαμβαφή έλληνιστικά και όστρακα (*terra sigillata*) από πινάκια.

Όδος Ήφαιστου και Ήλιας Μηνιάτη 9

Στην ιδιοκτησία Μιχαλοπούλου βρέθηκε τμήμα μεγάλου τοίχου, που είχε κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ. Μεγάλα τμήματα από το έπάνω μέρος του τοίχου είχαν καταπέσει προς τα δυτικά. Ο τοίχος είχε κατασκευαστεί από χυτή τοιχοποιία και ή βορειοδυτική του όψη διαμορφωνόταν σύμφωνα με το δικτυωτό σύστημα, ενώ ή νοτιοανατολική πίσω πλευρά του τοίχου δέν παρουσίαζε όψη έπεξεργασμένη, πράγμα που δείχνει ότι από την πλευρά αυτή του τοίχου τό έδαφος ήταν σε ψηλότερη στάθμη.

Όδος Αγίου Δημητρίου 54

Στό οικόπεδο Καραβιώτη βρέθηκαν λείψανα από τά θεμέλια κτισμάτων, που ανήκαν σε διαφορετικές οικοδομικές περιόδους. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου υπήρχαν λείψανα δαπέδου Χ2 που είχε επίστρωση από κουρασάνι. Στο δάπεδο στερεωνόταν μεγάλος πύθος με επάλληλες ανάγλυφες ταινίες. Στο χώρο αυτό διατηρήθηκαν λείψανα τοιχίων εϋτελούς κατασκευής, τά όποια ήταν μεταγενέστερα από τό δάπεδο, όπου στερεωνόταν ό πύθος, και τά όποια ανήκαν στους ύστερορωμαϊκούς ή τους χριστιανικούς χρόνους όπως φαίνεται από την τοιχοδομία. Ένα

παλιότερο δάπεδο Χ1 από παχύ στρώμα από άσβεστοκονίαμα βρέθηκε 0,90 μ. κάτω από τό προηγούμενο. Σ' αυτό τό δάπεδο ανήκε ή θεμελίωση ενός τοίχου, που τμήμα του (8) αποκαλύφτηκε στό νοτιοανατολικό άκρο του οικόπεδου. Στο ίδιο δάπεδο είχαν άνοιχτεί τρία πηγάδια. Δυτικά από τό χώρο αυτό διατηρήθηκε ή θεμελίωση τοίχου (2), πλ. 0,80 μ., σύγχρονου με τό μεταγενέστερο δάπεδο, όπου στηριζόταν ό πύθος. Κάτω από τό θεμέλιο περνούσε άγωγός με χτιστά τοιχώματα, που είχαν έπιχριστεί με ύδραυλικό κονίαμα. Ο άγωγός, που είχε ύψος 0,90 μ., είχε θολωτή όροφή και τό δάπεδο ήταν στρωμένο με κυρτές κεράμους. Θεμέλια από μεταγενέστερα εϋτελή τοιχώρια βρέθηκαν στο χώρο αυτό. Σε έπαφή με τον τοίχο 2 και σε ψηλότερο επίπεδο σχηματιζόταν ήμικυκλική κατασκευή από άργους λίθους.

Όπως συμπεραίνεται από τά όστρακα που συγκεντρώθηκαν κάτω από τά δάπεδα των χώρων 1 και 2 οι κατασκευές χρονολογούνται στα τέλη του 4ου-άρχες 5ου αι. μ.Χ.

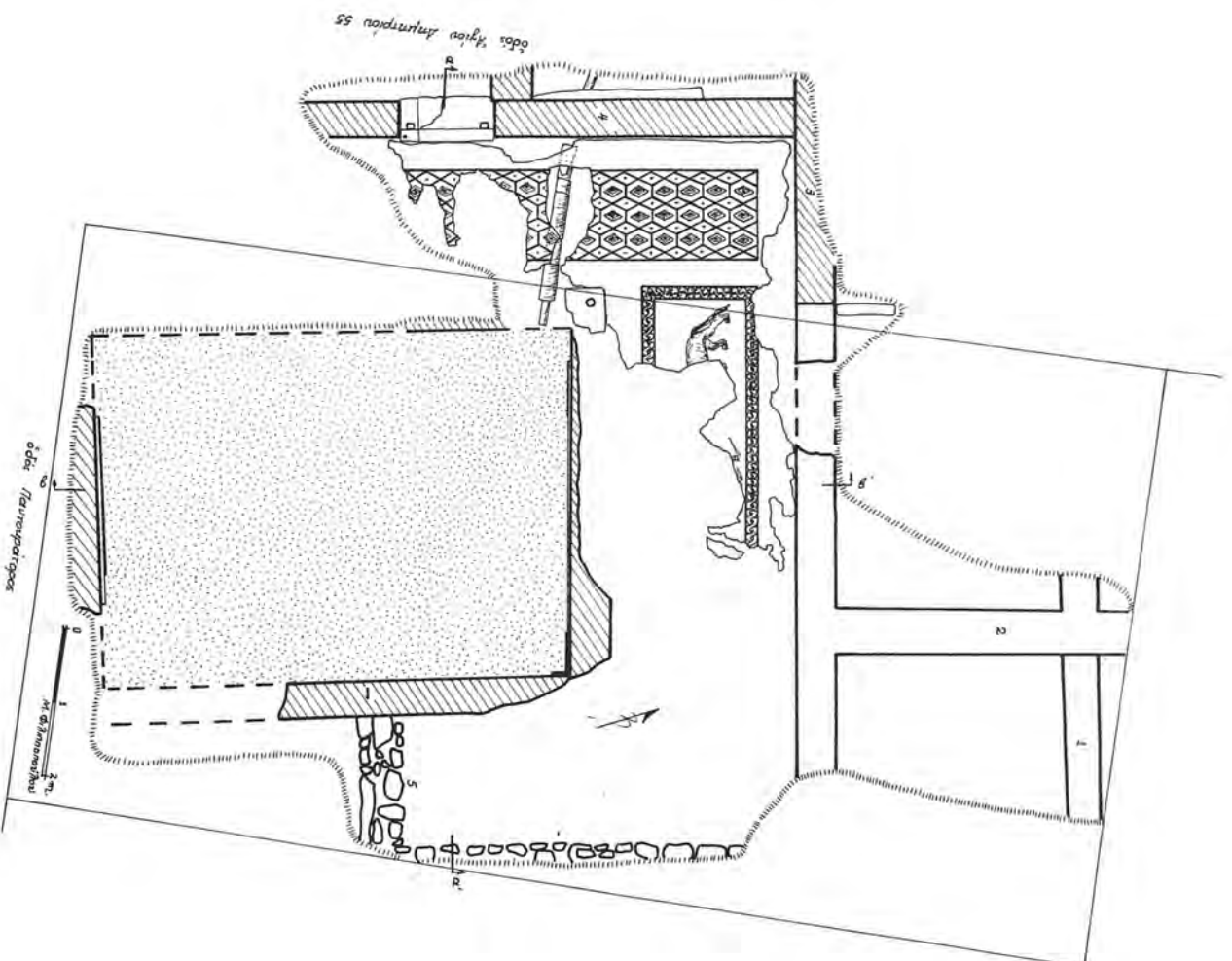
Όδος Αγίου Δημητρίου 55 και Παντοκράτορος

Στην ιδιοκτησία Βαφέα-Κοντογεωργοπούλου ή ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τμήμα του αϊθρίου οίκιας με μεγάλη δεξαμενή και ψηφιδωτό δάπεδο (Σ χ έ δ. 5).

Τά τοιχώματα της δεξαμενής, που διατηρήθηκαν σε ύψος 0,20 μ., ήταν από χυτή τοιχοποιία και έσωτερικά διατηρούσαν όπως και τό δάπεδο παχύ στρώμα από ύδραυλικό κονίαμα. Στη βορειοδυτική γωνία της δεξαμενής διατηρήθηκε μεγάλη όρθογώνια πλάκα από άσβεστόλιθο με ίχνη από την ύποδοχη κολόνας, προφανώς για ή στήριξη της επικλινούς στέγης του κατακλύστρου. Τό δάπεδο του αϊθρίου προς ή δυτική πλευρά είχε ψηφιδωτό με σχέδια γεωμετρικά από έγχρωμες ψηφίδες: σειρές ρόμβους μεταξύ των όποιων εξάγωνα με έγγεγραμμένα ρομβοειδή από ζατρίκιο. Στη βόρεια πλευρά του αϊθρίου τό ψηφιδωτό δάπεδο είχε μέσα σε πλαίσιο από πλοχμό παράσταση από την όποια διασώθηκε μόνο τό πίσω μέρος του σώματος λιονταριού (Π ι ν. 61 α). Στο δυτικό τοίχο του αϊθρίου διατηρήθηκε κατόφλι μεγάλης μονόφυλλης θύρας που άνοιγε προς τά δυτικά. Μιά άλλη είσοδος από την όποια διατηρήθηκε μόνο ή δυτική παραστάδα υπήρχε στό βόρειο τοίχο του αϊθρίου. Άγωγός από πήλινους σωλήνες ξεκινούσε από ή δυτική πλευρά της δεξαμενής, περνούσε κάτω από τό ψηφιδωτό δάπεδο και προχωρούσε προς τό δυτικό τοίχο του αϊθρίου. Η τοιχοποιία των τοίχων του αϊθρίου ήταν χυτή και ή έσωτερική όψη τους προς τό αϊθριο κατά τό σχεδόν δικτυωτό σύστημα. Κάτω από ή δεξαμενή διακρίνονταν τά λείψανα ενός παλιότερου κτίσματος.

Όδος Νικήτα 26-30 και Καρατζά 8

Στην ιδιοκτησία Καραβόλα είχε αρχίσει τό 1973 ανασκαφική έρευνα, ή όποια έφερε στο φώς τμήμα αρχαίου

Σχ.δδ. 5. Πάτρα, Οδὸς Ἀγίου Δημητρίου 55 καὶ Παντοκράτορος. Κάτοψη τῆς ἀνακαταφῆς.

δρόμου με οικόσιες¹⁴. Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε τὸ 1975 στὸν ἀκάλυπτο χώρὸ τῆς ἰδιοκτησίας Καράβολα καὶ στὸ παρακείμενο οἰκόπεδο Τσουλού στῇ γωνίᾳ τῶν ὁδῶν Νικητῆ καὶ Καρατζᾶ. Μὲ τὴ νέα ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ ἀρχαίου δρόμου καὶ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα οἰκίας στῇ δυτικῇ πλευρᾷ τῆς ὁδοῦ καὶ τμῆμα ἄλλης οἰκίας στὴν ἀνατολικὴ τῆς πλευρᾷ (Σ χ ε δ. 6).

Ὁ δρόμος εἶχε πλάτος 5 μ. καὶ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ. Τὸ ὁδόστρωμα (πάχ. 0,15 μ.) ἀποτελοῦσε σκληρὸ μείγμα ἀπὸ κουρασάνι καὶ ὄστρακα ἀγγεῖων. Στὸ ὑπόστρωμα βρέθηκαν ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα, πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ βου αἰ. π.Χ. ἕως τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἕνα ὄστρακο ἐρυθρόμορφο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μετὰ παράσταση Οἰδίποδα καὶ Σφίγγας (Π ἰ ν. 61 β). Τὸ δρόμο διέσχισε σὲ ὅλο τοῦ τὸ μήκος ἀποχετευτικὸς ἀγωγός, πλ. 0,35 μ., τοῦ ὁποῦ τοῖα τοιχώματα ἦταν χτισμένα με πέτρες καὶ κεράμους, πού συνδέονταν με ἀσβεστοκονίαμα. Ὁ ἀγωγὸς εἶχε θολωτὴ στέγαση ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία ἀλλὰ σὲ μερικὰ τμήματα ἦταν καταστραμμένη καὶ στὴν ἐπισκευὴ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κάλυψη ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ λίθινες πλάκες. Πρὸς τὴν ἀνατολικὴ πλευρᾷ τοῦ δρόμου βρέθηκαν λείψανα οἰκίας ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποκαλύφθηκε τὸ αἶθριο με ὀρθογώνια δεξαμενὴ (Χ9) καὶ λείψανα ἀπὸ τὰ θεμέλια δωμάτων στὴ βόρεια καὶ νότια πλευρᾷ τοῦ αἱθρίου (Π ἰ ν. 61 δ). Ἡ δεξαμενὴ εἶχε διαστάσεις 2,27×3,80 καὶ βάθος 0,42 μ. Τὰ τοιχώματά τῆς ἦταν χτιστὰ με ἐπένδυση ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες ὅπως καὶ τὸ δάπεδο τῆς δεξαμενῆς. Στῇ νοτιοδυτικῇ γωνίᾳ τοῦ δαπέδου τῆς δεξαμενῆς ὑπῆρχε ὀπὴ ἐκροῆς, πού διοχετεύει τὰ νερά σὲ χτιστὸ ἀγωγό (α), πού κατέληγε στὸν κεντρικὸ ὑπόνομο. Κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸν ἀγωγὸ διακρίνονταν τὰ λείψανα παλιότερου ἀγωγοῦ ὀρθογώνιας τομῆς ἀπὸ πήλινους σωλῆνες. Στῇ νότια πλευρᾷ τοῦ αἱθρίου ἀνοίγονταν τρεῖς χώροι Χ5, Χ7, Χ8. Στὸν Χ8 βρέθηκε τὸ λίθινο κατώφλι τῆς εἰσόδου, ὅπου διακρίνονταν οἱ τὸρμοι γιὰ τίς στρόφιγγες τῆς θύρας. Τὸ δωμάτιο εἶχε δάπεδο στρωμένο με κονίαμα, ἐνῶ στὸ συνεχόμενο στενὸ ἐπιμήκη Χ7 διακρίνονταν λείψανα δαπέδου ἀπὸ πήλινες πλάκες καὶ ὑπολείμματα ἱπνοῦ (:), ἀπὸ τὸν ὁποῖο διασώθηκε τὸ δάπεδο ἀπὸ ἐπάλληλες στρώσεις ἀπὸ ὀπτόπλινθους. Στὸ συνεχόμενο Χ5 ἡ θεμελίωση τῶν τοίχων ἦταν ἀπὸ ἀργούς λίθους, ἐνῶ τὸ ἐπάνω μέρος με πέτρες καὶ κεράμους συνδεδεμένες με ἀσβεστοκονίαμα. Βορειοανατολικά ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ ὑπῆρχε δάπεδο με ὑπόστρωμα ἀπὸ μικροὺς ἀργούς λίθους, πού τὸ κάλυπτε παχὺ στρώμα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα καὶ ἀπὸ ἐπάνω λεπτὴ στρώση κονιάματος με κουρασάνι. Στῇ βορειοανατολικῇ πλευρᾷ τοῦ δαπέδου ὑπῆρχε κρᾶσπεδο ἀπὸ ὀρθογώνιες πήλινες πλάκες. Στὸ μέσο τοῦ βορειοανατολικοῦ τοίχου ὑπῆρχε εἴσοδος πρὸς τὴ δεξαμενὴ, ὅπως δείχνουν οἱ παραστάδες πού διαμορφώνονταν στὰ ἄκρα τῶν τοίχων. Ὁ δυτικὸς τοίχος 1 τῆς οἰκίας, πού βλέπει ἐπάνω στὸ δρόμο, εἶχε θεμέλιο ἀπὸ ἀργούς λίθους, ἐνῶ ἡ τοιχοδομία τῆς ἀνωδομῆς, πού ἐλάχιστα διατηρήθηκε, ἦταν σχεδὸν δικτυωτὴ.

Τῆς ἄλλης οἰκίας στῇ δυτικῇ πλευρᾷ τοῦ δρόμου ἀποκαλύφθηκαν τὸ αἶθριο (Π ἰ ν. 61 ε) καὶ δωμάτια γύρω ἀπὸ τὸ αἶθριο. Στὴν πρόσοψη τῆς οἰκίας διαμορφωνόταν προστώο, ὅπως δείχνουν οἱ ἰωνικὲς βάσεις πού διασώθηκαν κατὰ χώρα. Ἀπὸ τὸ προστώο μιά θύρα ὡδηγοῦσε πρὸς τὸ αἶθριο (Χ16). Λείψανα δαπέδου ἀπὸ κονίαμα βρέθηκαν καὶ στοὺς δύο αὐτοὺς χώρους. Σ' ἕνα τμῆμα τοῦ αἱθρίου εἶχε διατηρηθεῖ δάπεδο με πλάκες, πού στερεωνόνταν σὲ παχὺ στρώμα ἀπὸ κονίαμα. Ἡ δεξαμενὴ (Χ12α), διαστ. 2,40×2,55 μ., εἶχε ἐπένδυση ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες με δύο ὀπὲς ἐκροῆς, μιά στῇ δυτικῇ γωνίᾳ καὶ τὴν ἄλλη στὸ μέσο τῆς βορειοανατολικῆς πλευρᾶς. Στῇ δυτικῇ πλευρᾷ τῆς δεξαμενῆς ἐσωτερικά ὑπῆρχε μικρὴ ὀρθογώνια κατασκευὴ, πού εἶχε τὴ μορφή βάθρου. Χαμηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ αἱθρίου Χ16 καὶ τὰ δάπεδα τῶν χώρων Χ1β καὶ Χ14, βρέθηκαν λείψανα θεμελίων ἀρχαιοτέρων κατασκευῶν. Σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ ἐπισκευάστηκε τὸ δάπεδο τῆς δεξαμενῆς καὶ καλύφθηκε με νεότερο δάπεδο ἀπὸ πήλινες πλάκες. Ἀργότερα ἡ δεξαμενὴ καταργήθηκε καὶ κατασκευάστηκε ἐπάνω ἀπὸ αὐτὴ χτιστοὶ ἀγωγοί, πού εἶχαν κατεύθυνση Α.-Δ. Με τὴν ἐπισκευὴ αὐτὴ συνδέεται τὸ κατώφλι, πού βρέθηκε κατὰ χώρα, καὶ πού διατηροῦσε τοὺς τὸρμους γιὰ τίς στρόφιγγες τῆς θύρας. Κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι αὐτὸ περνοῦσαν οἱ ἀγωγοί, πού κατέληγαν στὸν κεντρικὸ ἀγωγὸ τῆς ὁδοῦ. Ἀπὸ τὸ αἶθριο μιά θύρα ὡδηγοῦσε στὸν Χ15, ὅπου διατηρήθηκε στὴ θέση τῆς μεγάλῃ κυκλικῇ κατασκευῇ ἀπὸ κομμάτια κεράμων (ἱπνός;). Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο βρέθηκαν θεμέλια παλιότερων κατασκευῶν, πού ἦταν παρόμοια με ἐκεῖνα τῶν χώρων Χ1β, 14 καὶ 16.

Στὸν τοῖχο 15 τοῦ χώρου Χ15 ὑπῆρχε ἀνοιγμα θύρας, πού ὡδηγοῦσε πρὸς τὸν Χ14, ὅπου βρέθηκαν θεμέλια τοίχων, πού ἀνῆκαν σὲ παλιότερες φάσεις. Στὸν Χ14 ὑπῆρχε τμῆμα μιᾶς καταστραμμένης δεξαμενῆς, τῆς ὁποίας τὸ δάπεδο εἶχε ἐπισκευαστεῖ με δευτέρη στρώση ἀπὸ πήλινες πλάκες. Ἐδῶ βρέθηκαν καὶ δύο μεταγενέστεροι παιδικοὶ τάφοι κεραμοσκεπεῖς. Ἀπὸ τὸν τάφο Ι προέρχονται χάλκινα νομίσματα 5ου-6ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἕνα ἱουστινιανοῦ τοῦ Α', ἐνῶ ἀπὸ τὸν τάφο ΙΙ ἕνα χάλκινο νόμισμα Θεοδοσίου τοῦ Α' καὶ δύο τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., τὸ ἕνα τοῦ τύπου *salus reipublicae* καὶ τὸ ἄλλο *securitas reipublicae*. Τὸν τοῖχο 12 τῆς πρόσοψης τῆς οἰκίας διέσχισε ὁ ἀγωγός γ, πού ἔφερνε τὰ νερά τῆς δεξαμενῆς αὐτῆς πρὸς τὸν κεντρικὸ ὑπόνομο. Βορειοανατολικά ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ ὑπῆρχε δάπεδο ἀπὸ σκληρὸ κονίαμα (Χ2), κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο συγκεντρώθηκαν ὄστρακα, πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἕως καὶ τίς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Ἀπὸ τὸν αἶθριο Χ16 μιά ἄλλη εἴσοδος στὸ νοτιοδυτικὸν τοῖχο ὡδηγοῦσε σὲ τρία συνεχόμενα δωμάτια, πού εἶχαν ἀνασκαφτεῖ τὸ 1973¹⁵. Μὲ τὴ νεότερη ἐρευνα ἤρθαν στὸ φῶς νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν αἶθριο τρία ἀκόμη συνεχόμενα δωμάτια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ κεντρικὸ Χ15α διατηροῦσε ψηφιδωτὸ δάπεδο με τετράγωνα, ἐντὸς τῶν ὁποίων ρομβοει-

14. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 364 κ.ε.

15. Ὁ.π., σ. 365, Σχέδ. 2.

δή, πού ἐναλλάσσονταν μέ τριγωνικά σχήματα ἀπό μανυράσπρες ψηφίδες.

Ἡ τοιχοποιία ἦταν χυτή καί οἱ ὀψεις διαμορφώνονταν ἀπό σειρές λίθων, πού ἐναλλάσσονταν μέ σειρές ἀπό ὀπτόπλινθους.

Ἀπό τόν καθαρισμό τῆς ἐπίχωσης τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς προέρχονται: 1. Πήλινο ἀγαλμάτιο γυναικάς μέ συμφυή βάση (ἀριθ. εὐρ. 1980). Φοράει χιτῶνα καί ἱμάτιο, πού καλύπτει τή ράχη καί τό κάτω μέρος τοῦ σώματος. Ὁ τύπος ἀνήκει στούς κλασσικούς χρόνους. 2. Λύχνος μονόμυξος (ἀριθ. εὐρ. 2467). Στήν ἐπάνω ἐπιφάνεια δύο ἐρωτιδεῖς (;) κρατοῦν στόν ὦμο κλάδο ἀπό τόν ὅποιο κρέμεται βότρυς· στό περιχέλιωμα κλιματίδες (Π i ν. 61 γ)¹⁶. 3. Τεμάχιο ἀπό πήλινη μῆτρα εἰδωλίου, τμήμα πήλινου ἀγαλματίου καί πινάκιο μέ κάθετα χεῖλη.

Τά ὀστρακα, πού συγκεντρώθηκαν κάτω ἀπό τό δόστρωμα καί κάτω ἀπό τά δάπεδα τῶν χώρων Χ2 καί Χ15 καί πού χρονολογοῦνται ἕως τίς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. μᾶς δίνουν ἕνα χρονολογικό ὄριο γιά τήν κατασκευή τῶν οἰκῶν. Ἐπίσης τά ὀστρακα, πού συγκεντρώθηκαν κάτω ἀπό τά δάπεδα τῶν χώρων Χ1β, Χ14 καί Χ16, καθώς καί ὀρισμένα ἀκόμα πού βρέθηκαν κάτω ἀπό τό δόστρωμα καί φτάνουν ὡς τόν 6ο αἰ. π.Χ.¹⁷, δείχνουν ὅτι ἡ περιοχή ἦταν κατοικημένη στούς κλασσικούς καί ἑλληνιστικούς χρόνους, στούς ὁποίους προφανῶς ἀνήκουν καί τά λείψανα τῶν παλιότερων θεμελίων πού βρέθηκαν, ὅπως ἀναφέρθηκε, στούς χώρους αὐτούς. Στήν ἐπίχωση τῶν χώρων τῆς ἀνασκαφῆς βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκά, ὑστερорωμαϊκά καί ἕνα χάλκινο Σικυώνας, 250-146 π.Χ.

Ὁδός Ὁμονοίας 5-9

Στήν ιδιοκτησία Σκληβανιώτου ἀποκαλύφθηκαν λείψανα ἀπό ὑπόστρωμα δοῦ (:) καί δύο χτιστοί ἀγωγοί, πού περνοῦσαν κάτω ἀπό αὐτό.

Τό ὑπόστρωμα, πού ἦταν ἀπό πέτρες καί κομμάτια κεράμων, κάλυπτε παχύ στρώμα ἀπό ἀσβεστοκονίαμα. Ὁ μεγαλύτερος ἀπό τοὺς δύο ἀγωγούς, ὁ ἀγωγός α, πλ. 0,30 μ., εἶχε χτιστά τοιχώματα καί κατεύθυνση ἀπὸ Δ. πρὸς Α. Τό δάπεδο ἦταν ἐλαφρά κοῖλο καί εἶχε ἐπίχρισμα, ὅπως καί τά τοιχώματα, ἀπό κονίαμα ὑδραυλικό. Ὁ ἄλλος ἀγωγός (β) μέ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΔ. πρὸς τὰ ΒΑ. εἶχε τήν ἴδια κατασκευή μέ τόν προηγούμενο ἀλλά τό δάπεδο ἦταν στρωμένο μέ κοῖλες κεράμους. Ὁ ἀγωγός, πλ. 0,14 μ., εἶχε τομή ὀρθογώνια. Ἀπό τήν ἐπίχωση τοῦ μεγαλύτερου ἀγωγοῦ προέρχεται νομίσμα τεσσαρακοντανουμμιο τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἡρακλείου.

Ὁδός Παπαδιαμαντοπούλου 30 καί Καρπενησίου

Στήν ιδιοκτησία Ν. Ἀπέργη διατηρήθηκαν λείψανα ἀπό θεμέλια κτισμάτων πού ἀνήκαν σέ διαφορετικές οἰκο-

δομικές περιόδους, ἀλλά ὁ περιορισμένος χώρος τῆς ἀνασκαφῆς δέν ἐπέτρεψε νά σχηματίσουμε σαφὴ εἰκόνα γιά τή μορφή τους.

Στὴ νεότερη περίοδο (βυζαντινῇ) ἀνῆκε μεγάλος τοῖχος (1) στό μέσο τοῦ οἰκοπέδου, πού εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Α. πρὸς Δ. καί εἶχε κατασκευαστεῖ μέ χυτὴ τοιχοποιία στήν ὁποία εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀσβεστοκονίαμα. Ἡ θεμελίωση τοῦ τοῖχου εἶχε ὕψος 1,30 καί ἡ ἀνωδομή εἶχε διατηρηθεῖ σέ ὕψος 1,30 μ.

Δύο τοῖχοι (2, 6), ἕνας στό βόρειο καί ἄλλος πρὸς τό νότιο μέρος τοῦ οἰκοπέδου, ἦταν τῆς ἴδιας πιθανόν ἐποχῆς μέ τόν προηγούμενο, εἶχαν κατασκευαστεῖ ἀπὸ παρόλιθους καί ἀργούς λίθους καί εἶχαν καί αὐτοὶ τήν ἴδια περίπου κατεύθυνση, ἀπὸ Α. πρὸς τὰ Δ.

Ἡ γωνία ἐνός κτίσματος, παλιότερου, βρέθηκε κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους πού ἀναφέραμε. Ἡ τοιχοποιία ἦταν χυτὴ ἀλλά οἱ ἐσωτερικὲς ὀψεις τῶν τοίχων τοῦ κτιρίου εἶχαν ἐπένδυση μέ ἐπάλλῃλες σειρές ἀπὸ ὀπτόπλινθους. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτίσματος βρέθηκε πεσμένο πώρινο δωρικό κιονόκρανο. Σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο βρέθηκε ἡ γωνία ἐνός ἄλλου κτίσματος μέ τοίχους (9) ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία καί δάπεδο ἀπὸ ὀρθογώνιες πλάκες, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὰ ἀποτυπώματά τους, πού διατηρήθηκαν στό παχύ κονίαμα τοῦ ὑποστρώματος. Ἀπὸ τόν καθαρισμό τῆς ἐπίχωσης προέρχεται τὸ ἀριστερὸ χεῖρι μαρμάρινου ἀγάλματος πού κρατάει σείστρο (ἀριθ. εὐρ. 1281).

Ὁδός Ἰωάννου Βλάχου 31

Στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ιδιοκτησίας Καρούσου ἦρθαν στὸ φῶς ὕστερα ἀπὸ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα λείψανα τοίχων καί τμήμα δαπέδου ἀπὸ τετράγωνες πήλινες πλάκες, πού στερεώνονταν σέ παχύ στρώμα ἀπὸ κονίαμα. Οἱ τοῖχοι στὴ θεμελίωση εἶχαν κατασκευαστεῖ ἀπὸ πέτρες καί κομμάτια κεράμων, πού συνδέονταν μέ κονίαμα, ἐνῶ στήν ἀνωδομή ἀπὸ ἐπάλλῃλες σειρές λίθων καί κεράμων. Στό δάπεδο κατέληγε τὸ στόμιο πηγαδιοῦ, πού εἶχε τοιχώματα χτιστά ἀπὸ λίθους καί κεράμους καί πήλινο περιχέλιωμα.

Λείψανα δύο χτιστῶν ἀγωγῶν μέ διαφορετικὴ ὁ καθένας κατεύθυνση καί διατομή βρέθηκαν στό μέσο καί στὴ νότια πλευρὰ τοῦ οἰκοπέδου.

Ὁδός Ἀναξιμάνδρου 40

Στήν ιδιοκτησία Μιχαλοπούλου ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς συγκρότημα ληνοῦ (:) (Σ χ ε δ. 7). Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκε μιὰ μεγάλῃ ὀρθογώνια δεξαμενὴ, Δ1, διαστ. 3,50×3,20 μ., μέ μιὰ δευτέρῃ μικρότερῃ, Δ2, διαστ. 1,40×1,50 μ., σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο. Οἱ τοῖχοι (στὴ μεγάλῃ δεξαμενὴ) σῴζονταν μόνο ὡς τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου) εἶχαν κατασκευαστεῖ ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία καί καλύπτονταν μέ ὑδραυλικὸ κονίαμα ὅπως καί τὰ δάπεδα. Τό ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου ἦταν ἀπὸ χαλίκι καί κομμάτια κεράμων πού συνδέονταν μέ ἀσβεστοκονίαμα. Ἐνας πήλινος ἀγωγός (γ) διέσχισε τὸ βορειοανατολικὸ τοῖχο τῆς δεξαμενῆς Δ1 καί κατέληγε στὴ μικρότερῃ Δ2

16. Βλ. ὑπόσημ. 1.

17. Ἀνάμεσα στὰ ὀστρακα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς ξεχωρίζουν ὀστρακα ἀπὸ μεγάλου σκύφου μελαμβοφῆ τοῦ τέλους τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. πού προέρχονται κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ χώρου 1β.

πού βρισκόταν σέ βάθος 1,40 μ. χαμηλότερα από τό δάπεδο τῆς μεγάλης (Π ι ν. 62 α). Στή μικρότερη αὐτή δεξαμενή ὑπῆρχαν στό δυτικό τοῖχο δύο σκαλοπάτια ἀπό πλάκες ἀσβεστολιθικές καί ἓνας ἀκόμα πῆλινος ἀγωγός (δ), πού διέσχιζε τό βόρειο τοῖχο. Ὁ ἀγωγός αὐτός ξεκινοῦσε ἀπό ἄλλο ὥρο, πού βρισκόταν στά βορειοανατολικά τῆς μικρῆς δεξαμενῆς καί πού δέν ἦταν δυνατό νά ἀνασκαφεῖ γιατί προχωροῦσε κάτω ἀπό τό κατάστρωμα τῆς οἰκίας Ζήνωνος. Ἐκεῖ ὅπου συναντιῶνται οἱ τοῖχοι μεταξύ τους καί οἱ τοῖχοι μέ τό δάπεδο, τό κονίαμα σχηματίζει τριγωνική προεξοχή, ὅπως συνηθίζεται στίς δεξαμενές γιά νά ὑπάρχει ἀπόλυτη στεγανότητα. Στό κέντρο τοῦ δαπέδου ὑπῆρχε κυκλικό βύθισμα (βάθ. 0,09 μ.). Στήν ἀνατολική γωνία τοῦ οἰκοπέδου ὑπῆρχε μιὰ τρίτη δεξαμενή, Δ3 (Π ι ν. 62 β), σέ ἐπαφή μέ ἓναν τοῖχο (Ι), πού ξεκινοῦσε ἀπό τή δεξαμενή Ι καί κατευθυνόταν πρὸς τήν Α'. Ἡ τοιχοδομία τῆς τρίτης αὐτῆς δεξαμενῆς ἦταν ὅμοια μέ ἐκείνη τῶν δύο προηγούμενων ἀλλά ἐσωτερικά ἡ δεξαμενή εἶχε τετράγωνο σχῆμα μέ ἀποκομμένη τή μία γωνία. Τά τοιχώματα ἐσωτερικά καί τό δάπεδο εἶχαν παχύ ἐπίχρισμα ἀπό ὑδραυλικό κονίαμα καί στό κέντρο τοῦ δαπέδου ὑπῆρχε κι ἐδῶ κωνικό βύθισμα. Ἐνας πῆλινος ἀγωγός (β) βρέθηκε ἐξῶ ἀπό τόν ἀνατολικό τοῖχο τῆς δεξαμενῆς Δ3 χωρίς ὅμως νά διαπιστωθοῦν ἴχνη σύνδεσής του μέ αὐτή.

Στά νότια τῆς δεξαμενῆς βρέθηκε ἡ γωνία ἐνός κτίσματος Χ4 ἀπό ὅμοια τοιχοδομία, μέσα στό ὁποῖο βρέθηκε τό κάτω μέρος μεγάλου πίθου (κατά χώρα) (διαμ. κοιλίας πίθου 1,25 μ.).

Εἶναι πιθανό τό συγκρότημα αὐτό νά ἀποτελεῖ τμήμα ρωμαϊκοῦ ληνοῦ. Ἀπό τή δεξαμενή Δ1 (τό πατητήρι ὅπως φαίνεται) ἔρρεε ἀπό τοὺς δύο πῆλινους σωλήνες τό γλεῦκος μέσα στή βαθύτερη δεξαμενή Δ2. Παρόμοιο ἐργαστήριο εἶχε ἀνασκαφεῖ στήν οἰκίαν Γ. Ὀλυμπίου 16 τό 1973.

Τό κτιριακό συγκρότημα πρέπει νά χρονολογεῖται μετά τόν 4ο αἰ. μ.Χ. ἐφόσον ἀπό τήν κατεδάφιση τῶν τοίχων συγκεντρώθηκαν ὄστρακα πού βρέθηκαν ἐντοιχισμένα καί χρονολογοῦνται σ' αὐτή τήν ἐποχή. Ἀπό τόν καθαρισμό τῆς ἐπίχωσης καί ἀπό ὅλο σχεδόν τό ὥρο τῆς ἀνασκαφῆς προέρχονται ὄστρακα ρωμαϊκά ἀλλά καί πολλά μελαμβαφή ἀπό παλιότερα κλασικά καί ἐλληνιστικά στρώματα, πού διαταράχθηκαν μέ τήν ἀνοικοδόμησι τῆς πόλης στά ρωμαϊκά χρόνια, ὅπως εἶχε διαπιστωθεῖ ἀπό τίς ἀνασκαφικές ἐρευνες καί σέ ἄλλα σημεῖα τῆς πόλης.

Ὁδός Εὐπαδάμου 7-9

Στήν ἰδιοκτησία Παπασταμοπούλου βρέθηκε ἀγωγός χτιστός ἀπό πέτρες καί κεράμους, πού συνδέονταν μέ κονίαμα. Εἶχε καμπύλη κατεύθυνση καί τομή ἡμικυκλική. Ἐφερε κάλυμμα ἀπό μεγάλες πέτρες καί ἐξωτερικά ἐπίχρισμα ἀπό ὑδραυλικό κονίαμα.

Ὁδός Σουνίου καί Μαξίμου

Κοντά στήν Ἀκτὴ Δυμαίων πίσω ἀπό τό Ὀρφανοτροφεῖο Θελέων καί κατά μήκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Πατρῶν-Πύργου, βρέθηκαν

λείψαντα ὀρθογώνιου κτίσματος συμπαγοῦς, πού διατηρήθηκε σέ ὕψος 1,75 μ. (Π ι ν. 62 γ). Τό κτίσμα εἶχε κατασκευαστεῖ ἀπό χυτὴ τοιχοποιία καί στίς ὀψεις εἶχε ἐπένδυση σχεδόν δικτυωτή, ὅπως δείχνει ἡ ἀνατολική ὀψη πού διατηρήθηκε, ἐνῶ στίς γωνίες ὑπῆρχαν ἐπάλλιντες σειρές ἀπὸ ὀπτόπλινθους.

Στή δυτική πλευρά τοῦ κτίσματος ὑπῆρχε σέ ἐπαφή μέ αὐτό ἡ γωνία ἄλλου κτιρίου τοῦ ὁποῖου οἱ τοῖχοι εἶχαν κατασκευαστεῖ ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία μέ ἐπένδυση σχεδόν δικτυωτή, ἐνῶ στή γωνία εἶχαν τοποθετηθεῖ ἐπάλλιντες σειρές ἀπὸ ὀπτόπλινθους. Εἶναι πιθανό τό κτίριο αὐτό νά χρησίμευε γιά δεξαμενή ὅπως δείχνει τό παχύ στρώμα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα, πού κάλυπτε ἐσωτερικά τοὺς τοίχους καί τό δάπεδο.

Πρὸς Β. βρέθηκε δάπεδο στρωμένο μέ κροκάλες, πού τίς συγκρατοῦσε κονίαμα. Κάτω ἀπὸ τό δάπεδο αὐτό περνοῦσε ἀγωγός χτιστός ἀπὸ ὀπτόπλινθους, πού εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β. Τό δάπεδο ἀνῆκε σέ ὥρο κτίσματος ἀπὸ τό ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε μόνο ἡ βορειοδυτική γωνία τῶν τοίχων. Κάτω ἀπὸ τό δάπεδο διακρίνονταν τά θεμέλια παλιότερου κτίσματος ρωμαϊκοῦ ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία μέ ἐπένδυση δικτυωτή.

Στό βόρειο ἄκρο τοῦ σκάμματος ἡ ἀνασκαφή ἔφερε στό φῶς τὰ ἐρείπια ἀπὸ τή γωνία ἄλλου κτιρίου, τοῦ ὁποῖου ἡ θεμελίωση ἦταν ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία καί ἡ ἀνωδομή μέ ἐπάλλιντες σειρές λίθων, πού ἐναλλάσσονταν μέ ὀπτόπλινθους. Κατά μήκος τῶν ἐσωτερικῶν ὀψεων τῶν τοίχων τοῦ κτιρίου ὑπῆρχαν χτιστοὶ ἀγωγοί (α-β), πού κατέληγαν στή νοτιοανατολική γωνία τῶν τοίχων σέ φρεάτιο σχήματος τεταρτημορίου κύκλου. Σ' αὐτὸ κατέληγαν καί δύο ἄλλοι ἀγωγοί (γ-δ), μικροί, πού περνοῦσαν κάτω ἀπὸ τόν ἀνατολικό τοῖχο.

Ἀπὸ τόν καθαρισμό τῆς ἐπίχωσης τῆς ἀνασκαφῆς προέρχεται τμήμα πλάκας μέ λατινικὴ ἐπιγραφή:

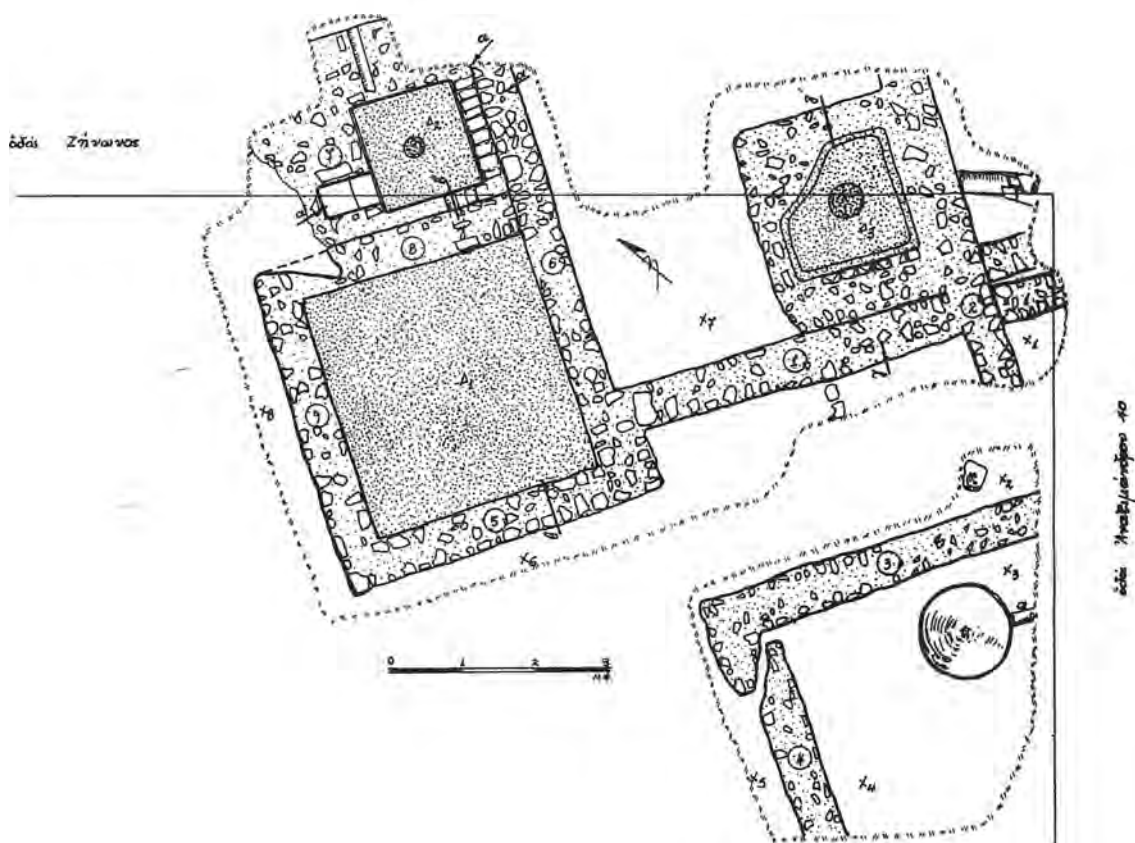
$$\begin{array}{c} \text{S I C I} \\ \text{M I T I} \end{array}$$

Ὁδός Ἑλληνος Στρατιώτου 73

Στό οἰκόπεδο Δημητροπούλου βρέθηκε τμήμα ταφικοῦ θαλάμου (:) ΧΙ πού συνεχιζόταν στίς πρὸς Ν. καί Δ. ἰδιοκτησίες. Νοτιοανατολικά ἀπὸ τό θάλαμο ἡ ἀνασκαφή ἔφερε στό φῶς ἑντεκα τάφους κεραμοσκεπεῖς καί δύο καμαροσκεπεῖς (Π ι ν. 62 δ, 63 α).

Ὁ ταφικός θάλαμος ἦταν παρόμοιος μέ ἐκείνους πού εἶχαν ἀνασκαφεῖ μπροστά ἀπὸ τήν ἀρχαία ταφικὴ οἰκία στίς ἰδιοκτησίες Σημίτη καί Ἐμπορικῆς Τράπεζας στή γωνία τῶν οἰκῶν Ἐρμού καί Κανακάρη 121¹⁸. Τὰ θεμέλια τοῦ θαλάμου πού εἶχαν ὕψος 1,90 μ. ἦταν ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία, καθὼς καί οἱ τοῖχοι πού εἶχαν ἐπένδυση καί στίς δύο ὀψεις μέ ἐπάλλιντες σειρές ἀπὸ ὀπτόπλινθους. Παχύ στρώμα ἀπὸ κονίαμα (0,045 μ.) κάλυπτε τίς ὀψεις τῶν τοίχων. Στήν ὀψη τοῦ νοτιοανατολικοῦ τοίχου τοῦ θαλάμου σχηματιζόταν ἀναβαθμός ὅπως ἀκριβῶς στίς προσόψεις τῶν ταφικῶν κτισμάτων τῆς οἰκίας Κανακάρη 121.

18. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 382 κ.ε.

Σχέδ. 7. Πάτρα. 'Οδός' Αναξιμάνδρου 40. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τάφους, πού βρέθηκαν γύρω ἀπὸ τὸ θάλαμο, ἦταν ἀκτέριστοι καὶ στοὺς ὑπόλοιπους τὰ κτερίσματα ἦταν φτωχά.

Ἀπὸ τὸν τάφο V προέρχεται χάλκινο νόμισμα εἰκοσανοῦμιο Ἰουστίνου Β' καὶ Σοφίας, χρονολόγηση κοπῆς ἀσαφῆς τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Θεσσαλονικῆς. Ὁ τάφος (XII καὶ XV) εἶχε δύο σκελετοὺς τοποθετημένους ἀντιθετικά. Κοντὰ στὸ κεφάλι τοῦ πρὸς τὰ Ν. νεκροῦ εἶχαν ἀποτεθεῖ δύο μόνωτα κύπελλα, μιά πυξίδα, πού περιεῖχε καμένα ὅστα, καὶ ἕνας λύχνος τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Ἐπίσης ἀπὸ τὸν τάφο XV προέρχεται ἕνα χάλκινο νόμισμα Πατρῶν ἐποχῆς Καρακάλλα. Φαίνεται πὺς πρόκειται γιὰ ταφὴ οἰκογενειακή.

Ἀπὸ τὸν τάφο X προέρχεται ἕνα χάλκινο νόμισμα ἐποχῆς Νέρωνα τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Ρώμης καὶ ἕνα βαθύ πινάκιο μέ κάθετα χεῖλη.

Ἐξω ἀπὸ τίς κεραμίδες, πού κάλυπταν τὸν τάφο VIII, βρέθηκαν μία λήκυθος-οἶνοχόη, μία πήλινη πρόχους καὶ ἕνας λύχνος (ἀριθ. εὐρ. 2082) τοῦ τέλους τοῦ 2ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.¹⁹ μέ ἀνάγλυφη παράσταση ἐρωτι-

κῆς σκηνῆς (Π ἰ ν. 63 β): στὸν πυθμένα ἡ ἐπιγραφή Κ Α Λ Α Ι Σ Τ Ο Υ (Π ἰ ν. 63 γ). Τέλος, ἀπὸ τὸν τάφο XI προέρχονται δύο γυάλινες δακρυδόχοι (Π ἰ ν. 63 δ) καὶ γυάλινο ἄωτο κύπελλο μέ ἐγχάρακτα ἀκτινωτά κοσμήματα (Π ἰ ν. 63 ε).

*Ὁδός Κανακάρη 121-123 καὶ Ἑρμοῦ 83

Μετά τή συμπλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας στίς συνεχόμενες ἰδιοκτησίες τῆς Ἐμπορικῆς Τράπεζας καὶ Κ. Σημίτη στή γωνία τῶν ὁδῶν Κανακάρη καὶ Ἑρμοῦ²⁰ ἀποφασίστηκε ἡ διατήρηση στὸ ὑπόγειο τῶν ἀρχαίων, πού εἶχαν ἀποκαλυφτεῖ στὸ οἰκόπεδο τῆς Ἐμπορικῆς Τράπεζας, καὶ σέ ὑπαίθριο χώρο τῶν ἀρχαίων στήν ἰδιοκτησία Κ. Σημίτη πίσω ἀπὸ τὰ καταστήματα, πού θά χτίζονταν στὸ ἐμπρός τμήμα τοῦ οἰκοπέδου, δηλ. ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Κανακάρη.

Πρὶν ἀπὸ τίς οἰκοδομικὲς ἐργασίες πραγματοποιήθηκε ἐνιαία φωτογράφιση καὶ ἐνοποίηση τῶν σχεδίων τοῦ ἀρ-

19. Agora VII, πίν. 8,243.

20. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 382 κ.ε. καὶ σ. 403 κ.ε.

χαιολογικού χώρου, πού καταλαμβάνει και τα δύο οικόπεδα και πού αποτελεί τό πιό έκτεταμένο τμήμα από τό βορειοανατολικό νεκροταφείο τής ρωμαϊκής Πάτρας, πού ἔχει ἀνασκαφεί ὡς σήμερα.

Ὁδός Καραϊσκάκη 116

Στό οικόπεδο ἰδιοκτησίας Μπαρτζούκα, ὅπου ὁ χώρος τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ἀναγκαστικά περιορισμένος, ἀποκαλύφθηκαν τμήματα μόνο ἀπό τέσσερις συνεχόμενους ταφικούς θαλάμους (Π ἰ ν. 64 α).

Οἱ τοῖχοι τῶν θαλάμων εἶχαν πάχος 0,40-0,70 μ. καί εἶχαν διατηρηθεῖ σέ ὕψος 1,90 μ. Ἡ κατασκευή τους ἦταν ἀπό χυτή τοιχοποιία μέ ἐπένδυση σχεδόν δικτυωτή. Στό δυτικό τμήμα τοῦ οικόπεδου ὑπῆρχαν δύο ταφικοί θάλαμοι (X3-X4 καί X6). Κάτω ἀπό τοὺς τοίχους τῶν θαλάμων αὐτῶν ἤρθαν στό φῶς λείψανα θεμελίων παλιότερων κατασκευῶν καί ἑνός τάφου καμαροσκεποῦς. Στό δυτικό τμήμα τοῦ τάφου βρέθηκαν ἐλάχιστα ὀστά, δύο γυάλινες δακρυδόχοι (Π ἰ ν. 64 γ), μία χρυσή δανάκη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., τέσσερα χάλκινα νομίσματα, ἓνα Ὀναρίου, τύπος *salvus rei publicae*, δύο 4ου αἰ. μ.Χ., φθαρμένα, καί μικρή χάλκινη ὑποδιαίρεση 5ου-6ου αἰ. μ.Χ., σιδερένια καρφία καί ἓνας λύχνος τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ.²¹ Στόν ἐπόμενο πρὸς τὰ Α. ταφικό θάλαμο (X7) καί συγκεκριμένα στή νοτιοδυτική γωνία του βρέθηκαν κόγχες, πού προορίζονταν γιὰ τὴν τοποθέτηση τεφροδόχων ἀγγείων. Στόν τελευταῖο πρὸς τὰ Α. ταφικό θάλαμο (X8) κατασκεύασαν σέ μεταγενέστερη ἐσοχή, ἀφού γκρέμισαν τμήμα τοῦ νότιου τοίχου 12, θύρα εἰσόδου ἀπὸ τὰ νότια. Στό θάλαμο αὐτὸ ὑπῆρχαν πέντε τάφοι καμαροσκεπεῖς. Στόν τάφο I βρέθηκαν τμήμα δέυρομένου ἀμφορέα, ἓνα χάλκινο νόμισμα ὑποδιαίρεση Ἰουστίνου Α' καί πέντε μικρές χάλκινες ὑποδιαίρεσεις 5ου-6ου αἰ. μ.Χ. Στόν τάφο II λύχνος τοῦ 5ου-1ου αἰ. μ.Χ. μέ ἀνάγλυφη γυναικεία προτομή²² (Π ἰ ν. 64 β) καί στόν τάφο III λύχνος τῆς ἰδίας ἐποχῆς²³, δύο χάλκινα νομίσματα Θεοδόσιου Α', χρονολογία κοπῆς 378-388 μ.Χ. τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Κυζίκου, ἓνα Πατρῶν Μάρκου Αὐρηλίου, ἓνα Ὀναρίου, χρονολογία κοπῆς 388-392 μ.Χ. τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Κυζίκου, ἓνα Ἀρκαδίου, χρονολογία κοπῆς 388-392 μ.Χ., ἓνα Κωνσταντίνου Γάλλου, χρονολογία κοπῆς 351-354 μ.Χ., τύπος *concordia militum*, ἓνα τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., τύπος *gloria romanorum*, ἓνα ὑστερορωμαϊκὸ 4ου αἰ. μ.Χ., τύπος *fel temp reparatio*, μικρές χάλκινες ὑποδιαίρεσεις Ἀρκαδίου, Ὀναρίου ἢ Θεοδοσίου Β', καθὼς καί τοῦ 5ου-6ου αἰ. μ.Χ. φθαρμένα. Μέσα στό θάλαμο καί δίπλα στόν τάφο IV βρέθηκε στή θέση τῆς τεφροδόχου στάμνος.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου 11 προέρχονται τμήμα λύχνου τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. μέ ἀνάγλυφη παράσταση ἐρωτιδεᾶ πού ἱππεύει δελφίνι καί κρατᾷ αὐλοῦς (ἀριθ. εὑρ. 2589) (Π ἰ ν. 64 δ), ὅπως καί σφραγίδα μέ ἀνάγλυφη βυζαντινὴ ἐπιγραφή σέ συντομογραφία (Π ἰ ν. 64 στ). Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ

χώρου 4 προέρχεται χάλκινη μήτρα γιὰ σφυρήλατα ἐλάσματα (Π ἰ ν. 14 ε).

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς προέρχονται πολλὰ χάλκινα νομίσματα ὑστερορωμαϊκά, πρῶιμα βυζαντινά καί ἓνα Σικυῶνος, 323-251 π.Χ.

Ὁδός Μεσολογίου 32

Πολλὰ κινητὰ εὑρήματα ἤρθαν στό φῶς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ταφικῶν περιβόλων (X3, X4 καί X10) καί ταφικοῦ θαλάμου (X2), πού βρέθηκαν τυχαῖα κατὰ τίς ἐκσκαφικὲς ἐργασίες στήν ἰδιοκτησία Γ. Φάκου (Σ χ ἔ δ. 8· Π ἰ ν. 65 α). Ἀπὸ τὰ κτίσματα εἶχαν διατηρηθεῖ μόνο τὰ θεμέλια τῶν τοίχων, πού εἶχαν κατασκευαστεῖ ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία. Στόν ὑπόλοιπο χώρο τοῦ οικόπεδου ὑπῆρχαν τάφοι καμαροσκεπεῖς καί κεραμοσκεπεῖς.

Μέσα στόν ταφικό περίβολο (X3 καί X4) καί σέ ἐπαφὴ μέ τὸ νότιο τοῖχο του, ὑπῆρχε ὀρθογώνιο κτίσμα (ω) συμπαγές, πού εἶχε διαστάσεις 1,65×2 καί ὕψος 1,10 μ. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ κτίσματος, πού εἶχε κατασκευαστεῖ μέ χυτὴ τοιχοποιία, διατηρήθηκαν λείψανα κυματίου ἀπὸ πηλὸ μέ ἐπίχρισμα. Κάτω ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο αὐτὸ κτίσμα βρέθηκε ταφή, τὴν ὁποία κάλυπταν μεγάλες κυρτές κέραμοι. Τὰ ὀστά ἦταν συγκεντρωμένα σέ σωρὸ μαζί μέ τὰ κτερίσματα, χρυσὰ φύλλα ἀπὸ στεφάνι (:) καί τρεῖς γυάλινες δακρυδόχους. Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ ταφικοῦ μνημείου μάς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ρωμαϊκὲς νεκροπόλεις τῆς Ἰταλίας.²⁴

Δυτικὰ ἀπὸ τὸ κτίσμα αὐτὸ ὑπῆρχε ὁ τάφος I, κεραμοσκεπὴς μέ δύο ἐπάλλῃλες τάφες. Στὰ Β. τοῦ κτίσματος βρέθηκε ὁ τάφος II, πού ἦταν κεραμοσκεπὴς καί ἀκτέριστος. Ἐπάνω, ὅμως ἀπ' αὐτόν ὑπῆρχε ἄλλη μία ταφή, πού τὴ συνόδευαν δύο γυάλινες δακρυδόχοι, ἐνῶ κοντὰ στήν ἀνατολικὴ γωνία τοῦ κτίσματος βρέθηκε ἓνας μεγάλος τεφροδόχος ἀμφορέας (α). Στό νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ περιβόλου (X3 καί X4) βρέθηκαν τρεῖς τάφοι καμαροσκεπεῖς (τάφοι III, IV καί VI) ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος ἦταν παιδικὸς ἀκτέριστος. Στόν τάφο IV βρέθηκαν τρεῖς (:) σκελετοὶ (τὰ ὀστά ἦταν ἀποσπασθέντα καί εἶχαν διαταραχτεῖ) καί-στόν τάφο V ἄλλοι τρεῖς σκελετοὶ, ἓνας λύχνος, σιδερένια καρφία καί ἓνας τεφροδόχος ἀμφορέας χωρὶς λαίμο. Στόν τοῖχο ἐπάνω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ τάφου αὐτοῦ σχηματίζονταν δύο κόγχες (κάθε κόγχη εἶχε πλάτος 0,45-0,47 μ.) γιὰ τὴν τοποθέτηση λύχνων ἢ τεφροδόχου κάλπης. Στὰ βορειοδυτικὰ τῶν τάφων αὐτῶν ὑπῆρχε κεραμοσκεπὴς παιδικὸς τάφος (VII) καί κοντὰ σ' αὐτόν δύο τεφροδόχα ἀγγεῖα (β-γ). Στόν πρὸς τὰ Α. συνεχόμενο ταφικὸ περίβολο (:) (X10) βρέθηκε τάφος κιβωτιστοῦ (I) μέ γυάλινες σφαιρικές δακρυδόχους (Π ἰ ν. 65 δ). Τμήματα ἄλλων δύο τάφων II καί III βρέθηκαν ὅταν ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε στό πεζοδρόμιο τῆς ὁδοῦ Μεσολογίου.

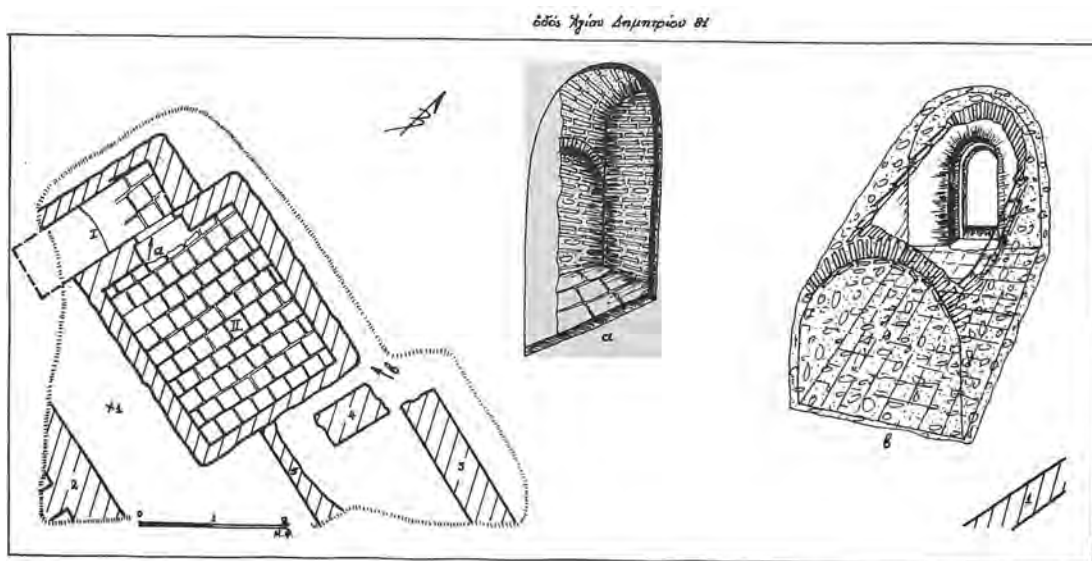
Στὰ νότια τοῦ περιβόλου εἶχε χτιστεῖ ταφικὸς θάλαμος (X2). Τὰ θεμέλια εἶχαν πάχος 0,70 μ. καί σῶζονταν σέ ὕψος 0,85 μ. Στό θάλαμο ὑπῆρχε τάφος καμαροσκεπὴς (I)

21. Agora VII, πιν. 11, 362.

22. Ὁ.π., πιν. 38, 2412.

23. Ὁ.π., πιν. 43, 2722.

24. La necropoli di Porto di Roma nell' Isola Sacra, 1940, σ. 78 κ.ε.

Σχέδ. 9. Πάτρα. Όδος Ἀγίου Δημητρίου 81. Τό κτίσμα μέ τούς δύο θαλάμους.

πού βρέθηκε σχεδόν καταστραμμένος. Στή δυτική πλευρά τοῦ θαλάμου ὑπῆρχε ἄλλος τάφος II, κεραμοσκεπής, ἀπό τόν ὁποῖο προέρχονται ένας λύχνος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. μέ παράσταση Λήδας καί Κύνου (Π ἰ ν. 65 β) καί ἓνα χάλκινο νόμισμα. Ἐξωτερικά ἀπό τό θάλαμο καί νότια ἀπ' αὐτόν βρέθηκαν λείψανα δαπέδου τάφου πιθανόν κεραμοσκεποῦς. Στή γωνία τοῦ τάφου βρέθηκαν κομμάτια ἀπό μεγάλο τεφροδόχο ἀγγεῖο καί ἐλάχιστα ὄστια.

Στό χώρο γύρω ἀπό τό θάλαμο ἤρθαν στό φῶς πολλοί τάφοι κεραμοσκεπεῖς, καί καμαροσκεπεῖς ἀπό τούς ὁποῖους προέρχονται γυάλινες καί πήλινες δακρυδόχοι καί ἓνα σιδερένιο κλειδί.

Ὁ τάφος XI ἦταν κιβωτιόσχημος, διαστ. 2,25×0,65 μ. Τά τοιχώματα ἐσωτερικά εἶχαν ἐπίχρισμα ἀπό ἀσβεστοκονίαμα καί καλυπτόταν ἀπό μία ἀσβεστολιθική μονολιθική πλάκα. Μέσα στόν τάφο βρέθηκαν δεκατέσσερις πήλινες δακρυδόχοι, τέσσερις γυάλινες ἀπό ἑγχρωμη ὑαλόμαζα καί δύο μικρά χρυσά ἐλάσματα (Π ἰ ν. 66 α-δ). Δυτικά ἀπό τόν τάφο XI ὑπῆρχε μέγας τεφροδόχος ἀμφορέας καί γύρω ἀπό αὐτόν πήλινες δακρυδόχοι (Π ἰ ν. 66 ε).

Όδος Ζαλόγγου καί Γ. Όλυμπίου

Στήν ἰδιοκτησία Ἀχ. Καραλή στό βόρειο ἄκρο τῆς πρὸς τὰ Δ. μεσοτοιχίας βρέθηκε τάφος κιβωτιόσχημος, τοῦ ὁποῖου τά τοιχώματα καί τό δάπεδο εἶχαν κατασκευαστεῖ ἀπό χυτή τοχοποιία καί εἶχαν ἐπένδυση ἀπό μαρμάρινες πλάκες. Στό δάπεδο τοῦ τάφου εἶχαν τοποθετηθεῖ δύο μεγάλες λευκές ὀρθογώνιες μαρμαρίνες πλάκες διάτρητες, ἐνῶ μία μικρή λευκή μαρμαρίνη πλάκα, διαστ. 0,20×0,43 μ., εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς προσκεφάλαιο. Στόν τάφο δέν εἶχαν ἀποτεθεῖ κτερίσματα. Βορειοανατολικά

ἀπό τόν τάφο αὐτό ἐντοπίστηκαν δύο τάφοι κεραμοσκεπεῖς (I καί II) ἀκτέριστοι καί δύο ἀκόμη κιβωτιόσχημοι κάτω ἀπό τή δυτική μεσοτοιχία.

Στή βορειοανατολική γωνία τοῦ οἰκοπέδου ὑπῆρχαν τρεῖς τάφοι χτιστοῖ, πιθανόν καμαροσκεπεῖς. Τό δάπεδο τῶν τάφων ἦταν στρωμένο μέ πήλινες πλάκες καί τά τοιχώματα ἐσωτερικά εἶχαν ἐπίχρισμα μέ κονίαμα. Στό δυτικότερο ἀπό τούς τάφους πού ἦταν ἀκτέριστοι εἶχαν τοποθετηθεῖ τρεῖς νεκροί μέ τό κεφάλι πρὸς Α. Δυτικά ἀπό τούς τάφους αὐτούς βρέθηκαν δύο ἄλλοι κεραμοσκεπεῖς (VI καί VII) ἀκτέριστοι καί αὐτοί, ἀπό τούς ὁποῖους ὁ ένας ἦταν παιδικός. Οἱ νεκροί εἶχαν τοποθετηθεῖ μέ τό κεφάλι πρὸς Δ.

Όδος Ἀγίου Δημητρίου 81

Στό νότιο ἄκρο τῆς ἰδιοκτησίας Ν. Ρόδη ἀποκαλύφθηκε κτίσμα ἀποτελούμενο ἀπό δύο θαλάμους (Σ χ ἔ δ. 9).

Ὁ μεγαλύτερος θάλαμος (Π ἰ ν. 69 α) ἦταν ὀρθογώνιος μέ τόν κατά μήκος ἄξονα ἀπό τὰ Α. πρὸς τὰ Δ., εἶχε διαστάσεις 2,63×2,13, ὕψος 2,17 μ. καί καμαρωτή ὀροφή, πού εἶχε ἐν μέρει καταστραφεῖ. Στή δυτική πλευρά τοῦ θαλάμου ὑπῆρχε τοξωτό ἄνοιγμα (Π ἰ ν. 67 α) καί ἀμέσως πίσω ἀπό αὐτό θύρα μέ μικρότερο ἄνοιγμα, πού ὁδηγοῦσε στό δεύτερο θάλαμο. Ὁ δεύτερος θάλαμος εἶχε μικρότερες διαστάσεις (0,80×2,20, ὕψ. 2,10 μ.) καί ἐγκάρσια διάταξη σέ σχέση μέ τόν πρῶτο. Ἡ θύρα ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στά δύο κτίσματα βρέθηκε κλεισμένη μέ πέτρες. Στή δυτική πλευρά τοῦ μικρότερου θαλάμου ὑπῆρχε ἄνοιγμα τοξωτό, πού ἀργότερα ἐκλείσε μέ τοῖχο. Τά τοιχώματα τῶν θαλάμων εἶχαν κατασκευαστεῖ ἀπό μεγάλες ὀρθογώνιες πήλινες πλάκες καί λίθους, πού συνδέονταν μέ ἀσβεστοκονίαμα. Ἐσωτερικά οἱ

τοίχοι καλύπτονταν με παχύ στρώμα από ασβεστοκονίαμα και τά δάπεδα ήταν στρωμένα με μεγάλες ὀρθογώνιες πήλινες πλάκες. Τά ὄστρακα, πού προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἐπίχωση, ἦταν βυζαντινά καὶ νεότερα. Οἱ δύο συνεχόμενοι αὐτοὶ θάλαμοι ἀνῆκαν πιθανόν σὲ τάφους τῆς χριστιανικῆς περιόδου.

᾽Οδός Πουκεβίλ 24

Φτωχὰ λείψανα ταφικῶν κτισμάτων (Σ χ ε δ. 10) ἔφερε στὸ φῶς ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ οἰκόπεδο Κουμπουρλή. Ἐπειδὴ ὁμως ἡ ἔρευνα ἦταν ἀναγκαστικὰ περιορισμένη δὲν μπορέσαμε νὰ διαπιστώσουμε τὴ μορφή καὶ τὴ διάταξη τῶν κτιρίων.

Ἐνα ὀρθογώνιο κτίσμα (X1) στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ οἰκοπέδου, πού ἀνασκάσαμε ἐν μέρει καὶ πού εἶχε εἴσοδο στὴ δυτικὴ του πλευρά, ἀποτελοῦσε πιθανόν ταφικὸ θάλαμο. Τά θεμέλια ἦταν ἀπὸ πέτρες, πού συνδέονταν μὲ κονίαμα καὶ στὴν ἀνωδομὴ ἐπάλληλες σειρὲς ἀπὸ τετράγωνες πήλινες πλάκες. Διατηρήθηκε ἐν μέρει καὶ τὸ δάπεδο ἀπὸ μικρὰ κομμάτια ἀπὸ κεράμους, πού εἶχαν στερεωθεῖ κάθετα σὲ παχύ στρώμα ἀπὸ κονίαμα. Σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ τοποθετήθηκε μεγάλο κατώφλι ἀπὸ πέτρα ἀσβεστολιθικὴ, 0,65 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, πού φαίνεται πὼς θὰ καλύφτηκε. Ἐπάνω στὸ δάπεδο βρέθηκε τμήμα πήλινου ἀγωγοῦ (α) καὶ τάφος κεραμοσκεπῆς (VII), πού εἶχε καταστραφεῖ. Ἀνατολικά ἀπὸ τὸ θάλαμο στὸ χῶρο X2 διατηρήθηκαν κατὰ χώρα δύο πήλινα ἀγγεῖα τεφροδόχα καὶ ἓνα λίθινο.

Κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ θαλάμου βρέθηκε ὁ κεραμοσκεπῆς τάφος VI, στὸν ὁποῖο βρέθηκαν λείψανα σκελετοῦ καὶ μιά γυάλινη δακρυδόχος.

Βόρεια ἀπὸ τὸ θάλαμο ὑπῆρχε ὁ κιβωτιόσχημος τάφος V· αὐτὸς εἶχε κατασκευαστεῖ μὲ ἐπάλληλες σειρὲς ἀπὸ κεράμους, εἶχε εἴσοδο ἀπὸ τὴ δυτικὴ στενὴ πλευρά, πού ἔφραζε μὲ κεραμίδες καὶ καλυπτόταν μὲ καμάρα πού σχημάτιζαν τρία ζεύγη ἐπίσης ἀπὸ κεραμίδες ἀντικριστές. Ὁ τάφος ἐγκλωβίστηκε μέσα σ' ἓνα ὀρθογώνιο κτίσμα ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία, ὕψ. 1,60 μ., ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑπῆρχε πυραμιδοειδὴς κατασκευὴ ἀπὸ ἐπάλληλες σειρὲς μεγάλων κεράμων, πού συνδέονταν μὲ κονίαμα. Οἱ ὅψεις εἶχαν ἐπίχρισμα μὲ κονίαμα. Ὁ τάφος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ γιὰ δευτέρη φορά γιὰτὶ τά ὅστὰ τῆς πρώτης ταφῆς βρέθηκαν συγκεντρωμένα σὲ μιά γωνία. Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τάφου προέρχονται ἓνα χάλκινο νόμισμα, μιά χρυσὴ δανάκη, μιά γυάλινη δακρυδόχος καὶ ὄστρακα λύχνου. Βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὸν τάφο V στὸ χῶρο X6 ὑπῆρχαν τέσσερις τάφοι κεραμοσκεπεῖς (I-IV).

Τὸ ὀρθογώνιο κτίσμα 7 βορειοανατολικά ἀπὸ τὸν τάφο V (ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία, ὕψ. 0,40 μ.) εἶναι ἀγνωστου προορισμοῦ ὅπως καὶ τὸ μικρότερο ἀπὸ αὐτὸ ὀρθογώνιο κτίσμα ω. Λείψανα τοίχων ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία, πού δὲν ἦταν δυνατό νὰ συσχετιστοῦν μεταξύ τους, βρέθηκαν στοὺς χώρους X5, X6 καὶ X7.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση προέρχεται κορμὸς γυναικείου ἀγάλματος, σωζ. ὕψ. 0,24 μ. (Π ι ν. 67 β). Λεῖπουν ἡ κεφαλὴ μὲ

τὸ λαιμὸ, τὰ πόδια ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ τὰ χέρια ἀπὸ τὸ μέσο τῶν βραχιόνων. Φέρει χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, πού συγκρατεῖται στοὺς ὤμους καὶ καλύπτει τὴν πλάτη. Μιά ἄκρη τοῦ ἱματίου περνάει μπροστὰ ἀπὸ τὴν κοιλιά καὶ πέφτει ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὄμο.

᾽Οδός 12ου Συντάγματος 65

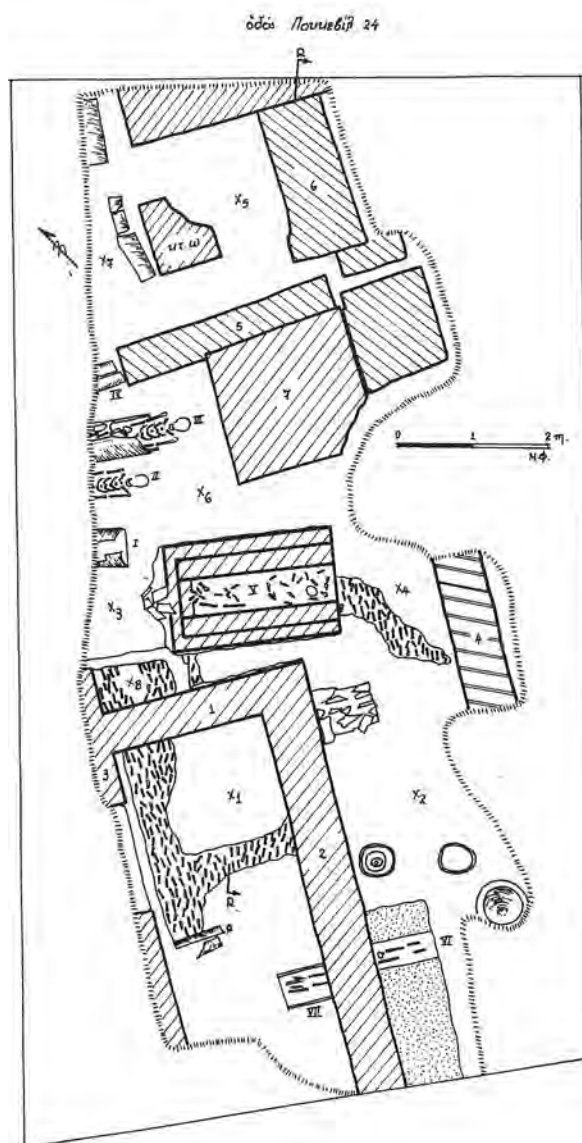
Στὸ οἰκόπεδο Γῶγου βρέθηκαν τμήματα δύο συνεχόμενων ταφικῶν περιβόλων (:) πού περιέκλειαν συστάδες τάφων κιβωτιόσχημων καὶ κεραμοσκεπῶν. Διατηρήθηκαν τὰ θεμέλια καὶ τμήμα τῆς ἀνωδομῆς τῶν τοίχων τῶν περιβόλων.

Στὸ τμήμα τοῦ περιβόλου, πού διατηρήθηκε στὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τοῦ οἰκοπέδου, ἡ τοιχοδομία ἦταν κατὰ τὸ δικτυωτὸ σύστημα, ἐνῶ οἱ γωνίες ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ εἶχαν ἐνισχυθεῖ μὲ ἐπάλληλες σειρὲς ἀπὸ ὀπτόπλινθους. Στὴν ἐσωτερικὴ δυτικὴ πλευρά τοῦ περιβόλου βρέθηκαν λείψανα δαπέδου ἀπὸ κεράμους, πού συνδέονταν μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Τὴ βάση τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἐσωτερικὰ περιέτρεχε σειρά ἀπὸ πήλινες κεράμους, ἐνῶ τίς δύο ἄλλες πλευρὲς τὸν περιβόλου ἕνας χαμηλὸς τοῖχος (θρανίον) ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία. Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία βρέθηκε τὸ δάπεδο χτιστοῦ τάφου, πού ἦταν στρωμένο μὲ πήλινες πλάκες. Μέσα στὸν περίβολο βρέθηκαν τρεῖς ἀκόμα ταφές (V, VI, VIII), στίς ὁποῖες ὁ νεκρὸς εἶχε ἀποτεθεῖ ἀευθείας στὸ χῶμα μὲ διαφορετικὸ στὴν κάθε περίπτωση προσανατολισμὸ. Ἐνας ἄλλος τάφος κεραμοσκεπῆς (VIII) ὑπῆρχε κάτω ἀπὸ τὸν τάφο VII. Ἀπὸ τὸν τάφο V προέρχεται ἕνας ἀμφορέας. Ἐξω ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο τοῦ περιβόλου βρέθηκαν ἔξι τάφοι κεραμοσκεπεῖς (X-XV) καὶ ἕνας χτιστὸς (IX). Οἱ τάφοι X καὶ XI βρέθηκαν κενοὶ καὶ οἱ ὑπόλοιποι δὲν εἶχαν κτερίσματα.

Ἀπὸ τὸ συνεχόμενο πρὸς τὰ ἀνατολικά περίβολο διατηρήθηκε μόνο ὁ βόρειος τοῖχος, πού εἶχε κατασκευαστεῖ ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία, ἐνῶ οἱ ὅψεις διαμορφωνόνταν μὲ ἐπάλληλες σειρὲς ἀπὸ ὀπτόπλινθους. Δίπλα στὴ μεσοτοιχία ὑπῆρχε εἴσοδος πρὸς τὸν ἀνατολικὸ περίβολο. Στὴν ἀνατολικὴ παραστάδα τῆς εἰσόδου διακρινόταν ἐσοχὴ γιὰ τὴ στρόφιγγα τῆς πόρτας. Μέσα στὸν περίβολο βρέθηκαν δύο τάφοι κεραμοσκεπεῖς (III, IV) ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ ἕνας (III) εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ δύο ἀλλεπάλληλες ταφές. Ἡ δευτέρη ταφὴ εἶχε γίνε ἐπάνω στίς κεραμίδες κάλυψης τοῦ παλιότερου τάφου. Στούς τάφους δὲν εἶχαν ἀποτεθεῖ κτερίσματα.

Ἀ ν ο Κ α σ τ ρ ῖ τ σ ι

Στὸν ἀγρὸ τοῦ Ν. Μπόμπολα βρέθηκε στὴ διάρκεια γεωργικῶν ἐργασιῶν γεωμετρικὸς ταφικὸς πῖθος, πού εἶχε τοποθετηθεῖ μὲ τὴν κοιλιά στὸ χῶμα καὶ μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὰ βορειοανατολικά. Ὁ πῖθος εἶχε ὕψος 2,10, διάμετρο κοιλιάς 1,15 καὶ διάμετρο στομίου 0,65 μ., καὶ τὰ χεῖλη ἔστρεφαν πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ στόμιο ἔφραζε μεγάλῃ πλάκα ἀπὸ ἀσβεστόλιθο. Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ πύθου, πού βρέθηκε μισοκαταστραμμένος, προέρχεται μελαμβροφῆς οἶνοχόη τῆς ὑστερογεωμετρικῆς ἐποχῆς (Π ι ν. 67 γ).

Σχέδ. 10. Πάτρα. Ὁδὸς Πουκεβίλ 24. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

Δ ρ ε π α ν ο

Στή θέση όπου χτίστηκε το έργοστάσιο Βοσινάκη βρέθηκε τυχαία στη διάρκεια έσκαφικών εργασιών μεγάλος ταφικός πίθος, που είχε τοποθετηθεί με την κοιλιά στο χώμα. Ο πίθος, που είχε μήκος 2.05 και διάμετρο κοιλιάς 0.90 μ., είχε καλυφτεί με κομμάτια από άλλο πίθο για ενισχύση των τοιχωμάτων του. Το στόμιο του πίθου ήταν προς τα νοτιοανατολικά και τό έφραζε στρογγυλή πήλινη πλάκα. Τό σώμα είχε διακόσμηση από πέντε ανάγλυφες επάλληλες ταινίες. Μέσα στον πίθο είχε τοποθετηθεί ό νεκρός με τό κεφάλι προς τό στόμιο. Στόν πίθο δέ βρέθηκαν κτερίσματα παρά μόνο έξω από αυτόν αίχμη δόρατος.

Μ α μ ο υ σ ι ά Α ι γ ι α λ ε ι α ς

Στά βορειοδυτικά του χωριού όπου τοποθετείται ή αρχαία Κερύνεια²⁵ και συγκεκριμένα κοντά στο έξωκλήσι του Αγίου Κωνσταντίνου ήρθε στο φώς και καταστράφηκε έν μέρος, κατά τή διάρκεια έσκαφικών εργασιών για τήν τοποθέτηση σωλήνων ύδρευσης, μνημειώδες ταφικό κτίσμα των έλληνιστικών χρόνων²⁶.

Τό κτίριο, που έχει μήκος 17 μ. και πλάτος 1.40 μ., έχει σχήμα Π. Στήν πρόσωση κοσμείται με όκτώ ίωνικούς ήμικίονες και στο μέσο έχει ψευδόθυρα (Π ί ν. 68 α). Έμπρός από τό ταφικό κτίσμα βρέθηκαν πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη από τήν ανώδομή, τμήματα από τό θριγκό, σπόνδυλοι από τούς ήμικίονες, κιονόκρανα και κομμάτια από πλίνθους με ανάγλυφες άσπίδες, που φαίνεται πώς κοσμούσαν τό επάνω μέρος του μνημείου. Πίσω από τήν

ψευδόθυρα βρέθηκαν δύο τάφοι κιβωτιόσχημοι. Ο ένας άνηκε στους έλληνιστικούς χρόνους και περιείχε πλούσια κτερίσματα: χρυσό νεκρικό στεφάνι από φύλλα δρυός (Π ί ν. 68 β), άσημένιο κύπελλο, άσημένια άρύταινα (Π ί ν. 69 α), χρυσή δανακή Σικυώνας²⁷, άβαφο θήλυστρο και μελαμβαφές μελανοδοχείο. Σύμφωνα με τή χρονολογία τής δανακής ό τάφος άνήκει στόν 3ο αϊ. π.Χ.

Ο άλλος τάφος βρέθηκε κενός.

Στό χώρο πίσω από τό κτίριο υπήρχαν παλιότερες ταφές: Μιά πυρά του 6ου αϊ. π.Χ. Μιά σαρκοφάγος, που είχε χρησιμοποιηθεί δύο φορές και στήν όποία βρέθηκαν όστρακα από άγγεϊα μελαμβαφή και έρυθρόμορφο και χρυσό νόμισμα Σικυώνας, υποδιαίρεση στατήρα του β' μισού του 4ου αϊ. π.Χ.²⁸. Ένας τάφος κιβωτιόσχημος από τόν όποιο προέρχεται κάρναρος μελαμβαφής του τύπου τής δυτικής κλιτύς με διακόσμηση barbotine του β' μισού 3ου αϊ. π.Χ. (Π ί ν. 69 β). Ένας παιδικός τάφος λακκοειδής από τόν όποιο προέρχεται μελαμβαφής κάρναρος του β' μισού του 3ου και άρχων του 2ου αϊ. π.Χ.

Όλος ό χώρος του μνημείου είχε χρησιμοποιηθεί στους ρωμαϊκούς χρόνους για νεκροταφείο. Οι τάφοι αυτοί, που χρονολογούνται από τόν 1ο αϊ. π.Χ. έως και τόν 3ο αϊ. μ.Χ. ήταν κιβωτιόσχημοι ή κεραμοσκεπείς και έδωσαν άφθονα κτερίσματα: πήλινα και γυάλινα άγγεϊα (Π ί ν. 69 δ-ε), λύχνους (Π ί ν. 69 γ), δακρυδόχους, διάφορα χάλκινα αντίκείμενα, στλεγγίδες και νομίσματα.

Από τήν έπίχωση του χώρου προέρχεται χάλκινο όμοιομα οίνοχόης, που καταλήγει σε τριποδική βάση με τρεις λεοντόποδες (Π ί ν. 69 στ).

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

25. Παπαχατζή, Πausanία Άχαϊκά, σ. 151 κ.έ.

26. Η άνεύρεση του μνημείου έγινε τό 1972. Έστερα από δύο χρόνια, τόν Ιούνιο του 1974, ή Έφορεία Πατρών άρχισε συστηματική άνασκαφική έρευνα, ή όποία ολοκληρώθηκε τό 1975 όποτε έγιναν έργασίες συντήρησης και τοποθετήθηκε στέγαστρο από έλλενίτ για τήν καλύτερη προστασία του μνημείου. Στή διάρκεια τής άνασκαφής αλλά και των εργασιών στερέωσης του μνημείου πολύτιμη υπήρξε ή βοήθεια του φύλακα άρχαιοτήτων Αγίου Μιχάλη Παπαδόπουλου.

27. Μ. Οίκονομίδου, Άνέκδοτο χρυσό νόμισμα από τήν αρχαία Κερύνεια, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Π, σ. 170², πίν. Νς 1.

28. Ό.π. πίν. Νς. 2 και 2α

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΠΕΛΟ- ΠΟΝΝΗΣΟΥ

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες για τη συντήρηση, αναστήλωση και ανάδειξη των μνημείων, καθώς και η μέριμνα για τη διατήρηση του χαρακτήρα των κηρυγμένων οίκιστικών συνόλων, στους έντεκα νομούς* που περιλαμβάνει η αρμοδιότητα της Έφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Πατρών¹.

Λόγω ειδικών συνθηκών, κατά τη χρονιά αυτή υπηρέτησαν αποσπασμένοι για διάφορα χρονικά διαστήματα Έπιμελητές Αρχαιοτήτων καθώς και επιστημονικοί βοηθοί. Για μικρό χρονικό διάστημα υπηρέτησε στην έδρα της Έφορείας ο Έπιμελητής κ. Θ. Άλιπράντης και για μεγαλύτερο ο Έπιμελητής κ. Ί. Κακούρης, που άσχολήθηκε με τη γενική διοικητική φροντίδα και την επίβλεψη των οικοδομικών θεμάτων του μεγαλύτερου μέρους της Έφορείας, καθώς και την επίβλεψη ορισμένων αναστηλωτικών εργασιών (βλ. παρακάτω). Στο Μιστρά, υπηρέτησε όλο το διάστημα η Έπιμελήτρια κ. Αίμ. Μπακούρου-Γκιαούρη, με ευθύνη για τα μνημεία της Λακωνίας (βλ. παρακάτω σ. 124 κ.ε.). Από τους επιστημονικούς βοηθούς ή δ. Γ. Δημακογιάννη στην έδρα της Έφορείας και ή κ. Χ. Άνδρεοπούλου-Κοιλάκου στο Μιστρά, πρόσφεραν πολύμορφο έργο. Ο κ. Ίω. Βολανάκης, με κέντρο την Αρχαία Κόρινθο, επέβλεψε με την καθοδήγηση της Έφορείας, τις εργασίες αναστήλωσης της μονής Άγνουδντος καθώς και εργασίες καθαρισμού των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Κορινθίας.

Από πλευράς τεχνικών εφαρμογών και εκτέλεσης των αναστηλωτικών εργασιών συνέβαλαν ο αρχιτέκτονας κ. Κ. Σταυρινός, ο φύλακας Αρχαίας Κορίνθου κ. Κ. Διδασκάλου, οι έμπειρότατοι αρχιτεχνίτες Εύ. και Δ. Φεργαδιώτης και οι επιδέξιοι τεχνίτες Ρ. και Τζ. Ξένος, Κ. και Ε. Καγιούλης, Π. Κοντούλης και Στ. Καφούρος.

N. ΖΙΑΣ

NOMOS KOPINΘIAS

Στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Αρχαίας Κορίνθου (Κρανείου, Σκουτέλας, Λεχαιού, Μπέη) και Σικυώνας, στον Άγιο Αντώνιο Σοφικού, καθώς και στα φρούρια του Άκροκορίνθου και της Νέας Έπιδάουρου (Πιάδας)

NOMOS ARΓOΛIDAOΣ

Μονή Άγνουδντος

Άριστερά της νέας οδού Κορίνθου-Έπιδάουρου βρίσκεται η μεταβυζαντινή μονή Άγνουδντος². Στο κέντρο ορθογώνιου περιβόλου υψώνεται το καθολικό, ενώ στις πλευρές έχουν χτιστεί τά κελιά και οι διάφοροι βοηθητικοί χώροι, με πυργίσκους στις γωνίες. Το καθολικό φέρει τοιχογραφίες του 1759.

Η μονή –που σήμερα αποτελεί μετόχι της γυναικείας μονής των Ταξιαρχών, στην περιοχή Νέας Έπιδάουρου– είχε εγκαταλειφτεί, με αποτέλεσμα να έρειπωθεί, ενώ μεγάλα τμήματα είχαν έντελως καταρρεύσει. Μετά τον καθαρισμό των ερειπίων από τά μάζα και τη διαλογή του υλικού άρχισε η αναστήλωση. Στην αρχή ξαναχτίστηκαν όλοι οι έρειπωμένοι έξωτερικοί τοίχοι μέχρι το ύψος του δρόφου, για να εξασφαλιστεί η μονή (Πί ν. 70 α). Στη συνέχεια ανακατασκευάστηκαν οι καμάρες του ίσογειου όλων των περύγων και στερεώθηκαν οι τοίχοι του δρόφου, που σκεπαζόταν με ξύλινη στέγη και κεραμίδια. Έγινε έπισκευή και συμπλήρωση των παλιών κονιαμάτων, διαμόρφωση της αύλης και αποκατάσταση της πρόσσης της δυτικής πτέρυγας.

Κατά την αποχωμάτωση των χώρων αποκαλύφθηκε στη νότια πλευρά της ανατολικής πτέρυγας το έλαιοτριβείο της μονής, με όλα τά εξαρτήματά του: στρώση, μυλόπετρες, ξύλινο χειροκίνητο πιεστήριο κτλ., που θα μπορούσαν να αποκατασταθούν στην αρχική τους θέση.

Μικροεπισκευές έγιναν ακόμη στις έξωτερικές πλευρές των τοίχων του καθολικού, καθώς και στον κοιμητηριακό ναό της μονής, που είναι αφιερωμένος στον Άγιο Ίωάννη το Θεολόγο.

NOMOS HAEIAS

Ά ν δ ρ α β ί δ α

Άγία Σοφία

Οί Φράγκοι ήγεμόνες του πριγκιπάτου της Άχαϊας φρόντισαν να προικίσουν, από την αρχή ήδη της κυριαρχίας τους, την πρωτεύουσά τους Άνδραβίδα (Andreville) με τρεις έκκλησίες (Άγίας Σοφίας, Άγίου Στεφάνου και Άγίου Νικολάου) και ένα μοναστήρι (Άγίου Ίακώβου των Καρμελιτών). Η Άγία Σοφία, που η άνεγερσή της τοποθετείται στο α' μισό του 13ου αί., είναι η μόνη από τις τρεις έκκλησίες που σώζεται³. Ήταν μεγάλη τρίκλιτη ξυ-

* Σχετικά με τους έκτός της Πελοποννήσου νομούς βλ. παρακάτω. Μεσαιωνικά Αιτωλοακαρνανίας και Κεφαλληνίας.

1. Για στερεωτικές κτλ. εργασίες προηγούμενων χρόνων βλ. Ν. Ζιάς, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Β', Άθήναι 1976, σ. 321-336.

2. Εύστ. Στίκας, 'Η εν Άργολίδι Μονή Άγνουδντος, Χαριστήριον εις Α. Κ. 'Ορλάνδον, Β', Άθήναι 1966, σ. 309-319.

3. Α. Bon, La Morée Franque, Paris 1969, σ. 547-553, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Για στερεωτικές εργασίες, που έχουν γίνει παλιότερα βλ. BCH 86 (1962), σ. 749.

λόστεγη βασιλική, μέ μήκος 55 καί πλάτος 18,90 μ. Σήμερα διατηρούνται τμήματα τῆς θεμελίωσης στό ἀνατολικό μέρος, καθώς καί τό συγκρότημα τοῦ ὀρθογώνιου Ἁγίου Βήματος μέ τά μικρά παρεκκλήσια πού εἶναι προσαρτημένα στίς πλάγιες πλευρές του. Τό εὐρύχωρο Ἅγιο Βῆμα στεγάζεται μέ δύο ψηλά σταυροθόλια, ἐνῶ τά παρεκκλήσια μέ χαμηλότερα. Ἀξιοσημείωτο μορφολογικό στοιχεῖο εἶναι οἱ ἀντηρίδες, πού ἐνισχύουν τίς γωνίες τοῦ συγκροτήματος αὐτοῦ. Ἀντί νά εἶναι κάθετες πρὸς τοὺς πλάγιους, μακροὺς τοίχους, εἶναι τοποθετημένες διαγώνια πρὸς τό κτίριο.

Οἱ ἐργασίες τῆς Ἐφορείας ἐντοπίστηκαν κυρίως στίς στέγες τῶν παρεκκλησίων καί τοῦ Ἁγίου Βήματος. Ἀφαιρέθηκε παλιάτσιμεντένια ἐπίστρωση, ἀπομακρύνθηκαν τά μπάζα καί ἔπειτα ἔγινε νέα κατασκευή ἀπό ἐλαφρόπετρα καί ἐλαφρά ὀπλισμένη πλάκα μπετόν. Κατά τή διαμόρφωση τῶν στεγῶν δέν ἐπιδιώχτηκε ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς, γιατί ἔλειπαν τά ἐπαρκή στοιχεῖα, καί ἡ προσπάθεια περιορίστηκε στήν ἐπανάληψη μόνο τῆς πυραμιδοειδοῦς στέγης γιά τό Ἅγιο Βῆμα καί τῶν πλάγιων κλίσεων γιά τά παρεκκλήσια. Στερεώθηκε, ἐπίσης, τό σταυροθόλιο τοῦ βόρειου παρεκκλησίου, τό ὁποῖο εἶχε ὑποστεί καθίζηση (Π ἰ ν. 70 γ), συμπληρώθηκαν καί ἀποκαταστάθηκαν οἱ διαγώνιες ἐξωτερικές ἀντηρίδες καί ἀρμολογήθηκαν τά κενά τῆς λιθοδομῆς (Π ἰ ν. 70 β). Κατά τή διάρκεια τῶν ἐπισκευῶν ἐπισημάνθηκαν ἔχνη τοιχογραφιῶν σέ ἀρκετά σημεῖα (νότια ἄκρη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, βεργίο τοῦ βόρειου παρεκκλησίου κ.ά., ἐνῶ στό νότιο τοῖχο τοῦ βόρειου παρεκκλησίου, ἀμέσως δεξιά ἀπό τήν εἴσοδο, τμήμα ἀπό κεφάλι τῆς Θεοτόκου).

Χ λ ε μ ο ὗ τ σ ι

Στό φρούριο Χλεμούτσι συμπληρώθηκε ἡ ἀνακατασκευή τμημάτων τοῦ γκρεμισμένου θόλου τῆς νοτιοανατολικῆς πτέρυγας τοῦ ἐσωτερικοῦ φρουρίου⁴. Τά νέα τμήματα, ἀπό σιδηροπαγές σκυρόδεμα μέ ἐπένδυση λιθοδομῆς, ἐδραιώθηκαν σέ δύο ἰσχυρές παράλληλες δοκοὺς ἀπό μπετόν, πού κατασκευάστηκαν μέσα στό πάχος τῶν πλάγιων τοίχων, στό ὕψος τῆς ὀροφῆς. Μὲ τόν τρόπο αὐτό στερεώθηκε ὅλη ἡ πτέρυγα πού εἶχε ἀρχίσει βαθμὴδὸν νά καταρρέει (Π ἰ ν. 70 δ).

Τίς ἐξωτερικές πλευρές τῆς «ταράτσας» τοῦ ἐσωτερικοῦ φρουρίου περιέτρεχε χαμηλὸ τεῖχος μέ ἐπάλξεις, πού εἶχε σχεδὸν καταστραφεῖ. Τό τεῖχος αὐτό, γιά λόγους κυρίως προστασίας τῶν ἐπισκεπτῶν, ὑψώθηκε κατὰ 0,40 μ. περίπου.

Ἐργασίες στερέωσης ἔγιναν ἐπίσης στό μικρὸ τριγωνικὸ διαμέρισμα πού εἶναι προσκολλημένο στήν ἀνατολική γωνία τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου. Στό διαμέρισμα αὐτό ὑπάρχει δεξαμενὴ, στήν ὁποία διοχετευόταν τό περισσευούμενο νερό τῆς μεγάλης δεξαμενῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ φρουρίου μέ πῆλινους σωλῆνες, ἐγκιβωτισμένους στό πάχος τῶν τοίχων. Στῇ γωνία ἄκριβῶς τοῦ περιβόλου,

πίσω ἀπὸ τή δεξαμενὴ, ὑπάρχει χτιστὸ φυλάκιο πού παρακάμπτεται ἀπὸ τὸν περίπατο τῶν τοίχων μέ τήν κατασκευή, στό σημεῖο αὐτό, μικρῆς τοξωτῆς γέφυρας.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Π λ ά τ α ν ο ς Κ υ ν ο υ ρ ί α ς

Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς (Ἀρώματος)

Σέ ἀπόσταση μιᾶς περίπου ὥρας ἀπὸ τὸ χωριὸ Πλάτανος, τήν ἐρημιὰ τοῦ ὄρεινου τοπίου διακόπτουν τά ἐρείπια τῆς μονῆς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (Ἀρώματος), πού, ἂν καί κατακάηκε ἀπὸ τὸν Ἱμπραήμ, ἐξακολουθοῦσε νά λειτουργεῖ τό 1829, κατέχοντας μάλιστα καί ἀξιόλογη περιουσία⁵. Σήμερα διατηροῦνται μόνο τά ἐρείπια τοῦ καθολικοῦ, λείψανα κτιρίων καί μιὰ διδυμὴ θολοσκέπαστη δεξαμενὴ.

Τό καθολικόν, διαστ. 10×3,50 μ., ἀπὸ τό ὁποῖο σώζονται τμήματα μόνο τῶν πλαγιῶν καί τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, διαιρεῖται ἀπὸ δύο ζεύγη παραστάδων σέ τρία κατὰ μήκος τμήματα (Π ἰ ν. 71 α). Τό μεσαῖο ἔχει μήκος 3,30 μ., πού σέ συνδυασμὸ μέ τό πλάτος τοῦ ναοῦ, τό τύμπανο τυφλοῦ τόξου πού διακρίνεται σὸ βόρειο τοῖχο καί τό σωζόμενο τόξο πού ἔβωνε τίς δύο δυτικές παραστάδες, δημιουργεῖ τήν ἐντύπωση ὅτι στεγαζόταν μέ τροῦλο. Στούς πλάγιους τοίχους τῶν ἀκραίων τμημάτων ἀνοίγονται τυφλά τόξα διαμέτρου 2,20 μ. τό καθένα καί βάθους 0,60 μ. Πρέπει δηλαδή νά ἔχουμε τή συνηθισμένη στήν τουρκοκρατία μορφή τοῦ μονόχωρου θολοσκέπαστου ναοῦ μέ τροῦλο, πού στηρίζεται στίς καί μῆκος καμάρες καί στά ἀβαθὴ τυφλά τόξα πού ἀνοίγονται στούς πλάγιους τοίχους⁶. Στούς τοίχους διατηροῦνται ἐλάχιστα σπαράγματα μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν.

Κ ω τ ἰ λ ι Μ ε γ α λ ο π ὀ λ ε ω ς

Ναός Ἀγίου Δημητρίου

Τό χωριόν, πού κατολισθαίνει σιγά σιγά, μεταφέρθηκε σέ ἀσφαλέστερο μέρος καί ἡ μεγάλη τετρακίονα ἐνοριακὴ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, πού πρέπει νά χτίστηκε σὸ β' μισό τοῦ 19ου, ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ. Μερικὲς ἀπὸ τίς εἰκόνες τῆς μεταφέρθηκαν ἤδη στὴ νέα ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς. Πιὸ ἀξιόλογη εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, λαϊκῆς τέχνης μέ ἀρκετά δυτικὰ στοιχεῖα, πού, σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή τῆς, ἐξοικονομήθη ἢ παροῦσα ἡκόνα διὰ χειρὸς ἐμοῦ Πέτρου Σοκρέα ἡ Γενιματᾶ ἐν Κουτίφαρι τὴν 14 οὐβρίου 1857. Ἀρκετά καλὸ εἶναι ἐπίσης καί τό ξυλόγλυπτο τέμπλο τοῦ ναοῦ.

Λ ε υ κ ᾶ σ ι Κ α λ α β ρ ὺ τ ω ν

Ναός Ἀγίου Δημητρίου

Δικίονα σταυροειδῆς ἐκκλησία στό νεκροταφεῖο τοῦ

5. Ἑλένη Μπελιά, Στατιστικὰ στοιχεῖα περὶ τῶν μοναστηρίων Ἀρκαδίας κατὰ τὴν Καποδιστριακὴν περίοδον (1829). Πελοποννησιακά 1B (1976-77), σ. 135.

6. An. Orlandos, L'architecture religieuse en Grèce pendant la domination turque, l'hellénisme contemporain 1953, σ. 187.

4. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 410.

χωριού. Ἐντοιχισμένη ἐπιγραφή στή βόρεια πλευρά, πού ἀναγράφει ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ τὸ 1856, ἀναφέρεται πιθανότατα στήν προσθήκη ἐπιμήκους νάρθηκα στή δυτική πλευρά.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ στέγαση τοῦ ναοῦ. Τά δύο ἀνατολικά χαμηλά γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται μέ φουρνικά, ἐνῶ τά δυτικά μέ τεταρτοκυλινδρικούς θόλους, ἕνα σύστημα πού πρωτοεμφανίστηκε στή Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας καί ἐφαρμόστηκε κυρίως ἀπό τὸ β' μισό τοῦ 12ου αἰ. καί ἔπειτα στήν Κορινθία καί Ἀργολίδα (Ταξιάρχης καί παλαιά μονή Φανερωμένης Σοφικοῦ, Ἀγία Μαρίνα Λιγουριού, Ἱερός Ἰωάννης Πλάτσας Μάνης κ.ά.)⁷.

Ἡ ἀπλή τοιχοδομία τῆς ἐκκλησίας, τά λίγα καί στενά παράθυρα καί οἱ μεγάλες δίριχτες στέγες τοῦ ἀνατολικοῦ καί δυτικοῦ μέρους, πού συμπεριλαμβάνουν τίς κεραίες τοῦ σταυροῦ καί τά γωνιακά διαμερίσματα, εἶναι στοιχεῖα πού χρονολογοῦν τὸ ναὸ στὸ 18ο ἢ τὸ πολὺ στὸ β' μισό τοῦ 17ου αἰ.⁸ (Π ἰ ν. 71 β).

Στὴν ἐκκλησία ὑπάρχουν ἀναρτημένες ἀρκετές εἰκόνες τοῦ 18ου καί 19ου αἰ. (Ἱερός Δημήτριος, Χριστὸς ἐνθρονός, Παναγία Βρεφοκρατοῦσα, Πρόδρομος, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καί Ἱερός Γεώργιος). Ἀρκετές εἰκόνες τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἐπισημάνθηκαν καί στὸ γυναικωνίτη.

Σ τ α υ ρ ο π ῆ γ ι ο Μ ε σ σ η ν ῖ α ς

Ναὸς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου

Πρόκειται γιὰ τὴν ἐνοριακὴ ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ (ἐξωτ. διαστ. περίπου 11×4,5 μ.). ἔχει τὴ συνηθισμένη στήν τουρκοκρατία μορφή τοῦ μονόκλιτου καμαροσκέπαστου ναοῦ μέ τροῦλο, πού στηρίζεται στίς κατά μήκος καμάρες

καί σέ ἀβαθὴ τυφλά τόξα πού ἀνοίγονται στὸ πάχος τῶν πλάγιων τοίχων. Ἐνισχυτικοὶ δακτύλιοι (σφενδόνια) στὰ σημεῖα ὅπου ὁ τροῦλος συναντᾷ τίς καμάρες, ἐξασφαλίζουν τὴν ὁμαλὴ καί ἀνετη μεταβίβαση τῶν ὀρθώσεων του.

Ὁ ναὸς εἶναι χτισμένος μέ κοινὴ ἀργολιθοδομή καί ὡς μόνη ἐξωτερικὴ διακόσμηση ἔχει ἕνα λιθοχτιστὸ ἡμικυλινδρικό κοσμητὴ πού τὸν περιβάλλει στὰ 3/4 περίπου τοῦ ὕψους του καί ἕνα τυφλὸ τόξο διπλῆς καμπυλότητος πάνω ἀπὸ τὸ μονόλοβο παράθυρο τοῦ ἱεροῦ (Π ἰ ν. 71 δ). Ὁ ἡμικυλινδρικός κοσμητὴς, καθὼς καί οἱ κιλλίβαντες τοῦ μονόλιθου ὑπέρθυρου τῆς βόρειας θύρας τοῦ ναοῦ, διατηροῦν, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀναμνήσεις τῆς βενετοκρατίας. Τὸ ὑπέρθυρο αὐτὸ (Π ἰ ν. 71 γ) κοσμεῖται στὸ κέντρο μέ ἑλαφρὰ ἔξεργον δικέφαλο ἀετὸ ἀνάμεσα σέ δύο κυπαρίσσια, ἐνῶ στήν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια ἐγγράφη ἐπιγραφή ὑπενθυμίζει ὅτι:

ΑΝΑΚΕΝΗΣΘΗ ΟΥ	ΑΛΗ ΣΗΝΑΡΟΜΗΝ
ΤΟΣ Ο ΠΑΝΕΣΠΤΟ	ΚΕ ΕΞΟΔΟΝ ΤΟΝ <Ε>Ν
Σ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑ	ΟΡΗΤΟΝ ΤΟΥ ΒΑΡ
ΓΗΑΣ ΘΕΟ[ΤΟΚΟ]Υ	ΟΥΣΟΤΟΝ 1747

Ἡ ἐκκλησία εἶναι κατάγραφη μέ τοιχογραφίες τῶν ἀναγνώστη Φιλιππάκη καί ἀναγνώστη Καλιέργη ἐκ Προαστίου (σημερινοῦ Προαστίου τῆς Καρδαμύλης), πού περάτωσαν τὸ ἔργο τους τὸ 1786⁹.

Στὸ ἐνδιαφέρον ξυλόγλυπτο τέμπλο, πού κατασκευάστηκε πρὶν τὴν τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ, ἐπισημάνθηκαν τρεῖς ἀξιόλογες εἰκόνες (Βρεφοκρατοῦσα-Χριστὸς-Πρόδρομος) πού φιλοτεχνήθηκαν τὸ 1776 διὰ χειρὸς Γεωργίου ἱερέως.

Ν. ΖΙΑΣ-Ι. ΚΑΚΟΥΡΗΣ

7. ΑΒΜΕ Α (1935), σ. 60 κ.ε., καί Α. Βον, δ.π., σ. 586. Ὁ Βον ὑποστηρίζει πὺς οἱ τεταρτοκυλινδρικοὶ θόλοι ὀφείλονται σέ δυτικὴ ἐπίδραση, ἐνῶ ὁ Ὀρλάνδος ὅτι εἶναι ἐκινῶση τῶν Βυζαντινῶν.

8. Τὸ χωριὸ πού ὀνομαζόταν Τσορωτά, σχετίζεται μέ τὸν ὀνομαστὸ γαιοκτήμονα καί πολέμαρχο Γεώργιο Τσορωτάμπεη ἢ Τσερντοτάμπεη (α' μισό 16ου αἰ.) καί ἀναφέρεται ρητὰ σέ ἔγγραφο τοῦ Μ. Σπηλαίου τοῦ 1641 (Γ. Παπανδρέου, Ἱστορία τῶν Καλαβρύτων, σ. 280).

9. Οἱ ἴδιοι ζωγράφοι ἔχουν φιλοτεχνήσει τὸ 1787 καί τίς τοιχογραφίες τῆς Ἱεράς Παρασκευῆς στὸ γειτονικὸ κᾶστρο τῆς Ζαρνάτας, ὅπου σύμφωνα μέ τὴν ἐπιγραφή ὁ μὲν Φιλιππάκης κατάγει ἀπὸ τὴν Ἀνδρούβιστα (σημ. Ἱερωχώρι), ὁ δὲ Καλιέργης ἀπὸ τὸ Προάστιο. Βλ. σχετικὰ ΠΑΕ 1976, σ. 234.

ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΜΙΣΤΡΑ

Ἡ δραστηριότητα τῆς Ἐπιμελητείας Μιστρά μπορεῖ νά συνοψιστεῖ στά ἑξῆς:

ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Καταβλήθηκε προσπάθεια γιὰ τήν ἀσφάλιση καί προστασία τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τοῦ Μιστρά. Γιά τήν προστασία ἀπό πυρκαγιά κρίθηκε ἀναγκαῖο νά ἀντικατασταθεῖ τὸ ἡλεκτρικὸ δίκτυο. Ἐγινε μερική ἀλλαγὴ καί ἐνίσχυση τοῦ ἡλεκτρικοῦ δικτύου στὰ γραφεῖα, τὸν ξενώνα καί ἀνανέωση ὑδροχρωμάτων καί κουφωμάτων στὰ γραφεῖα. Ἀντικαταστάθηκαν φθαρμένες κλειδαριές στὶς πύλες τοῦ χώρου. Ἀκόμη τοποθετήθηκαν ἑξὶ σιδερένια παράθυρα σὲ ναοὺς τοῦ Μιστρά, δύο ξύλινες πόρτες στὸ κτίριο τὸ λεγόμενο «τζαμί» τῆς Μονεμβασίας, ὅπου στεγάζεται ἡ ἀρχαιολογικὴ συλλογὴ τῆς περιοχῆς, καί μία ξύλινη πόρτα στὸ ναὸ τὸ λεγόμενο τῶν Μαυρομιχαλαίων στὸ Λιμένι τῆς Ἀρεοπόλεως.

Ἰδιαίτερη σημασία δόθηκε στὴν ὀργάνωση νέων ἀρχείων καί τὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν ὑπαρχόντων. Ἔτσι: 1) Ἀρχισε ὁ καταρτισμὸς ἀρχείου τῶν ἀντικειμένων τοῦ Μουσείου Μιστρά, μὲ τὴν ταύτιση, καταγραφὴ σὲ εἰδικὰ δελτία καί συστηματικὴ φωτογράφησή τους. Ἦδη τελείωσε ἡ φωτογράφιση τῶν γλυπτῶν τῆς κάτω αἵθουσας τοῦ Μουσείου. 2) Δημιουργήθηκε ἀρχεῖο βιβλιογραφίας τῶν μνημείων τοῦ νομοῦ Λακωνίας. 3) Ἐνημερώθηκε συστηματικὰ καί συμπληρώθηκε τὸ ὑπάρχον ἀρχεῖο τῶν μνημείων τοῦ νομοῦ. 4) Πλουτίστηκε σημαντικὰ τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο τῶν μνημείων.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Μιστράς

Συνεχίστηκε καί φέτος ἡ προσπάθεια¹ γιὰ τὴ διάσωση ἀπὸ τὴ φθορὰ τοῦ χρόνου τῶν ἀστικῶν κτιρίων τοῦ Μιστρά. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς προσπάθειας ἔγιναν μικρῆς ἐκτασης στερεωτικὲς ἐργασίες, ἀπὸ τοπικὸ συνεργεῖο², σὲ ἑξὶ σπίτια τῆς περιοχῆς στὰ βορειοδυτικὰ τῆς οἰκίας Λάσκαρη.

Σὲ πρώτη φάση ἔγιναν ἐργασίες καθαρισμοῦ καί στερεωτικῆς, ὅπως ἐμφραξὴ ρωγμῶν, στερέωση καί στεγανοποίηση ἀπολήξεων τοίχων, καί ἐπιμελημένη καί προσεχτικὴ ἀρμολόγηση τῆς τοιχοποιίας τους (Π ἰ ν. 72 α-β). Ἐργασίες σὲ μεγαλύτερη ἐκταση ἔγιναν στὰ κτίρια ποὺ ἀναφέρονται στὸ βιβλίο τοῦ Millet (Mistra, Paris 1910, πίν. 1 καί 5,1) μὲ τὰ γράμματα F, G καί H.

Τὸ κτίριο F εἶναι μεγάλων διαστάσεων σπίτι καί ἀποτε-

λεῖται ἀπὸ ἰσόγειο καί ὄροφο ποὺ διαμορφώνεται σὲ μιά μεγάλη αἶθουσα σχήματος Γ, τὸ βυζαντινὸ «τρικλινον»³ ἢ «τρικλινάρι» μὲ πλῆθος τοξωτῶν ἀνοιγμάτων καί ἐσωτερικῶν κογχῶν.

Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ σώζεται ἡ ἐστία καί στὴ μέση περίπου τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ τὸ ἀποχωρητήριο. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ τρικλίνου εἶχε, σὲ νεότερους χρόνους, κατασκευαστεῖ μικρὸς φούρνος ποὺ σωζόταν ἡμιερείωμενος. Διάφορα ἄλλα ἄχρηστα οἰκοδομικὰ ὀλικά καί βλάστηση συμπλήρωναν, μαζί μὲ ἐτοιμόρροπα τμήματα τῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, τὴν εἰκόνα ἐγκατάλειψης.

Ἀρχικὰ ἔγινε καθαρισμὸς τοῦ κτιρίου καί κατεδαφίστηκε ὁ νεότερος φούρνος στὸ κέντρο τοῦ τρικλίνου. Στερεώθηκαν ἐτοιμόρροπα τμήματα καί συμπληρώθηκαν, μὲ βάση τὰ σωζόμενα στοιχεῖα, πώρινα πλαίσια τῶν ἀνοιγμάτων καί ἀρμολογήθηκαν ὀρισμένα τμήματα τῶν τοίχων.

Συνεχόμενο μὲ τὸ F εἶναι τὸ σπίτι G, ποὺ ὅλο τὸν ἰσόγειο χώρο τοῦ κατέχει μεγάλος «ὀμβροδέκτης». Στὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου σώζεται τὸ ἀνοιγμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο γίνονταν ἡ ἀντλησὴ τοῦ νεροῦ. Ἀνησυχητικὲς φθορὲς στὴν τοιχοποιία τοῦ ἐξωτερικὰ καί μεγάλῃ διαμπερὲς ρωγμὴ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἐγκυμονοῦσαν κινδύνους κατάρρευσης. Γι' αὐτὸ ἔγιναν κλείσιμο τῆς ρωγμῆς, μὲ συμπλήρωση τῶν τμημάτων ποὺ εἶχαν καταπέσει, καί προσεχτικὴ ἀρμολόγηση. Σαφεῖς ἦταν οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ παραθύρου τοῦ μικροῦ βοηθητικοῦ χώρου.

Στὸ σπίτι G, καθὼς καί στὸ H, ἔγιναν ἐκτὸς τῶν στερεωτικῶν ἐργασιῶν καί συμπληρώσεις, ὅπου ὑπῆρχαν στοιχεῖα, τῶν πώρινων πλαισίων τῶν θυρῶν, τῶν παραθύρων καί τῶν ἀρμαρίων.

Τὸ σπίτι F μὲ τὸ «σύγκολλο» τοῦ G εἶναι ἀπὸ τὰ παλιὰ καί ὠραῖα δείγματα σπιτιῶν τοῦ Μιστρά καί ἀξίζει νά σκεφτεῖ κανεὶς γιὰ τὴν πλήρη ἀναστήλωσή τους, δεδομένου ὅτι τὰ σωζόμενα στοιχεῖα ἐπιτρέπουν μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τῶν κτιρίων.

Μικρὲς ἐργασίες ἔγιναν στὴν κύρια πύλη, τὴ γνωστὴ ὡς Πύλη Β. Συγκεκριμένα, γιὰ τὴν εὐκόλῃ πρόσβαση τῶν ἐπισκεπτῶν, ἔγινε μικρὴ διαπλάτυνση, μείωση τοῦ ὕψους καί ἐπιδιορθώσεις στὰ φθαρμένα λίθινα σκαλοπάτια μπροστὰ ἀπὸ τὴν πύλη. Ἐπίσης ἐπιδιορθώθηκαν τὰ πρῶτα σκαλοπάτια τῆς μικρῆς λίθινης σκάλας, ἀμέσως μετὰ τὴν ἴδια πύλη. Τέλος, ἔγινε λιθόστρωση τοῦ χώρου μπροστὰ καί πλὴι στὸ ἐκδοτήριο εἰσιτηρίων τῆς ἴδιας πύλης.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Μιστράς

Μονὴ Ὁδηγητρίας

Συνεχίστηκαν⁴ οἱ ἐργασίες συντήρησης καί ἀποκατά-

1. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 301-302.

2. Μὲ ἐπικεφαλὴς τὸν ἐμπειρο ἀρχιτεχνίτη κ. Ἀθαν. Ρουμελιώτη.

3. Α. Ὀρλάνδος, Παλάτια καί σπίτια τοῦ Μιστρά, Ἀθῆναι 1937, σ. 62-63.

4. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 170-26 (1971): Χρονικά, σ. 192-27 (1972): Χρονικά, σ. 302 καί 28 (1973): Χρονικά, σ. 241.

στασης του ζωγραφικού διακόσμου του μνημείου από συνεργείο συντηρητών του ΚΣΑ, με υπεύθυνο το ζωγράφο-συντηρητή κ. Φ. Ζαχαρίου.

Εκτός από το χώρο των χρυσοβούλλων και το νοτιοανατολικό παρεκκλήσι, σ' όλη την υπόλοιπη τοιχογραφημένη επιφάνεια του κυρίως ναού του υπερώου, του νάρθηκα και των λοιπών παρεκκλησίων έγιναν αναλυτικά οι έξης εργασίες: α) Αφαίρεση τσιμέντων, που είχαν τοποθετηθεί παλιότερα, σε μία προσπάθεια να συγκρατηθούν τα απειλούμενα με κατάρρευση τμήματα των τοιχογραφιών. β) Συμπληρωματικές στερεώσεις του υποστρώματος των τοιχογραφιών. γ) Τελικός καθαρισμός με μηχανικά μέσα. δ) Συμπλήρωση φθορών με κονίαμα ουδέτερου τόνου και ε) Αισθητική παρουσίαση των παραστάσεων. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Γεράκι

Ναός 'Αγίου Νικολάου

Εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών έγιναν και στο μικρό, μάλλον άγνωστο, ναό του 'Αγίου Νικολάου, που βρίσκεται στην δμώνυμη τοποθεσία, σε άρκετη απόσταση έξω από το Γεράκι προς το 'Αλεποχώρι. Ο ναός ανήκει στον τύπο της μονόκλιτης, καμαροσκέπαστης βασιλικής (διαστ. 5,70×4,40 μ.). Η κόγχη διαμορφώνεται ημικυκλική εξωτερικά, με ένα μικρό παράθυρο. Η τοιχοδομία είναι αργολιθοδομή με χρήση κεραμιδιών στους άρμους. Εσωτερικά έχει χτιστό τέμπλο με ένα μόνο άνοιγμα προς το 'Ιερό. Στο πάχος του βόρειου τοίχου ανοίγονται τρία άνισα άψιδώματα και πρέπει, για λόγους συμμετρίας, να υπήρχαν αντίστοιχα και στο νότιο τοίχο, που όμως είναι νεότερος όπως και η καμάρα και μέρος του δυτικού τοίχου.

Από το ζωγραφικό του διάκοσμο⁵ σώζει ο ναός αρκετά μεγάλο μέρος. Στο τεταρτοσφαίριο της άψιδας εικονίζεται ο 'Αγιος Νικόλαος στηθαίος και κάτω οι συλλειτουργούντες Ιεράρχες με δύο αγγέλους-διάκονους. Στη μέση διακρίνεται το "Αγιο Ποτήριο. Στο πρώτο τυφλό άψιδωμα του βόρειου τοίχου, που είναι το μικρότερο και έχει θέση κόγχης πρόθεσης είναι ο "Αγιος Στέφανος ο Πρωτομάρτυς (Π i v. 72 γ) και πάνω από αυτό δύο στηθάρια επισκόπων. Στο τύμπανο του ανατολικού τοίχου, στη θέση που άπαντα συνήθως στίς ξυλόστεγες βασιλικές, εικονίζεται ή 'Ανάληψη και κάτω απ' αυτή δεξιά και αριστερά της κόγχης, ο Εὐαγγελισμός.

Από το δωδεκάορτο έχουν σωθεί επίσης τμήματα της Πεντηκοστής, ανατολικά, και της Σταυρώσεως, στο τύμπανο του δυτικού τοίχου. Στόν ίδιο τοίχο σώζεται επίσης μέρος της παράστασης του 'Ελκόμενου. Στο τέμπλο υπάρχει μόνο ή Παναγία, ένθρονη, με το Χριστό. Από τόν κύκλο του βίου του άγιου, στόν οποίο είναι αφιερωμένος ο μικρός ναός, σώζονται τμήματα τεσσάρων σκηνών στο

βόρειο τοίχο. Στά τύμπανα του δυτικού και του μεσαίου τυφλού άψιδώματος συναντάμε τίς παραστάσεις του 'Αγίου Δημητρίου επιππου και του επώνυμου άγιου, αντίστοιχα. Σώζονται επίσης μεμονωμένες παραστάσεις τών 'Αγίων 'Ιωακείμ και 'Αννας, 'Ανδρονίκου και Σοφίας, καθώς και άλλων αδιάγνωστων άγιων στό βόρειο και δυτικό τοίχο.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του 'Αγίου Νικολάου, που πλουτίζει την ιστορία της βυζαντινής τέχνης στην περιοχή, με βάση τεχνολογικά κυρίως κριτήρια, μπορεί να τοποθετηθεί στο β' μισό του 13ου αλ.

Οι εργασίες αποκατάστασης του ζωγραφικού διακόσμου (στερέωση του υποστρώματος, αφαίρεση κρυσταλλικών αλάτων, καθαρισμός, κλείσιμο ρωγμών με κονίαμα και αισθητική παρουσίαση) έγιναν από συνεργείο συντηρητών της 'Υπηρεσίας με υπεύθυνο τόν καλλιτέχνη-συντηρητή κ. Σταύρο Παπαγεωργίου.

Ναός 'Αγίου Σώζοντα

Η άνεύρεση τμήματος τοιχογραφίας κάτω από τά νεότερα κονιάματα στό χώρο του 'Ιερού Βήματος⁶, όδηγησε σε νέα έρευνα για διαπίστωση ύπαρξης ή όχι τοιχογραφιών στην υπόλοιπη επιχρισμένη επιφάνεια. Η έρευνα υπήρξε θετική και έτσι άρχισε ή μεθοδική αφαίρεση τών κονιαμάτων σε όλο τό 'Ιερό Βήμα, που είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη τών παρακάτω παραστάσεων:

Κόγχη 'Ιεροῦ. Χωρίζεται σε τέσσερις ζώνες: (α) Στο τεταρτοσφαίριο της άψιδας ή Παναγία ένθρονη, βρεφοκρατούσα, ανάμεσα σε δύο αγγέλους. (β) Η Κοινωνία τών 'Αποστόλων σε δύο σκηνές. (γ) Στη μέση, πάνω από τό δίλοβο παράθυρο της κόγχης, τό "Αγιο Μανδύλιο και ανά δύο Ιεράρχες δεξιά και αριστερά. (δ) Τό γνωστό θέμα του Μελισμοῦ με τούς συλλειτουργούντες Ιεράρχες.

Στό βόρειο τοίχο του 'Ιεροῦ πάνω ή παράσταση τών Εισοδίων της Παναγίας και κάτω της φυγής στην Αίγυπτο. Στο νότιο τοίχο πάνω ή Γέννηση της Παναγίας, κάτω ή Μεσοπεντηκοστή και σε τρίτη ζώνη κάτω από αυτήν ή κεφαλή του 'Αγίου 'Ανανία. Στην καμάρα του 'Ιεροῦ αποκαλύφθηκε μέρος της παράστασης της 'Αναλήψεως. Στο διακονικό, από την παράσταση στό τεταρτοσφαίριο της κόγχης ελάχιστα μόνο ίχνη. Σε δεύτερη ζώνη, κάτω τρεις όλόσωμοι Ιεράρχες και στην τρίτη δύο ακόμη Ιεράρχες. Στο βόρειο τοίχο οι κεφαλές τών 'Αγίων Κύρου και 'Ιωάννη του Θαυματουργού.

Στίς παραπάνω παραστάσεις έγινε στερέωση υποστρώματος και αφαίρεση αλάτων με μηχανικό τρόπο και στίς περισσότερες στερέωση χρώματος. Παράλληλα, έγινε πλήρης συντήρηση τών γνωστών τοιχογραφιών του τρούλου⁷ (Π i v. 73 α). Από τίς όποιες αφαιρέθηκαν οι μεταγενέστερες κακότεχνες επιζωγραφησεις που άλλόιωναν αισθητικά τίς μορφές.

Οι εργασίες εκτελέστηκαν από συνεργείο συντηρητών

5. Κριτική παρουσίαση τών τοιχογραφιών του 'Αγίου Νικολάου έκανε ή όπογράφουσα στό Α' Συνέδριο Λακωνικών Σπουδών τόν 'Οκτώβριο του 1977 στη Σπάρτη.

6. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 20 και ΑΑΑ IV (1972), σ. 157, εικ. 3.
7. ΑΕ 1971, Χρονικά, σ. 1-7, πίν. Β' και Γ'.

του ΚΣΑ με υπεύθυνους τούς καλλιτέχνες-συντηρητές Θάλεια και Σταύρο Παπαγεωργίου.

Εκτός από τις εργασίες αυτές, τό συνεργείο ασχολήθηκε με τόν έλεγχο τής κατάστασης τών τοιχογραφιών πού είχαν συντηρηθεί παλιότερα καί με τήν εκτέλεση συμπληρωματικών έργων, στερεωτικής κυρίως μορφής, στό ναό τών Ἀγίων Θεοδώρων στή θέση Χαλάσματα Γερακίου.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Κατά τή διάρκεια περιοδεϊών έγινε επισήμανση, καταγραφή καί φωτογράφιση άγνωστων ή ελάχιστα γνωστών μνημείων. Παράλληλα, επιδιώχθηκε ή φωτογράφιση καί ή συγκέντρωση έλλειπόντων στοιχείων γνωστών μνημείων.

Σκουτάρι

Στό χωριό Σκουτάρι τής έπαρχίας Γυθείου, έγινε καταγραφή 14 ναών οί όποιοι, εκτός τής Ἀγίας Βαρβάρας, είναν μεταβυζαντινά κτίσματα. Ένδεικτικά αναφέρονται οί ακόλουθοι:

Ναός τής Ἀγίας Βαρβάρας στήν παραλία του χωριού. Είναι βυζαντινός δικιόνιος σταυροειδής μέ τρούλο. Έξωτερικά από τίς μεταγενέστερες επεμβάσεις έχει άλλοιωθει κάπως ή μορφή καί καλυπτεί ή τοιχοδομία του. Κάτω όμως από τό παχύ επίχρισμα διακρίνονται οί κεραμοπλαστικές διακοσμήσεις του τρούλου καί τής δυτικής όψης. Ο τρούλος είναι οκτάπλευρος μέ μονόλοβα, μακρόστενα παράθυρα καί μέ μαρμαρίνους κιονίσκους στίς άκμές⁸ (Π ί ν. 73 β), όπως φαίνεται καθαρά καί σέ παλιά φωτογραφία (Π ί ν. 73 γ). Στό έσωτερικό του ναού σώζονται λίγες, κακότεχνες τοιχογραφίες νεότερων χρόνων.

Ναός του Ἀγίου Ἰωάννου του Χρυσόστομου μέσα στό χωριό. Είναι μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, μέ ένισχυτική ζώνη στή μέση τής καμάρας, χτισμένος μέ έγχώριο λίθο. Σέ διάφορα σημεία του υπάρχουν ρωγμές πού σύμφωνα μέ πληροφορίες προέρχονται κυρίως από τόν ισχυρό σεισμό του 1896. Ίδιας μορφής ρήγματα παρατηρούνται καί σέ άλλους ναούς του χωριού.

Έσωτερικά ό ναός είναι κατάγραφος μέ τοιχογραφίες, πού έχουν ανάγκη συντήρησης. Χρονολογούνται, σύμφωνα μέ τήν κτητορική έπιγραφή⁹ στό νότιο τοίχο, στό 1750. Η τεχνολογία τους είναι λαϊκή, μέ έντονα χρώματα, ή εικονογραφία όμως είναι πολύ ενδιαφέρουσα (Π ί ν. 74 α).

Ναός τής Παναγίας. Ίδιου αρχιτεκτονικού τύπου μέ τόν προηγούμενο. Τό αρχικό μήκος του μειώθηκε

πρόσφατα μέ βάρβαρη επέμβαση τών κατοίκων γιά νά άνοιχτεί δρόμος μπροστά. Έτσι ό δυτικός τοίχος είναι νέος χωρίς τοιχογραφίες. Χτίστηκε όμως από τό ύλικό τής κατεδάφισης του δυτικού μέρους του ναού καί στήν τοιχοποιία του μπορεί κανείς εύκολα νά διακρίνει τμήματα καταστραμμένων τοιχογραφιών. Ο υπόλοιπος ναός είναι κατάγραφος μέ τοιχογραφίες ίδιας τέχνης μέ του Ἀγίου Ἰωάννου του Χρυσοστόμου.

Στό σημερινό ένοριακό ναό τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου¹⁰ σώζονται ένα γλυπτό καί τέσσερα κιονόκρανα παλιότερου ναού, παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στή μέση περίπου του ναού, στό δάπεδο, έχει ένσωματωθεί μαρμαρίνο θωράκιο, διαστ. 1,27×1 μ., από τό όποιο λείπει μέρος τής δεξιάς στενής πλευράς του (Π ί ν. 74 β). Η επιφάνειά του διακοσμείται στό κέντρο μέ τό γνωστό θέμα του οκτάκτινου χρίσματος μέσα σέ διπλό ανάγλυφο κύκλο. Οί άκρες τών άκτίνων καμπυλώνονται πρós τά μέσα καί σχηματίζουν στά κενά, καρδιόσχημα φύλλα. Ο έξωτερικός κύκλος πού περιβάλλει τό χρίσμα, περιτυλίγεται σάν κόμβος στή βάση καί οί άκρες του σάν βλαστοί άπλώνονται δεξιά καί άριστερά έλικοειδώς καί καταλήγουν σέ φύλλα κισσού.

Τό διακοσμητικό θέμα του άπαντά συχνά σέ θωράκια καί πλευρές σαρκοφάγων στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, κυρίως τόν 5ο καί 6ο αί.¹¹

Τά κιονόκρανα, καθώς καί οί κορμοί τών κίωνων, είναι επιχρισμένα μέ παχύ κονίαμα κάτω από τό όποιο ξεχωρίζουν οί διακοσμήσεις τους. Τά δύο ανατολικά έχουν όμοια διακόσμηση, μέ σταυρό στό κέντρο καί λογχοειδή φύλλα στίς άκρες. Τά δυτικά είναι άνόμοια καί διακοσμούνται μέ φύλλα άκανθας.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Μονεμβασιά

Ἀγιος Νικόλαος

Στόν όμώνυμο ναό του χωριού καταγράφηκαν τέσσερις εικόνες μεταβυζαντινής τέχνης:

α) Ο Χριστός ένθρονος μέ τά σύμβολα τών ευαγγελιστών, καλή τέχνης, β) Ένδιαφέρουσα εικόνα του Προφήτη Έλισαίου, γ) Παναγία του τύπου Pietà, δ) Η Ύπαπαντή.

Βορδόνια

Στό χωριό πού είναι τόπος καταγωγής του λαϊκού καλλιτέχνη Π. Ζωγράφου, πού μέ δύο γιούς του εικονογράφησε τά άπομνημονεύματα του Μακρυγιάννη, βρέθηκαν καί καταγράφηκαν εικόνες μέ τήν ύπογραφή του γιού του Δημητρίου Ζωγράφου καί άλλες χωρίς ύπογραφή, τής

8. Στό χωριό μάς πληροφόρησαν ότι παλιότερα γύρω από τό ναό υπήρχαν κι άλλα κτίσματα καί ότι στίς στέγες τους είχε φυτρώσει πελώρια βελανιδιά. Έπιβεβαίωση τών παραπάνω, εκτός τών σωζομένων στό νότιο καί ανατολικό μέρος του ναού δρειπίων, άποτελεί ή φωτογραφία (Π ί ν. 73 γ) πού μάς παραχωρήθηκε από κάτοικο του χωριού.

9. Ν. Δρανδάκη, Χριστιανικά έπιγραφαί Λακωνικής, ΑΕ 1967, σ. 171, ύποσημ. 2.

10. Ο ναός είναι τρίκλιτη βασιλική μέ τρούλο. Στό Ίερό, πού χωρίζεται από τόν κυρίως ναό μέ όρθια ξυλόγλυπτο τέμπλο, σώζονται τμήματα τοιχογραφιών του 18ου αί.

11. Βλ. πρόχειρα Γ.Α. Σωτηρίου, Αί Χριστιανικά Θήβαι τής Θεσσαλίας, 1931, σ. 77-78, Γ. καί Μ. Σωτηρίου, Η βασιλική του Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 1952, σ. 172, πίν. 47 δ, καί κυρίως Α. Όρλάνδου, ΑΒΜΕΙΒ (1973), σ. 103-104, μέ πολλά παραδείγματα καί σχετική βιβλιογραφία.

ΐδιας ὁμως τεχνοτροπίας. Τὴν τέχνη τοῦ Δημητρίου Ζωγράφου καὶ τοῦ ἐργαστηρίου του χαρακτηρίζουν ἔντονη διακοσμητικὴ διάθεση καὶ δυτικὲς ἐπιδράσεις. Οἱ εἰκόνες ποὺ καταγράφηκαν σὲ ναοὺς τῶν συνοικισμῶν τῆς Βορδόνιας εἶναι οἱ ἑξῆς:

Ναὸς τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνα στὴ Σουλῆνα

Στὸ προσκυνητὰρι εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνα, ἔνθρονου, διαστ. 0,90×0,60 μ. Ἐπιγραφή: 1831 Χειρ. Δ.Ζ.

Ναὸς Ζωοδόχου Πηγῆς νεκροταφείου Σουλῆνας

Στὸ τέμπλο: α) Χριστὸς ἔνθρονος, διαστ. 0,90×0,61 μ., β) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, διαστ. 0,895×0,61 μ. γ) Παναγία, διαστ. 0,89×0,605 μ. καὶ δ) εἰκόνα Ζωοδόχου Πηγῆς, διαστ. 1,045×0,595 μ. μὲ χρονολογία ΑΩΙΑ(1811) διαφορετικῆς τεχνοτροπίας ἀπὸ τίς προηγούμενες¹².

Ναὸς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὴν Ἐπάνω Χώρα

Στὸ τέμπλο: α) Χριστὸς ἔνθρονος, διαστ. 1,07×0,80 μ. Ἐχει ἐπιγραφή: Ἐπιδιωρθωθὲν χειρὶ Χατζῆ Χριστοφόρου μοναχοῦ Ἀγιορεῖτου εἰς μνημόσυνον Γονέων καὶ Ἀδελφῶν αὐτοῦ. Ἐν ἔτει 1870. β) Παναγία Βρεφοκρατούσα ΜΡ ΘΥ Ἡ κυρία τῶν Ἀγγέλων, διαστ. 1,07×0,80 μ. Στούς παραπάνω ναοὺς καταγράφηκαν καὶ ἄλλες εἰκόνες λαϊκῆς τεχνοτροπίας, καθὼς καὶ ἑξὶ ἀντιμῆνσια τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰ., μὲ ἀκριβὴ χρονολογία τὸ καθένα. Ἀπὸ αὐτὰ σημαντικότερο εἶναι ἀντιμῆνσιο τοῦ 1837, ἔργο τοῦ Δ. Ζωγράφου μὲ ἐπιγραφή: ΧΕΙΡ Δ.Ζ. ΑΚ ΤΟΥ ΕΚ ΒΟΡΔ. ἐν Ἀθήναις 1837. Θέμα τοῦ ὁ Ἐπιτάφιος Θρήνος.

Σημειώθηκαν ἐπίσης δέκα μνηαῖα μὲ ἀκριβεῖς χρονολογίες στά τέλη τοῦ 18ου αἰ. καὶ ἓνα πεντηκοστάριο. Ἀκόμη καταγράφηκαν καὶ φωτογραφήθηκαν διάφορα γλυπτὰ ἐντοιχισμένα στοὺς παραπάνω ναοὺς.

Ἡ ἔρευνα γιὰ τὴν ἐπισήμανση κι ἄλλων ἄγνωστων ἔργων τοῦ Λάκωνα καλλιτέχνη τοῦ 19ου αἰ. ἐπεκτάθηκε καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ τόπου καταγωγῆς του, σὲ ὅλη τὴ Λακωνία. Καταγράφηκαν οἱ ἑξῆς εἰκόνες:

Καστρί

Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου

α) Εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, διαστ. 1,05×0,49 μ., μὲ ἐπιγραφή: 1832 ΧΕΙΡ ΔΗΜΗΤΡ ΤΟΥ ΕΚΒΟΡΔΟΝΙΑΣ. β) Εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ὡς Μεγάλου Ἀρχιερέως, διαστ.

1,02×0,67 μ., γ) Εἰκόνα τῆς Παναγίας ὡς Ρόδον τὸ Ἀμάραντον, διαστ. 1×0,63 μ. καὶ δ) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, διαστ. 1,03×0,68 μ.

Μονὴ Καστρίου

Στὸ τέμπλο: α) Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, διαστ. 0,87×0,63×0,02 μ., μὲ ἐπιγραφή: 1829 χεῖρ Δημητρίου ἐκ Βορδόνιας. β) Χριστὸς, διαστ. 0,86×0,605×0,025 μ.

Νέος Μιστράς

Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου

Στὸ τέμπλο: α) Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, διαστ. 1,07×0,77 μ. περίπου. Ἐπιγραφή: ΗΑΙΑΣ ΚΟΠΑΝΙΤΣΑΣ ΙΩΑΝΝΗ ΠΡΟΔΡΟΜΩ 1841 ΧΕΡ Δ.Ζ. β) Χριστὸς, ὀρόσωμος, διαστ. 1,07×0,77 μ. περίπου. Ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπιγραφή, ποὺ ἔχει καλυφθεῖ μὲ βερνίκι, διακρίνονται οἱ λέξεις Ἀφιέρωμα..... ΚΟΠΑΝΙΤΣΑ. Μεταγενέστερα ἔχει γραφεῖ: ἀφιέρωμα ὑπὲρ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀποθανόντος Α. Κοπανίτσα 1841. Ἀπρίλι ἐν Μυστρά. γ) Θεοτόκος Εὐαγγελισμοῦ. Ὀρθία, ὀρόσωμη, μὲ κρίνο στὸ χέρι, διαστ. 1,07×0,77 μ. Ἐπιγραφή: Ἀφιέρωμα Τζόγιας Κοπανίτσα 1841. δ) Παναγία ἡ Παντάνασσα. Ἐνθρονὴ Βρεφοκρατούσα. Πρόκειται γιὰ συγκερασμὸ τοῦ τύπου Ρόδον τὸ Ἀμάραντον καὶ Ρίζα Ἰεσοῖ μὲ τοὺς προφήτες, διαστ. 1,07×0,77 μ. Ἐπιγραφή: (Χειρ)ὶ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚΒΟΡΔΟΝΗΣ ΔΙ ΕΞΟΔΩΝ ΤΩΝ ΠΑΝΟΣΙΟΤΑΤΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΠΡΩΤΟΣΥΓΓΕΛΟΥ, Κ: ΚΥΡΙΟΥ ΘΕΟΚΛΙΤΟΥ, ΤΩΝ Κ. ΕΠΙΣΤΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΤΑΥΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΩ ΕΛΩΚΔ 3 ΦΕΥΡΟΥ Α.

Ναὸς Ἀγίου Σπυρίδωνα: Καταγράφηκαν ἑξὶ εἰκόνες τέμπλου, τοῦ 1835. Πρέπει νὰ ἔχουν ἐκτελεστεῖ ὅλες ἀπὸ τὸ ζωγράφο ΧΜ Κρήτα, ποὺ ὑπογράφει τίς δύο ἀπὸ αὐτές. Ἡ τεχνοτροπία τοῦ θυμίζει τέχνη τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Δημητρίου Ζωγράφου ἀλλὰ κατώτερης ποιότητος.

Στὸ Μιστρά ἐπίσης ἔγινε καταγραφή τῶν εἰκόνων ποὺ, μὲ πρωτοβουλία τοῦ ἱερέα Χρ. Καστάνη, ἔχουν συγκεντρωθεῖ σὲ ἰδιαιτέρο οἶκημα. Ἡ συλλογὴ περιλαμβάνει 76 μεταβυζαντινὲς εἰκόνες, ὅχι πάντοτε καλῆς τέχνης.

Φοινίκι

Καταγράφηκαν 65 εἰκόνες ποὺ, μὲ τὴ φροντίδα τοῦ ἱερέα τοῦ χωριοῦ, ἔχουν συγκεντρωθεῖ καὶ φυλάσσονται στὸ ναὸ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου τῆς «Κρισσᾶς», στὸ Φοινίκι τῆς ἐπαρχίας Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΓΚΙΑΟΥΡΗ

12. Ὁ πρῶν διευθυντὴς τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης κ. Μαρῖνος Καλλιγᾶς, ποὺ μελετᾷ τὴν εἰκόνα, πιθανολογεῖ τὴν ἀπόδοσιν τῆς στὸν Παναγιώτη Ζωγράφο.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Κατά τό έτος 1975 ή Έφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Θηβών άνέσκαψε ιδιωτικά οικόπεδα στή Θήβα, στήν Έρέτρια (βλ. πίο κάτω, σ. 155 κ.έ.) καί στή Χαλκίδα (βλ. πίο κάτω, σ. 135 κ.έ.). Επίσης συνεχίστηκε μέ τήν καθιγήτρια τοϋ Πανεπιστημίου τοϋ Boulder τοϋ Colorado κ. Χ. Τζαβέλλα-Ενjen ή άνασκαφή τοϋ πρωτοελλαδικοϋ συν οικισμού τών Αιθαρών. Η ύπογράφουσα καί μέ τήν οϋσιαστική βοήθεια τής Έπιμελήτριας κ. Μυρτώς Σταυροπούλου συνέχισε τήν άνασκαφή τοϋ αρχαϊκοϋ καί κλασικοϋ νεκροταφείου τής Άκραϊφίας.

Έκτός άπό τήν τρέχουσα διοικητική καί λοιπή έργασία (χορήγηση οικοδομικών άδειών στίς πόλεις Θήβα, Χαλκίδα, Έρέτρια, Όρχομενό, Χαιρώνεια καί Σκύρο, άδειών λειτουργίας λατομείων, ίδρυσης νέων βιομηχανιών, ναυπηγείων, έξοχικών οικισμών κτλ., περιφράξεις, περισυλλογή αρχαίων, διαμόρφωση αρχαιολογικών χώρων κτλ.), συνεχίστηκε καί τό σπουδαίο έργο τής τακτοποίησης στίς άποθήκες τών μουσείων Θηβών, Χαλκίδας καί Έρετρίας τοϋ ύλικοϋ τών νέων άνασκαφών. Έτσι, καθαρίστηκαν χιλιάδες όστρακα¹, άγγεϊα (Π ί ν. 75 α)², ειδώλια (Π ί ν. 75 β-γ)³, μικροαντικείμενα⁴ κτλ., καί συγκολλήθηκαν⁵ πολλά άπ' αϋτά: έγινε ή έπιλογή τών σημαντικότερων όστράκων καί ή φωτογράφησή τους, όπως καί ή φωτογράφιση τών άγγείων πού είχαν συγκολληθεϊ. Όλα αϋτά τά αντικείμενα, πού έφτασαν τόν αριθμό τών τεσσάρων χιλιάδων περίπου, καταγράφηκαν στό Βιβλίο Είσαγωγής τών Μουσείων Θηβών. Χαλκίδας καί Έρετρίας.

Ά κ ρ α ι φ ί α

Τό μεγάλο νεκροταφείο τής Άκραϊφίας άποκαλύφτηκε τό Μάρτιο τοϋ 1974 στό έκατοστό χιλιόμετρο τής Έθνικης Όδοϋ Άθηνών-Λαμίας. Στούς διακόσιους τριάντα τάφους⁶ πού άνασκάψαμε πέρυσι, προστέθηκαν έφέτος άλλοι έκατόν ένενήντα⁷, πού άποκαλύφθηκαν στό διά-

στημα άπό τίς 20 Άπριλίου ώς τίς 12 Νοεμβρίου 1975. Οί τάφοι άνήκουν κυρίως στό β' μισό τοϋ βου καί σ' όλόκληρο τόν 5ο αϊ. π.Χ. Πολύ λιγότεροι χρονολογούνται στόν 4ο αϊ. ή στούς έλληνιστικούς χρόνους. Έπειδή τό νεκροταφείο είναι ένιαίο, οί τύποι τών τάφων-λακκοειδεϊς μέ καλυπτήριες πλάκες, λακκοειδεϊς χωρίς καλυπτήριες, μέ πυρά in situ, μεγάλα άγγεϊα έγχυτρισμών, κεραμοσκεπεϊς, πώρινοι κιβωτιόσχημοι - καί τά κτερίσματά τους (Π ί ν. 75 δ-ε). είναι όπως αϋτά πού άποκαλύφτηκαν τόν προηγούμενο χρόνο⁸.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Θ ή β α

Τό 1975 συνεχίστηκαν οί σωστικές άνασκαφές σέ οικόπεδα τής Θήβας μέ ένδιαφέροντα εϋρήματα. Έρευνήθηκαν τά παρακάτω έξι οικόπεδα πού βρίσκονται όλα μέσα στό χώρο τής Καδμείας (Σ χ έ δ. 1).

Όδός Έπαμεινώνδα 58 (οικόπεδο Π. Μελετίου)

Βρίσκεται πρός τό νότιο τμήμα τής Καδμείας (Σ χ έ δ. 1, αριθ. 4) καί έχει έκταση 240 μ.² περίπου. Έρευνήθηκε μέ πέντε τομές όλόκληρη σχεδόν ή έκταση τοϋ οικοπέδου (Σ χ έ δ. 2). Πρίν άπό τήν άνασκαφή άνοιχτηκαν τάφοι γιά τή θεμελίωση τοϋ μονομπλόκ κατά μήκος καί τών τεσσάρων πλευρών τοϋ οικοπέδου. Οί τάφοι έφτασαν ώς τό φυσικό βράχο καί ή έπίχωσή τους έρευνήθηκε κανονικά. Η δοκιμαστική άνασκαφή πού άκολούθησε έγινε μέ τήν άμεση έπίβλεψη τής Έπιμελήτριας Αρχαιοτήτων Φ. Δακορώνια.

Έως τό βάθος τών 1,50-1,80 μ. ή έπίχωση ήταν πολύ ταραγμένη, μέ θεμέλια καί οικοδομικά λείψανα άπό σύγχρονης σχεδόν κατοικίας. Ό φυσικός βράχος βρέθηκε σέ βάθος 4-4,50 μ., μέ κλίση άπό τά δυτικά στό άνατολικά. Η άνασκαφή έδειξε ότι σέ όλόκληρο τό χώρο τοϋ οικοπέδου ύπήρχαν λείψανα κατοίκησης τής ΠΕ καί τής ΜΕ έποχής. Δυστυχώς όμως, μεταγενέστερες οικοδομικές έργασίες είχαν προξενήσει μεγάλη καταστροφή στό στρώματα καί στό οικοδομικά λείψανα τών δύο πρώτων αϋτών φάσεων τής έποχής τοϋ Χαλκοϋ. Βρέθηκαν τοίχοι ρωμαϊκοί καί βυζαντινοί καί άγωγός μέ πηλίνους σωλήνες (Σ χ έ δ. 2, τομές Α, Δ, Β: Π ί ν. 76 α). Οί τοίχοι αϋτοί είχαν θεμελιωθεί έπάνω στό φυσικό βράχο. Ό άγωγός βρέθηκε έπίσης πάνω στό φυσικό βράχο, πού είχε μάλιστα σκαλιστεϊ ειδικά καί σχημάτιζε ένα ρηχό αϋλάκι γιά τήν ύποδοχή τοϋ άγαϋοϋ.

Παρ' όλη τήν καταστροφή τών παλιότερων λειψάνων άπό τίς κατασκευές αϋτές, στήν τομή Β βρέθηκε ένα μεγάλο τμήμα ΠΕ τοίχου, πού συνεχιζόταν καί στήν τομή Γ

1. Γιά τήν περιοχή τής Έρετρίας βλ. Άγγ. Άνδρειωμένου, Γεωμετρική καί ύπογεωμετρική κεραμική έξ Έρετρίας, ΑΕ 1975, σ. 206 κ.έ. Τής ίδιαις, Άρχαϊκή κεραμική έξ Έρετρίας, ΑΕ 1976, Χρονικά, σ. 1 κ.έ. Τά όστρακα τής Χαλκίδας προέρχονται άπό έναν άποθήτη, γεμάτο μέ πρωτογεωμετρική καί γεωμετρική κεραμική.

2. Άγγ. Άνδρειωμένου, Τό κεραμικό έργαστήριον τής Άκραϊφίας, Αθήναι, 1980, σποραδικά.

3. Βλ. έπίσης δ.π., πίν. 3.6, 5.3, 10.3.

4. Βλ. έπίσης δ.π., πίν. 6.2.

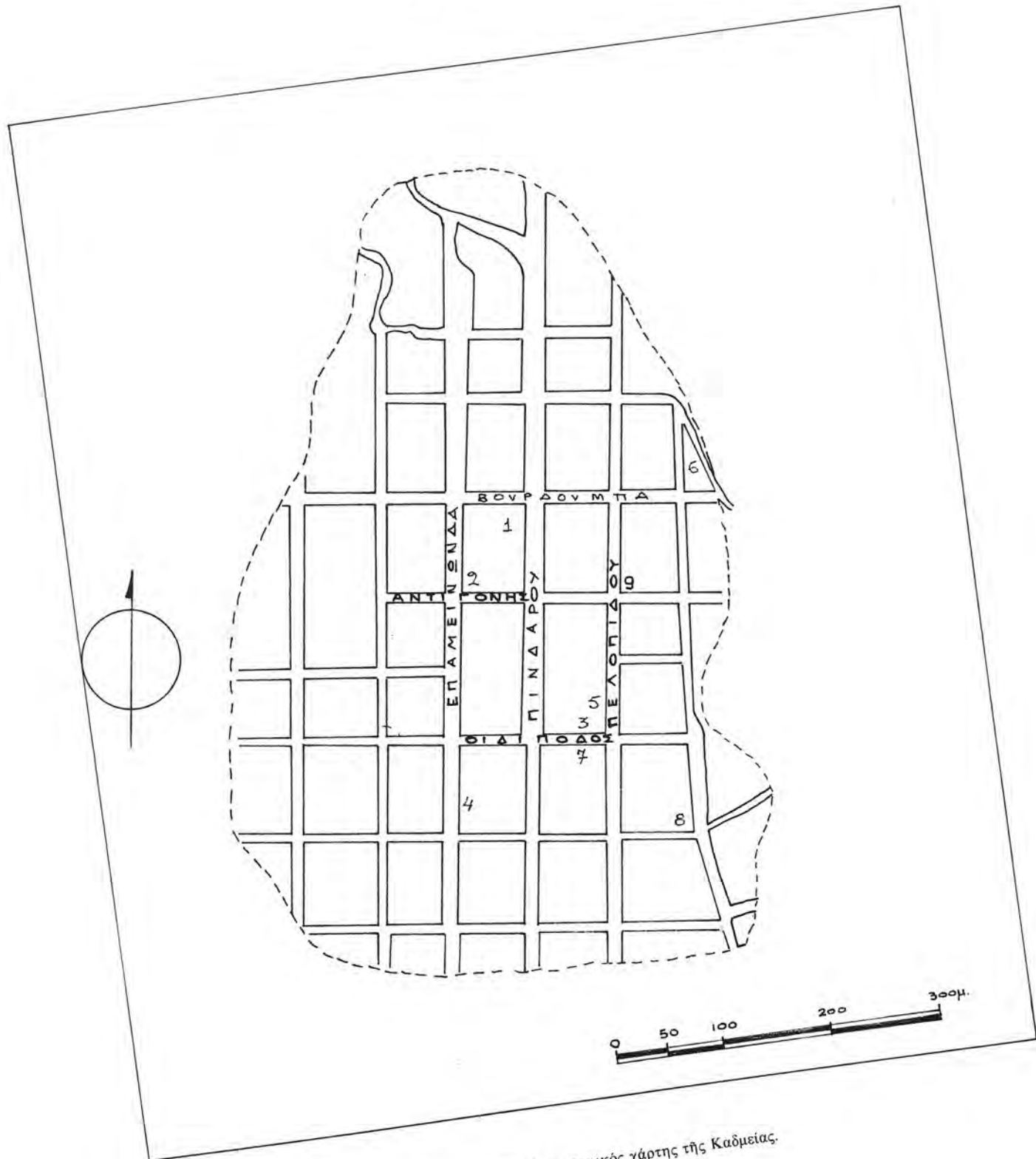
5. Τούς φιλότιμους καί επιδέξιους συντηρητές τοϋ Μουσείου Θηβών Βαγγέλη καί Θεόδωρα Κρίμτσιαλη καί Παν. Βαλμά εύχαριστώ κι άπό τή θέση αϋτή γιά τήν άφοσίωσή τους στό δύσκολο καί λεπτό έργο τής συντήρησης τών αρχαίων.

6. ΑΑΑ V II (1974), σ. 325 κ.έ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 425 κ.έ.

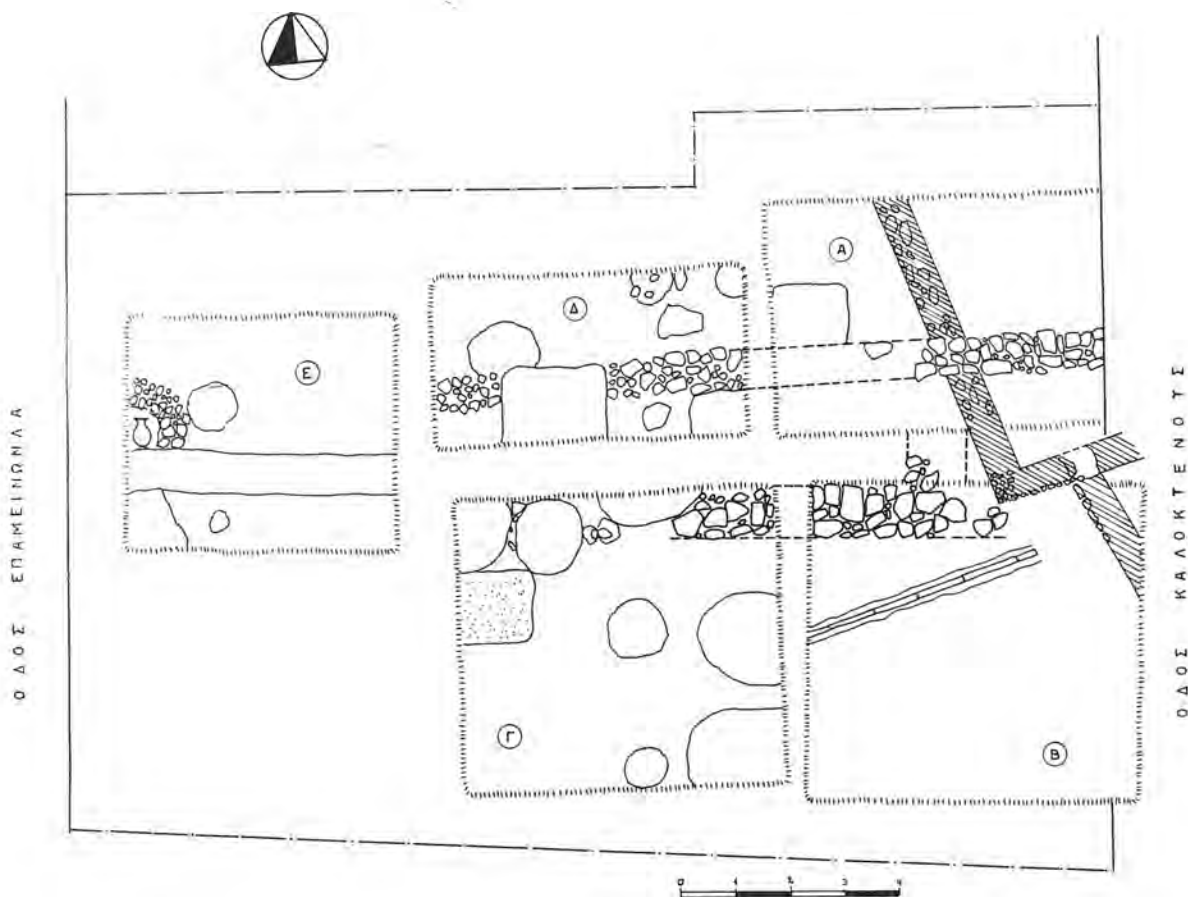
7. Γιά τούς τάφους, πού άνασκάψαμε τά έτη 1975 καί 1976, βλ. ΑΑΑ X (1977), σ. 273 κ.έ.

8. Βλ. Άγγ. Άνδρειωμένου, Τό έργαστήριον τής Άκραϊφίας, σ. 7 κ.έ.

ΒΟΙΩΤΙΑ

Σχέδ. 1. Θήβα. Τοπογραφικός χάρτης της Καδμείας.

Σχέδ. 2. Θήβα. 'Οδός' Επαμεινώνδα 58. Κάτοψη της ανασκαφής.

καί σχημάτιζε γωνία πρὸς Β. (Σ χ ε δ. 2). Ὁ τοίχος εἶχε πλάτος 0,70 μ. Ἦταν χτισμένος ἀπὸ μεγάλες ἀδούλευτες πέτρες μὲ γεμίσματα ἀπὸ μικρά λιθαράκια μεταξὺ τους. Ὑπῆρχε μόνο ἡ μία στρώση τῶν λίθων. Στὴν τομὴ Γ βρέθηκαν πολλοὶ μεγάλοι καὶ μικροὶ ἀποθηκευτικοὶ βόθροι τῆς ΠΕ ἐποχῆς σκαλισμένοι στὸ φυσικὸ βράχο. Στὴν τομὴ Δ καθαρίστηκε ἓνα τμήμα ἀπὸ πήλινο δάπεδο τῆς ΜΕ ἐποχῆς, ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνεύρεση ΜΕ ὀστράκων πάνω σ' αὐτό. Στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ οἰκοπέδου εἶχε διατηρηθεῖ καλύτερα ἢ ΜΕ ἐπίχωση.

Στὴν τομὴ Ε βρέθηκε ταφικὸς πίθος τῆς ΜΕ ἐποχῆς, πού περιεῖχε διαλυμένα ὅστ' ἀ μικροῦ παιδιοῦ καὶ μικρὲς κρικοειδεῖς χάντρες ἀπὸ κόκαλο. Ἦταν τοποθετημένος πλαγιαστός σέ ρηχὴ κοιλότητα τοῦ φυσικοῦ βράχου πού εἶχε σκυλιστεῖ γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Γύρω ἀπὸ τὸν πίθο ὑπῆρχε στρογγυλὸ προστατευτικὸ τοιχάριο ἀπὸ μικρὲς πέτρες. Φαίνεται ὅτι ὁ πίθος δὲν εἶχε τοποθετηθεῖ κάτω ἀπὸ δάπεδο δωματίου, ὅπως συχνά γίνονταν στὴ ΜΕ ἐποχή, ἀλλὰ βρισκόταν προφανῶς ἀνάμεσα σέ κατοικίες. Εἶναι χειροποίητος, μὲ ὀσειδῆς σῶμα, μικρὴ ἐπίπεδη βάση, ὑπερυψωμένο στόμιο μὲ χεῖλος πού κλίνει πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἐλλειψοειδεῖς λαβές. Ἐχει μικρὲς ἀποφύσεις στὸν ὄμο. Ἡ

ἐξωτερικὴ τοῦ ἐπιφάνεια εἶναι τραχιά, καστανωπὴ, μὲ μεγάλες κηλίδες, ὅπως συμβαίνει συχνά στοὺς ΜΕ πίθους. Διαστάσεις: ὕψ. 0,40, διάμ. χεῖλ. 0,26, κοιλ. 0,30 μ. (Π ι ν. 76 β).

Στὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν ἀκόμη πολλὰ ὄστρακα τῆς ΠΕ καὶ τῆς ΜΕ ἐποχῆς, πού ἔχουν μεγάλες ὁμοιότητες μὲ τὰ ὄστρακα τῆς ἀνασκαφῆς στὸ οἰκόπεδο Παναγιωτοπούλου - Παπαγεωργίου, πού βρίσκεται 50 μ. ἀνατολικότερα (ΑΔ 30 (1975): Μελέται, σ. 44-89). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμικὴ, βρέθηκαν καὶ ἀρκετὰ μικροαντικείμενα τῶν δύο αὐτῶν ἐποχῶν: λεπίδες καὶ ἀπολεπίσματα ἀπὸ ὀψιανό, πήλινο σφονδύλι, κοκάλινα ξέστρα, χάλκινες περόνες καὶ βελόνες, χάλκινο δαχτυλίδι σέ σχῆμα ἀπλοῦ κρίκου ἀπὸ λεπτὸ ἔλασμα καὶ μικρὸς λεπτὸς μακρουλὸς τροχίσκος σάν καρούλι, ἄτρητος, ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο. Εἶναι ὅμοιος μὲ τὰ πρωτοελλαδικὰ μαρμάρινα ἀντικείμενα πού βρέθηκαν στὴ γειτονικὴ Εὐτρηση καὶ πού ἡ Goldman τὰ ἐξήγησε ὡς μικρά γουδοχέρια (H. Goldman, Eutresis, σ. 201, εἰκ. 271:2, 3).

Ὁδὸς Τσεβᾶ 24 (οἰκόπεδο Ν. Σπουρλῆ)

Τὸ ἀκίνητο βρίσκεται στὴ βορειοανατολικὴ πλευρὰ τῆς

Καδμείας, δίπλα στη νοτή γραμμή του μυκηναϊκού τέχους (Σ χ έ δ. 1, άριθ. 6). Τήν άνοιξη του 1975, ό ίδιοκτήτης έπιχείρησε νά άνοιξει βόθρο στήν αλλή της κατοικίας του χωρίς νά είδοποιήσει τήν 'Αρχαιολογική 'Υπηρεσία. Μέ τίς έκσκαφές πού έγιναν καταστράφηκε τό μεγαλύτερο τμήμα ενός μυκηναϊκού δωματίου πού βρέθηκε. Συγκεκριμένα, οί έκσκαφές είχαν φτάσει σέ βάθος 4,20 μ., όταν σέ έλεγχο πού έγινε, διαπιστώθηκε ότι ή έπίχωση περιείχε πολλά μυκηναϊκά όστρακα και ότι είχαν ήδη καταστραφεί τοίχοι μαζί μέ τό συνδεόμενο μέ αυτούς δάπεδο. 'Εγινε μόνο δυνατό νά σωθούν τήν τελευταία στιγμή πέντε σχεδόν άκέραια άγγεία, πού βρέθηκαν έπάνω στό δάπεδο του δωματίου:

Μόνωτη κύλικα (Goblet, FS 254) μέ διακόσμηση του μοτίβου του βράχου (FM 32:5) κάτω από τό χείλος. "Υψ. 0,08, διάμ. χείλους 0,07 μ. (Π ί ν. 76 ε). "Όμοια, λίγο μικρότερη μόνωτη κύλικα μέ τήν ίδια διακόσμηση. "Υψ. 0,06, διάμ. χείλ. 0,05 μ. "Όμοια μόνωτη κύλικα μέ διακόσμηση φύλλων κισσού κάτω από τό χείλος. "Υψ. 0,09, διάμ. χείλ. 0,085 μ. (Π ί ν. 76 στ). (Και οί τρεις αυτές κύλικες χρονολογούνται, από τό σχήμα και τή διακόσμησή τους, στήν ΥΕ ΙΙΑ-Β περίοδο). Κουτάλα ήμισφαιρική, άβαφη· ή λαβή δέ σώζεται. "Υψ. 0,04, διάμ. χείλ. 0,07 μ. (Π ί ν. 76 γ). Διπλό άγγείο (κέρνος) πού άποτελείται από δύο μικρούς πιθαμοφόρους συνδεόμενους μέ καλαθοειδή λαβή. Διακόσμηση από ταινίες και γλωσσοειδή μοτίβα στον ώμο. "Υψ. 0,05 μ. (Π ί ν. 76 δ).

Μετά τήν περισυλλογή των άγγείων οί έκσκαφές διακόπηκαν και άποφασίστηκε νά γίνει μικρή δοκιμαστική έρευνα στό χώρο του σκάμματος. 'Η έρευνα, πού ήταν πολύ δύσκολη και άναγκαστικά περιορισμένη λόγω του μικρού χώρου, έγινε μέ τήν έπιβλεψη της 'Επιμελήτριας 'Αρχαιοτήτων Φ. Δακορνά. Καθαρίστηκε τό τμήμα του δαπέδου πού είχε περισωθεί· ήταν από πατημένο χώμα και βρέθηκε σέ βάθος 4,20 μ., έκτεινόμενο σ' όλόκληρη τήν έκταση του σκαμμένου χώρου. 'Από τους τοίχους του δωματίου βρέθηκαν μόνο μικρά λείψανα του ενός. Είχε διευθυνθεί ΒΑ.-ΝΔ., και ήταν χτισμένος μέ λίθους μέτρου μεγέθους. Τό πλάτος του ήταν 0,50-0,60 μ. Πολύ κοντά στή βορειοανατολική πλευρά του τοίχου βρέθηκε, πεσμένο πλαγιαστό έπάνω στό δάπεδο, και έκτο άκέραιο άγγείο: ψευδόστομος άμφορέας, άπιόσχημος, ύψ. 0,28 και διαμ. κοιλ. 0,20 μ. 'Ολόκληρη ή έξωτερική του επιφάνεια διακοσμείται μέ τήν παράσταση ενός σχηματικού χταποδιού. Χρῶμα βαφής καστανέρυθρο (Π ί ν. 76 ζ). Φαίνεται ότι είναι γνήσιο μινωικό άγγείο είσαγμένο, της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου. Παρόμοιοι ψευδόστομοι άμφορείς είχαν βρεθεί από τόν Κεραμόπουλλο στό Παλιό Καδμείο, από όπου, όπως είναι γνωστό, προέρχονται και οί πολυσυζητημένοι ψευδόστομοι άμφορείς μέ τίς έπιγραφές της Γραμμικής Β, γιά τους όποιους τελευταία διατυπώθηκε πλέον μέ βεβαιότητα ή γνώμη ότι προέρχονται από τή Δυτική Κρήτη (Η. W. Catling και R. E. Jones, A Reinvestigation of the Provenance of the Inscribed Stirrup Jars found at Thebes, *Archaeometry* 19, 2 (1977). σ. 137).

'Η άνασκαφή προχώρησε και κάτω από τό δάπεδο του δωματίου. Μόλις 0,20 μ. βαθύτερα υπήρχε και δεύτερο δά-

πεδο, πάλι από πατημένο χώμα. 'Επάνω στό δάπεδο αυτό βρέθηκαν δύο άποσπασματικά μυκηναϊκά, πήλινα, ζωόμορφα είδώλια μέ γραπτή διακόσμηση, κορμός μυκηναϊκού είδωλίου τύπου Ψ και δύο πτερόγια είδωλίων τύπου Ψ, καθώς και πήλινη χάντρα. Μετά τό δάπεδο αυτό υπήρχε έπίχωση μικρού πάχους μέ πολλά μυκηναϊκά όστρακα, κάτω από τήν όποία βρέθηκε ό φυσικός βράχος σέ συνολικό βάθος 4,50 μ.

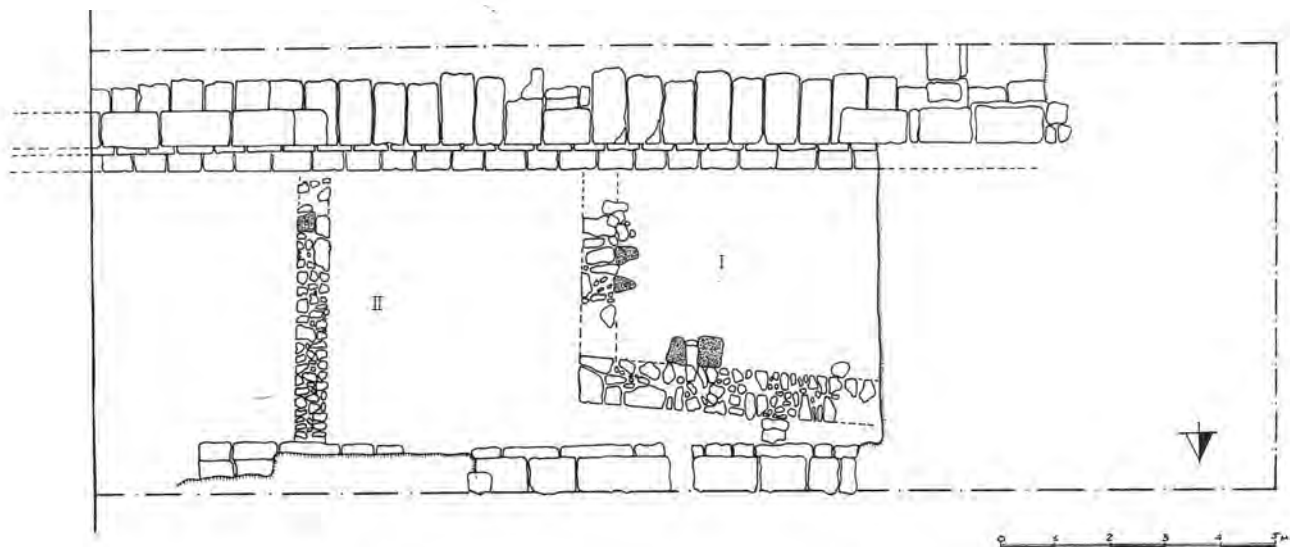
Πρός τή δυτική πλευρά του σκάμματος βρέθηκε κάτω από τό δεύτερο δάπεδο ή γωνία δύο τοίχων πού άποτελούσαν δωμάτιο έκτεινόμενο στό μεγαλύτερο τμήμα του έξω από τό χώρο πού άνασκάφτηκε. Δυστυχώς δέν ήταν δυνατό νά έπεκταθεί ή άνασκαφή. Φάνηκε πάντως ότι οί τοίχοι αυτοί ήταν θεμελιωμένοι έπάνω στό φυσικό βράχο και είχαν κατεύθυνση ό ένας ΒΔ.-ΝΑ. και ό άλλος ΒΑ.-ΝΔ. 'Ηταν χτισμένοι μέ μεγάλους άκατέργαστους λίθους. Μέσα στό χώμα πού υπήρχε μεταξύ των λίθων του ενός από αυτούς βρέθηκαν όστρακα από ΜΕ χονδροειδή πύθο. Οί τοίχοι λοιπόν πρέπει νά άνήκουν στή ΜΕ έποχή.

'Οδός Πελοπίδου 25 (οικόπεδο Δημ. Στέφα)

Τό οικόπεδο (Σ χ έ δ. 1, άριθ. 5) βρίσκεται σέ άπόσταση 20-30 μ. ΒΑ. του οικόπεδου Κόρδατζη (Σ χ έ δ. 1, άριθ. 3), όπου τό 1964 είχαν άποκαλυφτεί λείψανα συγκροτημάτων του θηβαϊκού μυκηναϊκού άνακτόρου (S. Symeonoglou, *Kadmeia I, Studies in Mediterranean Archaeology*, 1972). 'Εχει έκταση 176 μ.², μέ μέτωπο προς τήν όδό Πελοπίδου 8 μ. και βάθος 22 μ. 'Ερευνήθηκε όλόκληρος σχεδόν ό χώρος του οικόπεδου, έκτός από ένα μικρό τμήμα 25 μ.² περίπου στή δυτική πλευρά του. Τά αποτελέσματα της άνασκαφής ήταν πολύ σημαντικά.

Κατά μήκος των δύο μακριών πλευρών του οικόπεδου βρέθηκαν δύο τοίχοι έλληνιστικών ναϊκών (;) οικοδομημάτων, των όποιων τή δημοσίευση, τόσο στα Χρονικά του ΑΔ, όσο και τήν όριστική, ανέλαβε ή 'Εφορος 'Αρχαιοτήτων 'Α. 'Ανδρειωμένου. 'Η παρούσα έκθεση θά περιλάβει μόνο τά μεσοελλαδικά και τά μυκηναϊκά εύρήματα της άνασκαφής.

Σέ βάθος 3 μ. από τό κατάστρωμα της όδου Πελοπίδου βρέθηκε τό καθαρό μυκηναϊκό στρώμα, πού είχε κοπεί και παραβιαστεί στή νότια και βόρεια πλευρά του οικόπεδου από τό χτίσιμο των δύο έλληνιστικών τοίχων. Στο χώρο όμως μεταξύ των δύο αυτών τοίχων ή μυκηναϊκή έπίχωση δέν είχε καθόλου θιγεί, έκτός φυσικά από μία στενή λωρίδα, πλ. 0,30 μ., δίπλα στους τοίχους. Βρέθηκε τμήμα μιάς μυκηναϊκής κατοικίας, από τήν όποία καθαρίστηκαν δύο δωμάτια (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 77 α). Οί τοίχοι διατηρούνται άρκετά καλά και είναι χτισμένοι μέ μικρούς και μεγάλους λίθους, μερικοί από τους όποιους ήταν πρόχειρα κατεργασμένοι. Τό πάχος των τοίχων ήταν 0,70 μ. και τό μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος τους 0,80-1 μ. Οί δύο από τους τοίχους σχηματίζουν γωνία και τό τμήμα ενός δωματίου (Ι) μέ πήλινο δάπεδο. 'Η συνέχεια του δωματίου αυτού προς Ν. καταστράφηκε από τό χτίσιμο του ενός από τους έλληνιστικούς τοίχους. Δίπλα στον άνατολικό τοίχο του δωματίου υπήρχε μία πήλινη κατασκευή πού ήταν γεμάτη στά-

Σχέδ. 3. Θήβα. Ὁδός Πελοπίδου 25. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

χτες. Πρέπει νά ἦταν ἐστία ἢ μικρός φούρνος. Οἱ διαστάσεις τῆς κατασκευῆς αὐτῆς ἦταν 0,36×0,27 μ. Πολύ κοντά στή νότια πλευρά τῆς βρέθηκε ἀναποδογυρισμένη, ἀκουμπώντας ἐπάνω στό δάπεδο τοῦ δωματίου, σχεδόν ἀκέραιη ἀβαφη κωνική κύλικα. Σέ ἀπόσταση 4,50 μ. ἀνατολικότερα βρέθηκε ἄλλος τοίχος μέ τήν ἴδια τοιχοδομία, παράλληλος πρὸς τὸν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ δωματίου I. Σχηματίζεται ἔτσι τμήμα καί δεύτερο δωματίου (II), τοῦ ὁποῦ ἢ συνέχεια πρὸς Ν. καί πρὸς Β. καταστράφηκε ἀπό τό χτίσιμο τῶν ἐλληνιστικῶν τοίχων. Τό δάπεδο τοῦ δευτέρου δωματίου εἶναι ἐπίσης πήλινο. Καί τά δύο δωμάτια ἔχουν ἔντονα ἴχνη καταστροφῆς ἀπό πυρκαγιά. Τά δάπεδα ἦταν σχεδόν μαύρα ἀπό τή φωτιά καί τά σκέπαζε ἐπίχωση καταστροφῆς, πᾶς. 0,20-0,30 μ., γεμάτη μέ λιωμένες πλίνθους, κόκκινες ἀπό τή φωτιά, μάζες πηλοῦ, στάχτες καί κομμάτια καμένων ξύλων. Βρέθηκαν ἐπίσης πολλά κομμάτια ἀπό κεραμίδες στέγης, πολλές ἀπό τίς ὁποῖες ἔχουν τό σχῆμα παραχειλιτῶν ἐπίπεδων στρωτῆρων καί ἄλλες εἶναι κυρτές καλυπτήριες. Φύλλα ἀπό μολύβι, διπλωμένα καί παραμορφωμένα ἀπό τή φωτιά, βρέθηκαν πάνω σέ διάφορα σημεῖα τῶν δαπέδων.

Στήν ἐπίχωση τῆς καταστροφῆς ὑπῆρχαν πολλά ὄστρακα τῆς ΥΕ ΙΙΒ1 περιόδου. Σ' ἓνα σημεῖο τοῦ δαπέδου τοῦ δευτέρου δωματίου βρέθηκε σπασμένος σέ κομμάτια καί συγκολλήθηκε σκύφος τῆς ὁμάδας Α μέ ὥραϊα διακόσμηση, ὕψ. 0,13 καί διαμ. 0,16 μ. (Π ἰ ν. 77 β). Ἐκτός ἀπό τά ὄστρακα, ἡ ἐπίχωση τῆς καταστροφῆς τῶν δύο δωματίων περιεῖχε καί λίγα μικροαντικείμενα, ὅπως: δύο κουμπιά ἀπό στεατίτη καί μία χάντρα ἀπό ὑαλομάζα, κομμάτια ἀπό μυκηναϊκά πήλινα εἰδώλια (πετερύγια εἰδωλίων τύπου Ψ, κεφαλάκι μέ κέρατα ἀπό ταῦρο, τό πάνω τμήμα κορμοῦ εἰδωλίου τύπου Φ μέ γραπτό περιδέραιο στό λαι-

μό), κομμάτια ἀπό στεατίτη καί φίλντισι, χάλκινο σύρμα, μικρά ἀπροσδιόριστα κομμάτια χάλκινα, λίθινο ἐργαλεῖο καί σπασμένο χάλκινο αἰχμηρό μαχαίριδιο.

Ἐπειδὴ τά δύο αὐτά μυκηναϊκά δωμάτια εἶναι τόσο κοντά στά συγκροτήματα τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου πού βρέθηκαν στό γειτονικό οἰκόπεδο Κόρδατζη, δέν ἀποκλείεται νά ἀνήκουν σέ βοηθητικό κτίριο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Θήβας καί μάλιστα τοῦ δευτέρου, ὅπως δείχνει ὁ προσανατολισμός τῶν τοίχων, πού εἶναι κάθετος πρὸς τή σημερινή ρυμοτομία τῆς πόλης, καί ἡ κεραμική πού βρέθηκε στήν ἐπίχωση τῆς καταστροφῆς. Πάντως ἡ χρονολογία τῆς καταστροφῆς τῶν μυκηναϊκῶν κτισμάτων τοῦ οἰκοπέδου Στέφα εἶναι ἡ ἴδια ὅπως καί τῶν δωματίων τοῦ δευτέρου μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου στό οἰκόπεδο Κόρδατζη (πρβλ. S. Symeonoglou, *Kadmeia I*, σ. 21 καί Κ. Δημακοπούλου, *AAA VII* (1974) . σ. 171).

Μικρή δοκιμαστική τομή ἀνοίχτηκε μέσα στό δεύτερο δωμάτιο, γιά νά ἐρευνηθοῦν οἱ ἐπιχώσεις κάτω ἀπό τό μυκηναϊκό δάπεδο. Ἀμέσως σχεδόν κάτω ἀπό τό δάπεδο, σέ βάθος 0,30 μ., βρέθηκε καθαρό ΜΕ στρώμα. Ἐπάνω σ' ἓνα χαματένιο δάπεδο ΜΕ δωματίου, πού δέν ἀποκαλύφθηκαν οἱ τοῖχοι του λόγω τοῦ περιορισμένου χώρου, ἦταν πεσμένα τό ἓνα δίπλα στό ἄλλο ὀκτώ ΜΕ ἀγγεῖα (Π ἰ ν. 77 γ): Μινυακός κἀνθαρος ἀκέραιος, ὕψ. 0,085 μ. (Π ἰ ν. 78 α). Μινυακός κἀνθαρος ἀκέραιος, ὕψ. 0,055 μ. Μινυακός κἀνθαρος ἀκέραιος, ὕψ. 0,09 μ. (Π ἰ ν. 78 β). Μεγάλη ὄσειδης πρόχους μέ ψηλὴ ραμφόστομη προχολή· στό λαιμό καί τὸν ὦμο ἔχει πολύχρωμη ἀμαυρόχρωμη διακόσμηση πού δέ διατηρεῖται ὅμως καλᾶ, ὕψ. 0,33, διαμ. κοιλ. 0,24 μ. Συγκολλήθηκε ἀπό πολλά κομμάτια καί συμπληρώθηκε λιγάκι (Π ἰ ν. 78 γ). Κύπελλο ἄβαφο, μόνωτο, μέ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις, ὕψ. 0,075 μ. (Π ἰ ν. 78 δ). Μεγάλο κύπελλο

ἄβαφο, μόνωτο. μέ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις, ὕψ. 0,15 μ. (Π i v. 78 ε). Ὅμοιο κύπελλο, ὕψ. 0,09 μ. Ὅμοιο κύπελλο μέ ὑπερυψωμένη λαβή καί χωρίς ἀποφύσεις, ὕψ. 0,12 μ. (Π i v. 78 στ).

Κάτω ἀπό τό ΜΕ αὐτό δάπεδο βρέθηκε ΜΕ ταφή: ἕνας μικρός ὠοειδῆς λάκκος, διαστ. 0,60×0,45 μ., σκαλισμένος στό χῶμα χωρίς ἐπένδυση στά πλάγια, σκεπασμένος μέ μία πλάκα. Περιεῖχε τό σκελετό μικροῦ παιδιοῦ σέ στάση πολύ συνεσταλμένη, χωρίς κανένα κτέρισμα. Τό δάπεδό του ἦταν στρωμένο μέ ψιλὰ χαλικάκια.

Σέ βάθος 1,60 μ. κάτω ἀπό τό δάπεδο τοῦ μυκηναϊκοῦ δωματίου βρέθηκε ὁ φυσικός βράχος, χωρίς νά ἐντοπιστεῖ ἄλλο στρώμα παλιότερο τοῦ ΜΕ.

᾽Οδός Πελοπίδου καί ᾽Αντιγόνης (οἰκόπεδο Γ. Τσιγκρή - Σ. Μακρή)

Τό οἰκόπεδο εἶναι στήν ἀνατολική πλευρά τῆς Καδμείας (Σ χ ε δ. 1᾽ ἀριθ. 9), 20-30 μ. περίπου βορειότερα ἀπό τό οἰκόπεδο Παυλογιαννοπούλου μέ τά λείψανα τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου καί τῶν ΜΕ κιβωτιόσχημων τάφων. Ἔχει ἔκταση 170 μ.² περίπου.

Ἐπειδὴ στήν παλιά οἰκοδομή πού κατεδαφίστηκε ὑπῆρχε ὑπόγειο, ἡ ἐπίχωση τοῦ οἰκοπέδου ὥς τό βάθος τῶν 3,20 μ. ἦταν χωρίς καμιά σημασία καί περιεῖχε σχεδόν μόνο σύγχρονα οἰκοδομικά ὑλικά. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ κατασκευή τοῦ παλιοῦ ὑπογείου εἶχε καταστρέψει ἀρχαῖα. Στή δοκιμαστική ἀνασκαφή πού ἐγινε ἀπό τό βάθος τῶν 3,20 μ. καί κάτω βρέθηκαν μόνο μυκηναϊκές ἐπιχώσεις, χωρίς λείψανα τοίχων, καί αὐτές ταραγμένες καί παραβιασμένες σέ πολλά σημεία ἀπό ρωμαϊκοῦς καί βυζαντινοῦς χτιστοῦς βόθρους καί ἀποθέτες. Ὁ φυσικός βράχος βρέθηκε σέ συνολικό βάθος 5-8,50 μ. Πάντως στό οἰκόπεδο θά ὑπῆρχαν μυκηναϊκά κτίσματα πού θά καταστράφηκαν ἀπό τό σκάψιμο τοῦ ὑπογείου καί ἀπό τίς ρωμαϊκές καί βυζαντινές οἰκοδομικές ἐργασίες. Στίς μυκηναϊκές ἐπιχώσεις βρέθηκαν πολλά μυκηναϊκά ὄστρακα, κυρίως τῶν ΥΕ ΠΙΒ1-2 περιόδων, ἀπό κύλικες, σκύφους τῶν ὁμάδων Α καί Β, λεκανίδια, ψευδόστομους ἀμφορεῖς, πίθους κ.ἄ. Σέ μιά μάλιστα ἀπό τίς τομές, σέ βάθος 8 μ. περίπου, ἐντοπίστηκε καθαρό μυκηναϊκό στρώμα καταστροφῆς μέ στάχτες καί καμένα χῶματα, πολλά κομμάτια μυκηναϊκῶν πῆλινων

παραχειλωτῶν κεραμίδων στέγης καί ἄρκετά ὄστρακα (κυρίως ἀπό σκύφους ὀλόβαφους ἢ τῆς ὁμάδας Β). Τοῖχοι ὅμως δέ βρέθηκαν οὔτε καί κανένα δάπεδο διακρίναμε στό στρώμα αὐτό.

᾽Οδός ᾽Αμφίωνος καί Δίρκης (οἰκόπεδο Κ. Μανίσαλη)

Τό οἰκόπεδο βρίσκεται στό νοτιοανατολικό τμήμα τῆς Καδμείας, 50 μ. περίπου βορειότερα ἀπό τίς ᾽Ηλέκτρες Πύλες (Σ χ ε δ. 1, ἀριθ. 8). Ἔχει ἔκταση 120 μ.² περίπου. Ἐρευνήθηκε μέ μικρές δοκιμαστικές τομές. Ὡς τό βάθος τῶν 2,50 μ. ἡ ἐπίχωση ἦταν ταραγμένη καί περιεῖχε πολλά σύγχρονα οἰκοδομικά ὑλικά. Ἀπό τό βάθος αὐτό καί κάτω ἡ ἐπίχωση ἐγινε πιό καθαρή, μέ ὄστρακα διάφορων ἐποχῶν. Σέ μεγαλύτερα βάθη, 4,50-5 μ., καί σέ διάφορα σημεῖα τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκαν ὑπολείμματα μυκηναϊκῶν τοίχων. Δάπεδα πού νά συνδέονται μέ τούς τοίχους αὐτοῦς δέν ἐντοπίστηκαν, εἶχαν προφανῶς καταστραφεῖ. Βρέθηκαν ὅμως ἄρκετά μυκηναϊκά ὄστρακα, κυρίως τῆς ΥΕ ΠΙΒ περιόδου, ἀπό κύπελλα, σκύφους, κύλικες, κρατήρες κ.ἄ. Ἀπό τά ὄστρακα αὐτά συγκολλήθηκε τμήμα μεγάλου ὑψίποδα κρατήρα τῆς ΥΕ ΠΙ Β1 περιόδου. Ἔχει ὕψος 0,35 μ. καί ἡ διακόσμησή του ἀποτελεῖται μόνο ἀπό ταινίες. ᾽Η ζώνη μεταξύ τῶν λαβῶν ἔχει μείνει ἀδιακόσμητη.

Βρέθηκαν ἀκόμη ἐπιχώσεις τῆς ΜΕ ἐποχῆς μέ ἄρκετά ΜΕ ὄστρακα (μινυακά καί χονδροειδή κυρίως). Ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπό τό φυσικό βράχο, πού βρέθηκε σέ βάθος 6-7 μ., ξεχώρισε ἕνα καθαρό ΠΕ στρώμα πού ἔδωσε πολλά ὄστρακα τῶν ΠΕ ΙΙ καί ΙΙΙ περιόδων. Τά σπουδαιότερα ἀπό αὐτά ἦταν μεγάλα κομμάτια ἀπό στιλβωτές σαλτσιέρες (sauce-boats) καί ὄστρακα ἀπό δίωτα ἀμφοροειδή ποτήρια (tankards) μέ γραπτή διακόσμηση «ἀνοικτοῦ ἐπί σκοτεινοῦ» (ρυθμός ᾽Αγίας Μαρίνας).

᾽Οδός Οἰδίποδος καί Πελοπίδου (οἰκόπεδο Στυλ. καί Ν. Μανίσαλη)

Βρίσκεται ἀπέναντι ἀπό τό οἰκόπεδο Κόρδατζη (Σ χ ε δ. 1᾽ ἀριθ. 7 καί ἀριθ. 3). Μέ δοκιμαστική ἀνασκαφική ἔρευνα πού ἐγινε τό καλοκαίρι τοῦ 1975 βρέθηκε ἕνα μεγάλο ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος τῆς ΠΕ ΙΙ περιόδου (ΑΑΑ VIII (1975), σ. 192-199). ᾽Η ἀνασκαφή θά συνεχιστεῖ καί θά ὀλοκληρωθεῖ τόν ἐπόμενο χρόνο.

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

BYZANTINA ΜΝΗΜΕΙΑ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Θ ή β α

Στό οικόπεδο Μ. Μελετίου στην οδό Έπαμεινώνδα 60, κατά τό τέλος των εργασιών θεμελίωσης νέας οικόδομης καί ἐμπρός στήν οἰκοδομική γραμμή, ἀποκαλύφτηκε ψηφιδωτό δάπεδο πού κάλυπτε χῶρο τετράγωνο, διαστ. 3,30×3,30 μ. Ἡ ἐρευνα τοῦ κτιρίου δέν ἐγινε γιατί βασικά συνεχίζει κάτω ἀπό τό κράσπεδο τῆς οδοῦ σέ βάθος 2,30 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνειά του, ἐνῶ πρός τήν πλευρά τῆς οἰκοδομῆς ἡ ἤδη ὀλοκληρωμένη κατασκευή των πεδίων ἀπέκλειε τήν παραπέρα ἀνασκαφή. Ἐπί πλέον 0,60 μ. πάνω

ἀπό τό δάπεδο ὑπῆρχαν οἱ ἀγωγοί παροχῶν ὑδρευσης, ἠλεκτροφωτισμοῦ καί τηλεπικοινωνιῶν τῆς πόλης, ὥστε ἡ μόνη δυνατή ἐργασία ἦταν ἡ ἀποκόλληση τοῦ ψηφιδωτοῦ. Ἐνδεικτική γιά τή χρήση τοῦ χώρου ὡς τμήματος λουτρικῶν ἐγκαταστάσεων ἦταν ὁπῇ τήν ὁποία ἀκολουθοῦσε ἡ διακόσμηση τοῦ ψηφιδωτοῦ καθῶς καί πῆλινος σωλήνας, διαμ. 0,10 μ., πού περνοῦσε κάτω ἀπό τό ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου. Ἡ διακόσμηση παρουσιάζει κυκλικό ἔμβλημα μέ γυναικεία μορφή καί ἐπιγραφή ΜΟΥΥΑ, τραπεζιοειδή διάχωρα μέ παραστάσεις μαλακῆς ἄκανθας, ἀγγείου μέ πτηνά, ἀετοῦ μέ λαγό, πελεκάνου μέ ψάρι, πελαργοῦ μέ φίδι καί ψαριῶν. Γύρω ὑπάρχει στενότερη ἐλεύθερη ζώνη ὅπου μέ κυματοειδεῖς γραμμές ὑποδηλώνεται ἡ θάλασσα, μέσα στήν ὁποία παριστάνονται ψάρια, δελφίνια, σουπιά, χταπόδι καί ἄλεπού. Τά διάφορα τμήματα τῆς σύνθεσης χωρίζονται μέ πλοχμούς καί πολύχρωμες ταινίες. Τό ψηφιδωτό χαρακτηρίζει πολυχρωμία ἀλλά καί σχηματοποίηση καί γραμμικότητα πού ὀδηγοῦν σέ μιά χρονολόγηση στόν 6ο αἰ. μ.Χ. (Μ. Γεωργοπούλου, ΑΑΑ ΧΙΙΙ (1980), σ. 139).

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΕΥΒΟΙΑΣ

Κατά τό 1975 τό ἀνασκαφικό ἔργο στήν Εὐβοία ἦταν γόνιμο. Ἡ Ἐπιμελητεία Εὐβοίας, ὑπαγόμενη στήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Θηβῶν, συνέχισε τό ἐπιστημονικό της ἔργο σ' ὅλο τό νησί, ἐκτός ἀπό τήν Ἑρέτρια, πού ἀπό τό 1973 ἐρευνᾶται ἀπό τήν Ἐφορο Ἀγγελική Ἀνδρειωμένου.

Ἀνασκαφές ἔγιναν κυρίως σέ οἰκόπεδα τῆς Χαλκίδας καί εἶχαν σωστικό χαρακτήρα¹. Μέ τίς ἀνασκαφές αὐτές αὐξήθηκαν οἱ γνώσεις μας γιά τήν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας πόλης, κυρίως τῶν ἑλληνιστικῶν καί ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἀπό ἔλλειψη πιστώσεων δέ συνεχίστηκαν δυστυχῶς οἱ ἀνασκαφικές ἐρευνες στήν ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας Κηρίνου (Μαντούδι) καί στήν ἀκρόπολη τῶν Ὠρεῶν, πού εἴχαν ἀρχίσει τόν περασμένο χρόνο².

Ἐξακολούθησε καί κατά 1975 ἡ συστηματική ἐρευνα τῆς Εὐβοίας γιά τήν ἀνακάλυψη νέων προϊστορικῶν θέσεων, ὅπως τό 1974. Τά ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνας δύο ἐτῶν ἦταν περίπου 80 νέες προϊστορικές θέσεις-οἰκισμοί³, οἱ περισσότεροι ἀπό τοὺς ὁποίους τοποθετοῦνται στή νεολιθική καί πρωτοελλαδική περίοδο. Ἀπό τά σημαντικά ἐπιφανειακά εὐρήματα τῶν νέων καί παλιῶν προϊστορικῶν θέσεων τῆς Εὐβοίας σχηματίστηκε τό Μουσεῖο Χαλκίδας μιά μικρή προϊστορική συλλογή.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Χ α λ κ ί δ α

Ἵδός Μ. Ἀλεξάνδρου (οἰκόπεδο Ἰω. Κατσιαβέλου)

Ἀποκαλύφθηκε κτίριο τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων ἀποτελούμενο ἀπό τοὺς τοίχους Α, Η, Θ, Ε καί Ζ. Ἐνα μέρος τοῦ κτιρίου εἶχε ἀνασκαφτεῖ τό 1972 στό διπλανό οἰκόπεδο Θεοδώρου. Πρόκειται γιά κτίριο (Σ χ ε δ. 1) μεγάλων διαστάσεων, μέ χοντρούς τοίχους, πᾶχ. 0,70-0,80 μ. Δύο ἀντηρίδες, Η καί Θ, ἀποτελοῦσαν τό κλιμακοστάσιο τοῦ σπιτοῦ, γιατί ἐδῶ ὑπάρχουν ἴχνη βαθμίδων. Οἱ τοίχοι Ζ, Ε, Α καί Δ σχηματίζουν στή μέση εὐρύχωρη αὐλή, διαστ. 6×5 μ. Πρὶν ἀπό τή διαμόρφωση τῆς αὐλῆς, ἕνα μέρος τοῦ χώρου εἶχε χρησιμεύσει ὡς ἀποθήκης. Μέσα σ' αὐτόν βρέθηκαν πολυάριθμα οἰκιακά σκεύη σέ θραύσματα, ἀγνύθες καί ἕνας ρωμαϊκός λύχνος. Ἄν καί ἔχει ἀνασκαφτεῖ μέρος μόνο τοῦ κτιρίου, μποροῦμε νά σχηματίσουμε

μιά γενική εἰκόνα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν σπιτιῶν τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος, πού φαίνεται νά ἀκολουθοῦν τά κλασσικά καί ἑλληνιστικά πρότυπα.

Τό ρωμαϊκό κτίριο εἶχε χτιστεῖ πάνω σέ λείψανα παλιότερων σπιτιῶν. Οἱ τοίχοι Β καί Ι εἶναι ρωμαϊκοί. ἐνῶ ὁ τοίχος Μ μέ διεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους. Ἡ συνέχεια του εἶχε βρεθεῖ τό 1970 στό διπλανό οἰκόπεδο Β. Σιμπούλου⁴.

Ἵδός Ἀρέθουσας (συν. Ἁγίου Στέφανος) (οἰκόπεδο Γ. Σακελλαράκη)

Κατά τή διάρκεια ἐργασιῶν ἀποχωμάτωσης βρέθηκαν σέ μεγάλο βάθος λείψανα τοίχου μέ διεύθυνση Δ.-Α. Δυστυχῶς, ἡ περιοχή κατακλύζεται ἀπό ὑπόγεια νερά, γι' αὐτό ἡ ἀνασκαφή τοῦ τοίχου ἔγινε μέ πολλές δυσκολίες καί συνεχῇ ἀντληση τῶν νερῶν. Ὁ τοίχος, πού συνεχίζεται καί στά διπλανά οἰκόπεδα, ἀποκαλύφθηκε σέ μήκος 23 μ. Ἐχει πᾶχος 0,80 μ. καί σέ μερικά σημεῖα διασώζει τρεῖς δόμους. Ὁ κατώτερος δόμος ἀποτελεῖται ἀπό ἰσομεγεθεῖς παρόλινους, πού πατοῦν πάνω στό σκληρό πρᾶσινοπό βράχο, καί σχηματίζει «πατούρα», πλ. 0,15 μ. Ἡ ἀνώδομη ἀποτελεῖται ἀπό πολυγωνικούς ἀσβεστόλιθους μέ μικρά «βύσματα» γιά συμπλήρωμα. Λόγω τῶν συνθηκῶν τῆς ἀνασκαφῆς δέ βρέθηκαν ὄστρακα, ἀλλά ἀπό τήν τοιχοδομία μποροῦμε νά χρονολογήσουμε τήν κατασκευή στόν 4ο αἰ. π.Χ.

Τό πᾶχος τοῦ τοίχου καί ἡ ὑπαρξή ἑνός μόνο «καθρέφτη» δείχνουν ὅτι εἶχε ἀναλημματικό σκοπό. Στή βορειοανατολική πλευρά ἐντοπίστηκαν ἴχνη ἑνός δωματίου. Ἡ ἐρευνα πρὸς τό μέρος τῆς θάλασσας, πού ἀπέχει μόνο 40 μ. δέν ἀπέδωσε τίποτα. Δέν ἀποκλείεται, ἂν καί δέν γνωρίζουμε ποιά ἦταν ἡ στάθμη τῆς θάλασσας στόν ὄρμο τοῦ Ἁγίου Στεφάνου κατά τήν ἀρχαιότητα, νά ἀποτελοῦσε ὁ τοίχος Α τό πρὸς τή θάλασσα ὄριο τῆς ἀρχαίας πόλης. Εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι ὁ ὄρμος τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἦταν τό ἀρχαῖο λιμάνι τῆς Χαλκίδας⁵.

Μέσα στό 1975 ὁ ἴδιος ἰδιοκτήτης ἔκανε σέ παρακείμενο οἰκόπεδό του γενική ἀποχωμάτωση μέ ἀποτέλεσμα νά ἐρθουν στό φῶς, σέ βάθος 2,80 μ. ἀπό τό σημερινό ἕψος τοῦ δρόμου (ὁδός Ἀρέθουσας), ἀρχαῖα οἰκοδομικά λείψανα. Ἡ ἀνασκαφή ἦταν τό ἴδιο δυσχερῆς ὅπως ἡ προηγουμένη, γιατί τά ἀρχαῖα ὑπερκαλύπτονταν ἀπό λάσπες καί ἀκάθαρτα νερά, ἔγινε ὁμως δυνατό νά ἀποτυπωθεῖ ὅ,τι σωζόταν. Ὁ προηγούμενος τοίχος Α δέ συνεχιζόταν στό οἰκόπεδο αὐτό. Βρέθηκε μόνο ἕνα λείψανο τοιχείου μέ τήν ἴδια διεύθυνση Α.-Δ. καί ἕνα τμήμα ἀπό δάπεδο, ἀποτελούμενο ἀπό παρόλινους, οἱ περισσότεροι ἀπό τοὺς ὁποῖους ἔχουν διαστάσεις 1,20×0,60 καί πᾶχος 0,25 μ. Πιθανῶς πρόκειται γιά κάποιο σπουδαῖο κτίριο τῆς ἀρχαίας Χαλκίδας, κοντά στό ἀρχαῖο λιμάνι.

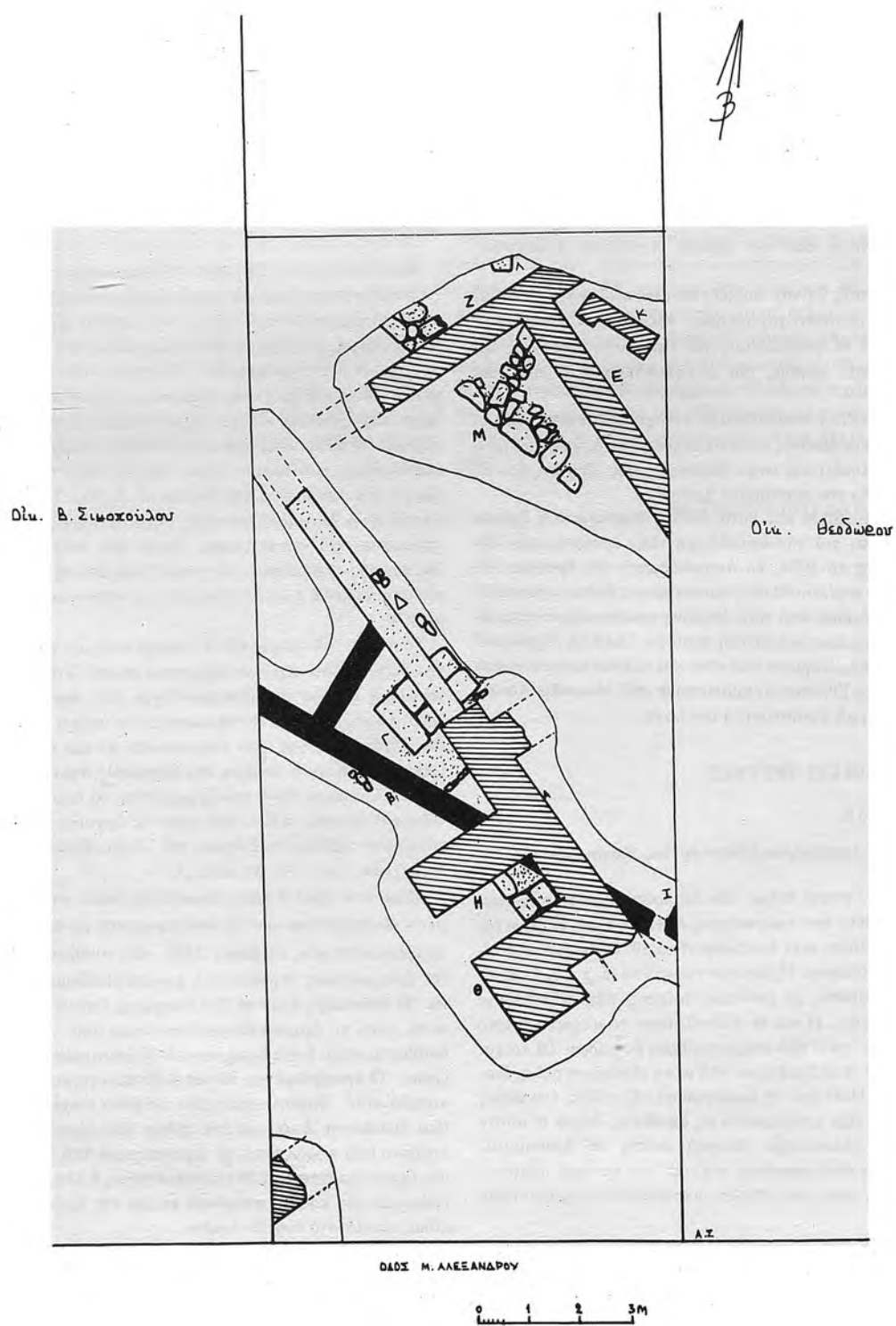
1. Στις ἀνασκαφές τῆς Χαλκίδας μεγάλη ἦταν ἡ βοήθεια τῆς ἀκούραστης ἐπιστημονικῆς βοήθοῦ δ. Ἀμαλίας Καραπασχαλίδου, πού τήν εὐχαριστῶ θερμά καί ἀπό τή θέσι αὐτή.

2. Βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 484-490. ΑΑ (VIII) 1975. σ. 28 κ.έ.

3. Ὅλα αὐτά θά ἀποτελέσουν ἀντικείμενο ἐιδικῆς μελέτης τοῦ ὑπογράφοντος.

4. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 253. Σχέδ. 3.

5. ΑΑΑ V (1972), σ. 135, εἰκ. 1. Α. Σάμψων, Συμβολή στήν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας Χαλκίδας, 1976, σ. 21, εἰκ. 4 καί χάρτης.

Σχέδ. 1. Χαλκίδα. Οικόπεδο Κατσιαβέλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

‘Οδός Ἀρέθουσας (οἰκόπεδο Δ. Ἀναγνώστου)

Ἡ διάνοιξη θεμελίων στό οἰκόπεδο αὐτό κοντά στό οἰκόπεδο Γερωντίτη, ὅπου τό 1972 ὁ Ἀγγ. Χωρέμης⁶ ἔσκαψε μεγάλο μέρος τοῦ ἑλληνιστικοῦ καί ρωμαϊκοῦ νεκροταφείου, ἔδωσε τήν ἀφορμή γιά τή συνέχιση τῆς ἔρευνας τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ τῆς Χαλκίδας, πού πρέπει νά ἦταν ἀρκετά ἐκτεταμένο. Τό νεκροταφεῖο βρισκόταν δίπλα στήν ὁδὸ πρὸς τὴν Ἑρέτρια, στοὺς πρόποδες τοῦ ὄρους Βαθροβούνι καί κοντά στό ἀρχαῖο λιμάνι τοῦ Ἀγίου Στεφάνου.

Τό οἰκόπεδο διέσχιζε λοξὰ ἀρχαῖος δρόμος μέ διεύθυνση Β.-Ν., πού λόγω τοῦ μικροῦ πλάτους του δὲν πρέπει νά σχετίζεται μέ τὸν κεντρικὸ ἀρχαῖο δρόμο πρὸς τὴν Ἑρέτρια. Ὅλοι οἱ τάφοι βρέθηκαν ἀνατολικά τοῦ δρόμου, ἐνῶ πρὸς τὰ δυτικά του ὑπῆρχαν μεγάλες νεότερες ἐπιχώσεις. Σκάφτηκαν συνολικά 19 τάφοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 15 ἦταν κεραμοσκεπεῖς καί ὁ ἕνας χτιστός κιβωτιόσχημος. Οἱ παλιότεροι ἦταν τοποθετημένοι πάνω στό φυσικὸ βράχο. Σὲ πολλές περιπτώσεις οἱ ταφές βρέθηκαν ἢ μία πάνω στήν ἄλλη καί σὲ πυκνὰ μεταξύ τους διαστήματα. Ὁ προσανατολισμὸς τους εἶναι πάντοτε ἀπὸ Α. πρὸς Δ. ἐκτός ἀπὸ τὸν τάφο XII, πού ἔχει διεύθυνση Β.-Ν., ἀλλὰ ἀνήκει σὲ μεταγενέστερη ἐποχή. Οἱ τάφοι περιείχαν ἀφθονα κτερίσματα, πού ἀναφέρονται πιὸ κάτω λεπτομερῶς:

Τά φ ο ς I: Τρία βαλσαμάρια μέ λευκοὺς δακτύλιους στήν κοιλιά (ἀριθ. εὐρ. 1241). Λάγηνος μέ διακόσμηση στὸν ὦμο τεθλασμένων γραμμῶν⁷ (ἀριθ. εὐρ. 1242). Λάγηνος μέ διακόσμηση ἀπὸ στικτές κυματοειδεῖς γραμμές σὲ σχῆμα περιδεραίου (ἀριθ. εὐρ. 1243). Χάλκινο νόμισμα Κορίνθου τοῦ 400-140 π.Χ.

Τά φ ο ς II: Μελαμβαφῆς λάγηνος⁸. Στόν ὦμο φέρει διακόσμηση τύπου «δυτικῆς κλιτύος» ἀπὸ κλάδους καί φύλλα κισσοῦ (ἀριθ. εὐρ. 1245).

Τά φ ο ς III: Μεγαρικὸς σκύφος. Στόν ὦμο ταινία μέ ρόδακες καί μίσχους, πού ἀκουμποῦν σὲ ὀκτώσχημα κοσμήματα σὲ κυκλικὴ διάταξη. Στὴν κοιλιά, σὲ τέσσερις μέτωπες πού περιορίζονται ἀπὸ λογχοειδῆ φύλλα, παράσταση ἀντρικῆς μορφῆς πού κρατεῖ ἓνα γυμνὸ παιδί. Ὁ σκύφος ἀνήκει μᾶλλον σὲ τοπικὸ ἐργαστήριον⁹ (ἀριθ. εὐρ. 1246). Τέσσερα βαλσαμάρια (ἀριθ. εὐρ. 1247).

Τά φ ο ς IV: Ἀβαφος δξυπύθμενος ἀμφορίσκος. Στὴν κοιλιά φέρει λεπτὴ κυματοειδῆ γραμμὴ (ἀριθ. εὐρ. 1248). Ἀβαφο ἄγγεο μιμούμενο τὸ σχῆμα τῶν δακρυδόχων (ἀριθ. εὐρ. 1249). Τρία βαλσαμάρια (ἀριθ. εὐρ. 1250).

Τά φ ο ς V: Χάλκινο κάτοπτρο σὲ θραύσματα (ἀριθ. εὐρ. 1251). Δύο βαλσαμάρια (ἀριθ. εὐρ. 1252, 1253). Λάγηνος, κολλημένος ἀπὸ πολλὰ κομμάτια καί ἐν μέρει ἑλλιπῆς. Στόν ὦμο ἄνθη σὲ κυκλικὴ διάταξη (ἀριθ. εὐρ. 1254).

Τά φ ο ς IV: Τεφροδόχος μελαμβαφῆς μέ γυριστὲς πρὸς τὰ χεῖλη λαβές. Στόν ὦμο φέρει λευκὴ κυματοειδῆ γραμμὴ (ἀριθ. εὐρ. 1255). Μέσα στήν τεφροδόχο ὑπῆρχαν καμένα ὀστά παιδιοῦ, χάντρες καί ὀστίνες ψήφου περιδεραίου καί χάλκινο νόμισμα¹⁰ Θηβῶν τοῦ 244-197 π.Χ. Δύο δακρυδόχοι (ἀριθ. εὐρ. 1256, 1257).

Τά φ ο ς VII: Πήλινο εἰδώλιο καθισμένης γυναικείας μορφῆς, πού φέρει πολύπτυχο πέπλο. Ἰχνη λευκοῦ χρώματος στό πρόσωπο καί στό ἔνδυμα (ἀριθ. εὐρ. 1258). Τεφροδόχος κάλη μέ τοξωτὲς ταινιοειδεῖς λαβές (ἀριθ. εὐρ. 1259). Δεκατρεῖς ἀκέραιες καί δεκαεπτὰ ἑλλιπεῖς δακρυδόχοι (ἀριθ. εὐρ. 1260).

Τά φ ο ς VIII: Ἀβαφος λάγηνος¹¹ μέ ταινιωτὴ κάθετη λαβὴ καί ἀμφικωνικὸ σῶμα. Στόν ὦμο καί τὴν κοιλιά ἐπάλληλες σειρές ἀπὸ ἐγγάρακτα γραμμῖδια (ἀριθ. εὐρ. 1261). Ἀκέραιο γυάλινο ἄγγεο χρώματος γαλαζοπράσινου. Ἐχει σφαιρικὴ κοιλιά καί ψηλὸ λαιμὸ σὲ σχῆμα βαλσαμάριου (ἀριθ. εὐρ. 1262).

Τά φ ο ς X: Λάγηνος μελαμβαφῆς¹² μέ ταινιωτὴ κάθετη λαβὴ (ἀριθ. εὐρ. 1263). Τέσσερις δακρυδόχοι (ἀριθ. εὐρ. 1264, 1265 α, β, γ).

Τά φ ο ς XI: Τέσσερις δακρυδόχοι (ἀριθ. εὐρ. 1266). Ἐρυθροβαφῆς λύχνος ἀποτελούμενος ἀπὸ δύο κολλημένα κομμάτια. Λεῖπει μικρὸ μέρος τῆς βάσης (ἀριθ. εὐρ. 1267). Ἀβαφος λάγηνος μέ κάθετη ταινιοειδῆ λαβὴ καὶ κωνικὴ κοιλιά. Φέρει διακόσμηση ἀπὸ ἐγγάρακτους δακτύλιους (ἀριθ. εὐρ. 1268). Ἀβαφη τεφροδόχος μέ δισκοειδὲς πῶμα (ἀριθ. εὐρ. 1269).

Τά φ ο ς XII: Χρυσὸ φύλλο ἐλιᾶς πού βρέθηκε στό στόμα τοῦ νεκροῦ. Εἶναι ἴδιο μέ τὰ φύλλα ἐλιᾶς τοῦ στεφανιοῦ πού βρέθηκε στό οἰκόπεδο Γερωντίτη¹³. Ὁ τάφος δὲν εἶχε ἄλλο κτερίσμα καί λόγω τοῦ προσανατολισμοῦ καί τῆς θέσης του πρέπει νά χρονολογηθεῖ σὲ ὕστερους ρωμαϊκοὺς χρόνους. Εἶναι ἄξιο ἀπορίας τὸ πῶς βρέθηκε καί τοποθετήθηκε στὸν τάφο τὸ φύλλο χρυσοῦ, πού ἀνήκει στό ἑλληνιστικὸ στεφάνι.

Τά φ ο ς XIII (Πί ν. 79 α): Μελαμβαφῆς δξυπύθμενος ἀμφορίσκος μέ ἐμπίστο δακτύλιο κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος (ἀριθ. εὐρ. 1271). Λάγηνος μέ κιτρινωπὸ ἐπίχρισμα καί διακόσμηση ἀπὸ γραπτὸς δακτύλιους καστανοῦ χρώματος, στό λαιμὸ, τὴν κοιλιά καί τὴ βάση. Στόν ὦμο γραπτὰ κοσμήματα μέ μορφὴ ἀλυσίδας (ἀριθ. εὐρ. 1272). Μεγαρικὸς σκύφος μέ διακόσμηση ἀπὸ πολυφύλλα ἀνθέμια καί φύλλα μυρτιάς ἐναλλάξ. Στὴ βάση πολυφύλλος ρόδακας (ἀριθ. εὐρ. 1273). Μελαμβαφῆς λύχνος πού τοῦ λείπει μέρος τῆς κοιλιάς καί ἡ λαβὴ (ἀριθ. εὐρ. 1274). Μία ἀκέραιη καί ἐξὶ ἑλλιπεῖς δακρυδόχοι (ἀριθ. εὐρ. 1275). Χάλκινο νόμισμα Ἀθηνῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (πρβλ. Σβορώνος, πίν. 107, ἀριθ. 24-25).

Τά φ ο ς XIV (Πί ν. 79 α): Πήλινο εἰδώλιο γυναικάς, πού

6. AAA VII (1974), σ. 27, σελ. 1.

7. G. Leroux, Lagynos, Paris 1913. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ἀνήκει στήν πρώτη κατηγορία τοῦ Leroux. Ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση στὴ δεύτερη ομάδα.

8. Τὸ ἄγγεο αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ σπάνιο καί μπορεῖ νά ὑπαχθεῖ στὴ β' κατηγορία τοῦ Leroux. Ἡ διακόσμηση θυμίζει ἄγγεο ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (Hesperia 3 (1934), σ. 399, εἰκ. 88).

9. AAA III (1970), σ. 137 κ.ε.

10. SNG Cop., ἀριθ. 384.

11. Μπορεῖ νά ὑπαχθεῖ στήν γ' κατηγορία τοῦ Leroux, δ.π.

12. Ἐχει τὸ τυπικὸ σχῆμα τοῦ λαγίνου, ἀλλὰ φέρει μαῖο γάνωμα (παρόμοιο βλ. G. Leroux, δ.π., ἀριθ. 125 ἀπὸ τὴν Ἀταλάντη).

13. AAA VII (1974), σ. 27, εἰκ. 1.

του λείπουν τά πόδια και ή βάση. Η μορφή φέρει πέπλο που καλύπτει τό κεφάλι και τό σώμα. "Ιχνη λευκού χρώματος (ἀριθ. εὐρ. 1276). Έννέα δακρυδόχοι (ἀριθ. εὐρ. 1277). Σιδερένια στλεγγίδα σπασμένη (ἀριθ. εὐρ. 1279). Μεγαρικός σκύφος μέ ποικιλόχρωμη επιφάνεια, πού οφείλεται στην κακή ὀπτηση. Κάτω ἀπό τό χεῖλος διακόσμηση πλοχμών. Στην κοιλιά διονυσιακή παράσταση ἀπό Σατύρους καί Μαινάδες. Στη βάση κόσμημα ἀπό τέσσερα λογοειδή φύλλα. Ο σκύφος προέρχεται ἀπό θηβαϊκό εργαστήριο¹⁴ (ἀριθ. εὐρ. 1280). Χάλκινο νόμισμα Θηβών¹⁵ τοῦ 315-288 π.Χ.

Τά φ ο ς XVII: "Αβαφο ρωμαϊκός λύχνος πού φέρει έντυπες κοκκίδες στό σώμα του. Στη βάση εγγράφικη επιγραφή: *ΑΚΙΔΟC* (ἀριθ. εὐρ. 1282). "Αβαφο ρωμαϊκό αγγείο σέ θραύσματα (ἀριθ. εὐρ. 1283). "Αβαφο ρωμαϊκό αγγείο συγκολλημένο ἀπό πολλά κομμάτια (ἀριθ. εὐρ. 1284). Τά φ ο ς XVIII: Σιδερένια στλεγγίδα (ἀριθ. εὐρ. 1285). Τέσσερις δακρυδόχοι, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ τρεῖς ἔλλειπες (ἀριθ. εὐρ. 1286).

Τά φ ο ς XIX: Χάλκινο κάτοπτρο σέ ἑξι κομμάτια (ἀριθ. εὐρ. 1287).

Τά φ ο ς XIX: Χάλκινο κάτοπτρο σέ ἑξι κομμάτια (ἀριθ. εὐρ. 1287).

Στήν ἐπίχωση γύρω ἀπό τούς τάφους βρέθηκε ἄφθονη ἑλληνιστική κεραμική καί βαλσαμάρια, πού προέρχονται ἀπό παλιότερες παραμερισμένες ταφές. Ἐπίσης ὑπῆρχαν φθαρμένα νομίσματα, χάλκινα καρφιά, ἀγνύθες, λύχνοι, ὄστρακα παλιότερων αγγείων, μεταξύ τῶν ὁποίων τῆμα ἀρχαϊκοῦ αγγείου μέ ἀνάγλυφο κεφάλι γυναίκα¹⁶ (Π ἰ ν. 79 β), λαβή πυραύνου¹⁷ (Π ἰ ν. 79 γ), τμήματα χάλκινων καί μολύβδινων σκευῶν κ.ἄ. Περισυλλέχτηκε τμήμα μαρμάρινης ἐπιτύμβιας στήλης μέ τήν ἐπιγραφή: *ΕΥΚΡΑΤΟΥ* (ἀριθ. εὐρ. 3808).

Ἀπό τά εὐρήματα τῶν τάφων φαίνεται ὅτι τό νεκροταφεῖο χρησιμοποιήθηκε κυρίως κατά τούς ἑλληνιστικούς χρόνους καί ἰδίως ἀπό τούς πρώιμους χρόνους τοῦ 3ου μέχρι τό τέλος τοῦ 2ου αἰ. Οἱ νεότερες ρωμαϊκές ταφές (XII, XVII) φαίνονται μεμονωμένες. Παλιότεροι πρέπει νά εἶναι οἱ τάφοι II, VI καί VII. Τό νόμισμα τοῦ τάφου XIV δείχνει μία πολύ χαμηλή χρονολόγηση καί ή θέση του πάνω στό βράχο, σέ πολύ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπό τούς ἄλλους, συνηγορεῖ γι' αὐτό, ἀλλά ὁ σκύφος τοῦ βοιωτικοῦ εργαστηρίου – ὁ τύπος τοποθετεῖται στό 2ο αἰ. π.Χ. – ἐπιβάλλει μία ψηλότερη χρονολόγηση.

Ἡ ἀνακάλυψη σέ δύο τάφους (VI, XIV) θηβαϊκῶν νομισμάτων, καθώς καί νομισμάτων τῆς Κορίνθου (τάφος I) καί τῶν Ἀθηνῶν (τάφος XIII), καί ἡ ἀπουσία χαλκιδικῶν

μάς ἀναγκάζει νά κάνουμε τή σκέψη μήπως τό τμήμα αὐτό τοῦ νεκροταφείου εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀπό κατοίκους ἄλλων πόλεων. Σέ μία περίπτωση (τάφος XIV) στήν ἴδια ταφή βρέθηκε θηβαϊκό νόμισμα μαζί μέ βοιωτικό σκύφο.

"Άγιος Στέφανος (οἰκόπεδο Σιγανού)

Λίγο ψηλότερα ἀπό τό οἰκόπεδο Ἀναγνώστου στήν πλαγιά τοῦ βουνοῦ, κατά τή διάνοιξη θεμελίων ἀποκαλύφθηκαν δύο καταστραμμένοι κεραμοσκεπείς τάφοι. Συλλέχτηκαν ἕνας λάγηνος ἑλλιπής καί δύο βαλσαμάρια. Φαίνεται ὅτι τά ἀρχαῖα νεκροταφεῖα ἀπλώνονταν σέ μεγάλη ἔκταση στίς δυτικές πλαγιές τοῦ Βαθροβουνιοῦ, ὡς τή θάλασσα. Στήν ἴδια περιοχή διακρίνονται ἀρκετοί τάφοι λαξευμένοι στό βράχο.

Ἵδός Ἀρέθουσας (Ο.Τ. 392) (οἰκόπεδο Σ. Ἀρουσιδίου)

Κατά τήν πλήρη ἔκσκαφή τοῦ οἰκοπέδου ἀποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχου ἀπό πορώλιθους μέ διεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ἐχει πλάτος 0,80 μ. καί συνεχίζεται στό γειτονικό οἰκόπεδο. Πρόκειται γιά μεγάλο κτίριο, πού ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω στόν πῶρο. Ἀπό διάφορα κεραμικά εὐρήματα μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στούς ἑλληνιστικούς χρόνους.

Ἵδός Κυζίκου (οἰκόπεδο Τρ. Γιουσμαδάκη)

Ἡ ἀποχωμάτωση τοῦ οἰκοπέδου, πού βρίσκεται στή συνοικία Ἅγιος Ἰωάννης, ἔφερε στό φῶς τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ψηλότερα ἀπ' αὐτό (0,35 μ.) φάνηκε ἄλλο δάπεδο, πού ἀποτελεῖται ἀπό χτυπητή γῆ. Σέ βάθος 1,80 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια ὑπῆρχαν λείψανα θεμελίου, πού ἀπό τήν κεραμική πρέπει νά χρονολογηθεῖ στούς γεωμετρικούς χρόνους. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι μέχρι στιγμῆς τά περισσότερα γεωμετρικά λείψανα τῆς Χαλκίδας ἔχουν βρεθεῖ στήν περιοχή αὐτή. Ὁ Π. Θέμελης εἶχε ἀνασκάψει πρό δεκαετίας ἕναν πλούσια κτερισμένο γεωμετρικό τάφο στήν ὁδὸ Κυζίκου.

Ἐργατικές Κατοικίες (οἰκόπεδο Ἀθανασίου)

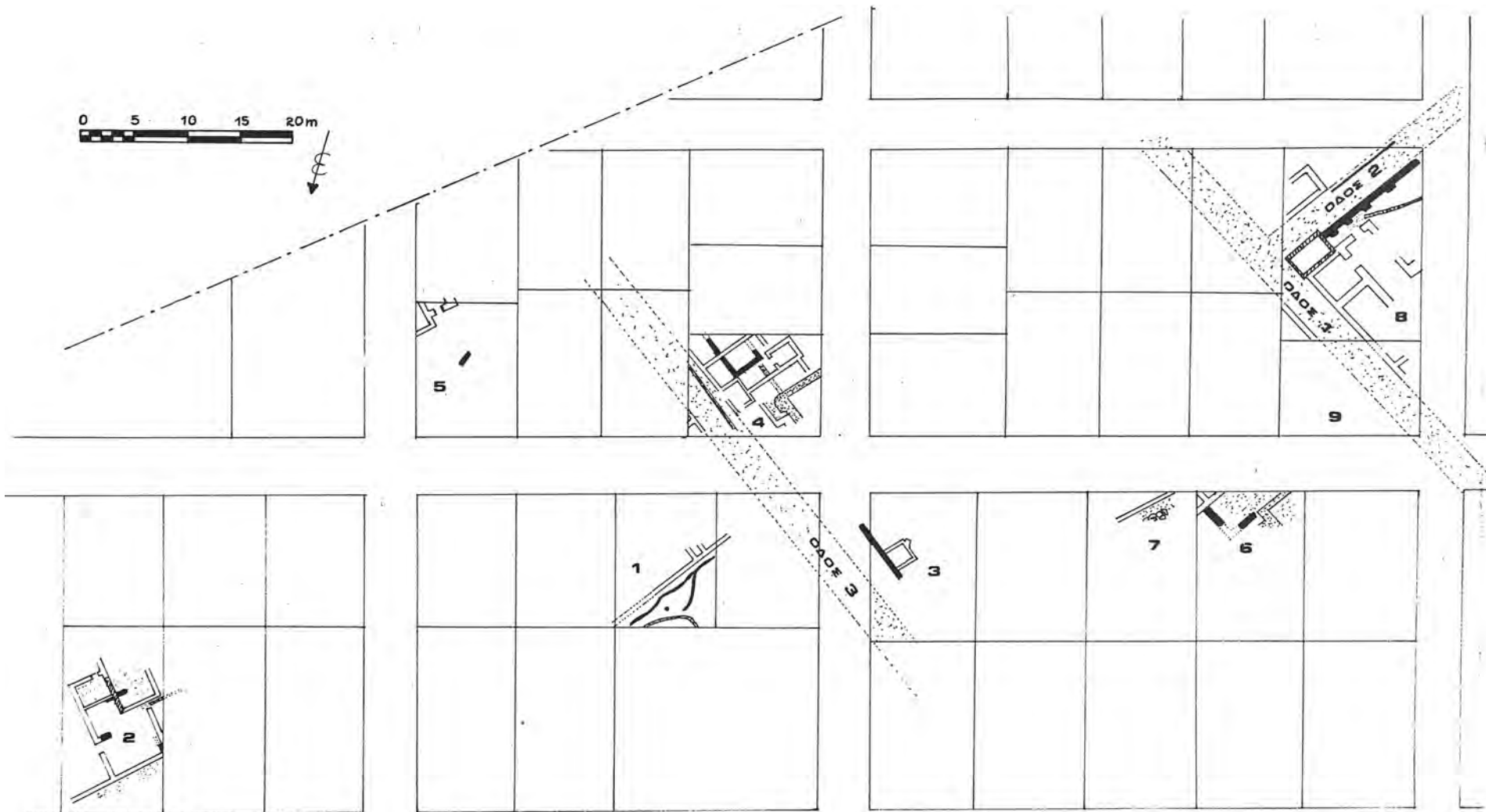
Συνεχίστηκε ή ἀνασκαφή στό οἰκόπεδο αὐτό, ὅπου τόν περασμένο χρόνο εἶχε ἀνακαλυφθεῖ ἀγγειοπλαστικό εργαστήριο. Σέ βάθος 1,10 μ. φάνηκε ὁ τοίχος Α πού ἀποκαλύφτηκε σέ μήκος 9,30 μ. Πρὸς τά νοτιοδυτικά συνεχίζεται στό διπλανό οἰκόπεδο, ἐνῶ τό πρὸς τά ΒΑ. τμήμα του δέ σώζεται. Καταστραμμένα ἐπίσης εἶναι δύο τοίχια (Β καί Γ), κάθετα πρὸς αὐτόν. Ἐκτός ἀπό τόν κεντρικό πῆλινο ἀγωγὸ I, βρέθηκαν ὁ ἀνοιχτός ἀγωγός II μέ διεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. καί δίπλα σ' αὐτόν ὁ κλειστός ἀγωγός III μέ τήν ἴδια διεύθυνση. Ἐνας ἄλλος ἀγωγός (IV) βρίσκεται σέ ψηλότερο ἐπίπεδο καί πιθανῶς ἐπικοινωνοῦσε μέ τόν κεντρικό ἀγωγὸ I. Στή βόρεια «παρεία» τοῦ τοίχου Α καί κάτω ἀπό τό δάπεδο τοῦ κτιρίου βρέθηκαν συσσωρευμένοι πολυάριθμοι πῆλινοι σωλῆνες.

14. Εἶναι οἱ γνωστοὶ βοιωτικοὶ ἢ ἰδηρικοὶ σκύφοι, πού ἀνήκουν στό β' καί γ' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (ΑΑΑ III (1970), σ. 137 κ.ἑ.)

15. SNG Corp., ἀριθ. 374. Φέρει ρόπαλο καί σκήπτρο μέ τήν ἐπιγραφή *ΘΗΒΑΙΩΝ*.

16. Ἀγγείο ἀπό τίς Ἀρκάδες Κρήτης (7ος αἰ. π.Χ.) παριστάνει ἀνάγλυφο παρόμοιο κεφάλι, ἀλλά τό σώμα εἶναι γραπτό (ΑSAtene, 1924-26, σ. 330, εἰκ. 431). Παρόμοια γυναικεία μορφή σέ πλακίδιο, πού βρέθηκε στήν Ἀγορά (Hesperia 2 (1933), σ. 542. Agora VIII, πίν. 30, ἀριθ. 413).

17. Βλ. Hesperia 3 (1934), εἰκ. 79 D76, εἰκ. 109 E150. Ing. Metzger, AD 26 (1971): Μελέται. Πίν. 19, 177-178.

ΟΔΟΣ ΑΗΛΑΝΤΙΩΝ

Σχέδ. 2. Χαλκίδα. Κτίρια και δρόμοι της αρχαίας Χαλκίδας στην περιοχή 'Εργατικές Κατοικίες (1. Οικόπ. 'Αθανασίου, 2. Οικόπ. Μαραθωνίτη, 3. Οικόπ. 'Αλεξίου, 4. Οικόπ. Γιαμά, 5. Οικόπ. 'Αγουρίδα, 6. Οικόπ. Κουνοβέλη, 7. Οικόπ. Βασιλειάδου, Οικόπ. Μπασούκου,, 9. Οικόπ. Τζιφή).

Ἡ ἀνακάλυψη κατὰ χώρα τῆς πήλινης βάσης τοῦ κεραμικοῦ τροχοῦ δὲν ἀφήνει πλέον καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τοῦ κτιρίου ὡς κεραμικοῦ ἐργαστηρίου. Στὸ δάπεδο καὶ κυρίως γύρω ἀπὸ τὸν κεραμικὸ τροχὸ ἦταν συσσωρευμένα ἀγγεῖα, πήλινες μῆτρες, σφῆνες κλιβάνου καὶ λύχνοι (Π ἰ ν. 79 δ-ε). Τὸ ἐργαστήριον κατασκεύαζε κάθε λογῆς ἀγγεῖα, λύχνους, ἀγνύθες, κεράμους, πήλινους σωλῆνες καὶ εἰδώλια. Βρέθηκαν ἀρκετές δεκάδες πήλινων μητρῶν εἰδωλίων καὶ λύχνων. Σὲ μεγάλη ἀφθονία ὑπῆρχε ἕνας τύπος τροχήλατου λύχνου¹⁸ (Π ἰ ν. 79 στ), πού χρονολογεῖται στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Γενικά τὰ εὐρήματα τοῦ ἐργαστηρίου τοποθετοῦνται στὸν 1ο καὶ 2ο αἰ. μ.Χ. Σὲ βαθύτερα στρώματα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου βρέθηκαν τρία χάλκινα νομίσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕνα εἶναι τῶν Αἰτωλῶν¹⁹ (279-168 π.Χ.) (ἀριθ. εὐρ. 3534).

Τὸ ἐργαστήριον πρέπει νὰ καταλάμβανε ἀρκετὴ ἔκταση. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ οἰκόπεδο Ἀθανασίου ἀποκάλυψε μόνον ἕνα μικρὸ τμήμα του. Τὸ κτίριον καὶ οἱ πήλιναι ἀγωγοὶ συνεχίζονται στὰ διπλανά οἰκόπεδα Λιάσκου καὶ Σαφαρίδου. Ὁ τοῖχος Α πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε τὸ πρὸς τὰ νότια τέλος τοῦ κτιρίου. Τὰ πολυάριθμα εὐρήματα λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τους δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ, θὰ ἀποτελέσουν ὁμῶς ἐν καιρῷ θέμα μελέτης τοῦ ὑπογράφοντος.

Ἑργατικές Κατοικίες (οἰκόπεδο ἈΘ. Ἀλεξίου)

Κατὰ τὴ διάνοιξη θεμελίων στὸ οἰκόπεδο αὐτό, πού βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸ ἀγγειοπλαστικὸ ἐργαστήριον, βρέθηκε σὲ μικρὸ βάθος (0,45 μ.) τετράγωνον ρωμαϊκὸ κτίριον, διαστ. 3,10×3,20 μ., μὲ σοβατισμένους τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους. Τὸ δάπεδο εἶναι στρωμένο μὲ τετράγωνες καὶ ὀρθογώνιες πήλινες πλάκες. Φαίνεται ὅτι χρησίμευε ὡς δεξαμενὴ νεροῦ. Ἄν καὶ πρὸς Β. παρεμβάλλεται ἀρχαῖος δρόμος, τοῦ ὁποῖου σκάφθηκαν πολλὰ διαδοχικὰ ὁδοστρώματα, εἶναι πιθανὸ ἡ κατασκευὴ αὐτὴ νὰ εἶχε κάποια σχέση μὲ τὸ παραπάνω ἀγγειοπλαστικὸ ἐργαστήριον. Ὁ βόρειος τοῖχος τῆς δεξαμενῆς ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω στὸν ἑλληνιστικὸ τοῖχο Α, ὁ ὁποῖος ἔχει διευθύνση παράλληλη μὲ τὸν ἀρχαῖον δρόμον (Σ χ ἔ δ. 2).

Ἑργατικές Κατοικίες (οἰκόπεδο Γιαμᾶ)

Ὁ οἰκοδομικὸς ὄργασμός τὰ τελευταῖα χρόνια στὴ Χαλκίδα ἄρχισε νὰ ἐπεκτείνεται καὶ στὴν ἐκτὸς σχεδίου περιοχὴ τῆς πόλης, ὅπου οἱ Καμάρες καὶ οἱ Ἑργατικὲς Κατοικίες. Ὁ χώρος αὐτός ἦταν ἀκάλυπτος ἀνέκαθεν καὶ ἡ ἀπόπειρα οἰκοδόμησής του ἐπέφερε ἐκπλήξεις. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ βρίσκονται τὰ οἰκόπεδα πού ἀναφέραμε προηγουμένως καθὼς καὶ μερικὰ ἄλλα πού σκάφθηκαν μέσα στὸ 1975.

Ἡ ἀπόπειρα διάνοιξης θεμελίων στὸ οἰκόπεδο Γιαμᾶ προσέκρουσε πάνω σὲ ἀρχαίους τοίχους. Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ πού ἀκολούθησε ἔφερε στὸ φῶς τρεῖς διαδοχί-

κές φάσεις κατοίκησης (Σ χ ἔ δ. 3). Ἡ τελευταία οἰκοδομικὴ φάση (τοῖχοι Α, Β, Γ, Δ) ἀνήκει στοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς χρόνους. Τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό —μικρές πέτρες μὲ τοῦβλα καὶ ἀσβέστης γιὰ συνδετικὸ ὕλικό— καὶ τὸ πάχος τῶν τοίχων θυμίζουν τὰ κτίρια πού βρέθηκαν στὸ οἰκόπεδο Κατσιαβέλου (βλ. παραπάνω).

Σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση σώζεται ἕνα μεγάλο ρωμαϊκὸ κτίριον, τοῦ ὁποῖου ἀναγνωρίζονται τὰ δωμάτια Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, ΙV, V, VI καὶ VII. Ἀπὸ τὰ διάφορα κεραμικὰ εὐρήματα χρονολογεῖται στὴν πρώιμη ρωμαιοκρατία. Τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό εἶναι ἀργοὶ λίθοι, ἀλλὰ πολὺ συχνὰ βρίσκουμε ἐντοιχισμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ παλιότερα κτίρια. Στὸν τοῖχο Λ τοῦ δωματίου Ι, δίπλα στὸ πώρινον κατώφλι, ἔχουν ἐντοιχιστεῖ δύο πώρινα δωρικὰ κιονόκρανα καὶ ἕνα τμήμα ἐπιστυλίου. Τὴν ἴδια τοιχοδομία συναντᾶμε καὶ σὲ ἄλλα κτίρια τῆς ἴδιας ἐποχῆς στὴ Χαλκίδα. Μέσα στὸ δωμάτιον Ι, σὲ βάθος 0,70 μ., βρέθηκαν δύο λύχνοι²⁰ (Π ἰ ν. 80 α) τῶν μέσων τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. Δύο μῆτρες τοῦ τύπου αὐτοῦ βρέθηκαν στὸ κεραμικὸ ἐργαστήριον τοῦ οἰκοπέδου Ἀθανασίου. Στὸν ἴδιον χώρον βρέθηκε ὀστέينو κοχλιάριο²¹ καθὼς καὶ μολύβδινα καὶ χάλκινα ἐλάσματα. Σὲ ἄλλα δωμάτια τοῦ κτιρίου βρέθηκε ἡ χαρακτηριστικὴ κεραμικὴ τοῦ ἐργαστηρίου. Στὸ δωμάτιον V, τοῦ ὁποῖου μικρὸ μέρος μόνον σκάφτηκε, ἀνακαλύφθηκε σὲ βάθος 0,45 μ. χάλκινον ἱατρικὸ ἐργαλεῖο μὲ ὀξεία αἰχμὴ.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκοπέδου ὑπῆρχε ἀρχαῖος δρόμος μὲ κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Εἶναι ὁ ἴδιος δρόμος μὲ αὐτὸν πού ἀποκαλύφθηκε στὸ οἰκόπεδο Ἀλεξίου. Τὸ δρόμον διασχίζει κατὰ μῆκος πήλινος ἀγωγός. Στὸ βόρειο ἄκρον τοῦ δρόμου φάνηκε ἡ γωνία ἐνός ἄλλου σύγχρονου κτιρίου (τοῖχοι Τ καὶ Σ). Ὁ δρόμος πρέπει νὰ ἦταν σὲ χρῆση τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Στούς ρωμαϊκοὺς χρόνους τὸ πλάτος του ἦταν 3 μ.

Σὲ βάθος 1,30 μ. ἀποκαλύφθηκαν οἱ τοῖχοι Ι καὶ Χ πού ἀνήκαν σὲ ἕνα ἑλληνιστικὸ κτίριον. Ἀπὸ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ κτιρίου βλέπουμε ὅτι τὸ πολεοδομικὸ σχέδιον δὲν εἶχε ἀλλάξει ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Σὲ μία περίπτωση οἱ παλιοὶ τοῖχοι εἶχαν χρησιμεύσει ὡς θεμέλιον τοῦ ρωμαϊκοῦ κτιρίου. Οἱ τοῖχοι τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτιρίου ἔχουν καλὴ κατασκευὴ καὶ ἀπὸ τὴν κεραμικὴν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Μία νεότερη τοῦ ρωμαϊκοῦ κτιρίου οἰκοδομικὴ φάση ἀντιπροσωπεύουν οἱ τοῖχοι Ο καὶ Υ, καθὼς καὶ τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ οἰκοπέδου.

Ἑργατικές Κατοικίες (οἰκόπεδο Δ. Μαραθωνίτη)

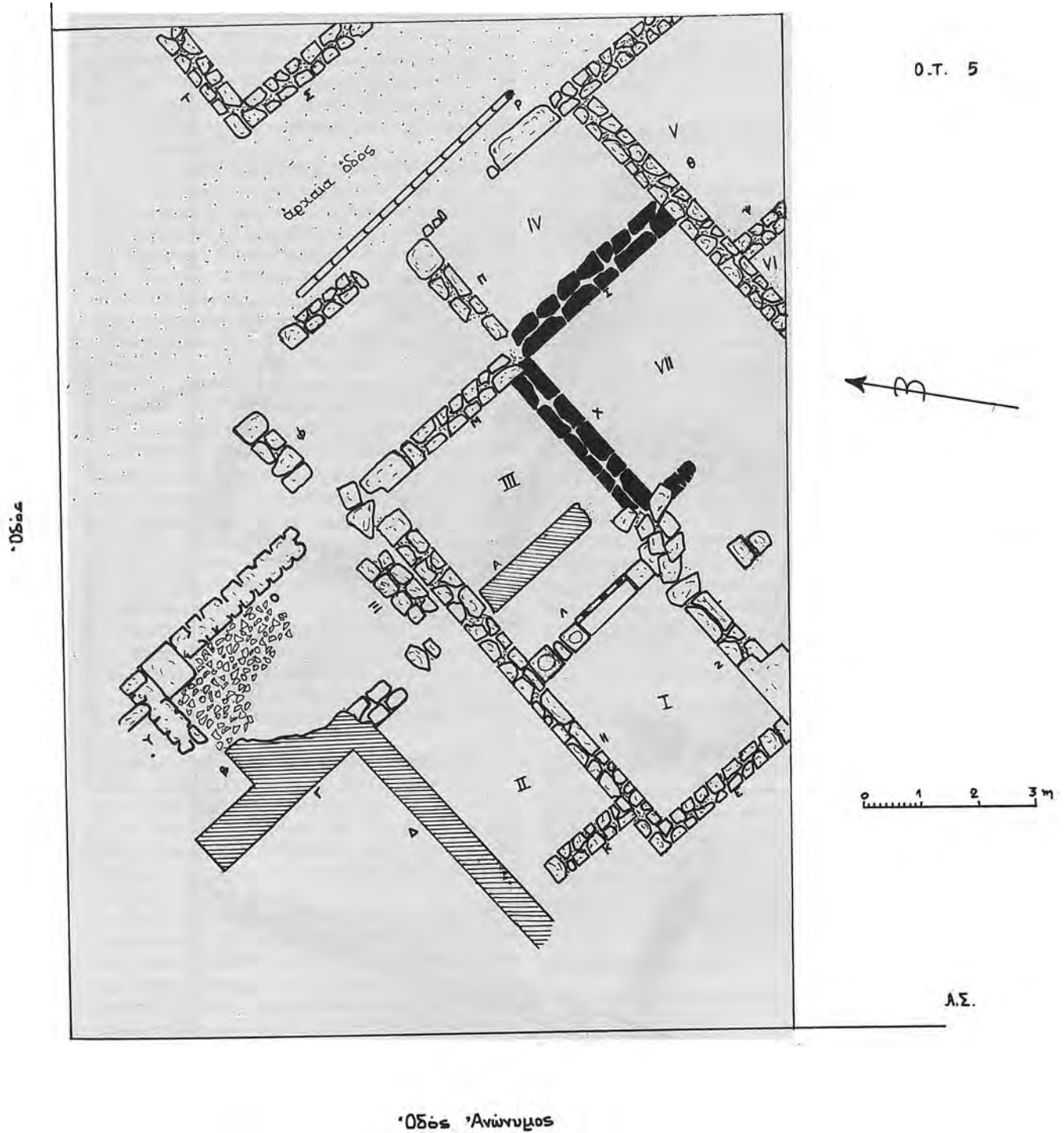
Ἐνα ὕστερον ἑλληνιστικὸ κτίριον ἀποκαλύφθηκε στὸ οἰκόπεδο αὐτό πού βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ ἄκρον τοῦ χώρου τῶν Ἑργατικῶν Κατοικιῶν μὲ πρόσωση στὴν κεντρικὴ ὁδὸ Ληλαντίων (Σ χ ἔ δ. 4). Τὸ κτίριον ἔχει τὸν ἴδιον

20. Ὁ τύπος αὐτός προέρχεται ἀπὸ τὴν Κνίδον καὶ Ἐφεσον (Agora V, πιν. 46, 52). Χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου.

21. Παρόμοια στὴν Ἀθήναι (W. Deonna, Le Mobilier Délien, 1938, εἰκ. 255) καὶ Κόρινθον (Corinth XII, πιν. 85, ἀριθ. 1397, 1398). Χρονολογοῦνται στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο.

18. Corinth IV, πιν. V 198, 202, 203, 215, τύπος XVI.

19. SNG Cop., ἀριθ. 28 κ.ε.

Σχέδ. 3. Χαλκίδα. Οἰκόπεδο Γιαμᾶ. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

προσανατολισμό μέ τά προαναφερθέντα κτίρια. Στό δωμάτιο πού ἀποτελεῖται ἀπό τούς τοίχους III, IV, VI καί XII ὑπῆρχε πλακόστρωτο δάπεδο (Π ι ν. 80 β), πάνω στό ὁποῖο βρέθηκαν πολλές δισκοειδεῖς ἀγνύθες καί θραύσματα με-
γαρικῶν σκύφων. Πολλοί ἀπ' αὐτούς φέρουν φυτικές σχη-
ματοποιημένες παραστάσεις, κυρίως ἀνθέμια καί λωτούς. Σ' ἄλλους ὑπάρχουν παραστάσεις ἀνθρώπων καί ζώων. Ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον φαίνονται ἀττικής προέλευσης (3ος-2ος αἰ. π.Χ.). Ἀρκετά εἶναι τά δοστρακα μέ ἀνάγλυφη πολυγ-
ωνική διακόσμηση²².

Στό ἴδιο δωμάτιο βρέθηκαν θραύσματα ἀπό μεγάλο ἀμ-
φορέα, πού φέρει ἀνάγλυφη διακόσμηση. Στήν κοιλιά τοῦ
ἀγγείου ὑπάρχει παράσταση «ὀρχουμένων» ἀνδρῶν ἀνά
δύο. Μεταξύ αὐτῶν παρεμβάλλεται ἀμφορέας. Κάτω ἀπό
τὴν παράσταση ζώνη μέ ἀνθέμια καί ρόδακες πολυφυλ-
λους. Στόν ὅμο τοῦ ἀγγείου διπλὴ ζώνη μέ «ῶα» καί πάνω
ἀπ' αὐτὴν παράσταση κυνηγίου. Οἱ λαβές στόν ὅμο ἀπο-
λῆγουν σέ τραγικό προσωπεῖο.

Στά νότια τοῦ τοίχου VII μέσα σ' ἓνα χώρο πού πιθανῶς
ἦταν αὐλὴ, βρέθηκε ἐλληνιστικὴ κύλικα (ἀριθ. εὐρ. 3492),
ἀρκετά μικρὴ ἀγγεῖα τῆς ἴδιας ἐποχῆς (ἀριθ. εὐρ. 3487,
3488, 3489, 3490), δακρυδόχοι καί πολλὰ θραύσματα ἀγ-
γείων τοῦ ρυθμοῦ «δυτικῆς κλιτύος». Ἀνατολικά τοῦ τοί-
χου IV βρέθηκε τριφυλλόστομος ἐλληνιστικὴ οἰνοχόη,
ὕψ. 0,133 καί διάμ. βάσης 0,063 μ. (ἀριθ. εὐρ. 3517), θραύ-
σματα λύχνων καί μεγαρικῶν σκύφων. Σέ πολλὰ σημεῖα
τοῦ οἰκοπέδου ὑπῆρχε διατάραξη τῶν στρωμάτων, γιατί
μαζί μέ τὴν ἐλληνιστικὴ βρέθηκε καί ἀρκετὴ ρωμαϊκὴ κε-
ραμεικὴ, σύγχρονη τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου. Στὴν τε-
λευταία περίοδο ἀνήκει ἓνα δάπεδο, βάθ. 0,50 μ., μέ πῆλι-
νες πλάκες στά δυτικὰ τοῦ τοίχου XII (Σ χ ε δ. 4), καθὼς
καί ὑπολείμματα κεντρικοῦ πῆλινου ἀγωγοῦ, σάν κι αὐτὸν
πού ὑπῆρχε στό κεραμικὸ ἐργαστήριον (οἰκόπεδο Ἀθανα-
σίου). Πολλὰ ἴχνη σκουριάς σιδήρου πάνω καί κάτω ἀπὸ
τό ρωμαϊκὸ δάπεδο, εἶναι πιθανῶς ἐνδείξεις ὅτι στό χώρο
αὐτὸ λειτουργοῦσε στοὺς πρώιμους ρωμαϊκοὺς χρόνους
μεταλλουργικὸ ἐργαστήριον.

Καθαρὸ κλασικὸ στρώμα ὑπῆρχε ἀπὸ βάθος 1,30 μ. Οἱ
τοῖχοι XI, X καί XIV ἀνήκουν στὴν περίοδο αὐτὴ (4ος αἰ.
π.Χ.). Σέ βαθύτερο ἀκόμη στρώμα, βάθ. 1,70 μ., ἀποκαλύ-
φτηκε θεμέλιο μέ διεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ
ὑπῆρχε λεπτὴ στρώση θαλάσσιας ἄμμου ἀπὸ τὴν ὁποία
ἀνέβλυζε νερό. Ἐδῶ περισυλλέχτηκε καλῆς ποιότητος
κεραμεικὴ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Ἐνδιαφέρον εὕρημα ἦταν ἓνας πολύμυξος λύχνος²³ σέ
θραύσματα (Π ι ν. 80 γ), πού βρέθηκε σέ βάθος 0,70 μ. μέσα
σέ στρώμα μέ ἀνάμεικτα ρωμαϊκά καί ἐλληνιστικά δοστρα-
κα. Πρέπει νά ἀνήκει στοὺς τελευταίους ἐλληνιστικοὺς
χρόνους. Σέ ἐλληνιστικὰ στρώματα βρέθηκαν ἀρκετά
κομμάτια ἀπὸ μυλόλιθους²⁴ ὀρθογώνιου τύπου μέ χοάνη
στὴ μέση.

22. Φαίνεται ὅτι μιμνῶνται τό κέλφος χελώνας. Ὑπάρχουν στοὺς Δελφοὺς
(Fouilles de Delphes V, σ. 174 εἰκ. 733 «tasses à polygones»), στήν Ἀθήνα
(Watzinger, AM XXVI, σ. 70) καί στή Μύρινα (Myrina, σ. 588).

23. Ὅμοιοι πολύμυξοι λύχνοι στίς ἀνασκαφές Ἰσθμίας (ΑΔ 26 (1971):
Χρονικά, Πιν. 92 β-γ). Χρονολογοῦνται στὴν πρώτη ρωμαϊκὴ περίοδο.

24. Συνηθισμένα ἀντικείμενα οἰκιακῆς χρήσης. Παρόμοια στήν Ὀλυνθο

Ἑργατικές Κατοικίες (οἰκόπεδο Ἐ. Ἀγουρίδα)

Στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ οἰκοπέδου, σέ βάθος 0,45
μ., ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι ρωμαϊκῶν κτιρίων. Οἱ τοῖχοι Α
καί Β εἶναι χτισμένοι μέ παλιότερο ὑλικὸ σέ δευτέρη χρή-
ση, ὅπως συνηθίζεται στοὺς χρόνους αὐτοὺς. Στό ὑπό-
λοιπο οἰκόπεδο ὑπάρχουν μόνο στρώσεις κεράμων σέ βά-
θος 0,80-1,10 μ.

Ὁδὸς Μ. Ἀλεξάνδρου, συνοικία Πλάτανος (Ο.Τ. 341) (οἰ- κόπεδο Τζοβλά)

Τὸ οἰκόπεδο²⁵ εἶχε ἐρευνηθεῖ μαζί μέ τό διπλανό τό
1969, ἀλλὰ δέν εἶχε ἀποκαλυφτεῖ τίποτα, ἐπειδὴ οἱ δοκι-
μαστικές ἐρευνες δέν ἔφτασαν σέ μεγάλο βάθος. Ἡ πλή-
ρης ἀποχωμάτωση τοῦ χώρου ἔφερε σέ φῶς, σέ βάθος 2,30
μ., τοὺς τοίχους Α καί Β ἐνός ἐλληνιστικοῦ κτιρίου. Πρό-
κειται γιὰ τοίχους πού ἔχουν ὡς θεμέλιο ἀκανόνιστη ἀρ-
γολιθοδομή καί ἐπιστέγασμα μεγάλα τεμάχια πωρόλιθων.
Τὸ ὕψος τοῦ τοίχου Α φτάνει τὰ 0,85 μ. Ἡ ἀρμολόγηση
εἶναι ἐξαιρετικὴ, ἀλλὰ οἱ πωρόλιθοι εἶναι ἀποσπασθωμέ-
νες καί ὄχι καλῆς ποιότητος. Στὴν ἐπίκωση ἀνατολικά τοῦ
τοιχοῦ Α ὑπῆρχαν δοστρακα ἀπὸ οἰκιακὰ σκεύη καί πολλὰ
μελαμβαφή, ἐλληνιστικῶν χρόνων. Βρέθηκαν ἐπίσης
θραύσματα ἀπὸ σκύφους τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ὁ τοῖχος Γ βρίσκεται σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀν καί
εἶναι σύγχρονος τῶν ἄλλων. Εἶναι στενότερος (πάχ. 0,50
μ.), καί ἓνα μέρος του στά ἀνατολικά ἔχει καταστραφεῖ.
Βορεια τοῦ τοίχου Γ βρέθηκε στρογγυλὸ φρέαρ, διαμ. 0,55
μ., στά χεῖλη τοῦ ὁποίου ἔχουν τοποθετηθεῖ δύο πωρόλι-
θοι πού σχηματίζουν τετράγωνο πλευρὰς 1,35 μ. Γύρω ἀπὸ
τό φρέαρ ὑπάρχει πλακόστρωτο δάπεδο. Οἱ πλευρές τοῦ
φρέατος εἶναι σοβατισμένες. Ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίκωση μέ-
χρι βάθος 1,30 μ., ἀλλὰ ἡ περαιτέρω ἐργασία ἦταν ἀδύ-
νατη λόγω τῆς στενότητος τοῦ χώρου.

Ὁδὸς Δημητρίου (Ο.Τ. 259) (οἰκόπεδο Θ. Ἐδσταθίου)

Ἀποκαλύφθηκαν σέ βάθος 1,30-1,60 μ. τέσσερις κερα-
μοσκεπεῖς τάφοι, πού εἶναι δύσκολο νά χρονολογηθοῦν
ἀκριβῶς, ἐπειδὴ ἦταν ἀκτέριστοι. Ἀνήκουν πιθανῶς στὴ
βυζαντινὴν περίοδο, γιατί στὴν ἐπίκωση γύρω ἀπ' αὐτοὺς
βρέθηκαν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ βυζαντινὲς φιάλες καί
ἄλλα ἀγγεῖα. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ, δυτικὰ καί νότια τοῦ ὕψω-
ματος Βελή Μπαμπά, ἔχει παρουσιάσει καί στό παρελθόν
μεσαιωνικοὺς τάφους. Οἱ κεραμοσκεπεῖς τάφοι φαίνεται
ὅτι συνεχίζονται στό διπλανὸ οἰκόπεδο Ἐλιακεῖμ.

Ὁδὸς Μονῆς Ἐρίων (Ο.Τ. 350) (οἰκόπεδο Παπαθεοδώρου)

Στό ἴδιο οἰκοδομικὸ τετράγωνο εἶχαν ἀνασκαφεῖ τό
1970²⁶ παλαιοχριστιανικοὶ τάφοι. Ἡ συστηματικὴ ἀνα-

(Excavations at Olynthus II, σ. 71, εἰκ. 76, 133), Δῆλο (Déllos XVIII, σ. 127,
πίν. I, εἰκ. 76, 133) καί Πριήνη (Wiegand, Priene, σ. 394, εἰκ. 523). Ἐπίσης
ΑΕ 1917, σ. 153, εἰκ. 2.

25. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 247, Σχέδ. 2.

26. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 252.

σκαφή του οικόπεδου Παπαθεοδώρου και του οικόπεδου Σμπιλίρη (βλ. παρακάτω) έδειξε ότι πρόκειται για έκτεταμένο νεκροταφείο πού καλύπτει όλόκληρο τό Ο.Τ. 350.

Αποκαλύφθηκαν συνολικά στό πρώτο οικόπεδο δώδεκα τάφοι, όλοι λαξευμένοι στό σκληρό πώρο, εκτός από τόν τάφο ΙΙ πού ήταν κεραμοσκεπής. Ο προσανατολισμός τών τάφων δέν είναι σ' όλους ίδιος και πιθανώς αυτό είναι ένδειξη τής μεταβατικής περιόδου στην οποία ανήκουν. Από τά κτερίσματα φαίνεται ότι τό νεκροταφείο ήταν σέ χρήση από τό τέλος του 3ου μέχρι τόν 6ο αϊ. μ.Χ. Οι τάφοι ΙΙΙ, VΙΙΙ, ΙΧ, Χ και ΧΙ είναι άπλά όρθογώνια λαξεύματα στόν πώρο, πού συνήθως άνοίγουν προς τά κάτω για νά δημιουργηθεί περισσότερος χώρος για τήν έναπόθεση του νεκρού. Οι τάφοι Ι, ΙV, V και VΙΙ έχουν χτιστά τά χείλη μέ μικρές πέτρες ή κεράμους και έσωτερικά είναι επιχρισμένοι μέ παχύ κονίαμα. Η δυτική πλευρά του τάφου ΙV είναι χτισμένη μέ πέτρες και τουβλά. Οι καλυπτήριες πλάκες τών τάφων είναι παρόπλινθοι ή μάρμαρα (άρκετά φέρουν γλυφές) πού έχουν ληφθεί από αρχαία κτίρια.

Παλιότερος από τούς τάφους φαίνεται ό ΙΧ, στόν όποιο βρέθηκε ένα μόνωτο κύπελλο²⁷ του τέλους του 3ου ή τών αρχών του 4ου αϊ. μ.Χ. Στόν τάφο ΙΙΙ υπήρχαν δύο άγγεϊα²⁸ (άριθ. εδρ. 4303, 4309), πού χρονολογούνται στό τέλος του 4ου ή στις αρχές του 5ου αϊ. Ο τάφος V περιείχε τέσσερα πήλινα άγγεϊα²⁹ (άριθ. εδρ. 4300, 4301, 4304, 4305) του τέλους του 4ου αϊ. και ένα γυάλινο μυροδοχείο (άριθ. εδρ. 4313). Τά άγγεϊα του τάφου VΙΙ και ΧΙ ανήκουν στόν 5ο αϊ. μ.Χ. Οι τάφοι Ι και VΙΙΙ ανήκουν στόν 6ο αϊ. Ο παλαιοχριστιανικός λύχνος του τάφου VΙΙΙ (Π í ν. 80 δ, πάνω άριστερά), και ή πρόχους του τάφου Ι έχουν όμοιότητες μέ τά εδρήματα τών παλαιοχριστιανικών τάφων του νεκροταφείου τής Αργυρού Φύλων³⁰.

Μεταξύ τών τάφων V, VΙΙ και ΙV άποκαλύφθηκε ένα φρέαρ όρθογώνιο, βάθ. 1,80 μ., πού στά νοτιοδυτικά καταλήγει σέ στοά, μήκ. 4 και ύψ. 0,80-1,05 μ. Τό δρυγμα αυτό φαίνεται προγενέστερο τών τάφων, αλλά ή χρησιμότητά του είναι άγνωστη. Μέσα στην έπίχωσή του βρέθηκαν θραύσματα άγγείων του 4ου και 3ου αϊ. π.Χ., έλληνιστικός λύχνος (Π í ν. 80 δ, πάνω δεξιά), έλληνιστικά κνάθια, χάλκινο νόμισμα φθαρμένο, κεφαλή είδωλίου ήθοποιού κ.ά.

Η έπίχωση πού υπήρχε γύρω από τούς τάφους ήταν γεμάτη από έλληνιστικά όστρακα. Μεταξύ αυτών υπήρχε κεραμική ρυθμού «δυτικής κλιτύος», μελαμβαφή όστρακα του τέλους του 4ου αϊ. π.Χ., κορμός είδωλίου, άγνύθες και τμήμα μαρμάρινης ένεπίγραφης στήλης, ύψ. 0,37, πλ. 0,295 και πάχ. 0,08 μ. (άριθ. εδρ. 3754), πού φέρει στη μία πλευρά τελείως καταστραμμένη έπιγραφή σέ πολλούς στίχους. Καλύτερα σώζεται ή έπιγραφή πού είναι γραμμένη στη μία στενή πλευρά τής στήλης και έχει ως εξής:

.....
 ..ΕΥΟ...
 ..ΣΤΟΘ...
 ..ΟΔΩΡΟ...
 ...ΤΥΛΟ...
 ..ΣΙΦΙΛΟ...
 ..ΘΩΝΟ...
 ..ΟΡΙΔΗ...
 ..ΙΧΑΡΜΟ...
 ...ΠΑΡ...
 ...ΟΚΛΑΕ...
 ...ΜΑΡ...
 ...ΥΠΑ...
 ...ΚΡΑ...

Από τό σχήμα τών γραμμάτων χρονολογείται στους πρώτους έλληνιστικούς χρόνους.

Όδός Του Συντάγματος (Ο.Τ. 350) (οικόπεδο Π. Σμπιλίρη)

Η συνέχεια του νεκροταφείου βρέθηκε στό οικόπεδο Σμπιλίρη, πού βρίσκεται στό ίδιο τετράγωνο. Σκαφτήκαν συνολικά έννέα τάφοι, από τούς όποιους οι τέσσερις είναι λακκοειδείς λαξευμένοι στόν πώρο και οι υπόλοιποι κεραμοσκεπείς (Π í ν. 80 ε). Κανείς από τούς τάφους δέν περιείχε κτερίσματα και οι σκελετοί ήταν τελείως καταστραμμένοι. Καλύπτονταν όπως και οι προηγούμενοι μέ παρόπλινθους σέ δεύτερη χρήση. Ένας τάφος είχε προστατευτικό τοιχίο σέ σχήμα Π, κάτι άσυνήθιστο μέχρι στιγμής στην Εύβοια. Ο προσανατολισμός τών τάφων προς μία κατεύθυνση Α.-Δ. και ή άπουσία κτερισμάτων πιθανόν νά σημαίνει ότι είναι μεταγενέστεροι αυτών του οικόπεδου Παπαθεοδώρου.

Στην έπίχωση γύρω από τούς τάφους υπήρχαν πολλά όστρακα άγγείων και λύχνων του 4ου-3ου αϊ. π.Χ.

Όδός Αηλαντίων, συνοικία Γύφτικα (οικόπεδο Α.ντ. Ζαχαριά)

Στή νοτιοανατολική γωνία του οικόπεδου βρέθηκαν τά θεμέλια ρωμαϊκού κτιρίου, του όποιου ό προσανατολισμός είναι ό ίδιος μέ αυτόν τών κτιρίων πού έχουν άνασκαφτεί στις Έργατικές Κατοικίες³¹. Τό μεγαλύτερο μέρος τών αρχαίων έχει καταστραφεί από τό παλιό καμίνι του Κ. Τουλούμη, πού υπάρχει στη θέση αυτή.

Περιοχή Καμάρες (οικόπεδο Στ. Κορώνη)

Οι έργασίες πού έγιναν για τήν άνέγερση αθάίρετης

27. Agora V, Παρόμοιο μέ τό Μ 149.

28. Agora V, Μ 271.

29. Agora V, L 44, πίν. 17.

30. ΑΑΑ VΙΙ (1974), σ. 338 κ.έ., εικ. 6.

31. Φαίνεται ότι όλοι οι δρόμοι τής αρχαίας Χαλκίδας έχουν τήν ίδια διεύθυνση, από ΒΔ. προς ΝΑ. ή από ΒΑ. προς ΝΔ. Τά κτίρια πού έχουν σκαφτεί στη Χαλκίδα δείχνουν τόν ίδιο προσανατολισμό μέ τούς δρόμους πού βρέθηκαν στις Έργατικές Κατοικίες.

οικοδομής εντός του αρχαιολογικού χώρου κοντά στις Καμάρες αποκάλυψαν αρχαία κτίρια σε μεγάλο βάθος. Ἡ θέση του οικοπέδου στους πρόποδες του λόφου του Ἀγίου Ἰωάννου είχε ως αποτέλεσμα τή συσσώρευση μεγάλων επιχώσεων, μέσα στις οποίες ὑπῆρχαν εὐρήματα διάφορων εποχῶν.

Σέ βάθος 1,60 μ. ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα ἔφερε σέ φῶς λίθινο κατῶφλι θύρας, τῆς ὁποίας σώζονται στή θέση τους οἱ παραστάδες. Ἡ κατασκευή ἀνήκει σέ κτίριο ρωμαϊκῶν χρόνων, τοῦ ὁποίου σώζονται δύο τοῖχοι, Γ καί Δ. Ὁ τοῖχος Δ σώζεται σέ μεγάλο ὕψος (1,60 μ.) καί ἔχει συμπληρώματα ἀπό κεράμους. Γιά τήν κατασκευή τοῦ τοῖχου Γ χρησιμοποιήθηκε ἀρχαῖο οἰκοδομικό ὕλικό, ὅπως πωρόλιθοι καί ἕνας ἀρράβδωτος μαρμάρινος κίονας.

Σέ βάθος 2,10 μ., φάνηκε ὁ τοῖχος Α πού ἀποτελεῖται ἀπό πωρόπλινθους καί σχηματίζει γωνία μέ τόν τοῖχο Β. Μέσα στό σχηματιζόμενο δωμάτιο ὑπάρχει κυκλικό λάξευμα ἐπιχρισμένο μέ κονίαμα. Στό δάπεδο τοῦ δωματίου παρατηρήθηκε παχύ στρώμα πυρᾶς. Ἄν καί τά στρώματα ἦταν διαταραγμένα, τό κτίριο αὐτό μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στήν ἐλληνιστική ἤ σέ ἀκόμη προγενέστερη ἐποχή.

Περιοχή Καμάρες (οἰκόπεδο Μπουγιούκου)

Τό οἰκόπεδο βρίσκεται ἐκτός σχεδίου πόλεως καί πολύ κοντά στό ἐνετικό ὕδραγωγείο τῆς Χαλκίδας (Καμάρες). Κατά τήν ἐκσκαφή πεδίων οἰκοδομῆς βρέθηκε τμήμα τοῖχου, μέ διεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., μήκ. 3,60 μ., καλῆς κατασκευῆς. Μεταγενέστερα, στή βόρεια πλευρά του προστέθηκε τοῖχος ἄλλου κτιρίου, τοῦ ὁποίου σώζεται τό δάπεδο. Τοῦτο χρονολογεῖται ἀπό ἕναν ἀκέραιο λύχνο³² τοῦ τύπου Α τοῦ κεραμικοῦ εργαστηρίου τῆς Χαλκίδας (οἰκόπεδο Ἀθανασίου) καί ἄλλα πρώιμα ρωμαϊκά ὄστρακα. Ἡ ἔρευνα τοῦ οἰκοπέδου δέν ἀπέδωσε τίποτα ἄλλο.

Ἑργατικές Κατοικίες (οἰκόπεδο Ἀπ. Κουνοβέλη)

Ἡ ἀπόπειρα διάνοιξης βόθρου ἐγινε αἰτία νά ἀποκαλυφτοῦν ἀρχαία κτίρια. Ἐπακολούθησε ἀνασκαφική ἔρευνα πού δυστυχῶς περιορίστηκε μόνο στήν πρασιά τοῦ οἰκοπέδου. Σέ βάθος μόλις 0,30-0,40 μ. παρουσιάστηκαν οἱ τοῖχοι Α καί Β, πού ἀνήκουν σ' ἕνα ὕστερορωμαϊκό κτίριο. Οἱ τοῖχοι, πᾶς. 0,80-0,90 μ., ἀποτελοῦνται ἀπό ψημένες πλίνθους καί μικρές πέτρες πού ἔχουν ὡς συνδετικό ὕλικό τόν ἀσβέστη. Τό δωμάτιο πού σχηματίζεται στή βόρεια πλευρά τοῦ τοῖχου Α ἔχει δάπεδο ἀπό χοντρές ψηφίδες καί στούς τοίχους παχύ ἐπίχρισμα. Ὑπολείμματα χονδροειδοῦς ψηφιδωτοῦ δαπέδου ὑπάρχουν καί στό χῶρο νότια τῶν τοίχων Α καί Β. Στό ἴδιο κτίριο ἀνήκουν καί οἱ τοῖχοι Ε καί Ζ.

Ἡ ἀνασκαφή προχώρησε βαθύτερα καί σέ βάθος 0,80 μ. ἀνακαλύφθηκε ἐλληνιστικό κτίριο ἀποτελούμενο ἀπό τούς τοίχους Γ καί Δ, πού φαίνεται νά σχηματίζουν γωνία. Ἀπό βάθος 0,90 μ. ὑπάρχει καθαρό ἐλληνιστικό στρώμα

μέ ἄφθονα ὄστρακα λύχνων, σκύφων, κυαθίων³³ κ.ἄ. Σέ βάθος 1,10 μ. βρέθηκε τό δάπεδο τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου, πού ἀποτελεῖται ἀπό κονίαμα χρώματος ρόζ, πᾶς. 0,06 μ. Ἀπό βάθος 1,40 μέχρι 1,80 μ. ἡ ἀνασκαφή συνάντησε καθαρό κλασικό στρώμα, ὅπου συλλέχθηκαν μελαμβαφή ὄστρακα ἐξαιρετικῆς ποιότητος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., τμήμα πάματος μελανόμορφης πυξίδας, δύο ἐρυθρόμορφα ὄστρακα καί τεμάχια λύχνων. Σποραδικά ὑπῆρχαν ἐλάχιστα γεωμετρικά ὄστρακα.

Ἡ σκαφή τοῦ βόθρου μέχρι βάθος 4 μ. ἔδωσε τήν ἀφορμή γιά μία λεπτομερή διάκριση τῶν στρωμάτων. Ἀπό βάθος 1,80 μ. καί κάτω ὑπάρχουν στρώσεις καθαροῦ χρώματος. Κατά τούς χειμερινούς μήνες ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ ἀνεβαίνει στό 1,50 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια.

Ἑργατικές Κατοικίες (οἰκόπεδο Δ. Βασιλειάδου)

Τό οἰκόπεδο συνορεύει μέ τό προηγούμενο (Σ χ ἔ δ. 2). Καί σ' αὐτό ἐρευνήθηκε περιορισμένος χῶρος, γιατί τό μεγαλύτερο μέρος εἶχε οἰκοδομηθεῖ. Σέ πολύ μικρό βάθος βρέθηκε ὁ τοῖχος Α, μέ διεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., πού ἀποκαλύφθηκε σέ μήκος 7,95 μ. Στά δυτικά αὐτοῦ, σέ βάθος 0,55 μ., ὑπῆρχε λιθόστρωτο, πάνω στό ὁποῖο βρέθηκαν ἀνάμεικτα ἐλληνιστικά, ρωμαϊκά καί γεωμετρικά ὄστρακα. Τά τελευταῖα ὑπῆρχαν σέ μεγάλη ποσότητα καί ἀνήκουν κυρίως σέ σκύφους μέ διακόσμηση ὁμοκεντρῶν ἡμικύκλιων κάτω ἀπό τό χεῖλος³⁴. Ἕνας ἄλλος τοῖχος μέ λοξή κατεύθυνση προχωρεῖ πρὸς τό οἰκοδομημένο τμήμα τοῦ οἰκοπέδου.

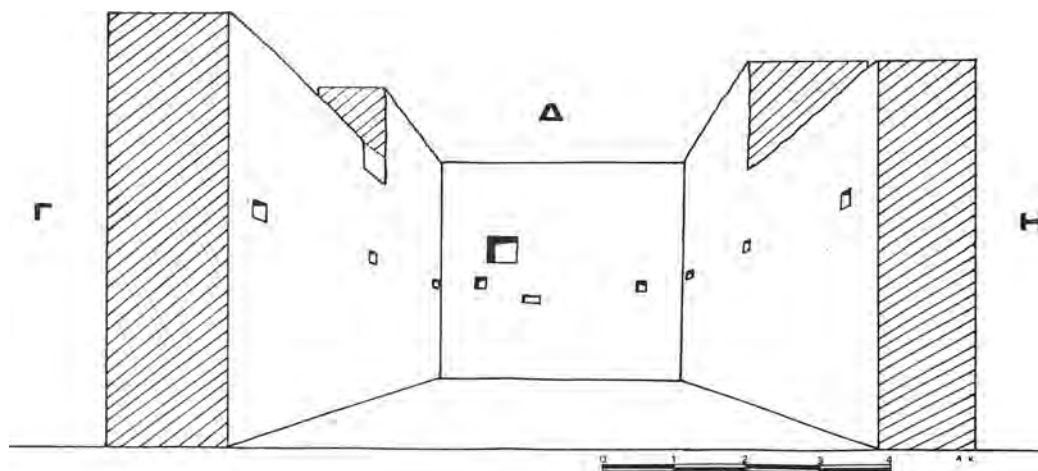
Ἑργατικές Κατοικίες (οἰκόπεδο Μπασούκου)

Ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ ἀνασκαφή στά δύο συνεχόμενα οἰκόπεδα τῶν ἀδελφῶν Μπασούκου, πού βρίσκονται κοντά στίς Ἑργατικές Κατοικίες, σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τό κεραμικό ἐργαστήριο (Σ χ ἔ δ. 2). Τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ οἰκοπέδου καταλαμβάνει ἕνα σημαντικό ἐλληνιστικό κτίριο (Σ χ ἔ δ. 5), πού συνεχίζεται πρὸς τό δρόμο καί τό γειτονικό οἰκόπεδο Β. Τζιφὴ καί ἀποτελεῖται ἀπό τούς τοίχους Α, Β, Ε καί Σ. Τό θεμέλιό του ἀποτελεῖται ἀπό πωρόλιθους, μήκ. 1,20 καί πλ. 0,60 μ. Ἀνωδομή ἀπό λαξευμένους λίθους μέ μικρά βύσματα ἀνάμεσα σώζεται μόνο στὸν τοῖχο Α καί ἐν μέρει στὸν τοῖχο Β. Βόρεια τοῦ τοῖχου Α διέρχεται ἀρχαῖος δρόμος, πλ. 4,50 μ. Στή βορειοανατολική γωνία τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκε ὁ τοῖχος Υ, πού ἀνήκει σ' ἕνα ἄλλο ἐλληνιστικό κτίριο.

Στό χῶρο τοῦ κτιρίου Ι ἡ ἐπίχωση ἦταν ταραγμένη. Μαζί μέ ἐλληνιστική κεραμική ὑπῆρχαν θραύσματα ρωμαϊκῶν λύχνων τοῦ τύπου Α (κεραμικοῦ ἐργαστηρίου Χαλκίδας), πυραμιδοειδῆς ἀγνύθα μέ ἐγχάρακτο τό γράμμα Φ, κεφάλι ρωμαϊκοῦ εἰδωλίου καί τεμάχια ἀπό γυάλινα ἀγγεῖα.

33 Ing. Metzger, AA 26 (1971): Μελέται, σ. 50, Σχέδ. 3, Πίν. 10.

34. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι σ' ὅλες τίς ἀνασκαφές, πού ἐγιναν στήν περιοχή τῶν Ἑργατικῶν Κατοικιῶν, βρέθηκε γεωμετρική κεραμική, ἀλλά ποιεῖται ἀμιγῆς γεωμετρικό στρώμα ἢ οἰκοδομικά λείψανα.

Σχέδ. 6. Χαλκίδα. Οικόπεδο Μπασούκου. Τομή του αποθέτη (δωμ. 1).

Σε μεγαλύτερο βάθος βρέθηκε ο τοίχος Θ, που βαίνει παράλληλα προς τον τοίχο Σ του ελληνιστικού κτιρίου και αποκαλύφτηκε σε μήκος 11,60 μ. Έχει καλή κατασκευή και μπορεί να χρονολογηθεί τουλάχιστο στις αρχές του 4ου αϊ. π.Χ. Στη δυτική του πλευρά φέρει τέσσερις αντηρίδες. Ένας λίθινος αγωγός με διεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. καταλήγει σ' ένα χώρο, όπου υπάρχει δάπεδο και λίθινο φρεάτιο. Δεξιά κι αριστερά από τον τοίχο Θ υπήρχε άφθονη κλασική και ελληνιστική κεραμική. Στο χώρο μεταξύ των τοίχων Σ και Θ, από βάθος 0,80 μέχρι 1,30 μ., βρέθηκε μελαμβαφής σκύφος του τέλους του 5ου αϊ. π.Χ. με διακόσμηση έντυπων ανθεμίων (ἀριθ. εὐρ. 4263) και λίγα ξυρθρόμορφα δοστρακα. Δίπλα στον τοίχο Σ, σε βάθος 1,30 μ., περισυλλέχτηκε μόνωτο γεωμετρικό αγγείο σε θραύσματα (ἀριθ. εὐρ. 4262), που στον ώμο έχει μετοπική διακόσμηση. Ύψος 0,115 μ.

Η στά βορειοανατολικά άκρη του τοίχου καταστράφηκε μεταγενέστερα, για να χτιστεί τό δωμάτιο που αποτελείται από τούς τοίχους Γ, Δ, Ζ και Η. Ο δυτικός του τοίχος έχει καλύψει μερικά και τον τοίχο Σ. Πρόκειται για έναν υπόγειο χώρο, διαστ. 4,30×2,80 μ., που έφτασε σε βάθος 2,80 μ. (Σ χ ε δ. 6). Στο βόρειο και δυτικό τοίχο φέρει από ένα μικρό άνοιγμα σαν παράθυρο, που πρέπει να χρησίμευε για τόν άερισμό. Υπάρχουν επίσης όπές και στους τέσσερις τοίχους, που πιθανώς χρησίμευαν για τήν τοποθέτηση δοκαριών (Π ι ν. 81 α). Μέχρι ύψους 1,30 μ. από τό δάπεδο τό δωμάτιο είναι επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα. Από τήν όλη κατασκευή του μπορεί να χρονολογηθεί στήν πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο ή και ακόμη νωρίτερα. Η χρήση του ως αποθήκη είναι άναμφισβήτητη. Η ύπαρξη υδραυλικού κονιάματος στό δάπεδο και στό κατώτερο τμήμα του σημαίνει ότι είχε χρησιμοποιηθεί και ως δεξαμενή.

Μετά τήν εγκατάλειψή του ό υπόγειος χώρος χρησίμευσε ως αποθήτης. Μέσα σ' αυτόν βρέθηκαν δεκάδες

άκέραια αγγεία, λύχννοι, είδώλια, όλα προϊόντα του εύρισκόμενου σε μικρή απόσταση κεραμικού εργαστηρίου. Πολυάριθμα ήταν τά θραύσματα από γυάλινα αγγεία. Ένα μόνο περισυλλέχτηκε άκέραιο (ἀριθ. εὐρ. 4269), ύψ. 0,17 μ. Τό σχήμα του³⁵ είναι χαρακτηριστικό του β' μισού του 2ου αϊ. μ.Χ.

Μέσα στήν επίχωση, που από τήν επιφάνεια μέχρι τό δάπεδο παρουσιάζεται άμιγής, υπήρχαν δύο όξυπύθμενοι άμφορείς, πολλά όστά ζώνων και θαλασσινά δοστρακα, καθώς και πολλές όστέινες περόνες και βελόνες. Μέσα σε άλλεπάλληλα στρώματα πυρᾶς υπήρχαν μέχρι τό χαμηλότερο σημείο λύχννοι (Π ι ν. 81 β) και αγγεία του εργαστηρίου, που χρονολογούνται στόν 1ο και 2ο αϊ. μ.Χ. Η μελέτη όλων αυτών τών εδρημάτων, επειδή σχετίζονται με τό γνωστό χαλκιδικό εργαστήριο, θά άπασχολήσει έν καιρό τόν άνασκαφέα.

Τά πολυάριθμα όστείνα αντικείμενα του αποθέτη έχουν άνάγκη από ειδική μελέτη.

Οί περόνες είναι άπλές³⁶ με πεπιεσμένη, όξεϊα ή κωνική κεφαλή (Π ι ν. 81 γ). Η κεφαλή είναι ελάχιστα παχύτερη από τό σῶμα που είναι κυλινδρικό ή ελαφρά πεπιεσμένο. Πολλές που είχαν θραυστεί έπαναχρησιμοποιήθηκαν, αφού έχασαν τό άρχικό τους μήκος. Από τή μυτερή αίχμή τους μπορούμε πολλές φορές να άποφανθοῦμε άν είχαν χρησιμοποιηθεί για τήν κεφαλή ή για κόσμημα του ένδύματος. Ένα άλλο είδος περονών έχει κεφαλή σε σχήμα κουκουναριού³⁷ (Π ι ν. 81 δ) (ἀριθ. εὐρ. 4281 και 4326) και εγγάρατους δακτύλιους κάτω άπ' αυτό. Η ύπ' αριθ. 4282 (Π ι ν. 81 δ) φέρει δακτύλιους και λοξές ραβδώσεις στή μέση του σώματος.

35. Agora V, M 106. Fouilles de Delphes V, σ. 216, εικ. 953.

36. Πρβλ. Corinth XII, εικ. 118, 119, 120, πίν. 82, ἀριθ. 1328, 1329.

37. Agora V, σ. 81, πίν. 56, ἀριθ. L 74.

Οι δστεινες βελόνες έχουν κυλινδρικό σώμα, πεπλατυσμένο πάντοτε στην κεφαλή (Πί ν. 81 ε) και φέρουν μία ή δύο όπες³⁸. Μερικές φορές είχαν ανοιχτεί δύο όπες αρχικά και αργότερα κόπηκε τό μεταξύ τους διάστημα και ενώθηκαν³⁹. Πολλές από τις βελόνες έχουν θραυστεί, οι δέ άκείρες έχουν μήκος από 0,08 μέχρι 0,12 μ.

Μέσα στα άλλα μικροαντικείμενα που υπήρχαν στον άποθέτη αναφέρουμε μία «σπαθίδα» (άριθ. εύρ. 4270), μήκ. 0,11 και πλ. 0,022 μ., και δύο ψήφους από ύαλομαζα.

Άνατολικά του κλασικού τοίχου Θ υπάρχει άρχαίος δρόμος, που σχηματίζει γωνία μ' αυτόν που αναφέραμε προηγουμένως. Έχει πλάτος 4 μ. και κατά μήκος αυτού διέρχεται πήλινος άγωγός. Στην άλλη πλευρά του δρόμου σκάφτηκε ένα έλληνιστικό κτίριο, του οποίου σώζονται οι τοίχοι Κ, Λ και Μ. Κοντά στον τοίχο Λ βρέθηκαν πολλά θραύσματα μεγαικών σκύφων, από τα όποία ένα φέρει παράσταση κυνηγιού κάπρου (άριθ. εύρ. 4267) και ένα άλλο την έπιγραφή ΔΑΙΠΗΛΗΙΑ. Έπίσης βρέθηκαν άκείραια βαλσαμάρια και όστρακα μελαμβαφών έλληνιστικών άγγείων.

Μέ την άποκάλυψη μέχρι στιγμής τριών άρχαίων δρόμων στο χώρο των Έργατικών Κατοικιών (Σχ έ δ. 2) φαίνεται ότι ή Χαλκίδα από τους κλασικούς και έλληνιστικούς χρόνους είχε κανονικό πολεοδομικό σχέδιο. Η συνέχιση των άνασκαφών στο χώρο αυτό έλπίζεται ότι θα άποκαλύψει ένα τμήμα της άρχαίας πόλης σέ πολύ καλή διατήρηση, έπειδή δέν υπάρχει μεταγενέστερη κατοίκηση.

Έργατικές Κατοικίες (οικόπεδο Β. Τζιφή)

Ό τοίχος Α του έλληνιστικού κτιρίου Ι (βλ. οικόπεδο Μπασούκου) συνεχίζεται στο οικόπεδο Β. Τζιφή αλλά άρκετά καταστραμμένος. Η άρχαία όδός διασχίζει λοξά τό οικόπεδο. Τα διαδοχικά δδοστρώματα φτάνουν σέ βάθος 1,60 μ. και άποτελούνται από χαλίκια και άμμο.

Πολιτικά

Μπορκάς

Οι έκσκαφικές έργασίες για την ύδρευση της παραλίας των Πολιτικών είχαν ως άποτέλεσμα την άποκάλυψη συστάδας τάφων. Οι τάφοι είναι κεραμοσκεπείς, εκτός από τον τάφο VI που είναι χτιστός και περιείχε περισσότερους από ένα σκελετούς. Βρέθηκαν σέ βάθος 0,80 μ. μέσα σέ στρώματα άμμου και κροκαλών. Ό προσανατολισμός των τάφων είναι από τα δυτικά προς τα άνατολικά και ή άπουσία κτερισμάτων τους χρονολογούν στους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους. Στην έπίκωση γύρω από τους τάφους βρέθηκε ένα σχεδόν όλόκληρο άβαφο άγγείο του 6ου-7ου αϊ. μ.Χ.

Όρεοί

Κατά τη διάρκεια έκσκαφών για την κατασκευή ύδατοδεξαμενής στο λόφο Άλώνι κοντά στο χωριό Όρεοί και σέ άπόσταση 400 μ. από τό λόφο Κολώνα, όπου είχε έπισημανθεί κλασικό νεκροταφείο⁴⁰, βρέθηκε πήλινος άγωγός σέ βάθος 1,30 μ. που σέ πολλά σημεία είναι καταστραμμένος και έχει διεύθυνση Α.-Δ. Έχει διάμετρο 0,20 μ. και στο κάτω μέρος φέρει ύπόστρωμα από λίθους. Πρόκειται για κεντρικό άγωγό νερού, που κατευθύνεται προς την άρχαία πόλη των Όρεών. Η άπουσία κεραμεικής είναι χαρακτηριστική.

Κριεζά

Κατά τη διάνοιξη θεμελίων στο οικόπεδο της Γ. Σωτήρχου, που βρίσκεται δεξιά της όδου προς την Κάρυστο, άποκαλύφτηκε άρχαίος κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 1,73×0,45 μ. Ό τάφος ήταν στεγανός, καλής κατασκευής, μέ έπένδυση από άριστα δουλεμένους σχιστόλίθους, ύλικό που τόσο άφθονεί στην περιοχή. Στο κάτω μέρος του σκελετοτό υπήρχαν τρία ληκύθια μέ διακόσμηση ερυθρόμορφων άνθεμίων, των άρχων του 4ου αϊ. π.Χ. Η άνασκαφή άποκάλυψε κοντά στον τάφο μία μαρμάρινη σαρκοφάγο, έσωτ. διαστ. 1,07×0,56 και ύψ. 0,27 μ., που έφερε για κάλυμμα ένα άκατέργαστο μάρμαρο. Σ' αυτή βρέθηκε σκελετός παιδιού και ένα ληκύθιο σύγχρονο μέ τα προηγούμενα.

Οι δύο τάφοι βρέθηκαν στο σύνορο του οικόπεδου και υπάρχει πιθανότητα νά πρόκειται για νεκροταφείο που συνεχίζεται στο γειτονικό κτήμα του Γ. Μουρίκη. Είναι ή πρώτη φορά που άνακαλύπτονται άρχαία και μάλιστα κλασικής περιόδου στην περιοχή αυτή.

Στην αϋλή του Σταθμού Χωροφυλακής των Κριεζών υπάρχει μία μαρμάρινη βάση ίωνικού κίονα, ύψ. 0,22 και διαμ. 0,58 μ., και δύο άλλα μάρμαρα έντοιχισμένα. Είναι βέβαιο ότι στην άνατολική άκρη της κοιλάδας των Λέπουρων υπήρχε άρχαίος οίκισμός. Στην περιοχή αυτή μέχρι σήμερα έχουν έντοπιστεί τέσσερις προϊστορικές θέσεις.

Βάρκα Ψαχνών

Τό 1975 ή άπόπειρα διάνοιξης θεμελίων όρνιθοτροφείου στην περιοχή Βάρκι. όπου από παλιά είχαν έντοπιστεί λείψανα νεολιθικού οίκισμου⁴¹. Έδωσε την άφορμή για τη δοκιμαστική άνασκαφή του χώρου, που είχε άξιόλογα άποτελέσματα.

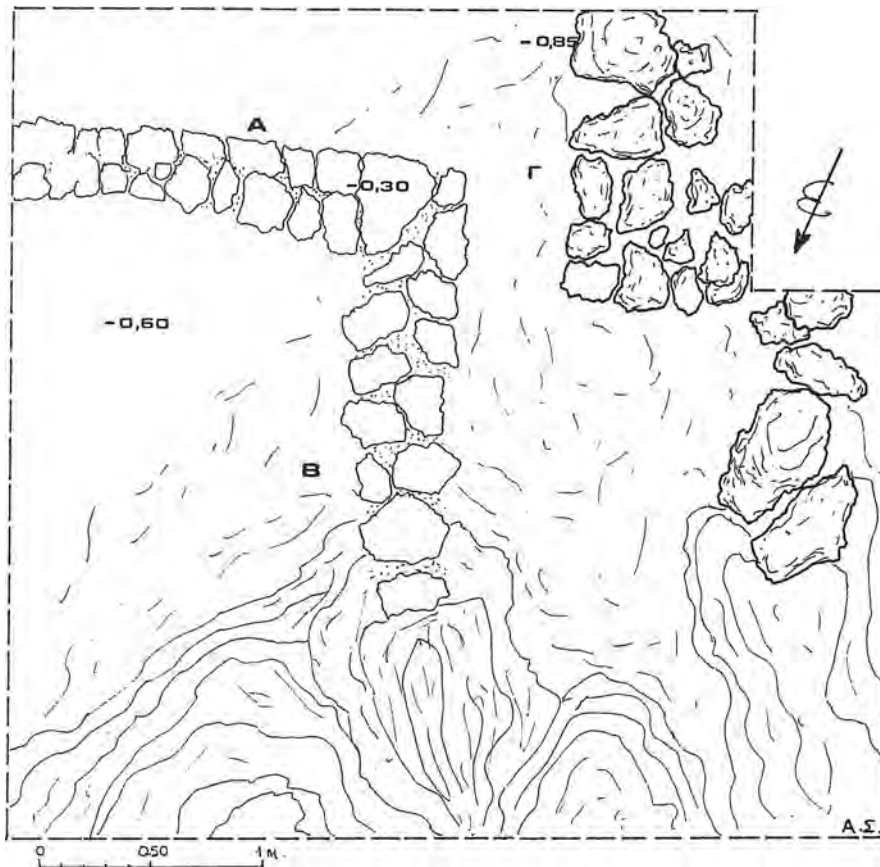
Η θέση βρίσκεται μεταξύ δύο λόφων στην πεδιάδα των Ψαχνών και στην άκρη έλους, που κάποτε ήταν θάλασσα. Κεραμική καλής ποιότητας και λίθινα έργαλεία είχαν συλλεγεί από τό Δ. Θεοχάρη και τον ύπογράφοντα. Για πρώτη φορά ήρθαν σέ φώς στην Εύβοια οίκοδομικά λείψανα της νεολιθικής περιόδου.

38. Corinth XII, πίν. 79, άριθ. 1262, 1257.

39. Agora V, σ. 53, πίν. 56. J 15.

40. AAA V (1972), σ. 227-230.

41. AEM 1959, σ. 285 κ.έ. BSA 1966, σ. 54, άριθ. 32.

Σχέδ. 7. Βάρκα Ψαχνών. Κάτοψη της τομής Ι.

Τομή Ι

Ἀνοίχτηκε στή βόρεια πλευρά τοῦ οἰκισμοῦ κοντά στοὺς προποδες τοῦ βραχέδους λόφου. Ἐπειδὴ ἡ θέση ἔχει κλίση, μεγάλο μέρος τῆς ἐπίχωσης ἔχει μετατοπιστεῖ πρὸς τὴν πλευρά τοῦ ἔλους. Σέ βάθος 0,30-0,35 μ. φάνηκε ὁ τοῖχος Α, τοῦ ὁποῖου διατηρεῖται καλὰ ἡ νότια παρειά, ἐνῶ ἡ ἄλλη εἶναι ἐν μέρει καταστραμμένη (Σχ ε δ. 7). Τό θεμέλιο εἶναι μία ἀκανόνιστη ἀργολιθοδομή, πού ἔχει πηλό γιά συνδετικό ὕλικό. Ὁ τοῖχος Α ἔχει μήκος 2 μ. καί σχηματίζει γωνία μέ τόν τοῖχο Β, πού ἔχει διεύθυνση Β.-Ν. καί διατηρεῖται σέ μήκος 2,05 μ. Τό θεμέλιο αὐτό εἶναι πιό καταστραμμένο καί πατάει πάνω στό φυσικό βράχο.

Σέ παλιότερη οἰκοδομική φάση ἀνήκει ὁ τοῖχος Γ (βάθ. 0,60 μ.), πού πατάει στό φυσικό βράχο καί ἔχει τὴν ἴδια διεύθυνση μέ τόν τοῖχο Β. Λόγω τῆς μικρῆς ἔκτασης τῆς τομῆς δέν μπορούμε νά ποῦμε ἂν ὁ τοῖχος Γ σχηματίζει γωνία ἢ συνεχίζεται πρὸς τὰ βόρεια. Τό μεγαλύτερο βάθος τῆς τομῆς Ι ἔφτασε στή νοτιοδυτική γωνία τὰ 0,85 μ.

Ἡ τομή Ι ἀπέδωσε ἀφθονότατη κεραμική. Μέχρι βάθος 0,50 μ. ἀφθονοῦν τὰ μελανὰ στιλβωτὰ ὄστρακα⁴²

(Σχ ε δ. 8' Π ἰ ν. 82 α), κατηγορία πού ἐμφανίζεται στήν ἀρχή τῆς Νεότερης Νεολιθικῆς. Ἀρκετά εἶναι τὰ ἀμυρόχρωμα νεολιθικά ὄστρακα⁴³, μεταξύ τῶν ὁποίων καί μερικά πού παρουσιάζουν τριχρωμία (Π ἰ ν. 82 β), καθὼς καί τὰ φαῖα πρωτομινύεια⁴⁴. Τὰ μελανὰ ἀπαντοῦν μέχρι τό φυσικό βράχο. Στό δεύτερο στρώμα βρέθηκαν λίγα ἐρυθρά μονόχρωμα καί νεολιθικά Urfinis⁴⁵, πού χαρακτηρίζουν τό τέλος τῆς Μέσης ἢ τὴν ἀρχή τῆς Νεότερης Νεολιθικῆς στήν Πελοπόννησο καί τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα. Ἐνα μεγάλο τμήμα ἀπό βαθύ σκύφο μέ διακόσμηση «ἐρυθροῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ» βρέθηκε κάτω ἀπὸ τό θεμέλιο τοῦ τοῖχου Β καί θυμίζει τὴν τεχντροπία τῆς Χαιρώνειας. Κατὰ τό Δ. Θεοχάρη τὰ red on white τῆς Βάρκας⁴⁶ ἀνήκουν στήν Ἀρχαιότερη Νεολιθική. Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς κεραμικῆς καταλαμβάνουν τὰ ἄβαφα καί χονδροειδῆ ὄστρακα, ὅπως συμβαίνει πάντοτε στοὺς νεολιθικοὺς οἰκισμούς.

Τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων τῆς τομῆς Ι εἶναι σκύφοι, φι-

43. Orchomenos II, δ.π., πλν. II, IV, XXVI.

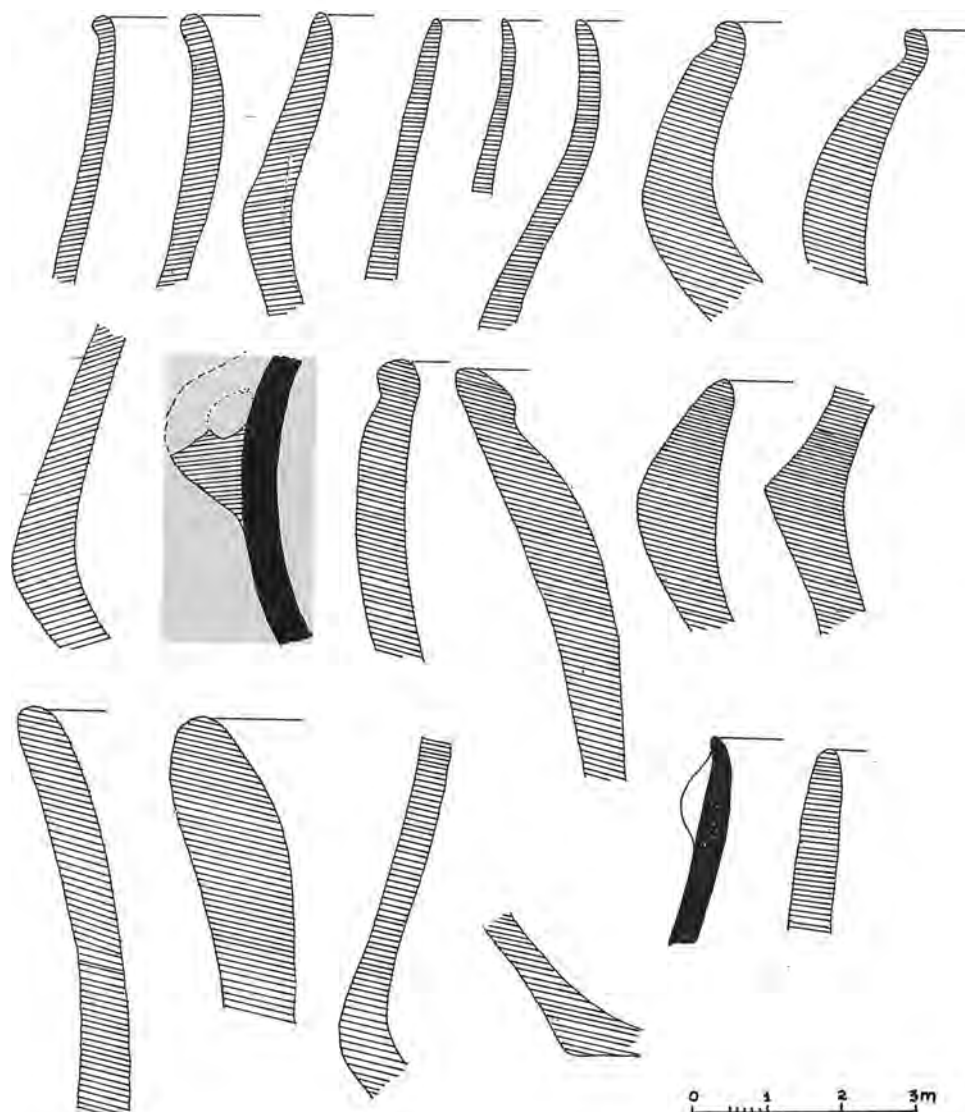
44. AEM, δ.π., σ. 290. Weinberg, Hesperia 6 (1937), σ. 503, εἰκ. 23-25.

45. Orchomenos II, εἰκ. 31. Κόρινθος (Hesperia 6 (1937), σ. 550, εἰκ. 9).

Ἑλάτεια (Hesperia 29 (1960), πλν. 60, 61).

46. AEM, δ.π., σ. 286.

42. E. Kunze, Orchomenos, Die neolithische Keramik, 1931, πλν. I, IV, VI, VII, IX.

Σχέδ. 8. Βάρκα Ψαχνών. Τομές μελανών στιλβωτών δστράκων.

άλες με ψηλή βάση και λίγα κλειστά με ψηλό λαιμό και κυλινδρικές λαβές. Χαρακτηριστικό των μελανών στιλβωτών και άμαυρόχρωμων άγγείων είναι το τεθλασμένο περίγραμμα. Από την τομή Ι προέρχεται ένας λίθινος πέλεκυς και πολλά θραύσματα όψιανού.

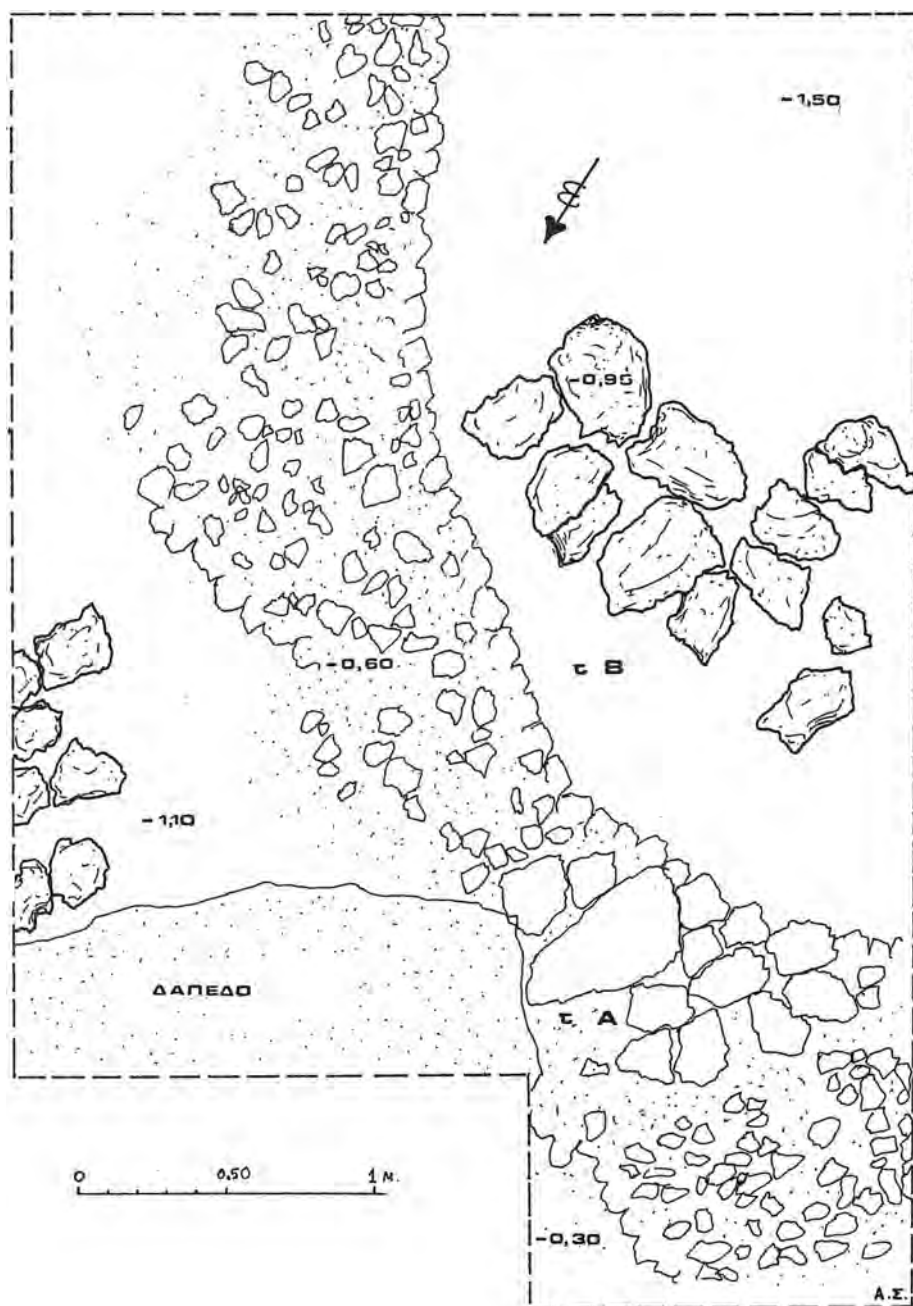
Τομή ΙΙ

Ανοίχτηκε σε απόσταση 40 μ. προς ΒΑ. της τομής Ι. Έδω υπήρχαν μεγαλύτερες επιχώσεις και αποκαλύφθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις (Σ χ έ δ. 9). Σε βάθος 0,55-0,60 μ. το μεγαλύτερο μέρος της τομής καταλαμβάνει λιθόστρωτο δάπεδο, ένα μέρος του όποιου στη βορειοανατολική γωνία έχει λεπτή στρώση από κονίαμα. Τουτό αποτελείται κυ-

ρίως από άμμο και κάποιο συνδετικό ύλικό⁴⁷. Δυτικά του δαπέδου υπάρχουν πέτρες, που πρέπει να ανήκουν σ' έναν τοίχο Α, πολύ καταστραμμένο από την καλλιέργεια λόγω του μικρού βάθους (0,35-0,40 μ.).

Πάνω στο λιθόστρωτο βρέθηκε λίγη κεραμική, κυρίως άβαφα όστρακα και άμαυρόχρωμα, μέσα σε διαλυμένες πλίνθους. Το δεύτερο στρώμα κάτω από το λιθόστρωτο αποτελείται από μαλακό καστανό χώμα μέχρι βάθος 1 μ. Μέσα σ' αυτό υπήρχαν πολλά άμαυρόχρωμα όστρακα (Π ί ν. 82 γ) και αρκετά νεολιθικά Urfinnis. Τα μελανά στιλβωτά σπανίζουν στην τομή ΙΙ. Έκπλησσει ή άφθονία των δστρέων, τά κυριότερα των όποιων είναι τά στρείδια

47. J. Evans - C. Renfrew, Saliagos, 1968, σ. 108 (F Square S4-L 8).

Σχέδ. 9. Βάρκα Ψαχνών. Κάτοψη της τομής II.

(spondylus gaederopus), οί καλόγνωμες (arca noae) και οι άχιβάδες (venerupis aurea), καθώς και των όστών από ζώα (αίγοειδή κυρίως).

Σέ βάθος 0,95 μ. φάνηκε ένας καταστραμμένος τοίχος μέ διεύθυνση Α.-Δ. 'Αποτελείται από μεγάλους άκανόνιστους άσβεστόλιθους, πού έχουν μεταφερθεί από τούς παρακειμένους λόφους. Ένα λιθόστρωτο δάπεδο ύπάρχει κοντά στον τοίχο Β σέ βάθος 1 μ. Στην ίδια οίκοδομική φάση ανήκει και ένα λείψανο τοίχου στην ανατολική πλευρά της τομής.

Στή νοτιοδυτική γωνία ή άνασκαφή έφτασε σέ βάθος 1,50 μ. όπου συνάντησε τό φυσικό βράχο. Στο τελευταίο στρώμα κάτω από τό δεύτερο δάπεδο βρέθηκαν όστρακα άμαυρόχρωμα, Uferrnis και έρυθρά μονόχρωμα, πού φαίνεται ότι άντιπροσωπεύουν την παλιότερη κεραμεική του οικισμού της Βάρκας. Έλάχιστα όστρακα της κατηγορίας «έρυθρου»⁴⁸ επί άνοικτου» απέδωσε ή τομή II από βάθος 0,85 μ. μέχρι τό παρθένο έδαφος. Λίγα είναι επίσης τά έγχάρακτα όστρακα, πού προέρχονται κυρίως από τά ψηλότερα στρώματα (II ί ν. 82 δ).

Η όριστική μελέτη της κεραμεικής της Βάρκας, πού άριθμεί χιλιάδες όστρακα, θά γίνει μελλοντικά από τον άνασκαφέα.

Γ λ ύ φ α Ψ α χ υ ώ ν

Σέ μικρή άπόσταση από τη Βάρκα βρίσκεται ο λόφος της Γλύφας, όπου από τό παρελθόν ήταν γνωστή ή ύπαρξη προϊστορικού οικισμού. Ένα βαθύ όργωμα έφερε στην επιφάνεια πολλές πέτρες από κτίρια στη δυτική πλευρά του λόφου και έδωσε την άφορμή για μία περιορισμένη άνασκαφική έρευνα. 'Αποδείχτηκε ότι σ' όλη την έκταση του οικισμού ή έπιχώση είναι πολύ μικρή και μόλις φτάνει τά 0,30-0,40 μ. Στην τομή II βρέθηκε ένα όρθογώνιο κτίριο, πού διατηρεί και μέρος του δαπέδου του. Θεμέλια από άλλα οίκοδομήματα έχουν ύποστει μεγάλη καταστροφή.

Όλη ή κεραμεική του οικισμού είναι όμοιόμορφη. Πρόκειται για άβαφα και καστανοβαφή όστρακα από άκάθαρτο πηλό και μέ άτελές ψήσιμο, πού ανήκουν σέ σκύφους και κλειστά ύδροδόχα άγγεία. 'Υπάρχουν και μελανά στιλβωτά όστρακα, αλλά δέν έχουν όμοιότητες μέ αυτά της Βάρκας. Χαρακτηριστικά της κεραμεικής της Γλύφας είναι οι λαβές μέ κάθετο τρήμα και ή πλαστική διακόσμηση⁴⁹ σέ πολλά άβαφα όστρακα (II ί ν. 83 α), πού θυμίζει την πρώιμη κεραμεική της Ν. Μάρκας.

Ο οικισμός της Γλύφας ήταν μικρός σέ έκταση και πρέπει νά άκμασε άρκετά πριν από αυτόν της Βάρκας. Μπορεί νά χρονολογηθεί σέ μία άρχαιότερη νεολιθική φάση πού ο χαρακτήρας της δέν έχει άκόμη άποσαφηνιστεί στην Εύβοια.

48. Orchomenos II, πίν. II, σ. 25.

49. Παρόμοια διακόσμηση στην Εδτρηση (Eutresis, εικ. 101. Diagonal band decoration).

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Φ ύ λ λ α

Βρυσάρα

Στή θέση Βρυσάρα των Φύλλων, πού απέχει 15' από τη βυζαντινή μονή του 'Αγίου Γεωργίου ΑΡΜΑ, οι έκσκαφές για την άνακαίνιση παλιού ναυδρίου άποκάλυψαν μάρμαρα και διάφορα άρχιτεκτονικά μέλη. Τά περισσότερα άπ' αυτά μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Χαλκίδας και καταγράφηκαν: (α) Πώρινο δορικό κιονόκρανο μέ τρεις έγκοπές στη βάση του έχινου. Τό επάνω μέρος του έχει στρογγυλευτεί από τη φθορά (ύψ. 0,29, διάμ. 0,37 μ.). (β) Βάση ίωνικού κίονα, συμφυής μέ αυτόν, από πώρο, σωζ. ύψ. 0,61, διάμ. 0,42, ύψ. βάσης 0,21 μ. (γ) Τμήμα μαρμάρινης παραστάδας. (δ) Βάση άρχαίου περιρραντηρίου από μάρμαρο, ύψ. 0,59, διάμ. βάσης 0,41, διάμ. κιονίσκου στο επάνω μέρος 0,24 μ. (ε) Πώρινο ίωνικό κιονόκρανο πολύ καταστραμμένο (άριθ. έδρ. 4176), ύψ. 0,215, πλευρά έπιθήματος 0,39 μ. (στ) Μαρμάρινη βάση ίωνικού κίονα (άριθ. έδρ. 4175), ύψ. 0,15, διαμ. 0,315 μ. (ζ) Δύο τμήματα άρράβδωτων μαρμάρινων κίωνων. (η) Θραύσματα από μαρμάρινα βυζαντινά θωράκια. (θ) 'Επιτύμβια στήλη από λευκό μάρμαρο. Σχηματίζει άέτωμα στο πάνω μέρος. Είχε χρησιμοποιηθεί ως οίκοδομικό ύλικό, γι' αυτό είναι πολύ φθαρμένη. Έχει ύψος 0,40, πλάτος 0,235 και πάχος 0,07 μ. (άριθ. έδρ. 3810). Διακρίνονται άμυδρά μερικά γράμματα του πρώτου στίχου της έπιγραφής, πού πιθανώς χρονολογείται στο τέλος του 4ου αϊ. π.Χ.: ΕΡΩΤ.

'Αργυρού

Περί τά 300 μ. στά νότια της θέσης, όπου τό 1974 έπιστημάνθηκε και άνασκάφτηκε παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο⁵⁰, μέσα στο κτήμα του 'Αντ. Παπαγεωργίου, έντοπίστηκαν τάφοι, πού φαίνεται νά ανήκουν σέ πολύ προγενέστερους χρόνους. Στή θέση αυτή περισυλλέχθηκαν όψιανοί και πρωτοελλαδικά όστρακα.

Κ α μ ά ρ ι

Σέ άπόσταση 30' από τό χωριό Καμάρι και δεξιά του δρόμου προς τό Θεολόγο ύπάρχει ένα άβαθές σπήλαιο, πού χρησιμεύει ως μαντρί, ή σπηλιά του Μπελλιά. Στην πλαγιά έξω από τό σπήλαιο διακρίνονται οίκοδομικά ίχνη της βυζαντινης περιόδου.

Β α σ ι λ ι κ ό

'Αγιος 'Ανδρέας

Η θέση βρίσκεται 500 μ. περίπου νότια της όδου Βασιλικού-Έρετριάς, στην παραλία του 'Αγίου 'Ανδρέα. 'Ανατολικά της εκκλησίας, στην πλαγιά χαμηλού λόφου, ύπάρχουν έλληνιστικά και ρωμαϊκά λείψανα κατοίκησης. Στόν ίδιο λόφο βρέθηκαν και άφθονα ΠΕ όστρακα.

50. ΑΑΑ VII (1974), σ. 338 κ.έ.

Λινοβρόχι

Στό 14ο χλμ. της οδού Χαλκίδος-Ερετρίας, κοντά στη θάλασσα, υπάρχει χαμηλός λόφος, που ονομάζεται Λινοβρόχι. Στο ψηλότερο σημείο του διακρίνονται οικόδομικά λείψανα από κτίρια του 4ου αϊ. π.Χ. Υπάρχει πλήθος κεραμίδων, μελαμβαφή οστρακα και λαξευμένοι λίθοι. Περισυλλέχθηκε πυραμιδοειδής αγνύθα με εγχάρακτα τάγραμματα ΑΙ. Στην ανατολική πλευρά του υψώματος υπάρχουν όψιανοί και ύπονεολιθικά οστρακα.

Σε απόσταση 500 μ. πριν από το Λινοβρόχι, στα άριστερά του δρόμου, διακρίνονται λείψανα κτιρίων, που από την κεραμεική μπορούν να χρονολογηθούν στους ρωμαϊκούς χρόνους. Ο Γ. Παπαβασιλείου⁵¹ αναφέρει για θερμές πηγές στη θέση Λινοβρόχι και τις ταυτίζει μ' αυτές που κατά το Στράβωνα⁵² βρίσκονταν στην άκρη του Αηλαντίου πεδίου.

Μαλακώνας

Παλιοχώρι

Στό 15ο χλμ. και δεξιά της οδού προς Ερέτρια, στη θέση Παλιοχώρι, διακρίνονται καθαρά τά θεμέλια κτιρίων σε μεγάλη έκταση. Η κεραμεική είναι των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων.

Σκληρό

Στό 17ο χλμ. της ίδιας οδού και στο βόρειο μέρος της έχουν βρεθεί κατά καιρούς αρχαίοι τάφοι. Στην αυλή ενός σπιτιού υπάρχουν δύο μαρμάρινες σαρκοφάγοι, των οποίων τά καλύμματα χρησιμοποιούνται ως πρόχειρα τραπέζια. Αρχαία μάρμαρα διακρίνονται κοντά στο προαύλιο του ναού της Παναγίας, που βρίσκεται 200 μ. δυτικότερα.

Μίστρος

Αρκοσπηλιά

Σε μία από τις κορυφές του Ερετρικού Όλύμπου, με υψόμετρο 950 μ., ανακαλύφθηκε ένα μικρό σπήλαιο, που εκτός από τον ωραίο φυσικό του διάκοσμο περιείχε αρχαία. Σε μία κόγχη κάτω από μεγάλες πέτρες και μέσα σε στρώμα τέφρας βρέθηκαν τά έξι (αριθ. εδρ. 3539-3553): (α) Δέκα ληκύθια, που συνήθως είναι διακοσμημένα με ένα ξρυθρόμορφο ανθέμιο. Χρονολογούνται στο α' μισό του 4ου αϊ. π.Χ. (β) Τρεις μελαμβαφεείς λύχνοι του 4ου αϊ. π.Χ. (γ) Πήλινο ειδώλιο παιδίσκης, ύψ. 0,122 μ., που φέρει πολύπτυχο ιμάτιο.

Τό σπήλαιο φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για ένα διάστημα ως τόπος ταφής ή λατρείας. Η ανασκαφική έρευνα είναι απαραίτητη, γιατί πιθανόν τό σπήλαιο νά κρύβει και λείψανα προϊστορικής κατοίκησης.

Στενή

Κοντά στο χωριό Στενή βρέθηκε ένα χάλκινο νόμισμα του Διοκλητιανού τό όποιο παρέδωσε στό Μουσείο Χαλκίδας ό 'Αντ. Κρητικός (αριθ. εδρ. 1240).

Βουδόχη

Στήν κορυφή του όρους Βουδόχη, που δεσπόζει πάνω από την Ερέτρια, ανακαλύφθηκε αρχαίο όχύρωμα (ύψóm. 800 μ.). Τό κεντρικό όχύρωμα έχει σχήμα περίπου κυκλικό, διαμ. 35 μ. Τό πάχος του τείχους, άν και τότο βρίσκεται σε έρειπιώδη κατάσταση (Πί ν. 83 β), ύπολογίζεται σε 2,30-2,50 μ. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει πύλη, πλ. 1,50 μ., και στό έσωτερικό διακρίνονται ίχνη δωματίων (Σχ έ δ. 10). Ένα άλλο τείχος, περιμ. 168 και πάχ. 2,80-3 μ., περιβάλλει τό πρώτο και σχηματίζει μία μεγαλύτερη πύλη προς Α. Η τοιχοδομία και των δύο άποτελείται από μεγάλους ακανόνιστους όγκόλιθους χωρίς συνδετικό ύλικό, που θυμίζουν «πελασγικό» χτίσιμο. Τό μεγαλύτερο μέρος των τειχών έχει καταπέσει και σε πολύ λίγα σημεία μόνο διατηρούνται αυτά σε ύψος 1,10-1,30 μ. Η καθολική άπουσία κεραμικών εδρημάτων δέ μάς βοηθά νά χρονολογήσουμε τό αρχαίο αυτό όχύρωμα, που πρέπει νά είχε μεγάλη σημασία για τους Έρετριείς, άφού έλέγγει ένα μεγάλο τμήμα του νότιου Εύβοϊκού, τίς άπέναντι άκτές της Αττικής και της Βοιωτίας, καθώς και τό έσωτερικό της κεντρικής Εύβοιας. Η πρόχειρη κατασκευή του δέν άποκλείει την πιθανότητα νά χτίστηκε σε στιγμές αϊφνίδιου κινδύνου, όπως λόγου χάρη στην περίπτωση της έπιδρομής των Περσών τό 490 π.Χ.

Λίγο χαμηλότερα από την κορυφή, στη βόρεια πλευρά, υπάρχει μικρό σπήλαιο, στην είσοδο του όποιου βρέθηκαν νεολιθικά οστρακα και λεπίδες όψιανού, καθώς και λίγη μελαμβαφής κλασική κεραμεική.

Τριάδα

Φηγές

Δεξιά του δρόμου από Τριάδα προς Ατταλή, στη θέση Φηγές, υπάρχουν ίχνη αρχαίου οικισμού. Σώζονται αρκετοί χτιστοί πίθοι, που φέρουν ύδραυλικό κονίαμα και ίσως άνήκουν στους μεσαιωνικούς χρόνους. Τά κεραμικά εδρήματα είναι κλασικής, ρωμαϊκής και μεσαιωνικής περιόδου. Στην ανατολική πλευρά του κωνικού λόφου, που βρίσκεται άριστερά του δρόμου, διακρίνονται τάφοι λαξευμένοι στό βράχο. Στην κορυφή του λόφου υπάρχουν τά έρείπια μεσαιωνικού πύργου.

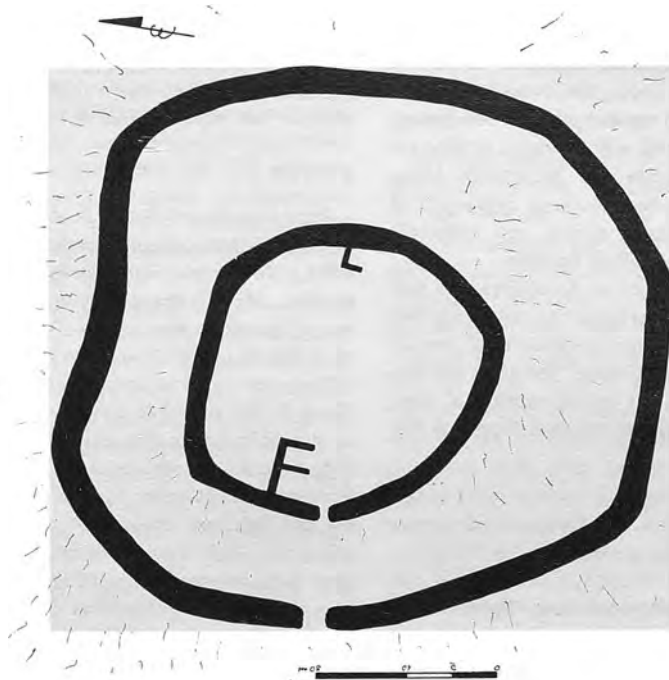
Χαλκίδα

Λόφος Καλλιμάνη

Στήν κορυφή του λόφου διακρίνεται πλήθος λαξευμάτων, κυρίως βαθμίδες. Πρός τό μέρος του πεδίου βολής, σε αρκετή έκταση παρατηρούνται παράλληλες γραμμές πάνω στό βράχο, που μοιάζουν με ίχνη τροχών. Δέν άποκλείεται νά περνούσε από έδω ένας αρχαίος δρόμος. Σ' όλόκληρο

51. ΠΑΕ'1912, σ. 141.

52. Στράβων 447, 9.

Σχέδ. 10. Βουδόχη. Κάτοψη του οχυρώματος.

τό λόφο υπάρχουν οστρακα διάφορων εποχών από την πρωτογεωμετρική μέχρι και τη ρωμαϊκή περίοδο. Ο φιλάρχαιος κ. Λ. Δημητρίου βρήκε εδώ και παρέδωσε στο Μουσείο Χαλκίδας λίθινο προϊστορικό εργαλείο.

Καμάρες

Σημαντικά αρχαία εντοπίστηκαν στο κτήμα Κορώνη, που βρίσκεται στην περιοχή Καμάρες, σε μικρή απόσταση από τα οικόπεδα Ἀθανασίου, Γιαμᾶ, Μπασούκου και Μαραθωνίτη που ανασκάφτηκαν. Ἀνακαλύφτηκε ένα ἀρχαίο φρέαρ, διαστ. 1,70×0,93 μ., που χρησιμοποιείται και σήμερα. Τό βάθος του μέχρι την ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ εἶναι 2,80 μ. Οἱ πλευρές τοῦ φρέατος εἶναι χτισμένες με μεγάλες λιθόπλινθους. Γύρω ἀπὸ τὸ φρέαρ ὑπῆρχαν διάφορα ἀρχιτεκτονικά μέλη:

(α) Λίθινο κατώφλι, μήκ. 1,63, πλ. 0,70 καὶ ὕψ. 0,35 μ. (β) Βάση ἰωνικοῦ κίονα θραυσμένη κατὰ ἓνα μέρος. (γ) Τμήμα ἀρράβδωτου κίονα ἀπὸ μάρμαρο, τοῦ ὁποῖου εἶναι ὁρατὸ τμήμα, μήκ. 0,60, διαμ. 0,45 μ. (δ) Τμήμα ἀρράβδωτου κίονα ἀπὸ κογχυλιάτη λίθο, μήκ. 1,80 καὶ διαμ. 0,35 μ. (ε) Τρία δωρικά κιονόκρανα ἀπὸ παρόλιθο, πού ἔχουν τὶς ἴδιες διαστάσεις (Π ἰ ν. 83 γ), ὕψ. 0,19, διαμ. 0,405, πλευρὰ ἐπιθήματος 0,49 μ. Ἐνα πώρινο κιονόκρανο τῶν ἰδίων ἀκριβῶς διαστάσεων εἶχε βρεθεῖ ἐντοιχισμένο σ' ἓναν τοῖχο ρωμαϊκοῦ κτιρίου στὸ οἰκόπεδο Γιαμᾶ.

Ὅλα τὰ παραπάνω ἀρχιτεκτονικά μέλη προέρχονται

ἀπὸ κάποιο σπουδαῖο ἀρχαῖο κτίριο, πού δὲν πρέπει νὰ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή.

Κοντὰ στὸ ἐνετικὸ ὕδραγωγεῖο ὁ Λ. Δημητρίου βρήκε καὶ παρέδωσε χάλκινο βυζαντινὸ πεντανούμμιο τοῦ βου αἰ. μ.Χ.

Ψαχνά

Μακρυμάλλη

Βόρεια τοῦ χωριοῦ Μακρυμάλλη, στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου Ἀραδαριά, ἐντοπίστηκαν ἔχνη συνοικισμοῦ. Μεταξὺ τῶν λίθων πού προέρχονται ἀπὸ καταστραμμένα κτίρια, βρέθηκαν ἀρχαῖα καὶ κλασικὰ ὅστρακα, ἀγνόθες καὶ ἓνα χάλκινο φθαρμένο νόμισμα. Σὲ ἄλλη θέση, 500 μ. βορειοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ, βρέθηκαν στὸ παρελθὸν ἀρχαῖοι τάφοι. Σὲ ἀπόσταση 700 μ. ἀπὸ τὴ Μακρυμάλλη, παραπλευρῶς τοῦ δρόμου πρὸς τὸ χωριὸ Πλατάνα, διακρίνεται τοῖχος, μήκ. 5,20 μ., με διεύθυνση Α.-Δ. Γύρω ἀπὸ τὸν τοῖχο ὑπῆρχαν πολλὰ μελαμβαφῆ ὅστρακα.

Κόκκινο Λιθάρι

Σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. ἀπὸ τὰ Ψαχνά, ἀριστερὰ τοῦ δρόμου πρὸς Τριάδα, βρίσκεται ὁ λόφος Κόκκινο Λιθάρι, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ὁποῖου παρατηρήθηκαν ἔχνη προϊστορικῆς κατοίκησης. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ κεραμικὴ συλλέχθηκαν μελαμβαφῆ ἐλληνιστικὰ ὅστρακα (θραύσματα λύχνων, μεγαρικῶν σκύφων).

Λάμαρη

Χιλιαδού

Σε μία περιοδεία στην απρόσιτη περιοχή της Λάμαρης, στην ανατολική ακτή της Εύβοιας, δόθηκε ευκαιρία για την επίσκεψη του λόφου Καστρί, όπου υπάρχουν τὰ ερείπια αρχαίου κτιρίου⁵³. Τό μονοπάτι πού οδηγεί στην κορυφή φαίνεται ότι είχε χρησιμοποιηθεί και στην αρχαιότητα. Τό κτίριο, ἔξωτ. διαστ. 11,60×6,60 μ., σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση.

Ἡ θεμελίωση ἀποτελεῖται ἀπό μικροῦς καί μεγάλους λίθους σφηνωμένους μέσα στό φυσικό βράχο. Ἡ εὐθυνηρία, πού ἀποτελεῖται ἀπό μεγάλους πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθους, σώζεται ὁλόκληρη ἐκτός ἀπό ἕνα μέρος τῆς βόρειας πλευρᾶς. Ἀπό τήν ἀνωδομή σώζεται ἕνας δόμος στή νότια καί σέ μέρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Οἱ λίθοι εἶναι λαξευμένοι καί ἀπό τίς δύο πλευρές καί ἔχουν πλάτος 0,55-0,60 μ. Ἄν καί τό κτίριο καλύπτει πυκνή βλάστηση, γίνεται φανερό ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπό δύο μέρη. Τό πρὸς τὰ ἀνατολικά τμήμα, διαστ. 5,50×3,15 μ., πιθανῶς ἀποτελοῦσε τόν πρόδρομο τοῦ κτιρίου, πού δέν μπορεῖ παρά νά ἦταν ναός. Τό σχῆμα, οἱ διαστάσεις καί ἡ τοιχοδομία ἀποκλείουν νά εἶχε χρησιμεύσει ὡς πύργος-παρατηρητήριο. Βόρεια τοῦ κτίσματος διακρίνονται ἱχνη προσκτισμάτων. Ἐκτός ἀπό πολλὰ θραύσματα κεραμίδων δέν ὑπάρχουν ἄλλα κεραμικά εὑρήματα.

Κύμη

Δραγκονάρα

Ἡ δῖχρονη ἔρευνα στό λόφο Δραγκονάρα τοῦ Ἰταλοῦ ἀρχιτέκτονα L. Martinelli, ὁ ὁποῖος ἔχει κάνει πλήρη ἀποτύπωση τῶν σωζόμενων εἰρηπίων καί ἐτοιμάζει σχετική μελέτη, ἀπέδωσε πλῆθος κεραμικῶν καί ἄλλων εὑρημάτων, πού παραδόθηκαν στό Μουσεῖο Χαλκίδας. Τὰ κεραμικά εὑρήματα εἶναι νεολιθικά, ΠΕ, ΜΕ μινύεια, ἀρχαῖα, κλασικά, ἑλληνιστικά, ρωμαϊκά καί μεσαιωνικά. Ἄλλα μικροαντικείμενα ἦταν ἀγνύθες, σιδερένια καρφία, θραύσματα ἀπό σιδερένιες λόγχες καί μολύβδινα κομμάτια. Βρέθηκε ἐπίσης ἀφθονη σκουρία ἀπό μετάλλευμα.

Κρεμαστό

Στά δεξιά τοῦ δρόμου ἀπό τό χωριό Κρεμαστό πρὸς τὰ Θαροῦνια, στήν κορυφή βραχώδους ὑψώματος, ἐντοπίστηκαν λείψανα μεσαιωνικοῦ κάστρου, μέσα στό ὁποῖο ὑπάρχει βυζαντινὴ ἐκκλησία.

Κάρυστος

Ἅγιος Δημήτριος

Ἡ διαμόρφωση τοῦ προαυλίου τοῦ σταυρεπίστεγου βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, πού βρίσκεται κοντά στό ὁμώνυμο χωριό, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀπο-

κάλυψη κιβωτιόσχημων τάφων. Οἱ τάφοι δέν περιεῖχαν κτερίσματα καί μᾶλλον ἀνήκουν στοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους.

Λιχάδα

Κήναιο

Στό Κήναιο, τό βορειότερο ἀκρωτήριο τῆς Εύβοιας, ἀναγνωρίστηκαν κοντά στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου λείψανα ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, πού εἶχε ἀνασκάψει ὁ Παπαδάκης⁵⁴ τό 1912. Σέ ἀπόσταση 500 μ. ἀνατολικά τοῦ ἀκρωτηρίου, στή βόρεια παραλία τῆς Λιχάδας, ὑπάρχουν διάφορα ἀρχιτεκτονικά μέλη καί λίθινο ἐλαιοπιεστήριο.

ΔΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΑΜΨΩΝ

Ἐρετρια

Ὅσα ἀπό τὰ οἰκόπεδα βρίσκονται ἔξω ἀπό τό δυτικό τεῖχος¹ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καί μακριά ἀπὸ τὴ θάλασσα δέν παρουσίασαν ἀρχαῖα ὑπολείμματα κατὰ τὴ διάνοιξη τῶν πεδίων πρὸς ἀνέγερση νέας οἰκοδομῆς. Ἀντίθετα, σ' ὅλα σχεδόν τὰ οἰκόπεδα πού περικλείονται μέσα στό ἀρχαῖο τεῖχος βρέθηκαν ἀρχαιότητες, ἄλλοτε λίγες καί ἀσήμαντες, ἄλλοτε πολύ σημαντικές.

Οἰκόπεδο Παν. καί Χρ. Θεοδώρου (Ο.Τ. 22)²

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔγινε μέσα στή μικρὴ αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ, πού ἔχει πρόσοψη στήν παραλιακὴ λεωφόρο Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος. Κατὰ τὴ διάνοιξη δοκιμαστικοῦ Χ ἀποκαλύφθηκε τμήμα ἑνὸς λίθινου ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ, μεγάλου χῶρος (ἐνιαῖος; μήπως αὐλῆς;) καλυπτόμενος ἀπὸ σκληρὸ δάπεδο, καί τρεῖς τοῖχοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ νεότεροι II καί III γωνιάζουν καί σχηματίζουν δύο ἀνεξάρτητα δωμάτια στὰ βόρεια τῆς αὐλῆς. Ἡ ἐπίχωση περιεῖχε πολλές σπασμένες κεραμίδες, ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ οἰκοδομήματος. Τὸν ἀγωγό, πού βρέθηκε στή νοτιοανατολικὴ γωνία τῆς αὐλῆς καί σέ βάθος 1,35 μ., τὸν ἀποκαλύψαμε σέ μήκος 1,20 μ. Εἶχε πλάτος 0,30 καί ὕψος 0,28 μ. καί τὰ κάθετα τοιχώματά του ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἀκανόνιστες λίθινες πλάκες. Διατηρήθηκε μιὰ πήλινη πλάκα ἀπ' αὐτὲς πού κάλυπταν τὸν ἀγωγό.

Ὁ τοῖχος I, πού βρέθηκε σέ βάθος 0,60 μ. καί ἀποκαλύφθηκε σέ μήκος 1,75 μ., ἀποτελεῖται ἀπὸ παρόπλινθους καί ἔχει πλάτος 0,30 μ. Τὴ δυτικὴ ἄκρη του τέμνει κάθετα ὁ νεότερός του τοῖχος II, πού εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες καί γωνιάζει, σχηματίζοντας ἕναν

54. ΠΑΕ 1912, σ. 139.

1. Γιά τό βαυαρικὸ σχέδιο τῆς πόλης, πού πάνω του σημειώνονται καί οἱ ἀρχαιότητες, βλ. Ἀνδρειωμένου, ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 464, Σχέδ. I.

2. Ἐπειδὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν Οἰκοδομικῶν Τετραγώνων δὲ διακρίνεται καλὰ στό ρυμοτομικὸ σχέδιο τῆς προηγούμενης σημείωσης, θά ἀναφέρουμε πρόσθετα καί τὸν πλησιέστερο ἀπὸ τοὺς μεγάλους, μέ πλάγια. Ἐτοῖς σημειώνουμε ὅτι ὁ Ο.Τ. 22 βρίσκεται ἀνάμεσα στοὺς ἀριθμοὺς 10 καί 21.

53. ΑΔ 16 (1960), σ. 152, Πίν. 134 α.

κλειστό χώρο. "Ομοια κατασκευή έχει και ο τοίχος III, πού κι αυτός γωνιάζει και δημιουργεί άλλον έναν κλειστό χώρο. Βρέθηκε σέ βάθος 0,50 μ., έχει πλάτος 0,43 και ύψος 0,41 μ., τό δέ μεγαλύτερο σκέλος του άποκαλύφθηκε σέ μήκος 2,75 μ. "Από τά λίγα κινητά εδρήματα παρουσιάζουμε ένα πήλινο πλακίδιο, διαμ. 0,064 μ. και δσπρακα έλληνιστικής κεραμικής³: μεγαρικών σκύφων (Π ί ν. 84 α), πινακίων (Π ί ν. 84 β), διάφορων άνοιχτών άγγείων (Π ί ν. 84 γ-δ)

Οικόπεδο Έλένης Πετράκη (Ο.Τ. 110)

Τό οικόπεδο, πού βρίσκεται στ' ανατολικά του άριθ. 19, έρευνήθηκε μέ δύο δοκιμαστικές τάφρους, μήκ. 9,50 μ., τεμνόμενες χιαστί. Τό πρώτο στρώμα, πάχ. 1 μ., είχε σκληρή σύσταση και περιείχε μελαμβαφή και έρυθροβαφή θραύσματα έλληνιστικών άγγείων. Τό δεύτερο στρώμα, πού είχε άμώδη σύσταση, τίποτε δέν άπέδωσε. Στά 1,30 μ. άνέβλυσε νερό γλυφό.

Οικόπεδο Εὐαγγελίας Ρουμπή (Ο.Τ. 244)

Τό οικόπεδο βρίσκεται στην δδό Φιλοσόφου Μενεδήμου και στά βόρεια του άριθ. 11. "Αρχίσαμε τήν έρευνα μέ δοκιμαστικό Χ και τή συνεχίσαμε μέ τετράγωνες τομές, χωρίς όμως-γιά τεχνικούς λόγους-νά μπορέσουμε νά τήν δλοκληρώσουμε. Τά οικοδομικά λείψανα (Σ χ έ δ. Ι) άνήκουν σέ δύο περιόδους.

Τήν καλύτερη φάση (4ου αϊ. π.Χ.) εκπροσωποῦν οί χώροι III, IV, V και VI. Γύρω από μία κεντρική αὐλή, μήκ. 6,50 και πλ. 3,60 μ. (χώρος IV), πού τήν όρίζουν οί τοίχοι κ, λ, ι, ζ, διατάσσονται τά δωματία III και V, πού και τά δύο φέρουν μωσαϊκό δάπεδο από φυσικά χαλίκια. Στην αὐλή υπάρχει ένα φρέαρ μέ πήλινη επένδυση κι ένας λίθινος άποχετευτικός άγωγός μέ κατεύθυνση από τά δυτικά στ' ανατολικά. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου V πού όρίζεται από τούς τοίχους ν, ξ, ο, υπάρχει ένα μικρό διάχωρο (VI) του όποιου τό δάπεδο καλύπτεται από σπασμένες κεραμίδες (χώρος γιά υδραυλική εγκατάσταση).

Στή νεότερη φάση άνήκουν οί χώροι I, II και VII. "Ο I όρίζεται από τούς τοίχους ε, μ, α, η και έχει μήκος 3,20 και πλάτος 2,70 μ. "Η πρός Ν. προέκταση του η μαζί μέ τόν τοίχο ε σχηματίζουν τό χώρο VII άγνωστων διαστάσεων. Στο ανατολικό άκρο της αὐλής της προηγούμενης φάσης οί νεότεροι τοίχοι γ και θ σχηματίζουν τή νοτιοδυτική γωνία του χώρου II.

3. Γιά τήν έλληνιστική κεραμική της "Ερέτριας γενικότερα, βλ. τή λαμπρή έργασία της Dr. Ingrid Metzger, *Die Hellenistische Keramik in Eretria, Eretria II*, Bern 1969. Γιά τούς μεγαρικούς σκύφους του Π ί ν. 84 α βλ. δ.π., πίν. 41 άριθ. 15 (βωιωτικός, των μέσων του 2ου αϊ. π.Χ.). Τά δσπρακα του Π ί ν. 84 β-δ χρονολογούνται στο α' μισό του 3ου αϊ. π.Χ. και είναι τοπική μίμηση της κεραμικής της Δυτικής Κλιτύος. Γιά τό κάτω πινάκιο του Π ί ν. 84 β βλ. δ.π., πίν. 16 άριθ. 9. Γιά τά τρία πρώτα δσπρακα του Π ί ν. 84 γ βλ. δ.π., πίν. 40 άριθ. 62: γιά τά δύο της κάτω σειράς βλ. δ.π., πίν. 36 άριθ. 31. Τό δσπρακο δεξιά επάνω του Π ί ν. 84 δ, άριστης ποιότητας, πρέπει νά είναι ελσαγωγή από τήν "Αττική γιά τά υπόλοιπα δσπρακα του Π ί ν. 84 δ βλ. δ.π., πίν. 36 άριθ. 33, 39 άριθ. 63, 40 άριθ. 45.

"Από τά βαθύτερα στρώματα του οικόπεδου περισυλλέχτηκε γεωμετρική κεραμική (Π ί ν. 84 ε)⁴ και διάφορα άλλα άντικείμενα των χρόνων αυτών (άγνυθες, σφαιρικά σφονδύλια⁵, θραύσματα ειδωλίων, χάλκινα έλάσματα κτλ.). "Ο 5ος αϊ. π.Χ. εκπροσωπείται μέ μελανόμορφη (Π ί ν. 84 στ)⁶, έρυθρόμορφη και μελαμβαφή μέ έντυπο διάκοσμο κεραμική, καθώς και μέ πολλές άγνυθες και πήλινα πλακίδια μέ όπές άνάρτησης· ό 4ος και ό 3ος αϊ. π.Χ. μέ πολλά μελαμβαφή και άβαφα δσπρακα.

Οικόπεδο Βλασ. "Αγγελουπούλου (Ο.Τ. 669)

Τό οικόπεδο βρίσκεται στη διασταύρωση των όδων "Αρχαίου Θεάτρου και Φιλοσόφου Μενεδήμου, τό τμήμα του όμως πού ανασκάφτηκε, πρόσφυσης 11 και βάθ. 16 μ., απέχει από τήν δδό Φιλ. Μενεδήμου περί τά 40 μ. Οί δύο άγωγοί, οί όποιοι ήρθαν σέ φώς μέσα σ' αυτό τό οικόπεδο πρέπει ν' άνήκαν στο συγκρότημα μέ τά ψηφιδωτά δάπεδα, πού άποκαλύφτηκε μέσα στο Ο.Τ. 257, ιδιοκτησίας της οικογένειας Βλάχου, και του όποιου άποτελούν τήν πρός τ' ανατολικά προέκταση.

Τό επιφανειακό στρώμα, πάχ. 0,60 μ., άποτελείται από χόμα σκληρής ύφης, χρώματος άνοιχτού καστανού. Τό δεύτερο πού φτάνει ως τό βάθος των 1,20 μ., είναι άμώδες, σκοδρο καστανό. Τά δσπρακα και στά δύο στρώματα ήταν πολυ άνακατεμένα. Βρέθηκαν μελαμβαφή κλασικά και έλληνιστικά μαζί μέ γεωμετρικά (Π ί ν. 85 α)⁷.

Στό νοτιοδυτικό τμήμα του οικόπεδου και σέ βάθος 0,35 μ. άποκαλύφτηκε πήλινος πόσχημος⁸ άποχετευτικός άγωγός (Π ί ν. 85 β) κατευθυνόμενος από τά νοτιοδυτικά πρός τά βορειοανατολικά: διατηρείται σέ μήκος 4,50 μ. και έχει ύψος 0,27 και πλάτος 0,30 μ. Οί έξωτερικές κάθετες πλευρές των μελών του άγωγού φέρουν πλατιά άνάγλυφη ταινία σέ σχήμα π³. "Ο άγωγός σκεπάζεται μέ πήλινες όρθογώνιες πλάκες, πού έχουν κάθε μία πλάτος 0,34 μ. και μήκος οί περισσότερες 0,26, δύο όμως 0,64 μ. Σέ άπόσταση 0,20 μ. από τή νότια πλευρά του άγωγού και σέ βάθος 0,70 μ. από τήν επιφάνεια του έδάφους άποκαλύφτηκε άλλος άγωγός, κατασκευασμένος από μεγάλες λακωνικές κεραμίδες, πού ή καθεμία τους έχει μήκος 0,95 και έσωτ. διάμετρο 0,17 μ.· τόν άγωγό, πού μπορέσαμε νά παρακολουθήσουμε σέ μήκος 7 μ. (ή πρός τά δυτικά προ-

4. ΑΕ 1975, πίν. 55β, 56α-β. ΑΕ 1977, πίν. 52γ.

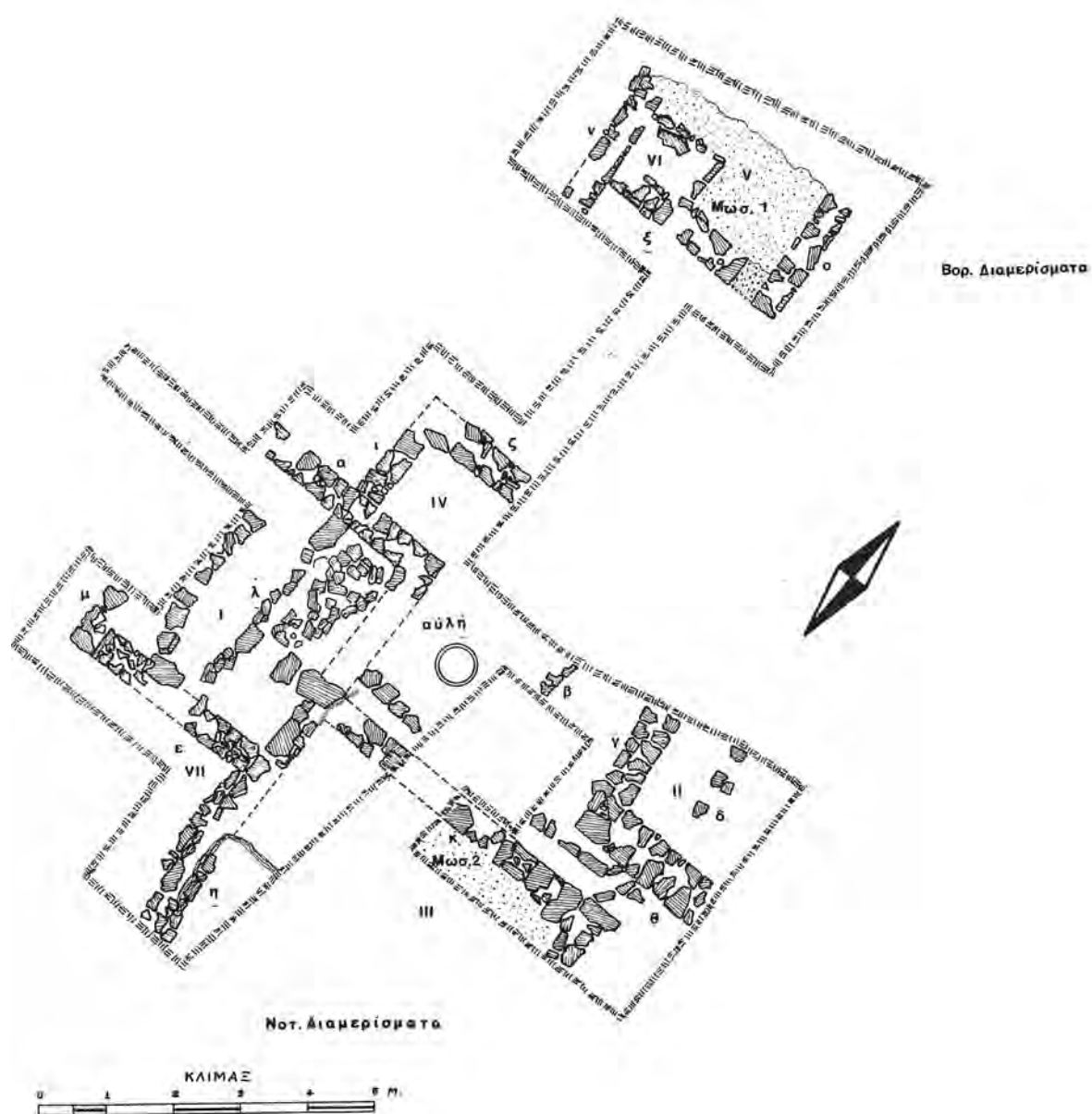
5. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Πίν. 93 δ.

6. Δύο συνανήκοντα άλλα μη συνεφαπτόμενα θραύσματα από τόν όμο κλειστό άγγείο (στάμνου-πιξίδα), της κατηγορίας των μετ' άνθεμωτού διακόσμου· άσφαλώς προϊόν του τοπικού έργαστηρίου.

7. Τό δσπρακο πάνω άριστερά (άριθ. έθρ. 10887) προέρχεται από μεγάλο κρατήρα και έχει πάχος τοιχώματος 0,008 μ. Τό γάνωμά του είναι στιλπνό και κυμαίνεται από τό μαύρο ως τό ξανθό. Βλ. BSA 47 (1952), πίν. 2Α. Τό δσπρακο πάνω δεξιά (άριθ. έθρ. 11817) άνήκε σέ κώνθαρο, πού έφερε στο έσωτερικό του χείλους του μία πλατιά εξηρημένη ταινία μέ πυκνά κάθετα γραμμίδια· τό πάχος του τοιχώματός του ήταν 0,003-0,004 μ.

8. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, Πίν. 198 ε (του 3ου αϊ. π.Χ.). Επίσης ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Πίν. 97 α.

9. Παραμερής τρόπος διακόσμησης έχουμε και σέ κεραμίδες στέγης. Κεραμ. ΙΧ. πίν. 74

Σχέδ. 1. Ἑρέτρια. Οἰκόπεδο Εὐαγγ. Ρουμπή (Ο.Τ. 244). Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

έκταση των δύο αγωγών συνεχίζει κάτω από την οδό 'Αρχαίου Θεάτρου), στήριζε δεξιά κι αριστερά ξερολιθιά. Γύρω στά 1,30 μ. νοτιότερα απ' αυτό τόν αγωγό, σέ θέση παράλληλη και σέ βάθος 0,45 μ., αποκαλύφθηκε τοίχος από μικρές ακατέργαστες πέτρες. Έχει πλάτος 0,48, ύψος 0,32 και διατηρείται σέ μήκος 3,50 μ. Σέ απόσταση 6 μ. από τό ανατολικό άκρο του τοίχου αυτού αποκαλύφθηκε άλλος τοίχος, παρόμοιος κατασκευής και ίδιου πλάτους και ύψους. Είναι σχεδόν παράλληλος πρὸς τόν πρῶτο μέ μικρή απόκλιση πρὸς τά νότια.

Οικόπεδο Τούλας Κλάδη (Ο.Τ. 690)

Η έρευνα του-οικόπεδου αυτού, πού βρίσκεται στά δυτικά του άριθ. 3, δέν ολοκληρώθηκε, γιατί λόγοι πού είχαν σχέση μέ τή σύνταξη του ρυθμιστικού σχεδίου της πόλης επέβαλαν τή διακοπή των εργασιών μέχρις ότου παρθούν όριστικές αποφάσεις γιά τό άν θά επιτραπεί καταρχήν ή οικοδόμησή του ή άν ό χώρος θά μείνει έλεύθερος μία πού βρίσκεται σέ άμεση γειτνίαση μέ τή θάλο¹⁰. Πάντως, ό επιβλητικός τοιχοβάτης πού ήρθε στό φῶς στό δυτικό τμήμα του οικόπεδου, θά άνήκε άσφαλῶς σέ μνημειῶδες κτίριο τῆς άγορᾶς. Έχει κατεύθυνση από τό νότο στό βορρά μέ μικρή απόκλιση πρὸς τ' ανατολικά και αποκαλύφθηκε σέ μήκος 10 μ. Η πρὸς Β. συνέχεια του βρίσκεται κάτω απ' τή σημερινή πλατεία τῆς έβδομαδιαίας άγορᾶς και σέ βάθος μόλις 0,20 μ. Είναι χτισμένος μέ μεγάλες πωρόπλινθους, τοποθετημένες κατά τόν «μπατικό» τρόπο. Κάθε δόμος έχει μήκος 1,25 μ. (πού είναι και τό πλάτος του τοίχου) και ύψος 0,40 μ. Τό πλάτος των διάφορων δόμων κυμαίνεται από τά 0,35 ὡς τά 0,67 μ. Έρευνα σέ βάθος απέδειξε ότι υπάρχει και δεύτερη σειρά δόμων. Κατά μήκος τῆς ανατολικῆς ὀψης του τοίχου αποκαλύφθηκαν υπολείμματα δαπέδου.

Τέσσερα μέτρα πρὸς τ' ανατολικά του βόρειου τμήματος του τοιχοβάτη και σέ βάθος 0,25 μ. αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι. πού σχηματίζουν ὀρθή γωνία· είναι χτισμένοι μέ μεγάλες πωρόπλινθους και έχουν πλάτος 0,70, ύψος 0,45 μ. και ό μεγαλύτερος απ' τούς δύο διατηρείται σέ μήκος 1,50 μ. Στο έσωτερικό τῆς γωνίας, σέ βάθος 0,35 μ. από τήν επιφάνεια του εδάφους και μέ κατεύθυνση από τά βορειοδυτικά στά νοτιοανατολικά αποκαλύφθηκε ένας άλλος τοίχος, ευτελέστερης κατασκευῆς, πλ. 0,40 και ύψ. 0,25 μ. Παράλληλα και δίπλα ακριβῶς σ' αυτό τόν παλιότερο τοίχο και σέ βάθος 0,55 μ. αποκαλύφθηκε εκβάθυνση σέ σχῆμα ὀρθογώνιου παραλληλεπιπέδου, σωζ. μήκ. 0,95 και πλ. 0,65 μ. Τά κάθετα τοιχώματα και ό πυθμένας έφεραν υπολείμματα κονιάματος. Στο έσωτερικό βρέθηκαν ίχνη πυρᾶς, πολλή τέφρα και δύο πυραμιδοειδείς άγνύθες. Έξω από τή βορειοδυτική γωνία του κατασκευάσματος αυτού ήρθε σέ φῶς μία μισοκαταστραμμένη τεφροδόχος, πού περιείχε σκούρα καστανή άμμο, πυρά, λίγα ὀστά και τό μελαμβαφές άγγείο του Π ι ν. 85 γ¹¹. Σέ βάθος 1,10 μ. από

τήν επιφάνεια του εδάφους και περί τά 4 μ. πρὸς Ν. τῆς τεφροδόχου αποκαλύφθηκε στρώμα σπασμένων κεραμίδων και θραυσμάτων ακόσμητων άμφορέων και άνάμεσά τους πολλά ὄστρακα μελανόμορφων άγγείων. Γενικά, όμως, τά στρώματα μέσα στο οικόπεδο ήταν πολύ ταραγμένα. Όστρακα του δού, του 5ου και του 4ου αϊ. π.Χ. βρέθηκαν μαζί μέ πολλά έλληνιστικά και λίγα γεωμετρικά.

Εῶρήματα: Από διάφορα σημεία του οικόπεδου περισυλλέξαμε τρία χάλκινα νομίσματα, λίγα άγγεία (κυρίως του 5ου αϊ. π.Χ.), πολλά ὄστρακα διάφορων εποχών και θραύσματα έλληνιστικῶν λύχνων.

Τά νομίσματα είναι τά εξής¹²: 1. Δημήτριος Πολιορκητής, νομισματοκοπεῖο κάποιας πόλης τῆς Καρίας (;)¹³. Μπροστά από μία πῶρα ένα άσαφές σύμβολο. 2. Θῆβαι (γιά τό Κοινό των Βοιωτῶν), περί τό 244-197 π.Χ.¹⁴. 3. 'Αρχαῖο έλληνικό φθαρμένο.

Από τήν κεραμεική παρουσιάζουμε λίγα αντιπροσωπευτικά κομμάτια:

1. 'Αριθ. εύρ. 11752. Βρέθηκε σέ βάθος 1 μ. Τμήμα από τό χεῖλος μεγάλου κρατήρα. Έξωτ. διάμ. 0,30, πλ. στεφάνης 0,035 μ. Πηλός καστανέρυθρος, σκληρός, ψημένος πολύ καλά. Γάνωμα μαύρο, επιδερμίδα κιτρινέρυθρη. Στην επιφάνεια τῆς στεφάνης διπλή σειρά φύλλων κισσοῦ.

2. 'Αριθ. εύρ. 11753. Βρέθηκε μαζί μέ τό προηγούμενο. Κομμάτι από τό χεῖλος μελανόμορφου άνοιχτοῦ άγγείου, μάλλον λεκάνης. Σωζ. ύψ. 0,025 μ. Πηλός κιτρινέρυθρος, γάνωμα μαύρο, επίθετο ἰῶδες χρῶμα. Στο έσωτερικό του άγγείου, κάτω ακριβῶς από τό χεῖλος, ἰῶδες ταινία. Στην άβαφη στεφάνη σειρά κύκλων σέ σκιαγραφία. Η λοξότμητη επιφάνεια του περιχειλιώματος καλύπτεται μέ ἰῶδες και ἰῶδες διακρίνουμε και στήν αριστερή φτερούγα του υδρόβιου πτηνοῦ, πού είναι στραμμένο στ' αριστερά.

3-5. Τά άγγεία του Π ι ν. 85 δ (άρθρ. εύρ. 10401, 10149¹⁵, 10420) βρέθηκαν μαζί μέ τά προηγούμενα.

6. 'Αριθ. εύρ. 10247. Έρυθρόμορφη κύλινδρος με δακτυλίσχημη βάση, συγκολλημένη από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένη κατά μεγάλα τμήματά της (Π ι ν. 85 ε). Ύψ. 0,03, διάμ. χείλους 0,127, διάμ. βάσης 0,037 μ. Πηλός κεραμόχρους, γάνωμα μαύρο. Η κάτω επιφάνεια τῆς βάσης φέρει δύο άβαφους ὁμόκεντρους δακτύλιους. Τό μετάλλιο, πού καταλαμβάνει ὅλη τήν επιφάνεια του πυθμένα, ὀρίζεται από μία ταινία μέ επάλληλους άμείβοντες πρὸς τ' αριστερά. Η σειρά, τό κύριο θέμα διακόσμησης, στρέφεται πρὸς τά δεξιά και πατεῖ πάνω σέ επίπεδη βάση. Τό ὅραῖο της πρόσωπο και ή κατάμαυρη και μέ καθαρά περιγράμματα κόμη δημιουργοῦν τήν έντύπωση άληθινοῦ πορτραίτου. Οἱ φτεροῦγες ἀποδίδονται μέ

10. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 148 κ.έ., Σχέδ. 6-8.

11. Πολύ περίεργη, άλήθεια, θέση, μέσα στην καρδιά τῆς πόλης γιά τήν τοποθέτηση κλασικῶν ταφῶν.

12. Εὐχαριστῶ θερμά τήν προϊσταμένη του Νομισματικοῦ Μουσείου, Έφορο κ. Μάνω Οικονομίδου, γιατί πάντα πρόθυμα παρέχει σ' ὅλους μας τίς ειδικές γνώσεις της στήν ταύτιση των νομισμάτων.

13. Πρβλ. Ed. Newell, The Coinages of Demetrius Poliorcetes, London, 1927, σ. 151 άριθ. 171 πίν. XVII, άριθ. 10.

14. Πρβλ. SNG Cop, άριθ. 384.

15. Λήκυθος μέ συμπληρωμένη βάση· ύψ. 0,07 μ.

όρατες καμπύλες γραμμές και το πέλωμα δηλώνεται με παχιές τελείες¹⁶.

Οικόπεδο Σοφίας Ποπύλη (Ο.Τ. 716)

Το οικόπεδο, που βρίσκεται στα ΒΔ. του άριθ. 3 έρευνήθηκε με τέσσερις δοκιμαστικές τομές, βάθ. 1,60 μ. Το πρώτο στρώμα, πάχ. 0,70 μ., είναι σκληρό και έχει χρώμα ανοιχτό καστανό· το δεύτερο (0,70-1,40 μ.) έχει άμώδη σύσταση και σκούρο γκρι χρώμα. Το τρίτο, επίσης άμώδες, φτάνει ως το βάθος των 1,60 μ. Τα εσρήματα του πρώτου και του δεύτερου στρώματος ήταν κοινά. Βρήκαμε δσπρακα έλληνιστικά κυρίως και λίγα κλασικά, άγνύθες, τμήμα χάλκινης ράβδου με τέσσερα ζεύγη πλαστικών δακτυλίων, τό κάτω τμήμα του ποδιού άλόγου με τήν όπλή του, καμωμένο από γκριζό λίθο (ύψ. 0,17 μ.) κ.τ.λ. Το τρίτο στρώμα δέν περιείχε εσρήματα.

Στό βορειοδυτικό άκρο του οικόπεδου άποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι, εφαιπόμενοι σχεδόν, με κατεύθυνση από τά δυτικά στ' ανατολικά. 'Ο νότιος εφαιπίστηκε σέ βάθος 0,80 μ. και είναι παλιότερος του βόρειου, που βρίσκεται περί τά 0,25 μ. ψηλότερα του πρώτου. 'Ο παλιότερος τοίχος, που άνήκει στό δεύτερο στρώμα, έχει πλάτος 0,45, ύψος 0,30 και διατηρήθηκε σέ μήκος 2,50 μ. Είναι κατασκευασμένος από μεγάλες σχετικώς πέτρες κι από μικρότερες και σχηματίζει μαζί μ' έναν εγκάρσιο τοίχο, του όποιου σάζεται μόνο ή άρχή, δύο διάχωρα πρός Ν. 'Ο βόρειος τοίχος, που βρίσκεται στό πρώτο στρώμα, κατασκευάστηκε από μικρότερες πέτρες και έχει πλάτος 0,35 και ύψος 0,20 μ. 'Ανασκάφτηκε σέ μήκος 2,10 μ., γιατί τό υπόλοιπό του προχωρεί έξω από τό οικόπεδο. 'Η συνέχεια του νότιου τοίχου φαίνεται πώς καταστράφηκε παλιότερα (άπό λαθρανασκαφή;). 'Απ' αυτό τόν τοίχο ίσως νά προέρχονται τρεις μεγάλες πέτρες, που βρήκαμε άτακτα ριγμένες εκεί κοντά· ίσως επίσης οι δύο λιθόπλινθοι, που κείτονταν λίγο ανατολικότερα in situ, με κατεύθυνση από Β. πρός Ν., νά σχηματίζουν μαζί του ένα τρίτο διάχωρο. Οι πλίνθοι είχαν μήκος ± 0,90, πλάτος ± 0,55 και ύψος ή μία 0,45 και ή άλλη 0,25 μ. Τά δσπρακα που βρέθηκαν γύρω τους χρονολογούνται στόν 4ο αλ. π.Χ. και στους πρώιμους έλληνιστικούς χρόνους.

Οικόπεδο Χρήστου Στυλιαρά (Ο.Τ. 708)

Πολύ ενδιαφέρουσες ήταν οι άρχαιότερες που άποκαλύφθηκαν μέσα σ' αυτό τό οικόπεδο, που βρίσκεται γύρω στά 100 μ. ανατολικά του ναού του Δαφνηφόρου 'Απόλλωνος, στή διασταύρωση των δδών Ευνόμου Κηφισσίου και Μαντιδώρου Καλλικράτους.

'Ο χώρος που άνασκάφτηκε, διαστ. 14×14 μ., παρουσίασε τρία στρώματα, διακρινόμενα καθαρά τό ένα από τό άλλο. Τό α, που εφτανε σέ βάθος 0,70 μ., ήταν καστανέρυ-

θρο, σκληρό στή σύστασή του και περιείχε κεραμεική των δψμων έλληνιστικών χρόνων. Τό β (ώς τό βάθος των 1,20 μ.) μαλακό, άμώδες στήν ύφή του και φωτεινό καστανό στήν άπόχρωσή του, περιείχε πρώιμη έλληνιστική κεραμεική και εδάριθμα δσπρακα του 4ου αλ. π.Χ. Τό γ στρώμα (άπό τά 1,20-1,65 μ.) σταχτιάς άπόχρωσης, μαλακό και ηλώδες στή σύστασή του, περιείχε δσπρακα του 4ου και 5ου αλ. π.Χ. Στή νοτιοδυτική άκρη του οικόπεδου και σέ βάθος 1,60 μ. βρέθηκαν εφθονα γεωμετρικά¹⁷ και ύπογεωμετρικά δσπρακα (Π í ν. 86 α)¹⁸.

Οί κατασκευές που άποκαλύφθηκαν (Σ χ έ δ. 2), άνάγονται σέ τρεις τουλάχιστον οίκοδομικές περιόδους. 'Η παλιότερη περιλαμβάνει τήν εγκατάσταση ενός εργαστηρίου (κεραμοποιείου;), όπως μπορούμε νά συμπεράνουμε άπ' αυτά που βρέθηκαν σέ βάθος 1,30 μ. άπό τήν επιφάνεια του εδάφους και που είναι: (α) ένας πήλινος άγωγός από διπλή σειρά λακωνικών κεραμίδων, συνολ. μήκ. 11 μ., με δύο πήλινες λεκάνες, διαμ. 0,40 μ. (Π í ν. 86 β), (β) μία κυκλοτερής κατασκευή από ηηλό (εστία;), διαμ. 1,65 μ., με πυρακτωμένα τοιχώματα, πάχ. ± 0,15 και ύψ. 0,25 μ. (Π í ν. 86 β) και (γ) δύο πήλινα πυρακτωμένα τοιχάρια (Π í ν. 86 β), ίσως ύπολείμματα κεραμικού κλιβάνου. 'Η κεραμεική που βρέθηκε άνάγεται στους κλασικούς χρόνους (Π í ν. 86 γ¹⁹ και δ, άριστερά²⁰). Στήν ίδια περίοδο πρέπει ν' άνήκει και ή πήλινη λεκάνη, που άποκαλύφτηκε άνάμεσα στους μεταγενέστερους τοίχους Ι, ΙΙ, ΙV και V και σέ βάθος 1 μ. άπό τήν επιφάνεια του εδάφους. Είχε διάμετρο 0,45 και βάθος 0,32 μ. και ήταν γεμάτη από ύπολείμματα πυρς. Κοντά στή λεκάνη, αλλά γύρω στά 0,30 μ. ψηλότερα άπ' αυτή, βρέθηκαν τά μελαμβαφή άγγεϊα του Π í ν. 86 δ²¹ και

17. Τοτό δέν είναι καθόλου πρέρργο, άφού τό οικόπεδο βρίσκεται πολύ κοντά στό ναό του Δαφνηφόρου 'Απόλλωνος, που ήταν κέντρο τής θρησκευτικής ζωής τής πόλης και κατά τους παμπάλαιους εκείνους χρόνους. Ρ. Auberson - K. Schefold, Führer durch Eretria, Bern, 1972, σ. 116 κ.έ. Στις άνασκαφές του 1976, έξάλλου, μέσα στό Ο.Τ. 713, ίδιοκτησίας 'Αναστ. Γαρεφάλου, που βρίσκεται άκριβώς άπέναντι στό οικόπεδο Στυλιαρά, άποκαλύφθηκε ένα μνημειώδες άψιδωτό οικόδóμημα σέ τρεις φάσεις και εφθονα γεωμετρική κεραμεική άριστης ποιότητας.

18. Τό μεσαίο δσπρακο τής πάνω σειράς (άριθ. εύρ. 6498, μήκ. τόξου 0,051 μ. 'Από τό λαμό κλειστού άγγείου. Πρβλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, Πίν. 337 β και J. P. Descœudres, Die vorklassische Keramik aus dem Gebiet des Westtors: Eretria V, πίν. 1 FK434) και τά δύο τής κάτω (άπό τή γάστρα μεγάλων κλειστών άγγείων) φέρουν τή χαρακτηριστική γιά τήν ύπογεωμετρική κεραμεική τής 'Ερέτριας διακόσμηση από λευκό επίχρσμα πάνω σέ σκουτεινή επιφάνεια. Βλ. ΑΕ 1975, σ. 226 κ.έ. ΑΕ 1977, σ. 160. Τά ύπόλοιπα δσπρακα άνήκουν σέ άγγεϊα των ύστερων γεωμετρικών χρόνων. Γιά τό δσπρακο άριστερά τής πάνω σειράς πρβλ. ΑΕ 1975, πίν. 55α· γιά τό δσπρακο τής μεσαίας σειράς, ΑΕ 1977, πίν. 52γ(α), σ. 154 ύποσημ. 4· τό δσπρακο δεξιά τής πάνω σειράς παρουσιάζει μία σπάνια παραλλαγή μαιάνδρου· γιά συνθεότερες παραλλαγές βλ. δ.π., πίν. 53α.

19. Στήν κάτω επιφάνεια τής βάσης σκύφου (άριθ. εύρ. 6489) α graffito τό Ε(μί;). Τό στά δεξιά τής εϊκόνας τήμα χάλκινης ράβδου (άριθ. εύρ. 6490) έχει τετράγωνη διατομή.

20. 'Αριθ. εύρ. 7259. Μικκύλος καλυκόσχημος κρατηρίσκιος του ρυθμού των άνθεματών άγγείων. 'Υψ. 0,03, διάμ. στομίου 0,042 μ. Το έρετριακό έργαστήριο.

21. Γιά τό μεσαίο άγγείο στόν Π í ν. 86 δ πρβλ. Olynthus XIII, πίν. 224 άριθ. 785 (τό τέλος του 5ου ή των άρχών του 4ου αλ. π.Χ.). Γιά τό άγγείο δεξιά στόν Π í ν. 86 δ, δ.π., πίν. 161 άριθ. 324 και πίν. 169 άριθ. 424 (του α' μισού του 4ου αλ. π.Χ.).

16. Πολύ κοντά στήν κύλικα τής 'Ερέτριας βρίσκεται μία κύλικα στή Heidelberg, που χρονολογείται στά μέσα του 5ου αλ. W. Kraiker, Die totfigurigen attischen Vasen², Mainz, 1978, πίν. 28 άριθ. 155.

στά βόρεια του τοίχου Ι πλούσιο στρώμα κλασικής κεραμικής.

Στή βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου και σέ βάθος 1,30 μ. από την επιφάνεια βρέθηκε τμήμα μελανόμορφης οφθαλμωτής κύλικας (Π ι ν. 87 α)²² του leafless group, του τέλους του 4ου αι. π.Χ. Ἀπό τή συνηθισμένη σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τίς κύλικες διονυσιακή σκηνή, πού ἐπαναλαμβάνεται καί στίς δύο ὄψεις, λείπει ἡ μορφή τοῦ Διονύσου καί ἡ μιά ἀπό τίς μαινάδες· διατηροῦνται δύο μαινάδες, μιά στήν ἄκρη κάθε πλευρᾶς καί κάτω ἀπό τή λαβή ἓνα λιονταράκι, στραμμένο πρὸς τὰ δεξιά. Στό ἐσωτερικό τῆς κύλικας τό συνηθισμένο ἐμβλημα μέ γοργόνειο.

Στά νότια τῆς κυκλοτεροῦς ἐστίας καί γύρω στά 0,10 μ. ψηλότερα ἀπ' αὐτή ἀποκαλύφθηκε δάπεδο ἀπὸ λευκό κονίαμα (Π ι ν. 86 β), πού περιεῖχε ὑπολείμματα πλίνθων καί πυρᾶς καί ὄστρακα τοῦ 4ου αι. π.Χ. Ὅπως φαίνεται στὸν Π ι ν. 87 β οἱ μνημειώδεις τοῖχοι ΙΙΙ, V καί ΧΙ, οἱ ὁποῖοι ἀποκαλύφθηκαν σέ βάθος 0,60 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους καί ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐπιμήκεις λιθοπλινθους, μήκ. 1,30, πλ. 0,65 καί ὕψ. 0,45 μ., ἐδράζονται ἐπάνω σέ στρώμα κεραμίδων, προερχόμενων μᾶλλον ἀπὸ τὴν στέγη τοῦ ἐργαστηρίου τῶν κλασικῶν χρόνων πού εἶχε πέσει. Μποροῦμε νὰ ποῦμε, λοιπόν, ὅτι ἀνήκουν στὴν ἐπόμενη φάση καί περιβάλλουν ἀπὸ τὰ βόρεια, τὰ δυτικά καί τ' ἀνατολικά εὐμεγέθη χῶρο, ἔσωτ. μήκ. 9,80 καί σὺν. πλ. 8,50 μ. Ὁ χῶρος αὐτός, τουλάχιστο στοὺς μεταγενέστερους χρόνους, χρησιμοποιήθηκε ὡς αὐλή, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ φρέαρ πού ἀποκαλύφθηκε στὴ νότια πλευρά του καί σέ βάθος 0,50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Τό στόμιό του εἶναι κατασκευασμένο τό μισό ἀπὸ κυβόπλινθους σέ δευτέρη χρήση καί ἀργούς λίθους καί τό ἄλλο μισό ἀπὸ κεραμίδες πλακοειδεῖς καί συνδετική ὕλη. Μέσα στό φρέαρ βρέθηκαν θραύσματα ἐλληνιστικῶν ἀγγείων καί δύο λύχνοι (Π ι ν. 87 γ)²³ τῶν ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Τρεῖς κυβόλιθοι, πού πατοῦν ἐπάνω στό βόρειο τοῖχο V (Π ι ν. 87 β) ἀνήκουν ἀσφαλῶς στὴν τρίτη φάση, πού ἐκπροσωποῦν οἱ τοῖχοι ΙΙ καί VI. Οἱ τοῖχοι αὗτοί εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ δύο σειρές λαξευτῶν κυβόλιθων, τοποθετημένων δρομικά, καί στό ἐνδιάμεσό τους φέρουν μικροὺς ἀργούς λίθους. Στό ἀνατολικό ἄκρο τοῦ χῶρου, πού περικλείουν, ὑπάρχει ἓνα μικρὸ δωμάτιο μέ μισοκαταστραμμένο ψηφιδωτὸ δάπεδο (Π ι ν. 87 β), πού πρέπει ν' ἀνήκει σέ μιά ἐνδιάμεση φάση μεταξύ τῆς δευτέρας καί τῆς τρίτης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ βάθος πού βρίσκεται ἀλλὰ καί ἀπὸ τοὺς τοίχους πού τό περιβάλλουν ἀπὸ τὴ νότια καί ἀπὸ τὴν ἀνατολική πλευρά του (τοῖχοι VII καί VIII).

Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὑρήματα τοῦ οικοπέδου ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ τὰ ἑξῆς: (α) Ἑκατὸν ἐβδομήντα ἀγνύθες, πού βρέθηκαν σέ βάθος 1,35 μ. μαζὶ μέ ὄστρακα τοῦ 5ου αι.

π.Χ. καί πού ἀσφαλῶς θὰ ἦταν προϊόντα αὐτοῦ τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου. (β) Τμήματα τριῶν πηλίνων ἐλληνιστικῶν εἰδωλίων (κορμός ντυμένης μορφῆς, κεφάλι γυναίκας μέ πόλο, κεφάλι παιδιοῦ). (γ) Δύο θραύσματα μεγάλων κλειστῶν χειροποίητων ἀγγείων, ἴσως γεωμετρικῶν χρόνων. (δ) Θραῦσμα χειροποίητου ἀγγείου μέ διπλὴ τοξωτὴ λαβή. (ε) Δύο λύχνοι τῶν κλασικῶν χρόνων (Π ι ν. 87 δ)²⁴.

Οἰκόπεδο Χρήστου Βράκα (Ο.Τ. 812)

Ἡ ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ οικοπέδου, πού βρίσκεται στά βόρεια τοῦ ἀριθ. 3, εἶχε ἀρχίσει παλιότερα ἀπὸ τὸν Ἐφορο Εὐθ. Μαστροκώστα, ὁ ὁποῖος ὅμως λόγῳ ξαφνικῆς μετάθεσης, ἀναγκάστηκε νὰ τὴ διακόψει. Ἐμεῖς περιοριστήκαμε στὸν καθαρισμὸ τῆς ἀνασκαφῆς, στὴ σχεδίαση τῶν ἀρχαίων τοίχων καί δαπέδων καί στὴ μερική ἐκβάθυνση τῶν ἀρχικῶν ὀκτώ τομῶν, πού ἡ καθεμιά τους εἶχε διαστάσεις 4×4 μ. καί εἶχε ἀνασκαφεῖ σέ βάθος 0,60-0,80 μ.

Οἱ τοῖχοι εἶναι χτισμένοι μέ μεγάλες καί μικρότερες ἀκανόνιστες πέτρες καί ἔχουν πάχος 0,50 μ. Σχηματίζουν ὀκτῶ ὀρθογώνια διάχωρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τό ἓνα—αὐτὸ πού βρίσκεται στὴ νοτιοανατολική γωνία τοῦ οικοπέδου—παρουσίασε καί ὑπολείμματα μωσαϊκοῦ δαπέδου ἀπὸ φυσικὰ χαλίγια.

Μέσα στίς νέες δοκιμαστικές τομές βρέθηκε κλασική καί ἐλληνιστική κεραμική καί λύχνοι (Π ι ν. 88 α)²⁵, μιά κωνική ἀγνύθα μέ σφράγισμα, ἓνα χάλκινο βέλος μέ ἐγγράκτο καλαμοειδές (ἀναθηματικό;) (Π ι ν. 88 β) κ.ά. Σέ δύο ἀπὸ τίς τομές καί σέ βάθος 1,20 μ. διαπιστώθηκαν διάσπαρτα ἴχνη πυρᾶς. Τό νερὸ ἀνέβλυσε στά 1,20 μ.

Οἰκόπεδο Ἀνδρέα Φιλίππῃ (Ο.Τ. 701)

Τὸ οἰκόπεδο βρίσκεται στὴν ὁδὸ Εὐνόμου Κηφισίου (στά βορειοδυτικά τοῦ ἀριθ. 3) κι ἔχει πρόσωση 11 μ. Ἐρευνήθηκε σέ μήκος 15 μ. μέ δοκιμαστικές τομές, πλ. 1 μ., τίς ὁποῖες ὕστερα ἐνώσαμε καί ἀποκαλύψαμε τμήματα οἰκοδομήματος τοῦ 4ου αι. π.Χ. (Σ χ ε δ. 3).

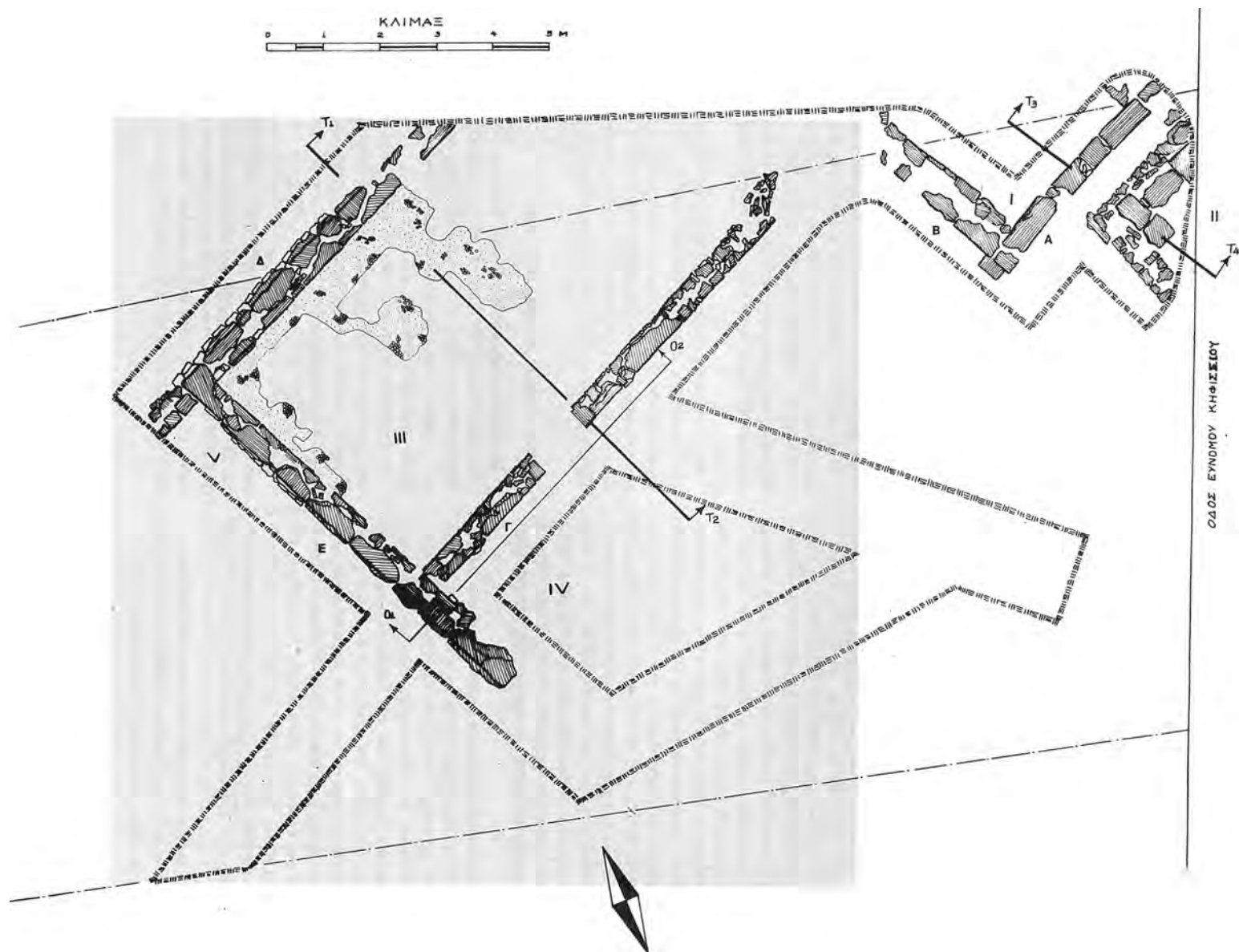
Τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα τοῦ οικοπέδου, πᾶς 0,50 μ., ἦταν ἀπὸ χῶμα σκληρό, χρώματος ἀνοιχτοῦ καστανοῦ καί σέ μερικά σημεῖα περιεῖχε ὑπολείμματα πυρᾶς καί μπάζα κεραμίδων, ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν στέγη τοῦ κτιρίου, πού θὰ κατέπεσε μᾶλλον ἀπὸ πυρκαγιά. Τὰ ὄστρακα αὐτοῦ τοῦ στρώματος, ὅλα ἐλληνιστικά, προέρχονταν ἀπὸ δακρυδόχες, ἀπὸ μεγαρικούς σκύφους (Π ι ν. 88 γ, πάνω σειρά, μέσο, 88 δ, κάτω σειρά), ἀπὸ κλειστά μελαμβαφῆ ἀγγεῖα (Π ι ν. 88 γ, πάνω ἀριστερά), ἀπὸ μικρὰ ἄβαφα λατρευτικά σκεύη (Π ι ν. 88 γ, κάτω δεξιά) καί ἀπὸ εὐμεγέθη μελαμβαφῆ ἀγγεῖα μέ γεωμετρικὸ ἢ φυτικὸ διάκοσμο ἀπὸ λευκὸ

22. Ἀριθ. εὑρ. 9980. Χρήση λευκοῦ καί ἰώδους ἐπίθετου χρώματος. Πρβλ. J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases*, London, 1974, εἰκ. 290,1,2, σ. 150-151. ΑΔ 27 (1972): Μελέται, Πίν. 70, 16.

23. Πρβλ. Αγορά IV, πίν. 48 ἀριθ. 624.

24. Πανομοίωτος τοῦ λύχνου ἀριστερὰ βρέθηκε μέσα σέ καλυβτὴ τάφο τοῦ 4ου αι. στὴ Χαλκίδα. ΑΔ 27 (1972): Μελέται, Πίν. 62 γ. Γιά τὸν λύχνο δεξιὰ πρβλ. Olynthus V, πίν. 200 ἀριθ. 102, χρονολογούμενο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου ὡς τὰ μέσα τοῦ 4ου αι. π.Χ.

25. Πρβλ. τὸν Π ι ν. 87 δ.

Σχέδ. 3. Έρετρια. Οικόπεδο Άνδρέα Φιλίππη (Ο.Τ. 701). Κάτοψη της άνασκαφής.

χρώμα, μέ εγγαράξεις (Π ι ν. 88 γ, κάτω άριστερά)²⁶ ή χωρίς εγγαράξεις (Π ι ν. 88 δ, πάνω σειρά)²⁷. Τό θραύσμα τοῦ Π ι ν. 88 γ, πάνω δεξιά, προέρχεται από γυάλινο μπουκαλάκι μέ άνάγλυφη διακόσμηση, μιμούμενη κουκουνάρι πεύκου.

Τό δεύτερο στρώμα, από 0,50 ως 1,20 μ. είχε σκληρότερη ύφή, σκοῦρο καστανό χρώμα καί περιείχε στο πάνω μέρος του πολλά, έπίσης έλληνιστικά, όστρακα, κυρίως από δακρυδόχες, φιαλίδια, μεγαιικούς σκύφους κτλ., τό μελαμβαφές σταμνίδιο τοῦ Π ι ν. 89 α²⁸ καί τό λύχνο τοῦ Π ι ν. 89 β²⁹. Στο κάτω μέρος τοῦ ίδιου στρώματος καί συγκεκριμένα γύρω στά 1,10 μ. διαπιστώθηκαν διάσπαρτα ίχνη πυράς καί στά 1,30 μ. άνέβλυσε τό νερό τής θάλασσας. Άπό τά βαθύτερα αὐτοῦ τοῦ στρώματος προέρχονται μελαμβαφές άγγειο (Π ι ν. 89 γ)³⁰, μελανόμορφη λήκυθος (Π ι ν. 89 δ)³¹, καθώς καί οί όμοιο άλλων δύο μελανόμορφων³² καί μιάς λευκής³³ (Π ι ν. 89 ε) ληκύθου.

Στό νότιο τμήμα τοῦ χώρου πού έρευνήσαμε (διαστ. 15x11 μ.) άποκαλύφθηκαν σημαντικά ύπολείμματα άρχαίου κτιρίου τοῦ 4ου αϊ. π.Χ. (βλ. παρακάτω). Συγκεκριμένα, στή νοτιοδυτική γωνία τοῦ οίκοπέδου ή σκαπάνη έφερε σέ φώς δύο τοίχους, πού τέμνονται σέ όρθή γωνία καί έχουν κατεύθυνση, ό μέν Α από τά δυτικά στ' άνατολικά μέ μικρή άπόκλιση πρός Β., ό δέ Β από τά βόρεια στά νότια μέ μικρή άπόκλιση πρός Α. 'Ο τοίχος Α, πού άποκαλύφθηκε σέ μήκος 4,40 μ., έχει πλάτος 0,40 καί ύψος 0,90 μ. καί είναι χτισμένος μέ μεγάλες λιθόπλινθους. 'Ο τοίχος Β είναι πολύ παχύτερος· έχει κατασκευαστεί από μεγάλους καί μικρότερους πελεκητούς λίθους καί άποκαλύφθηκε σέ μήκος 3 μ. Παράλληλα καί σέ άπόσταση 3,60 μ. άπ' αὐτό τόν τοίχο, άποκαλύφθηκε ή άρχή ενός άλλου τοίχου, έγκάρσιου πρός τόν Α. Τόν όρθογώνιο χώρο πού όρίζεται άπ' αὐτούς τούς τρεις τοιχοβάτες, τόν ονομάζουμε χώρο Ι. Στά βόρεια τοῦ χώρου αὐτοῦ καί σέ άπόσταση μόλις 0,60 μ. από τό βόρειο τοίχο Α άποκαλύφθηκε ή νοτιοανατολική γωνία ενός άλλου χώρου, πού τόν ονομάζουμε χώρο ΙΙ καί στοῦ όποιοῦ τό δάπεδο διατηρήθηκαν ύπολείμματα κονιάματος. Τό μεγαλύτερο μέρος τών χώ-

ρων Ι καί ΙΙ βρίσκεται κάτω από τό γειτονικό παλιό οίκισκο καί από τό δόστρωμα τής οδοῦ Εὐνόμου Κηφισίου.

Τ' άνατολικά διαμερίσματα τοῦ άρχαίου κτιρίου, αντίθετα, πού βρίσκονται μέσα στο οικόπεδο Φιλιππῆ, παρουσιάζουν πιό δλοκληρωμένη κάτωση. Διατηρήθηκαν σέ πολύ καλή κατάσταση τρεις τοιχοβάτες (ό βόρειος Γ, ό νότιος Δ καί ό άνατολικός Ε), πού περιέκλειαν μιά μεγάλη έπιμήκη αίθουσα, έσωτ. πλ. 4,90 μ. καί μήκους άκαθόριστου (χώρος ΙΙΙ) (Π ι ν. 89 στ). 'Η πρός τά δυτικά νοητή προέκταση τοῦ τοίχου Γ, πού διατηρήθηκε σέ μήκος 9,20 μ., συναντᾷ τόν τοίχο Β κατ' όρθή γωνία, γι' αὐτό είπαμε πιό πάνω ότι τά δύο τμήματα πρέπει ν' άνήκουν στήν ίδια οίκοδομή. 'Ισως ό χώρος πρός Β. τοῦ τοίχου Γ (χώρος ΙV), πού περικλείεται από τά δυτικά από τόν τοίχο Β καί από τ' άνατολικά από τήν πρός Β. προέκταση τοῦ τοίχου Ε, νά ήταν ή κεντρική αὐλή τοῦ κτιρίου, γύρω από τήν όποία θά είχαν διαταχθεῖ τά δωμάτια. Σ' αὐτό συνηγορεῖ καί τό πλ. 1,06 μ. άνοιγμα θύρας τοῦ χώρου ΙΙΙ, από τό όποιο θά έπικοινωνοῦσε ή μεγάλη αίθουσα μέ τήν κεντρική αὐλή. 'Η μεγάλη αὐτή αίθουσα είναι ή μόνη πού διατηρεῖ ύπολείμματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου από φυσικές μαῦρες καί γκριζες ψηφίδες, σφηνωμένες σέ παχύ στρώμα κονιάματος. Τό ψηφιδωτό βρίσκεται σέ βάθος 0,50 μ. από τήν επιφάνεια τοῦ εδάφους, ένῶ ή πάνω επιφάνεια τών τοιχοβατῶν σέ βάθος 0,20-0,30 μ. Ένας άλλος όρθογώνιος χώρος πού διαγράφεται στο σχέδιο, ό άρκετά μεγάλος χώρος V, σχηματίζεται από τόν τοίχο Ε καί από τήν πρός τ' άνατολικά προέκταση τοῦ τοίχου Δ, νότιου τοίχου τής μεγάλης αίθουσας.

Οί τοιχοβάτες Δ καί Ε έχουν κατασκευαστεί έξωτερικά από μεγάλες, άδρά έργασμένες πέτρες καί έσωτερικά από μικρότερες, έπιμήκεις, μέ έπίπεδη πρόσωση· καί οί δύο έχουν πλάτος 0,55 μ. 'Ο τοιχοβάτης Γ, αντίθετα, έχει μόνο 0,45 μ. πλάτος καί είναι κατασκευασμένος από μεγάλες πέτρες μέ δουλεμένη τήν πρόσωση τους καί από μικρότερες πού χτίστηκαν άνάμεσα στίς μεγάλες σέ δύο καί τρεις σειρές (Π ι ν. 89 στ). Αὐτός ό τρόπος τοιχοποιίας είναι χαρακτηριστικός γιά τά κτίρια τής 'Ερέτριας τοῦ 4ου αϊ. π.Χ. 'Ισως οί μεγαλύτεροι πάχους τοιχοβάτες νά έφεραν τούς έξωτερικούς τοίχους τοῦ οίκοδομήματος καί ό Γ τόν τοίχο πρός τήν κεντρική αὐλή.

Περισυλλογή

Κατά τήν κατεδάφιση τοῦ σπιτιοῦ τοῦ 'Αναστ. Γαρεφάλου (Ο.Τ. 713) βρέθηκε καί μεταφέρθηκε στο Μουσείο τής 'Ερέτριας τιμητικό ψήφισμα (Π ι ν. 89 ζ). 'Αριθ. έδρ. 13486. Γκριζό χοντρόκοκκο μάρμαρο. 'Υψ. 0,77, πλ. 0,41, πάχ. 0,095 μ. 'Εκκρούσεις καί πολλή φθορά στά γράμματα. 'Η στήλη έχει σχήμα όρθογώνιου παραλληλεπίπεδου καί στο πάνω μέρος τής πρόσωψής της άπολήγει σέ κανόνα. Κάτω από τόν κανόνα ύπάρχει όρθογώνια εκβάθυνση, μήκ. 0,18 καί ύψ. 0,075 μ., κοσμούμενη μ' ένα άνάγλυφο περιστέρι, πού πετᾷ πρός τ' άριστερά.

Τή μελέτη τής στήλης παραχωρήσαμε στον κ. D. Knpöfler, γιά νά τήν περιλάβει στή διδακτορική διατριβή του.

26. Θραύσμα πινακίου, σωζ. μήκ. 0,06 μ. Πηλός καστανός, καθαρός, σκληρής ύφης. Γάνωμα μαῦρο, λευκό έπίθετο χρώμα.

27. Τά όστρακα συνάνηκουν· προέρχονται από άνοιχτό άγγειο, διαμ. χείλους 0,15 μ., τοῦ όποιοῦ ό λαιμός όρίζεται στήν επάνω καί στήν κάτω άπόληξη του μέ πλαστικό κυμάτιο.

28. 'Αριθ. έδρ. 10148. Σωζ. ύψ. 0,093, διάμ. κοιλιάς 0,86 μ.

29. 'Αριθ. έδρ. 10147. Λείπει ή άκρη τοῦ μνητήρα· σωζ. μήκ. 0,07 μ. Πρβλ. Agora IV, πίν. 47 άριθ. 584 (τοῦ τελευταίου τρίτου τοῦ 3ου ή τῶν άρχῶν τοῦ 2ου αϊ. π.Χ.).

30. 'Αριθ. έδρ. 10146. 'Υψ. 0,11, μέγ. περίμ. 0,18 μ. Λαβή συμπληρωμένη. Γιά παρεμφερή δληη, χρονολογούμενη γύρω στά 500 π.Χ., πρβλ. Agora XII, πίν. 13 άριθ. 285.

31. 'Αριθ. έδρ. 10889. Σωζ. ύψ. 0,094, διάμ. βάσης 0,037 μ. Χρήση λευκοῦ καί ίώδους. Τοῦ κύκλου τοῦ ζωγράφου τοῦ Αίμονα.

32. 'Αριθ. έδρ. 11966. Διάμ. όμου 0,043 μ. Διατηροῦνται τά κεφάλια δύο μορφῶν πρός τ' άριστερά καί κλάδοι κισσοῦ. Στόν όμο άνθέμια καί λωτός.

33. 'Αριθ. έδρ. 11967. Διάμ. όμου 0,06, ύψ. λαιμοῦ 0,053, διάμ. χείλους 0,038 μ. Πηλός κτιρινόμορφος, καθαρός· γάνωμα καστανόμαυρο· φαιδίατο λευκό έπιχρίσμα· ό λαιμός καί ό όμος φέρουν ύπολείμματα μίλτου. 'Αττικό έργο άριστης ποιότητας.

Ὁ μελετητής³⁴ μᾶς ἀπέστειλε τὸ κείμενο μὲ τίς πρόχειρες παρατηρήσεις του, πού παραθέτουμε:

Θ Ε Ο
ΕΞΗΚΕΣΤΟΣ ΔΙΟΔΩΡΟΥ
ΕΙΠΕΝΕΔΟΞΕΝΤΕΙΕΚΚΑ
4 ΗΣΙΕΙΠ.....Μ
ΟΚΡΑΤΟΥ.....ΗΡ
ΑΓΑΘΟΣ.....ΙΤΗΜΠ
ΑΙΝΤΗΝ.....ΝΚΑΙ
8 ΠΟΕΙΟΤΙ.....ΙΑΓ
ΑΘΟΝΚΑ.....
ΤΟΥ Ε.....ΕΡΕ
ΤΡΙΕΙΣΕΙΝΑ.Α.ΤΟΝ ΕΡΕ
12 ΤΡΙΕΑΚΑΙΕΚΓΟΝΟΥΣΤΟ
ΥΣΕΚΕΙΝΟΥΚΑΤΑΤΑΠΑΤ
ΡΙΑΚΑΙΜΕΤΟΥΣΙΗΝΕΙΝ..
ΑΥΤΟΙΣΠΑΝΤΩΝΩΜΠ.Ρ.
16 ΕΡΕΤΡ.ΥΣΙΕΙΝΑΙΔΕΑ..
.....

Πρόκειται γιά ψήφισμα τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑρέτριας πρὸς τιμὴ ἑνὸς γνωστοῦ πολίτη τῆς Σικυώνας, ναοποιοῦ στοὺς Δελφοὺς, τοῦ ὁποίου ἐμβλημα εἶναι τὸ εἰκονιζόμενο περιστέρι. Τὴν πρόταση ἔκανε μεταξύ τῶν ἐτῶν 341 καὶ 338 π.Χ. ὁ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές γνωστός Ἑξήκεστος Διοδώρου, Ἑρετρίεὺς.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΝΑΠΕΙΩΜΕΝΟΥ

ARBEITEN IN ERETRIA

Nach der Unterbrechung, die 1974 durch die Kypros-Krise erzwungen war, konnten wir vom 18. August-20. September 1975 die Grabung dann bis Ende Oktober die Restauration fortsetzen. Den Behörden, besonders Herrn Generalinspektor D. Lazaridis, der durch seine frühere Arbeit in Eretria mit den dortigen Aufgaben besonders vertraut ist, der Ephorin A. Andreiomenou, den Damen und Herren der schweizerischen Botschaft und Herrn Professor Dr. O. Reverdin sind wir für vielfache Hilfe dankbar. Mit tiefem Schmerz denken wir an den Tod Professor N. Kontoleons, der unser treuer Freund und einer der feinsten Kenner Eretrias war.

Paul Auberson und Ingrid Metzger brachten wieder einen grossen Teil des Jahres in Eretria zu, er als örtlicher Leiter aller Arbeiten, sie mit der Inventarisierung der Funde und besonders der Bearbeitung der hellenistischen Keramik beschäftigt. Sie führte die Stipendiaten in die Geschichte der hier gefundenen Keramik ein. G. Passardi legte bei seinen Restaurationen der Terrassen, die den

Kanal vor der Westmauer südlich vom Westtor einfassen, sehr schöne Stücke archaischen Polygonalmauerwerkes frei. Die oberen Teile der Mauern auf beiden Flussseiten müssen aus der Zeit zwischen dem chremonideischen Krieg und der Auffüllung des Flussbetts durch Antiochos III. stammen, denn sie enthalten wiederverwendete Stelen, die der Verwüstung durch den Krieg zum Opfer gefallen waren.

Die unteren Teile der Westmauer sind verschiedenartig, es lassen sich tiefere aus mächtigen hocharchaischen Blöcken von höher gelegenen archaisch polygonalen mit Abgleichung für Lehmziegelmauern unterscheiden. Die Mauern sind zweischalig, waren es Grabterrassen? In der braunen Erdschicht dahinter finden sich Lehmziegel, die von Grabmälern stammen werden. Aus dem tiefen Niveau dieser Terrassen muss man schliessen, dass der Fluss damals abgeleitet war.

Die braunen Erdschichten sind oben ganz unregelmässig ausgewaschen von Überschwemmungen des Flusses, der eine dicke Geröllschicht gebildet hat. Er muss also nach der Aufgabe der Stadt lange unregelmässig geflossen sein und erst die Neuanlage der Stadt unter König Otto wird ihm das heutige gerade Bett gegeben haben. Am Fuss der Westmauer finden sich hellenistische Totenopfer, und solche mit Anthestherienmotiven, auch vor der ganzen Flucht der Westmauern der Paläste. I. Metzger, G. Passardi und den andern im Folgenden zu nennenden Mitarbeitern möchten wir auch an dieser Stelle für die Nachrichten danken, die unserem Bericht zugrundeliegen.

J. M. Gard und L. Kahil arbeiteten an ihren Publikationen. K. Schefold verfasste eine eingehende Rezension von Ph. Bruneaus 1975 erschienenen Buch über das Isisheiligtum von Eretria. Sie wird in «Antike Kunst» erscheinen. Ausführlicher berichtet sei über:

A) Die Kreuzung der Hauptstrasse in E 5

Das Grundstück hatten wir 1970 erworben, in der Hoffnung, dort die von J.P. Descœudres in F 5 entdeckte und erforschte Hauptstrasse wiederzufinden¹, dazu die Kreuzung mit der wichtigen Nord-Südstrasse². P. Ducrey hat hier seine 1972 begonnene Grabung fortgesetzt, unterstützt vom Volontär Germain Dellay (Universität Fribourg). Seinem Bericht entnehme ich folgende Ergebnisse: Die schon 1972 von ihm und weiter südlich in E 6 von P. Themelis entdeckte Nord-Südstrasse wurde nach Norden verfolgt bis zur Kreuzung mit der genannten ost-westliche Hauptstrasse. Etwa 25 m. südlich der Kreuzung wurde schon 1972 eine zweite Ost-Weststrasse festgestellt, mit 13 aufeinanderfolgenden Niveaus. Die Querstrassen sind parallel, die Nord-Südstrasse biegt aber leicht nach Osten aus.

34. Τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ αὐτῆς τῆ θέσης.

1. P. Auberson und K. Schefold, *Führer durch Eretria*, 1972, 108ff.

2. P. Themelis, *Ergon* 1976, 19.

Die Grabung ist im Zusammenhang der Stadtgeschichte von grosser Wichtigkeit: die Breite der Strassen, die Qualität der spätklassischen Bauten und Wasserleitung und die Bestätigung der erwarteten Kreuzung der Hauptstrassen. Themelis datiert die grosse Wasserleitung, wie er uns mitteilt, ebenso wie den Versuch des Chairephanes³ etwa in die Zeit des Menedemos, als die bedeutendsten hydraulischen Anlagen der Geschichte Eretrias.

Die Verschüttung ist tief, wie am Fuss des Berges und nach solchen Zerstörungen von Lehmziegelbauten nicht anders zu erwarten ist. Die späten Wasserleitungen längs der Nord-Südstrasse sind unter der Kreuzung mit der west-östlichen Hauptstrasse durch lose verlegte Spolien gerahmt, an einer Stelle lässt sich beobachten, dass sie ein etwa 1.15 m. höheres Niveau als die ältere hatten.

Folgt man der Hauptstrasse von Süden nach Norden, findet man zur Rechten zunächst das schöne klassische Gebäude A, das schon 1972 entdeckt wurde⁴. Der westliche Mauersockel mit bossierten Kalksteinorthostaten der Aussenseite ist gut erhalten und lässt sich nach der Ähnlichkeit mit Bau IV um 400 datieren⁵. Die Geschichte von Bau A ist für die der ganzen Gegend charakteristisch. Er wurde ein erstes Mal in einer Weise zerstört, und wieder aufgebaut, wie wir es auch bei Palast I, Palast II, Bau IV, Gymnasion, Theater, Iseion und sonst beobachten konnten: der eigentliche Zerstörungsschutt wurde weggeräumt und dann wurden die ruinierten Lehmziegelmauern abgetragen. Das ergibt sich daraus, dass auf dem nördlichen Mauersockel von Bau A Reste eines zweiten erhalten sind, genau wie bei den andern genannten Bauten. Entsprechend wurde das Niveau aufgehöhht.

Diese Aufhöhung des Niveaus lässt sich ferner daran beobachten, dass beim Wiederaufbau an den westlichen Mauersockel von Osten her weniger sorgfältige Mauern auf etwas höherem Niveau angestossen sind, darunter die Apsis, die an die Bedeutung der Apsis seit dem frühhellenistischen Alexandria denken lässt⁶. Damit mögen auch die Blöcke mit Einlassungen für Statuenbasen zusammenhängen, die weiter östlich liegen. Die erste Zerstörung von Bau A möchte ich aus der der Stadt durch die Römer 198 erklären und den Wiederaufbau aus der Nachblüte Eretrias im 2. Jh. v. Chr. Ähnlichen Charakter hat der Wiederaufbau nach 198 z.B. im Theater, Gymnasion und Iseion.

Nur ein zu dieser zweiten Periode gehöriger gestampfter Lehmbooden liess sich erkennen, nicht der der ersten Periode, wie denn überhaupt solche Böden in den aus Lehmziegelschutt gebildeten Schichten selten zu erkennen sind. Auf dem Lehmbooden der zweiten Schicht wurde Zerstörungsschutt von Lehmziegeln, Dachziegeln und verkohl-

ten Balken gefunden, wie überall im Schutt der Zerstörung, die ich für die in den mithridatischen Kriegen halte⁷. Denn damals wurde die Stadt nicht wiederhergestellt wie nach 198. Tatsächlich lassen sich die spätesten Funde in jenem Schutt um 100 v. Chr. datieren. Zu diesem Schutt gehören wohl auch die wundervollen noch feinstukkierten klassischen Kalksteingesimse, die unter dem wohl kaiserzeitlichen Niveau der Nordsüdstrasse gefunden wurden. Über dem Schutt wurde eine Planierungsschicht, wohl aus der Kaiserzeit gefunden, jedoch im Süden des ausgegrabenen Gebiets keine bedeutenden Baureste. Dagegen wurde die Strasse weiterbenützt und erhielt die oben genannte jüngere Tonrohrleitung.

Unter den andern Bauten Klassischer Zeit an der Strasse ist hervorzuheben:

1. Nördlich von der Querstrasse auf der Westseite der Nordsüdstrasse das stattlichste Portal, das wir bisher in Eretria gefunden haben. Leider liegt der zugehörige Bau unter der modernen Strasse. Erhalten ist ein 80 cm. hoher, 1.10 m. breiter gewaltiger Kalksteinorthostat. Seine der Strasse zugekehrte Seite ist bossiert und mit kräftigen senkrechten Spitzeisenfurchen verziert. Seine N-Seite ist geglättet, ebenso wie ein westlich daran anstossender Orthostat. Beide sind einer breiten Tür zugewandt, von der zwei grosse Euthynterieblöcke und darauf ein Schwellblock erhalten sind. An diesen Schwellblock stösst westlich ein Mosaik aus Kalksteinsplittern von der Art dessen im oberen Gymnasium an. Die Tür war demnach mindestens 2.50 m. breit, nimmt man auch nur einen einzigen zweiten Euthynterieblock von der Breite des freigelegten an.

2. Weiter nördlich wurde ein klassischer Innenraum mit ungewöhnlich hohem Wandsockel festgestellt, der sich wohl aus einem Abfallen des Geländes nach Osten erklärt⁸. Denn die Westwand dieses Raums hat einen 1.15 m. hohen polygonalen Sockel, dessen oberes Niveau etwa dem der westlich davon noch nicht ausgegrabenen klassischen Strasse entspricht. Der Sockel der Nordwand erhebt sich aber nur 35 cm. über das feine Kieselmosaik des Bodens. Also senkte sich das Gelände von der Strasse nach Osten und ist die tiefe Lage anderer klassischer Mauern erklärt. Das Gefälle erklärt sich aus der in F 5 beobachteten Bucht und ist unter der modernen Planierung fast völlig verschwunden⁹. Eine runde Einlassung im Kieselmosaik in 11 in dessen Nordwestecke lässt vermuten, dass hier ein Metallgefäss eingelassen war. Das kraftvolle Mauerwerk lässt an die Zeit um 400 denken. Hier wurde ein tiefer Zerstörungsschutt mit Keramik des dritten Jahrhunderts und ein Bleirelief einer Nike mit einem Tropaion gefunden. Auf dem Mosaikboden lag ein mit viel Blei geflickter Marmortisch.

Südlich der stumpfen Ecke von Nordsüdstrasse und west-

3. Auberson, *a.O.*, (Anm. 1), 22. Vgl. die Tonrohrleitung des 4. Jahrhunderts in Milet, V. von Graeve, *Ist. Mitt.* 25 (1975), 37 T. 1, 5.

4. *BCH* 97 (1973), 369.

5. Auberson, *a.O.*, (Anm. 1), 91ff.

6. B. Schweitzer, *Ein Nymphäum des frühen Hellenismus*.

7. Auberson *a.O.*, (Anm. 1), 42.

8. Auberson *a.O.*, (Anm. 1), 43.

9. Auberson, *a.O.*, 108ff.

östlicher Hauptstrasse wurde ein in seiner Orientierung von den Strassen abweichendes monumentales rechteckiges Fundament gefunden; ich vermute ein Altarfundament. Es lässt sich noch nicht nach Keramik datieren, aber zwei Perioden glaube ich unterscheiden zu können, eine ältere aus Porosblöcken von der Art klassischer Fundamente und eine jüngere wohl eine pietätvolle Erneuerung römischer Zeit mit wiederverwendeten Blöcken. Das Alter und die religiöse Bedeutung der Anlage sind aus der von den Strassen abweichenden Orientierung zu erschliessen, die eher der des archaischen Apollontempels entspricht.

Während sich im Südteil des Grabungsgeländes keine bedeutenden römischen Mauern fanden, wurde nördlich der ersten Querstrasse die Südwestecke eines stattlichen römischen Gebäudes gefunden. Vor der Westmauer sind in die Strasse zwei quadratische tiefe Fundamente versetzt. Das eine trägt noch einen wiederverwendeten Basisblock klassischer Zeit von 29 cm. Höhe mit Dübelloch und Gusskanal für eine Säule. Es muss sich hier also ein Monument befunden haben, wie sie zu römischen Strassen gehören, zumal an Angelpunkten. Zu unserer Annahme eines Gutshofs in F 5 passt die riesige, aus Tonfragmenten zusammengesetzte Wanne, weiter östlich, die vielleicht zum Kelterndiente¹⁰.

B) Heroon 5 unter Palast I

Chr. Dunants Tiefgrabung unter dem Südteil von Palast I bei der der Volontär M. Bossert assistierte, ergab eine hochwertige Ergänzung der Grabungen Cl. Bérards im Nordteil. Es ergab sich, dass das Zentrum des Heroons drei-viermal nach Süden verlegt wurde:

Oikos O des 7. Jahrhunderts

Cl. Bérard hält den Oikos nordwestlich vom Dreiecksbau¹¹ jetzt für einen Vorgänger des ersten grossen Oikos O aus dem späten 7. Jahrhundert (nach mündlicher Mitteilung¹²; A b b. 1). Der Grund der Verlegung muss damals gewesen sein, dass man für den wachsenden Kult mehr Raum brauchte, als er südlich vom Westtor zur Verfügung stand. In archaischer Zeit scheint der Hain des Heroons im Süden durch die 1975 entdeckte Temenosmauer 17 begrenzt worden zu sein, mit ihrem Tor und Wasserdurchlass und auch das Brunnenhaus H2 westlich davon ist schon archaisch (A b b. 1). Sein Stylobat war dem Hain zugekehrt, den wir hinter der Temenosmauer 17 vermuten. Ob die nördlich ans Brunnenhaus anstossende Mauer, vielleicht eine Fortsetzung der Temenosmauer, in diese oder in die folgende Periode gehört, ist noch nicht gesichert.

Oikos Q und Bau R, spätarchaisch oder nach 490?

Die zweite von Cl. Bérard erkannte Verlegung wurde von uns aus Rücksicht auf die Verteidigungszone südlich von Turm I erklärt: Oikos O wurde durch Oikos Q und der Bau aus fünf Räumen P durch R ersetzt (A b b. 1). Für Q und R erschliesst Bérard nach der Keramik ein Datum um 550. Im *Führer* haben wir, mit aller Vorsicht gefragt, ob diese Bauten nach 490 mindestens wiederhergestellt wurden, und man kann sich fragen, ob sie nicht überhaupt erst aus dieser Zeit stammen. Denn erstens kann eine kriegerische Zerstörung am ehesten den Anlass zu einer so grundlegenden Neugestaltung gegeben haben. Zweitens hat das aus der Zeit nach 490 stammende Kanalsystem mit dem Schacht westlich von 12 etwa dieselbe Orientierung. Drittens schliessen Raum 15-12 an R an, und an 13 der sicher ins spätere fünfte Jahrhundert datierte Oikos 16. Es fällt ferner auf, dass 14 die Ruine des nördlich davon gelegenen Anbaus an P schont. Auf A b b. 1 sind alle bei der zweiten Verlegung nach und nach errichteten Bauten schwarz.

Nach 411

Eine dritte Verlegung ergibt sich aus dem Bau 16, einem Gelageraum für 7 Betten, dessen Dimensionen genau dem Gelageraum in Palast II entsprechen¹³. Bau 16 schliesst an 13 an. Die fünf Räume 12-16 könnten vorläufig den Bau R aus fünf Räumen ersetzt haben. Oikos 16 ist nach der Keramik im späteren 5. Jahrhundert entstanden, als die erste Periode von Palast I erbaut wurde, deren Südmauer die Zerstörung von Q voraussetzt¹⁴. Die Erbauung dieses Palastes war also der Grund der dritten Verlegung der Kultanlage. Die Kühnheit, an der Stelle eines so ehrwürdigen Heroons einen Palast zu errichten, erklärt sich aus dessen unverkennbarer Beziehung zur Stadtmauer. Der Herr des Palastes wird eine besondere Bedeutung für die Befreiung Eretrias um 411 und für den Bau der Stadtmauer gehabt haben. Diese erste Periode des Palastes schont das Heiligtum, das wir nördlich davon erschlossen haben¹⁵ und die 8 m. tiefe Opfergrube unter der Westwand von o. Sie hatte vermutlich für den zweiten Oikos dieselbe Bedeutung wie für den ersten der etwa ovale gemauerte Bothros, der 1974 und 1975 nördlich von P ausgegraben wurde. Die merkwürdige unterirdische Kammer q1 (A b b. 1) muss eine analoge Bedeutung gehabt haben. Die Ummauerung des Bothros und der Kammer sind als stufenweise Monumentalisierungen der Kultanlage zu verstehen. Die Kammer wurde bei der Erbauung der zweiten Periode von Palast I einbezogen, die auf unserer A b b. 1 in Umrissen angedeutet ist, ebenso die Kultanlage nördlich davon. Diese zweite Periode von Palast I schont noch die Räume 12 und 13, die also zunächst weiter bestanden haben.

10. a.O.

11. Auberson, a.O., 76, oben auf Abb. 11.

12. Vgl. aber Eretria 3, 1970, 65.

13. Auberson, a.O., 92 Abb. 16 f g.

14. Auberson, a.O., 82 Abb. 13.

15. Auberson, a.O., und S. 75.

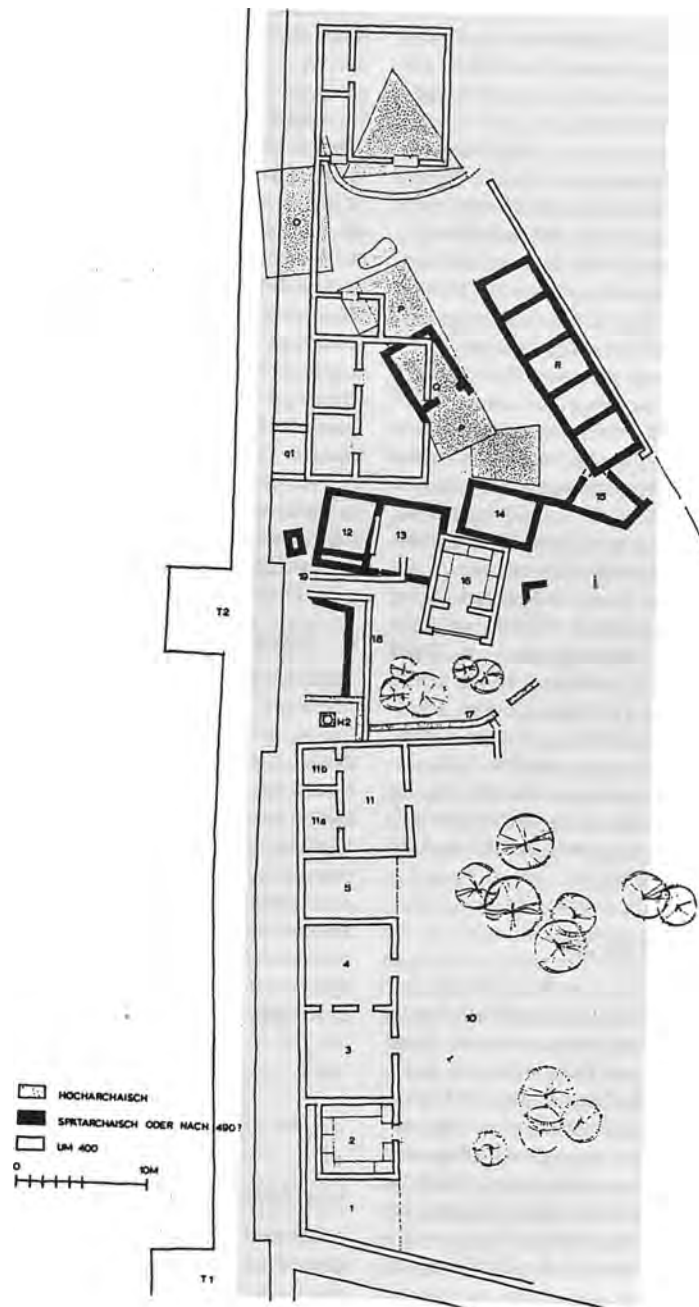

Abb. 1. Eretria, Heroon 5 unter Palast I.

Um 400

Als vierte Verlegung möchten wir den grossartigen Bau IV verstehen, den wir *Antike Kunst* 17 (1974), 71f als Heroon zu deuten versucht haben (A b b. 1, 1-5.10.11). Seine Nordmauer verläuft parallel zur südlichen Temenosmauer 17 und respektiert diese. Diese Nordmauer von Bau IV stösst gegen eine gleichzeitige nordsüdliche Mauer, die genau auf die Westante der Tür in der Temenosmauer 17 trifft und vermutlich die östliche Begrenzung des Hains vor Bau IV bildete.

Der Hauptteil des Baus besteht wieder aus fünf Räumen, von denen einer (2) als Gelageraum für sogar 11 Betten besonders ausgezeichnet ist. Das Haus im Nordteil von Bau IV muss dem Vornehmen gehören, der an der Neugestaltung besonderen Anteil hatte. Dieses Haus verhält sich zu Raum 1-5 wie sich die beiden ersten Phasen von Palast I zu Raum 12-16 verhalten. Neben dem neuen grossen Heroon liess man das altertümlich unregelmässige 12-16 nördlich davon bestehen, bis es nach dem chremonideischen Krieg der Erweiterung von Palast I nach Süden durch die Räume v w y geopfert wurde¹⁶. Nach all diesen Vorstufen tritt die Grosszügigkeit des Baus IV, dessen klassischen Heroons, besonders hervor. Man kann sein Verhältnis zum Vorgängerbau mit dem der Zeusstoa zur Königsstoa auf dem Markt von Athen vergleichen, in beiden Fällen erhält ehrwürdige Überlieferung zeitgemässe Gestalt.

Bald wird man 12 und 13 (A b b. 1) aufgegeben haben, denn die Mauern 18 und 19 gehören ebenfalls ins frühe vierte Jahrhundert. 19 scheint eine Anpassung von 12 und 13 an die neue Orientierung zu bedeuten. In die Mauer verbaut wurde die schöne Sima des strengen Stils gefunden, die vom Vorgängerbau oder von Q stammen könnte. Die Mauer 18 passt die vermutliche westliche Temenosbegrenzung der neuen Orientierung an. Die Bauten, die nun vom frühen vierten Jahrhundert bis zur chremonideischen Zerstörung zusammen bestanden haben, sind auf A b b. 1 hell gehalten.

C) Vergrösserung von Palast I seit 250

Bei der Beschreibung von Palast I im *Führer* wurden nur zwei Hauptperioden unterschieden und die Zerstörung im chremonideischen Krieg nicht erkannt, obwohl deren Folgen bei der Beschreibung von Palast II richtig dargestellt sind¹⁷. Allerdings wurde beobachtet, dass der Durchgang K vom Nord - zum Südteil des Palastes zweimal verändert wurde und vor allem, dass zuerst v w y erbaut und erst später A-L2 im Süden daran angestossen wurden¹⁸. Sie gehören mit dem Teil der Westmauer zusammen, der südlich an den Oikos o-q angestossen wurde. Nur diese Erweiterungen gehören in die Zeit nach der Zerstörung von

198; v w y müssen schon nach dem chremonideischen Krieg als Erweiterung von Palast I erbaut worden sein. Die tiefe Fundamentierung dieser Mauern erklärt sich daraus, dass sie in die tiefe Zerstörungsschicht des chremonideischen Kriegs, vor allem zerlaufene Lehmziegel, versetzt werden mussten. Südlich von T2 ist die Bresche der chremonideischen Eroberung in der Stadtmauer zu erkennen (A b b. 1). Sie erklärt die tiefe Verschüttung, derentwegen auf eine vollständige Wiederherstellung von Bau IV verzichtet wurde.

Die beste Vorstellung vom Umfang der chremonideischen Zerstörung gibt die feine östlich an Raum 4 von Bau IV angestossene Polygonalmauer¹⁹. Diese Mauer grenzt den Hof (oder Hain?) 10 so gegen die auf viel höherem Niveau errichteten kümmerlichen Räume ab²⁰. Vorher dürfte sich der Hof oder Hain bis vor 11 erstreckt haben; 5 öffnete sich wie 1 in ganzer Breite nach Osten (zum Einstellen der Rosse, die man zu den Festen ins Heroon 1-5 brachte?). Tiefe Gruben unter 6 und östlich 9 wurden um 250 aufgefüllt; 6 ist wohl Ruine eines Brunnens, die andere Grube noch unerklärt, vielleicht ein zu Bau IV gehöriger Bothros. Die Nordmauer von 11 wurde damals als Ersatz für die Temenosmauer 17 neu aufgeführt. Diese Erneuerung setzt sich über einen archaischen und über einen klassischen Anbau an die Temenosmauer weg und biegt rechtwinklig nach Norden ab²¹.

D) Alter und neuer Städtebau

Dr. Clemens Krause hat von Anfang an an den Ausgrabungen in Eretria teilgenommen und wirkt nun als Dozent an der Eidgenössischen Technischen Hochschule in Zürich. Deren Architekturabteilung hat auf Krauses Anregung begonnen, das Bauen in archäologischen Zonen in Eretria zu studieren. Eretria ist zugleich Knotenpunkt des Verkehrs nach dem südöstlichen Euboia und Ferienort, muss aber auch einen denkwürdigen klassizistischen Stadtplan und die bedeutenden Reste der antiken Stadt respektieren. Clemens Krause hat in einer anschaulichen, photo-mechanisch vervielfältigten Schrift *Bauen in archäologischen Zonen* die Geschichte der städtebaulichen Probleme Eretrias in ihrem grösseren Zusammenhang geschildert.

KARL SCHEFOLD

Topographie

Comme l'année passée, j'ai consacré une bonne partie de mon temps à la révision des stèles funéraires, m'attendant

16. Auberson, a.O., 86 Abb. 15.

17. Auberson, a.O., 85ff. 95f. 34.

18. Auberson, a.O., 87f.

19. *AntK* 17 (1974), 71 Abb. 2.

20. a.O., 5a-9.

21. Nach 198 in Palast I für I wiederverwendet.

cette fois-ci à celles qui sont rangées dans la cour. Je n'ai pu cependant, mon séjour étant plus court, mes activités plus nombreuses, les stèles généralement plus grandes et d'un maniement difficile, en étudier autant. Mais parmi les quelque 75 pierres que j'ai estampées et photographiées, plusieurs m'ont réservé des surprises. Je ne mentionnerai ici que la stèle IG, XII 9, 406 Κόθου que Ziebarth avait copiée au Musée et qui n'a, semble-t-il, jamais retenu l'attention. Comme c'est, sauf erreur, le seul exemple à Erétrie (sur près de 1000 inscriptions funéraires) où le nom du défunt soit au génitif, je m'étais demandé s'il n'y avait pas là une erreur de lecture. Non, toutes les lettres se lisent parfaitement. Il me paraît clair, dès lors, que l'on a affaire à tout autre chose qu'à une stèle funéraire: ce cippe marquait l'emplacement d'un téménos consacré à Cothos, le fondateur mythique de Chalcis (Bechtel, *Hist. Personennamen*, qui n'allègue pas cette inscription, se trompe en écrivant, p. 253, que «den Namen Κόθος führt der mythische οκιστής von Eretria»). On pourrait certes s'étonner que ce héros ait reçu un culte à Erétrie; mais ce serait oublier que Cothos est le frère du fondateur d'Erétrie, Aiklos. Toujours étroitement associés dans la tradition littéraire, ils ont dû être, je pense, honorés ensemble tant à Chalcis qu'à Erétrie. Cela donne peut-être un certain poids à l'hypothèse que, très prudemment, j'ai présenté ce printemps à Lausanne, à savoir l'identification avec Aiklos et Cothos des deux personnages barbus qui, sur une des émissions monétaires d'Erétrie sous Commode, flanque la déesse tourelée, personnification de la ville.

J'ai poursuivi aussi l'exploration de l'acropole, qui m'a livré plusieurs choses intéressantes:

Dans le bâtiment rectangulaire situé entre les tours k et l (*Führer*, p. 138) des stèles funéraires ont été utilisées pour assurer la stabilité des blocs de brèche sur le rocher entaillé; or, l'une d'elles au moins conserve encore son inscription, qu'il est facile de lire une fois l'extrémité de la pierre dégagée du mortier qui l'enveloppait: Κλεονίκη Κομίου. Le nom Κομίου n'était guère attesté jusqu'ici qu'à Athènes (mais la famille à laquelle appartient ce nom est bien connue). Comme l'inscription ne paraît pas être antérieure à la fin du IIIe s., le bâtiment en question doit dater au plus tôt de la basse époque hellénistique. Ne s'agit-il pas, d'ailleurs, d'une citerne à mettre en rapport avec le quartier tardif fouillé par Kourouniotis sur le flanc Sud-Est de l'acropole?

La muraille, dans tout ce secteur, contient elle aussi bien des remplois. Deux stèles s'ajoutent à celle que j'avais repérée l'an dernier: l'une, tombée du mur mais encore enduite de mortier, est l'épithaphe d'un Locrien (III-IIe s.), l'autre, noyée dans le blocage de l'enceinte au Nord de la tour k, est le cippe de Εὐφημίδης (IVe s.). A côté, pour ainsi dire, de cette pierre se trouve remployé un support de siège du théâtre du type de ceux qui se trouvent au Musée et de celui que j'avais trouvé l'an passé dans le quartier Kourouniotis (reste très net de la crinière de l'animal). La réparation de ce secteur de l'enceinte est donc postérieure sinon à l'abandon complet du théâtre (car le théâtre, à

mon avis, a encore été utilisé à l'époque impériale) du moins à une importante transformation de cet édifice; elle doit dater au plus tôt de la guerre mithridatique; mais une date nettement plus tardive ne me paraît pas exclue.

Une nouvelle preuve, éclatante, de l'exploitation des pierres du théâtre et de leur transport sur l'acropole m'a été fournie par la trouvaille, près de la tour g, d'un fragment de base chorégique carrée avec grande cavité circulaire au centre, donc du type de celles qui ornaient la parodos occidentale (*Führer*, p. 48; s'agit-il vraiment de bases de statue? j'en doute). L'inscription apporte une information que je crois du plus haut intérêt. A la ligne 2 de l'inscription chorégique, également fragmentaire, trouvée par Christiane Dunant en 1973 figurent la fin d'un mot et le début d'un autre, tous deux assez énigmatiques:]τιδὶ καὶ Ναρκίτιτ[. Or, la nouvelle dédicace donne, au moins partiellement, la clef du mystère, car on a au début de la l. 2 Ναρκίτιτιδ[- et au début de la l. 3 φυλῆς [-. J'en conclus:

1. que Ναρκίτις est le nom d'une des tribus d'Erétrie, la deuxième qui soit connue (l'autre étant la Μηκιστίς ou *Makistis*). Ce nom est évidemment tiré de celui du héros érétrien Narcissos (à Erétrie, comme il est normal, on devait dire Νάρκιστος), dont Strabon (IX, 404) dit qu'il y avait un μνῆμα près d'Oropos; de plus, d'après le grammairien Valerius Probus, Narcissos était le fils d'Amarynthos: dans la mythologie érétrienne un lien étroit devait donc exister entre Narcissos, héros chasseur, et Artémis Amarysia. 2. que, malgré des différences dans le libellé, chacune des dédicaces nommait deux tribus (de même, dans IG, XII 9, 273, on peut maintenant restituer]φυλῆς devant παῖσι [χορηγησας]). Donc, comme à Athènes aux Thargélies, les tribus s'associaient deux à deux pour le concours des choeurs, la tribu dont était le chorège vainqueur étant nommée en premier. 3. que le nombre des tribus érétriennes ne pouvait, nécessairement, être inférieur à quatre. Le professeur Kondoléon s'est donc trompé en supposant l'existence de trois tribus seulement; son argumentation n'était d'ailleurs pas sans faiblesses. De fait, je pense depuis longtemps et je montrerai dans ma thèse qu'il y avait à Erétrie très probablement six tribus, comme à Milet.

D'autres édifices que le théâtre ont fourni des pierres aux constructeurs de l'acropole: ainsi, certainement, le temple d'Apollon, dont j'ai trouvé près de la «citerne» un morceau de tambour de colonne. Cela me confirme dans l'idée que c'est de ce sanctuaire que provient le fragment d'inscription que, l'année passée, j'avais découvert la veille de mon départ, d'autant plus qu'il s'agit non pas d'un «règlement» comme je l'avais pensé d'abord, mais d'un traité entre Erétrie et Athènes. Au reste, j'ai trouvé cette année près de la tour k un petit fragment inscrit qui paraît bien être un morceau de proxénie; or, tous les décrets de proxénie exposés à Erétrie même l'étaient dans le sanctuaire d'Apollon. Telle me paraît être également la provenance la plus probable d'un fragment d'orthostate inscrit trouvé dans les mêmes parages, fragment dont l'intérêt se révélera sans doute un jour ou l'autre.

Ces diverses activités ne m'ont pas laissé beaucoup de temps pour des excursions dans le territoire. J'ai pu, cependant, consacrer une journée à explorer la région d'Hagios Loukas (au Nord d'Aliveri) où devait se trouver l'Asclépieion (c'est dans ce village en effet qu'était remployée la loi sacrée *IG*, XII 9, 194). L'endroit qui me

paraît actuellement convenir le mieux est une source située à proximité immédiate de l'église qui m'a livré il y a deux ans le texte poétique que j'interprète comme un hymne à Asklépios, μέγα χάρμα λάοις. Il y a là quelques blocs antiques; surtout, cette source passe auprès des gens d'Hagios Loukas pour fournir la meilleure eau de la région.

D. KNOEPFLER

BYZANTINA ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΕΥΒΟΙΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Χ α λ κ ί δ α

Ἡ επέκταση τοῦ δικτύου ὑδρέυσης τῆς πόλης εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐκσκαφὴ ἀπὸ συνεργεῖα τοῦ Δήμου ὅλων σχεδόν τῶν κεντρικῶν ὁδῶν. Οἱ ἐργασίες αὐτές ἐγιναν μέ τὴν ἐπίβλεψη τῆς Ἐφορείας καί συχνά χρειάστηκε νά διακοποῦν γιὰ νά ἐρευνηθοῦν τμήματα τοίχων πού ἀποκαλύπτονταν ἢ νά τροποποιηθεῖ ἡ διαδρομὴ τῶν ἀγωγῶν, ὥστε νά μὴν καταστραφοῦν τὰ ἀρχαῖα. Τό ἐπεῖγον ὁμοῦ τοῦ ἔργου καί τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἐκσκαφές ἀφοροῦσαν τὸ κέντρο τῆς πόλης δέν ἐπέτρεψαν τὴ σωστὴ ἐρευνα, πού περιορίστηκε κυρίως στὴν τοποθέτηση τῶν ἀρχαίων τοίχων στό τοπογραφικὸ τῆς πόλης καί τὴν περισυλλογὴ τῶν ἐλάχιστων κινητῶν εὐρημάτων.

Χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὅλοι οἱ τοῖχοι πού ἀποκαλύφθηκαν ἀφοροῦν τὸ τμήμα τῆς πόλης νότια τῆς λεωφόρου Βενιζέλου καί μέχρι τῆ Σχολῆ Πεζικοῦ, περιοχὴ πού ἀπὸ παλιότερα ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ὅτι περιλαμβανόταν μέσα στὰ τείχη τοῦ κάστρου, καί ὅλα τὰ ἀρχαῖα πού ἐντοπίστηκαν ἀνάγονται στοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους, ἐνῶ δέ βρέθηκε οὔτε ἕχνος ν' ἀναφέρεται στὴν ἀρχαιότητα.

Τὰ σημαντικότερα τμήματα τοίχων βρέθηκαν στὰ ἐξῆς σημεία:

ἽΟδός Σκαλκῶτα

Σε ἀπόσταση 20 μ. ἀπὸ τὴ γωνία τῶν ὁδῶν Ὁλύνθου καί Σκαλκῶτα καί κάθετα πρὸς τὸν ἄξονα τῆς ὁδοῦ Σκαλκῶτα πού βαίνει παράλληλα μέ τὸν ἐξωτερικὸ περίβολο τῆς Σχολῆς Πεζικοῦ, ἀποκαλύφθηκαν σὲ βάθος 0,50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁδοστρώματος δύο παράλληλοι τοῖχοι, πλ. 0,80 μ. ὁ καθένας, σὲ ἀπόσταση 4,50 μ. ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον. Ὁ χῶρος ἀνάμεσά τους καλύπτεται ἀπὸ κόκκινο κουρασάνι. Τὸ κτίσμα πού ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους αὐτοὺς φαίνεται νά συνεχίζεται καί μέσα στό χῶρο τῆς σχολῆς. Ἡ προσπάθεια πού ἐγινε γιὰ τὸ συσχετισμὸ τοῦ μέ τὰ λείψανα τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους τοῦ κάστρου, πού ἐπανελημμένα ἔχει ἀναφερθεῖ ὅτι σώζονται μέσα στὴ Σχολὴ Πεζικοῦ, δέν ἀπέδωσε, γιατί τὸ τείχος, πού σημειωτέον δέν ἔχει ἐρευνηθεῖ ἢ ἀποτυπωθεῖ ποτέ στό σημεῖο αὐτό, ἔχει καλυφθεῖ ἀπὸ τίς στρατιωτικὲς ἐγκαταστάσεις καί κανένας δέν ἦταν σὲ θέση νά ὑποδείξει τὴ θέση του.

ἽΟδός Ἀνδρούτσου

Ἄλλος ἀνάλογος κατασκευῆς καί ἀμελοῦς ὄψης τοίχος βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 2,50 μ. ἀπὸ τὴν ὁδὸ Σκαλκῶτα στὴν ὁδὸ Ἀνδρούτσου, πού βαίνει κάθετα πρὸς αὐτὴν καί σὲ βάθος 0,50 μ. Καί οἱ δύο αὐτοὶ τοῖχοι καί ἀπὸ τὴν ἀμελῆ

λιθοδομία, τὸ κουρασάνι καί ἀπὸ τὰ λίγα κεραμικὰ εὑρήματα ἀνήκουν στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας.

ἽΟδός Ἰουστινιανοῦ

Στὸ τμήμα τῆς ὁδοῦ μεταξύ τῶν ὁδῶν Κώτσου καί Χαρώνδα, σὲ βάθος 0,60 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁδοστρώματος, ἀποκαλύφθηκε τοῖχος παράλληλος πρὸς τὸ ἀνατολικὸ πεζοδρόμιο καί σὲ ἀπόσταση 1,62 μ. ἀπὸ αὐτό.

Τὸ πλάτος τοῦ ἦταν 0,60 μ. Καθαρίστηκε σὲ μήκος 4,50 μ., ὅπου καί βρέθηκε γωνία καί τμήμα τοίχου πού συνέχιζε κάθετα καί κάτω ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ γραμμὴ. Ἡ κατασκευὴ τοῦ παρουσίαζε στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ κανονικὴ πλινθοπερίκλειστη ὄψη, ἐνῶ στὴν ἐσωτερικὴ ἔφερε ἕχνη κονιάματος ἰσχυροῦ, ἐρυθροῦ χρώματος. Κοντὰ στό θεμέλιο τοῦ τοίχου αὐτοῦ βρέθηκαν δύο νομίσματα πού ταυτίστηκαν: α) μέ νόμισμα Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ καί β) Ρωμανοῦ Α' Λεκαπηνοῦ.

ἽΟδός Ἰσαίου

Στὸ τμήμα τῆς ὁδοῦ μεταξύ τῆς ὁδοῦ Τραπεζουντίου καί τῆς λεωφόρου Βενιζέλου καί μπρὸς στό οἰκόπεδο πού εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1972 (οἰκόπεδο συνεταιρισμοῦ «ΔΟΜΗ», βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 509) ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου στὸν ὁποῖο ἦταν ἐντοιχισμένα ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως κυλινδρικοὺς σπόνδυλος κίονα σὲ ὀρθογώνια βάση, ἡμικίονας μαρμάρινος καί τμήμα γείσου.

ἽΟδός Μαυρομιχάλη καί Βασιλείου (οἰκόπεδο Δημητρίου)

Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ θεμελιῶν οἰκοδομῆς ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου οἰκοδομήματος, πᾶχ. 0,70 μ., σωζόμενο σὲ μήκος 1,80 μ., γιὰ τὴν ἡ συνέχειά του εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ οἰκοδομῆς, ἡ ὁποία καί κατεδαφίστηκε πρὶν τὴν τωρινὴ ἐκσκαφὴ.

Στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ οἰκοπέδου (στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μαυρομιχάλη) βρέθηκε πηγᾶδι καί μαρμάρينو φρεατοστόμιο πάνω σὲ ὀκταγωνικὴ μαρμαρινὴ βάση, πού φέρει ἀνάγλυφη διακόσμηση. Ἔχει ὕψος 0,82 μ., διάμετρο τοῦ κυλινδρικοῦ κορμοῦ 0,82 μ. καί στό ἐπάνω μέρος διαμορφώνεται ἐξαγωνικὸ. Τὸ χεῖλος, ἐλαφρὰ ἐξέχον, σχηματίζει ὀξυκόρυφα τοξοῦλλα χαρακτηριστικῆς διαμόρφωσης καί ἀπὸ κάτω σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο παριστάνονται τρεῖς θυρεοί, ὅμοιοι μεταξύ τους μέ ἐξὶ κρινάνθημα, καί ἀνάμεσα στοὺς θυρεοὺς πλατύφυλλοι ρόδακες (Π ἰ ν. 90 α). Ὁ θυρεός, πού ὑπάρχει σὲ πολλὰ ἀνάγλυφα στό τζαμί Χαλκίδας, ἀνήκει στὴ βενετσιάνικη οἰκογένεια Δάνδολου, οἰκογένεια πού ἔδωσε σειρά βασιλῶν στὴ Χαλκίδα (Γ. Τυπάλδου, Φραγκικὰ οἰκίσματα τῆς Χαλκίδας, ΕΕΒΣ Δ' (1927). σ. 357). Τὸ σχῆμα ὁμοῦ τῶν τοξοῦλλων, καθὼς καί ἡ λοξὴ ἀπόκλιση τῶν γωνιῶν τοῦ χεῖλους, ἀκολουθοῦν μορφολογία πού ὀδηγεῖ στὴν τουρκικὴ τέχνη. Τὸ ἴδιο μαρτυρεῖ καί ἡ μορφή τοῦ ρόδακα. Θὰ πρέπει λοιπὸν νά ὑποθεθεῖ ὅτι τὸ ἀρχικὸ φρεατοστόμιο τῆς οἰκογένειας Δάνδολου συνέχισε νά χρησιμοποιεῖται στὰ

χρόνια της τουρκοκρατίας, όποτε και άλλαξε ή διακόσμηση και προσαρμόστηκε στα γούστα της εποχής.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Χαλκίδα

‘Αγία Παρασκευή

Τά επιχρίσματα του ναού της ‘Αγίας Παρασκευής, τόσο στο έσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, παρουσίαζαν μεγάλη φθορά, ιδιαίτερα «φουσκάματα» από την υγρασία που διαπερνά από πάνω προς τα κάτω τους τοίχους, με αποτέλεσμα να ξεκολλούν και να πέφτουν μεγάλα κομμάτια σοβάδες. Μέ την έρευνα για την αιτία της υγρασίας, εξακριβώθηκε ότι η κεράμωση της στέγης του κεντρικού υπερυψωμένου κλίτους και ο άρμος στο σημείο επαφής της στέγης των πλάγιων κλιτών με την τοιχοδομία του κεντρικού άφηναν να διαπερνά το βρόχινο νερό, με αποτέλεσμα να έμποτιζονται οι τοίχοι. Έτσι αποφασίστηκε η στατική καθαίρεση των επιχρισμάτων έσωτερικά και εξωτερικά, ώστε να στεγνώσει η τοιχοδομία από την υγρασία, ή επισκευή της στέγης του κεντρικού κλίτους, ή κατασκευή στεγανωτικού στρώματος κατά μήκος των στεγών των πλάγιων κλιτών στο σημείο τομής τους με την τοιχοδομία, καθώς και η κατασκευή εξωτερικά νέων επιχρισμάτων στους κάθετους τοίχους του κεντρικού κλίτους, στο τμήμα ανάμεσα στις δύο στέγες, αφού προηγουμένως έγινε επάλειψη με στεγανωτικά υλικά.

Έσωτερικά άρχισε η καθαίρεση των επιχρισμάτων από το ανατολικό τμήμα του ναού στά δύο παρεκκλήσια. Στο βόρειο έντοπίστηκε η ύπαρξη τοιχογραφιών και οι εργασίες συνεχίστηκαν με τη συνεργασία συντηρητών. Στην τοιχοδομία που αποκαλύπτεται είναι εμφανή πολλά στοιχεία αντιπροσωπευτικά της οικόδομικής Ιστορίας του μνημείου και γι’ αυτό αποφασίστηκε η λεπτομερής σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωσή τους.

Τζαμί

Συνεχίζοντας την εκτέλεση της έγκεκριμένης αναστηλωτικής μελέτης με την επιτόπου καθοδήγηση του άρχιτέκτονα της Διεύθυνσης ‘Αναστηλώσεως κ. Αί. Βαζιργιαντζίκη, έγιναν οι παρακάτω εργασίες:

1. Ανακατασκευή της κλίμακας ανόδου στο προστώο του τζαμιού και προσθήκη χτιστού στηθαίου, που κρίθηκε απαραίτητη για την ασφαλέστερη διακίνηση των επισκεπτών.
2. Διαμόρφωση του χώρου του προστώου. Συγκεκριμένα, αφού καθαρίστηκε το δάπεδο από επιχρωματώσεις, αφέθηκαν εμφανή τα σημεία στήριξης της κιονοστοιχίας της loggia και πλακοστρώθηκε ο υπόλοιπος χώρος. Αντί στηθαίου τοποθετήθηκαν κατά διαστήματα τά άρχιτεκτονικά μέλη του προστώου.
3. Άρχισε η διαμόρφωση του προαυλίου με τη δημιουργία παρτερίων και τη δεντροφύτευση δίπλα στον πλακοστρωμένο από πέρυσι χώρο.

Βασιλικό

Φράγκικος πύργος

Ο τετράγωνος πύργος, που διατηρείται σ’ όλο του το ύψος, παρουσιάζει σημαντική φθορά της τοιχοδομίας του με αποτέλεσμα να δημιουργεί κινδύνους, δεδομένου μάλιστα ότι βρίσκεται στο κέντρο του χωριού.

Σε πρώτη φάση έγιναν εργασίες στερέωσης της θεμελίωσης και της τοιχοδομίας με άρμολόγημα και έμφραξη των ρωγμών στά χαμηλά τμήματα. Λόγω του άκατάλληλου της εποχής, αλλά και των περιορισμένων πιστώσεων, δέ συνεχίστηκαν οι εργασίες στά ψηλότερα τμήματα για τά οποία χρειαζόταν περιμετρική σκαλωσιά μεγάλου ύψους.

Ιστιαία

Ναός ‘Αγίου Νικολάου

Ο ναός του ‘Αγίου Νικολάου, τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική των χρόνων της τουρκοκρατίας, χτισμένος χαμηλότερα από τη σημερινή στάθμη του έδάφους στο δυτικό τμήμα κατά 0,60-0,80 μ. και στο ανατολικό περίπου 1 μ., παρουσίαζε σημαντική υγρασία, τόσο από το έδαφος όσο και από την πολύ φθαρμένη ξύλινη κεραμοσκεπαστη στέγη του, με αποτέλεσμα να προξενούνται αποκολλήσεις τμημάτων του τοιχογραφικού του διακόσμου.

Οι εργασίες άρχισαν με την αποχωμάτωση της νότιας και ανατολικής πλευράς του ναού και τη διαμόρφωση με κατάλληλες κλίσεις του έδάφους για την απομάκρυνση των βρόχινων νερών. Στά τμήματα αυτά κατασκευάστηκε χαντάκι αποχετευτικό και άρμολογήθηκε η τοιχοδομία με στεγανωτικά υλικά. Η εργασία αυτή όμως δέν ολοκληρώθηκε στη βόρεια πλευρά, γιατί κατά μήκος της υπάρχει δρόμος στο ύψος της ποδιάς των παραθύρων και δέ στάθηκε δυνατή η συνεννόηση με τούς άρμόδιους παράγοντες για τη μετόπισή του. Στο δυτικό τμήμα δέν παρουσιάστηκε πρόβλημα υγρασίας, γιατί μπροστά στην είσοδο του κυρίως ναού υπάρχει στεγασμένος εξωνάρθηκας.

Στή συνέχεια αφαιρέθηκε η κεράμωση, όσα τμήματα της ξύλινης κατασκευής της στέγης παρουσίαζαν φθορά αντικαταστάθηκαν, έγινε νέο πέτσωμα της όροφης και άνακεραμώθηκε όλος ο ναός.

Στενή

Ναός Παναγίας (Παλαιοπαναγιά)

Ο ναός βρίσκεται ανάμεσα στά χωριά Λούτσα και Στενή, σε αρκετά απομονωμένη τοποθεσία. Παλιότερα, αφαίρεται από τούς κατοίκους της περιοχής. Έγινε η κάλυψη του με πλάκα από τιμέντο, αφού αφαιρέθηκαν τά κεραμίδια, για να στερεωθεί και να εξασφαλιστεί από την υγρασία το έσωτερικό του που κοσμεείται από θαυμάσιες τοιχογραφίες του 16ου αί.

Η πρόχειρη όμως κατασκευή, εκτός του ότι παραμόρφωνε το μνημείο, γρήγορα υπέστη φθορά με σημαντικές ρηγματώσεις. Έτσι αποφασίστηκε η επάλειψη της πλά-

κας μέ στεγανωτικά υλικά και ή αποκατάσταση της κεράμωσης. Παράλληλα ή τοιχοδομία παρουσίαζε έμποτισμό από ύγρασία γιατί τό κτίσμα ήταν στίς δύο του πλευρές χωμένο στό χῶμα. Τό 1975 έγινε αποχωμάτωση περιμετρικά του ναού, κατασκευάστηκε αποχετευτικό χαντάκι και στερεώθηκε μέ άρμολόγημα ή τοιχοδομία, ὥστε νά εξασφαλιστούν οί τοιχογραφίες γιά τίς ὁποῖες προγραμματίστηκαν ἐργασίες συντήρησης μέσα στόν ἴδιο χρόνο. Δυστυχῶς ὁμάδα ἀρχαιοκάπηλων διέρρηξε τήν ἐκκλησία και ἐπιχείρησε τήν ἀποτοίχιση τῶν τοιχογραφιῶν, προκαλώντας σημαντική φθορά στίς τοιχογραφίες πού δέν κατάφεραν νά τίς ἀποκολλήσουν, μέ ἀποτέλεσμα νά πετύχουν τήν ἀποκόλληση και κλοπή δύο κεφαλῶν ἀπό τή σειρά ὁλόσωμων ἀγίων του βόρειου τοίχου και νά προκαλέσουν σημαντικές ζημιές σέ ὅλες τίς μορφές τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, πού ἦταν και ή καλύτερα διατηρημένη.

Σ κ ῦ ρ ο ς

Μονή Ἀγίου Δημητρίου Φερεκάμπου

Τό μεταβυζαντινὸ ναὸδριό τῆς μονῆς, κτίσμα μέ τροῦλο μικρῶν διαστάσεων, εἶχε ὑποστεί σημαντικές φθορές στήν τοιχοδομία, ή ὁποία παρουσίαζε διαμπερή ρήγματα στοὺς θόλους, συνεπεία τῆς κακῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς, τῆς ὁποίας γρήγορα σαθροποιήθηκε τό συνδετικό κονίαμα και οἱ ἐπάλλῃλες στρώσεις ἀσβεστοκονίας πού γίνονταν ἐξωτερικά ἀπό τοὺς ντόπιους δέν μποροῦσαν ν' ἀποκαταστήσουν τή συνεκτικότητα. Ἐτσι, ἔγιναν οἱ παρακάτω ἐργασίες γιά τή στερέωση του μνημείου πού ἐσωτερικά εἶναι κατάγραφο μέ τοιχογραφίες:

1. Ἀφαιρέθηκαν ἐξωτερικά ὅλα τὰ ἀσβεστοκονιάματα, οἱ σχιστόπλακες πού κάλυπταν τό «σκουφωτό» τροῦλο και καθαρίστηκε σέ βάθος ή λιθοδομή ἀπό τὰ σαθρά κονιάματα, ἀφοῦ προηγουμένως ὑποστηλώθηκε ὅλος ὁ ναός. 2. Ἀρμολογήθηκε μέ τσιμεντοκονία ὅλη ή τοιχοδομία. 3. Κατασκευάστηκε «σενάζ» περιμετρικά τῶν τοίχων και τοῦ τροῦλου. 4. Ἀνακατασκευάστηκαν τὰ ἐπιχρίσματα ὅπως ἦταν και τὰ παλιά και τοποθετήθηκαν στίς στέγες σχιστόπλακες, οἱ ὁποῖες ἐπίσης ἀσβεστοχρίστηκαν κατά τόν παραδοσιακό στή Σκύρο τρόπο.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Χ α λ κ ι ὶ α

Ἀγία Παρασκευή

Ἀρχισε ή ἀποκάλυψη και ὁ καθαρισμός τῶν τοιχογραφιῶν πού ἀποκαλύφθηκαν ἀποσπασματικά κατά τήν καθάρηση τῶν ἐπιχρισμάτων του βόρειου παρεκκλησίου του ναοῦ.

Περисσότερα στοιχεῖα και φωτογραφίες θά δοθοῦν στά Χρονικά του 1976, ὁπότε και ὁλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες.

Σ τ ε ν ή

Ναός Παναγίας (Παλαιοπαναγιά)

Ἐγιναν ἐργασίες στερέωσης τῶν τοιχογραφιῶν ὑστερα ἀπό τήν ἀπόπειρα ἀποτοίχισης και κλοπῆς τους.

Α ὕ λ ω ν ἄ ρ ι

Ναός Ἀγίου Δημητρίου

Οἱ ἐργασίες ἄρχισαν ἀπό συνεργεῖο του ζωγράφου-συντηρητῆ Α. Μαργαριτώφ μέ ἐπικεφαλῆς τό Στ. Περράκη, μέ τήν ἀφαίρεση τῶν ἀσβεστοκονιαμάτων πού κάλυπταν σχεδόν ὁλόκληρο τό ναὸ ἀφήνοντας ἀκάλυπτες τίς τοιχογραφίες τῆς ἀνατολικῆς καμάρας και τμημάτων του νάρθηκα (Π ι ν. 90 β). Στήν ἀψίδα του Ἱεροῦ ἀποκαλύφθηκαν οἱ ἐξῆς παραστάσεις: Στήν κόγχη ή Πλατυτέρα στόν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας (Π ι ν. 91 α) μέ σεβίζοντα ἄγγελο στ' ἀριστερά (πρός ἐμᾶς). Τό δεξιό τμήμα δέ σώζει τή διακόσμηση. Ἀπό κάτω τό ἀριστερό τμήμα τῆς Μετάληψης τῶν ἀποστόλων και 4 ἱεράρχες. Στό βόρειο τμήμα εἰκονίζονται ὁ Μυστικός Δεῖπνος και τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου και στό βόρειο τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς καμάρας οἱ Τρεῖς Παῖδες ἐν καμίνῳ. Ὅλη τήν καμάρα καλύπτει ή παράσταση τῆς Ἀνάληψης, ἐνῶ στήν ἐγκάρσια εἰκονίζονται προφῆτες. Στά τύμπανα, στό ἐπάνω τμήμα, ὑπάρχουν οἱ παραστάσεις τῆς Γέννησης και τῆς Ὑπαπαντῆς. Τό βόρειο τοῖχο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας καταλαμβάνει ὑπερμεγέθης παράσταση του ἁγγελοῦ φύλακα (ὕψος 3,60 μ.), ἐνῶ στό νότιο τοῖχο εἰκονίζονται ή Φιλοξενία του Ἀβραάμ. Προτομές ἀγίων και μαρτύρων σέ στηθάρια καλύπτουν τόν ὑπόλοιπο χῶρο τόσο στό βόρειο ὅσο και στό νότιο τοῖχο (Π ι ν. 91 β).

Στή δυτική καμάρα καλύτερα διακρίνονται οἱ παραστάσεις τῆς Μεταμόρφωσης, ή Ἐγερση του Λαζάρου, ή Ψηλάφηση του Θωμᾶ, ἐνῶ στοὺς κάθετους τοίχους ἀπεικονίζονται στρατιωτικοὶ ἅγιοι ἐφιπποῖ. Στό δυτικό τοῖχο σώζεται μόνο τμήμα παράστασης πιθανόν Σταύρωσης.

Στό νάρθηκα, στόν τροῦλο, ὑπάρχει προτομή του Παντοκράτορα, στά ἡμιχῶνια προφῆτες και ὅλες τίς ἄλλες ἐπιφάνειες, ἐκτός ἀπό τό δυτικό τοῖχο, καταλαμβάνει ή Δευτέρα Παρουσία. Στόν τοῖχο πάνω ἀπό τήν εἰσοδο διακρίνεται ή Κοίμηση τῆς Θεοτόκου.

Οἱ τοιχογραφίες αὐτές, πού παρουσιάζουν τόν ἴδιο χαρακτήρα μέ ἐκεῖνες του Ἀγίου Δημητρίου στό Μακρυχώρι ή τῶν ναῶν του Ὁξυλίθου και χρονολογικά μποροῦν νά τοποθετηθοῦν κοντά σ' αὐτές (1300-1310), θ' ὑποτελέσουν ἀντικείμενο ἰδιαίτερης μελέτης τῆς ὑπογράφουσας, μετά τήν ὁλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν καθαρισμοῦ τους.

Κ α ρ υ ῆ ς

Τό καθολικό τῆς μονῆς Καρυῶν εἶναι κατάγραφο ἀπό μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του 17ου αἰ. πού παρουσιάζαν σημαντικές φθορές. Κατά τό 1975 έγινε μία πρώτη φάση ἐργασιῶν γιά τή συγκράτηση και προσωρινή στερέωση τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας. Τό μέγεθος του ναοῦ και ή μεγάλη ἔκταση του τοιχογραφικοῦ διακόσμου ἀπαιτεῖ μεγάλο συνεργεῖο και ἀνάλογες πιστώσεις, ὥστε θά πρέπει νά προγραμματιστεῖ μελλοντικά.

Ὁ ρ ι ο

Στό χωριό Ὁριο, στό δρόμο πρὸς τόν Ὁξυλίθο, στό ναὸ

τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, πού ἔχει ἀνακαινιστεῖ καί ὁλότελα ἀλλοιωθεῖ ἀπό τήν ἀρχική του μορφή, διαπιστώθηκε ὅτι στό Ἱερό σώζονται τοιχογραφίες μισοκαλυμμένες ἀπό κονιάματα. Στήν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψη πού διακρίνεται καλύτερα ἀπό τόν ὑπόλοιπο διάκοσμο (Πί ν. 92 α-β). Ἀπό τή σύνθεση καί τά ὅσα τεχνολογικά στοιχεῖα εἶναι ἐμφανή, μοιάζει νά ἀνήκει στόν ἴδιο κύκλο μέ τά μνημεῖα τοῦ Ὁξυλίθου τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰ. Καταρτίστηκε πρόγραμμα καθαρισμοῦ καί στερέωσης τῶν τοιχογραφιῶν.

Σ κ Ὑ ρ ο ς

Ἁγιος Δημήτριος Φερεκάμπου

Μετά τήν ἀποπεράτωση τῶν ἐργασιῶν ἀναστήλωσης καί στεγανοποίησης τοῦ ναοῦ, ἀρχισε ἡ στερέωση καί ὁ καθαρισμός τῶν τοιχογραφιῶν πού παρουσίαζαν μεγάλη φθορά. Ὁλόκληρα κομμάτια εἶχαν ἀποσπαστεῖ ἀπό τήν τοιχοποιία τοῦ κατάγραφου μέχρι πρὶν λίγο καιρό ναοῦ, ἐνῶ ἄλλα παρουσίαζαν ἀπολεπίσεις τοῦ χρώματος. Οἱ ἐργασίες ἐγιναν ἀπό συνεργεῖο μέ ἐπικεφαλῆς τὸ Στ. Περράκη (Πί ν. 93 α-β).

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΦΩΚΙΔΟΣ ΚΑΙ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡ- ΝΑΝΙΑΣ

Στήν Έφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων τῶν Δελφῶν καί γιά τό 1975 πολύτιμη ἦταν ἡ ὑπηρεσία πού πρόσφερε ἡ Ἑλ. Μπακολουκά, γραμματέας τοῦ Μουσείου Δελφῶν, ὅπως καί ἡ ἐργασία τῆς Δ. Σκορδά, ἐπιστημονικῆς βο-
ηθοῦ, τῆς Αἰμ. Κοσσῶνα, συντηρήτριας-σχεδιάστριας καί τῶν Γ. Ἀσημενοῦ καί Ἀλ. Νικολοῦζου, τεχνιτῶν.

Δελφοί

Στό Μουσεῖο Δελφῶν μεταφέρθηκαν τά ἐλεφάντινα καί τά χρυσά ἀπό τό Ἐθνικό Μουσεῖο, ὅπου φυλάγονταν σχε-
δόν ἀπό τήν ἐποχή πού βρέθηκαν, τό 1939, σ' ἓναν ἀπο-
θέτη κάτω ἀπό τήν πλακόστρωση τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ¹. Ἀπό τό εὑρημα αὐτό τελείωσε σχεδόν ἡ συγκόλλησις καί ἀνα-
σύστασις ἑνὸς ἀσημένιου, ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, ταύρου ἀπό τόν ἄξιό τεχνίτη Ἀνδρ. Μαυραγάνη, μέ ἀποτελεσμα-
νά προκύνει ἄμεσο τό πρόβλημα τοῦ χώρου ἐκθεσῆς τοῦ ταύρου καί τῶν ὑπόλοιπων εὑρημάτων. Ἔτσι, ἀνατολικά ἀπό τήν αἶθουσα τῶν δύο ἀρχαίων κούρων, προστέθηκε μιὰ μικρὴ αἶθουσα ὡς «θησαυροφυλάκιο» καί ἄρχισαν οἱ προκαταρκτικὲς ἐργασίες γιά τήν ἐκθεσὴ.

Παράλληλα, συνεχίστηκαν στό ὥρο ἐργασίες γιά τὴ συντήρησις τῶν μνημείων καί τὴν πρόληψιν πυρκαγιᾶς.

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Καλυδῶνα

Ἐπειτα ἀπὸ τὸν καθαρισμό τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου (ιεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος καί ἡρώου) ἔγινε καί κατεδάφιση δύο παλίων, μισοερειπωμένων κτισμάτων κοντὰ στό δρόμο προσπέλασις πρὸς τὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος μέσα στό ἱερό· τὸ τρίτο κτίσμα πού ἔμεινε, διαμορφώθηκε σέ μικρὴ ἀποθήκη, ἀφοῦ ἐπισκευάστηκε πρόχειρα.

Ἀργίνιο

Συμπληρώθηκε ἡ μεταφορὰ τῶν μικροαντικειμένων πού εἶχαν ἀπομείνει στό Μουσεῖο Πατρῶν (χάλκινα καί λίγα χρυσά μικροαντικείμενα, καθὼς καί νομίσματα, πολλὰ ἀσημένια καί λίγα χρυσά)· συμπληρώθηκε ἐπίσης ἡ ἐπα-
νέκθεσις τοῦ μουσείου (Π ἰ ν. 94 α), ὅσο ἦταν δυνατό στό μικρὸ ὥρο τῶν αἰθουσῶν, πού εἶχαν χτιστεῖ γιά τίς ἀνάγ-
κες πού προβλέπονταν πρὶν ἀπὸ μιὰ εἰκοσαετία. Ἐπίσης ἔγινε εἰσαγωγή τῶν παρακάτω ἀρχαίων:

1. Ἀπὸ τὴ Στράτο, τὸ ἐπάνω μισὸ ὥς τὴν ἀρχὴ τῶν μη-
ρῶν ἀγάλματος γυναικείας μορφῆς, μέ ἐπιφάνεια πολὺ φθαρμένη (280). Βρέθηκε σέ ἀπόστασις περίπου 70 μ. ἀπὸ

τὸ ναὸ τοῦ Στρατείου Διός. Ἡ μορφή φορεῖ χιτῶνα πού ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸν ἀριστερὸ ὄμο καί ἱμάτιο. Ὁλὴ ἡ δε-
ξιὰ πλευρὰ εἶναι πολὺ χτυπημένη καί σχεδὸν λείπει. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, πού κάμπτεται κάτω ἀπὸ τὸ στήθος, κρατεῖ δίσκο μέ καρπούς. Τὸ ἱμάτιο, πού πέφτει ἐλεύθερα πίσω ἀπὸ τὸ δεξιὸ ὄμο, κατεβαίνει μέ καμπύλες πτυχές λοξὰ πρὸς τὸ ἀριστερὸ χέρι, ὥστε νὰ κρέμεται ἀπὸ τὸν πήχη ἢ κάτω ἀπόληξή του. Μάρμαρο λευκὸ. Σωζ. ὕψ. 0,395 μ. (Π ἰ ν. 94 β).

2. Ἀπὸ τὸ Λεσίνοι, περιοχὴ Ἀγίου Δημητρίου, ἐπιτύμ-
βια στήλη μέ κυμάτιο στήν κάτω ἀπόληξιν (281). Λεῖπει ἡ κάτω δεξιὰ γωνία. Στὸ ἐπάνω μέρος χαρακτὴ ἐπιγραφή: ΣΙΜΥΛΙΟΣ. Λευκὸς ἀσβεστόλιθος. Ὑψ. 0,76, πλ. 0,555, πᾶχ. 0,06 μ. (Π ἰ ν. 94 γ).

Ὀνόματα παράγωγα ἀπὸ τὴ λέξι *σιμός* εἶναι συχνὰ σέ ἐπιγραφές τῆς Ἀκαρνανίας, IG I², 2, σ. 85.

Ἀμφιλοχικὸ Ἀργεῖο

Γύρω στὰ 10 χλμ. βορειοανατολικά ἀπὸ τὴν Ἀμφιλο-
χία, στὴ θέση Κάμπος Ἀμπελακίου, στό κτῆμα Ν. Παγα-
νόπουλου, κατὰ τὴ διόρυξιν πηγαδιοῦ, φάνηκαν τρεῖς κι-
βωτιόσχημοι τάφοι στὴ σειρὰ, σέ βάθος 4 μ. ἀπὸ τὴν ἐπι-
φάνεια τοῦ ἐδάφους. Ὁ μόνος ὀλόκληρος ἦταν ὁ βορει-
ότερος, μήκ. 2,13 καί πλ. 0,95 μ. Ἦταν κατασκευασμένος μέ μονολιθικὲς πλάκες ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, πᾶχ. 0,15 μ., καί πιθανότατα εἶχε συληθεῖ πολὺ πρὶν καλυφτεῖ ἡ περιοχὴ ἀπὸ τίς προσχώσεις τοῦ χειμάρρου. Τὸ βάθος τοῦ τάφου δὲν ἔγινε δυνατό νὰ βρεθεῖ ἐξαιτίας τῶν νερῶν πού ἀνέ-
βλυζαν. Ἐνα λεπτὸ στρώμα πυρᾶς παρατηρήθηκε 0,30 μ. ἐπάνω ἀπὸ τὸν τάφο. Σέ ἀπόστασις 2,50-2,80 μ. πρὸς Ν. τῶν τριῶν αὐτῶν τάφων, φάνηκε τμῆμα τοίχου, μήκ. 3,40 καί πλ. 0,57 μ., ἀπὸ μεγάλες πέτρες πλακοειδεῖς στό μεγα-
λύτερο μέρος· σώζονταν τρεῖς σειρές σέ ὕψος 1,10 μ.· ὁ τοίχος ἀνῆκε μᾶλλον σέ ταφικὸ περίβολο. Οἱ τάφοι αὐτοὶ εἶναι μέρος ἀπὸ ἓνα μεγάλο νεκροταφεῖο, πού ἐκτείνονταν στήν κοιλάδα καί πού καταστράφηκε, ὅταν ἀνοίχτηκε ὁ κοινοτικὸς δρόμος ἀπὸ τὸ Κρίκελο στό Ἀμπελάκι, χωρὶς νὰ εἰδοποιηθεῖ καθόλου ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Ἀπὸ τοὺς τάφους πού σώθηκαν καθαρίστηκαν μόνο ἑπτὰ, χωρὶς ὅμως εὐρήματα, γιατί εἶχαν συληθεῖ σέ παλιότερη ἐποχῇ. Οἱ τάφοι ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ μονολιθικὲς ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, διαστ. 0,90×1,85 μ. καί μέσου ὕψ. 0,60-0,65 μ. (Π ἰ ν. 95 α). Ἐνας τάφος βρέθηκε μέ τίς καλυ-
πτῆριες πλάκες ἀκόμα. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς τάφους καί τίς πλάκες πού προέρχονταν ἀπὸ αὐτοὺς, ὅλη ἡ περιοχὴ ἦταν γενικά κατάσπαρτη ἀπὸ μεγάλες λαξευτὲς πέτρες ἀσβεστολιθικὲς ἢ ἀπὸ γρανίτη, πού πρέπει νὰ προέρχονταν ἀπὸ ταφικά κτίσματα, π.χ. περιβόλους ἢ κρηπιδώματα. Πρόκειται ἀναμφίβολα γιά τὸ νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας πόλης τοῦ Ἀμφιλοχικοῦ Ἀργεῖο, γιά τὴν ὁποία ὁ Θουκυ-
δίδης (II 68) γράφει καὶ ἦν ἡ πόλις αὐτὴ μεγίστη τῆς Ἀμφι-
λοχίας καὶ τοὺς δυνατωτάτους εἶχεν οἰκήτορας. Ὁ L. Heu-
zey², ἀφοῦ περιγράφει τὰ εἰρεπία τῆς ἀρχαίας πόλης καί τῶν τειχῶν τῆς, ἀνατολικά ἀπὸ τὴν πεδιάδα ὅπου πρὶν 100

1. P. Amandry, BCH LXIII (1939), σ. 86 κ.έ.

2. Le Mont Olympe et l'Acarmanie, σ. 282 κ.έ.

χρόνια περίπου βρίσκονταν τά χωριά Ἀράνης, Βλυχά καί Καινούριο, συνεχίζει μέ τήν περιγραφή τῶν τάφων (σ. 287).

«ils sont d' une construction simple mais élégante et soignée faits de quatre larges pierres blanches, taillées et ajustées avec art... Ces tombeaux, rangés selon la coutume antique, le long des chemins qui rayonnent autour de la ville, marquent encore aujourd'hui la direction de deux routes principales. L' une longeait le bord de la plaine et se dirigeait vers la frontière de l' Epire; l' autre s' élevait dans les montagnes en suivant la crête du long contrefort à l'extrémité duquel sont les ruines.».

Πραγματικά οἱ τάφοι πού βρέθηκαν, κιβωτιόσχημοι μέ ὠραία δουλεμένες ἄσπρες πλάκες, ἦταν σέ παράλληλες σχεδόν σειρές στίς κατευθύνσεις πού ἀναφέρει ὁ L. Heuzey σχετικά μέ τό Ἀμφιλοχικό Ἄργος, τή σημαντική αὐτή πόλη πού δέσποζε στήν περιοχή, ὅπως δείχνουν ἀκόμα καί σήμερα τά ἐρείπια πού σώζονται, παρά τίς ἀμφιβολίες πού γεννᾷ τό ἐπίθετο «ἐπιθαλασσία» τοῦ Θουκυδίδη (III 105). Ἰδιαίτερα αὐτό τό ἐπίθετο, ἐκτός ἀπό ἄλλα στοιχεῖα, ἀναγκάζει ὀρισμένους μελετητές³ νά τοποθετήσουν τό Ἀμφιλοχικό Ἄργος νοτιότερα, στή θέση Παλιοσαυλή. Ἄν ὅμως ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τά 3 χλμ. πού χωρίζουν τήν πόλη αὐτή ἀπό τή θάλασσα, εἶναι οὐσιαστικά βαλτότοπος πού σχηματίστηκε ἀπό προσχώσεις, τότε τό ἐπίθετο «ἐπιθαλασσία» δέν ἀπομακρύνεται ἀπό τήν πραγματικότητα⁴.

Οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς παρέδωσαν τά παρακάτω ἀρχαῖα, πού μεταφέρθηκαν στό Μουσεῖο τοῦ Ἀγρινίου:

1. Ἐπιτύμβια στήλη ἀπό ντόπια ἄσπρη πέτρα μέ ἀδρά δουλεμένη ἐπιφάνεια (274). Στό ἐπάνω μέρος, μέσα σέ ἔγκοιλο ὀρθογώνιο, ἐπιγραφή: *ΦΙΛΙΝΟΥ*. Λεῖπει τό κάτω δεξιό τμήμα. Ὑψ. 0,33, πλ. 0,18, πᾶχ. 0,06 μ. (Π ἰ ν. 95 β).

2. Ἄλλη παρόμοια (279). Λεῖπει τό κάτω μέρος. Σωζ. ὕψ. 0,26, πλ. 0,275, πᾶχ. 0,07 μ. (Π ἰ ν. 95 γ). Ἐπάνω, μέσα σέ ἔγκοιλο ὀρθογώνιο, δνόματα:

ΣΙΜΑΚΑΣ

ΤΡΩΙΑΔΟΣ

Τό ὄνομα *Σιμάκα* ἀναφέρεται σέ δύο ἐπιγραφές, τῆς Ἀκαρνανίας⁵ καί τό ὄνομα *Τρωιάς* δέν εἶναι μοναδικό⁶.

3. Ἄλλη παρόμοια (275). Ὑψ. 0,535, πλ. 0,26-0,30, πᾶχ. 0,10 μ. (Π ἰ ν. 96 α). Στό ἐπάνω μέρος τά δνόματα:

ΧΡΗΣΙΜΟΥ

ΙΤΑΛΙΩΤΑ

Τό ὄνομα *Χρήσιμος* ἀναφέρεται ὡς ὄνομα δούλου στήν ἐπιγραφή τοῦ Δία Καραοῦ ἀπό τόν Ἀστακό⁷.

4. Ἄλλη παρόμοια ἀπό τεφρῇ πέτρα (276). Περιτένεια καί ἐπάνω κανόνας καί κυμάτιο. Ὑψ. 0,68, πλ. 0,22-0,18, πᾶχ. 0,07 μ. (Π ἰ ν. 96 β). Ἐπιγραφή:

ΚΟΣΣΥΦΑ

ΑΙΣΧΥΛΟΥ

5. Πλάκα τραπεζοφόρου (;) ἀπό ἄσπρη πέτρα (277). Ἐχει πλατιά ζώνη μέ ἀνάγλυφη διακόσμηση: στή μέση ἄνθος πού βγαίνει ἀπό ἄκανθα, στήν κάθε πλευρά τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἀπό ἓνα φύλλο κισσοῦ καί ἓνα λεοντόποδο. Ἡ ἀρχική πλευρά σώζεται μόνο ἀριστερά, σωζ. διαστ. 0,90×0,90, πᾶχ. 0,15 μ. (Π ἰ ν. 96 γ).

6. Κομμάτι ἀπό τήν ἐπάνω ἀπόληξη στήλης ἀπό ντόπια πέτρα (278). Θριγκός μέ γεισήποδες καί σειρά τριγύφων μέ μετόπες. Ἀπό κάτω κανόνες μέ σταγόνες. Σωζ. ὕψ. 0,19, πλ. 0,15, πᾶχ. 0,04 μ. (Π ἰ ν. 96 δ).

7. Μελαμβαφῆς πυξίδα (1614). Λεῖπει ἡ μία λαβή καί κομμάτι ἀπό τό χεῖλος. Ὑψ. 0,085, διάμ. 0,05 μ.

8. Χάλκινος δίσκος καθρέφτη μέ κυκλικές αὐλακώσεις (1087). Λεῖπει κομμάτι ἀπό τήν περιφέρεια (διάμ. 0,05 μ.).

9. Σιδερένια αἰχμή βέλους (1085). Μῆκ. 0,075 μ.

10. Χάλκινο νόμισμα (1086). Α: Ἄλογο πρὸς τά δεξιὰ· ἐπιγραφή *ΑΝΑΚΤΟΡΙΩΝ*. Β: Κεφάλι νέου πρὸς τά δεξιὰ. Διάμ. 0,015 μ.

Θύρρειο

Στό μουσεῖο παραδόθηκαν τά παρακάτω ἀρχαῖα καί συμπληρώθηκε ἡ καταγραφή ὅλων τῶν λίθινων ἀντικειμένων, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμός πλησιάζει τίς δύο ἑκατοντάδες.

1. Γυναικεῖο κεφάλι ἀπό μαρμάρينو ἀγαλμάτιο μέ τμήμα τοῦ λαιμοῦ (124). Κλίνει ἐλαφρά πρὸς τά δεξιὰ· κόμη βοστρυχωτή, δεμένη μέ πλατιά ταινία, σωζ. ὕψ. 0,12 μ. (Π ἰ ν. 97 α-β). Πρώμο ἐλληνιστικό ἔργο καλῆς τέχνης. Δέν εἶναι ἄσχετο στήν τεχνολογία μέ τό θαυμάσιο ἄττικό κεφάλι τῆς Συλλογῆς Kärppli⁸ καί ἴσως ἀκόμα μέ τό κεφάλι τοῦ ἐπιτύμβιου ἄττικού ἀγάλματος στό Μουσεῖο τῆς Ν. Ὑόρκης⁹.

2. Κομμάτι ἐπιτύμβιας στήλης ἀπό ντόπια πέτρα (128). Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,29, πλ. 0,355, πᾶχ. 0,23 μ. (Π ἰ ν. 97 γ). Μέσα σέ ρηχό κοῖλο ὀρθογώνιο πλαίσιο ἡ ἐπιγραφή:

ΤΑΥΡΩΝ ΦΙΛΙΚΟΥ.

Ἀπό τά δύο δνόματα, τό πρῶτο βρίσκεται σέ ἐπιγραφή ἀπό τόν Ἀστακό (IG IX I², 2, 435, στ. 9) καί τό δεύτερο ἀποτελεῖ παραλλαγή τοῦ *Φιλίσκου*¹⁰ πού ἀναφέρεται σέ δύο ἐπιγραφές ἀπό τό Θύρρειο (IG IX I², 2, 279. 340, στ. 1).

3. Ἐπάνω τμήμα ἐπιτύμβιας στήλης ἀπό τεφρὸ ἄσβεστόλιθο (191). Ἐπάνω καταλήγει σέ ἀέτωμα μέ ἀκρωτήρια· ἀπό κάτω ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *ΣΩΣΙΝΙΚΑ ΧΑΙΡΕ*. Λεῖπει τό μεσαῖο τμήμα τοῦ ἀετώματος. Σωζ. ὕψ. 0,62, πλ. 0,43, πᾶχ. 0,10 μ. (Π ἰ ν. 97 δ).

Ἀξιομνημόνευτη τέλος εἶναι ἡ μερική δυστυχῶς ἀποκάλυψη ταφικοῦ μνημείου στή θέση Ἀη-Γιάννης, στήν περιοχή Μάρμαρα, κοντά στό χωριό Μοναστηράκι. Κατά τή διαπλάτυνση τοῦ δρόμου ἀπὸ Πάλαιρο ἢ Βόνιτσα πρὸς Μοναστηράκι, παρασύρθηκε ἀπὸ τό μηχανικό ἐκσκαφέα

3. A. Gomme, A Historical Commentary on Thucydides, 1956, II, σ. 428.

4. Βλ. σχετικά καί L. Heuzey, δ.π., σ. 288-289.

5. IG IX I², 2, 330, 531.

6. F. Bechtel, Personennamen, σ. 546.

7. IG IX I², 2, 434, στ. 22.

8. AntK 12 (1969), πίν. 48-49.

9. G.M.A. Richter, Catalogue of Greek Sculptures in the Metropolitan Museum of Art, 1954, ἀριθ. 94.

10. Pape-Benseler, σ. 1619.

τμήμα από ταφικό κρηπίδωμα, από τό οποίο σώθηκαν ξξι δουλεμένες πέτρες, συνολ. μήκ. 7,24, ύψ. 0,58 καί πλ. 0,52 μ. Ἐπίσης ἀπό τήν ἄλλη πλευρά τοῦ δρόμου, σέ ἀπόσταση 20 μ. περίπου πρὸς τὰ ἀνατολικά διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξη μεγάλου τοίχου παράλληλου μέ τό κρηπίδωμα, τμήμα τοῦ

οποίου παρακολουθεῖται σέ μήκος 24 μ. Πιθανότατα ἀνήκει στά ἐρείπια ποῦ ἀναφέρει ὁ Heuzey¹¹ ὅτι ἐκτείνονταν σέ μήκος 3 λευγῶν δίπλα στό δρόμο Ἁγ. Βασιλείου (Θυρρείου)-Παλαίρου.

Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

11. Ὁ.π., σ. 379.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΙΤΩΛΟ- ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Ναύπακτος

Ἐπιθαλάσσιο τείχος

Τὰ μεσαιωνικά τείχη τῆς Ναυπάκτου ἀποτελοῦνται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ δύο βραχίονες, πού ξεκινοῦν ἀπὸ κοινὸ σημεῖο, στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου πού δεσπόζει ἐπάνω ἀπὸ τὴν πόλη, καὶ κατεβαίνουν, σὲ ἀνοικτὴ γωνία, πρὸς τὴν παραλία (παράλληλα ὑπάρχουν καὶ ἐγκάρσια τείχη, πού διαιροῦν τὸ χῶρο σὲ τέσσερις ζώνες). Ἐκεῖ στρέφουν πρὸς τὰ μέσα καί, προχωρώντας κατὰ μήκος τῆς ἀκτῆς, κλείνουν τὴν πόλη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας, ἀφήνοντας μία μόνο στενὴ διόδο γιὰ τὴν εἴσοδο μικρῶν πλοίων στὸ γραφικὸ μεσαιωνικὸ λιμάνι.

Οἱ ἐργασίες τῆς Ἐφορείας πραγματοποιήθηκαν στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ ἐπιθαλάσσιου τείχους¹, ὅπου μεγάλὰ τμήματα μὲ βάθος 1,80 καὶ ὕψος μὲχρι 2 μ. εἶχαν ὑποσκαφεῖ ἀπὸ τὴ μανία τῶν κυμάτων, μὲ ἄμεσο κίνδυνο ὀλικτῆς καταστροφῆς. Ἀρχικά κατασκευάστηκε ἰσχυρὴ κρηπίδα ἀπὸ σκυρόδεμα, μὲ ὀγκόλιθο «ποδό», στὴ βάση τοῦ τείχους κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, γιὰ νὰ ξεθυμαίνει ἡ ὁρμὴ τῶν κυμάτων. Ἐπειτα ξαναχτίστηκε ἡ ὄψη τοῦ τείχους κυρίως μὲ τοὺς παλιούς μεγάλους λίθους πού ἀνεκλύστηκαν ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ τοποθετήθηκαν στὶς ἴδιες περίπου θέσεις, ἐνῶ τὰ βαθιὰ χάσματα γέμισαν μὲ ἰσχυρὸ σκυρόδεμα (Π ἰ ν. 98 α).

Οἰκία Τζαβέλα

Στὴν οἰκία Τζαβέλλα ἐπαναλήφθηκαν οἱ στερεωτικὲς ἐργασίες². Καθαιρέθηκαν καὶ ξαναχτίστηκαν ὁλόκληρη σχεδὸν ἡ βόρεια καὶ μεγάλὰ τμήματα τῆς δυτικῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ σπιτιοῦ (Π ἰ ν. 98 β). Ἀφαιρέθηκαν, ἐπίσης οἱ ἐσωτερικοὶ καὶ ἐξωτερικοὶ σοβάδες, καθαρίστηκαν οἱ ἄρμοι σὲ βάθος καὶ ἐγίνε νεὸ μύστρισμα. Ἐπισκευάστηκαν τὰ κεραμίδια ἀφαιρέθηκαν τὰ μάζα πού εἶχαν σωρευθεῖ στὴν ξύλινη ὀροφὴ καὶ ὑποστυλῶθηκε ὁ ἐτοιμόρροπος ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ πρώτου ὀρόφου.

ΝΙΚ. ΖΙΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Κατὰ τὶς περιόδους γιὰ ἐκτέλεση ὑπηρεσίας σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἐφορείας ἐπισημάνθηκαν καὶ καταγράφησαν ἄγνωστα μνημεῖα.

Σαρδίνια Βάλτου

Μονὴ Ἁγίας Παρασκευῆς

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ καθολικὸ τοῦ εγκαταλειμμένου μοναστηριοῦ, πού βρίσκεται πρὸς Α. τῆς κορυφῆς Ταμπούρια τοῦ Μακρινόρους καὶ περὶ τὰ 8 χλμ. Α. τῶν Σαρδινίων (Π ἰ ν. 98 γ).

Ἐχει σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ (ἔσωτ. διαστ. 9,70×7,60 μ.) μὲ μεταγενέστερο νάρθηκα στὸ δυτικὸ μέρος. Ὁκτάπλευρος τρούλος, μὲ μεγάλῃ διάμετρο ἀλλὰ χαμηλὸ σχετικά καὶ βαρὺ τύμπανο, καλύπτει τὸν εὐρὺ χῶρο πού δημιουργεῖται στὴ διασταύρωση τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Οἱ ὑπόλοιποι χῶροι καλύπτονται μὲ ἡμικυλινδρικοὺς θόλους πού στεγάζονται μὲ δίριχτες στέγες, ἀπὸ σχιστόπλακες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δυτικὸ μέρος πού ἔχει τρίριχτη διαμόρφωση. Δύο εἰσοδοί, στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα καὶ στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς δυτικῆς κεραιᾶς, ὁδηγοῦν στὸ ναὸ, πού φωτίζεται ἀπὸ δίλοβο παράθυρο στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἀπὸ μονόλοβο ωαράθυρα πού ἀνοίγονται σὲ καθεμίᾳ ἀπὸ τὶς πλευρὲς τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου. Δύο ἄλλα παράθυρα, μονόλοβο στὸ τύμπανο τῆς βόρειας κεραιᾶς καὶ δίλοβο στῆς νότιας, φράχτηκαν πρὶν ἀπὸ τὴν τοιχογράφηση.

Ὁ ναὸς ἔχει χτιστεῖ μὲ ἀρκετὰ καλὰ κατεργασμένους μέτριου μεγέθους λίθους. Ἡ πεντάπλευρη κόγχη τοῦ Ἱεροῦ (Π ἰ ν. 98 δ) κοσμεῖται μὲ ψηλὰ ἀβαθὴ ἀνιδώματα καὶ στέφεται μὲ ὀριζόντια ζώνη πλίνθων σὲ διάταξη ζιγκ-ζαγκ καὶ γέισο ὁδοντωτῆς ταινίας ἀπὸ χοντρές σχιστόπλακες. Σχιστολιθικὲς πλάκες ἔχουν ἐπίσης χρησιμοποιοῦνται στὶς στέγες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τρούλο καὶ τμήμα τῆς δυτικῆς κεραιᾶς.

Ἡ ἐκκλησία εἶναι κατάγραφη μὲ καλῆς ποιότητος λαϊκὲς τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰ. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα ἄλλος, κατώτερος ζωγράφος, ἔχει παραστήσει τὴ Δεύτερη Παρουσία, πού σύμφωνα μὲ τὴ σωζόμενη ἐπιγραφή

ΑΝΙΣΤΟΡΙΘΗ Η ΔΕΥΤΕΡΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ
ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΟΤΑΤΟΥ
ΕΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΙΣ ΠΑΠΑ ΚΥΡ ΧΡΗΣΤΟ
ΦΟΡΟΥ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑ ΕΞΟΔΟΥ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΕΤΕΙ 1746 ΙΟΥΝΙΟΥ 20

ἐπιμερεῦντος ὁ παπα κυρ Ἰάκωβος.

Τὸ σημερινὸ, τέλος, ξύλινο τέμπλο, χωρὶς καλλιτεχνικὴ ἀξία, ἔχει κατασκευαστεῖ σὲ μίμηση παλιότερου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται ἔξι κιονίσκοι.

ΙΩ. ΚΑΚΟΥΡΗΣ

1. Γιὰ ἐργασίες στερέωσης τοῦ ἐπιθαλάσσιου τείχους τῆς Ναυπάκτου βλ. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 183, καὶ ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 440.

2. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 267.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΒΟΛΟΥ*

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Διμήνι

1. Ο προϊστορικός οικισμός του Διμηνιού ήταν πάντοτε για την ΙΓ' Έφορεία μία δεδομένη εκκρεμότητα, γιατί από την εποχή των ανασκαφών του Χρ. Τσούντα και των στερεωτικών εργασιών που πραγματοποιήσε ο Ν. Βερδελής στά αρχιτεκτονικά λείψανα της νεολιθικής και της πρωτοελλαδικής εποχής δεν έγινε καμιά άλλη εργασία. Ο Δ.Ρ. Θεοχάρης μόνο περιέφραξε το χώρο και φρόντισε να γίνουν μία σειρά από απαλλοτριώσεις, για να αποκτήσει έτσι ο σπουδαίος αυτός οικισμός μία δική του περιοχή για το στήσιμο ενός φυλακείου, άλλων βοηθητικών χώρων κτλ. Αυτά τα τελευταία βέβαια δε στάθηκαν δυνατό να πραγματοποιηθούν. Έτσι ο χώρος έμεινε μόνο με την ταμπέλα, το φράχτη και το φύλακα, που με οποιαδήποτε καιρική συνθήκη είναι υποχρεωμένος να μένει εκεί, απροστάτευτος και ταλαιπωρημένος, σύμβολο της εποχής που αντιπροσωπεύει ο χώρος. Όσο για το ενδιαφέρον μιάς νέας ανασκαφής δεν εκδηλώθηκε ποτέ, γιατί οι φροντίδες για μία τέτοια έρευνήτική δουλειά περιορίζονταν στο γειτονικό Σέσκλο. Έκεί ο Δ.Ρ. Θεοχάρης ανέπτυξε τα τελευταία 20 χρόνια μία οργανωμένη ανασκαφική δραστηριότητα και ως Έφορος Αρχαιοτήτων (μέχρι τα 1973) και ως καθηγητής του Πανεπιστημίου. Τα περιθώρια λοιπόν για μία αντιμετώπιση του θέματος «Διμήνι» στον επιστημονικό τομέα ήταν πάντα περιορισμένα. Έμεναν έτσι αναπάντητα τα ερωτήματα σχετικά με τη μορφή των κτισμάτων που είχε φέρει στο φως η πρώτη και τελευταία ανασκαφή και, πάνω από όλα, τα ερωτήματα τα σχετικά με τις ερμηνείες που είχε διατυπώσει ο Χρ. Τσούντας στη μεγάλη δημοσίευση της ανασκαφής¹. Έτσι, όταν λέμε για το πρόβλημα του Διμηνιού, για το πρόβλημα του χώρου από την πλευρά της φροντίδας, της διοικητικής ή της επιστημονικής, αναφερόμαστε στις δυο αυτές περιοχές: στην επανασυντήρηση των αρχαιολογικών λειψάνων του χώρου και στην επανεξέταση της κύριας ερμηνευτικής πράξης, όπως διατυπωνόταν αυτή στη δημοσίευση της ανασκαφής. Με την πρώτη έπρεπε να εκδηλωθεί ένας άμεσος έλεγχος στην επέμβαση που έγινε σ' αυτά κατά τις στερεωτικές εργασίες. Με τη δεύτερη έπρεπε να πραγματοποιηθεί μία σειρά από νέες ανασκαφικές τομές με σκοπό την επανένταξη των αρχαιολογικών λειψάνων σε μία νέα σχέση θεωρίας και έμπειρικών δεδομένων.

2. Με άφετηρία αυτές τις προοπτικές αποφασίστηκε ή

έρευνα των αρχιτεκτονικών λειψάνων για τον έντοπισμό παρεκκλίσεων κατά τη στερέωση από την αρχική τους μορφή και ή πραγματοποίηση δοκιμαστικών ανασκαφών στο κέντρο και την περιφέρεια του οικισμού.

3. Το πρώτο πρόγραμμα στηρίχτηκε ιδιαίτερα στην παρατήρηση ότι με τις στερεωτικές και «αναστηλωτικές» εργασίες που έγιναν από το Ν. Βερδελή, παγιώθηκε μία μορφή του οικισμού, των έρειπίων δηλαδή του οικισμού, που δεν αντιστοιχούσε στην εξέλιξή του, δεν άφηνε επομένως περιθώρια για την ανάδειξη της διαλεκτικής του χώρου, όπως αυτή αναπτύχθηκε μέσα από την αντιπαράθεση των ιστορικών στοιχείων του προϊστορικού κοινωνικού σχηματισμού κατά την δργάνωση του χώρου, την ανάπτυξη των οικονομικών του δραστηριοτήτων και την εκδήλωση μη παραγωγικών συμπεριφορών. Είχε πάρει δηλαδή ο αρχαιολογικός χώρος του Διμηνιού τη μορφή ενός φεουδαρχικού άγροκτηματος, όπου στο κέντρο κυριαρχούσε ή «βίλα» του άρχοντα (το γνωστό μέγαρο του Διμηνιού) και στις γύρω άσημαντες αυλές μόλις που αναδεικνύονταν μία σειρά από ανάξια λόγου βοηθητικά κτίσματα, που δεν ήταν τίποτε παραπάνω από άμορφα αρχαιολογικά έρειπια.

Το δεύτερο πρόγραμμα σχετιζόταν άμεσα με το πρώτο και ως έρευνήτική άποψη αλλά και ως ευρύτερος επιστημονικός προβληματισμός. Προέβλεπε δηλαδή μία σειρά αναζητήσεων που θα είχαν ως σκοπό: την επανεκτίμηση της στρωματογραφίας του οικισμού, με βασικό ζητούμενο τον άκριβη χρονολογικό προσδιορισμό της άφετηρίας των αρχαιολογικών επιχώσεων. Τόν έντοπισμό της λειτουργικής σχέσης των κτισμάτων και την αναγωγή της χρήσης τους σε ένα συγκεκριμένο σχήμα παραγωγικών σχέσεων. Την έρευνα των περιβόλων του οικισμού και την εκτίμηση της εξάρτησής τους από την όλη χωροοργανωτική ανάπτυξη του οικισμού, τη μετατροπή, με άλλα λόγια, μέσω της ανάγνωσης των αρχιτεκτονικών σχέσεων, της μορφολογίας του αρχαιολογικού ύλικού σε παραγωγική δύναμη. Και, τέλος, την επανεξέταση της ερμηνευτικής άποψης του Χρ. Τσούντα ότι οι περίβολοι του Διμηνιού ήταν όχυρωματικά έργα που είχαν ως λειτουργικό προορισμό την άμυνα και την προστασία των ενοίκων (άρχόντων) της κεντρικής αυλής.

4. Στερεωτικές εργασίες. Το πρώτο πρόγραμμα περιορίστηκε στην απομάκρυνση από τα «αναστηλωμένα» έρειπια του ύλικού (συνδετικού ή κύρια δομικού) που δεν ανήκε στην αρχική μορφή του κτίσματος². Έτσι άπομα-

2. Γράφοντας την πρώτη αυτή έκθεση για τις ανασκαφές στο Διμήνι θυμώμαι έντονα τη βοήθεια που πρόσφεραν οι επιστημονικές βοηθοί της Έφορείας. Μία βοήθεια που φτάνει τα όρια της γνήσιας επιστημονικής προσφοράς, γιατί και από υπευθυνότητα χαρακτηρίζεται και από σωστή αντιμετώπιση των προβλημάτων της ανασκαφής. Γι' αυτό αισθάνομαι την ανάγκη να εύχαριστήσω και από τη θέση αυτή τα παιδιά αυτά που μέσ στην καθημερινή αγωνία της επαγγελματικής τους άσάθειας καταφέρνουν να προσφέρουν πολύ περισσότερα από ό,τι καμιά φορά μπορούν και πρέπει να προσφέρουν. Ευχαριστώ λοιπόν τις αρχαιολόγους Βασιλική 'Αδρύμη, Ζωή Δήμου, Αικ. Κυπαρίσση, Νένα Ζωιτοπούλου, Μαρία Κολοβού που πήραν μέρος στην ανασκαφή κρατώντας την εθύνει είδικό τομέα σε σχέση με την προώθηση

* Για τις επανεκθετικές εργασίες στο Μουσείο Βόλου βλ. ΑΑΑ ΙΧ (1976), σ. 1-13.

1. Χρ. Τσούντας, Αί προϊστορικοί άκροπόλεις Σέσκλου και Διμηνιού, 'Αθήναι 1908.

κρύνθηκαν τὰ ἐμφανὴ καὶ μὴ στοιχεῖα τοῦ τσιμέντου, πού αποτελοῦσαν τὴ βασικὴ ὕλη γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς στερέωσης ἢ τῆς ἀναστήλωσης. Ἀπομακρύνθηκαν ἀκόμα ὅλες οἱ πέτρες πού ἐδείχναν πῶς ἡ τοποθέτησή τους ἔγινε μόνο ἀπὸ στατικὴ ἀνάγκη καὶ ὄχι ἀρχαιολογικῇ. Τέλος, σέ μερικές περιπτώσεις ἔγινε ἀποκατάσταση τῆς συνεισφοράς τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, μέ βάση τὸ σχῆμα τῆς κάτοψης τοῦ οἰκισμοῦ, ὅπως δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημερίδα «Τύπος» στὸ τεῦχος τῆς πρωτοχρονιάς τοῦ 1902. Στὴν ἐκτέλεση τοῦ προγράμματος τῆς στερέωσης ἔγινε ἐπίσης ἡ χρησιμοποίηση τῆς πείρας πού εἶχε στὸ μεταξύ ἀρχαιοθετηθεῖ, ὡς πληροφορία, ἀπὸ προηγούμενες στερεωτικές δουλειές πού εἶχαν γίνει στὸ Σέσκλο. Εἶχε παρατηρηθεῖ δηλαδὴ, ὕστερα ἀπὸ τὸ πέρασμα 5-10 χρόνων, ὅτι τὸ μίγμα λάσπης πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ στερέωση τῶν λειψάνων τοῦ Σέσκλου, μέ βάση τὴν πρόταση τῶν ὑπηρεσιῶν ἀναστήλωσης τοῦ Ὑπουργείου, δὲν κρατοῦσε τὴ συνοχή του. Διαλυόταν καὶ ἔτσι οἱ πέτρες πού δένονταν μ' αὐτὸ σκορπίζονταν. Φαίνεται δηλαδὴ πῶς ἡ σύμβαση γάματος καὶ τοιμέντου δὲν κρατοῦσε πολὺ, μέ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ λειτουργοῦν ὡς κατάλληλη συνδετικὴ ὕλη, οὔτε ὅσο μιὰ κοινὴ λάσπη. Ἀποφασίσαμε λοιπὸν νὰ ἐγκαταλείψουμε τὸ μίγμα αὐτὸ (χώματος, τσιμέντου καὶ ἄμμου) καὶ νὰ χρησιμοποιήσουμε ἓνα τέχνασμα πού ἦταν, ὡς ἀρχὴ, ἐπινόηση τοῦ ἀρχιτεχνίτη τοῦ Μουσείου Βόλου Μάρκου Νικολαράκη. Τὸ τέχνασμα αὐτὸ βασίζονταν στὴν ἀπλὴ σκέψη ὅτι ἐμεῖς δὲ θέλαμε νὰ κάνουμε ἀνυστήλωση, θέλαμε ἀπλῶς νὰ δέσουμε τίς πέτρες γερὰ, ὅπως αὐτές ἔρχονταν στὸ φῶς μέ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ μᾶς ἔδιναν μέ τὴ συσώρευσή τους τὴν κάτοψη ἐνός κτίσματος. Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ βροῦμε ἓνα ὕλικό πού θὰ ἔκανε αὐτὸ τὸ δέσιμο, καὶ ἀκόμα δὲ θὰ φαινόταν, μιὰ καὶ ὅλα τὰ νεολιθικὰ κτίσματα δὲ φανέρωναν τὴ συνδετικὴ ὕλη πού κρατοῦσε γερὰ τὰ λιθόχτιστα στοιχεῖα τους. Τὸ ὕλικό αὐτὸ ἦταν τὸ καθαρό τσιμέντο. Ἡ διαφορὰ λοιπὸν ἀπὸ τὴν πρακτικὴ στερέωσης τοῦ Ν. Βερδέλη δὲν ἦταν τὸ ὕλικό, ἀλλὰ ὁ τρόπος χρησιμοποίησής του. Ἐμεῖς τὸ χρησιμοποίησαμε σὺν «ψύχα». Γεμίσαμε μ' αὐτὸ δηλαδὴ ὅλα τὰ ἀνοίγματα πού ἀφῆναν ἀνάμεσά τους οἱ πέτρες ἢ κολλοῦσαμε πάνω σ' αὐτὸ ὅσες πέτρες εἶχαν πέσει ἐκεῖ γύρω καὶ σίγουρα ἀνῆκαν στὸ νεολιθικὸ κτίσμα. Σ' ὅποια σημεία τὸ τσιμέντο ἔβγαине ἔξω ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα καὶ, ὅπως φαινόταν, δὲν προκαλοῦσε σωστὴ ἐντύπωση, «πασπαλίζαμε» τὸ φρέσκο τσιμέντο μέ ψιλὸ, κοσκινισμένο χῶμα καὶ τοῦ παραλλάζαμε τὴν ἐμφάνιση. Τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα ἦταν τέλειο. Τὸ κτίσμα ἀποκοτοῦσε ἀπόλυτὴ συνοχή στὴ μορφή πού μᾶς πειραδιόταν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή. τὸ σύγχρονο ὕλικό πού προκαλοῦσε αὐτὴ τὴ συνοχή δὲν πρόδιδε τὴν ἐπέμβασή μας, οὔτε ἀλλοίωνε τὸ δομικὸ χαρακτῆρα πού παρουσιάζουν τὰ προϊστορικά κτίσματα μέ τὴν ἀθέλητὴ ἀνισορροπία τῶν ὄγκων τους.

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο προχωρήσαμε στὴ στερέωση καὶ τῆ μερικὴ ἀποκατάσταση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων πού μερικές φορές δὲν δλοκληρώνονταν, ὥστε νὰ ἀποτελέσουν τὴν πλήρη κάτοψη ἐνός κτίσματος μέ συγκεκριμένη λειτουργία ἢ τουλάχιστο συγκεκριμένη μορφή. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς δουλειᾶς ἦταν νὰ ἐνταχθοῦν στὰ στοιχεῖα ἐνός ἐπισκέψιμου χώρου ὅσα ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ἦρθαν στὸ φῶς μέ τίς ἀνασκαφές πού ἔγιναν ἀπὸ τὸ Β. Στάη καὶ τὸ Χρ. Τσουντα στίς ἀρχές τοῦ αἵωνα μας καὶ ἀπὸ μᾶς κατὰ τὸ 1975.

5. Δοκιμαστικές ἀνασκαφές. Τὸ πρόγραμμα τῶν δοκιμαστικῶν ἀνασκαφῶν ἀναπτύχθηκε σέ δύο τομεῖς. Στὸν ἓναν ἡ ἀνασκαφὴ, ὅπως εἶπα καὶ στὴν ἀρχή, εἶχε χαρακτῆρα στρωματογραφικὸ. Μέ αὐτὸν τὸ σκοπὸ, ἔτσι, πραγματοποιήθηκαν δύο τομεῖς, ἡ μία στὸ Θο.Δ.Β. (θέση οἰκοτεχνικῆς δραστηριότητος) καὶ ἡ ἄλλη στὸ ΔΤ. Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴ μελέτη αὐτῶν τῶν τομῶν εἶναι δυνατό νὰ διατυπωθεῖ μέ δύο προτάσεις: ἡ πρώτη ὑποστηρίζει πῶς τὸ Διμήνι ὀργανώθηκε ὡς ἀνεξάρτητος οἰκισμὸς μετὰ τὸ τέλος τῆς Μέσης Νεολιθικῆς. Μέ βάση δηλαδὴ τὴν κεραμεικὴ, δὲν μπορούμε νὰ χρονολογήσουμε τίς πρῶτες ἐπιχώσεις τοῦ οἰκισμοῦ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τῆς Ε' χιλιετίας. Ἡ δευτέρη πρόταση ὑποστηρίζει ὅτι στίς ἐπιχώσεις πού ἐρευνήθηκαν κατὰ τίς στρωματογραφικὲς αὐτές τομεῖς δὲν μπορούμε νὰ διακρίνουμε ἰδιαίτερες «προδιμηνιακές» φάσεις³.

Ἡ κλασικὴ δηλαδὴ κεραμεικὴ τοῦ Διμηνίου φαίνεται ὅτι στὸν οἰκισμό αὐτὸ, πού ἔδωσε καὶ τὸ ὄνομά του στὴν κεραμεικὴ αὐτοῦ τοῦ εἶδους, κατασκευάζεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Νεότερης Νεολιθικῆς. Οἱ «προδιμηνιακές» φάσεις, κατὰ τὴν συμπερασματικὴ ἀποψη πού θεμελιώνεται στὰ στρωματογραφικὰ εὐρήματα τῶν δοκιμαστικῶν ἀνασκαφῶν πού ἔγιναν στὸ Διμήνι τὸ 1975, εἶναι ἀπλὰ στοιχεῖα τεχνολογικῶν ἀναζητήσεων, πού δὲ συνιστοῦν ἰδιαίτερη πολιτιστικὴ φάση. Μπορεῖ ἀπλὰ νὰ σημαίνουν κάποιες προσπάθειες τῶν κεραμῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης νὰ δοκιμάσουν τὴ δυνατότητα ἀνάπτυξης νέων τρόπων κεραμικῆς τεχνικῆς, πού πολὺ γρήγορα ἐγκαταλείπονται, γιὰ τὴ φαίνεται πῶς ἡ λεγόμενη κεραμεικὴ τοῦ «κλασικοῦ Διμηνίου» ἐπιβλήθηκε ὡς οἰκονομικὸ στοιχεῖο μέσα ἀπὸ τίς σχέσεις πού παρήγαγε ἡ κατασκευὴ τῆς. Μέσα ἀπὸ σχέσεις δηλαδὴ πού θεμελιώναν ἓνα, πρωτογενές μὲν, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε ὑπαρκτὸ σύστημα εἰδικευμένης κεραμικῆς παραγωγῆς. Μιὰ τέτοια ἀποψη φυσικὰ δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ τὴ δεχτοῦμε, ἂν ἐπιμένουμε πῶς οἱ ρυθμοὶ τῶν κεραμικῶν προϊόντων ἀναπτύσσονται ἔξω ἀπὸ τίς δεδομένες οἰκονομικὲς συνθήκες πού συνιστοῦν τὴ βάση τοῦ προϊστορικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ἂν ἀναγνωρίζουμε δηλαδὴ στίς οἰκοτεχνικὲς δραστηριότητες τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ μιὰ ἀπαράδεκτη «περιθωριακότητα» πού τίς ὑποβιβάζει ἱστορικά.

5.1. Στὸ δεύτερο τομεῖα τῶν δοκιμαστικῶν ἀνασκαφῶν

τῆς ἀνασκαφικῆς δουλειᾶς, τῆς σύνταξης τοῦ ἡμερολογίου καὶ τῆς συγκέντρωσης τῶν εὐρημάτων. Οἱ τρεῖς πρῶτες μάλιστα ἐτοιμάζουν ἐπιστημονικὲς ἐργασίες σχετικὰ μέ ὕλικό τῆς ἀνασκαφῆς.

3. Hauptmann, H., Die Funde der frühen Dimini-Zeit auf der Oztaki Magula 1971.

πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί στην περιοχή του κεντρικού μεγάρου και έρευνα σε μικρό βάθος (0,15 μ.) στην περιοχή της «οίκιας Ν» και στο χώρο β ανάμεσα στο μέγαρο και στην «οίκια Ν». Σ' αυτή την άπλη ανακοίνωση δέ θα ασχοληθούμε με την «εύρηματολογία» των δοκιμαστικών ανασκαφών, θα περιοριστούμε μόνο στην παρουσίαση της συμπερασματικής άποψης που αναφέρεται στη χρονολόγηση του κεντρικού μεγάρου, γιατί πιστεύω ότι το θέμα αυτό σχετίζεται άμεσα με την δλη έρμηνεία του αρχαιολογικού ύλικού που προέρχεται από το προϊστορικό Διμήνι. Καί σχετίζεται άμεσα, γιατί το ύλικό αυτό δέ συνιστά ένα άπλό εύρηματολογικό άθροισμα, έναν κατάλογο άντικειμένων με έπιμέρους διατυπώσεις αυτοτελών νοημάτων ή λειτουργιών. Συνιστά ένα σύνολο διαλεκτικά δομημένο. Ένα σύνολο πραγματοποιήσεων ιστορικού χαρακτήρα. Ένα σύνολο, τέλος, αφαιρέσεων που ή έρμηνεία τους άπαιτεί την άναγωγή των δεδομένων στο πλέγμα των οικονομικών δραστηριοτήτων του δοσμένου προϊστορικού κοινωνικού σχηματισμού, του όποιου τή δυναμική όλοποιούν.

5.2. Είμαι άλήθεια γνωστό πώς πολύ άπασχόλησε ή προέλευση του μεγάρου ως άρχιτεκτονική-μορφολογική πραγματοποίηση⁴. Πώς ξεκινάει δηλαδή και πώς άναπτύσσεται. Τό συμπέρασμα όλων αυτών των άναζητήσεων λέει πώς τό μέγαρο ήρθε άπό τήν Άνατολή, μαζί με τό «φώς». Ός άπλη άρχιτεκτονική ιδέα ήρθε άπό τήν έποχή άκόμα της Μέσης Νεολιθικής, όπως φαίνεται άπό τά άρχιτεκτονικά λείψανα του Σέσκλου. Ός κατοικία όμως του άρχοντα ήρθε στην Έλλάδα με τούς «άποίκους που ίδρυσαν τό Διμήνι...»⁵. Χωρίς νά χρειάζεται νά παρακολουθήσω δλη τήν έπιχειρηματολογία που δδήγησε στην παραπάνω άποψη, θά ήθελα νά κάνω μερικές παρατηρήσεις, με βάση τά συμπεράσματα της ανασκαφής του 1975, σχετικά με τό μέγαρο του Διμηνιού. Καταρχήν θά ήθελα νά πω πώς δέν μπορούμε νά μιλήσουμε γιά τό μέγαρο, άν δέ λάβουμε ύπόψη μας τά στοιχεία εκείνα που συνδέονται άμεσα με τή λειτουργία του, ως χώρου προορισμένου γιά τή στέγαση, τοποθετημένου μέσα σε μιά καθορισμένη θέση, όπου άναπτύσσονται συγκεκριμένες σχέσεις κάτω άπό ένα συγκεκριμένο σύστημα παραγωγής και οικονομικών συνθηκών. Πιστεύω δηλαδή ότι τό πρόβλημα του διμηνιακού μεγάρου (γενικά του μεγάρου) δέν είναι πρόβλημα καταγωγής, είναι πρόβλημα «πολεοδομικής» παρέμβασης επάνω στο δοσμένο τεχνικό περιβάλλον του οικισμού, που λειτουργεί και άναπτύσσεται με βάση δοσμένες κοινωνικές σχέσεις. Είναι, πιστεύω, τό μέγαρο μιά κοινωνική, πρωτ' άπ' όλα, πραγματοποίηση και όχι μιά τεχνολογική.

Ό Χρ. Τσουντας πρόσεξε, και τό έγραψε κιόλας στο βιβλίο του γιά τό Σέσκλο και τό Διμήνι, πώς ό χώρος 4 του μεγάρου είναι παλιότερος άπό τό χώρο 3. Πραγματικά, με τόν καθαρισμό των θεμελίων του μεγάρου στis ανασκαφές

του 1975, διαπιστώθηκε άκόμα μιά φορά ότι τά θεμέλια του χώρου 4 εδράζονται σε στρώματα παλιότερα άπό εκείνα των θεμελίων του χώρου 3. Αυτό σημαίνει πώς μιά έποχή, παλιότερη άπό αυτή που τό μεγάλο κτίσμα της κεντρικής αΐλης είχε τή μορφή που ξέρουμε έμεις σήμερα, στη θέση αυτή υπήρχε ένα μονόχωρο κτίσμα που είχε σχέση με τό κτίσμα 14. Είχαμε δηλαδή στη θέση αυτή της κεντρικής αΐλης μιά παράλληλη με τόν Α' περίβολο άνάπτυξη των κτισμάτων. Όπως άκριβώς τήν ίδια άνάπτυξη είχαν και τά υπόλοιπα κτίσματα της αΐλης και των άλλων περιβόλων. Μιά άλλη παρατήρηση του Χρ. Τσουντα είναι πώς ό τοίχος που ένώνει τό βόρειο με τό νότιο τοίχο του χώρου 4 δέν είναι παράλληλος με τόν τοίχο που ένώνει τό βόρειο και τό νότιο τοίχο του δώματος. Ό Χρ. Τσουντας άποδίνει τή δομική αυτή άνωμαλία στην πρόθεση αυτών που έχτισαν τό μέγαρο νά άποφύγουν τή μίκρυνση της κάτωψης του θαλάμου, στην περίπτωση που θά έφερναν τόν εγκάρσιο τοίχο κάθετο προς τούς δύο πλευρικούς, με άποτέλεσμα ό νότιος τοίχος νά χάσει τό μισό του μήκος. Έγάρχει όμως μιά πολύ άπλη έρώτηση-άντίρρηση στην παρατήρηση αυτή του Χρ. Τσουντα: γιατί νά μή χτίσουν τόν τοίχο πολύ πιό δυτικά, ώστε και κάθετος νά είναι και ό χώρος 4 νά μή μικρύνει; Γι' αυτό νομίζω πώς ή εξήγηση είναι άλλη: ό εγκάρσιος τοίχος έχει τήν κατεύθυνση αυτή, γιατί άποτελεί συνέχεια του δυτικού τοίχου του κτίσματος 5, που μαζί με τό κτίσμα 4 άποτελούσαν τούς δύο διαφορετικές χρήσης (;) χώρους του κτίσματος Α1. Έξάλλου, ή μικρή παραστάδα στη βορειοδυτική γωνιά του χώρου δείχνει άσφαλώς τόν τρόπο έπικοινωνίας των δύο κτισμάτων 4 και 5. Γιατί ή παραστάδα αυτή είναι τό λείψανο μιάς πόρτας που έκλεισε, όταν τό κτίσμα 4 άπέτελεσε μαζί με τό κτίσμα 3 τό μέγαρο της κεντρικής αΐλης.

Η τρίτη παρατήρηση έχει σχέση με τόν άσβεστολιθικό βράχο που βρίσκεται στην αΐλη του οικισμού, στη θέση άκριβώς που χτίστηκε τό δώμα του μεγάρου. Φαίνεται πώς ό βράχος αυτός ήταν ένα σοβαρό έμπόδιο γιά τήν προσθήκη του χώρου 3 και γιά όλο τό κτίσμα, αλλά και γιά τό μήξιμο των ύποστυλωμάτων του, που ήταν άπαραίτητα γιά τή στήριξη της όροφής του. Άποφάσισαν λοιπόν νά ίσοπεδώσουν τό χώρο, σκάβοντας τό μαλακό άσβεστολιθικό βράχο. Τή λατύπη που έβγαλαν άπό τήν ίσοπέδωση αυτή τήν πέταξαν στο διάδρομο που άναπτύσσεται άνάμεσα άπό τό 2ο, 3ο και 4ο περίβολο στο σημείο 21 και βορειότερα μέχρι τό σημείο 22. Η έπίχωση αυτή έξουδετέρωσε φυσικά τή χρησιμότητα που θά είχε ό διάδρομος αυτός, που δδηγούσε άπό τό σημείο 21 στο σημείο 23, και γενικά άνέτρεψε τήν όργάνωση της Θο.Δ. Β αυτής, με άποτέλεσμα νά γίνει προβληματική ή χρησιμοποίησή της άπό τούς κατοίκους της, που έχαναν άναγκαστικά ένα μεγάλο μέρος άπό τόν όφέλιμο χώρο τών οικοτεχνικών τους δραστηριοτήτων, αλλά και της ίδιας της στέγασής τους. Γι' αυτό πιστεύω πώς ή έπίχωση αυτή έγινε σε περίοδο που ή Θο.Δ. είχε παύσει πιά νά χρησιμοποιείται. Δηλαδή μετά τό τέλος της νεολιθικής περιόδου. Η εξήγηση του Χρ. Τσουντα ότι ή έπίχωση είχε σκοπό τή δημιουργία «πολεμίστρας» στα σημεία αυτά του περιβόλου, δέν μπο-

4. Γ. Χουρμουζιάδης, Τό νεολιθικό Διμήνι, 1980, ιδιαίτερα σ. 104 κ.έ.

5. Sachermeyr, F., Dimini und Bandkeramik, 1964.

ρεϊ νά σταθεῖ· πρώτα πρώτα γιά τό λόγο ὅτι, ὅπως εἶπα πῶς πάνω, ἡ ἐπίχωση δέν εἶναι σύγχρονη μέ τόν περίβολο καί δεύτερο γιατί δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἡ δημιουργία τέτοιας «πολεμίστρας» μόνο στή θέση αὐτή τοῦ οἰκισμού. Γιατί δέν ἐπύχωναν καί τά σημεία 14, 16, 18 κτλ.;

Ἡ τέταρτη παρατήρηση ἔχει καί αὐτή σχέση μέ τά στρώματα τῶν θεμελιώσεων. Ὁ χώρος 3 δηλαδή εἶναι θεμελιωμένος σέ στρώματα μεταγενέστερα ἀπό ἐκεῖνα τοῦ χώρου 4. Ἀντίθετα πρέπει νά εἶναι σύγχρονα μέ τά στρώματα τῶν ἐπισκευῶν πού ἔχουν γίνει σ' ὅλο τό μήκος τοῦ πρώτου περιβόλου, πού βρίσκεται στά Β. τῆς κεντρικῆς αὐλῆς, καί ἀποδείχνουν τή σχέση ἡλικίας τοῦ χώρου 3 καί τῶν ἐπισκευῶν αὐτῶν. Ταυτόχρονα δέ καί τή σχέση ἡλικίας ἀνάμεσα στό χώρο 3 καί τή λειτουργία τῆς αὐλῆς, πού ἀκολουθεῖ τίς ἐπισκευές καί τό τέλος τῆς νεολιθικῆς περιόδου. Μιά λειτουργία ἀσφαλῶς πού σχετίζεται μέ τούς κατοίκους τοῦ νέου μεγάρου, τή δραστηριότητά τους καί τόν ἔλεγχο πού ἀσκοῦν πάνω στό χώρο τόν κατοικημένο κατά τήν προηγούμενη περίοδο ἀπό ἕνα ἄλλο, διαφορετικό στήν ὀργάνωση καί τή δραστηριότητά του κοινωνικό σύνολο. Τή γνώμη μου αὐτή θά τή στηρίξω ὁμῶς καί σέ μία ἄλλη παρατήρηση, πού ἔχει σχέση μέ τά εὑρήματα τῆς κεραμεικῆς πού προέρχονται ἀπό τήν περιοχή τοῦ μεγάρου. Ὅπως εἶναι γνωστό, τό Διμήνι ἀνασκάφτηκε κατά τά 3/4 ἀπό τόν Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων Β. Στάη. Καί τό μέγαρο σκάφτηκε φυσικά ἀπό τόν ἴδιο ἀνασκαφέα. Ἀν κρίνει κανεῖς τά πράγματα ἀπό μία παρατήρηση τοῦ Χρ. Τσούντα πολύ διακριτική, ἀλλά ἀρκετά ἀποκαλυπτική, σχετικά μέ τήν πρώτη σχεδίαση τοῦ οἰκισμού καί τή δημιουργία τοῦ σχεδίου πού ἀνέφερα πῶς πάνω, φαίνεται πῶς ἔγιναν ἀπροσεξίες κατά τήν ἔρευνα τοῦ κτίσματος αὐτοῦ. Αὐτό ἀποδείχεται καί ἀπό μία παρατήρηση πού κάναμε κατά τίς ἀνασκαφές τοῦ 1975, ὅταν καθαρίζαμε τό μεγάλο κτίσμα πού βρίσκεται ἀνάμεσα στόν 1ο καί τόν 3ο περίβολο στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ οἰκισμού. Οἱ ἐπιχώσεις πού σκέπαζαν τή δυτική πλευρά τοῦ κτίσματος αὐτοῦ ἔδειξαν ἀμέσως πῶς δέν ἦταν ἀσκαφτες ἐπιχώσεις προϊστορικῶν στρωμάτων, ἀλλά «μπαζώματα» κάποιας ἄλλης ἀνασκαφῆς, πού εἶχε γίνει παλιότερα στά δυτικά τῆς οἰκίας Ν, δηλαδή στή θέση, ὅπου βρίσκεται τό μέγαρο. Ὅσο γιά τήν κεραμική τῶν ἐπιχώσεων αὐτῶν, ὅχι μόνο δέν εἶχε καμιά λογική συνοχή, ὅσον ἀφορᾷ τούς τύπους καί τίς ἄλλες λεπτομέρειες, ἀλλά, ἂν κρίνει κανεῖς ἀπό τό πλήθος τῶν λαβῶν ἰδιαίτερα, πρέπει νά καταλήξει στό συμπέρασμα ὅτι οἱ ἐπιχώσεις ἀνήκουν σέ στρώματα τῆς Πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς. Φαίνεται λοιπόν πῶς ὁ Στάης, ἀντιμετωπίζοντας τήν «ἀσχημη» καί μονόχρωμη κεραμική τῆς πρώτης χαλκοκρατίας, ἐπιτάχυνε τό ρυθμό τῆς ἀνασκαφῆς του καί ἀποφάσισε νά ρίξει τά ἀνασκαμμένα χῶματα στό γειτονικό χώρο, σκεπάζοντας τό μεγάλο κτίσμα «οἰκία Ν», πού οὔτε καί ὁ Τσούντας τό πρόσεξε, οὔτε θέλησε νά προχωρήσει σέ καθαρισμούς στή θέση αὐτή. Ὅσο γιά τό μνημειακό ἀγγεῖο Β3αγ εἶναι βέβαια νεολιθικό, ἀλλά βρέθηκε στίς ἐπιχώσεις τοῦ χώρου 4. Μέ βάση λοιπόν τή σειρά αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων: τό συσχετισμό τοῦ ἀγγείου Β3αγ μέ τό χώρο 4 καί ὄχι 3, τή

διαφορά τῶν θεμελιώσεων τῶν χώρων 4 καί 3, τή σύγχρονη θεμελίωση τοῦ χώρου 4 καί τῶν ἐπισκευῶν τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ περιβόλου, τήν ἀποκάλυψη τῆς λατῆς στό διάδρομο 21-22 καί τήν ἐπίχωση μέ τήν πρωτοελλαδική κεραμική στήν οἰκία Ν, συμπεραίνω πῶς τό μέγαρο τῆς κεντρικῆς αὐλῆς ξεκίνησε ἀπό τή μορφή 5-4, πού εἶχε μέχρι τό τέλος τῆς νεολιθικῆς περιόδου, καί κατέληξε στή μορφή 5-4-3 μέ πρόσθετο βοηθητικό χώρο τόν 5 στά χρόνια τῆς χαλκοκρατίας, ὅταν τό Διμήνι δέν ἦταν πιά ἕνας μεγάλος καί καλά ὀργανωμένος νεολιθικός οἰκισμός, πού τόν κατοικοῦσαν 200 ἢ 300 ἄτομα, ἀλλά μιά μεγάλη ἀγροικία, πού τήν εἶχε ὡς βάση τῆς μιά μεγάλης γεωργοκτηνοτροφικῆς οἰκογένειας.

Γ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ

GORITSA, A NEW SURVEY (cont. III)

The survey of the Goritsa fortress near Volos (Fig. 1), which had been begun in 1970, was completed in 1975 (May and June)¹. In this year we had set ourselves the following tasks: 1. to carry out a spatial analysis of the area inside the fortress wall, 2. to continue the investigation of the fortifications, and 3. to map the quarries which are situated on the neck of land connecting Goritsa with Mt Pilion, and to study the quarries in general.

The following archaeologists participated in the expedition: Miss Drs. Y.C. Goester, Drs. C.Th.F. Vermeulen Windsant and Mrs. Drs. F. van der Wielen-van Ommeren. They were assisted by the students H.J. Kroondijk, A. Oude Kotte, J.G. Scholte, J. Schuyf and H.A.K. Teuwen.

We are much obliged to Dr. G.Ch. Chourmouziadhis, director of the ephory of Magnesia, and to the General Directorate of Antiquities of the Greek Ministry of Culture and Sciences for their generous permission to continue the Goritsa survey. Miss Z. Dimou took part in the campaign as representative of the ephory. The expedition was made possible by a grant from the State University of Utrecht, Holland.

Analysis of Space inside the Fortress Wall

In continuance of the 1973 work of D.G. Yntema, the survey of the northern zone of the settlement was resumed. Further stretches of UNIT walls were mapped and single architectural items documented. Apart from some open areas near the Northgate and near tower 11M, the zone seems to have been built upon fairly consistently.

1. The reader of this report is kindly assumed to have taken note of the investigations of the years 1970-1974: *ADelt* 27 (1972): *Chronika*, pp. 396-411, *ADelt* 28 (1973): *Chronika*, pp. 347-374 and *ADelt* 29 (1973-1974): *Chronika*, pp. 550-559.

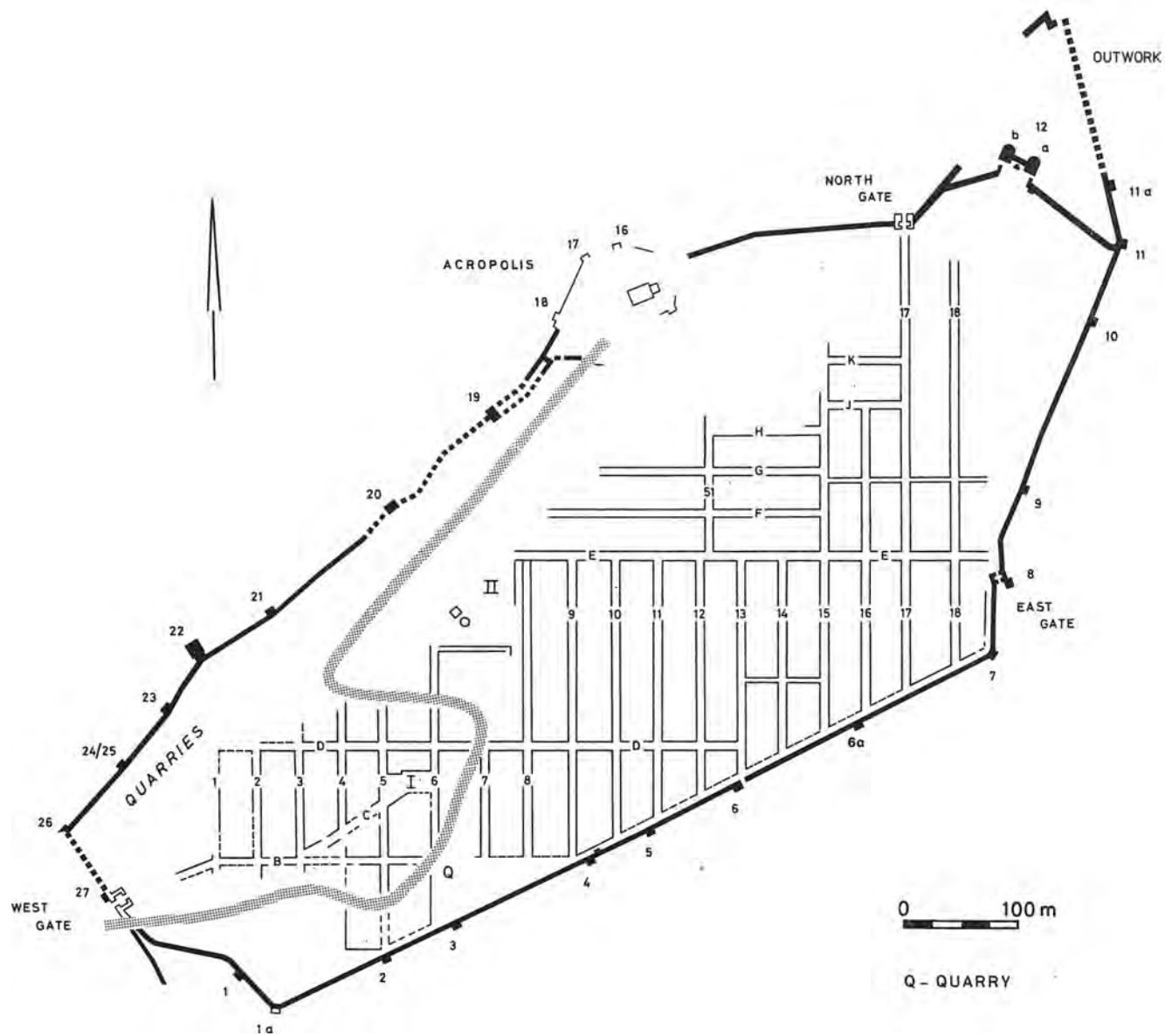

Fig. 1. The Goritsa Fortress near Volos. General Plan.

After completion of the survey of the northern zone, the possibilities for observing architectural surface remains inside the fortress were virtually exhausted. In order to extract additional evidence from surface studies, the following method was applied. The entire surface of the interior – both in the open spaces and in the brushwood and reforested woody areas – was traversed on foot and described using the following criteria:

1. observations are not possible (due either to alluviation of earth, or to the presence of heaps of rubble, or to modern disturbances), 2. terrain is too steep, in combination with the absence of rock-cuttings (quarries excepted), or of terracing or of UNIT foundations, 3. terrain is suitable for architectural constructions but shows no evidence of any architecture, 4. terrain is suitable, combined with archaeological evidence for UNIT constructions (Fig. 2). The question why certain areas inside the fortress wall had been built upon, while others had not, can be approached through spatial analysis. Natural (un-)suitability, the direction of growth of the settlement, and the lay-out of open spaces may be studied in this way. It is clear why the steep slopes of the ridge have not been built on, but the question of where those major public open areas, the meeting-places, were planned is still unanswered. I offer some preliminary results.

It was observed that the southernmost part of the settlement had hardly been built upon. On this terrain, the trace of the B-street is partly marked by cut-rock sides, and quarries were in use. To the south of the B-street only the *insulae* B4 and B5 stretch to their full lengths. There are no *insulae* to the west or to the east. The area in *insula* B5 where a floor of slabs had been traced in 1974, was surveyed and a second threshold discovered here. It was noted that there is no evidence for the B-street continuing to the east of the quarry which is situated northerly of tower 3M, and which interrupts the line of the street.

The 17-street, which passes exactly through the Northgate, must have been Goritsa's first north-south oriented street to be laid out. The northern sector of the settlement was the first to be designed. The irregularly outlined south-westernmost UNITS seem to represent the outskirts of the settlement. Between them and the Westgate lies the open terrain referred to above. It appears that it was not the intention to cover the entire surface of the interior with UNITS. Working from east to west and from north to south, the planners came to a stop before reaching the Westgate. Extension of the *insulae* still remained possible here. There are no reasons to suppose that the open terrain near the Westgate was designed as a public open area.

There is another open terrain near the Northgate. It stretches east and runs parallel to the fortress wall. Here too there are quarries, and the surface of the terrain is irregular. There is no open terrain of any significance near the Eastgate. The open areas near the Westgate and the Northgate lack the characteristics that define regularly outlined meeting-places. Spaciousness and regular outline are

found in the triangular open area II (Fig. 1), however. Thus the spatial observations combine with the archaeological evidence in marking out the spacious, centrally situated, open area II as a meeting-place for the settlement.

Fortifications

The 1975 study of the fortifications was carried out by A. Oude Kotte. It was established that a tower 6a, of regular dimensions, existed halfway between the towers 6M and 7M (Fig. 1). The two corner stones *in situ* are the only elements visible. The observation was made after a stone with a drafted edge had been noted in the vicinity. Tower 9 was cleaned of over-growth and surveyed. It is well preserved and rises up on ground that falls away steeply. Its surface remains are falling apart exposing the interior construction of earth and heavy stones.

The fallen blocks round the circuit of the fortress wall were further inspected. This led to the discovery of fifteen coping-stones, some broken, others intact, of various shapes (Fig. 3; Pl. 99 a). This observation – combined with the absence of mudbrick along the fortress wall (the sites of the great battery 12M and of the tower 22M excepted) (Fig. 3) – may lead to a tentative revision of an earlier view on the construction of the fortification circuit. This may have been an all-stone wall². The number of fallen blocks generally, and the quantities between towers 22M and 26M in particular, would seem to confirm this new theory.

The Ancient Limestone Quarries of Goritsa

Introduction

After preliminary observations in the years 1971-1974, a survey of the Goritsa quarries was carried out in 1975. The locations and contours of all the quarries were measured by theodolite, Q25 and esp. Q24 being selected for detailed study. With the exception of the colluvium on its floor, Q24 was cleared of upgrowth and earth.

In quarrying limestone two techniques were chiefly applied in Goritsa.

1. The technique of extracting stone by means of wedges and crowbars. This technique made use of the natural stratification and of the diaklases in the rock. The rock thus worked in antiquity, today shows sharp-edged, somewhat irregular, roughly broken-off banks of stone. In the larger quarries of this class there are working floors and vertical or somewhat slanting faces, while stone chips abound. Examples are TQ1, Q2, Q12, Q13, Q14, Q15, TQ16.

2. The technique of isolating blocks by cutting narrow

2. E. Meyer in F. Stählin, E. Meyer and A. Heidner, *Pagasai und Demetrias* (Berlin and Leipzig, 1934), p. 256, held that the wall had been built of mud-brick on a stone socle.

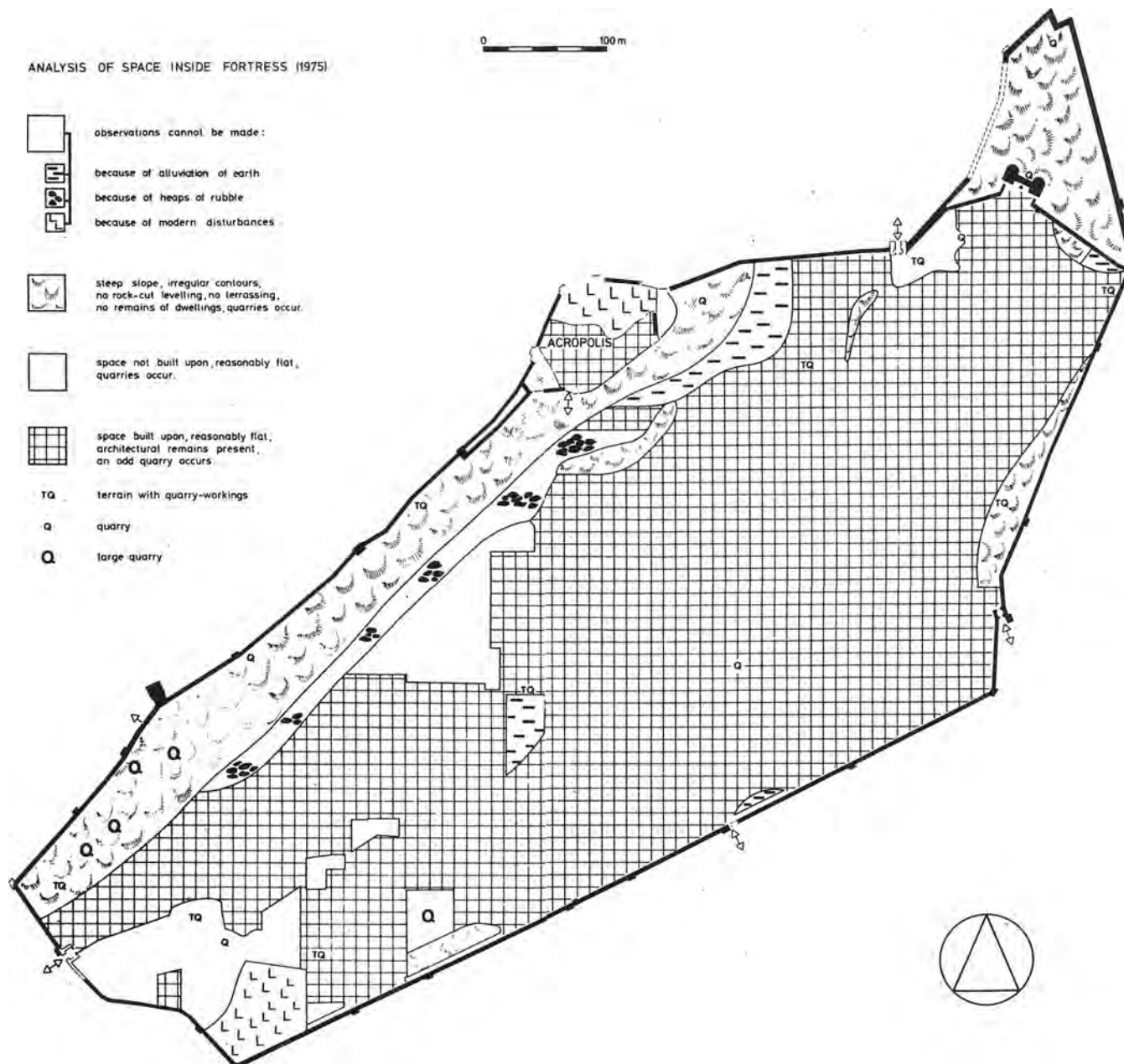

Fig. 2. The Goritsa Fortress near Volos. Analysis of space.

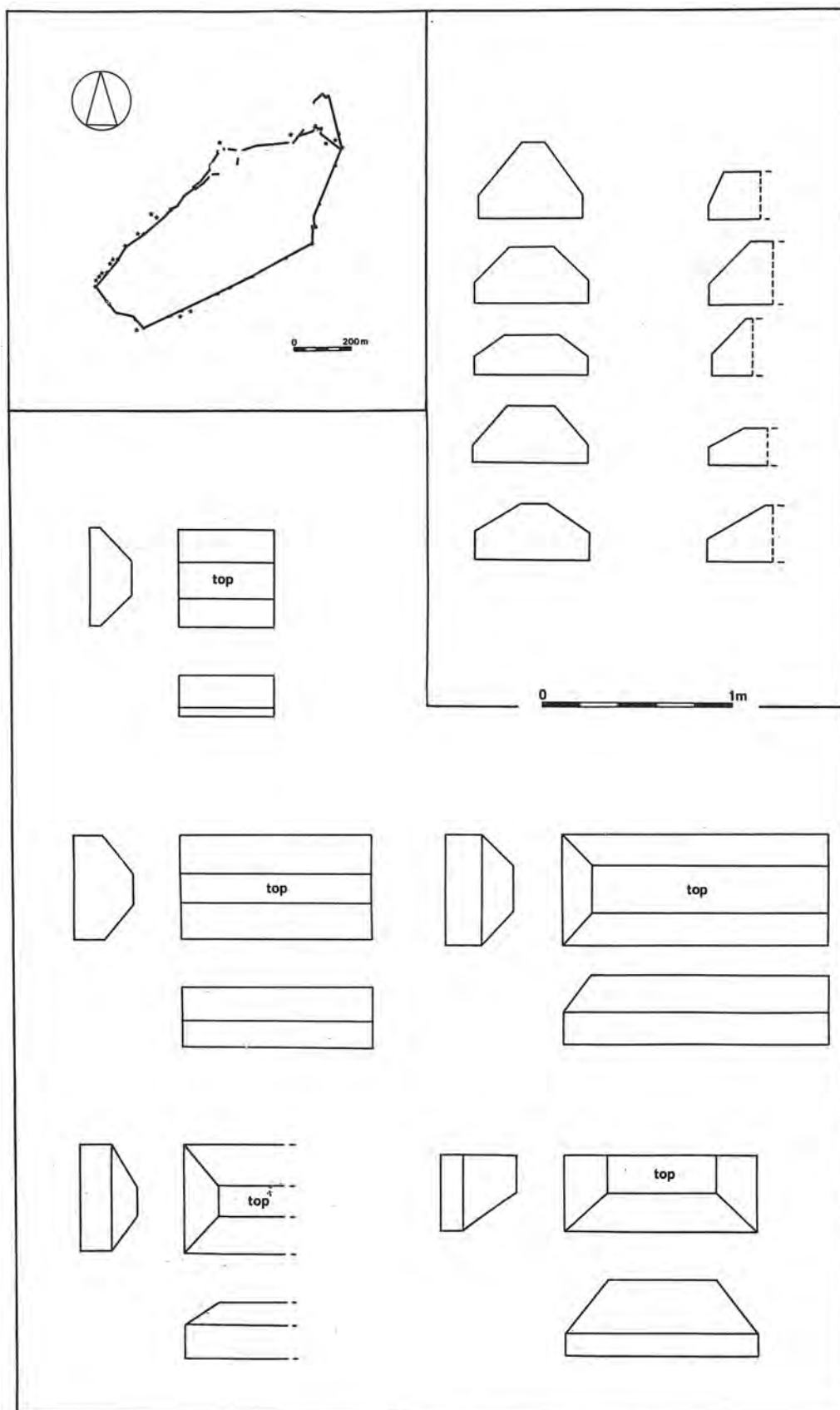

Fig. 3. Coritsa. Coping stones.

trenches around them (separation trenches) (P l s. 99 b-c). These quarries make a sophisticated impression. Straight lines, right angles, parallel trenches and regular tiers of banks predominate (P l. 99 d). Examples are Q7, Q9, Q24, Q25, Q26, TQ29.

The distribution pattern of the sites is as follows (F i g. 4). The quarries are found inside the fortress, mainly along the trace of the fortification wall, and on the neck connecting Goritsa Hill with Mt Pilion. The south-western part of Goritsa, with its pronounced slopes, consists of easily exploitable, thin-bedded limestone. Here those quarries are found in which stone was *broken* off. Q12 is the largest of them. In the remaining, greater part of the fortress the thin-bedded limestone is less easily exploitable, because of its compactness and the predominant flatness of the terrain. The neck that connects the hill with Mt Pilion is of hard, thick-bedded limestone. This limestone type is hard and strong.

The quarries in this zone show evidence of the second technique. In the central and north-eastern parts of the settlement, quarrying of this type was only done on a limited scale, though there were many such sites on the neck. Here Q24 and Q25 seem to have provided the best operational conditions (F i g. 5).

The quarrying sites range from those small ones where tests were made (for instance TQ3) and places where some odd blocks were extracted (TQ28) through floors or slopes with varied winnings (e.g. TQ21 and TQ29) to small (Q9, Q30) and large (Q2, Q12, Q13, Q14, Q15, Q24, Q25) quarries proper.

We registered thirty sites where stone had been extracted to obtain building material, slabs, or the raw material for objects of a specific type. It may be useful to distinguish between sites which were apparently exploited for the construction of the new settlement, and sites which were only exploited when the settlement had come into existence. These latter may be termed *industrial quarries*, while those supplying material for the fortifications and the UNIT foundations may be called quarries for the construction of the fortress or, briefly, *poleodomic quarries*³.

Poleodomic quarries

Twenty-six sites seem to be of the poleodomic class. Sixteen of these lie near the circuit of the fortifications, ten of them being on the neck. Ten sites may be classified as areas with quarry-workings: some stone was extracted but exploitation was stopped fairly soon. Nine sites are quarries of medium size. The larger quarries number seven. These are Q2, Q12, Q13, Q14, Q15, Q24, and Q25. The medium-size quarries are TQ1c, Q5, Q6, Q7, Q9, Q11, Q14A, Q26, Q30. The sites with quarry-workings are 3, 4, 8, 10, 16, 20, 21, 22, 23, 27, 28 and 29. There are five large

quarries and seven medium-size ones inside the fortress. There are two large quarries and two medium-size ones on the neck. The largest quarry in the interior is Q12, height 12 m., and on the neck Q24, height 6 to 7 m. These two quarries have extensive flat floors.

An industrial quarry

Q18. This quarry lies in the middle of the habitation area, c. 120 m. from the fortress wall. It was exploited in a spot where a UNIT had stood and had been opened up after this house was demolished. Perhaps it produced single limestone blocks to order: bases or socles for example.

Locations

Thirty sites have been identified (F i g. 4). For our purpose, three exploitation zones can be distinguished.

Zone I. This is the south-westernmost part of the fortress. Separation trenches are not found. Five large quarries were in operation in a zone of thin-bedded limestone: Q2, QQ12-15.

Zone II. This zone comprises the remaining, greater part of the fortress. Stone has been extracted in various places. The quarries are of moderate size. Separation trenches are common: TQ4, Q7, TQ8, Q9, Q11, TQ17, TQ19. A few exploitation points may represent tests. Zone II, apparently, did not provide the conditions sought by the ancient surveyors.

Zone III. In a long, drawn-out line over the top of the neck, possibilities for exploitation were tested. This resulted in the opening up and operation of two smaller quarries, Q26, Q30 and two larger ones, Q24, Q25 (F i g. 5). These sites lie at quite some distance from the fortress, Q24, the one closest to the fortress among the four being the largest. The building material needed in the north-eastern part of the fortress could be obtained on the neck in zone III.

QQ24-25 on the neck, Q2 near the south-east wall, and QQ12-15 in the western part of the city, were the sites which were eventually perpetuated (F i g. 5). More advantageous locations had not been found.

As a rule, the Goritsa quarries were situated outside the habitation area. Apart from Q18, they do not seriously interrupt the lay-out of the town. Quarry 2, however, would seem to do just this. It interrupts habitation in building-block D6. Looking at the shape of the terrain, one realises that this quarry has been made at the foot of a natural ledge (fault), which would have prevented house-building here anyway. Thus the Goritsa quarries may be said to have been exploited in open ground.

The quarries Q2 and QQ12-15 lay near to the fortress wall. In zone II, the same can be said of TQ4, Q7, TQ8, Q9, TQ10 and Q11.

The predominant and preferred type of location for quarries at Goritsa, then, is near the inside of the fortress wall. These quarries were suitable for producing both stone

3. Q5 was designed as a part of the defensive potential of the great battery 12M (trap-fall). It is a trench rather than a quarry. Likewise, Q6 may have been primarily designed as a trap-fall.

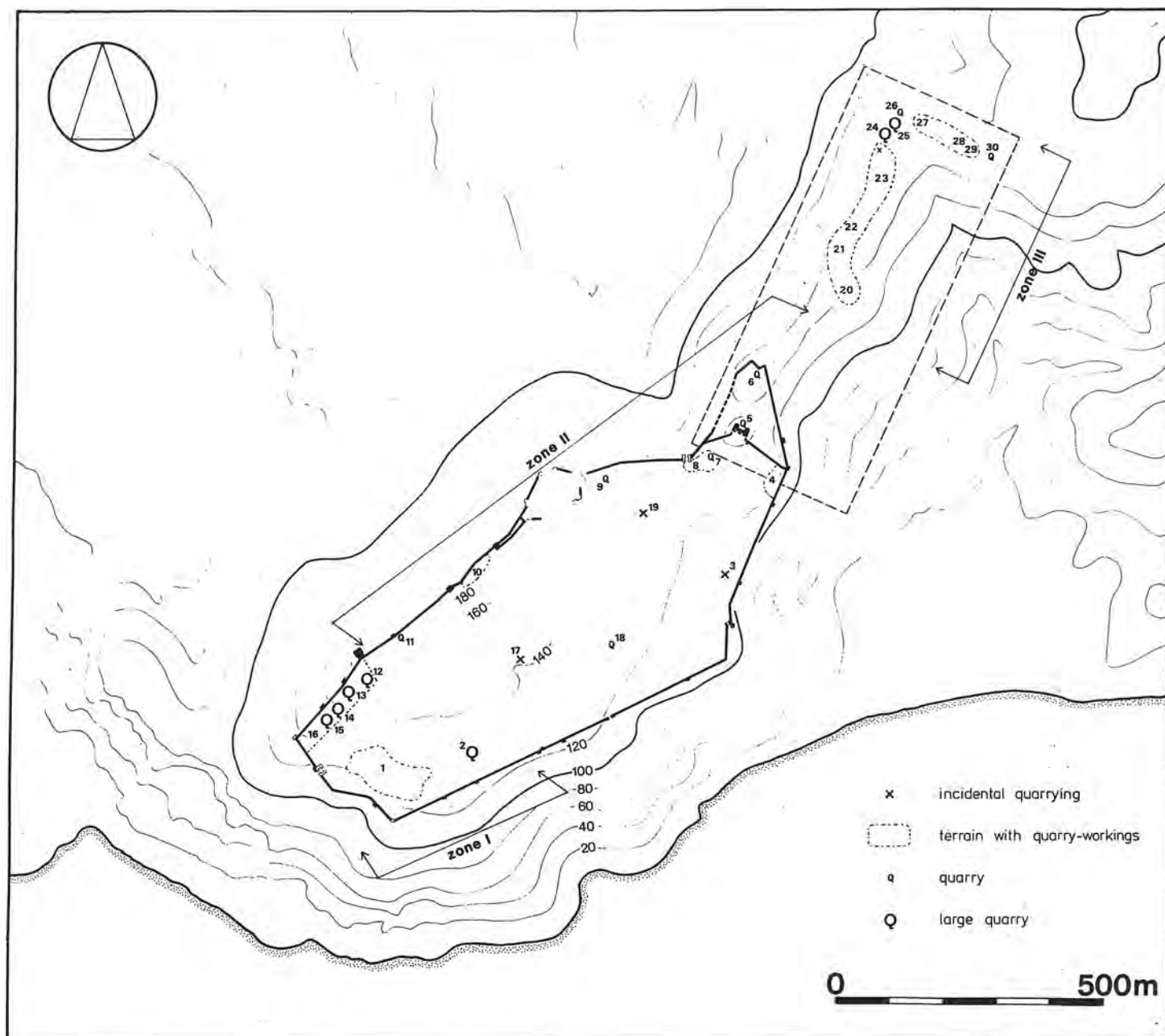

Fig. 4. The Goritsa. Foztress near Volos. Survey of the quarrying areas.

for the fortifications as well as for the UNIT foundations in the settlement itself. When Plato described the construction of the two stone walls around Atlantis, he wrote that the stone needed was broken along the trace of the walls, τὸν δὲ λίθον ἔτεμνον...κύκλω, *Critias*, 116a-b.

Tests

Experts in surveying searched for useful rocks before quarries were opened. This is an aspect of ancient quarrying which has been scantily documented. Goritsa would seem to supply information on this score. Among the thirty quarrying sites registered, ten may be qualified as abandoned tests or trials: TQ3, TQ4, TQ8, TQ20, TQ21, TQ22, TQ23, TQ27, TQ28 and TQ 29, additional tests being situated south of Q24.

Some tests are found in zone II, a part of Goritsa Hill which, as was mentioned above, was apparently unsuitable for large-scale extraction. This applies to the sites 3, 4 and 8. Other tests are found in the neck zone III: 20, 21, 22, 23, 24 south, 27, 28, 29. The neck zone seems to have been a promising area for obtaining stone. In spite of this, a series of tests met with a negative result, or was abandoned for some other reason. Q30 was successful but was located at a considerable distance. The more advantageous places on the neck were Q24, Q25, Q26. Of these, Q24 was situated in the best position: nearest to the settlement, and higher up on the ridge than Q26.

The tests may possess the following features.

(1) Floors are found at TQ4, TQ20, TQ21 and TQ22; having been abandoned, these quarries are shallow. (2) Irregular cuttings or negatives in a slope – without any quarry floors – are found at TQ3, TQ23, TQ27 and TQ28. (3) Five small flat cuttings are found south of Q24 in the slope of the terrain. (4) TQ29 is a test quarry in its fullest development, having a floor, a face, regular banks, the beginning of systematic exploitation at the top; yet extraction was stopped.

Transport

The large Goritsa quarries share the advantage that there were roads nearby for transporting blocks to destinations within the site of the settlement. (1) The quarries 12-15 could use the D-street and the street system of the city that was starting to develop. (2) Q2 could use the wall street besides the straight south-east wall, up to tower 6M⁴. (3) A road had been constructed on the neck, connecting the exploitation zone III with the settlement (see below).

Transport was usually effected by teams of oxen or mules drawing four-wheeled carts, see e.g. *Diod. Sic.* IV, 80, 5 (Crete) or *IG II²*, 1656, 18 (the Athenians repairing the long walls in 395/4 B.C.). Other fourth century examples of this type of transport are found at Eleusis, *IG II²*, 1673, 1.

4. It was also possible to go in the other direction. The site of tower 1M could be reached over fairly level ground. There were no streets or UNIT blocks in this part of the fortress.

40, 1. 43 (333/2 B.C.) and at Plataeae, *IG II²*, 351 (330/29 B.C.).

The road on the neck

We established the existence of an old road connecting the Goritsa fortress with the outlying quarrying zone on the neck. The visible continuous stretch of road is c. 260 m. On the flank of hillock 2, it has been hewn out in the sloping rock. Its width is c. 2.50-3 m. and it is supported on the outside by a wall of rough stones. On hillock 3, the road has not been built, the reasonably flat surface of the rock permitting transport by cart here. Further north the rock is more irregular though as a rule fairly even and inclining gradually.

The road connects the top of the ridge with the northernmost part of the Goritsa fortress. Its trace, which winds through hillock 2 (outwork) and hillock 1 (the great battery 12M) is flat and clearly visible. The road is probably old, as the foreman of the *dhasarchia* with whom I discussed it, said it was not of modern construction. This is confirmed by an observation of A.J.B. Wace who said in 1905 that it *curves round between the Vorwerk hill (=the great battery 12M, SCB) and the outlying hill*⁵. It can hardly be doubted that its purpose was to facilitate transport of building stones for the construction of the fortress. The existence of the road seems to indicate that the stone from the quarries of zone III was transported overhead, along the top of the neck.

Correlation with the building materials used in the fortress wall

The quarries of the zones I and II produced blocks which showed small fissures, diaklases, on their surface. The blocks produced by the neck quarries consist of solid rock in which no fissure lines are visible. This provides a criterium for establishing which sections of the fortress wall were possibly served by the quarries of a particular zone. Reconnaissances to this end were carried out.

Analysis of the building material of the Goritsa fortifications shows that the main part of the great battery 12M and part of the outwork have been built with the hard, compact stones quarried on the neck. The circuit of the fortress itself has been built from thin-bedded stones which were available in quantity in the western part of the settlement site. It is our impression that Q2 and QQ12-15 were the major quarries of Goritsa. QQ24 and 25, though the largest of the neck zone, are small when compared with the major quarries inside the fortress.

The conclusion seems to be that the Goritsa fortress was built from the rocks on which it stands and that special quarries were opened up on the neck when the great battery and the outwork were under construction.

S.C. BAKHUIZEN

5. *AM XXX* (1905), p. 231, n. 1.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Καί κατά τό 1975 οί δραστηριότητες τῆς Ἑφορείας Ἀρχαιοτήτων Λαρίσης κάλυψαν καί τούς τρεῖς νομούς τῆς ἁρμοδιότητάς της (Λαρίσης, Τρικάλων καί Καρδίτσας). Οἱ ἀνασκαφές¹ ἦταν κυρίως σωστικῶν χαρακτήρα, μέ ἀφορμή τήν ἐκσκαφή θεμελίων ἢ γεωργικῆς ἐργασίας τυχαῖα δέ εὐρήματα περισυλλέχτηκαν ἀπό διάφορες θέσεις καί τῶν τριῶν νομῶν καί μεταφέρθηκαν στό Μουσεῖο Λαρίσης ἢ σέ τοπικές ἀρχαιολογικές συλλογές.

Μουσεῖο Λαρίσης

Μετά ἀπό ἐντολή τοῦ Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ Κ. Τρμπάνη καί τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητῆ Ἀρχαιοτήτων Ἰ. Κοντῆ βρέθηκε μέ ἐνέργειες τῆς Ἑφορείας οἰκόπεδο ἔκτασης δέκα στρεμμάτων στή θέση «Τύμπανα» Μεζούρλου, γιά τήν ἀνέγερση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου Λαρίσης. Τό οἰκόπεδο βρίσκεται σέ δημοτική ἔκταση στίς νότιες παρυφές τῆς πόλης.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Λάρισα

Ὁδός Θουκυδίδου 14 (οἰκόπεδο Μιχαήλ Λεβῆ)

Κατά τήν ἐκσκαφή θεμελίων γιά τήν ἀνέγερση οἰκοδομῆς ἀποκαλύφθηκε στό μέσο περίπου τῆς νότιας παρεῖας τοῦ οἰκοπέδου καί σέ βάθος 1,80 μ. ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Πί ν. 100 α-β. Ἡ στήλη βρέθηκε μέ τήν ἀνάγλυφον παράσταση πρός τά κάτω². Εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σέ δεύτερη χρήση ἤδη κατά τήν ἀρχαιότητα, ὅπως συμπεραίνεται ἀπό τούς τρεῖς τὸρμους καί τήν πλατιά βαθμίδα τῆς πίσω ἐπιφάνειας. Βρέθηκε σέ τυχαία θέση μαζί μέ τμήμα μιάς βάσης μέ δύο σκοτίες καί ἕναν τροχίλο.

Ἡ στήλη εἶναι μιά ἀπό τίς πιό ὀγκώδεις πού ἔχουν βρεθεῖ στή Λάρισα. Εἶναι ἀπό γκριζόλευκο μάρμαρο καί ἔχει ὕψος 1,85, πλάτος 0,88 καί πάχος 0,26 μ. Ἡ στήλη εἶναι ναῖσκόσχημη μέ ἀετωματική ἐπίστεψη. Εἰκονίζεται ὄρθια γυναικεῖα μορφή καί κάτω ἀριστερά θεραπεῖναιδα, πού σκύβει γιά νά τῆς φορέσει τό σανδάλι. Παρόμοια σκηνή, γονατιστῆς θεραπεῖναιδας πού βάζει τό σανδάλι στό πόδι τῆς κυρίας της, εἶναι γνωστή καί ἀπό τή στήλη τῆς Ἀμει-

νόκλειας τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (Diepolder, Die att. Grabreliefs, 44, πίν. 41)³. Στήν ἐπάνω ἀριστερή γωνία τῆς στήλης εἰκονίζεται εἶδος θήκης⁴, πού κρέμεται ἀπό ἕνα καρφί στόν τοίχο· αὐτό υποδηλώνει ὅτι ἡ σκηνή, ὅπως ἄλλωστε εἶναι φυσικό, γίνεται στό ἐσωτερικό σπιτιοῦ.

Στό διάζωμα, κάτω ἀπό τό ἀέτωμα, ὑπάρχει ἐπιγραφή πού συνεχίζεται στό τριταίνωτό ἐπιστύλιο:

ΣΤΑΤΙΑ ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΘΥΓΑΤΡ ΗΡΩΕΙΣ

Ἡ στήλη χρονολογεῖται στή ρωμαϊκή ἐποχή (αὐτοκρατορικούς χρόνους).

Ὁδός Κούμα 26 καί Βασ. Κωνσταντίνου (οἰκόπεδο Χρ. Παντοστοπούλου)

Κατά τήν ἐκσκαφή θεμελίων ἦρθαν στό φῶς ἀρχιτεκτονικά μέλη καί δύο ἐπιγραφές, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ μία ἔσπασε ἀπό τό μηχανικό ἐκσκαφέα σέ τρία κομμάτια. Ἡ σωστική ἀνασκαφή πού ἀκολούθησε ἔφερε στό φῶς, κοντά στή βορειοδυτική γωνία τοῦ οἰκοπέδου καί σέ βάθος 3,40 μ., τρεῖς τοίχους, πού εἶχαν διατηρηθεῖ πολὺ ἀποσπασματικά, καί ἕνα πηγίδι (Πί ν. 100 γ).

Ἀπό τούς τοίχους ὁ ἕνας, κατεύθυνσης ἀπό τά ἀνατολικά πρός τά δυτικά (ἐπάνω μέρος τοῦ Πί ν. 100 γ), σωζόταν σέ μήκος 3,70 μ. καί ἦταν κατασκευασμένος μέ ἀργολιθοδομή ἐνῶ τό ἀνατολικό τμήμα του ἀποτελοῦνταν ἀπό μία μεγάλη ἐνεπίγραφη στήλη· ἡ στήλη εἶχε τοποθετηθεῖ μέ τήν ἐνεπίγραφη ἐπιφάνεια πρός τά κάτω καί εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιά κατώφλι, ὅπως φαίνεται ἀπό δύο κυκλικές ὀπές, πού εἶχαν λαξευτεῖ στήν πίσω ἐπιφάνειά της. Κοντά στή στήλη αὕτη βρέθηκε σέ τυχαία θέση ἀκόμη μία στήλη, ἐπίσης μέ τήν ἐνεπίγραφη ἐπιφάνεια πρός τά κάτω (Πί ν. 100 γ, ἐπάνω ἀριστερά). Οἱ δύο ἄλλοι τοῖχοι ἔχουν κατεύθυνση ἀπό τά βόρεια πρός τά νότια. Ὁ ἕνας ἀπό αὐτούς, μήκ. 2,70 μ., ἔφραπτόταν στό δυτικό ἄκρο τοῦ πρώτου τοῖχου καί ἦταν κατασκευασμένος, στό σωζόμενο τμήμα του, ἀπό πέντε ἀνισομεγέθεις κυβόλιθους· οἱ κυβόλιθοι αὐτοί ἦταν ἀρχιτεκτονικά μέλη, προφανῶς ἑδῶ σέ δεύτερη χρήση (Πί ν. 100 γ, δεξιά). Ὁ ἄλλος τοῖχος ἦταν πρόχειρα κατασκευασμένος, ἀποκλειστικά μέ ἀργολιθοδομή, ξεκινούσε ἀπό τό μέσο περίπου τῆς βόρειας παρεῖας τοῦ πρώτου, ἀπό τή θέση τῆς ἐνεπίγραφης στήλης πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιά κατώφλι, καί σωζόταν σέ μήκος 2,40 μ. (Πί ν. 100 γ, ἀριστερά). Καί οἱ δύο τελευταῖοι τοῖχοι, κατεύθυνσης ἀπό τά βόρεια πρός τά νότια, στό βόρειο τμήμα τους εἶχαν καταστραφεῖ ἀπό τή διάνοιξη ἑνός μεγάλου πηγαδιοῦ (Πί ν. 100 γ, κάτω δεξιά), πού εἶχε διάμετρο 2,50 μ. καί ἔφτανε μέχρι βάθος 5,60 μ. ἀπό τήν

1. Καί κατά τό 1975 βοήθησαν μέ πολύ ζήλο στίς διάφορες ἀνασκαφές καί σέ ἄλλες ἐργασίες τῆς Ἑφορείας οἱ ἐπιστημονικοὶ βοηθοὶ Βικτώρια Ἀλμανῆ καί Ζωή Μιχαλοπούλου.

2. Ἡ διδασκίη τῆς ὀφείλεται στήν παρατηρητικότητα τοῦ Λαρισαίου φιλάρχαιου κ. Ζήση Ζούκη, ὁ ὁποῖος εἰδοποίησε ἀμέσως τήν Ἑφορεία καί ἐγινε ἔτσι δυνατή ἡ ἐγκαίρην ἐπέμβαση τῆς Ὑπηρεσίας καί ἡ πραγματοποίηση σωστικῆς ἀνασκαφῆς.

3. Τήν παρατήρηση αὕτη ὀφείλω σέ εὐγενῆ ὑπόδειξη τῆς συναδέλφου Αἰκ. Δεσποίνης, τήν ὁποία καί εὐχαριστῶ.

4. Φαίνεται πιθανότερο νά πρόκειται γιά κάποιο εἶδος θήκης, ἕνα εἶδος καλάθου, παρά γιά κάποιο ἐγχορδο μουσικό ὄργανο, τοῦ ὁποῖου οἱ χορδές ἀποδίδονταν ζωγραφιστά.

ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Τά τοιχώματά του, πού σώζονται μέχρι ὕψους 2,60 μ., εἶχαν κατασκευαστεῖ ἀπό λίθους καί πλίνθους ἀνάμεικτα. πού συνδέονταν μέ ἰσχυρό κονίαμα.

Οἱ τοῖχοι φαίνεται ὅτι κατασκευάστηκαν κατά τούς χρόνους τῆς ὑστατης ἀρχαιότητος, ἴσως καί στοὺς πρώτους βυζαντινοὺς χρόνους, ἐνῶ τὸ πηγάδι εἶναι πολὺ νεότερο, χρονολογούμενο στοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση σὲ διάφορα τμήματα τοῦ οἰκοπέδου, ἢ ὁποῖα κατὰ μεγάλο μέρος ἦταν ἐντονα ἀναμοχλευμένη ἀπὸ μεταγενέστερες διαταραχές, περισυλλέχτηκαν καί διάφορα ἀρχιτεκτονικά μέλη, πού βρέθηκαν σὲ τυχαῖες θέσεις: κιονόκρανο, ὀρθογώνιος βωμίσκος μέ κυκλική πάνω ἀπόληξη καί κυκλική ὑποδοχή μέσα σ' αὐτή, τὸ κάτω τμήμα ἐνός μικροῦ μαρμάρινου κιονίσκου, σπόνδυλος δωρικοῦ κίονος, τμήμα μαρμάρινου κυματίου, τὸ πάνω ἀριστερὸ τμήμα στήλης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο καί μιά κυκλική λίθινη βάση· τὰ δύο τελευταῖα βρέθηκαν μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ πηγαδιοῦ, κοντὰ στὸν πυθμένα.

Ἀπὸ τὰ διάφορα εὐρήματα μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ τέσσερις ἐνεπίγραφες στήλες. Ἡ μία σώζει τὴν ἀρχὴ τιμητικοῦ ψηφίσματος τῶν Λαρισαίων γιὰ δύο μέλη τῆς ἀκολουθίας τοῦ Εὐμένους Β' τῆς Περγάμου καί χρονολογεῖται στὸ 171 π.Χ. Ἡ δευτέρα σώζει τὴν ἀρχὴ ἐνός τιμητικοῦ ψηφίσματος, τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., πρὸς τιμὴ τοῦ Χαλδαίου ἀστρονόμου Ἀντιπάτρου, γιοῦ τοῦ Ἀντιπάτρου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀσκήσει τὴν ἐπιστῆμην του στὴ Λάρισα. Στὸ πίσω μέρος τῆς στήλης αὐτῆς ὑπάρχει ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή. Ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφές εἶναι χαραγμένες καί στίς ἄλλες δύο ἐνεπίγραφες στήλες⁵.

Σ ο υ φ λ ί Μ α γ ο ὕ λ α

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ διερεύνηση στὴ βορειοανατολικὴ παρυφὴ τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ τῆς Σουφλὶ Μαγούλας, πού βρίσκεται 5 χλμ. ΒΑ. τῆς Λάρισας, στὸ σημεῖο ὅπου τὸ 1974 εἶχαν ἐπισημανθεῖ ταφές καύσεων νεκρῶν ἀναγόμενες στὴν Ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ ἐποχὴ⁶. Καί κατὰ τὸ 1975 ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε διερευνητικὸ χαρακτήρα: ἀνασκάφτηκαν ἄλλες τέσσερις ταφές (λάκκος) καύσης νεκρῶν, σὲ μιά περιορισμένη ἔκταση κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς παρεῖας τῆς ἀρδευτικῆς τάφρου, καθὼς καί ἓνας ἀκόμη λάκκος, κοντὰ τους, ὁ ὁποῖος, ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς του καί τὰ ἰδιαιτέρως ἐντονα ἴχνη καύσης, φαίνεται ὅτι ἦταν ἀποτεφρωτήριον νεκρῶν. Ἀπὸ τίς τέσσερις ταφές καύσεων μία, ἡ ἀριθ. 9, εἶχε καταστραφῇ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὴ διάνοιξη τῆς ἀρδευτικῆς τάφρου, ἐνῶ ἄλλες δύο οἱ ἀριθ. 10 καί 11, οἱ ὁποῖες ἦταν λίγο δυτικότερα ἀπὸ τὴν πρώτη ομάδα καύσεων πού ἀνασκάφτηκε τὸ 1974, βρέθηκαν ἀθικτες. Ἡ τέταρτη, ἡ ἀριθ. 12, βρέθηκε κοντὰ στὸ λάκκο τοῦ ἀποτεφρωτηρίου καί δὲν

περιεῖχε κτερίσματα, μέ ἀποτέλεσμα νά εἶναι προβληματικὸ ἂν πρόκειται γιὰ κανονικὴ ταφὴ καύσης ἢ γιὰ τὴ θέση ἐνός ἀποτεφρωτηρίου (βλ. περιγραφή τῆς πιο κάτω).

Ἀπὸ τίς δύο ἀθικτες ταφές καύσεων ἡ ἀριθ. 10⁷ (Πί ν. 101 α) ἦταν ἡ πιο πλούσια σὲ κτερίσματα. Σὲ βάθος 1,65-1,95 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, μέσα σ' ἓναν ἐλλειψοειδῆ λάκκο, διαστ. περίπου 1,50×0,60 μ., βρέθηκαν ἀρκετὰ καμένα ἀνθρώπινα ὀστά, τεμάχια ἀνθρώπων, δύο ἀκέραιοι σκύφοι καί ὀστρακα ἀπὸ τὰ ὁποῖα συμπληρώθηκαν ἄλλοι τρεῖς σκύφοι, ὅλοι τυπικὰ ἀγγεῖα τῆς φάσης Πρωτοσέσκλου τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς ἐποχῆς· μέσα δὲς π.Χ. χιλιετίας. Μαζί μέ τούς σκύφους βρέθηκαν καί θραύσματα ἐνός πολὺ μικροῦ, πρόχειρα πλασμένου ἀγγείου. Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χαρακτηριστικοῦ αὐτοῦ ἀγγείου εἶχαμε παρατηρήσει ἤδη ἀπὸ τὴ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ 1974⁸ παρόμοιο δὲ βρέθηκε καί στὴν ταφὴ καύσης ἀριθ. 11, τὴν ὁποία περιγράφουμε πιο κάτω. Τὸ ὅλο στρώμα μέ τὰ διάφορα ἴχνη καύσης εἶχε πάχος περίπου 0,30 μ., σ' ἓνα ἀπὸ τὰ βαθύτερα δὲ τμήματά του βρέθηκε καί ἓνας μικρὸς λίθινος τριπτήρας. Τὸ χαμηλότερο αὐτὸ τμήμα τῶν λειψάνων τῆς καύσης μέ τὸν τριπτήρα μεταφέρθηκε αὐτοῦσιο στὸ Μουσεῖο Λαρίσης, γιὰ σκοποὺς μελλοντικῆς ἐκθεσης. Τὰ καμένα ἀνθρώπινα ὀστά, ὅπως ἐδείξε ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἐξέτασή τους ἀπὸ τὸν ἀνθρωπολόγο κ. Ν. Ξηροτύρη, φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ περισσότερα ἀπὸ ἓνα ἄτομα. Πάντως, ἀπὸ τὰ διάφορα στοιχεῖα τῆς ἀνασκαφῆς, δὲ στάθηκε δυνατό νά ἐξακριβωθεῖ μέ βεβαιότητα ἂν ἡ ταφὴ καύσης 10 ἦταν ἡ ἀρχικὴ θέση τῆς καύσης ἢ δευτερεύουσα ταφὴ· στὴ δευτέρη περίπτωση δηλαδή, ὁ νεκρὸς ἢ οἱ νεκροὶ εἶχαν καεὶ κάπου ἄλλου καί στὴ συνέχεια μεταφέρθηκαν καί θάφτηκαν μέ τὰ κτερίσματα στὸ σημεῖο ὅπου καί βρέθηκαν.

Καί στὴν ταφὴ καύσης 11, ἡ ὁποία βρέθηκε στὸ ἴδιο βάθος καί μόλις 1 μ. περίπου νότια ἀπὸ τὴν καύση 10, παρατηρήθηκαν τὰ ἴδια στοιχεῖα: μέσα σ' ἓναν ἀκανόνιστα κυκλικὸ λάκκο βρέθηκαν τεμάχια ἀνθρώπων καί γενικά ἴχνη καύσης (στάχτες), τεμαχίδια καμένων ἀνθρώπων ὀστῶν καί δύο θραυσμένοι σκύφοι, καθὼς καί τὸ μικρὸ πρόχειρα πλασμένο χαρακτηριστικὸ ἀγγεῖδιο. Ἀπὸ τούς δύο σκύφους ὁ ἓνας συμπληρώθηκε ἀργότερα στὸ ἐργαστήριον. Καί τῆς καύσης 11 οἱ σκύφοι εἶναι χαρακτηριστικὰ ἀγγεῖα τῆς φάσης Πρωτοσέσκλου καί ἔτσι, μαζί μέ τὰ ἀγγεῖα τῆς καύσης 10, ἐπιβεβαίωσαν τὴ χρονολόγηση τῶν ταφῶν καύσεων τῆς Σουφλὶ Μαγούλας στὴν ἀνώτερη αὐτὴ περίοδο τῆς προϊστορίας.

Λίγο βορειότερα ἀπὸ τὴν καύση 10 καί σὲ κάπως βαθύτερο ἐπίπεδο (βάθος 2,10-2,30 μ.) βρέθηκε ἓνας ἀκόμη λάκκος, διαμ. 1,10 καί βάθ. περίπου 0,30 μ. Περιεῖχε τεμάχια ἀνθρώπων καί γενικά ἴχνη καύσης, καθὼς καί μικρότατα τεμάχια καμένων ἀνθρώπων ὀστῶν. Ὁ λάκκος

5. Βλ. δημοσίευση τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ οἰκοπέδου Παντοστοπούλου στὰ ΑΑΑ XIII (1980), σ. 246 κ.ἑ.

6. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 573. Ἐπίσης ΑΑΑ VIII (1975), σ. 241-250.

7. Κ. Γαλλή, Καύσεις νεκρῶν ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ Ἐποχὴ στὴ Θεσσαλία, Ἀθῆναι 1982, σ. 34, Σχέδ. 5.

8. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 573. Ἐπίσης ΑΑΑ VIII (1975), σ. 246-247.

αυτός ήταν κάπως πιο περίτεχνης κατασκευής από τους υπόλοιπους (Πί ν. 101 β), δηλαδή στά έσωτερικά του τοιχώματα είχε κάποιου είδους περιχέλιωμα, πάχ. περίπου 0,05 μ., τό όποιο πιθανόν νά είχε δημιουργηθεί καί μόνο από τήν έντονη πυράκτωση του χώματος· πράγματι, τό ανώτερο τμήμα των τοιχωμάτων του λάκκου είχε κοκκινωπό χρώμα, πού φανέρωνε έντονη επίδραση τής φωτιάς (όξυγονούχος ατμόσφαιρα), ένθω τό χαμηλότερο τμήμα των τοιχωμάτων του ήταν μαυρισμένο από τά βαθύτερα στρώματα τής φωτιάς, πού είχε άναφτεί μέσα σ' αυτόν (ατμόσφαιρα άναγωγής). Γενικά ή όλη έντύπωση ήταν ότι μέσα στό λάκκο αυτό είχε άναφτεί ίσχυρή φωτιά. Μέσα στό πάχος του περιχελώματος διαπιστώθηκαν τρείς όπές, δύο στό νότιο καί μία στό βόρειο τμήμα των τοιχωμάτων του λάκκου, διαμ. 0,06-0,08 μ. Ή όλη διάταξη των όπών έδινε τήν έντύπωση ότι έπρόκειτο γιά ύποδοχές, όπου είχαν τοποθετηθεί ξύλινα στηρίγματα· πιθανώς τά άποτυπώματα αυτά έχουν σχέση μέ τή διάταξη ξύλων πάνω στό όποια είχε τοποθετηθεί ό νεκρός γιά νά καεί. Μέσα στό λάκκο βρέθηκαν πολλά μικρά τεμάχια καμένων ανθρώπων όστών (άναγνωρίστηκαν θραύσματα μακρών όστών καθώς καί κρανίου) άλλα κανένα κτέρισμα, έκτός από λίγα μή χαρακτηριστικά όστρακα· βρέθηκε επίσης ένα τμήμα σιαγόνας αίγοειδούς (μή καμένο) καί τμήμα μακρού όστού ζώου (λαβή έργαλείου;). Επίσης στά τοιχώματα καί μέσα στην έπίχωση του λάκκου βρέθηκαν άρκετά χαλίκια. Από τά στοιχειά τής άνασκαφής συμπεραίνεται ότι ό λάκκος αυτός είχε χρησιμοποιηθεί γιά νά καεί ό νεκρός ή οι νεκροί καί στή συνέχεια τά καμένα λείψανα μεταφέρθηκαν γιά νά ταφούν εκεί κοντά, ότι πρόκειται δηλαδή γιά ένα άποτεφρωτήριο. Βέβαια από τά διασωθέντα στοιχεία δέν είναι δυνατό νά συσχετίσει κανείς τό άποτεφρωτήριο αυτό μέ κάποια από τίς ταφές καύσεων πού βρέθηκαν κοντά του. "Αλλώστε, μέ τά υπάρχοντα λιγοστά στοιχεία, δέν μπορεί καί γιά τίς άλλες ταφές καύσεων πού έρευνήθηκαν νά αποκλειστεί τό ένδεχόμενο νά πρόκειται ταυτόχρονα καί γιά άρχικές θέσεις καύσης.

Μόλις 0,80 μ. νότια από τό άποτεφρωτήριο καί στό ίδιο βάθος βρέθηκε ένας άκανόνιστος λάκκος (Πί ν. 101 β, κάτω δεξιά), μέ λείψανα καύσης καί πολλά μικρότατα τεμάχια καμένων όστων (τό μεγαλύτερο μήκ. 0,02 μ.), τά όποια, σύμφωνα μέ τήν άνθρωπολογική εξέταση, φαίνεται ότι ανήκουν σέ μικρό παιδί (Infans I)· έχουμε συνεπώς έδω τήν πρώτη περίπτωση καύσης παιδιού, δεδομένου ότι τά όστά των προηγούμενων καύσεων, όσα στάθηκε δυνατό νά εξεταστούν, ήταν ενήλικων ατόμων. Στο λάκκο αυτό δέ βρέθηκε κανένα κτέρισμα. Όνομάστηκε ταφή καύσης άριθ. 12, άν καί δέν έγινε δυνατό καί έδω νά διαπιστωθεί άν είναι μία θέση δευτερεύουσας ταφής των καμένων λειψάνων ή άρχική θέση καύσης, δηλαδή θέση άποτεφρωτηρίου.

Ήπειδή τά εύρήματα τής Σουφλί Μαγούλας έχουν μεγάλη σπουδαιότητα, καθόσον άποτελούν όχι μόνο τίς άρχαιότερες καύσεις νεκρών πού έχουν βρεθεί στην Έλλάδα—καί μάλιστα κατά πολύ άρχαιότερες από ό,τι ήταν μέχρι σήμερα γνωστό—άλλά από τίς άρχαιότερες περιπτώσεις του έθιμου τής καύσης στον ευρωπαϊκό χώρο γενικότερα,

άποφασίστηκε ή διενέργεια συστηματικής άνασκαφής στό σημείο αυτό του προϊστορικού οικισμού τής Σουφλί Μαγούλας καί τό 1976⁹.

Παλαιόκαστρο Νεοχωρίου Άγιᾶς (Λακέρεια)

Συνεχίστηκε ή άνασκαφική έρευνα στό λόφο Παλαιόκαστρο, πιθανή θέση τής άρχαίας Λακερείας, όπου κατά τό 1972, μέ άφορμή έργασίες εκχέρσωσης έρευνήθηκε έξωτερικά ένα μεγάλο όρθογώνιο κτίσμα στην άνατολικότερη από τίς δύο κορυφές του λόφου¹⁰. Κατά τό 1975 ή έρευνα επεκτάθηκε στή δυτικότερη κορυφή του λόφου, τήν κορυφή Β¹¹ όπου, επίσης, ήταν ήδη έμφανή στην επιφάνεια του έδάφους λείψανα άρχαίων κτισμάτων, στά όποια είχαν προξηνηθεί μεγάλες ζημιές από τίς έργασίες εκχέρσωσης. Μέ τήν όλιγοήμερη άνασκαφική διερεύνηση διαπιστώθηκε καί στή θέση αυτή ή ύπαρξη συγκροτήματος κτισμάτων, τά όποια ήταν κατασκευασμένα μέ μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες· οι τοίχοι τους άποκαλύφθηκαν σέ ύψος 0,30-0,80 μ. καί από τό πάχος τους (μέχρι 1,15 μ.) καί τήν ίσχυρή κατασκευή τους συμπεραίνεται ότι ανήκαν σέ κάποιο δημόσιο οικόδομημα (Πί ν. 102 α). Τό συγκρότημα αυτό κτισμάτων στην δυτική πλευρά, από ό,τι μπορούσε νά διαπιστωθεί μέ τήν περιορισμένη μέχρι στιγμής έρευνα, φαίνεται ότι συνδέεται μέ τό τείχος τής πόλης, τό όποιο άνέρχεται στό σημείο αυτό. Δέν έρευνήθηκαν έσωτερικοί χώροι άλλα από τά όστρακα τής έπίχωσης ή κατασκευή των κτισμάτων άνάγεται στον 5ο αι. π.Χ., όπως καί των κτισμάτων τής άνατολικής κορυφής¹². Καί στή δυτική κορυφή βρέθηκαν σέ τυχαία θέση, μετακινημένες από τίς έργασίες εκχέρσωσης, πλάκες μέ λαξευμένη κυκλική αυλάκα καί έκροή (Πί ν. 102 β), παρόμοιες μέ αυτές πού είχαν βρεθεί στην άνατολική κορυφή¹³, χωρίς καί έδω νά μπορεί νά διαπιστωθεί ό άκριβής προορισμός τους.

Γενικά, από τά κατασπαρμένα όστρακα κλασικών καί έλληνιστικών χρόνων σ' όλη τήν έκταση του λόφου Παλαιόκαστρο, τά διασκορπισμένα άρχιτεκτονικά μέλη (Πί ν. 102 γ) καί τά άποτελέσματα των έρευνητικών άνασκαφών στίς δύο κορυφές του λόφου, συνάγεται ότι, παρά τίς έκτεταμένες καταστροφές πού έγιναν τό 1971 από τίς έργασίες εκχέρσωσης¹⁴, διασώζονται άκόμη σημαντικά λείψανα στό λόφο αυτό, ή άποκάλυψη των όποίων θά απαιτήσει συστηματικές καί μακροχρόνιες άνασκαφές. Μετά από αυτό, ή άνασκαφή διακόπηκε τό 1975 καί άποφασίστηκε νά προχωρήσει ή διαδικασία άπαλλοτρίωσης

9. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά (όπό έκτύπωση). Γιά τά άποτελέσματα των άνασκαφών καί των τριών ετών 1974-1976 στην Σουφλί Μαγούλα βλ. Κ. Γαλλή, δ.π.

10. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 327-329.

11. Ό.π., Σχέδ. 2.

12. Ό.π., σ. 329.

13. Ό.π., σ. 328.

14. Ό.π., σ. 327-328.

του υψηλότερου τμήματος του λόφου, όσο περικλείεται από την πορεία του τείχους, για την πραγματοποίηση συστηματικών ανασκαφών στο μέλλον.

Φά ρ σ α λ α

Λόφος Ἀγίας Παρασκευῆς

Στό λόφο της Ἀγίας Παρασκευῆς ἔγινε ἀνασκαφική διερεύνηση στά οἰκόπεδα Αἰκ. Γκούνη, Ἀπ. Καψάλη καί Γεωργ. καί Εὐαγγ. Τανοῦ, ἐξ ἀφορμῆς ἐκσκαφῆς θεμελίων γιά τήν ἀνέγερση οἰκοδομῶν.

Τό οἰκόπεδο Αἰκ. Γκούνη βρίσκεται ἀμέσως ἀνατολικά του οἰκοπέδου ἀδελφῶν Τζουβάρα (πρώην Μαγδ. Κουσιᾶ), ὅπου τό 1973 εἶχε ἐρευνηθεῖ καί ἀποτυπωθεῖ ὁ ἐδρισκόμενος στό σημεῖο αὐτό βόρειος πύργος τοῦ τείχους τῶν Φαρσάλων, κοντά στίς πηγές τοῦ Ἀπιδανού¹⁵. Πρὸς Α. τοῦ πύργου δέ σωζόταν τό τείχος ἀλλά μόνο λαξεύματα στό φυσικό βράχο σέ βάθος 0,25-0,40 μ., πού ἐδείχναν τήν πορεία τοῦ τείχους πρὸς τὰ ἀνατολικά¹⁶. Τά λαξεύματα αὐτά, τά ὁποῖα παρακολογήθηκαν ἐπὶ 3 μ. καί ἓνας πρόχειρα κατεργασμένος κυβόλιθος, πού συμπλήρωνε κάποιον κενό στό φυσικό βράχο, εἶχαν χρησιμεύσει γιά τήν ἔδραση τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ τείχους ἀπό τό ὁποῖο κανένας κυβόλιθος δέ βρέθηκε. Ὁ ἀρχαῖος πύργος, ὁ ὁποῖος συνέπιπτε μέσα σέ ρυμοτομούμενο τμήμα στό κράσπεδο τῆς ὁδοῦ Θετιδος, ἀμέσως πρὸς Β. ἀπό τὰ οἰκόπεδα Γκούνη καί Τζουβάρα, διατηρήθηκε.

Στά οἰκόπεδα Ἀπ. Καψάλη καί Γεωργ. καί Εὐαγγ. Τανοῦ, πού βρίσκονται σέ ψηλότερο σημεῖο τοῦ λόφου καί ἀνατολικά τοῦ οἰκοπέδου Τουρμούσoglou, ὅπου τό 1974 ἀνασκάφτηκε ἄλλος πύργος τοῦ τείχους τῶν Φαρσάλων¹⁷, ἡ ἔρευνα ἔφτασε σέ πολλά σημεῖα μέχρι τό στερεό (φυσικό βράχο), χωρίς νά βρεθοῦν ἀρχιτεκτονικά λείψανα. Τά κινητά εὐρήματα τῆς ἐπίχωσης περιλάμβαναν θραύσματα εἰδωλίων, ἀγνύθες, αἰχμή βέλους καί ὀστρακα ὀχι μόνο κλασικῶν χρόνων ἀλλά καί τῆς χαλκοκρατίας καί τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς (μέ γραπτή καί ἐγγράφη διακόσμηση). Τά εὐρήματα ἐπιβεβαιώνουν γιά ἄλλη μιὰ φορά τήν κατοίκηση στή θέση αὐτή τῶν Φαρσάλων ἀπό τή Νεολιθική ἐποχή¹⁸. Τά κλασικά στρώματα στό ὠρο αὐτό, καθὼς φαίνεται, καταστράφηκαν κατά τίς ἐργασίες ἰσοπέδωσης πού ἔγιναν πρό ἐτῶν γιά οἰκοπεδοποίηση τοῦ χώρου, ὅπως παρατηρήθηκε καί παλιότερα¹⁹.

Ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε στό σύγχρονο δρόμο μεταξύ τοῦ οἰκοπέδου Τουρμούσoglou καί τῶν οἰκοπέδων Καψάλη καί Τανοῦ. Στό σημεῖο αὐτό ἀποκαλύφθηκε ἓνας τοῖχος πού ἀρχίζει ἀπό τή βορειοανατολική γωνία τοῦ πύργου, πού βρέθηκε μέσα στό οἰκόπεδο Τουρμούσoglou, καί βαίνει πρὸς τὰ Α., δηλαδή πρὸς τό ἐσωτερικό τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἀλλά καί ὁ τοῖχος αὐτός, ὁ ὁποῖος ἀπό τήν κατασκευή του φαίνεται σύγχρονος μέ τόν πύργο καί πιθανόν

ἔχει σχέση μέ τήν ὀχύρωση στό σημεῖο αὐτό, σώζεται μόνο σέ μήκος 5,80 μ. καί στή συνέχεια διακόπτεται.

ΚΩΝΣΤ. Ι. ΓΑΛΛΗΣ

Γυφτόβρυση

Στήν περιοχή Γυφτόβρυση, στίς βορειοδυτικές ὑψώσεις τοῦ ὕψωματος Φρούριο, ὅπου βρίσκεται ἡ ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας Φαρσάλου, διενεργήθηκε σωστική ἀνασκαφική ἔρευνα μίθς ἀρχαίας πήλινης σαρκοφάγου, ἡ ὁποία εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀπό συνεργεῖο τοῦ Δήμου κατά τή δειροφύτευση τοῦ χώρου. Ἡ σαρκοφάγος βρισκόταν σέ βάθος 0,75 μ. καί εἶχε κατεύθυνση ἀπό Α. πρὸς Δ. Τό κάλυμμα τῆς ἀποτελοῦνταν ἀπό διπλή σειρά τεσσάρων στρωτῆρων κεράμων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν τοποθετηθεῖ κάθετα πρὸς τό κύριο σῶμα τῆς. Τό περιχέλιωμα εἶχε ἀπό τήν ἀρχαιότητα ὑποστεί τρεῖς μεγάλες ρωγμές, οἱ ὁποῖες εἶχαν συνδεθεῖ μέ ἰσάριθμους μολύβδινους συνδέσμους. Οἱ ἐξωτερικές διαστάσεις τῆς σαρκοφάγου ἦταν: μήκ. 2,72 καί πλ. 1,34 μ. Τό περιχέλιωμα εἶχε πλάτος 0,33 καί ὕψος 0,26 μ. Ὁ σκελετός βρέθηκε σέ ἀρκετά καλή κατάσταση. Ἦταν σέ ὕπτια στάση, μέ τό κεφάλι πρὸς Α. καί τά χέρια κατά μήκος τῶν μηρῶν. Στό ὕψος τῆς κάτω σιαγόνας βρέθηκε μικρός χρυσός δακτύλιος, διαμ. 0,01 μ., ὁ ὁποῖος πιθανότατα εἶχε τοποθετηθεῖ στό στόμα τοῦ νεκροῦ. Ἡ ἔνθετη πέτρα πού εἶχε στή σφενδόνη δέ βρέθηκε. Κατά μήκος τῶν μηριαίων ὁστῶν εἶχαν τοποθετηθεῖ δέκα δακρυδόχα ἀγγεῖα, ὅν. ἀπό 0,07 ἕως 0,13 μ., ἀπό τά ὁποῖα τά πέντε εἶχαν διακόσμηση μέ λεπτές ταινίες μελανοῦ καί λευκοῦ χρώματος καί τά ὑπόλοιπα εἶχαν στήν ἐπιφάνειά τους ἀπλές κουκίδες ἰώδους χρώματος. Ἡ σαρκοφάγος χρονολογεῖται στόν 3ο αἰ. π.Χ.

Ἀγιος Γεώργιος Λαρίσης

Σωστική ἀνασκαφική ἔρευνα διενεργήθηκε στόν ἀγρό τοῦ Βασ. Ζαφειρούλη, στή θέση Ξηρόρεμα τῆς κοινοτικῆς περιφέρειας Ἀγίου Γεωργίου. Ἡ θέση βρίσκεται περίπου 1000 μ. στά δυτικά τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ Ἀγίου Γεωργίου (πρώην Μπουχλάρ) καί 5 χλμ. ἀνατολικά τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου Κραννῶνος. Ἀφορμή γιά τήν ἀνασκαφή ἔδωσε ἡ τυχαία ἀνέυρεση κατά τήν ἰσοπέδωση τοῦ ἀγροῦ μεγάλου ἀριθμοῦ σιδερένιων ὄπλων καί χάλκινων κοσμημάτων. Τά σιδερένια ὄπλα ἦταν μαχαίριδια, μάχιαιρες, αἰχμές βελῶν καί κυρίως αἰχμές δοράτων, οἱ ὁποῖες παρουσίαζαν ἐντονη κάμψη (Πί ν. 103 α). Τά χάλκινα κοσμήματα ἀποτελοῦνταν στό μεγαλύτερο μέρος τους ἀπό πόρπες διάφορων τύπων (τοῦ θεσσαλικοῦ καί «ἐλλαδικοῦ» κυρίως τύπου κατά τόν Blinkenberg²⁰), ἕνα περιβραχιόνιο

15. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 567.

16. Ὁ.π., σ. 577, Σχέδ. 3.

17. Ὁ.π., σ. 576-578.

18. Ὁ.π., σ. 578.

19. Ὁ.π.

20. C. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales*, σ. 110 κ.έ. καί σ. 128 κ.έ.

Τελευταία τίς θεσσαλικές πόρπες μελέτησε συστηματικά ὁ Klaus Kilian στό βιβλίο του *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, München 1975.

καί ένα ενδιαφέρον περίαπτο πού παριστάνει πτηνό πάνω σέ σφαίρα²¹ (Π ί ν. 103 β). Ἀπό τά χάλκινα κοσμήματα ἐνδιαφέρουσα ἦταν μιά πλάκα πόρπης πού εἶχε χαρακτῆρ διακόσμηση καί στίς δύο πλευρές – στή μία ἐλάφι καί στήν ἄλλη μαϊνάνδρο (Π ί ν. 103 γ). Ἡ ἔρευνα πού ἐπακολούθησε ἀποκάλυψε συνολικά πέντε τάφους (ἀριθ. 1-5). Ἀπό αὐτούς ἐρευνήθηκαν οἱ τέσσερις. Πρόκειται γιά ἀπλούς, σχεδόν πεταλόσχημους τάφους, ἀπό τοὺς ὁποίους οἱ μέ ἀριθμοί 1 καί 2 περιβάλλονται ἀπό μιά ἀπλή σειρά ἀσβεστολιθικῶν λίθων ἐνῶ στοὺς 3 καί 4 ὁ χώρος τῆς ταφῆς ὁρίζεται ἀπό πολλαπλή σειρά ἀσβεστολιθικῶν λίθων. Ἡ ἐπικάλυψη τοῦ χώρου τῆς ταφῆς γινόταν μέ μεγάλες ἀσβεστολιθικές πλάκες. Στοὺς τέσσερις τάφους πού ἐρευνήθηκαν ἔχουμε καύση τῶν νεκρῶν²².

Ἀναλυτικά ἡ εἰκόνα τῶν τάφων ἦταν ἡ ἐξῆς:

Τά φ ο ς 1 (μῆκ. 3, πλ. 0,90 μ.). Εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν. (Π ί ν. 103 δ). Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὑπῆρχαν δύο τεφροδόχα ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα σῶθηκε στὸ μισό περίπου καί τὸ ἄλλο καταστράφηκε. Τὰ ἀπανθρακωμένα κόκαλα ἀπὸ τὸ δεύτερο τεφροδόχο ἀγγεῖο, μαζί μέ δύο σιδερένια μαχαιρίδια πού περιεῖχε, διασκορπίστηκαν στὸ ἔδαφος τοῦ χώρου ταφῆς. Τὸ πρῶτο τεφροδόχο περιεῖχε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀπανθρακωμένα κόκαλα, πέντε χάλκινες πόρπες διάφορων τύπων, τμήμα χάλκινης τριχολαβίδας καί μιά πῆλινη ψῆφο ὄρου. Κοντὰ στήν εἰσοδὸ τοῦ ὁ τάφος εἶχε ἀκόμα δύο τεφροδόχα ἀγγεῖα. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἦταν μεγάλος πῆλινος κρατήρας (Π ί ν. 104 α) πού βρέθηκε σὲ πολλὰ τεμάχια. Εἶχε κάλυμμα ἀπὸ μεγάλη ἀσβεστολιθική πλάκα καί στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιεῖχε καμένα κόκαλα, μικρὸ χάλκινο ἀγγεῖο σὲ τεμάχια, ὑποσπασματικὸ χάλκινο περίαπτο, δύο σιδερένια μαχαιρίδια καί μιά σιδερένια αἰχμή δόρατος (Π ί ν. 104 β). Τὸ ἄλλο τεφροδόχο ἀγγεῖο σῶθηκε μόνο στὸ κάτω μέρος τοῦ καί περιεῖχε τρία σιδερένια μαχαιρίδια καί μιά σιδερένια αἰχμή δόρατος.

Τά φ ο ς 2 (μῆκ. 1,20, πλ. 1 μ.). Εἶχε κατεύθυνση σχεδόν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Περιεῖχε περισσότερα ἀπὸ πέντε τεφροδόχα ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο τὸ ἓνα σῶθηκε σχεδόν ὁλόκληρο. Τὰ ὑπόλοιπα καταστράφηκαν τελείως ἀπὸ τὸ ἐκσκαπτικὸ μηχανῆμα. Κοντὰ στή θέση πού ἦταν στημένα τὰ τεφροδόχα ἀγγεῖα εἶχαν τοποθετηθεῖ μέσα σὲ ἀβαθὴ λάκκο ἀρκετὰ σιδερένια ὄπλα, τὰ ὁποῖα στήν πλειονότητά τους ἦταν ἐντονα λυγισμένα. Τὰ ὄπλα διακρίνονται στίς ἐξῆς βασικές κατηγορίες: μάχαιρες, μαχαιρίδια, αἰχμές δοράτων, αἰχμές βελῶν καί ξίφη²³ (Π ί ν. 104 γ-105 α). Μαζί μέ τὰ ὄπλα βρέθηκαν καί ἀρκετές χάλκινες πόρπες (Π ί ν. 105 β).

Τά φ ο ς 3 (μῆκ. 3,20, πλ. 1,40 μ.). Εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βρέθηκαν διασκορπισμένα καμένα κόκαλα, χάλκινα κοσμήματα, ὅπως πόρπες (Π ί ν. 105 γ), δακτύλιοι καί ψέλια, ἐλάχιστες ψῆφοι ὄρου ἀπὸ ἤλεκτρο, πῆλινο εἰδῶλιο ἀλόγου καί περισσότερα ἀπὸ τριάντα πέντε μικρά ἀγγεῖα (Π ί ν. 105 δ). Τὰ ἀγγεῖα ἦταν κυρίως ραμφόστομοι πρόχοι, ὀπισθότμητοι πρόχοι, θήλαστρα, ἀμφορίσκοι, κυάθια καί κορινθιακοῦ τύπου ἀλάβστρα καί ἀρύβαλλοι (Π ί ν. 106 α-γ). Ἀπὸ τὰ μικρά ἀγγεῖα ἐνδιαφέρων εἶναι ἓνας μικρὸς χάλκινος κανθαροειδῆς σκύφος (Π ί ν. 106 δ).

Τά φ ο ς 4. Εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους τρεῖς. Ἔχει μῆκος 6,50 καί πλάτος 0,80 μ. καί κατεύθυνση ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Τὸ ἐκσκαπτικὸ μηχανῆμα εἶχε προκαλέσει ἐδῶ τὴ μεγαλύτερη καταστροφὴ. Τὰ τεφροδόχα καταστράφηκαν καί διασκορπίστηκαν σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ τάφου μαζί μέ τὸ περιεχόμενό τους. Περιμαζεύθηκαν ἀρκετὰ σιδερένια ὄπλα καί χάλκινα κοσμήματα. Μόνο ἓνα ἀπὸ τὰ τεφροδόχα βρέθηκε σὲ κομμάτια στή θέση τοῦ στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ τάφου. Ἦταν μιά μεγάλη πῆλινη ὑδρία (Π ί ν. 106 ε) καί περιεῖχε μόνο καμένα κόκαλα.

Στὸ χώρο μεταξύ τῶν τάφων 3 καί 4 βρέθηκαν στή θέση τοὺς τρία εὐρύστομα χάλκινα τεφροδόχα ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα γιά κάλυμμα εἶχαν μεγάλες ἀσβεστολιθικές πλάκες²⁴. Σ' ἓνα ἀπ' αὐτὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ καμένα κόκαλα τοῦ νεκροῦ, εἶχε τοποθετηθεῖ καί ἓνα μικρὸ ἄωτο σκυφίδιο.

Ἐπειδὴ ἡ τεχνικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἀντικειμένων δὲν ἔχει ἀκόμα περατωθεῖ, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ χρονολόγηση τῶν τάφων. Ὡστόσο, μέ ἐπιφύλαξη μποροῦμε νά τοὺς τοποθετήσουμε στὸ τέλος τοῦ 7ου ἢ τῆς ἀρχῆς τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. (ὁ τάφος 3 εἶναι ὁπωσδήποτε νεότερος ἀπὸ τοὺς ὑπολοίπους καί ἴσως προχωρεῖ στὸ β' μισό τοῦ 8ου αἰ.), ἂν καί μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα εἶναι ἀσφαλῶς παλιότερα.

Μέ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἀνασκαφῆς ἔγιναν καί ὁρισμένες τοπογραφικές ἐρευνες στήν ἐνρύτερη περιοχὴ τοῦ νεκροτοφείου. Πεντακόσια μέτρα ἀνατολικά ἐπιστημολογήκε ἡ ἐπέκτασή του μέσα σὲ παλιά στραγγιστικὴ τάφρο, στὸν ἀγρὸ τοῦ Βασ. Νταφούλη, ὅπου βρέθηκε συλημένος καί μισοκαταστραμμένος τάφος ἴδιας μορφῆς. Κατὰ τὸν καθαρισμό τοῦ τάφου αὐτοῦ βρέθηκαν στή θέση τοὺς διαλυμένα μιά τριφυλλόστομη οἰνοχόη καί ἓνας κανθαροειδῆς σκύφος²⁵. Στὸ ἴδιο σημεῖο τοῦ ἀγροῦ παρατηρήθηκαν καί ἀρκετοὶ κεραμοσκεπεῖς καί κιβωτιόσχημοι τάφοι, οἱ ὁποῖοι στήν πλειονότητά τους εἶχαν συληθεῖ.

Τοπογραφικές ἐρευνες ἔγιναν καί μέσα στὸ σημερινὸ οἰκισμό τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Ὁ ἀρχαῖος ἄγνωστος οἰκισμὸς στὸν ὁποῖο ἀνήκει τὸ νεκροταφεῖο τοποθετεῖται πιθανότατα σὲ χαμηλές ἐξάρσεις στίς δυτικές παρυφές τοῦ χωριοῦ, ὅπου ἐπιφανειακὰ βρίσκονται ἄφθονα ὄστρακα

21. Δ.Ρ. Θεοχάρη, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 311, Πίν. 366 γ καί Kilian, ὁ.π., σ. 183, πίν. 83, 1-14. Γιά περίαπτα μέ μορφὴ πτηνῶν J. Bouzek, Graeco-Macedonian Bronzes, Praha 1974, σ. 13 κ.ε.

22. Γιά τὸ ἔθιμο τῆς καύσης τῶν νεκρῶν βλ. Μ. Andronikos, Totenkult, σ. 51 κ.ε. καί D. Kurtz - J. Boardman, Greek Burial Customs, σ. 51 κ.ε.

23. A. Snodgrass, Early Greek Armour and Weapons, σ. 94 καί BSA 18 (1911-1912), σ. 26, εἰκ. 15.

24. Kurtz - Boardman, ὁ.π., σ. 53

25. Γιά τὸν τύπο τοῦ ἀγγείου βλ. BSA 31 (1930-31), σ. 27, εἰκ. 12. Ν. Βερδέλη, Ὁ Πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας, σ. 29. Μ. Θεοχάρη, Θεσσαλικά Ε' (1966), σ. 39, εἰκ. 3.

ύστερογεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων. Στίς βόρειες και ανατολικές παρυφές του χωριού έπισημάνθηκαν έπίσης έχνη αρχαίων οικισμών πρωτοελλαδικών και μεσοελλαδικών χρόνων. Μέ ύποδειξη του Χρ. 'Αγγραφιώτη έρευνήθηκαν στό οικόπεδό του δύο κιβωτιόσχημοι μεσοελλαδικοί τάφοι, μέ κατεύθυνση από Α. πρός Δ., οί όποιοι ήταν όρατοί στην έπιφάνεια του έδάφους. Είχαν διαστάσεις ό πρώτος 1,35×0,45, ό δεύτερος 1,28×0,39 μ. και είχαν τοιχώματα από όρθιες άσβεστολιθικές πλάκες. Οί τάφοι είχαν παλιότερα συληθεί από άγνώστους. Οί σκελετοί είχαν καταστραφεί πλήρως και τά κόκαλα είχαν διασκορπιστεί έξω από αυτούς. Στόν πρώτο μόνο τάφο βρέθηκαν στή θέση τους ένα μόνωτο σφαιρικό άγγείο μέ μαστοειδή άπόφυση, μία πήλινη και τρεις όστέινες ψήφοι όρου. Στην πλατεία έξάλλου του χωριού έπισημάνθηκαν όστρακα όσμων μυκηναϊκών χρόνων.

‘Αγρόκαμπος

Κατά τή διάνοιξη δασικού δρόμου από τό Δασαρχείο 'Αγιάς στή θέση Κάστρο τής παραλιακής περιοχής 'Αγιοκάμπου (κοντά στό ξενοδοχείο Φαλίδη), ήρθε στό φώς τμήμα αρχαίου νεκροταφείου, τό όποιο άνήκει πιθανόν στην αρχαία πόλη Μελίβοια, τής όποίας δέν έχει έντοπιστεί άκόμη μέ βεβαιότητα ή άκριβής θέση²⁶. Οί τάφοι ήταν πλειονότητά τους συλημένοι, έκτός από μία πήλινη σαρκοφάγο, ή όποια βρέθηκε σέ βάθος 1,90 μ. και είχε κατεύθυνση από ΒΔ. πρός ΝΑ. Είχε γιά κάλυμμα τέσσερις μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες, οί όποιες είχαν τοποθετηθεί κάθετα πρός αυτή. 'Η σαρκοφάγος βρέθηκε σπασμένη σέ πάρα πολλά μικρά κομμάτια. Είχε τίς έξης περίπου έσωτερικές διαστάσεις: μήκ. 1,82, πλ. 0,68 και ύψ. 0,70 μ. 'Ο σκελετός βρέθηκε σέ τελείως εύθρυπτη κατάσταση και είχε τό κρανίο πρός ΒΔ. Στο έσωτερικό τής σαρκοφάγου βρέθηκε μόνο ένας χάλκινος δακτύλιος.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Στόμιο Λαρίσης

Τόν 'Ιούλιο έγιναν έκσκαπτικές έργασίες στή θέση Βίγλα τής κοινότητας Στομίου γιά τήν κατασκευή μάρinas. Κατά τή διάρκεια των έργασιών έντοπιστηκε τμήμα αρχαίου νεκροταφείου, τό όποιο και καταστράφηκε από τό έκσκαπτικό μηχάνημα²⁷. 'Ο χώρος τής έκσκαφής στή συνέχεια έπιχωματώθηκε, μέ άποτέλεσμα νά μή σταθεί δυνατό νά έξακριβωθεί ή μορφή των αρχαίων τάφων. 'Ορισμένα μόνο κτερίσματα περισυνέλεξε ό δάσκαλος του χωριού κ. Κωνστ. Σπανός και τά παρέδωσε στό Μουσείο Λαρίσης. Τά πιό ένδιαφέροντα από αυτά ήταν τά έξης:

1. Ταινιωτή κύλικα μέ παράσταση και στίς δύο πλευρές πετεινών πού έτοιμάζονται γιά μάχη²⁸. "Έχει ύψος 0,11,

διάμετρο 0,18 μ. και χρονολογείται στό μέσα του 6ου αϊ. π. Χ. (Π ι ν. 107 α).

2. 'Υδρία, ύψ. 0,22 μ., των μέσων του 6ου αϊ. π. Χ. Είναι διακοσμημένη μόνο στή μία όψη, μέ κύριο διακοσμητικό μοτίβο μία σειρά άσπιδιών μέσα σέ μετόπη. Τά άσπίδια χωρίζονται μεταξύ τους μέ κάθετες γραμμές ιώδους χρώματος και διακόπτονται στό κέντρο τους από μία σειρά ένωμένων κυκλίσκων, οί όποιοι έχουν μελανού χρώματος κουκίδα στό έσωτερικό τους (Π ι ν. 107 β).

3. Σφαιρικός κορινθιακός άρύβαλλος μέ παράσταση σφίγγας. "Έχει ύψος 0,055 μ. και χρονολογείται στό β' τέταρτο του 6ου αϊ. π. Χ.

4. Δίωτη σφαιρική πυξίδα μέ πώμα, ή όποια έχει ύψος (μέ τό πώμα) 0,14 μ. Διακοσμείται μέ δύο παχιές ταινίες μελανού χρώματος και μέ ζώνες από κάθετες λεπτές γραμμές. Χρονολογείται πιθανόν στό τέλος του 7ου ή τίς αρχές του 6ου αϊ. π. Χ. (Π ι ν. 107 γ).

5. Δίωτος μελαμβαφής σκύφος μέ έλαφρά ύπερυψωμένες λαβές, ύψ. 0,075 μ.

6. Δίωτος μελαμβαφής σκύφος μέ όριζόντιες λαβές, ύψ. 0,084 μ.

7. Δίωτος μελαμβαφής σκύφος μέ έλαφρά ύπερυψωμένες λαβές, ύψ. 0,055 μ.

Χρονολογούνται και οί τρεις στό τέλος του 5ου αϊ. π. Χ.²⁹

8. Μόνωτο μελαμβαφές σκυφίδιο, ύψ. 0,042 μ.

9. Δίωτο μελαμβαφές σκυφίδιο, ύψ. 0,04.

Χρονολογούνται και τά δύο στό τέλος του 5ου αϊ. π. Χ.³⁰.

Κρήνη Φαρσάλων

Δύο ένεπίγραφες επιτύμβιες στήλες μεταφέρθηκαν στην 'Αρχαιολογική Συλλογή Φαρσάλων από τήν κοινότητα Κρήνης (πρώην Δρίσκοι) Φαρσάλων. Βρέθηκαν στίς νότιες παρυφές του οικισμού κατά τή διάνοιξη τάφρου ύδρευσης, κατά τήν όποια άποκαλύφτηκε τμήμα νεκροταφείου πού άνήκει σέ άγνωστο αρχαίο οικισμό. 'Ο οικισμός αυτός ήταν πιθανό σέ χαμηλό ύψωμα στίς βόρειες παρυφές του χωριού, όπου βρίσκονται άφθονα έπιφανειακά όστρακα ρωμαϊκών και έλληνιστικών χρόνων.

'Η μία από τίς στήλες είναι σπασμένη σέ δύο συνανήκοντα τεμάχια και είναι άποκεκρουμένη στην έπίστεψη της (Π ι ν. 108 α). "Έχει ύψος 1,35, πλάτος 0,52 και πάχος 0,12 μ. Στο έπάνω μέρος τής στήλης τό γνωστό θέμα του έφιππου νέου. Στην πρόσθια έπιφάνεια φέρει τήν άκόλουθη έπιγραφή:

ΤΗΝ ΠΟΛΥΔΑΚΡΥΤΟΝ
ΣΤΗΛΑΗΝ ΙΑΕ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΕΠΑΥΤΗ ΠΑΙΔΑΝ ΕΠΙΚΗΤΗΤΟΝ
ΜΗΤΡΙ ΛΙΠΟΝΤΑ ΓΟΟΥΣ Ο
ΚΤΩ ΚΑΙ ΔΕΚΑΕΤΗΣ ΓΑΡ

26. Ν. Γεωργιάδου, Θεσσαλία, σ. 144 και F. Stählin, Das Hellenische Thessalien, σ. 50.

27. Τό νεκροταφείο πιθανόν άνήκει στην αρχαία πόλη Εδρυμεναί. Βλ. σχετικά Ν. Γεωργιάδου, ό.π., σ. 146 και F. Stählin, ό.π., σ. 45.

28. Γιά τό θέμα τής άλεκτορομαχίας βλ. Ph. Bruneau, Le motif des coqs affrontés dans l'imagerie antique, BCH 89 (1956), σ. 90.

29. Excavations at Olynthus, XIII, σ. 303, πίν. 196, 560, και Athenian Agora, XII, σ. 84-85, πίν. 16, 340.

30. Athenian Agora, ό.π., σ. 107-8, πίν. 25, 567.

ΕΝ ΑΝΔΡΑΣΙ ΒΡΑΧΥ ΤΙ ΛΑΜ
ΨΑΣ ΤΟ ΠΛΕΙΟΝ ΕΝ ΦΘΙΜΕ
ΝΟΙΣ ΚΕΙΜΑΙ ΥΠΟΧΘΟΝΙΟΣ
ΕΥΝΟΥΣ ΓΑΡ ΓΕΓΟΝΩΣ ΤΟΥ
ΜΩ ΠΑΤΡΙ ΤΩ ΧΑΡΟΠΣΙΝΩ
ΚΑΤΑ ΠΟΔΑΣ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΜΟΙΡΑΝ ΕΠΕΙΡΓΑΣΑΜΗΝ
ΕΣΤΗΣΕΝ ΤΟΔΕ ΣΗΜΑ ΥΠΕΡ
ΜΝΗΜΗΣ ΦΙΛΟΤΕΚΝΟΥ ΜΗ
ΤΗΡ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΘΛΙΨΙΝ
ΕΧΟΥΣ 4 ΤΕΚΝΟΥ

Ἡ ἐπιγραφή *ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ* ὑπάρχει ἐπίσης καί στό σῶμα τοῦ ἀλόγου. Ἀπό τό σχῆμα τῶν γραμμάτων χρονολογεῖται στό α' μισό τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Ἡ δεύτερη στήλη ἔχει ἀρκετές ἀποκρούσεις καί σώθηκε μέ τίς ἐξῆς διαστάσεις: ὕψος 0,71, πλάτος 0,46 καί πάχος 0,06 μ. Στό πάνω μέρος τῆς πρόσθιας ἐπιφάνειας φέρει τήν ἀκόλουθη ἀποσπασματική ἐπιγραφή:

ΟΥΧ ΕΤΩΝ ΚΔ ΕΠ -----
ΑΝΘΟΣ ΕΦΕCΙΑ ΤΗΙ -----
ΒΙΩ ΕΚ ΠΑΡΘΕΝΕΙΑC Κ -----
ΘΟΥCΗ ΘΥΓΑΤΡΙ Ε[Π] -----

Ἀπό τό σχῆμα τῶν γραμμάτων χρονολογεῖται στόν 3ο μ.Χ. αἰ.

Ἀπό τήν κοινότητα Κρήνης μεταφέρθηκε στήν Ἀρχαιολογική Συλλογή Φαρσάλων καί μιά γνωστή ἀπό παλιά ἐνεπίγραφη στήλη³¹.

Λάρισα

Ἀπό τήν περιοχή «Ἐξί Δρόμοι» μεταφέρθηκε στό Μουσεῖο Λαρίσης κυβόλιθος λευκόφαιου μαρμάρου, διαστ. 0,35 × 0,60 × 0,34 μ., μέ ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή στή μιᾷ ἐπιφάνειά του:

Ε[τ]ρυς δ[ε]κάτου] ἐνάτου Μ -----
μηνός Ἑρμαίου ταμ[ι]εύ[ον]τος τῆς πόλ[εως] ---- [ἀπε]
οντος τ[οῦ] Πανσανίου. Φηλ ----- [ἀπε]
λευθερωθείσης ὑπὸ Πολεῖτα [τ]ρῶ Γλ -----
Βακχάνου κατὰ τὸν νόμον ἔδωκε τῇ π[ρ]βλ[η] ἰδ[ε]νάρια ΚΒC} --
Στρατηγούντος Ξενοδόκου. μηνός -----
Ἀ[ρ]ρίου, ταμειόντος Πανσανίου, τοῦ Ἱπάρχου ---- [ἀπε]
Ἑρμ[ι]ν[ι]στράτου ----- ἀπελευ[θε]ρώμενος ----- [ἀπελευ]
θερωθέντι ὑπὸ ----- Σ[τ] τοῦ Πανσανίου] Α -----
ρίου ----- κατὰ τὸν νόμον δειν[άρ]ια ΚΒC] -----
Ἑτους ----- Σεβαστῆ]ου} ----- Στρατηγὸ]ς Α -----
----- οἱ ἀπελευθερωθέντες ἐπ' αὐτοῦ -----
Μας --- κραιῖγο --- Ἀνθε --- φόρος ὁ ἀπελευθερ[ω]θείς ὑπὸ
Α ----- κατὰ τὸν] νόμον [δεινάρ]ια ΚΒC] -----
----- ΛΟ -----

Ἀπό τὸν κάτοικο Λάρισας Ἀθ. Βουζικά παραδόθηκε στό Μουσεῖο Λαρίσης τό πάνω τμήμα ἐνεπίγραφης ἐπι-

τύμβιας στήλης μέ ἀνάγλυφη παράσταση ἑφιππου ἄνδρα. Ἔχει διαστάσεις 0,68 × 0,52 × 0,13 μ. καί χρονολογεῖται στοὺς ὀψιμοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἡ ἐξῆς:

ΑΡΑΜΟ ΕΥΠΟΡΟΝ
ΤΟΝ ΕΔΙΟΝ ΑΝ
ΔΡΑ ΕΚ ΤΩΝ ΕΑΥΤΗΣ ΜΝΕΙ
Α]C ΧΑΡΙΝ ΗΡΩC ΧΡΗΣΤΕ ΧΕ[ΡΕ]

Κατά τὴ διάνοιξη μεγάλου ἀγωγοῦ καυσίμων μέσα στό στρατόπεδο τῆς 1ης Στρατιάς Λαρίσης, βρέθηκε σέ βάθος 0,75 μ. ἀρχαῖος κιβωτιόσχημος τάφος, ὁ ὁποῖος καταστράφηκε σχεδόν πλήρως. Τά τοιχώματά του ἀποτελοῦνταν ἀπό παχιές μαρμάρινες πλάκες, πάχ. περίπου 0,18 μ. Οἱ ἐσωτερικὲς διαστάσεις του ἦταν περίπου: μήκος 1,95, πλάτος 0,50 καί ὕψος 0,65 μ. Μέσα στόν τάφο βρέθηκε λεκανίδα μέ πῶμα, ἡ ὁποία ἔχει ὕψος 0,13 μ. καί χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.³².

Κραννῶν Λαρίσης

Ἀπό τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο Κραννῶνος προέρχεται ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ λευκόφαιου μάρμαρο (Πί ν. 108 β)· βρέθηκε στή θέση Σαρμανίτσα στόν ἀγρό τῆς Καλλ. Ρετζέπη. Εἶναι ἀποκεκρουμένη στό κάτω καί πάνω μέρος τῆς καί ἔχει ὕψος 0,49, πλάτος 0,44 καί πάχος 0,04 μ. Στό μέσο τῆς πρόσθιας ἐπιφάνειας ἔχει τήν ἐπιγραφή:

ΣΤΡΑΤΟΚΛΕΙC ΑΣΑΝΔΡΟC
ΝΙΚΟΠΟΛΙC ΑΡΧΕΙΟΠΟΛΛΙΑ
ΕΡΜΑΟ ΧΘΟΝΙΟΥ

Ἀπό τό σχῆμα τῶν γραμμάτων χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Στόν ἴδιο ἀγρό ἐντοπίστηκε κατὰ τήν ἄρση παιδική ταφή σέ πώρινη σαρκοφάγο, διαστ.: μήκος 0,88, πλάτος 0,35, καί ὕψος 0,58 μ. Ὁ σκελετός βρέθηκε σέ εὐθυρητη κατάσταση καί εἶχε τό κεφάλι πρός Α. Κοντά στό κεφάλι βρέθηκε πήλινος καλαθίσκος καί πήλινο εἰδῶλιο κορασίδας μέ ἔντονο λευκὸ χρῶμα.

Καρδίτσα

Ἀπό τό πρωτοδικεῖο τῆς Καρδίτσας παραδόθηκαν στό Μουσεῖο Λαρίσης τὰ πειστήρια παλιῶν ὑποθέσεων ἀρχαιοκαπηλείας. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ περισσότερα ἦταν ἐντελῶς σύγχρονα ἀντικείμενα ἢ ἀπομιμήσεις ἀρχαίων ἀντικειμένων. Ἀπὸ τὰ γνήσια ξεχωρίζουν μερικές χάλκινες πόρπες καί χάλκινα περιάπτα πού σχετίζονται μέ παλιές ὑποθέσεις ἀρχαιοκαπηλείας στό ἱερὸ τῆς Ἰωνίας Ἀθηνᾶς στή Φίλια Καρδίτσας³³, καθὼς καί ἱκανὸς ἀριθμὸς πήλινων εἰδωλίων καί ἀγγειδίων ἀπὸ ἀποθέτη ἱεροῦ. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς σχετικῆς δικογραφίας στάθηκε δυνατὸς ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ ἀποθέτη. Βρίσκεται στὰ νοτιοανατολικά τῆς κοινοτικῆς περιφέρειας τοῦ Καρποχωρίου, στή θέση Κα-

31. W. Peek, Griechische Vers-Inschriften aus Thessalien, Heidelberg 1974, σ. 7, 4.

32. Excavations at Olynthus, XIII, σ. 321, πίν. 206, 632.

33. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 244.

λύβια. Τά ἀγγείδια τοῦ ἀποθέτη εἶναι οἰνοχοῖσκες, ὑδρίσκες καὶ κρατηρίσκοι. Τά εἰδῶλια εἶναι κυρίως γυναικεῖες προτομές (Π ι ν. 107 δ), καθισμένες γυναικεῖες μορφές, ὀρθιες καὶ ξαπλωμένες ἀνδρικές μορφές. Ἐλάχιστα εἶναι τὰ πῆλινα εἰδῶλια ζώων καὶ ἱππέων. Τά εὐρήματα ἀπὸ τὸν ἀποθέτη αὐτὸ σχετίζονται μὲ ἀνάλογα εὐρήματα ἀποθετῶν σὲ ἀγροτικά ἱερά τῆς περιοχῆς Φαρσάλων³⁴ καὶ εἶναι πιθανὸ ὁ ἀποθέτης νὰ ἀνῆκε σὲ ἓνα τοπικὸ ἀγροτικὸ ἱερό τῆς Δήμητρας.

Ἁγίος Γεώργιος Λαρίσης

Ἀπὸ τὴν κοινότητα Ἀγίου Γεωργίου μεταφέρθηκαν στὴν ἀρχαιολογικὴ συλλογὴ Φαρσάλων τέσσερις ἐνεπίγραφες ἐπιτύμβιες τράπεζες. Οἱ δύο ἀπ' αὐτές, οἱ ὁποῖες εἶχαν καὶ ἀνάγλυφη παράσταση, βρίσκονταν στὸ προαύλιο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ ἦταν γνωστές ἀπὸ παλιά³⁵. Οἱ ἄλλες δύο εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ σὲ παλιὸ σπῆτι πού εἶχε κατεδαφιστεῖ. Καὶ οἱ τέσσερις τράπεζες ἀνήκουν στὸν ἴδιο τύπο ἐπιτύμβιου μνημείου μὲ ἐλάχιστες μεταξὺ τους παραλλαγές. Εἶναι κύβοι μὲ πυραμιδοειδῆ πάνω ἀπόληξη, στὴν κορυφῇ τῆς ὁποίας ὑπάρχει στρογγυλὴ ἐκβάθυνση γιὰ τὴν τοποθέτηση πιθανόν κάποιου ἀντικειμένου σχετικῶς μὲ τὴ λατρεία τοῦ νεκροῦ.

Ἀπὸ τίς τράπεζες ἡ μία ἔχει ὕψος 0,69 καὶ πλάτος 0,52 μ. καὶ στὴ μία ἐπιφάνειά της τὴν ἐπιγραφὴ: ΣΙΜΥΑΙ[Α]. Ἡ ἄλλη ἔχει ὕψος 0,72 καὶ πλάτος 0,50 μ. καὶ στὴ μία ἐπιφάνειά της τὴν ἐπιγραφὴ: Α[Χ]ΙΛΙΟΣ. Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων χρονολογοῦνται καὶ οἱ δύο στίς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Σ. ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ

Ἄτραξ

Πολλές ἐνεπίγραφες στήλες, κυρίως ἐπιτύμβιες, βρέθηκαν καὶ κατὰ τὸ 1975 στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τοῦ Ἄτραγος. Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτές ἐπισημάνθηκαν ἀπὸ τοὺς κ. Bruno Helly καὶ Christof Wolters, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τοπογραφικῶν τῶν ἐρευνῶν στὸν Ἄτραγα, καὶ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴ θέση Μαντριά, στὰ δυτικὰ τοῦ κυρίως ἀρχαιολογικοῦ χώρου (θέση Καστριὰ ἢ Μύτικας), ἀλλὰ μερικές βρέθηκαν καὶ μέσα στὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Κυρίως ἀποκαλύφθηκαν ἐξαιτίας τῶν διάφορων γεωργικῶν ἐργασιῶν τῶν τελευταίων ἐτῶν. Οἱ περισσότερες μεταφέρθηκαν στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Τρικάλων καὶ ὀρισμένες στὸ Μουσεῖο Λαρίσης.

Ἀπὸ τὴν περιοχὴ πρὸς Β. τοῦ Πηνειοῦ καὶ τῆς θέσης τοῦ ἀρχαίου Ἄτραγος προέρχονται οἱ ἐξῆς στήλες:

1. Μεγάλῃ ἀκέραιῃ³⁶ στήλῃ ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 1,89, πλ. 0,49 καὶ πᾶχ. 0,16 μ. (Π ι ν. 109 α), μὲ ἀνάγλυφη ἄκανθα στὸ ἐπικράνο καὶ ἐπιγραφὴ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπικράνο:

ΦΥΛΑΚΙΔΑΣ

ΙΠΠΟΚΡΑΤΕΙΟΣ

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ δύο ἀσπίδια. Χρονολογεῖται στὸν 3ο αἰ. π.Χ.

2. Μικρὴ ἀκέραιῃ στήλῃ ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0,90, πλ. 0,31 καὶ πᾶχ. 0,15 μ., μὲ τοξοειδῆ πάνω ἀπόληξη καὶ ἀλάξεντο τὸ κατώτερο τμήμα της γιὰ τὴ στερέωσή της (Π ι ν. 109 β). Ἐπιγραφὴ:

ΑΒΡΥΛΛΑ

Χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου πρὸς ἀρχές 3ου αἰ. π.Χ. Βρέθηκαν στὸν ἀγρὸ τοῦ Χαρίλ. Ἡλ. Ζώτου, κατοικοῦ Ζάρκου.

3. Μικρὴ στήλῃ ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0,76, πλ. 0,33 καὶ πᾶχ. 0,12 μ., μὲ τοξοειδῆ πάνω ἀπόληξη (Π ι ν. 109 γ). Ἐχει ἀπεργη τὴν ἐπιφάνεια, ἐκτός ἀπὸ μίαν ζώνην στὸ ἀνώτερο τμήμα της, πού ἔχει λειανθεῖ καὶ ὅπου εἶναι χαραγμένο τὸ ὄνομα:

ΙΣΑΡΓΥΡΙΣ

Ἰχνη ἐνός *Ο* κάτω ἀπὸ τὸ *Ι* δείχνουν ὅτι ἀρχικά, πιθανόν ἀπὸ λάθος τοῦ χαρακτῆ, εἶχε χαραχτεῖ τὸ ὄνομα Ἰσάργυρος καὶ μετὰ διορθώθηκε Ἰσάργυρις. Τὸ ὄνομα Ἰσάργυρις (ἢ Ἰσαργυρίς), ἀπὸ ὅ,τι εἶναι γνωστό, ἀπαντᾷ ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά σὲ θεσσαλικὴ ἐπιγραφὴ, ἐνῶ μίαν ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴ Λαμία ἀναφέρει Ἰσάργυρον Λέοντος (IG IX₂, 73, στίχ. 9).

Ἡ ἐπιγραφὴ χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Βρέθηκε στὸν ἀγρὸ τοῦ Β. Καραβιλῆ, κατοικοῦ Ζάρκου, στὸν ὁποῖο, καθὼς φαίνεται, ὑπῆρχε τύμβος, ὁ ὁποῖος ἱσοπεδώθηκε ἐν μέρει πρὸ ἐτῶν.

4. Ἀκέραιῃ στήλῃ ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 1,20, πλ. 0,35 καὶ πᾶχ. 0,15 μ., μὲ τοξοειδῆ ἀπόληξη πάνω καὶ ἀκατέργαστο τὸ κατώτατο τμήμα της, γιὰ στερέωση. Ἐπιγραφὴ:

[Θ]ΥΛΑΚΟΣ

Χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

5. Μικρὴ στήλῃ ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0,72, πλ. 0,24 καὶ πᾶχ. 0,16 μ., μὲ τὸ κατώτερο μισὸ τμήμα της ἀπεργὸ γιὰ τὴ στερέωσή της. Τὸ ἀνώτερο μισὸ (ὁρατὸ) τμήμα τῆς στήλης εἶναι ἀδρά ἐργασμένο, ἐνῶ σὲ μίαν λειασμένη ζώνη, στὸ μέσο περιπὺ τοῦ τμήματος αὐτοῦ, ἔχει χαραχτεῖ τὸ ὄνομα:

ΑΣΣΤΟΚΛΕ[ΑΣ]

Χρονολογεῖται στὸν 4ον αἰ. π.Χ.

Οἱ στήλες ἀριθ. 4 καὶ 5 βρέθηκαν στὸν ἀγρὸ Ἰω. Στ. Μαρουκά. Μέσα στὸν ἀγρὸ ἀποκαλύφθηκαν καὶ καταστράφηκαν ἀπὸ γεωργικὲς ἐργασίες τρεῖς τάφοι, κοντὰ σὲ δύο ἀπὸ τοὺς ὁποίους βρέθηκαν ἀνὰ μία οἱ δύο στήλες.

34. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 254, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 143 καὶ Ἀλεξάνδρας Δάφρα - Νικονάνου, Θεσσαλικά ἱερά Δήμητρας καὶ κοροπλάστικα ἀναθήματα, Βόλος 1973, σ. 22.

35. IG IX₂, 466, 467.

36. Ἐχει ἓνα ἀπολείψιμα στὸ πάνω τμήμα της, τὸ ὁποῖο βρέθηκε καὶ συμπληρώνει τὴ στήλη.

Σημειώνεται ἐδῶ ὅτι στίς παρυφές τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου, κοντά στοὺς ἀγρούς Καραβιλῆ καὶ Μαρουκά, παρατηρήθηκαν ἀρχιτεκτονικά μέλη πού προέρχονται ἀπὸ ἀρχαῖο οἰκοδόμημα (ἱερό;).

Στὰ νότια τοῦ Πηνειοῦ, περίπου 600 μ. νότια τοῦ χωριοῦ Πηνειάς καὶ περίπου 1.000 μ. δυτικά τοῦ ἀρχαίου Ἀτραγος (θέση Μύτικας) βρέθηκαν οἱ στήλες:

6. Ἀκέραιη στήλη ἀπὸ λευκόφαιο μάρμαρο μέ λευκές φλεβώσεις, ὕψ. 0,83, πλ. 0,35 καὶ πᾶχ. 0,17 μ. ἔχει τοξοειδῆ πάνω ἀπόληξη, ἀπεργη τὴν ἐπιφάνεια, ἐκτός ἀπὸ μία ζώνη στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς λειασμένη ὅπου εἶναι χαραγμένο τὸ ὄνομα:

ΑΣΣΤΑΡΕΤΑ

Χρονολογεῖται στὸν 3ο αἰ. π.Χ.

7. Στήλη ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, σπασμένη στὸ πάνω δεξιὸ τμήμα τῆς, παρόμοια μέ τὴν προηγούμενη, ὕψ. 0,77, πλ. 0,32 καὶ πᾶχ. 0,15 μ. Ἐπιγραφή:

ΑΞΙΣΤΙΟΥΝ

Χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

8. Ἐλλιπὴς στήλη ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0,70, πλ. 0,34 καὶ πᾶχ. 0,15 μ. ἔχει ἀπεργη ἐπιφάνεια καὶ σὲ λειασμένη ζώνη τὸ ὄνομα:

ΑΓΑΣΙΑΣ

Χρονολογεῖται στὸν 3ο αἰ. π.Χ.

9. Ἀκέραιη στήλη, ὕψ. 0,75, πλ. 0,38 καὶ πᾶχ. 0,16 μ. ἔχει περίπου τριγωνικὴ πάνω ἀπόληξη, ἀπεργη ἐπιφάνεια καὶ λειασμένη ζώνη, ὅπου εἶναι χαραγμένο τὸ ὄνομα:

ΥΒΡΙΔΑΣ

Εἶναι ἀκατέργαστο τὸ κατώτερο τμήμα τῆς στήλης, πού προοριζόταν γιὰ τὴ στερέωσή τῆς. Χρονολογεῖται στὸν 3ο αἰ. π.Χ.

10. Στήλη θραυσμένη σὲ δύο κομμάτια καὶ ἑλλιπὴς στὸ πάνω ἀριστερὸ τμήμα τῆς, συνολ. ὕψ. 0,87 μ., πλ. 0,26 καὶ πᾶχ. 0,10 μ. ἔχει ἀκατέργαστο τὸ κατώτερο μισὸ τμήμα τῆς. Φέρει δυσανάγνωστη ἐπιγραφή:

...ΣΑΣ

11. Μικρὴ ἀκέραιη στήλη ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0,70, πλ. 0,29 καὶ πᾶχ. 0,08 μ., μέ τοξοειδῆ πάνω ἀπόληξη καὶ ἀκατέργαστο τὸ κατώτερο τμήμα τῆς, χωρὶς ἐπιγραφή.

12. Τὸ ἀνώτερο τμήμα στήλης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, σωζ. ὕψ. 0,42, πλ. 0,34 καὶ πᾶχ. 0,10 μ., μέ τοξοειδῆ πάνω ἀπόληξη καὶ ἐπιγραφή:

ΘΕΡΣΟΥΝ

Χρονολογεῖται στὸν 3ο αἰ. π.Χ.

13. Ὀγκώδης στήλη ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, τῆς ὁποίας ἡ μπροστινὴ ἐπιφάνεια εἶχε λαξευτεῖ σὲ δευτέρη χρήση, πιθανόν γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ σὲ κυτήριο μετάλλων. Δὲ σώζεται ἐπιγραφή.

14. Πάνω τμήμα στήλης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, μέ τοξοειδῆ πάνω ἀπόληξη καὶ δουλεμένη ἐπιφάνεια μέ ψιλὸ βελόνι. Σὲ λειασμένη ζώνη τὸ ὄνομα:

ΔΑΜΟΣΘΕΝΕΙΣ

Χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

15. Πάνω τμήμα στήλης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0,37, πλ. 0,32 καὶ πᾶχ. 0,16 μ., μέ ἀπεργη ἐπιφάνεια. Σὲ λειασμένη ζώνη τὸ ὄνομα:

ΤΟΛΟΒΑ

Χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

16. Τμήμα στήλης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0,58, σωζ. πλ. 0,22 καὶ πᾶχ. 0,15 μ., μέ τοξοειδῆ πάνω ἀπόληξη καὶ ἀπεργὸ τὸ κατώτερο τμήμα τῆς. Φέρει τὴν ἐπιγραφή:

[Κ]ΥΝΑΝΑ

Χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

17. Στήλη ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0,75, πλ. 0,30 καὶ πᾶχ. 0,18 μ., μέ ἐπίπεδη πάνω ἀπόληξη καὶ ἀπεργὸ τὸ κατώτερο τμήμα τῆς. Ἐπιγραφή:

ΜΕΙΔΕΙΟΣ

Χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

18. Ἀκέραιη στήλη ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0,73, πλ. 0,35 καὶ πᾶχ. 0,16 μ., μέ τοξοειδῆ πάνω ἀπόληξη καὶ ἀπεργη ἐπιφάνεια. Σὲ λειασμένη ζώνη φέρει τὸ ὄνομα:

ΧΑΛΑΚΙΟΥΝ

19. Στήλη ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, μέ τοξοειδῆ πάνω ἀπόληξη καὶ ἀπεργὸ τὸ κατώτερο τμήμα τῆς. Φέρει τὴν ἐπιγραφή:

ΠΑΡΜΕΝΕΙΑ

Χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

Οἱ στήλες ἀριθ. 6-19 προέρχονται ἀπὸ τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἀτραγος.

Ἐνεπίγραφες στήλες βρέθηκαν καὶ ἀμέσως βόρεια τῆς θέσης Μύτικας, κοντά στὸν Πηνειό, ὅπου ἤδη τὸ 1972 εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν ἐπιγραφολόγο κ. Ρεεκ μεγάλος μαρμαρίνος κυβόλιθος μέ πολὺ φθαρμένη ἐπιγραφὴ μέσα σὲ ἔγκοιλο ὀρθογώνιο. Ἐνεπίγραφες στήλες βρέθηκαν καὶ ἀμέσως ἀνατολικά τῆς βορεινῆς ἀπόληξης τοῦ ὑψώματος Μύτικας. Κοντά στὸ δρόμο, ἀμέσως στὰ νότια τοῦ ἀγροῦ Γ. Ζαρίμπα, εἶχε βρεθεῖ παλιότερα βάση ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο μέ ἐπιγραφὴ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. - - -ΙΤΟΒΙΟΙ, τὴν ὁποία ὁ Γάλλος ἐπιγραφολόγος κ. Bruno Helly ἀνέγνωσε ὡς ΙΙΙ ΤΡΥΤΟΔΙΟΙ. Ἐπίσης μέσα στὸν ἀγρὸ Γ. Ζαρίμπα εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1972 δύο σημαντικές ἀναθηματικές ἐπιγραφές, ἡ μία στήν Ἀγοραία Θέμιδα καὶ ἡ ἄλλη στήν Ἀγοραία Ἀθηνᾶ³⁷. Στὸν ἴδιο ἀγρὸ ἐπισημάνθηκε καὶ ἓνας πολὺ μεγάλος κυβόλιθος ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὁ ὁποῖος στή μιά του πλευρά, πού εἶναι ἐλαφρά κοίλη, φέρει πολὺστιχη ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Τὰ διάφορα εὐρήματα δηλώνουν ὅτι στήν περιοχὴ αὐτὴ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἡ ἀγορὰ τοῦ ἀρχαίου Ἀτραγος, ὅπως παρατηρήθηκε καὶ παλιότερα³⁸.

20. Στὴν ἴδια αὐτὴ περιοχὴ τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς, στὸν ἀγρὸ Γ. Ζαρίμπα, βρέθηκε τὸ 1975 ἀκόμη μία ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ, ναῖσκόσχημη. Εἶναι ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο καὶ σώζεται ἑλλιπὴς ἔχει σωζ. ὕψος 0,47, πλάτος 0,38 καὶ πᾶχος 0,08 μ. Στὴν ταινία κάτω ἀπὸ τὴν ἀετωματικὴ ἐπίστυψη φέρει τὴν ἐπιγραφὴ:

ΑΠΑΣΙ ΜΕΛΟ - - - [ΘΕΟΙΣ]

Στὴν εὐρύτερη περιοχὴ πρὸς Α. τῆς ἀρχαίας πόλης βρέθηκαν ἐπίσης ἐπιτύμβιες στήλες, οἱ ὁποῖες, ὅπως φαίνεται,

37. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 338-339 καὶ ΑΑΑ VII (1974), σ. 273 κ.ε.

38. ΑΔ. 5.π., σ. 339.

προέρχονται από τό ανατολικό νεκροταφείο τοῦ "Ατραγος. Οἱ πιό ἀξιόλογες ἀπό αὐτές εἶναι οἱ ἑξῆς:

21. Ἀκέραιη στήλη ἀπό λευκό μάρμαρο, ὕψ. 0,85, πλ. 0,37 καί πᾶχ. 0,10 μ., μέ τοξοειδή πάνω ἀπόληξη καί ἄπεργο τό κατώτερο τμήμα της. Ἐπιγραφή:

ΕΧΕΛΑΟΣ

ΛΟΚΡΟΣ

ΟΠΟΥΝΤΙΟΣ

Χρονολογεῖται στόν 3ο αἰ. π.Χ.

22. Ἀκέραιη στήλη ἀπό λευκό μάρμαρο, ὕψ. 1,61, πλ. 0,65 καί πᾶχ. 0,16 μ., μέ τοξοειδή πάνω ἀπόληξη καί τό κατώτερο τμήμα της ἄπεργο. Ἐπιγραφή:

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

23. Ἀκέραιη στήλη ἀπό λευκό μάρμαρο, ὕψ. 1,58, πλ. 0,54 καί πᾶχ. 0,16 μ. (Π ἰ ν. 110 α), μέ τοξοειδή πάνω ἀπόληξη καί ἄπεργο τό κατώτερο τμήμα της. Ἐπιγραφή:

ΘΑΥΜΑΣΙΑ

Οἱ στήλες ἀριθ. 22 καί 23 βρέθηκαν ἀνατολικά τοῦ ἀγροῦ Γ. Ζαρίμπα.

24. Ἀκέραιη στήλη, ὕψ. 1,38, πλ. 0,66 καί πᾶχ. 0,16 μ. (Π ἰ ν. 110 β), μέ τοξοειδή πάνω ἀπόληξη καί ἄπεργο τό κατώτερο τμήμα της. Ἐπιγραφή:

ΠΡΟΝΟΣ

Βρέθηκε ἀκόμη ἀνατολικότερα ἀπό τίς προηγούμενες δύο, στούς πρόποδες τῶν ὕψωμάτων, ὅπου βρέθηκε καί παλιότερα πάνω τμήμα στήλης μέ τήν ἐπιγραφή *Κλεόμαχος*³⁹.

25. Στήν ἴδια περιοχή βρέθηκε καί τό κάτω τμήμα στήλης ἀπό λευκό μάρμαρο, σωζ. ὕψ. 1,61, πλ. 0,59 καί πᾶχ. 0,14 μ., ἡ ὁποία φέρει ἐγχάρακτη ἐρμαϊκή στήλη στό κατώτερο τμήμα της. Ἡ στήλη παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί εἶναι ἡ πρώτη αὐτοῦ τοῦ τύπου πού βρίσκεται στόν "Ατραγοῦ ὁ τύπος αὐτός, μέ τήν ἐγχάρακτη ἐρμαϊκή στήλη, εἶναι πολύ κοινός στή Λάρισα καί τήν Κραννῶνα.

Ἡ στήλη ἐπισημάνθηκε ἀπό τόν Ἐπιμελητή κ. Ἄθ. Τζιαφᾶλια, καθώς καί ὁρισμένες ἀπό αὐτές πού περιγράφονται στή συνέχεια.

26. Ἀκέραιη στήλη ἀπό λευκό μάρμαρο, ὕψ. 1,15, πλ. 0,36 καί πᾶχ. 0,17 μ., μέ τοξοειδές ἐπικράνο καί ἄπεργο τό κατώτερο τμήμα της. Δυσδιάκριτη ἐπιγραφή ἀπό δύο στίχους:

ΥΙ ...ΔΙΟΧ

ΙΠΠΟΛΟΧΕΙΑ

27. Θραύσματα ἀπό τό ἀνώτερο τμήμα στήλης ἀπό

λευκό μάρμαρο, σωζ. ὕψ. 0,54, πλ. 0,44, πᾶχ. 0,17 μ., μέ τοξοειδή πάνω ἀπόληξη. Σῴζεται τό ὄνομα:

ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΣ

28. Τό πάνω τμήμα ἐπιτύμβιας στήλης ἀπό λευκό μάρμαρο, σωζ. ὕψ. 0,65, πλ. 0,35 καί πᾶχ. 0,20 μ., μέ τοξοειδή πάνω ἀπόληξη καί ἄδρά δουλεμένη ἐπιφάνεια. Σέ λειασμένη ζώνη ἡ ἐπιγραφή:

ΘΑΥΜΑΣΙΑ

29. Σχεδόν ἀκέραιη στήλη ἀπό λευκό μάρμαρο, ὕψ. 0,60, πλ. 0,25 καί πᾶχ. 0,11 μ., μέ τοξοειδή πάνω ἀπόληξη καί ἄπεργο τό κατώτατο τμήμα της. Φέρει τήν ἐπιγραφή:

ΔΑΜΑΣΤΑΣ

30. Τό πάνω τμήμα στήλης ἀπό λευκόφαιο μάρμαρο, σωζ. ὕψ. 0,48, πλ. 0,35 καί πᾶχ. 0,09 μ., μέ τοξοειδές ἐπικράνο καί τήν ἐπιγραφή:

ΞΕΝΟΚΡΙΤΑ

31. Τμήμα στήλης ἀπό λευκό μάρμαρο, σωζ. ὕψ. 0,45, σωζ. πλ. 0,24 καί πᾶχ. 0,16 μ. Σῴζει τήν ἀρχή ὀνόματος *ΕΥΔ...*

32-33. Βρέθηκαν ἐπίσης ἀκόμη μία στήλη ἀπό τέσσερα συνανήκοντα κομμάτια, ἡ ὁποία φέρει πολύ φθαρμένη ἐπιγραφή, καί μία ἄλλη στήλη ἀκέραιη, χωρίς ἐπιγραφή.

Ἐκτός ἀπό τίς ἀναθηματικές στήλες πού ἀναφέρονται πιό πάνω, βρέθηκαν στόν ἀρχαιολογικό χῶρο τοῦ "Ατραγος καί ἄλλες μικρές ἀναθηματικές στήλες ἡ θραύσματα ἀναθηματικῶν στηλῶν.

34. Μικρή, ναῖσκόσχημη στήλη, ἀπό λευκό μάρμαρο, ὕψ. (χωρίς τό ἐμβολο) 0,41, πλ. 0,38 καί πᾶχ. 0,07 μ. (Π ἰ ν. 110 γ). Λεῖπει τό ἀνώτερο τμήμα τῆς ἀετωματικῆς ἐπίστεψῆς της. Κάτω ἀπό τήν ἐπίστεψη φέρει δυσδιάκριτη ἐπιγραφή:

ΣΕΙΣ ΤΙΠΗ -----Ν ----ΕΝ

Οἱ ἐπιτύμβιες στήλες πού περιγράφτηκαν πιό πάνω μεταφέρθηκαν μέ φροντίδα τοῦ Ἐπιμελητῆ κ. Τζιαφᾶλια στήν Ἀρχαιολογική Συλλογή Τρικάλων καί ὁρισμένες μικρές ἀναθηματικές στήλες στό Μουσεῖο Λαρίσης.

35. Τέλος, σημειώνεται ὅτι ἀκόμη μία ἀναθηματική στήλη, ἀπό τόν ἀρχαιολογικό χῶρο τοῦ "Ατραγος, παραδόθηκε στό Μουσεῖο Λαρίσης ἀπό τόν ὁδηγό ταξί κ. Κων. Χουλιάρα, ὁ ὁποῖος ὑπέδειξε στήν Ἐφορεία καί ὁρισμένες ἀπό τίς ἐπιτύμβιες στήλες πού περιγράφηκαν προηγουμένως. Ἡ στήλη εἶναι ναῖσκόσχημη, ὕψ. 0,54, πλ. 0,37 καί πᾶχ. 0,11 μ. καί φέρει στό κατώτερο τμήμα της δυσδιάκριτη ἐπιγραφή.

ΚΩΝΣΤ. Ι. ΓΑΛΛΗΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΛΑΡΙΣΗΣ

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ¹

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Μονή Ρουσσάνου²

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες στερέωσης της μονής, που άρχισαν το 1974. Έγινε στερέωση ολόκληρης της βόρειας πλευράς της μονής, που ο κίνδυνος κατάρρευσης της ήταν μεγάλος. Οι φθορές των τοίχων ιδιαίτερα της βόρειας πλευράς ήταν τεράστιες κυρίως στο ισόγειο (Π ι ν. 111 α). Οι τοίχοι έχουν πάχος 0,60-0,65 μ. και είναι φτιαγμένοι, εκτός από τον επάνω όροφο, με λιθοδομή και συνδετικό υλικό τή λάσπη. Το πάχος αυτό του τοίχου της βόρειας πλευράς στα περισσότερα σημεία είχε μειωθεί στα 0,10 μ., και οι ξυλοδεσιές είχαν σαπίσει. Ολόκληρη ή βόρεια πλευρά της μονής στεκόταν σάν από θαύμα κυρίως δέ το ισόγειο.

Μετά από την αποτύπωση ολόκληρου του μοναστηριού, καθώς και τη στήριξη εσωτερικά της στέγης και των πατωμάτων του με ξύλινα υποστυλώματα, προχωρήσαμε στη στερέωση του ισόγειου. Σε πολλά σημεία αναγκαστήκαμε να ανακατασκευάσουμε τμήματα του τοίχου, με δσες από τις πέτρες ήταν κατάλληλες και στα υπόλοιπα έγινε στερέωση και συντήρηση. Πάντως η παλιά μορφή της πλευράς αυτής διατηρήθηκε.

Οι εργασίες που εκτελούνται στη μονή Ρουσσάνου είναι πολύ επικίνδυνες, γιατί το μοναστήρι είναι χτισμένο πάνω σε βράχο, ύψ. περίπου 60 μ. Η μονή καταλαμβάνει ολόκληρο το έμβασμόν της επιφάνειας του βράχου και δέν υπάρχει σημείο, εξωτερικά βέβαια, για να πατήσουν οι εργατοτεχνίτες (Π ι ν. 111 β). Για το λόγο αυτό πάρα πολλές φορές οι εργαζόμενοι πατούσαν σε εξέδρα που βρισκόταν στο κενό και δεμένοι με σχοινιά κατόρθωσαν να επιτύχουν αυτόν το μεγάλο άθλο. Η λύση των εξωτερικών ικριωμάτων, ύψ. 60 μ., κρίθηκε ασύμφορη οικονομικά αλλά και επειδή για ορισμένα χρόνια θα έπρεπε να κλείσει ο δρόμος προς τις άλλες μονές, γιατί η μονή Ρουσσάνου βρίσκεται «μετέωρη» ακριβώς πάνω από το δρόμο αυτό.

Μονή Μεταμορφώσεως (Μεγάλο Μετέωρο)³ (Π ι ν. 111 γ)

Πάνω από τη σημερινή είσοδο της μονής και δίπλα ακριβώς από τον πύργο του Βρυζονίου διατηρείται μικρό

δωμάτιο που το 18ο αϊ. ήταν ή είσοδος της ανεμόσκαλας, δίπλα από το οίκημα του θυρωρού. Το οίκημα αυτό δέν υπάρχει, ίσως από τις αρχές του αιώνα, όταν λαξεύτηκε ή σκάλα της σημερινής εισόδου. Ο βράχος του Μεγάλου Μετέωρου στο σημείο αυτό ήταν και είναι επενδυμένος με λιθοδομή, προφανώς για λόγους ομοιομορφίας. Η κατασκευή αυτή, που στηρίζεται σε λάξευμα του βράχου, βρίσκεται ακριβώς πάνω από τη σημερινή είσοδο και επειδή είχαν αρχίσει να ξεκολλούν οι πέτρες υπήρχε κίνδυνος ατυχήματος. Επίσης και το μικρό δωμάτιο είχε ανάγκη συντήρησης και στερέωσης. Οι εργασίες αυτές ήταν πολύ επικίνδυνες γιατί έπρεπε πολλές φορές να κρεμαστούν οι εργαζόμενοι στο κενό ή να δουλέψουν πάνω σε εξέδρα που βρισκόταν στο κενό. Με όλες αυτές τις αντιξοότητες άρχισαν οι απαραίτητες εργασίες που θα τελειώσουν το επόμενο έτος. Μέχρι τώρα έχει στερεωθεί ένα μεγάλο τμήμα του τοίχου καθώς και του μικρού δωματίου αλλά εξαιτίας του χειμώνα οι εργασίες διακόπηκαν.

Μονή Βαρλαάμ⁴

Έγιναν εργασίες μικρής έκτασης για τη στεγανοποίηση τμημάτων των τοίχων του καθολικού, γιατί τα νερά της βροχής προκαλούν φθορές στις τοιχογραφίες.

Μονή Άγίου Στεφάνου⁵

Πραγματοποιήθηκε στερέωση των τόξων της σημερινής βιβλιοθήκης (παλιό σκευοφυλάκιο).

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΑΙΤΣΑΣ

Άγια Τριάδα Σάικας

Με έξοδα της ένορίας και την έποπτεία της Έφορείας έγινε ή ανακατασκευή της στέγης του ναού. Στερεώθηκαν έπισης τμήματα των τοίχων του και διαμορφώθηκε ο γύρω χώρος.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΗΣ

Μονή Άγίου Δημητρίου Στομίου⁶ (Π ι ν. 112 α)

Οι εργασίες που άρχισαν το 1974 και συνεχίστηκαν έφέτος, συνίστανται στη στερέωση των παρεκκλησίων και την έπισκευή των στεγών τους. Η μονή του Άγίου Δημητρίου ή της Παναγίας έχει υποστεί πολλές ζημιές. Σήμερα δέν υπάρχει στέγη στο καθολικό. Οι εργασίες γίνονται με βάση σχετική μελέτη της Διεύθυνσης Άνασθηλώσεως.

Μονή Όλυμπιώτισσας Έλασσόνας

Ανακατασκευάστηκε ή στέγη του πυλώνα της μονής. Επίσης διαμορφώθηκε ο χώρος που βρίσκεται έμπρός από την ανατολική πλευρά του καθολικού.

1. Οι εργασίες της αναστήλωσης και της στερέωσης των μνημείων έγιναν από τα συνεργεία της Έφορείας, έπικεφαλής των οποίων ήταν οι αρχιτεχνίτες Ευθύμιος Άρχοντης και Άργύριος Κεφαλός.

2. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας, ΕΕΒΣ Θ', Άθήνα 1932, σ. 383-415.

3. Ό.π., σ. 394-397.

4. Ό.π., σ. 400 κ.έ.

5. Ό.π.

6. Ό.π., Ε', Άθήνα 1928, σ. 349 κ.έ.

Παναγία Ἀετολόφου (Π ι ν. 112 β)

Ἀρχισαν οἱ ἐργασίες στερέωσης καὶ συντήρησης τοῦ ναοῦ ποῦ βρίσκεται στὴν ἐπαρχία Ἀγιάς. Οἱ ἐργασίες αὐτές εἶναι ἡ διάνοιξη τάφρων σέ ὅλο τὸ μήκος τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καθὼς καὶ τῆς ἀνατολικῆς. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀπομακρύνθηκαν τὰ νερά τῆς βροχῆς ποῦ ἔκαναν ζημιές στὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ. Ἐπίσης ἄρχισε καὶ θὰ συνεχιστεῖ καὶ τὸν ἐπόμενο χρόνο ἡ ἐπισκευὴ τῆς στέγης τοῦ ναοῦ ποῦ εἶναι τεράστια. Τέλος, ἔγιναν καὶ ἐργασίες στερέωσής του ἀλλὰ μικρῆς ἐκτασης γιὰ τὸ χειμῶνας δὲν ἐπέτρεψε τὴ συνέχισή τους.

Ἅγιος Νικόλαος Βαθυρέματος

Συνεχίστηκαν καὶ φέτος οἱ ἐργασίες στερέωσης καὶ ἀποκατάστασης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ποῦ ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες του ἀνάγεται στὸ 18ο αἶ.

Ἀρχοντικό Δημητρίου Σβάρτς στὰ Ἀμπελάκια⁷

Τὸ περίφημο αὐτὸ ἀρχοντικό ἔχει ἀγοραστεῖ ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία καὶ βρίσκεται σὲ κακὴ κατάσταση. Γιὰ τὴν προστασία του ἀπὸ τοὺς κινδύνους κατάρρευσης ἄρχισαν τὸ 1974 ἐργασίες ὑποστυλώσεώς του οἱ ὁποῖες καὶ συνεχίστηκαν καὶ φέτος.

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ**Παναγία Ἀρχοντικὴ στὴ Λαμία**

Στὴ Λαμία καὶ πολὺ κοντὰ στὸ Κάστρο βρίσκεται ὁ μικρὸς ναὸς τῆς Παναγίας Ἀρχοντικῆς. Παλιότερα ἢ Α' Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων εἶχε ἐκτελέσει ἐργασίες στερέωσής του, πλὴν ὅμως μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ δρόμου πρὸς τὸ Κάστρο, ὁ ναὸς ἔπαθε ζημιές ποῦ ἦταν ἀναγκαῖο νὰ ἐπιδιορθωθοῦν. Στερεώθηκαν οἱ τοῖχοι του καὶ ἀνακατασκευάστηκε μερικὰ ἡ στέγη του.

ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ**Ἁγία Τριάδα Καρπενησίου**

Σὲ συνεργασία μὲ τὴ Διεύθυνση Ἀναστηλώσεως ἐκπονήθηκε μελέτη γιὰ τὴν πλακόστρωση τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ, ποῦ βρίσκεται στὴν κεντρικὴ πλατεία τῆς πόλης.

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ**Ἁγία Παρασκευὴ Ἀνάβρας (Π ι ν. 112 γ-113 δ)**

Ὁ τρίκλιτος ναὸς ποῦ χρονολογεῖται στὸ ἔτος ΑΨΙ' (=1710) εἶχε ὑποστῇ μεγάλες ζημιές στὴ στέγη. καθὼς καὶ στοὺς τοίχους τῆς βόρειας, ἀνατολικῆς καὶ νότιας πλευρᾶς. Ἐγινε ἀνακατασκευὴ τῆς στέγης μὲ νέα ξυλεία καὶ νέα κεραμίδια, καθὼς καὶ στερέωση καὶ συντήρηση τῶν δύο πλευρῶν. Γιὰ τὶς τελευταῖες ἐργασίες χρησιμοποι-

ήθηκαν τὰ ἴδια ὕλικά ποῦ ἦταν φτιαγμένοι οἱ τοῖχοι καὶ κατασκευάστηκε κρυφὸ περιμετρικὸ σενάζ, καθὼς καὶ ὑποστυλώματα στὶς γωνίες γιὰ νὰ στηρίζουν τὸ ναό. Ἐπίσης, ἐνισχύθηκαν καὶ τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ στὴ βόρεια καὶ ἀνατολικὴ πλευρὰ του γιὰ τὴν νερὰ τῆς βροχῆς εἶχαν προκαλέσει ζημιές. Γιὰ νὰ μὴν μπαίνουν στὸ ναό τὰ νερά, κυρίως ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ ποῦ τὸ ἔδαφος εἶναι ἐπικλινές, κατασκευάστηκε ἀποχετευτικὴ τάφος ποῦ ἐπιστρώθηκε μὲ ὑδραυλικὴ τσιμεντοκονία καὶ λίθους. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ προφυλάχτηκαν ὅχι μόνο τὰ θεμέλια ἀλλὰ καὶ ὁ βόρειος καὶ ἀνατολικὸς τοῖχος ὅπως καὶ οἱ τοιχογραφίες. Τέλος, ξανακατασκευάστηκε τὸ ὑπόστεγο ποῦ εἶχε καταπέσει καὶ ποῦ βρίσκονταν στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ**ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ****Ἅγιος Νικόλαος Κρήνης**

Συνεχίστηκε ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρηση τῶν βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ, ποῦ εἶχαν ἀποτοιχιστεῖ πέρσι καὶ μεταφερθεῖ στὸ ἐργαστήριό τῆς Ἐφορείας στὸ Βόλο.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΗΣ**Παναγία Πολυδενδρίου (Ἀγιάς)**

Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες στερέωσης καὶ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ποῦ βρίσκονται στὸ ἐργαστήριό συντήρησης τῆς Ἐφορείας στὸ Βόλο.

Μονὴ Ἁγίου Δημητρίου Στομίου

Ἀρχισε ὁ ἐπιτόπιος καθαρισμὸς καὶ ἡ στερέωση τῶν τοιχογραφιῶν τῶν παρεκκλησίων τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς, ποῦ ἀνάγονται στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

Παναγία Βαθυρέματος (Ἀγιάς)⁸

Στὸ ναὸ ποῦ ἔχει ἐπισκευαστεῖ, μετὰ ἀπὸ τὴν καθάραιση τῶν ἀσβεστοκονιαμάτων ἀποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες σὲ δύο στρώματα ποῦ ἀνάγονται στοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνες. Δυστυχῶς ἡ κατάστασή τους δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ. Οἱ ἐργασίες τῆς στερέωσης ποῦ ἄρχισαν φέτος θὰ συνεχιστοῦν καὶ τὸν ἐπόμενο χρόνο.

Ἅγιος Νικόλαος Βαθυρέματος (Ἀγιάς)

Ἀρχισε καὶ θὰ συνεχιστεῖ καὶ κατὰ τὸν ἐπόμενο χρόνο ἡ στερέωση καὶ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 18ου αἶ., ποῦ εἶναι ἐκτεθειμένες στὴ βροχὴ καὶ τὸν ἥλιο, ἐπειδὴ ὁ ναὸς δὲν ἔχει στέγη.

8. Οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν ἔγιναν ἀπὸ τὸ συνεργεῖο τῆς Ἐφορείας μὲ ἐπικεφαλῇ τὴ συντηρήτρια Ἰουλία Ζαχαρίου καὶ μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ πτυχιούχου τῆς Α.Σ.Κ.Τ. καὶ συντηρητῆ Δημητρίου Ζαχαρίου.

7. Ν. Μουτσόπουλου, Τὰ Θεσσαλικά Ἀμπελάκια, Ἐπιθεώρησης Ἡῶς (περίοδος τρίτη) Ἔτος 9ο. Ἀφιέρωμα «Θεσσαλία» 1966, σ. 114 κ.ἑ.

Ἅγιος Νικόλαος Μεταξοχωρίου (Ἁγιάς)

Στό νάρθηκα πού ἀπόμεινε ἀπό τόν παλιό ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου διατηροῦνται τοιχογραφίες, τοῦ 18ου αἰ. πιθανῶς, καλῆς τέχνης. Τό 1975 ἄρχισαν οἱ ἐργασίες στερέωσης.

Ἀρχοντικό Γεωργίου Σβάρτζ στή Ἀμπελάκια

Ἀρχισαν καί θά συνεχιστοῦν καί κατά τόν ἐπόμενο χρόνο ὁ καθαρισμός καί ἡ στερέωση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἀρχοντικοῦ.

ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ**Κλαύσιο**

Στήν κοινότητα αὐτή βρίσκεται, ὡς γνωστό, ψηφιδωτό δάπεδο παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς. Ἐγινε συντήρηση τοῦ δαπέδου, ἐπειδή παρουσιάστηκαν ὀρισμένες φθορές, ἀπό τήν Ἐφορεία μέ συνεργεῖο τοῦ Κ.Σ.Α. μέ ἐπικεφαλῆς τὸν ἀρχιτεχνίτη Χρήστο Σκόρδα.

Μονή Παναγίας Προυσιώτισσας

Ἀπό συνεργεῖο τοῦ Κ.Σ.Α., σέ συνεργασία μέ τήν Ἐφορεία, συντηρήθηκαν οἱ τοιχογραφίες βυζαντινῆς ἐποχῆς πού ἀποκαλύφθηκαν στό καθολικό μετά τήν καθαίρεση τῶν κονιαμάτων.

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ**Ἁγία Παρασκευή Ἀνάβρας**

Ὁ ναός εἶναι κατάγραφος ἀλλά οἱ τοιχογραφίες του βρίσκονται σέ πολύ κακή κατάσταση. Γιά τὸ λόγο αὐτό καί ἀφοῦ εἶχαν προχωρήσει οἱ ἐργασίες τῆς ἀναστήλωσής του, ἔγιναν οἱ ἀπαραίτητες ἐργασίες στερέωσης τῶν τοιχογραφιῶν ἀπό συνεργεῖο τοῦ Κ.Σ.Α.

Ψηφιδωτό δάπεδο στή θέση Παλιά τοῦ Βόλου

Ἀπό ἀρχιτεχνίτη τοῦ Κ.Σ.Α. σέ συνεργασία μέ τήν Ἐφορεία, ἔγινε ὁ καθαρισμός καί ἡ μερική συντήρηση τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου πού βρέθηκε τό 1973 στή θέση αὐτή.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ἐγινε καθαρισμός τοῦ χώρου γύρω ἀπό τὰ μνημεῖα: Πόρτα-Παναγιά Πύλης, βασιλική Ζάρκου, Ἅγιος Παντελεήμων Μελιβοίας, Φρούριο Λαρίσης, Ἅγιος Νικόλαος Βαθυρέματος

ΛΑΖΑΡΟΣ ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ**Προμύριον Πηλίου**

Ναός Κοιμήσεως-Εἰσοδίων Θεοτόκου, μετά παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους (Πί ν. 114 α).

Τρίκλιτος μεταβυζαντινὴ βασιλική μετά ἡμικυκλικῆς ἀψίδος, στενολόκους νάρθηκος καί ὑπερώου, καλυπτομένη διά στέγης ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν. Πρὸς Δ. καί πρὸς Ν. ὑπάρχει ἀνοικτὴ στοά.

Ὁ ναός φέρει κάτωθι ἀσβεστωμάτων τοιχογραφίας ὁρατὰς σποραδικῶς, ὡς π.χ. ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου καί ἐπὶ τοῦ ποδαρικοῦ τοῦ πρώτου ἀπὸ Α. τόξου τῆς νοτίας κίονοστοιχίας. Τοιχογραφίαι ὑπάρχουν καί ἐξωτερικῶς: (α) εἰς τὸ τύμπανον τοῦ δυτικοῦ υπερθύρου, ὅπου εἰκονίζεται ἡ παράστασις τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, (β) εἰς τὸ τύμπανον τοῦ νοτίου υπερθύρου, ἔνθα ἡ παράστασις τῆς Κοιμήσεως μεταξύ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καί τοῦ Ἁγίου Κοσμά τοῦ Μελωδοῦ, (γ) εἰς τὸ τύμπανον τοῦ υπερθύρου τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους, ἔνθα παρίσταται ὁ ἅγιος ἐν προτομῇ.

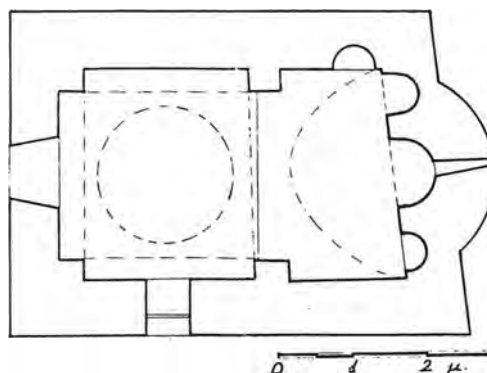
Εἰς τὸ τύμπανον τοῦ νοτίου υπερθύρου, ἔνθα ἡ Κοίμησις, ἐπὶ ἐντειχισμένης ἀναγλύφου πλακός ὑπάρχει ἡ χρονολογία ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ: 1767.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν δύο ἔξεργα λίθινα προσωπεῖα εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον.

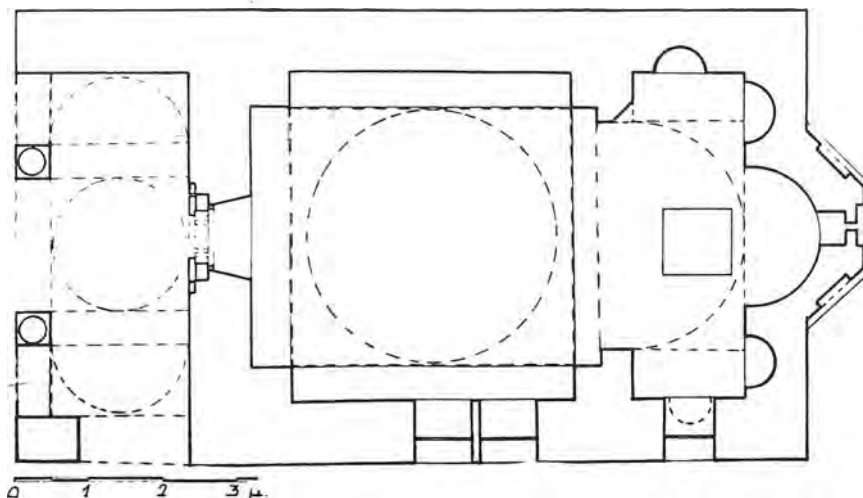
Μεγάλο μέρος ἐκ τοῦ παλαιοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου τοῦ ναοῦ κατεστράφη ἀπὸ πυρκαϊάν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Τὸ διασωθὲν τμήμα μετεφέρθη εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους. Κατεγράφησαν 61 εἰκόνες χρονολογούμεναι περὶ τὸν 19ον αἰ.

Γενέσιον Θεοτόκου εἰς θέσιν Μουδσγες Πλατανιάς

Καθολικὸν κατεστραμμένης μονῆς. Ἐγγεγραμμένος σταυροειδῆς τοῦ συνεπτυγμένου τύπου, μετά τρούλλου. Τὸ ἱερὸν στεγάζεται διά καμάρας (Σ χ ἐ δ. 1). Ἐξωτερικῶς σχηματίζεται εὐρεῖα ἡμικυκλικὴ ἀψίς, ἡ ὁποία καλύπτει τὰς κόγχας τῆς προθέσεως, τοῦ κυρίου καὶ τοῦ δια-

Σχέδ. 1. Προμύριον Πηλίου. Κάτωψις τοῦ ναοῦ τοῦ Γενεσίου Θεοτόκου εἰς Μουδσγες Πλατανιάς.

Σχέδ. 2. Προμήριον Πηλίου. Κάτοπις τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος.

κονικοῦ. Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου διαμορφώνονται δώδεκα τοξωταὶ ἀβαθεῖς κόγχαι, αἱ ὁποῖαι ἐνοῦμεναι ἀνά δύο σχηματίζουν ἐξ ζεύγῃ. Εἰς τὴν λεπτὴν τοιχοποιίαν ἐκάστου ζεύγους ἀνοίγεται ἀνά ἓν τετράγωνον μικρὸν παράθυρον. Μεταξὺ τῶν ζευγῶν καὶ μεταξύ τῶν τόξων ἐκάστου ζεύγους εἶναι ἐντειχισμένον ἀνά ἓν ἐφυσωμένον πινάκιον (Π ἰ ν. 114 β).

Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος, ὡς δηλοῦται εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ὑπερθύρου τῆς δυτικῆς εἰσόδου: *Ἱστορίθι ὁ παρὼν θεῖος καὶ ἱερότατος ναὸς/ τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Μονῆς τὸ Γενέσιον τῆς Ἡπεραγίας/ θεοτόκου) διὰ σηνδρομῆς καὶ κτητόρι Νικηφόρος ἱερομονάχου καὶ στάθης τοῦ Σταμάτι ἐτι 1817 σεπτεμβρίου 28.* Εἰς τὸν νότιον τοῖχον ἄνωθεν παραθύρου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ: *ἡστορίθι ὁ παρὼν διὰ χι(ρός) Σπυρίδων ἀπὸ Ἀργαλαστὴ Ἀπό χόρας Ἀρ/τα 1817.*

Ὑπεράνω τῆς δυτικῆς θύρας σώζεται ἡ χαρακτηριστικὴ τοιχογραφία μετὰ τὸ ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας, δεξιὰ τὸν κτήτορα Νικηφόρον Ἱερομόναχον καὶ ἀριστερὰ τὸν ἕτερον Στάθην Σταμάτην μετὰ τὴν συζυγὸν του Μυγδαλιὰν καὶ ἄνωθεν αὐτῶν τὸν Ἅγιον Σπυρίδωνα, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ἔφερεν ὁ ἀγιογράφος (Π ἰ ν. 114 γ).

Ὁ ναὸς ἔχει ὑποστῆ ρωγμὰς καὶ ἄλλας ζημίας. Συνετάγη πρόγραμμα ἐργασιῶν συντηρήσεως.

Ναὸς Ἁγίας Τριάδος (Π ἰ ν. 115 α)

Ἐγγεγραμμένος, σταυροειδῆς τοῦ συνεπτυγμένου τύπου μετὰ χαμηλὸν τυφλὸν τρούλλον. Ἡ ἀνατολικὴ καμὰρα ἐπιμηκυνομένη στεγάζει τὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ, ἡ ἀψὶς τοῦ ὁποίου διαμορφώνεται ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς, ἡμιεξάγωνος ἐξωτερικῶς. Εἰς ἐκάστην τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν σχηματίζεται ἀνά μία ἀβαθὴς κόγχη, ἥτις προσδίδει πλαστικότητα εἰς τὴν κατασκευὴν. Ὁ πρόναος καλυπτόμενος μετὰ ὁμοιον χαμηλὸν τυφλὸν τρούλλον καὶ δύο τεταρτοσφαίρια ἐκατέρωθεν αὐτοῦ εἶναι ἀνοικτός κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ νοτίαν πλευρὰν (Σ χ ἔ δ. 2). Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ

διαμορφώνεται διὰ δύο κίωνων εἰς τρίλοβον τοξωτὸν ἄνοιγμα μετὰ ἓν τετράγωνον παράθυρον ὑπεράνω τῆς κορυφῆς ἐκάστου τόξου. Ἡ στέγη ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν, εἶναι τετραεδρική. Εἰς ὅλας τὰς τοξωτάς κατασκευάς καὶ εἰς τοὺς θόλους τοῦ κτηρίου ἔχει γίνεαι χρήσις παρολίθων, εἰς δὲ τὴν τοιχοποιίαν πελεκητῶν ἐπιμήκων λίθων. Διπλοὺς λίθινος λοξότμητος κοσμητὴς περιτρέχει τὰς κορυφὰς τῶν τοίχων κάτω ἀπὸ τὰς ἀπολήξεις τῶν στεγῶν.

Ἡ θύρα ἀπὸ τοῦ προνάου εἰς τὸν κυρίως ναὸν σχηματίζεται διὰ μονολίθων λαμπάδων, τὸ δὲ μονόλιθον ὑπερθύρον κοσμεῖται διὰ τοξυλλίων ἀνατολικῆς τέχνης. Εἰς τὸ μέτωπον τοῦ ὑπερθύρου εἶναι λαξευμένος σταυρὸς ἐντὸς κύκλου μετὰ τὴν χρονολογίαν 1797 καὶ εἰς τὰ πλάγια ἀστέρες τοῦ Δαυὶδ.

Κατεγράφησαν τέσσαρες εἰκόνες ἐπὶ τοῦ τέμπλου: 1. Ἡ φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ μετὰ χρονολογίαν *Αωμ* (1840). 2. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, περρωτός, ἀρχῶν 19ου αἰ. 3. Ὁ Σωτὴρ τοῦ κόσμου, ὁμοίως. 4. Ἡ Μήτηρ Θεοῦ μετὰ χρονολογίαν 1875.

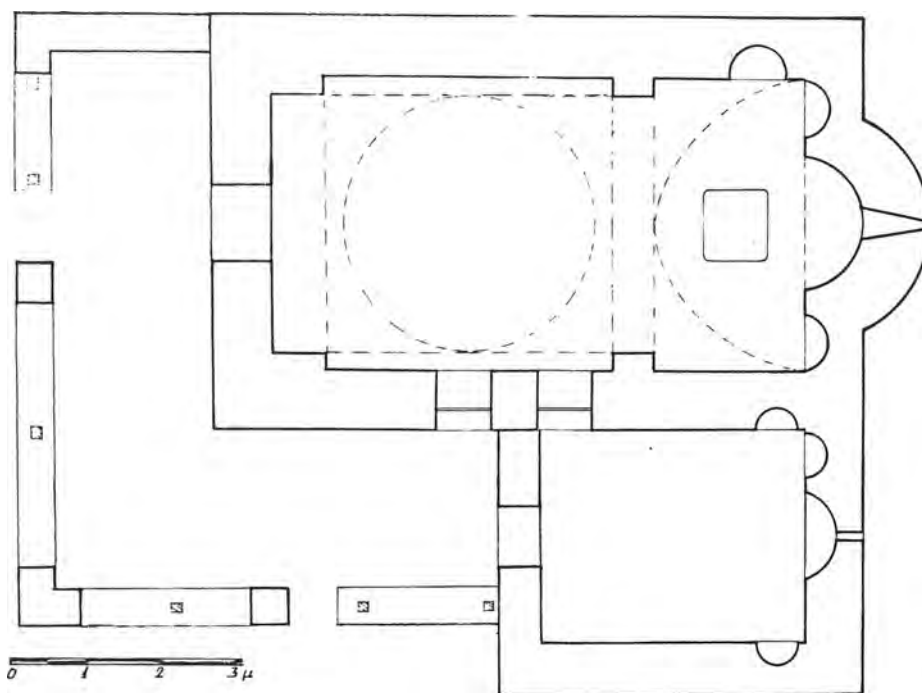
Συνετάγη πρόγραμμα συντηρήσεως.

Ναὸς Ἀγίου Νικολάου μετὰ παρεκκλήσιον τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων

Ὁ ναὸς εἶναι ἐγγεγραμμένος, σταυροειδῆς τοῦ συνεπτυγμένου τύπου, μετὰ τυφλοῦ χαμηλοῦ τρούλλου, καλυπτόμενος μετὰ τετραεδρικήν ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν στέγην (Σ χ ἔ δ. 3).

Ὁ τρούλλος καὶ τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ παρολίθου. Τὸ Ἱερόν στεγάζεται διὰ καμάρας καὶ ἔχει ἡμικυκλικὴν ἀψίδα. Ἡ Ἁγία Τράπεζα εἶναι κτιστή. Νοτίως εἶναι προσκεκολλημένον τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων, στεγαζόμενον διὰ ξυλίνης ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν στέγης. Τὸ παρεκκλήσιον τοῦτο συμφώνως πρὸς ἐπιγραφὴν ἀνεκαινίσθη τὸ 1906.

Ἀνοικτὴ στοὰ περιβάλλει τὴν νοτίαν καὶ δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου.

Σχέδ. 3. Προμύριον Πηλίου. Κάτοπις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου μετὰ τοῦ παρεκκλησίου τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων.

Κατεγράφησαν αἱ ἐξῆς εἰκόνες: 1. Ἡ Παναγία Βρεφοκρατοῦσα. 2. Ὁ Παντοκράτωρ. 3. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ἀρχῶν 19ου αἰ. 4. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος μέ χρονολογίαν 1821.

Εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων κατεγράφησαν τρεῖς εἰκόνες χρονολογούμεναι εἰς τὸν 18ον αἰ. 1. Οἱ Ἀνάργυροι μέ ἀργυρᾶν ἐπένδυσιν. 2. Δίζωνος εἰκὼν. Ἄνω: Ἁγία Τριάς, κάτω: ἡ Δέησις. 3. Σύνθετος παράστασις εἰς διάχωρα: ἡ Βρεφοκρατοῦσα εἰς τὸ μέγιστον τῶν διαχωρῶν καὶ γύρω οἱ Πρόδρομος. Ἅγιος Χυράλμπκος, Ἅγιος Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Ἅγιος Δημήτριος καὶ Ἁγία Παρασκευή.

Ναὸδριον Ἁγίας Σωτήρας

Εἶναι μονόχωρον, διαστ. 4,71×6,07 μ., μέ ξυλινὴν δι-κλινὴν στέγην ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν (Π ἰ ν. 115 β).

Περὶ συνελέγησαν καὶ ἐτακτοποιήθησαν εἰς τὸ προαύ-λιον τοῦ ναυδρίου γλυπτά ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὡς τεμάχια κιονίσκων τέμπλου, ἐπιθήματα, εἰς ἀμφικιονίσκος παρα-θύρου, τεκτονικὸν κιονόκρανον τέμπλου κτλ. Ἐντὸς τοῦ ναυδρίου ὑπάρχει ἀκέραιος κιονίσκος τέμπλου μετὰ συμ-φύτου βάσεως χρησιμοποιούμενος ὡς μανουάλιον.

Σημειοῦται ὅτι πρὸς Β. τοῦ ναῖσκου ὑπάρχουν κτηριακὰ λείψανα ἐξ ἀργολιθοδομῆς μετὰ ἰσχυροῦ συνδετικοῦ κο-νιάματος ἀσβέστου καὶ πορσελάνης. Ταῦτα πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν διὰ νὰ διαπιστωθῇ ἡ ἐποχὴ καὶ ἡ μορφή των,

διότι εἶναι πιθανόν τὰ μαρμάρινα μέλη νὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ κτηρίου τούτου.

Ὁ ναῖσκος τῆς Ἁγίας Σωτήρας ἔχει ὑποστῆ ρωγμὰς καὶ ἄλλας κτηριακὰς ζημίας. Συνετάρχη πρόγραμμα ἐργασιῶν συντηρήσεως.

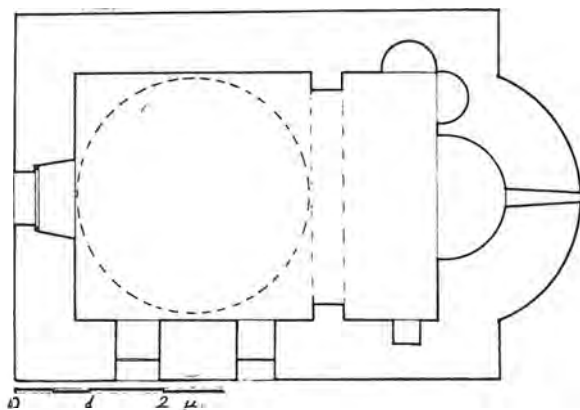
Ἐξωκκλήσιον Ἁγίας Σοφίας εἰς θέσιν Ράντη

Μονόχωρον μετὰ τυφλοῦ τρούλλου, ἡμικυκλικῆς ἀψί-δος καὶ τετραεδρικῆς στέγης ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν. Εἰς ἐπιγραφὴν ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου σημειοῦται ὡς χρονολογία οἰκοδομήσεως τὸ 1807.

Κατεγράφησαν τρεῖς εἰκόνες τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ.: 1. Ἡ Θεοτόκος ἐνθρονος Βρεφοκρατοῦσα. 2. Ὁ Παντοκρά-τωρ. 3. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Ἑτεραί δύο εἰ-κόνες κατεγράφησαν ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ Βήματος: 1. Ἡ Ἁγία Σοφία ὁλόσωμος. 2. Ἡ Πίστις, ἡ Ἑλπίς καὶ ἡ Ἀγάπη καὶ ἡ Θεοτόκος εὐλογοῦσα.

Ἐξωκκλήσιον Ἁγίας Παρασκευῆς εἰς θέσιν Ψανό (Π ἰ ν. 115 γ)

Μονόχωρον ναὸδριον μετὰ τυφλοῦ τρουλλίσκου καὶ ἡμικυκλικῆς ἀψίδος, καλυπτόμενον διὰ τετραεδρικῆς στέ-γης ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν (Σ χ ἑ δ. 4). Τὰ σφαιρικά τρίγωνα καὶ ὁ τρούλλος εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ πωρολί-θων, ἡ λοιπὴ τοιχοποιία εἶναι κοινὴ ἐξ ἀκατεργάστων λί-θων.

Σχέδ. 4. Προμύριον Πηλίου. Κάτωψις του ναού της Ἁγίας Παρασκευῆς.

Ναός Ἀγίων Ἀποστόλων, εἰς θέσιν Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι
(Σ χ ε δ. 5)

Μονόχωρος, ἐπιμήκης, μὲ ἡμικυκλικήν ἀψίδα καὶ ξυλινὴν μετὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν τετραεδρικήν στέγην. Ἀνωθεν τοῦ λιθίνου ὑπερθύρου τῆς πρὸς Ν. εἰσόδου ὑπάρχει τετράγωνος πλάζ, ἐπὶ τῆς ὁποίας καὶ ἐντὸς κύκλου εἰκονίζεται ἰσοσκελὴς σταυρὸς μὲ πολὺ πεπλατυσμένας τὰς κεραίας καὶ ἐγχάρακτος ἐπιγραφὴ: *ΕΝ ΕΤΙ 1821 ΜΑΡΤΙΟΥ 23 ΚΙΡΗΕ ΜΝΗΣΘΕΙΤΗ ΤΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ ΚΕ σιδρομητον Γεωργίου, Ἰωάννου ...* Συνετάγη πρόγραμμα συντηρήσεως.

Μονὴ Ἁγίου Σπυρίδωνος

Εὐρίσκεται εἰς τὴν θέσιν Πλατανιάς. Ἐκ τῶν κελλίων διατηροῦνται μόνον ἡ βόρειος καὶ ἡ δυτικὴ πτέρυξ εἰς δύο ὁρόφους. Ἐκ τῶν λοιπῶν δύο σώζεται ἡ θεμελίωσις, ἀνωθεν τῆς ὁποίας ἐκτίσθη μεταγενεστέρως τράπεζα. Δεξιὰ τῆς εἰσόδου τῆς μονῆς ὑπάρχει ἐντειχισμένη πλάξ μὲ κτητορικὴν ἐπιγραφὴν: *ΑΥΤ(Η) Η ΙΕΡΑ ΜΟ/ΝΗ ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΗΜΩΝ ΣΠ/ΥΡΙΔΩΝΟΣ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟ/ΥΡ-ΓΟΥ ΗΤΙΣ ΥΠΟΚΙΤΑΙ ΕΙΣ/ΤΗΝ ΧΩΡΑΝ ΠΡΟΜΥΡΙ ΑΝΕ/ΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΔΙ ΕΔΙ/ΩΝ ΤΗΣ ΙΕΞΩΔΩΝ ΣΠΟΥΔΗ ΔΕ/ ΚΑΙ ΕΠΙ/ΜΕΛΗΑ ΠΑΝΤΩΝ ΤΩΝ/ ΠΡ/ΟΜΥΡΙΟΤΩΝ | 1834 ΦΕΥΡ 20.*

Τό καθολικόν εἶναι μεταγενέστερον ἄνευ σημασίας.

Ναὸς εἰς θέσιν Λύρη

Παρά τὴν ὥς ἂν θέσιν εὐρίσκονται ἐρείπια βυζαντινοῦ ναοῦ. Ἐκ τῆς τοιχοποιίας του σώζεται ἡ ἡμιεξάγωνος κόγχη τοῦ Ἱεροῦ, ὁ βόρειος τοῖχος εἰς ὕψος 2 μ., ὁ δυτικὸς εἰς ὕψος 3 μ. (Π ι ν. 115 δ) καὶ ὁ νότιος εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ὕψος. Ἡ τοιχοποιία εἶναι κατὰ τὸ ἀμελὲς πλινθοπερίβλητον σύστημα αἱ δὲ πλίνθοι καὶ εἰς τοὺς κατακορύφους ἄρμους εἶναι τοποθετημέναι εἰς ἐπαλλήλους ὀριζοντίας σειράς. Ἐκ τῶν σωζομένων στοιχείων ἐξάγεται ὅτι ὁ ναὸς ἦτο τρίκλιτος βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος. Πολλὰ ἀρχι-

τεκτονικά μαρμάρινα μέλη εὐρίσκονται συγκεντρωμένα εἰς τὸν χώρον τοῦ ναοῦ. Εἰς τὴν μεσαίαν πλευράν τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ σχηματίζεται ἰσοσκελὴς σταυρὸς, αἱ κεραφαὶ τοῦ ὁποίου περιβάλλονται διὰ πλίνθων (Π ι ν. 115 ε). Εἶναι πιθανόν ὅμοιοι σταυροὶ νὰ ὑπάρχουν καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς σωζομένης τοιχοποιίας, ἡ ὁποία σήμερον δέν εἶναι ὁρατὴ καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἑκτασιν λόγῳ τῆς πυκνότητος βλαστήσεως ἡ ὁποία τὴν καλύπτει. Ἀκόμη σημειοῦται ὅτι ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ καθ' ὕψος διαιρεῖται εἰς δύο τμήματα, ἄνω καὶ κάτω, διὰ προεξέχοντος λοξοτμήτου γείσου. Τὰ δύο στοιχεῖα αὐτά, ἥτοι ὁ σταυρὸς καὶ τὸ λοξό-τμητον γεῖσον, ὥς καὶ τὸ σύστημα τῆς τοιχοποιίας, ὁδηγοῦν εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου εἰς τὸν 12ον καὶ 13ον αἰ.

Πρὸ ὀλίγων δεκαετιῶν εἰς τὸν χώρον τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ ἀνηγέρθη ὑπὸ τῶν κατοίκων μονόχωρος ἐκκλησία εἰς τὸ Ἱερόν τῆς ὁποίας ἐνσωματώθη ἡ ἡμιεξάγωνος ἀψὶς τοῦ κατεστραμμένου ναοῦ.

Κατηρτίσθη πρόγραμμα ἐργασιῶν διὰ τὴν ἀποκάλυψιν καὶ συντήρησιν τῶν ἐρειπίων.

Ἀ ν ῆ λ ι ο ν Π η λ ι ο υ

Ναὸς Ἁγίας Τριάδος

Εἶναι ὀρθογώνιος ἐν κατόψει, μὲ δύο κόγχας Ἱεροῦ καὶ προθέσεως ἀνοιγομένης εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Σεγάζεται διὰ ἐνιαίας δικλινοῦς ἐκ πλακῶν στέγης. Ἐσωτερικῶς εἶναι κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ λαϊκοῦ ζωγράφου Παγώνη. Εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς νοτίας εἰσόδου ὑπάρχει ἐπιγραφὴ: *± Ἀνιστορίθη τε/ καὶ ἐκαλοπί/σθη ὁ θεὸς οὗτος/ καὶ πάνσαπτος/ Ναὸς τῆς ἁγίας Τριάδος διὰ συνδρο/μης καὶ κόπον/δημητρίου βαρσαμά./ διὰ δε ἐξόδου καὶ δαπά/νης τοῦ αὐτοῦ...../ οὐπερ καὶ ὄνπερ/κύριος διαφυλάττει/ ἐν ἔτει: 1804 αὐδ δέκεμβρίου 20/χείρ εὐτελεστάτου Πα/ρώ/νι.*

Κατηρτίσθη πρόγραμμα ἐργασιῶν συντηρήσεως.

Ν ε ο χ ῶ ρ ι ο ν Π η λ ι ο υ

Ναὸς Ἁγίου Δημητρίου

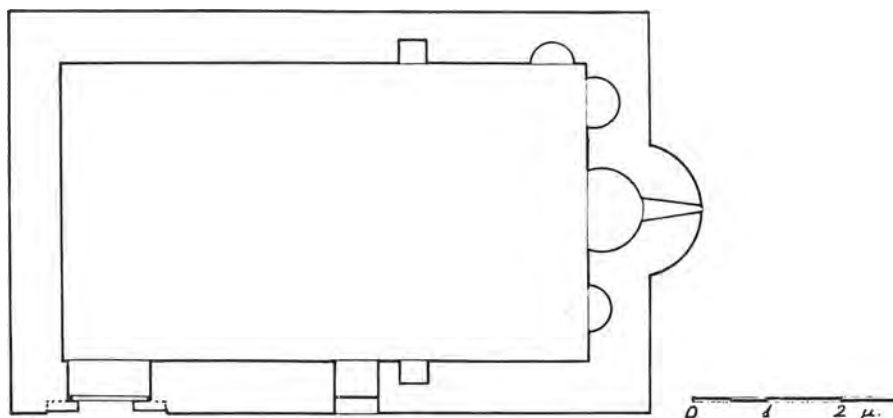
Τρίκλιτος βασιλικὴ μετὰ ἡμικυκλικῆς ἀψίδος καὶ ξυλινῆς στέγης καλυπτομένης διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν. Πρὸς Ν. ὑπάρχει ἀνοικτὴ στοὰ καὶ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος μὲ τοιχογραφίας τοῦ λαϊκοῦ ζωγράφου Παγώνη.

Μονόλιθον ἀνάγλυφον ὑπέρθυρον προερχόμενον ἀπὸ τὴν εἰσόδον τοῦ κατεδαφισθέντος νάρθηκος δηλοῖ τὴν χρονολογίαν ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ: 1768 (Π ι ν. 116 α). Κατὰ μαρτυρίας τῶν κατοίκων, κάτωθεν τοῦ σημερινοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν ψηφιδωτά.

Σ υ κ ῆ Π η λ ι ο υ

Μονὴ Τιμίου Προδρόμου

Ἡ μονή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τυπικὸν δεῖγμα τῆς μοναστηριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατὰ τὸν 18ον αἰ. εἰς τὸ Πήλιον, διατηρεῖ μόνον τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὸ ἡμισυ περίπου

Σχέδ. 5. Προμύριον Πηλίου. Κάτωψις του ναού των Ἀγίων Ἀποστόλων.

τῆς βορείου πτέρυγος τῶν κελλίων. Τό καθολικόν εἶναι τρίχορον ἄθωνιτικοῦ τύπου μετά τρούλλου καί ἀνοικτῆς φερομένης ἐπὶ τόξων στοᾶς.

Ἐκατέρωθεν τῆς πρὸς Δ. εἰσόδου δύο ἀνάγλυφοι πλάκες μαρτυροῦν τὸ ἔτος ἰδρύσεως τοῦ καθολικοῦ. Ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ἐκατέρωθεν δικεφάλου ἁετοῦ:

ΕΤΟΣ 1795/ΔΑΒΥΔ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ

Ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὑπάρχει ἡ σύγχρονος τῆς προηγούμενης ἐπιγραφή:

*ΕΣΤΕΡΕΟΘΙ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΥΟΣ ΚΑΙ/ ΟΙΕΡΑΤΑΤΩΣ
ΝΑΩΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΕΝ/ΔΩΞΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΠΡΟ-
ΔΡΟΜΟΥ ΚΑΙΒΑ/ΠΤΕΙΣΤΟΥ ΙΩΑΝΟΥ ΚΕ ΕΞΩΔΙ-
ΑΣΘΗ ΔΙΑ ΧΙΡΟΣ ΤΟΥ ΑΣΙΟΜΟΙΣΘΩΝ ΕΧΩΝΤΩΝ
ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΤΗ ΚΥΡΙ/ΑΚΟΥ ΨΩΣ ΣΤΕΡΙΩ ΠΑΖΤΕΚΙ
ΚΕ ΗΚΟΔΟΜΙ/ΘΙ ΔΙΑ ΧΟΙΡΩΣ ΤΟΥ ΜΑΣΤΟΡΟΔΗ-
ΜΟΥ ΖΟΥΠΑ/ΝΙΟΤΗ ΕΝΕΤΗ 1795: ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ
26.*

Ἐπὶ τοῦ λιθαναγλύφου υπερθύρου τῆς αὐτῆς εἰσόδου μεταξύ τῶν κεραιῶν σταυροῦ ἀναγινώσκεται:

ΙC-XC

18-39

ΑΠΡΙΛΙΟΥ 17

Ἡ χρονολογία αὕτη ἀναφέρεται προφανῶς εἰς μεταγενεστέραν ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ, σύγχρονοι δὲ πρὸς αὐτὴν ἐπιγραφαὶ μνημονεύουσαι τοὺς δωρητὰς καὶ τοὺς «μαστόρους» ἀναγινώσκονται ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ.

Ἁ γ ι ο ς Γ ε ώ ρ γ ι ο ς Ν η λ ε ί α ς Π η λ ί ο υ

Μονὴ Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν

Ἐχει τὴν τυπικὴν τετράπλευρον μορφήν τῶν μοναστηριακῶν συγκροτημάτων. Εἰς ὅλας τὰς πτέρυγας τῆς μονῆς, πλὴν τῆς βορείου, ἀνοίγονται παράθυρα, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα ἔχουν τὰ πλαίσια τῶν θαλοστασίων εἰς τὸ μέσον τοῦ πάχους τοῦ τοίχου καὶ ἄλλα εἰς τὴν ἐξωτερικὴν παρειάν. Εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται πυλὶς (ἐξ ἐνός θυροφύλλου), εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς ὁποίας ὑπάρχουν ἐγγράκτοι σταυροὶ μέ πεπλατυσμένας κεραίας

ἄνωθεν δικεφάλου ἁετοῦ καὶ μεταξύ τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ. Ἡ ὅλη παράστασις εὐρίσκεται κάτωθεν τῆς χρονολογίας: *ΕΤΟΣ 1859, ΜΑΙΟΥ 20*. Εἰς τὸ μέσον τῆς νοτίας πτέρυγος σχηματίζεται μέ προβόλους τοξωτὸς πυλὼν, εἰς τὸν ὄροφον τοῦ ὁποίου δημιουργεῖται ξυλόστεγος ἐξώστης χρησιμοποιούμενος ὡς κωδωνοστάσιον.

Ἐκ τῶν κελλίων τοῦ ὀρόφου καὶ τῶν πρὸ αὐτῶν ξυλίνων ἀνοικτῶν στοῶν, μέρος τῶν ὁποίων ἐκτίσθη συμφώνως πρὸς ἐπιγραφὴν τὸ 1833 ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου Δανιὴλ Στάμου, διατηροῦνται καλῶς τὰ εὐρισκόμενα εἰς τὴν νοτίαν καὶ ἐν μέρει τὴν δυτικὴν, βορείαν καὶ ἀνατολικὴν πτέρυγα (Π ὶ ν. 116 γ).

Εἰς τὸν ὄροφον τῶν κελλίων ὑπάρχει τράπεζα καὶ ἀρχονταρίκιον μέ ξυλόγλυπτον ὀροφὴν καὶ μουσάντραν.

Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς χρονολογούμενον περὶ τὸ α' τέταρτον τοῦ 18ου αἰ., ἔχει ὑποστῆ ἀλλοιώσεις κατά μεταγενεστέρως ἐπισκευάς. Ἐκ τῶν σωζομένων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων συνάγεται ὅτι ὁ ναὸς ἦτο τοῦ συνεπτυγμένου μονοχώρου σταυροειδοῦς τύπου μετά χαμηλοῦ θόλου. Ἡ κόγχη καὶ ὁ νότιος καὶ δυτικὸς τοίχος εἶναι οἱ ἀρχικοί, φέρουν δὲ τοιχογραφίας ἀναγομένας εἰς τὴν α' οἰκοδομικὴν περίοδον τοῦ ναοῦ. Τὸ τέμπλον εἶναι ξυλόγλυπτον, καλῆς τέχνης, μέ εἰκόνας 18ου αἰ. (Θεοτόκος Ὁδηγήτρια, Παντοκράτωρ, Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος – ἀφιέρωμα τοῦ ἡγουμένου Γαβριήλ Ἰωάσαφ – Ἁγιοὶ Πάντες). Εἰς τὸν πρόναον εὐρίσκονται ἀνηρτημέναι δύο εἰκόνες ± 16ου αἰ: 1. Παναγία ἡ Ὁδηγήτρια, ὁρατῶν διαστάσεων 0,83×0,48 μ. καὶ 2. Ὁ Σωτὴρ τοῦ Κόσμου, ὁμοίων διαστάσεων. Συνετάγη πρόγραμμα συντηρήσεως.

Βυζαντινὸς ναὸς εἰς θέσιν Νῆες Σούρπης

Παρά τὴν ἐθνικὴν ὁδὸν Λαμίας-Βόλου καὶ εἰς ἀπόστασιν 20 περίπου χλμ. ἀπὸ τοῦ Ἀλμυροῦ εὐρίσκεται τὸ χωρίον Σούρπη.

Εἰς ἓναν τῶν ὑπερκειμένων λόφων εὐρίσκονται ἐρείπια βυζαντινῆς μονῆς, γνωστῆς ὡς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος.

Τὴν μονὴν ἀναφέρει εἰς ἀνέκδοτον χειρόγραφον περὶ τῶν μνημείων Θεσσαλίας ὁ Ν. Γιαννόπουλος, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὸν ναὸν ὡς βασιλικὴν μὲ ἐνσωματωμένον σύγχρονον παρεκκλήσιον εἰς τὴν νοτίαν πλευράν. Λεπτομερὴς καθαρισμός τῶν ἐρειπίων ἀπεκάλυψε πληρέστερον τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ καὶ ἀπέδωκε στοιχεῖα τὰ ὅποια βοηθοῦν εἰς τὴν καλυτέραν μελέτην καὶ ὀρθοτέραν κατάταξιν τοῦ μνημείου.

Οὕτως ἀπεδείχθη ὅτι ὁ ναὸς δέν εἶναι βασιλικὴ ἀλλὰ ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν δικιονίων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρουλλῶν ναῶν, μὲ καμάρας εἰς τὰ δύο ἀνατολικά διαμερίσματα (Π ἰ ν. 116 β) καὶ πιθανῶς μὲ φοινικικά-γαμηλὰ ἀσπίδας εἰς τὰ δύο δυτικά.

Τὸ ἀναφερόμενον ὡς σύγχρονον νότιον παρεκκλήσιον εἶναι μεταγενέστερον, ἀπεκαλύφθη δὲ εἰς τὴν θέσιν τῆς ἡ ἐκ τμήματος μαρμαρίνου κίονος ἀποτελουμένη βάσις τῆς Ἀγίας Τραπέζης (Π ἰ ν. 116 δ)

Οἱ τοῖχοι σώζονται εἰς ἀρκετὸν ὕψος καὶ εἰς τὸν βόρειον τοῖχον μέχρι τῆς γενέσεως τοῦ ἀετώματος τῆς κεραίας. Εἰς πολλὰ σημεῖα τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν προσδιορίσθησαν λείψανα ζωγραφικοῦ διακόσμου.

Ὁ ναὸς εἶναι κτισμένος ἐπὶ βραχέδους ἐδάφους, ὥστε νὰ ἀποκλείεται ἡ ὑπαρξίς λειψάνων παλαιότερου κτηρίου κάτωθεν αὐτοῦ. Ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ σώζονται ἐλάχιστα τμήματα ἀπὸ πλάκας ἄνευ συνδετικοῦ μείγματος.

Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον ἐξέχουν αἱ τρεῖς ἡμιεξάγωνοι κόγχαι τοῦ Ἱεροῦ κατεστραμμένοι κατὰ τὴν ἀνωδομίαν (Π ἰ ν. 116 γ). Ἡ τοιχοποιία κατὰ τὸ ψευδοπερίβλητον σύστημα, εἶναι πολὺ ἐπιμελημένη. Ἀποτελεῖται ἀπὸ κύβους ὅχι ἀπολύτως τετραγωνισμένους, τοὺς ὁποίους ὀρίζοντως διαχωρίζουν ἀπλαῖ καὶ εἰς τινὰ σημεῖα διπλαῖ σειραὶ πλίνθων, καθέτως δὲ μικρά τεμάχια πλίνθων τοποθετημένα εἰς τρεῖς ἕως πέντε ἐπαλλήλους σειράς.

Οἱ κύβοι οὗτοι, φαιοῦ χρώματος, προέρχονται ἀπὸ τὰ πετρώματα τῆς περιοχῆς πολλοὶ δὲ ἐξ αὐτῶν εἶναι εἰς β' χρήσιν.

Ἐπίσης διεπιστώθησαν κτηριακά λείψανα τῶν κελλίων καὶ τοῦ τετραγώνου περιβόλου τῆς μονῆς. Αἱ γενόμεναι ἐργασίαι ἔχουν ὡς ἑξῆς: Ἀπεκόπησαν δένδρα καὶ πυκνοτάτη ἀγρία βλάστησις, ἡ ὁποία ὑπῆρχεν ὅχι μόνον ἐντός

τοῦ ναοῦ ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς τοιχοποιίας καὶ εἶχε προξενήσει σημαντικὰς ζημίας εἰς αὐτήν. Ἀφῆρθησαν πρόχειροι κατασκευαὶ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ αἱ ὁποῖαι ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὸν αὐλισμὸν ποιμνίων. Ἐγένετο ἀποχωμάτωσις τόσον ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ὅσον καὶ ἐκ τοῦ πέριξ τοῦ ναοῦ χώρου, ὕψους ἕως 1 μ. Ἐγένετο διαλογὴ ὕλικου τόσον τοιχοποιίας ὅσον καὶ ἀρχιτεκτονικοῦ καὶ τακτοποίησις τούτου. Περισυνελέγησαν δύο παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Παραλλήλως πρὸς τὴν καταγραφὴν καὶ φωτογράφησιν μνημείων καὶ εἰκόνων διὰ τὸν καταρτισμὸν ἀρχείων, διενεργήθη καθαρισμός τῶν μνημείων τοῦ νομοῦ Μαγνησίας καὶ συγκεκριμένως εἰς τὰς κάτωθι περιοχάς:

Βόλος

Εἰς τὰς βασιλικὰς Δημητριάδος, παρὰ τὸν Προφήτην Ἥλιον (ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 139-140 καὶ BCH 94 (1970), σ. 715) καὶ Ἰωλκοῦ (εἰς συνοικισμὸν Παλιά).

Προμόριον Πηλίου

Τὰ ἐρείπια τῆς βασιλικῆς παρὰ τὸν γραφικώτατον λιμενίσκον εἰς θέσιν Θεοτόκου καὶ εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ λοφίσκου τῆς «Σηπιάδος ἄκρας», τὰ ὅποια ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς (BSA 13 (1906/7), σ. 310), εἶχον ἐξαφανισθεῖ ὑπὸ τῆς ἄμμου καὶ τῆς πυκνοτάτης βλαστήσεως. Κατὰ τὸ 1975 ἐγένε καθαρισμός, ὁ ὁποῖος παρουσίαζε πολλὰς δυσκολίας ἐκ τοῦ ὅτι αἱ ρίζαι εἶχον διεισδύσει εἰς τὰ λείψανα τῆς τοιχοποιίας εἰς τρόπον, ὥστε ἡ ἐκρίζωσις τῶν ἤτο λίαν ἐπικίνδυνος. Μετὰ μεγάλης προσοχῆς ἀπεκόπησαν τὰ θαμνοειδῆ καὶ ἐπηκολούθησε ἀποχωμάτωσις διὰ τὴν ἐπαναποκάλυψιν τῆς τοιχοποιίας τοῦ λίαν ἐνδιαφέροντος τούτου παλαιοχριστιανικοῦ μνημείου. Διὰ λόγους ἀσφαλείας ὁ καθαρισμός δέν ἐπροχώρησε μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων (βλ. ἐπίσης ΑΕ 1929, σ. 182-183 καὶ ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 275).

ΕΥΑ. ΙΑΤΡΙΔΟΥ

Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο: α, γ) Συγκολλημένα γλυπτά ἀπὸ τὸ ναυάγιο τῶν Ἀντικυθήρων, β) Μαρμάρινη κεφαλὴ (ἀριθ. ἐρ. 107) μετὰ τὴ συμπλήρωσὴ της.

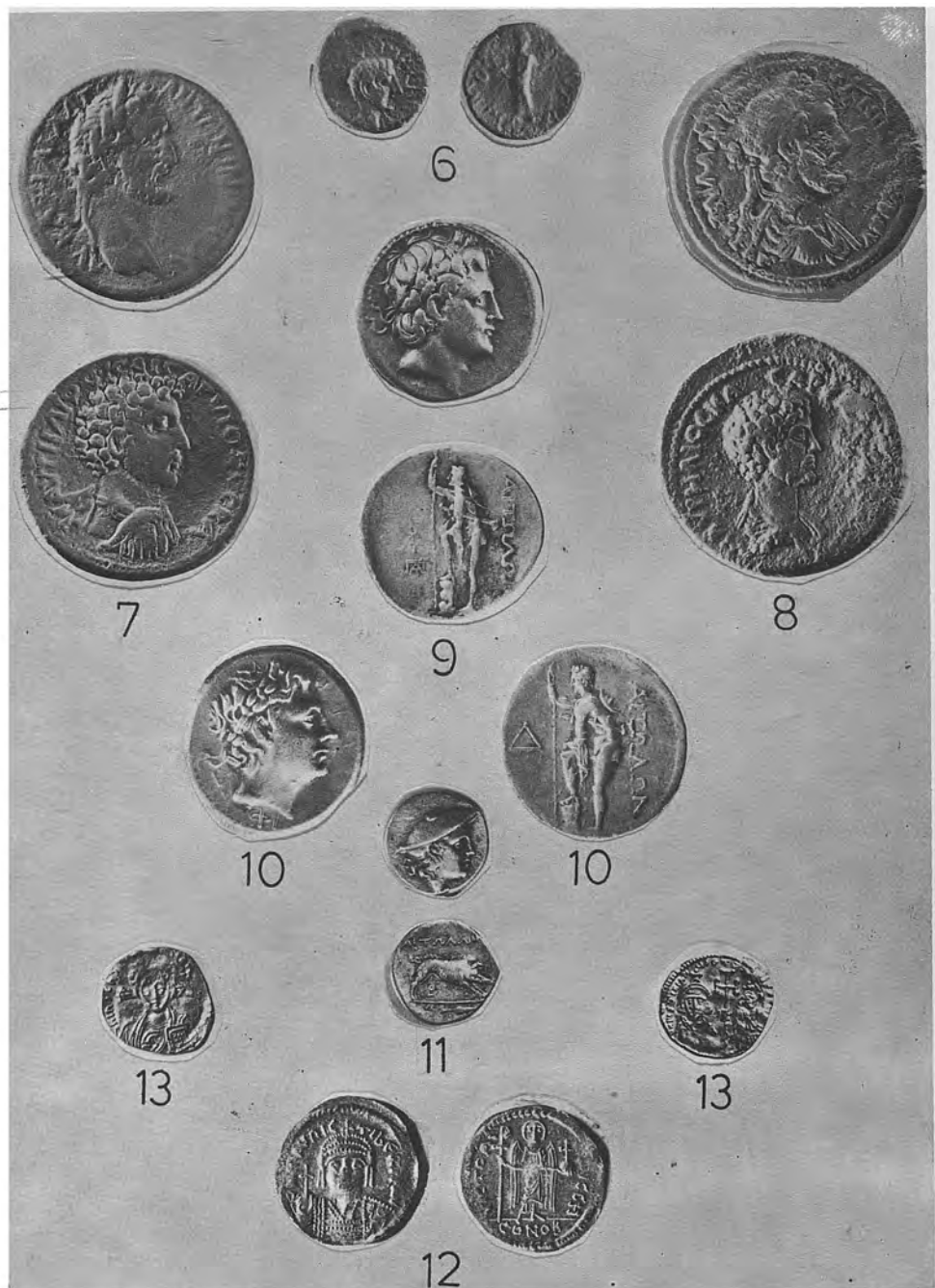
ΠΙΝΑΚΑΣ 2

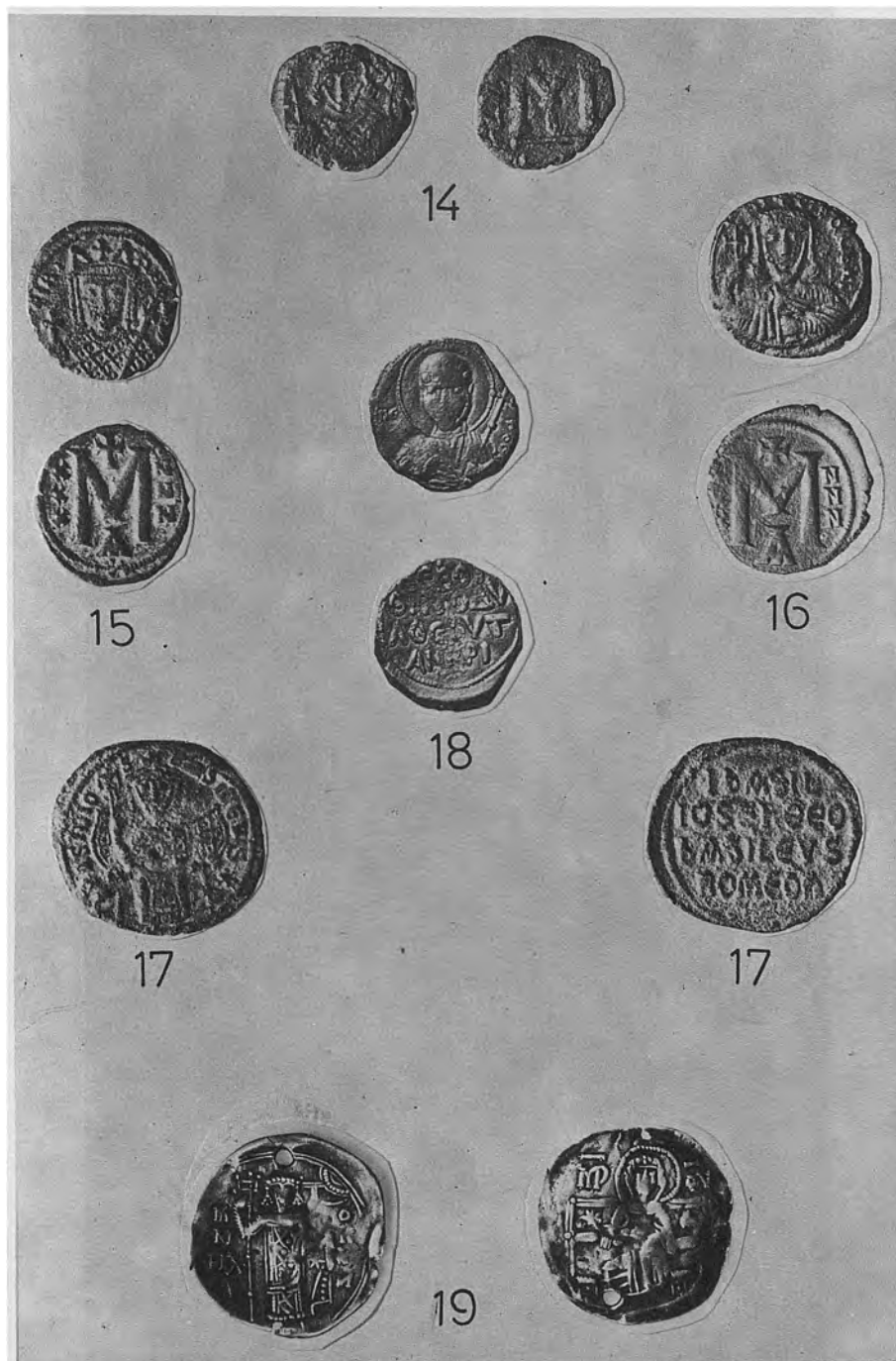
Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο: α) Συγκολλημένο μαρμαρίνο ἀντρικό ἀγαλμα ἀπὸ τὸ ναυάγιο τῶν Ἀντικυθήρων, β) Χάλκινο κάτοπτρο (ἀριθ. εὐρ. 18113), γ) Χάλκινη φιάλη (ἀριθ. εὐρ. 18228).

Νομισματικόν Μουσείον Ἀθηνῶν (τά ἀριθ. 2, 3 εἰς κλίμακα 2:1).

Νομισματικόν Μουσείον Ἀθηνῶν.

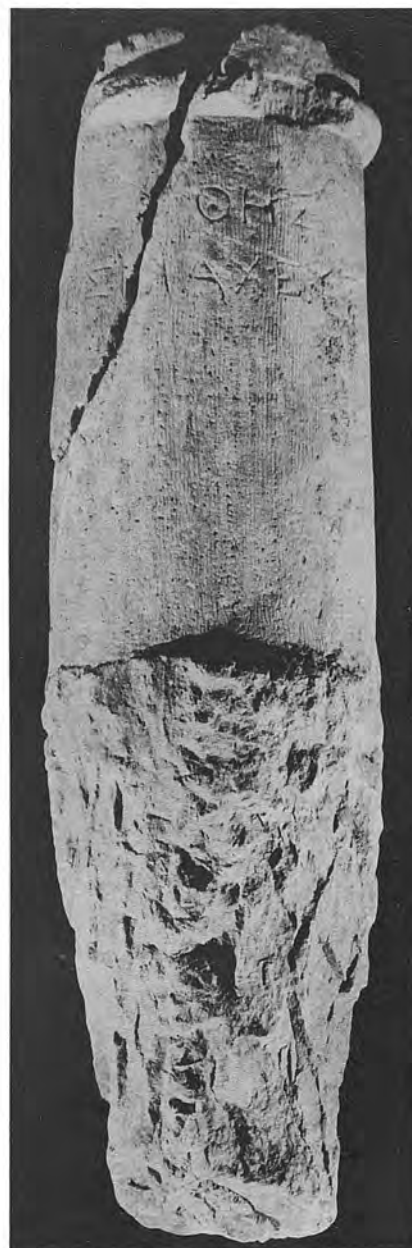
Νομισματικόν Μουσείον Ἀθηνῶν.

Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν: Ἡ στήλη EM 10052 (IG II², 204) μέ τό EM 5136.

Ἐπιγραφικό Μουσείο Ἀθηνῶν: α) Ὁ κατάλογος ἐφήβων EM 3597β (IG II², 2142) μέ τό EM 3596, β) EM 9514 (IG II², 3197) μέ τό EM 9635 (IG III 1, 965α), μέ τό EM 13455 ἀπό τό Ἐθνικό Μουσείο.

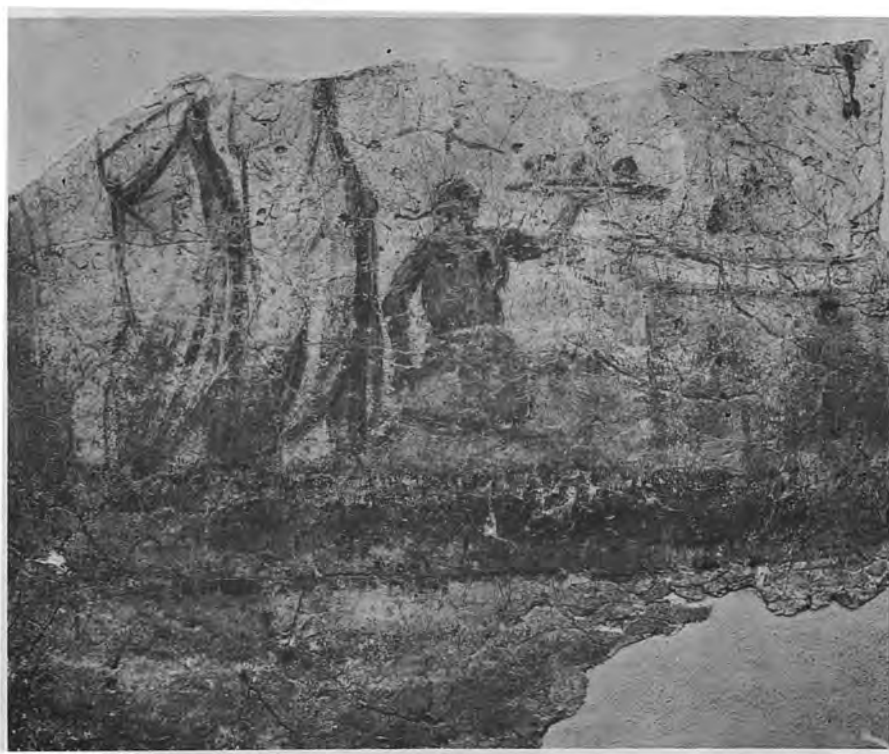
Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν: α) Ἡ ἐρμαϊκὴ στήλη EM 9596 (IG II², 3742) μέ τό EM 4016, β) Ὁ κιονίσκος EM 11962 (IG II², 9233) μέ τό EM 1725.

Βυζαντινό Μουσείο: α) Πινάκιο από τό Μουσείο Λαϊκής Τέχνης, β) Εικόνα Ἁγίου Θεοδώρου (Τ. 1314) μετά τή συντήρηση.

Βυζαντινό Μουσείο: α) Ἄγγειο ἀπό δωρεά τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Τ. 2640), β) Εἰκόνα Παναγίας Βρεφοκρατούσας (Τ. 1752) μετὰ τή συντήρησι.

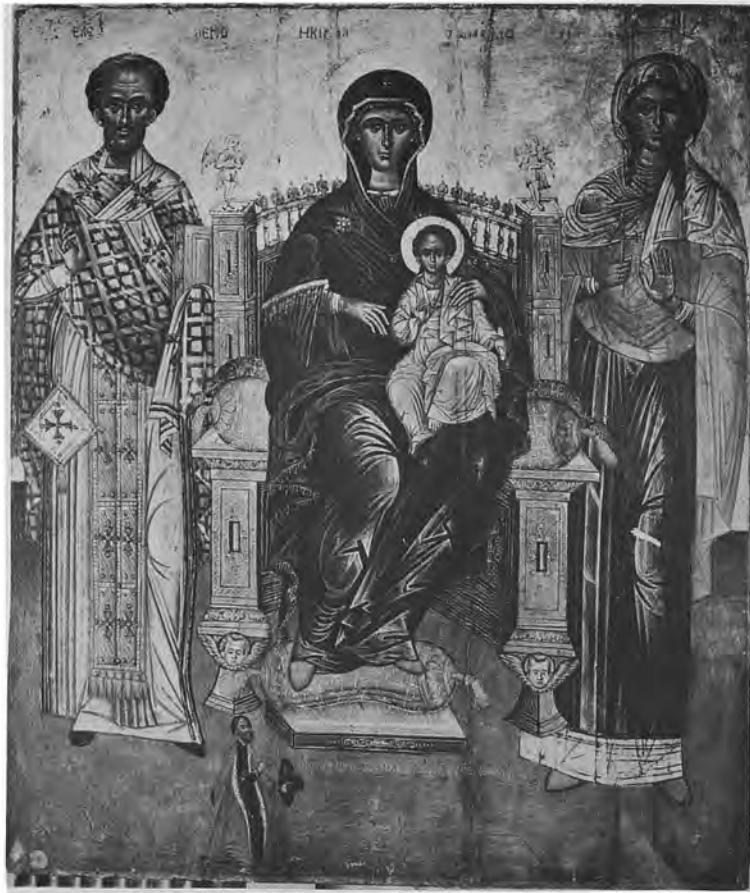
Κ.Σ.Α. Έλληνιστικός βωμός από τη Δήλο: α-β) Τέταρτο στρώμα μετά τις εργασίες καί λεπτομέρειά του.

Κ.Σ.Α. Τοιχογραφίες Θήρας: α-β) Λεπτομέρεια από τή σύνθεση Γυναίκες καί καλαμοειδή, κατά τίς ἐργασίες.

Κ.Σ.Α. Μουσείο Κανελλοπούλου: α) Εικόνα της Παναγίας του Πάθους μετά τη συντήρηση, β) Εικόνα του Ἐπιτάφιου Θρήνου μετά τη συντήρηση.

Κ.Σ.Α. Μουσείο Κανελλοπούλου: α) Εικόνα Παναγίας Βρεφοκρατούσας με τούς 'Αγίους' Ελευθέριο καί Κυριακή, μετά τή συντήρηση, β) Εικόνα τού Προδρόμου μετά τή συντήρηση.

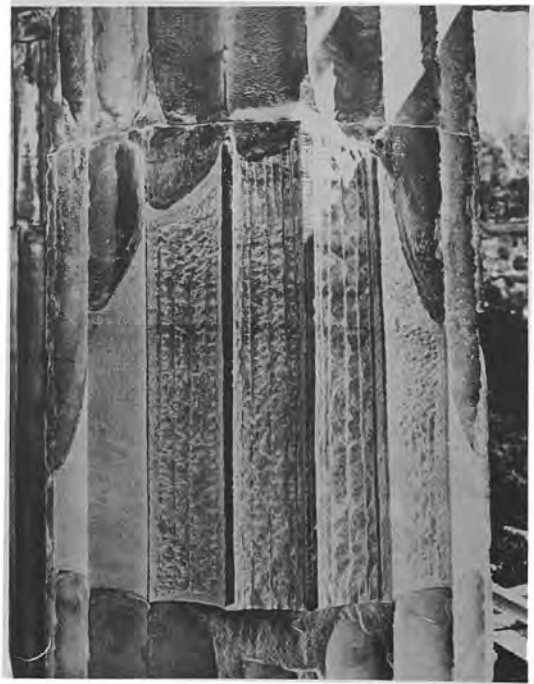
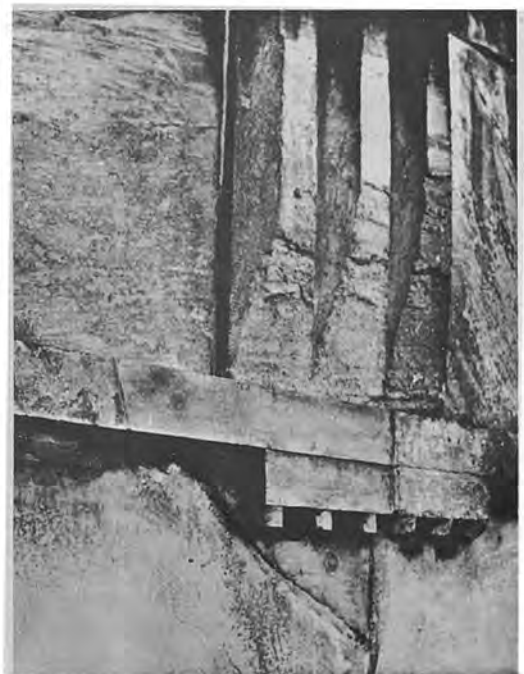
Κ.Σ.Α. : α) Μουσείο Κανελλοπούλου. Εικόνα της Βάπτισης μετά τη συντήρηση, β) 'Αμπελακιώτισσα Ναυπακτίας. Ναός 'Αγίου Νικολάου. Εικόνα τοῦ 'Αγίου Σπυρίδωνα μετά τίς ἐργασίες.

Κ.Σ.Α.: α-β) Ἀμπελακιώτισσα Ναυπακτίας, Ναός Ἁγίου Νικολάου. Εἰκόνα τοῦ Ἀποστόλου Βαρθολομαίου πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρηση.

Μουσείο Κανελλοπούλου: α) Βιτρίνα βοιωτικών ειδωλίων, β) Βιτρίνα περγαμηνών.

Ναός Ἡφαίστου: α-β) Ὁ 9ος κίονας (ἀπό Α.) τῆς νότιας πλευρᾶς πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες, γ-δ) Ἡ 3η τρί-
γλυφος (ἀπό Ν.) τῆς δυτικῆς πλευρᾶς πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες.

Ρωμαϊκή Ἀγορά. Πύλη Ἀρχηγέτιδος Ἀθηνᾶς. 1ος κίονας ἀπὸ Β.: α-β) Ὁ ἄβακας τοῦ κιονόκρανου πρὶν καὶ μετὰ τίς ἐργασίες, γ-δ) Ὁ 1ος καὶ 2ος σπόνδυλος (νοτιοανατολική ὁψη) πρὶν καὶ μετὰ τίς ἐργασίες.

α-δ) Ρωμαϊκή Ἀγορά. Νότια στοά. Ὁ 8ος καὶ ὁ 7ος κίονας ἀπὸ Α. πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες, ε-στ) Ὁδὸς Μητροῦ 10. Τὸ σπίτι πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες.

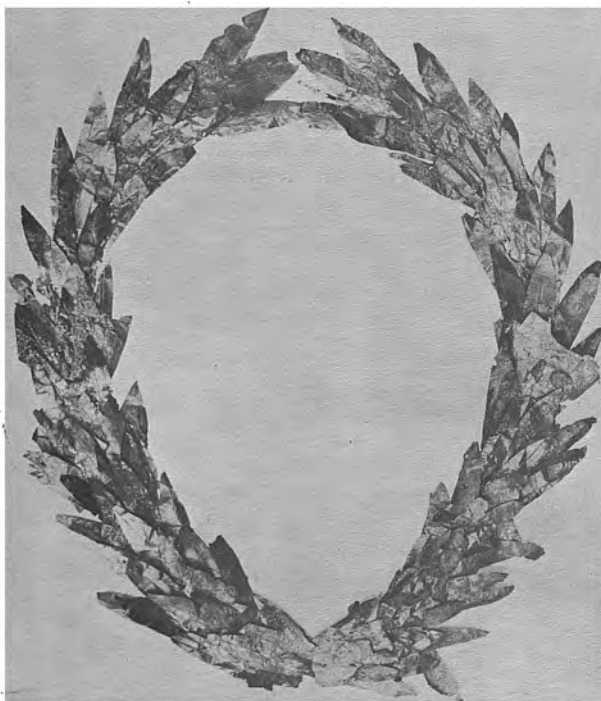
Ἀθήνα: α) Ὁδός Ἀδριανοῦ 111-113. ᾽Αποψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ ΝΑ. β-γ) Ὁδός Ἀχαιῶν 27. ᾽Αποψη ἀπὸ Β. καὶ πήλινο εἰδώλιο.

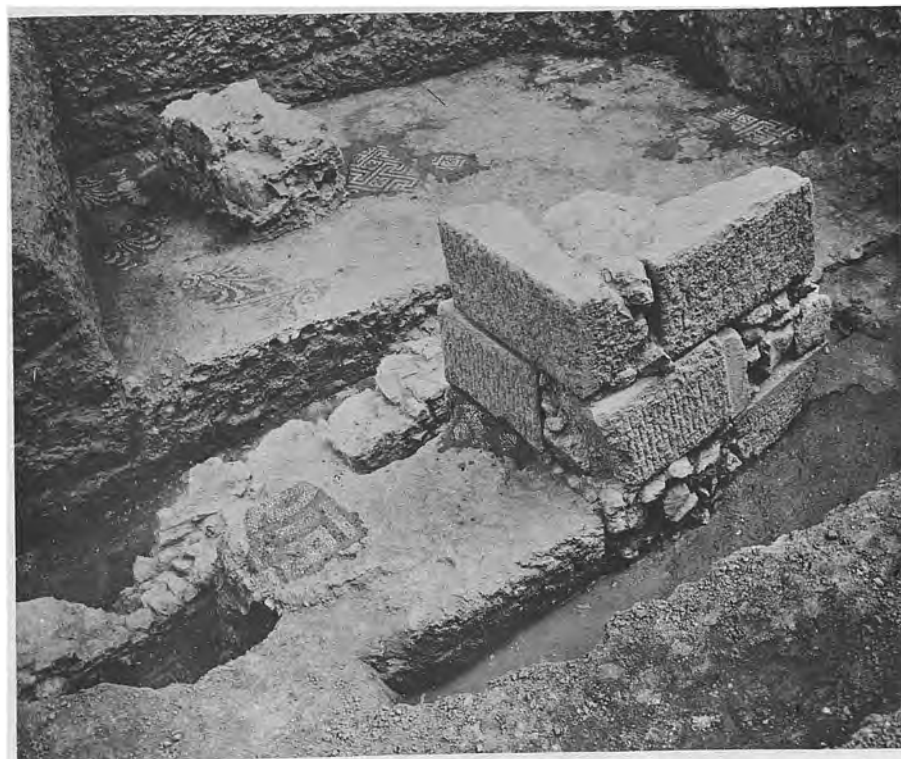
Αθήνα: α-β) Όδος Έρμου 93. Τμήμα αμφορέα καί δοstraκο παναθηναϊκού αμφορέα από τό πηγάδι άριθ. 5, γ) Όδος Έρμκλειδών 11-13. Άποψη τής άνασκαφής από Δ.

Ἀθήνα: α) Ὁδὸς Ἡρακλειδῶν 11-13. Μέρος τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Β., β-γ) Ὁδὸς Κεραμικοῦ (ἔργα ΔΕΗ).
Ἐνεπίγραφοι ἐπιτύμβιοι κιονίσκοι.

Ἀθήνα. Ὀδός Κεραμικοῦ (ἔργα ΔΕΗ): α-ε) Εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή.

Ἀθήνα: α) Ὁδός Λεπενιώτου 5-7. Ἀποψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ ΒΑ., β) Ὁδός Μενάνδρου 7. Ἀποψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ ΝΔ.

Ἀθήνα: α) Ὁδὸς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Παπαναστασίου. Τμήμα τοῦ πεισιστράτειου ὁδραγωγείου ἀπὸ Α., β)
Ὁδὸς Μυλλέρου 17. Ἐνέπιγραφη ἐπιτύμβια στήλη, γ) Ὁδὸς Πλαταιῶν 43 καὶ Μ. Ἀλεξάνδρου 95. Τὸ δυτικὸ
ἀνάλημμα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ ἀπὸ Β.

Ἀθήνα: α-β) Ὁδός Πλάτωνος 13, Σιατίστης καί Πυθοδώρου. Τμήμα ταφικοῦ περιβόλου (α-) καί ἐπιτύμβια στήλη.

Πειραιάς: α) 'Ακτή 'Αλκίμων, Εὐκλείας καὶ Βύρωνος. Τό λατομεῖο, β) 'Οδὸς Μεσσηνίας 8. Τμῆμα λατομεῖου ἀπὸ Ν., γ) 'Οδὸς Μυτιλήνης 13. Τό λατομεῖο.

Πειραιάς: α) 'Οδός Σαλαμινομάχων καί Φλέσσα. "Αποψη τής ανασκαφής, β) 'Οδός Φίλωνος 131. Τό νότιο τμήμα τής ανασκαφής.

α-γ) Πεντέλη. Τό σπήλαιο τῶν Νυμφῶν ἀπό Β. καί εὐρήματα, δ-ε) Πλάκες Σουνίου. Περιοχή Ἁγίου Πέτρου.
Ταφικοί πίθοι 1 καί 3 ἀντίστοιχα.

Ἐλευσίνα: α-β) Ἱερὰ Ὁδός 32. Ἡ ἀνασκαφή.

Μέγαρα: α) 'Οδός Λυσίου 12-14. "Αποψη της ανασκαφής, β) 'Οδός Μινώας 62. Μέρος της ανασκαφής.

Μέγαρα. Όδός Μινώας 74 και Πλάτωνος: α) Μέρος της ανασκαφής, β) Ταφή II, γ) Ταφή XI.

α-β) Καλύβια Κουβαρά. Ἀριστερό ἄκρο χέρι κούρου, γ-δ) Καμάριζα. Θέση Πουσιπέλια. Ἡ ἀνασκαφή ἀπὸ Α. καὶ ἀποψη τοῦ οἴκου (φάση β) ἀπὸ Δ.

Thorikos. Excavations on the west side of the theatre (A: the dwelling house, B: the rectangular room, C: the ore-washery, D: the mine-gallery, E: the Dionysos-temple).

Thorikos. Excavations on the west side of the theatre: a-b) The dwelling house. The upper rooms, and the flagged courtyard, c) The rectangular room, d) The entrance of the mine-gallery.

Ἀθήνα. Ναός Ἀγίου Ἰωάννη στήν Πλάκα. Τοιχογραφία Ἀγίου Γεωργίου.

Κύθηρα. Ναός Ἁγίου Ἀνδρέα στό Λιβάδι: α) Ἡ ἀντίδα τοῦ Ἱεροῦ καί τό τύμπανο κατά τίς ἐργασίες,
β) Τμήμα τῆς Ἀνάληψης μετά τίς ἐργασίες συντήρησης τοῦ β' στρώματος.

Ἄρχαια Κόρινθος. Οἰκόπεδο Φ. Μαρινού: α) Ρωμαϊκό ταφικὸ μνημεῖο, β) Ὁ τάφος τοῦ ἐλληνιστικοῦ μνημείου, γ) Χάλκινη ὕδρια.

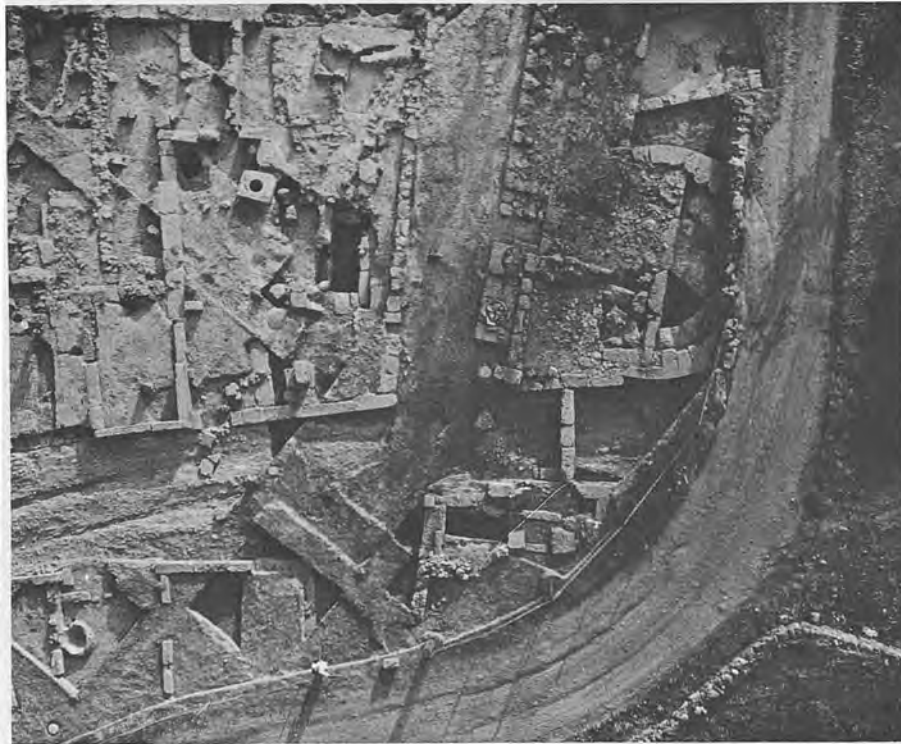
α) Παλαιά Ἐπίδαυρος. Οἰκόπεδο Κατσιμιλῆ. Χάλκινο ἀγαλμάτιο κόρης, β-ε) Τίρυνθα. Οἰκόπεδο Μ. Μπαβέ-
λα. Πρωτογεωμετρικά ἀγγεῖα.

Corinth. Temple Hill: a) Fragment of inscription on lead (unfolded), b) Syrian cylinder seal of Early Dynastic III period, c) Early Roman quarry.

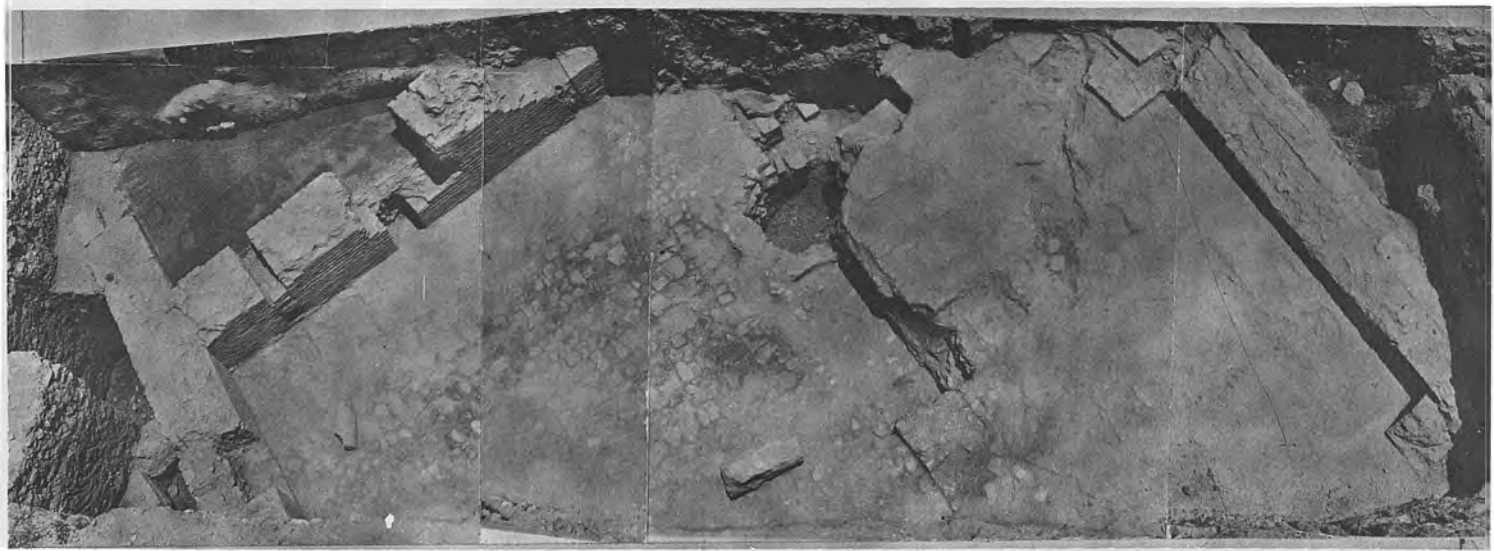
Argos. Thermes A: a) Les hypocaustes, b) Rue au Nord des thermes.

Halieis: a) The City. Southeast gate area with semicircular tower and south east corner house B-C/1-2, b) Impression of Near Eastern seal, found in level C, c) The Necropolis. Grave 1: Lakonian kylix (interior) by the Boreas Painter.

Σπάρτη. Ὁδὸς Τριακοσίων (Ο.Τ. 126). Οἰκόπεδο Ἀλικάκου. Ψηφιδωτό.

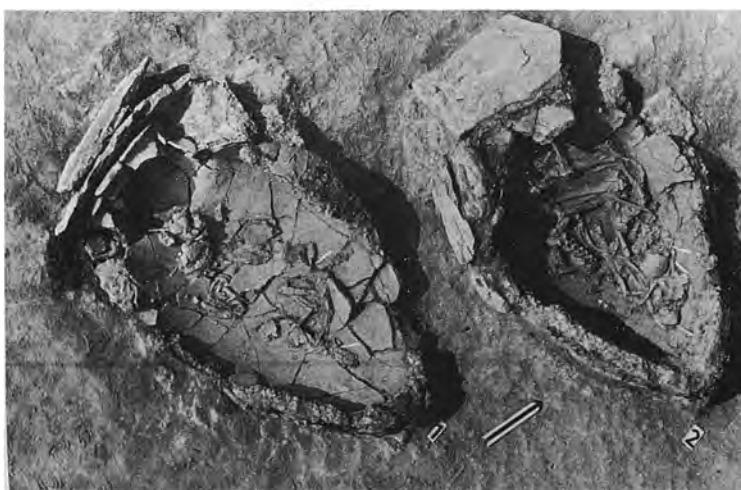
Σπάρτη. Όδός Βρασίδου. Οικόπεδο Μουστακάκη. "Αποψη της ανασκαφής.

Λυκόχια Μαντινείας. Ἱερό Ἀρτέμιδος: α) Αἶθουσα μέ περιρραντήρια, β) Χάλκινο εἰδώλιο σκύλου, γ-δ) Πήλινα εἰδώλια.

Sparta. Menelaion: a) West face of the classical Menelaion, showing remains of the ramp, b) Lakonian I skyphos, c) Inscribed bronze aryballos, d) Fragment of Lakonian III stand.

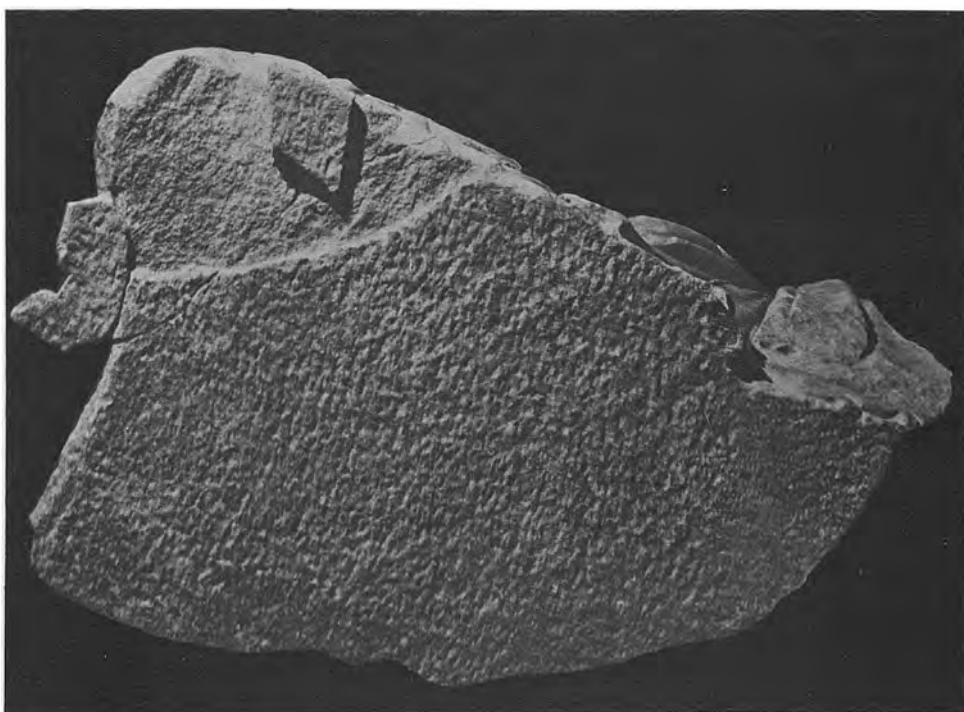
Πύλος: α-β) Κουκουνάρα-Γουβαλάρη. *Ο γίγας κεφτί του τάφου α 10 και ο θολωτός τάφος α 4, γ) Καμίνια.
Οί ταφικοί πίθοι του τυμβοειδοῦς ἐξάρματος.

Πύλος. Κρεμμύδια Καμινίων. Ἀεροφωτογραφία τοῦ τυμβοειδοῦς ἐξάρματος.

Μουσείο Όλυμπίας. Ό μάντις L με τά νέα κομμάτια.

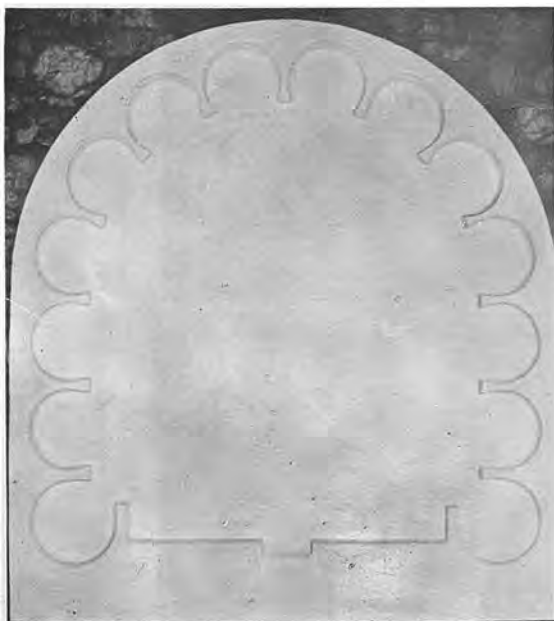
Μουσείο 'Ολυμπίας. 'Ο μάντις L: α) Τό νέο θραύσμα ανάμεσα στά πόδια, β) Τό κάτω μέρος τής πλίνθου, όπου φαίνονται τά νέα θραύσματα.

Μουσείο 'Ολυμπίας. 'Η Λαπιθίδα V με τά νέα θραύσματα.

Μουσείο Όλυμπος: α-β) Ἡ Λαπιθίδα V. Τό νέο θραύσμα καί τό δεξι χέρι συμπληρωμένο, γ-δ) Ἡ γραία Β. Τό συμπληρωμένο ἀριστερό χέρι.

Πάτρα. Ὁδὸς Βύρωνος 1 καὶ Χεῖλωνος Πατρέως: α) Τμῆμα τοῦ βαλανείου μετὰ τὴν ὀκταγωνικὴ αἴθουσα, β) Ἐκμαγεῖο τράπεζας προσφορῶν, γ) Λύχνος.

Πάτρα. Όδος Καραϊσκάκη και Μιαούλη. Ἡ οἰκία Β.

Πάτρα. Ὁδὸς Καραϊσκάκη καὶ Μιαούλη: α) Τὰ διαμερίσματα τοῦ ἀποχωρητηρίου καὶ τοῦ λουτροῦ, β-ε) Εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφῇ.

Πάτρα. Όδός Καραϊσκάκη και Μισούλη: α-ε) Ευρήματα από την ανασκαφή.

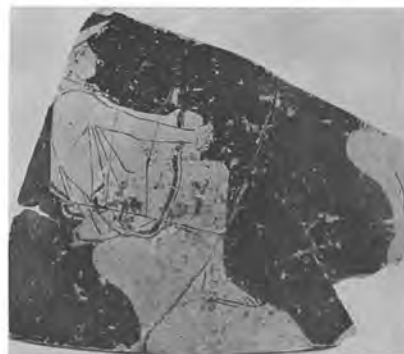
Πάτρα. Ὁδός Γούναρη 48: α) Τμήμα τῆς ὁδοῦ μέ τό πεζοδρόμιο, β) Ὁ ἀποχετευτικός ἀγωγός, γ) Τό χυτήριο μέ τήν πυροστιά, δ) Μαρμάρινη κεφαλὴ σατύρου (:).

Πάτρα: α-γ) Όδος Μιαούλη 49. "Αποψη της ανασκαφής και ευρήματα, δ) Όδος Κορίνθου 387.
Τμήμα του νυμφαίου (;).

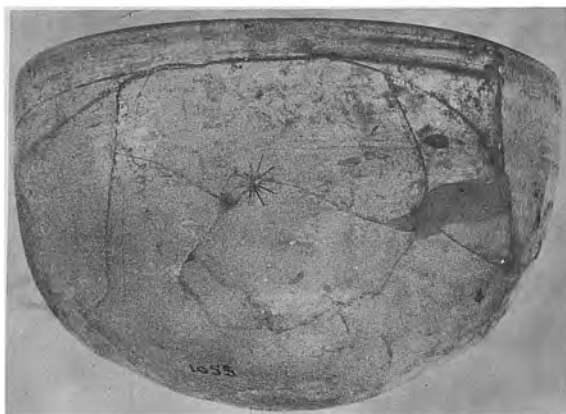
Πάτρα: α-β) 'Οδός Παντανάσσης 35-37. Ψηφιδωτό δάπεδο, γ) 'Οδός Τσαμαδοῦ καί 'Υψηλάντου 245. "Αποψη
τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Β.

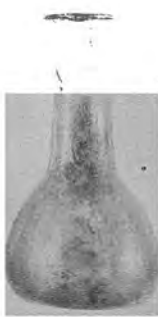
Πάτρα: α) Όδος Ἀγίου Δημητρίου 55 καὶ Παντοκράτορος. Τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου, β-ε) Όδος Νικήτα 26-30 καὶ Καρατζᾶ 8.
Εὐρήματα καὶ τὰ αἶθρια τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς οἰκίας.

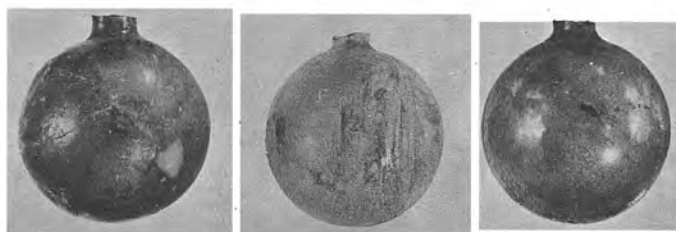
Πάτρα: α-β) 'Οδός 'Αναξιμάνδρου 40. Οί δεξαμενές Δ2 και Δ3, γ) 'Οδός Σουνίου και Μαξίμου. "Αποψη της ανασκαφής από Ν., δ) 'Οδός "Ελληνος Στρατιώτου 73. Τμήμα του ταφικού θαλάμου (;) και κεραμοσκεπείς τάφοι.

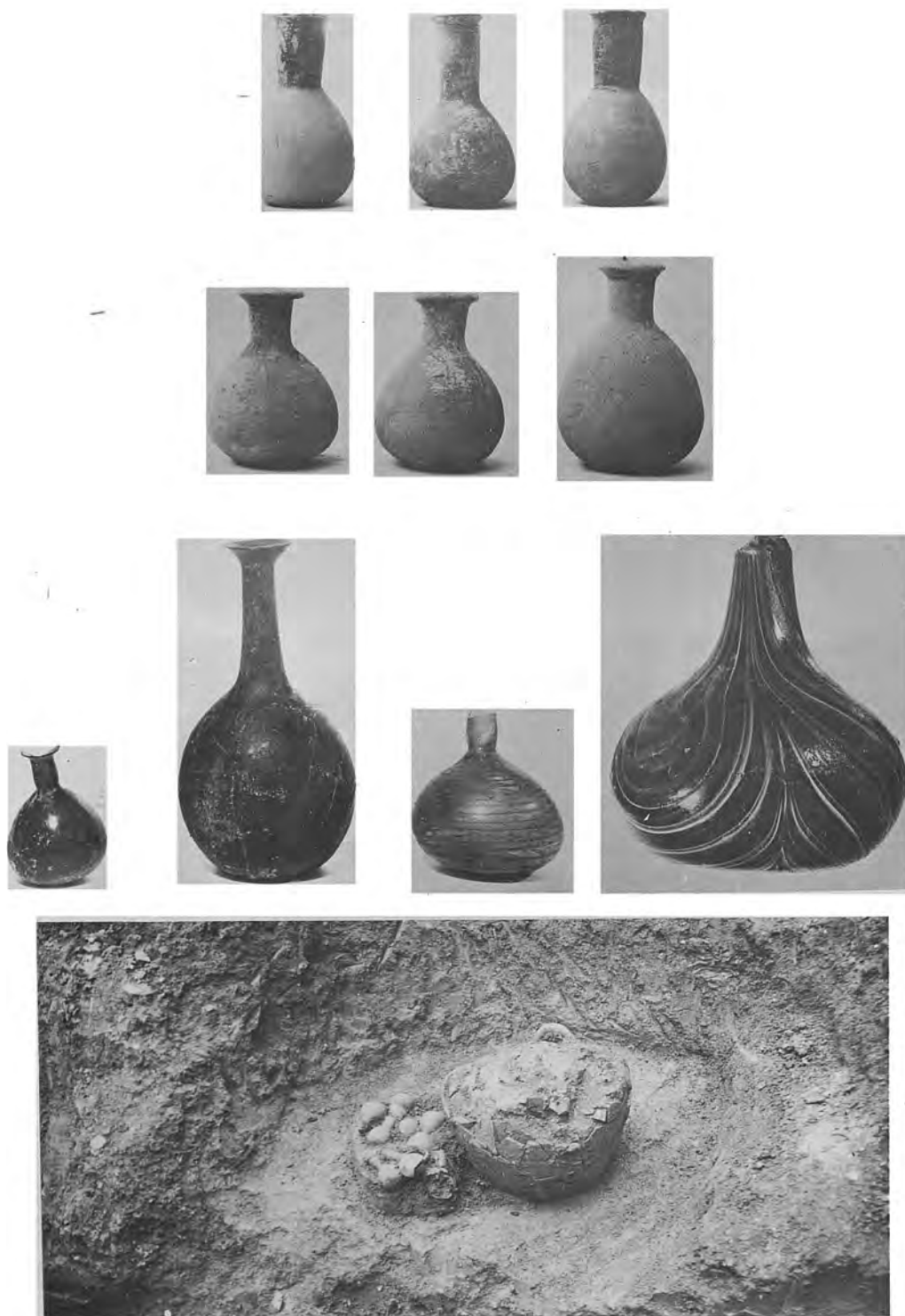
Ιάτρα. Όδός Έλληνας Στρατιώτου 73: α) Οι τάφοι ΧΙΙ καί ΧV, β-ε) Εδρήματα από τήν άνασκαφή.

Πάτρα. Όδος Καραϊσκάκη 116: α-στ) "Αποψη της ανασκαφής καί εύρήματα.

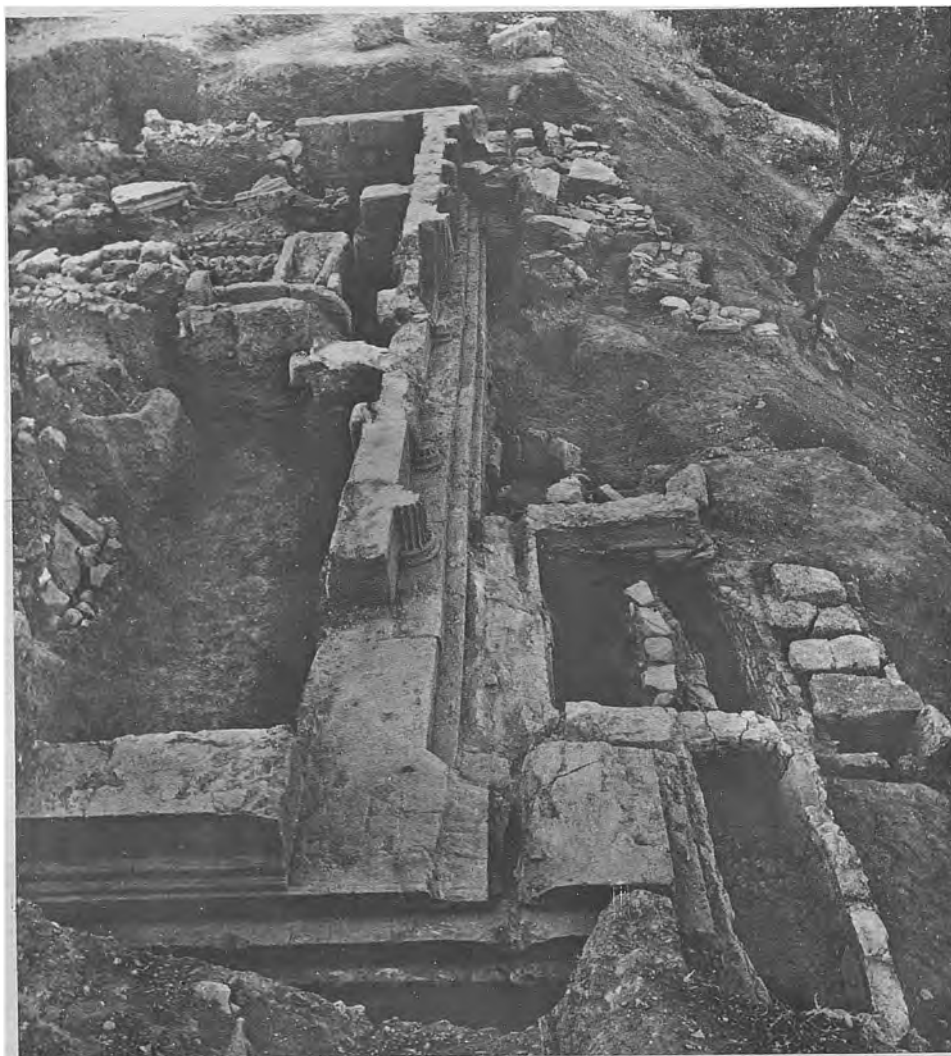
Πάτρα. Όδος Μεσολογγίου 32: α-γ) "Αποψη της ανασκαφής και εγρήματα από τούς τάφους.

Πάτρα. Όδος Μεσολογγίου 32: α-ε) Εύρηματα από τούς τάφους καί ὁ τεφροδόχος ἀμφορέας μέ τίς δακρυδόχους.

α) Πάτρα. 'Οδός 'Αγίου Δημητρίου 81. 'Η είσοδος πρὸς τὸ μικρότερο ταφικὸ θάλαμο, β) Πάτρα. 'Οδός Που-
κεβίλ 24. Κορμὸς γυναικείου ἀγάλματος ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή, γ) Ἄνω Καστρίτσι. 'Αγρὸς Ν. Μπόμπολα.
'Υστερογεωμετρικὴ οἰνοχόη.

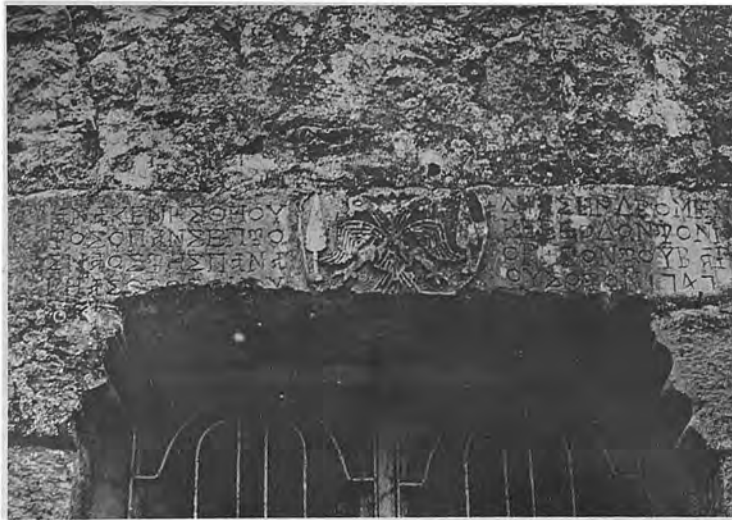
Μαμουσιά Αίγιαλείας: α-β) "Αποψη της ανασκαφής από Β. και χρυσό στεφάνι από τάφο.

Μαμουσιά Αιγιαλείας: α-στ) Εύρηματα από την ανασκαφή.

α) Μονή 'Αγνούντος. 'Η βόρεια πτέρυγα των κελιών μετά τή στερέωση, β-γ) 'Ανδραβίδα. 'Αγία Σοφία. 'Η ανατολική πλευρά μετά τίς ἐπισκευές καί τό σταυροθόλιο τοῦ βόρειου παρεκκλησίου μετά τή στερέωση. δ) Φρούριο Χλεμούτσι. Τμήματα τῆς νοτιοανατολικῆς πτέρυγας τοῦ φρουρίου μετά τή στερέωση.

α) Πλάτανος Κυνουρίας. Μονή Ζωοδόχου Πηγής (Ἀρώματος). Τό καθολικό ἀπό ΝΑ., β) Λευκάσι Καλαβρύτων. Ναός Ἀγίου Δημητρίου, γ-δ) Σταυροπήγιο Μεσσηνίας. Ναός Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Τό ὑπέρθυρο τῆς βόρειας θύρας καί μερική ἄποψη τοῦ ναοῦ.

α-β) Μιστράς. Κτίριο προς Δ. της Πύλης Β (λεπτομέρεια) πριν και μετά τις εργασίες, γ) Γεράκι. Ναός Ἁγίου Νικολάου. Τοιχογραφία Ἁγίου Στεφάνου μετά τή συντήρηση.

α) Γεράκι. Ναός 'Αγίου Σώζοντα. Λεπτομέρεια τοιχογραφιών τρούλου μετά τις εργασίες, β-γ) Σκουτάρι. 'Ο
ναός της 'Αγίας Βαρβάρας από ΝΔ. και Δ.

Σκουτάρι: α) Ναός Ἁγίου Ἰωάννου Χρυστοστόμου. Τοιχογραφία μέ τήν παράσταση «Ἐπί σοι χαίρει»,
β) Ναός Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Παλαιοχριστιανικό θαράκιο.

α-ε) Εθρήματα από τὸ νεκροταφείο Ἀκραϊφίας.

Θήβα: α) 'Οδός 'Επαμεινώνδα 58. 'Η άνασκαφή, β) 'Οδός 'Επαμεινώνδα 58. Ταφικός πίθος της ΜΕ εποχής, γ-ζ) 'Οδός Τσεβᾶ 24. Εὑρήματα από τήν άνασκαφή.

Θήβα. Ὁδὸς Πελοπίδου 25: α) Λείψανα μυκηναϊκῶν δωματίων, β) Μυκηναϊκὸς σκύφος ἀπὸ τοῦ δωματίου II, γ) ME ἀγγεῖα in situ.

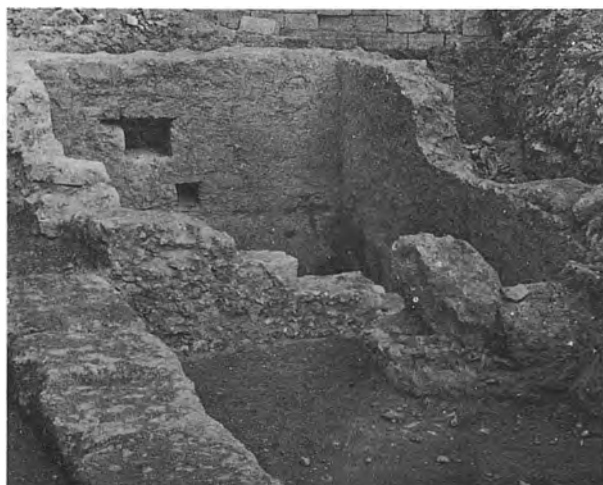
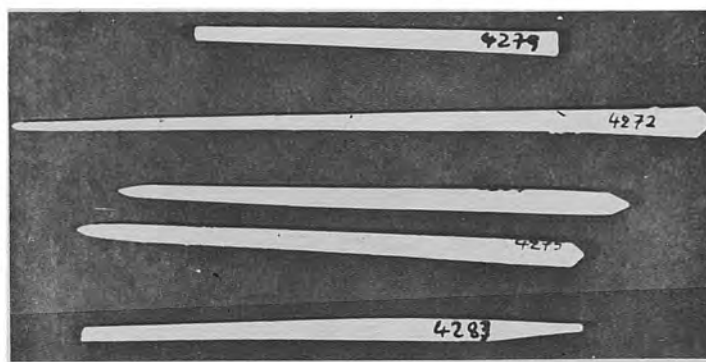
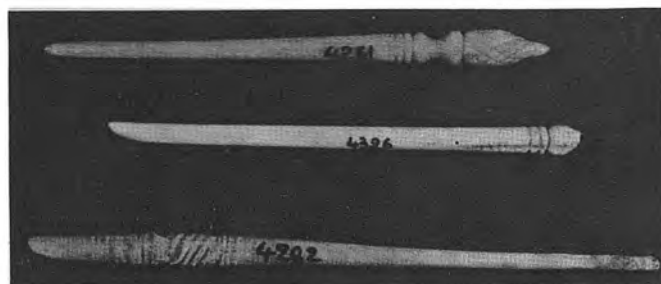
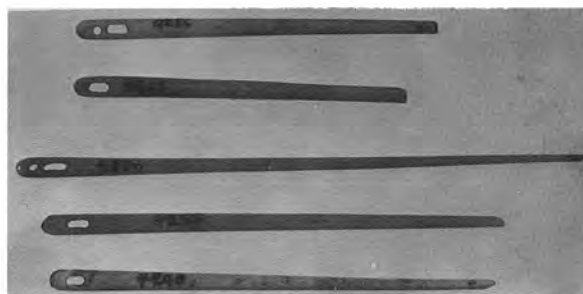
Θήβα. Όδός Πελοπίδου 25: α-στ) ΜΕ άγγεϊα.

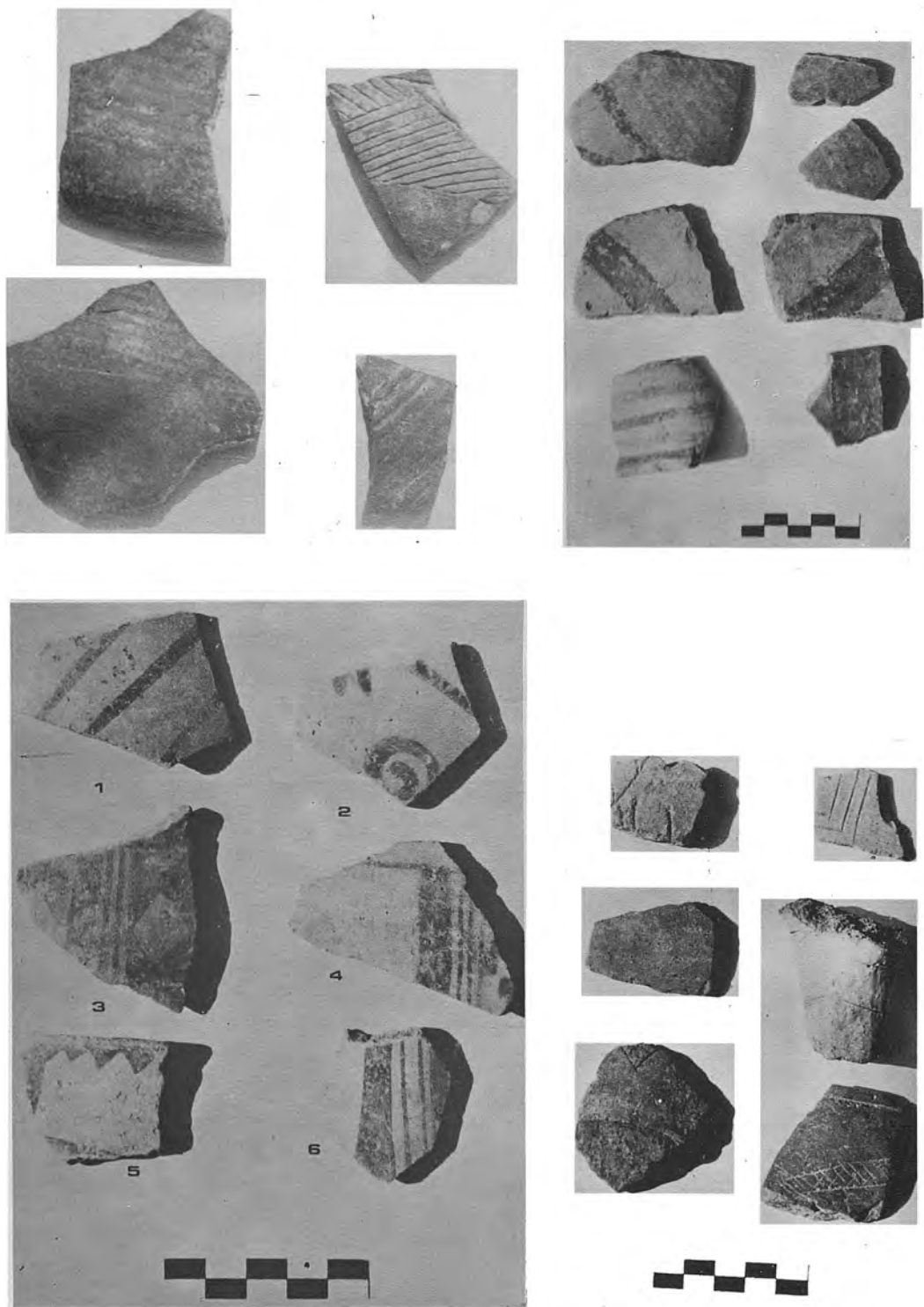
Χαλκίδα: α-γ) Όδος Ἀρεθούσης. Οικόπεδο Δ. Ἀναγνώστου. Τάφοι XIII καὶ XIV καὶ εἰρήματα ἀπὸ τὸν τάφο XIX, δ-στ) Ἑργατικὲς Κατοικίαι. Οικόπεδο Ἀθανασίου. Εἰρήματα ἀπὸ τὸ κεραμικὸ ἐργαστήριον.

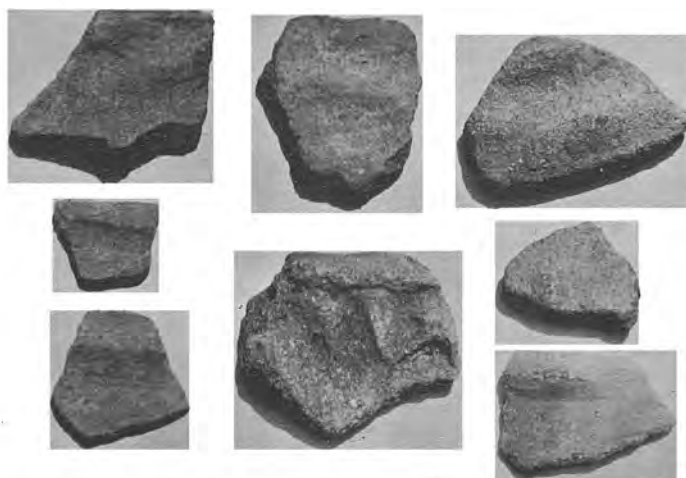
Χαλκίδα: α) Έργατικές Κατοικίες. Οικόπεδο Γιαμᾶ. Ρωμαϊκοί λύχνοι, β-γ) Έργατικές Κατοικίες. Οικόπεδο Δ. Μαραθωνίτη. Έλληνιστικό κτίριο καί πολύμυξος λύχνος, δ) Όδός Μονῆς Ἐρίων. Οικόπεδο Παπαθεοδώρου. Εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή, ε) Όδός 7ου Συντάγματος. Οικόπεδο Π. Σμπιλίρη. Παλαιοχριστιανικοὶ τάφοι.

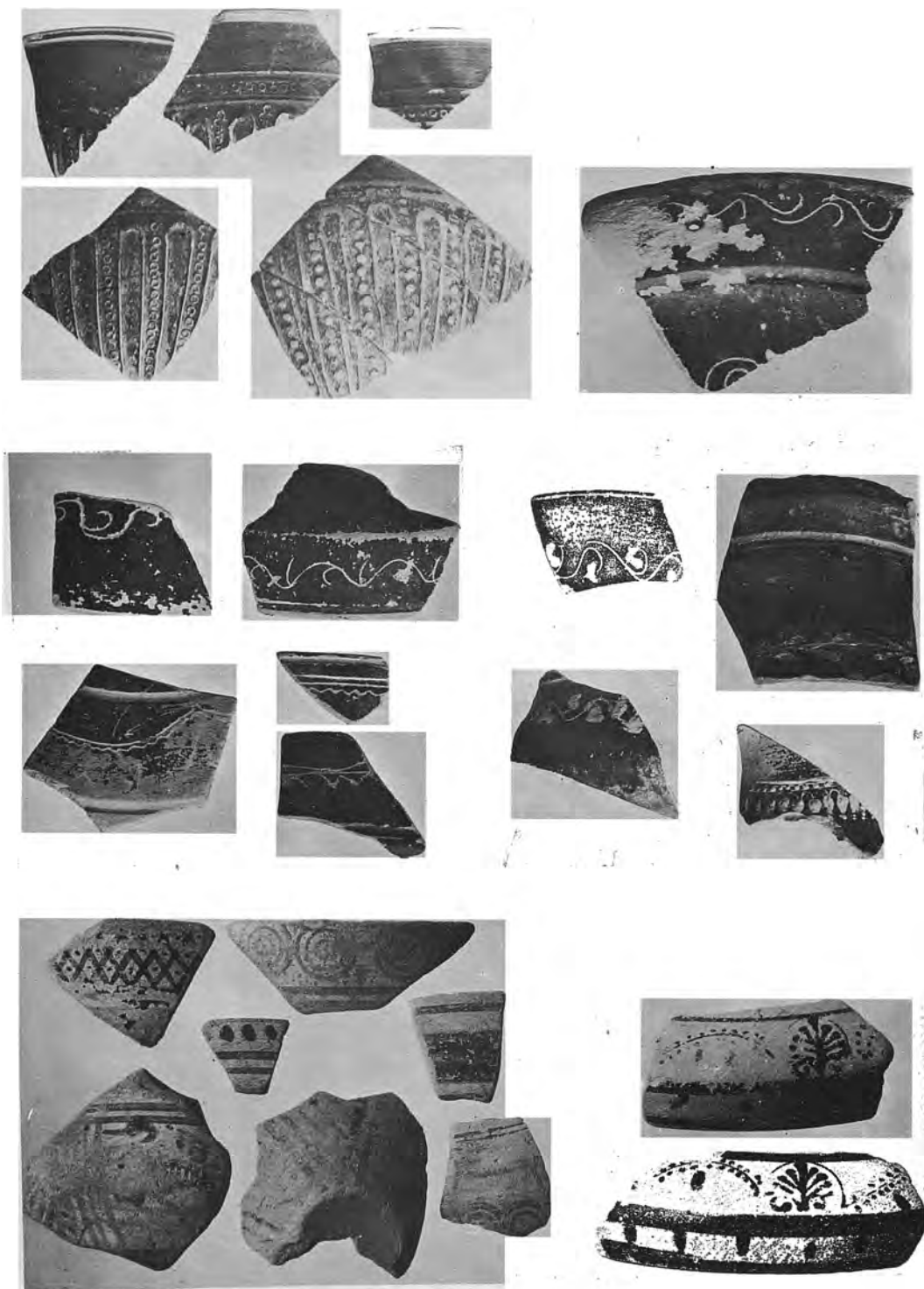
Χαλκίδα. Έργατικές Κατοικίες. Οικόπεδο Μπασούκου: α) Τό υπόγειο κτίσμα-άποθέτης από Δ. β-ε) Εδρήματα από την ανασκαφή.

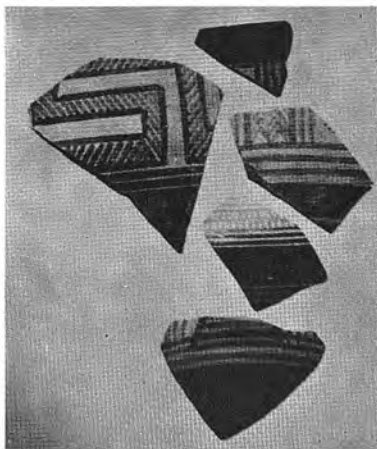
Βάρκα Ψαχνών: α-δ) Νεολιθικά δοστρακα από τις τομές Ι και ΙΙ.

α) Γλύφα Ψαχνών. Νεολιθική κεραμική, β) Βουδόχη. Έρείπια όχρωματος, γ) Καμάρες Χαλκίδας. Κτήμα Κορώνη. Δωρικό κιονόκρανο.

Ἑρέτρια: α-δ) Οἰκόπεδο Θεοδώρου (Ο.Τ. 22). Ἑλληνιστική κεραμική, ε-στ) Οἰκόπεδο Ρουμπή (Ο.Τ. 244). Γεωμετρική καί κλασική κεραμική.

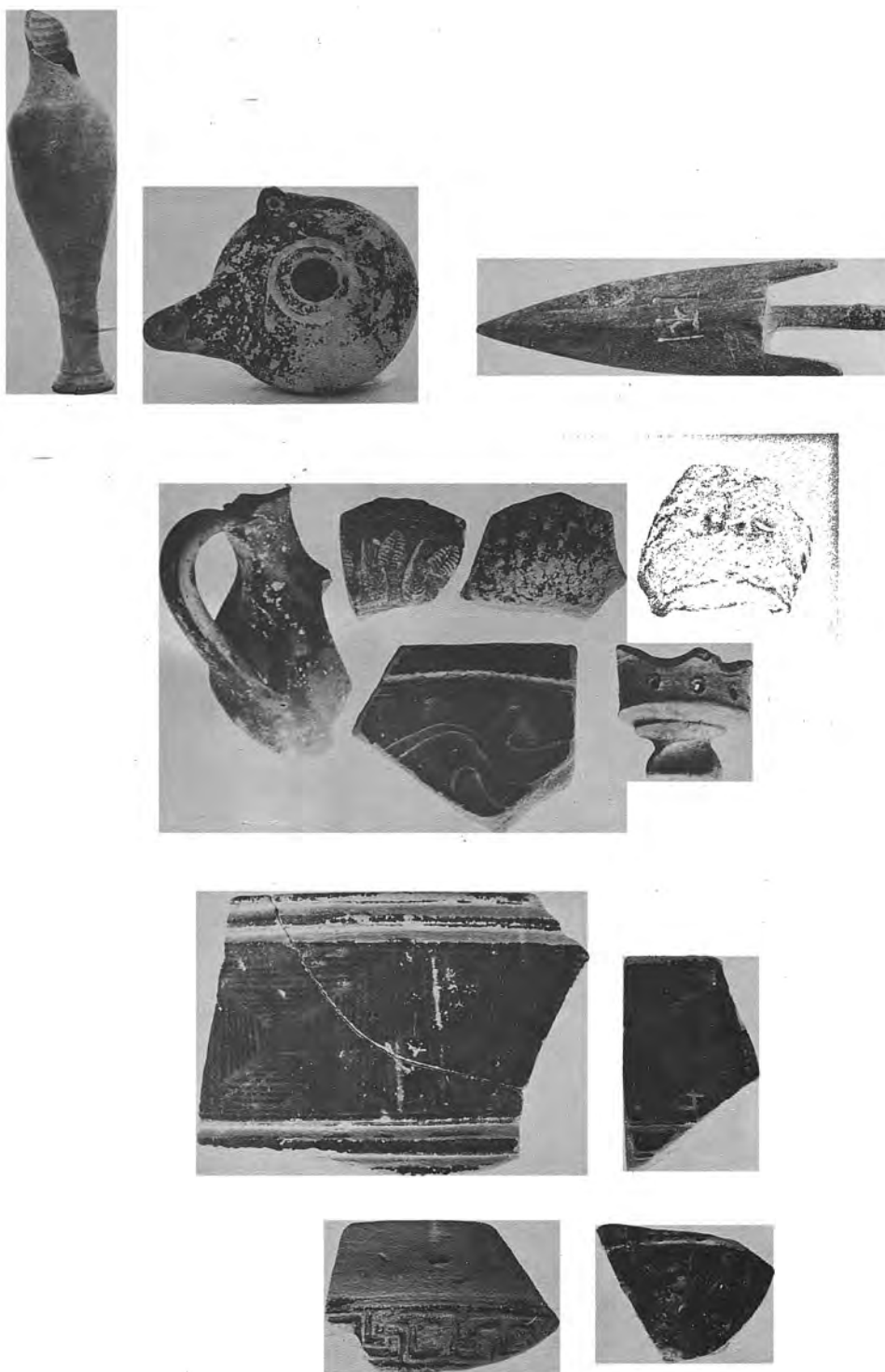
Ἑρέτρια: α-β) Οἰκόπεδο Ἀγγελοπούλου (Ο.Τ. 669). Γεωμετρικά ὄστρακα καὶ ὁ πιόσχημος ἀγωγός, γ-ε) Οἰκόπεδο Κλάδη (Ο.Τ. 690). Κλασικὴ κεραμική.

Έρετρια. Οικόπεδο Στυλιάρη (Ο.Τ. 708): α, γ-δ) Εύρηματα από την ανασκαφή, β) Ό πῆλινος ἄγωγός.

Ἐρέτρια. Οἰκόπεδο Στυλιαρᾶ (Ο.Τ. 708): α, γ-δ) Εὑρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφῇ, β) Ἡ ἐπέκταση τῆς γ' φάσης καὶ τὸ δωμάτιο μέ τὸ ψηφιδωτό.

Ἑρέτρια: α-β) Οἰκόπεδο Βράκα (Ο.Τ. 812). Εὑρήματα ἀπὸ τὸ β' στρώμα καὶ χάλκινο βέλος, γ-δ) Οἰκόπεδο Φιλιππῆ (Ο.Τ. 701). Ἑλληνιστικὴ κεραμεικὴ.

Ἑρέτρια: α-στ) Οἰκόπεδο Φιλιππῆ (Ο.Τ. 701). Εὑρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ ἡ μεγάλη αἶθουσα ΙΙΙ, ζ) Οἰκία Γαρεφάλου (Ο.Τ. 713). Τιμητικὸ ψήφισμα.

α) Χαλκίδα. Όδος Μαυρομιχάλη καί Βασιλείου. Τό μαρμάρινο φρεατοστόμιο, β) Αδλωνάρι. Ναός Ἁγίου Δημητρίου. Τό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τῶν τοιχογραφιῶν.

Αδλωνάρι. Ναός Ἁγίου Δημητρίου: α) Ὁ ἄγγελος τῆς ἀψίδας, β) Στηθάρια ἁγίων στό βόρειο τοῖχο.

Όριο. Ναός Ἁγίου Ἰωάννη: α-β) Τμήματα τοιχογραφίας τῆς Ἀνάληψης στό Ἱερό.

Σκόρος. Ναός Ἁγίου Δημητρίου Φερεκάμπου: α-β) Οἱ τοιχογραφίες πρὶν τὴ στερέωση καὶ τὴν ἀποκατάστασή τους.

Μουσείο Ἀγρινίου: α) Ἀποψη τῆς ἐπανεκθέσης, β) Ἐπάνω μισό ἀγάλματος γυναικείας μορφῆς ἀπό τῆ Στράτο, γ) Ἐπιτύμβια στήλη ἀπό τό Λεσίφι.

Ἀμφιλοχικό Ἄργος: α) Κτῆμα Ν. Παγανόπουλου στή θέση Κάμπος Ἀμπελακίου. Τάφος, β-γ) Ἐπιτύμβιες
στήλες ἀπό τήν περιοχή.

Μουσείο Ἀγρινίου: α-δ) Εὐρήματα ἀπὸ τὴν περιοχή Ἀμφιλοχικοῦ Ἀργούς.

Μουσείο Θυρρείου: α-β) Γυναικείο κεφάλι, γ-δ) Τμήματα επιτύμβιων στηλών.

α) Ναύπακτος. Τό ανατολικό επιθαλάσσιο τείχος κατά τις εργασίες, β) Ναύπακτος. Οικία Τζαβέλλα.
 'Η δυτική πλευρά μετά τις επισκευές, γ-δ) Σαρδίνια Βάλτου. Μονή 'Αγίας Παρασκευής. Καθολικό
 καί κόγχη 'Ιεροῦ.

Goritsa: a) A coping-stone, b) A negative in TQ8, c) Quarry 26, d) Regular tiers of banks in Quarry 24.

Λάρισα: α-β) 'Οδός Θουκυδίδου 14. 'Επιτύμβια ρωμαϊκή στήλη καί λεπτομέρειά της, γ) 'Οδός Κούμα 26 καί Βασιλέως Κωνσταντίνου. "Αποψη τής ανασκαφής από Β.

Σουφλί Μαγούλα: α) Ἡ ταφή καύσεως 10 κατά τή διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ἀπό Ν., β) Ὁ λάκκος τοῦ ἀποτεφρωτηρίου καί ἡ θέση τῆς ταφῆς καύσεως 12, ἀπό Ν.

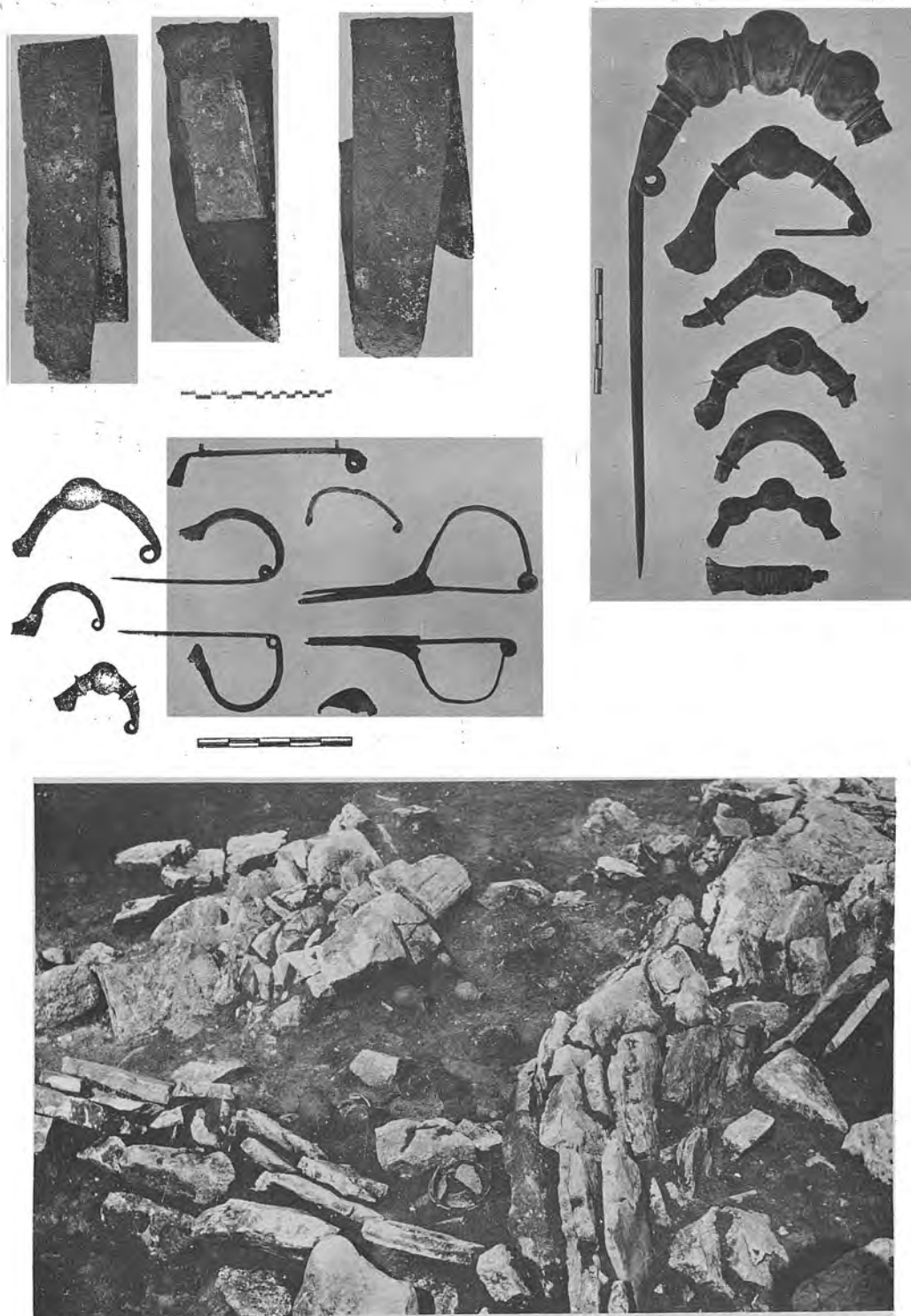
Παλαιόκαστρο Νεοχωρίου Ἀγιάς. Κορυφή Β: α) Ἡ νοτιοανατολική γωνία καί τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ κτίσματος ἀπό ΝΑ., β) Πλάκα μέ κυκλική αὐλάκα καί ἐκροή, γ) Πῶρινο δωρικό κιονόκρανο.

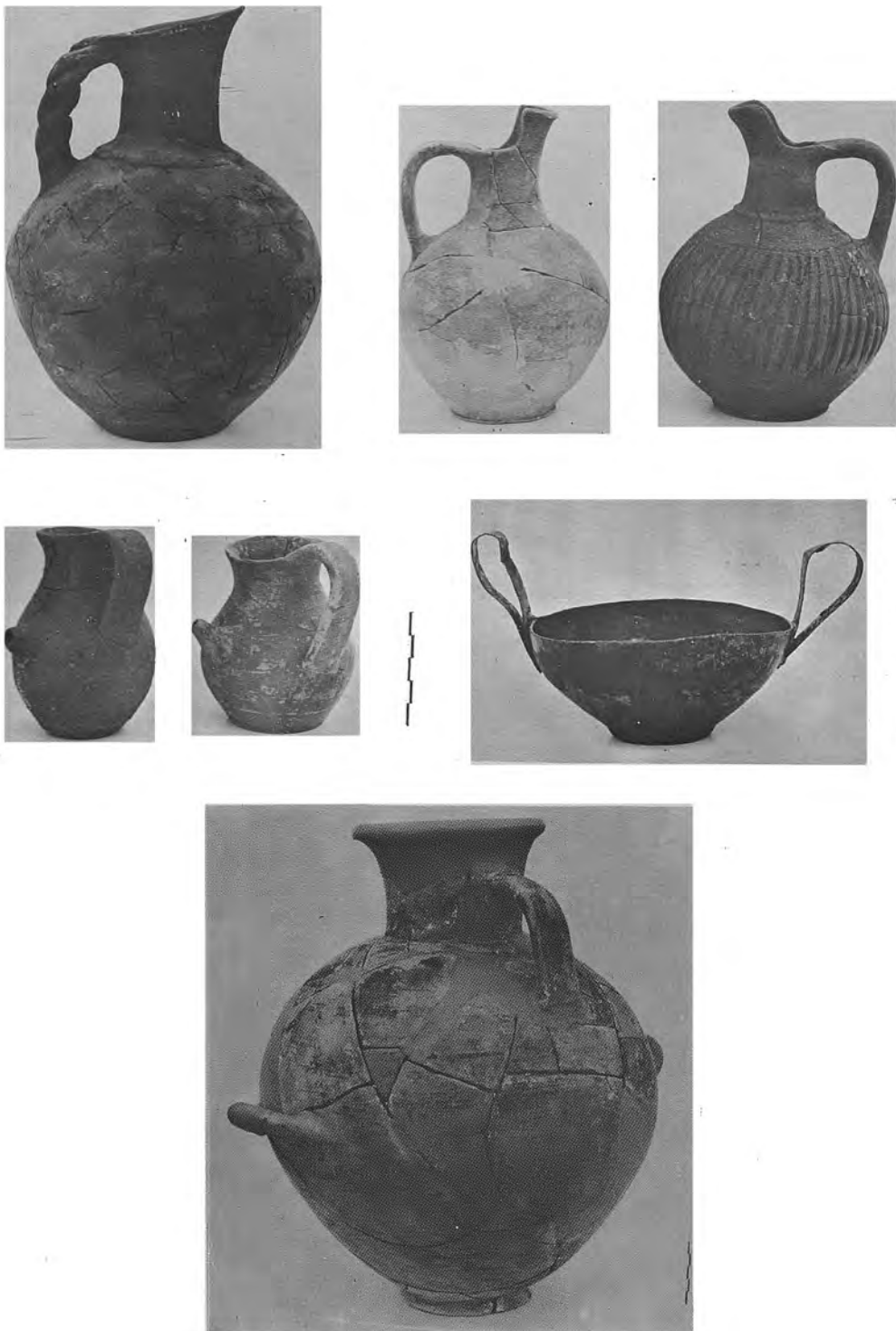
"Άγιος Γεώργιος Λαρίσης. Άγρός Βασ. Ζαφειρούλη: α-γ) Εύρηματα από την ανασκαφή, δ) Ὁ τάφος Ι ἀπό Ν.

"Άγιος Γεώργιος Λαρίσης. *Άγρός Βασ. Ζαφειρούλη: α-β) 'Ο τεφροδόχος κρατήρας του τάφου 1 μετά την αποκατάστασή του και κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, γ) *Όπλα στον τάφο 2.

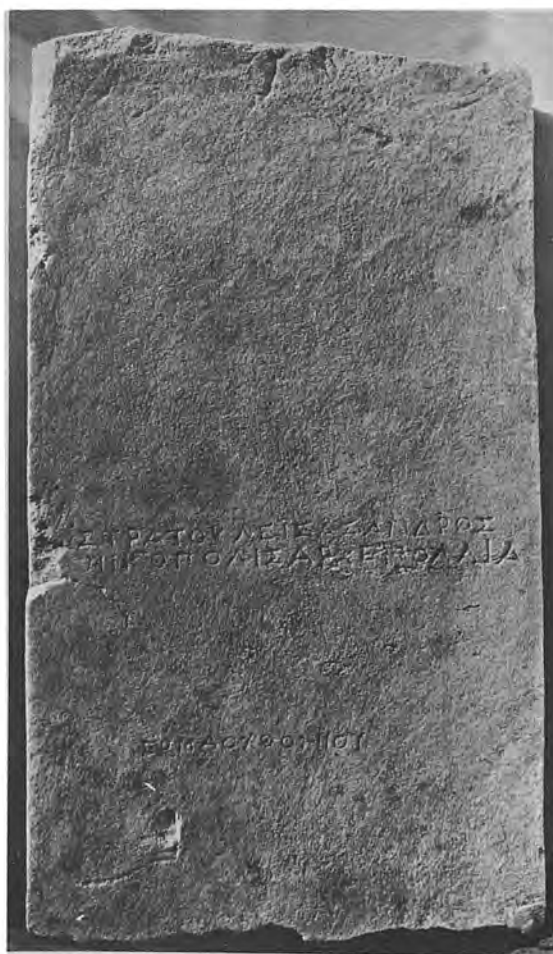
Ἅγιος Γεώργιος Λαρίσης. Ἀγρός Βασ. Ζαφειρούλη: α-γ) Σιδερένιες μάχαιρες καὶ χάλκινες πόρπες ἀπὸ τοὺς τάφους 2 καὶ 3, δ) Ὁ τάφος 3 ἀπὸ Α.

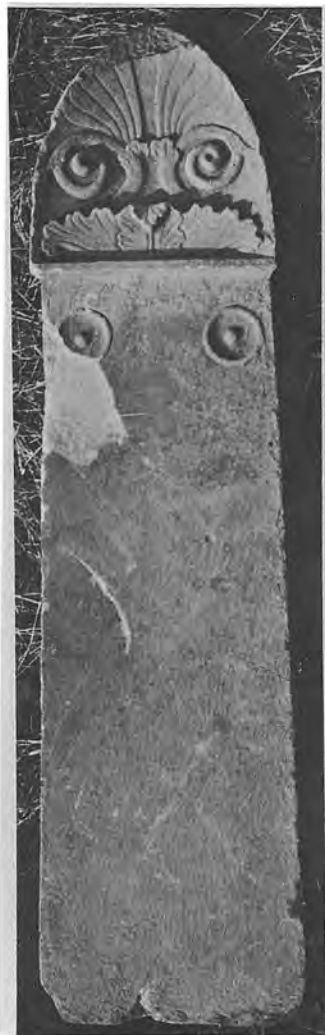
"Αγιος Γεώργιος Λαρίσης. *Αγρός Βασ. Ζαφειρούλη: α-δ) Ἀγγεία ἀπὸ τὸν τάφο 3, ε) Τεφροδόχος ὕδρῖα ἀπὸ τὸν τάφο 4.

Μουσείο Λαρίσης: α-γ) Ἀγγεία ἀπὸ τὸ Στόμιο, δ) Πήλινες γυναικεῖες προτομές ἀπὸ τὸ Καρποχώρι Καρδίτσας.

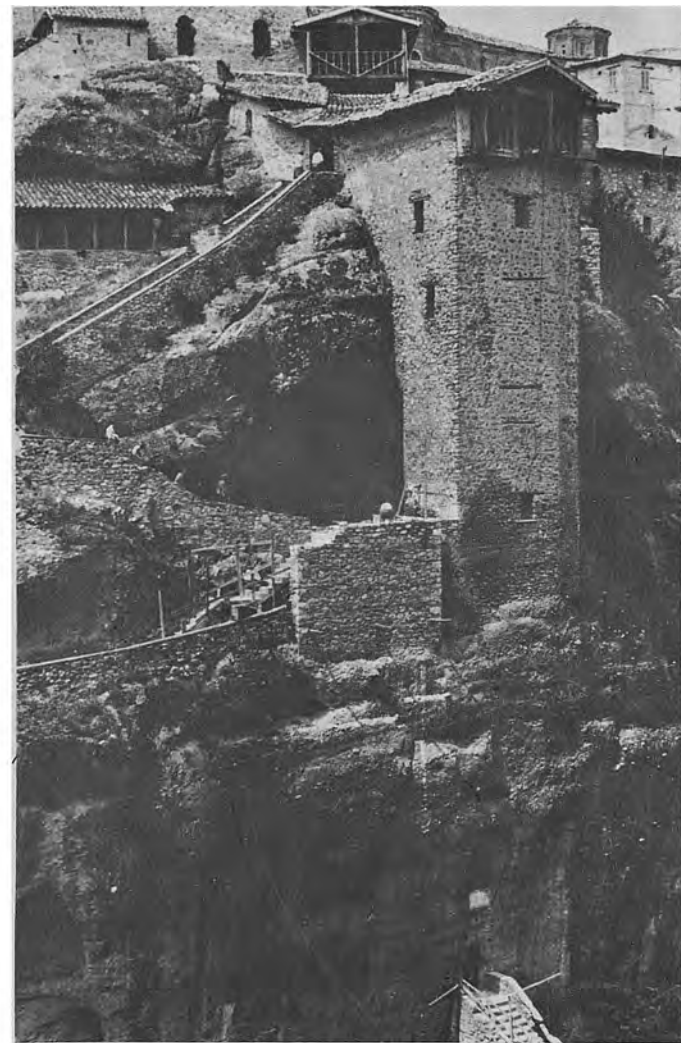
α) Κρήνη Φαρσάλων. *Επιτύμβια στήλη, β) Κρανών Λαρίσης. *Επιτύμβια στήλη.

α-γ) Ἐπιτύμβιες στήλες ἀπὸ τὸν Ἀτραγα.

α-γ) Ἐπιτύμβιες στήλες καὶ ἀναθηματικὴ ἀπὸ τὸν Ἀτραγα.

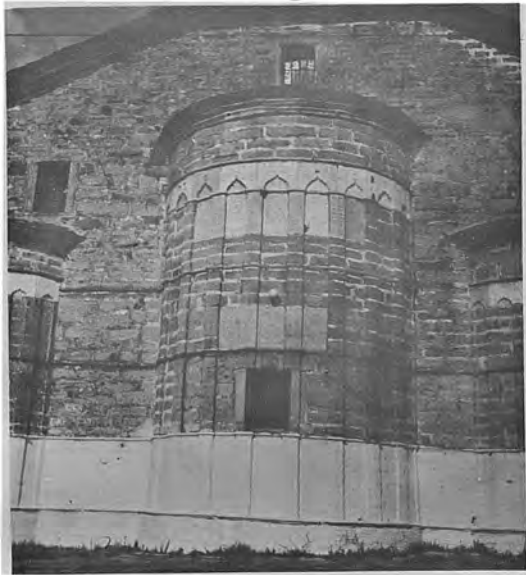
Μετέωρα: α-β) Μονή Ρουσσάνου, γ) Ἡ μονή Μεταμορφώσεως κατά τίς ἐργασίες.

α) Ἡ μονή Ἀγίου Δημητρίου Στομίου κατά τίς ἐργασίες, β) Ὁ ναός Παναγίας Ἀετολόφου. Νοτιοδυτική πλευρά, γ-δ) Ναός Ἀγίας Παρασκευῆς Ἀνάβρας. Ἡ ἀνατολική πλευρά πρὶν καί μετὰ τίς ἐργασίες.

Ναός Ἁγίας Παρασκευῆς Ἀνάβρας: α-β) Ἡ βόρεια πλευρά κατά τή διάρκεια καί μετά τίς ἐργασίες ἐπισκευῆς τῆς στέγης, γ-δ) Ἡ νότια πλευρά πρίν καί μετά τίς ἐργασίες.

Προμύριον Πηλίου: α) Ναός Κοιμήσεως-Εισοδίων Θεοτόκου. Ἄψις Ἱεροῦ, β-γ) Ναός Γενεσίου Θεοτόκου εἰς Μοῦσγες Πλατανιά. Δυτική εἰσοδος καὶ τοιχογραφία κτητόρων.

Προμύριον Πηλίου: α) Ναός Ἀγίας Τριάδος, β) Ναός Ἀγίας Σωτήρας, γ) Ναός Ἀγίας Παρασκευῆς εἰς θέσιν Ψανό, δ-ε) Ῥεῖπια βυζαντινοῦ ναοῦ εἰς θέσιν Λύρη. Δυτική πλευρά καί ἀψὶς Ἱεροῦ.

α) Νεοχώριον Πηλίου. Ναός Ἁγίου Δημητρίου. Ὑπέρθυρον ἀρχικῆς νοτίας εἰσόδου, β-δ) Νῆες Σούρπης.
Μονή Ἁγίας Τριάδος. Βορειοανατολικόν διαμέρισμα, ἀψὶς Ἱεροῦ καὶ νότιον παρεκκλήσιον.

